

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΦΑΡΜΑΚΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΣΤΙΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΜΕΧΡΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2018

**Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΣΤΙΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΜΕΧΡΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΦΑΡΜΑΚΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΣΤΙΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΜΕΧΡΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. **Πέτσιος Κωνσταντίνος**, Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (επιβλέπων)
2. **Νούτσος Παναγιώτης**, Ομότιμος Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (μέλος)
3. **Τερέζης Χρήστος**, Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Πατρών (μέλος)

Η έγκριση της παρούσης μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας υπό της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δέν υποδηλοῖ τήν ἀποδοχήν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως.

Αφιερώνεται στη μνήμη των Γιαννιωτών λογίων και διδασκάλων της Τουρκοκρατίας, οι οποίοι αγωνιζόμενοι κάτω από αντίξοες ενδογενείς συνθήκες κατόρθωσαν να μετοχετεύσουν τη νεωτερική γνώση στις πνευματικές εστίες και στις Σχολές των Ιωαννίνων, συμβάλλοντας με το έργο τους στην αναζωογόνηση του ελληνικού πνεύματος και στην αναγέννηση του Έθνους, καθιστώντας έτσι την πόλη των Ιωαννίνων σε «μητρόπολιν πάσης μαθήσεως».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικό Σημείωμα	13
Εισαγωγικές Παρατηρήσεις	15

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η Παιδευτική παράδοση στην Ήπειρο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η αναγέννηση του φιλοσοφικού προβληματισμού

1) Η ανίχνευση του φιλοσοφικού προβληματισμού	23
2) Η πνευματική δραστηριότητα στο Δεσποτάτο της Ηπείρου	29

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Φιλοσοφικές αντιπαραθέσεις και εκπαιδευτική αναδιάρθρωση

1) «Περί ων Αριστοτέλης προς Πλάτωνα διαφέρεται»	37
2) Απόπειρα ανασυγκρότησης της παιδείας	44

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Το πλαίσιο της πνευματικής συγκρότησης

1) Πνευματικές εστίες στα Ιωάννινα	55
2) Η απαρχή της αφύπνισης	59
α) Το προνομιακό καθεστώς των Ιωαννίνων	59
β) Τα τυπογραφεία των Γιαννιωτών εστίες φωτισμού	64
3) Η δημιουργία πνευματικών υποδομών	73

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ανάδειξη της φιλοσοφικής σκέψης

1) Ο φιλοσοφικός προβληματισμός στα «Σχολεία» των Ιωαννίνων	83
α) Η επικράτηση του Κορυθαλικού αριστοτελισμού	83
β) Τα Ιωάννινα θεματοφύλακας της ελληνικής παιδείας	84
γ) Οι πρώτες φιλοσοφικές αναλαμπές – Η Επιφάνειος Σχολή	90
δ) Δείγματα φιλοσοφικού λόγου	100
2) Η αποδέσμευση από την αχλύ και την αμάθεια	111
α) Η αναγεννητική προσπάθεια – Η Σχολή Γκιόνμα	111
β) Η διδασκαλία του Βησσαρίωνα Μακρή	117
γ) Η μορφοποίηση των πνευματικών παραγόντων	126
δ) Η φιλοσοφία στη σχολική πράξη – Η διδακτική δραστηριότητα του Γεώργιου Σουγδουρή	128
1) Η διδασκαλία της Λογικής	131

II) Η διδασκαλία της φυσικής φιλοσοφίας	147
ε) Οι φιλοσοφικές έριδες	152
3) Η αποστασιοποίηση από την αριστοτελική παράδοση	156
α) Η αξιοποίηση της καρτεσιανής σκέψης – Η παρουσία του Αναστάσιου Παπαβασιλόπουλου	156
β) Η διδακτική δραστηριότητα του Αναστάσιου Παπαβασιλόπουλου	161
I) Η διδασκαλία της Λογικής	161
II) Η διδασκαλία της φυσικής φιλοσοφίας	170
4) Η διακινδύνευση του καινούργιου: Η αποστασιοποίηση από την αριστοτελική παράδοση και η ανάσχεση του νεωτερικού πνεύματος	181
α) Η παρουσία του Μεθόδιου Ανθρακίτη	181
β) Η διδακτική δραστηριότητα του Μεθόδιου Ανθρακίτη	186
I) Η διδασκαλία της Λογικής	186
II) Η διδασκαλία της Οντολογίας	195
III) Η φυσική φιλοσοφία και η «Ομολογία» του Μ. Ανθρακίτη	198
5) Η αποδέσμευση από τον σχολαστικισμό	210
α) Τα νέα ρεύματα σκέψης	210
β) Η παρουσία του Νικολάου Ζερζούλη	214
I) Το φιλοσοφικό έργο του Νικολάου Ζερζούλη και η αντιπαράθεσή του με τους Νεώτερους Περιπατητικούς	217
II) Η διδασκαλία της φυσικής	235

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η επικράτηση της νεωτερικής σκέψης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η πνευματική κυριαρχία των Μπαλάνων

1) Η ανάδειξη των επιστημών και του νεωτερικού πνεύματος	231
2) Η κυριαρχία των Μπαλάνων – Η Μπαλάνειος Σχολή	235
α) Μπαλάνος Βασιλόπουλος – Η πρόκριση των μαθηματικών	235
β) Κοσμάς Μπαλάνος – Η απαξίωση της νεωτερικής επιστήμης	245
γ) Κωνσταντίνος Μπαλάνος – Η παρασιώπηση της σημασίας των νεωτερικών επιστημών	247
δ) Μπαλάνοι: Η έμφαση στη διδασκαλία των φιλοσοφικών μαθημάτων και των μαθηματικών	260

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο αναπροσανατολισμός του φιλοσοφικού προβληματισμού

1) Η παρουσία του Ευγένιου Βούλγαρη	265
2) Το φιλοσοφικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη	268
3) Η διδακτική δραστηριότητα του Ευγένιου Βούλγαρη	276
α) Η διδασκαλία της Λογικής	276

β) Το Θεολογικόν	290
γ) Η διδασκαλία της Μεταφυσικής	295
δ) Η διδασκαλία της Κοσμολογίας	305

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η απαρχή των φιλοσοφικών καινοτομιών

1) Η επικράτηση της νεωτερικής σκέψης	319
2) Η παρουσία του Αθανάσιου Ψαλίδα – Η Καπλάνειος Σχολή	321
3) Η διδακτική δραστηριότητα του Αθανάσιου Ψαλίδα	329
α) Η διδασκαλία της Γνωσιολογίας	330
β) Η διδασκαλία της Κοσμολογίας	349
γ) Η διδασκαλία της Μεταφυσικής	363
 Συμπεράσματα	 369
Summary	381
Βιβλιογραφία	385

Προλογικό Σημείωμα

Οφείλω εξ αρχής να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς την Τριμελή Συμβουλευτική Επιτροπή, η οποία με ενέπνευσε, με παρότρυνε και μου συμπαραστάθηκε με τις πολλές και ποικίλες επιστημονικές υποδείξεις και επισημάνσεις των μελών της, συμβάλλοντας στην ολοκλήρωση της παρούσας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας.

Ο Επιβλέπων Καθηγητής Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πορεία της εργασίας σε όλα τα στάδια, προβαίνοντας σε συστηματικές και λεπτομερείς παρατηρήσεις, συζητώντας τα προβλήματα που ανέκυπταν κάθε φορά και η καθοδήγησή του υπήρξε, από κάθε άποψη, ιδιαίτερα ωφέλιμη.

Από τη θέση αυτή επιθυμώ να εκφράσω επίσης τις θερμές μου ευχαριστίες και προς τα υπόλοιπα μέλη της Επιτροπής, τον Ομότιμο Καθηγητή Φιλοσοφίας κ. Παναγιώτη Νούτσο και τον Καθηγητή Φιλοσοφίας κ. Χρήστο Τερέζη, οι οποίοι με τις επισημάνσεις τους συνέβαλαν αποφασιστικά στην τελική διαμόρφωση και ολοκλήρωση της εργασίας αυτής.

Σε κάθε περίπτωση, αισθάνομαι ικανοποιημένος που μπόρεσα να πραγματοποιήσω ένα μακρύ ταξίδι στα πνευματικά δρώμενα της Ηπείρου και της πόλης των Ιωαννίνων και κατόρθωσα, στο πλαίσιο των δυνατοτήτων μου, να γίνω κοινωνός της σκέψης και των προβληματισμών των λογίων της εποχής εκείνης που έβαλαν ανεξίτηλα τη σφραγίδα τους στην πνευματική πορεία της περιοχής. Τα σημάδια αυτής της σφραγίδας είναι ακόμη και σήμερα εμφανή.

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ο σκοπός που επιδιώκεται με την παρούσα μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία είναι η διαχρονική ανασυγκρότηση του φιλοσοφικού προβληματισμού που αναπτύχθηκε στην Ήπειρο και ιδιαίτερα στην πόλη των Ιωαννίνων, η παρουσίαση των φορέων που συνέβαλαν στην πνευματική ανάπτυξη, την γονιμοποίηση και την αξιοποίηση της φιλοσοφικών ιδεών, οι οποίες συμπυκνώνουν τις αντιλήψεις στις οποίες εξεικονίζεται το φιλοσοφικό πνεύμα της συγκεκριμένης εποχής. Έχει επίσης ως σκοπό να επισημάνει τους αναβαθμούς του φιλοσοφικού λόγου και του πνευματικού στοχασμού στις Σχολές των Ιωαννίνων, να εντρυφήσει στις βασικές φιλοσοφικές παραμέτρους του έργου των λογίων της εποχής και να προσδιορίσει, μέσα από την ανάλυση κειμένων τους, τις επιδράσεις και τα κύρια χαρακτηριστικά τους. Η εργασία αποτελείται από τον Πρόλογο, την Εισαγωγή και κατανέμεται σε δύο μέρη, τα οποία περιλαμβάνουν συνολικά επτά κεφάλαια και δέκα εξι ενότητες.

Η εμβέλεια των ιδεών, που παρουσιάζονται επιλεκτικά αλλά αντιπροσωπευτικά, λόγω του αντικειμένου της εργασίας, μέσα και από τα μεταγραμμένα φιλοσοφικά χειρόγραφα των λογίων της εποχής, αποτελούν τον καθρέφτη στον οποίο αντανακλάται τόσο η συγκρότηση όσο η σύγκρουση και η αντιπαράθεση των ιδεών αυτών.

Μέσα από τον εσωτερικό διαφορισμό της εποχής, οι αντιπαράθεσεις συναρθρώνονται σε ένα νήμα που καταδεικνύει το συγκρουσιακό πνευματικό και ιδεολογικό επίπεδο, στη δεδομένη κάθε φορά πνευματική ατμόσφαιρα και οι οποίες τελικά, μέσα από ταλαντώσεις και

παλινδρομήσεις, συνέβαλαν στην αφομοίωση των νεωτερικών και προοδευτικών αντιλήψεων.

Ως ενδεδειγμένη μέθοδος για τη διαχρονική προσπέλαση των φιλοσοφικών ιδεών επελέγη η ανίχνευση και η κριτική παρουσίαση χωρίων από το μεταγραμμένο χειρόγραφο φιλοσοφικό έργο των λογίων και η παρουσίαση αποσπασμάτων, προκειμένου να συσχετιστούν αυτά με το περιεχόμενο του κειμένου για πληρέστερη κατανόηση του θέματος που ερευνάται.

Καταβάλλεται προσπάθεια να καταγραφεί διαχρονικά η πνευματική παράδοση των Ιωαννίνων, μέσα από τη οποία ανεδύθη ο πνευματικός στοχασμός και ο φιλοσοφικός προβληματισμός. Η υποταγή στους Τούρκους δεν ανέκοψε το νήμα της παιδείας, καθόσον η παροχή προνομίων συνετέλεσε στην απόκτηση πλούτου εκ μέρους των εμπόρων των Ιωαννίνων που βρίσκονταν στο εξωτερικό και οι οποίοι στη συνέχεια χρηματοδότησαν την ίδρυση και λειτουργία σχολείων, την έκδοση βιβλίων και τη μισθοδοσία των δασκάλων.

Στα Ιωάννινα υπήρχαν σε συνεχή κλίμακα, πάντα εκπαιδευτικές εστίες, οι οποίες απετέλεσαν την κληρονομιά και την παρακαταθήκη για τη συνέχιση και αναβάθμιση της παιδείας. Και το ανωτέρω καταδεικνύεται από το ότι οι Σχολές των Ιωαννίνων προσήλκυσαν λόγιους διδασκάλους με αυξημένο κύρος και με πλήρη φιλοσοφική κατάρτιση. Η ύπαρξη, εξάλλου, ικανού αριθμού πλούσιων ιδιωτικών βιβλιοθηκών, με εγκυκλοπαίδειες, έργα λατίνων συγγραφέων και ξενόγλωσσα λεξικά, απόδειξη του υψηλού επιπέδου σπουδών και κατάρτισης των Γιαννιωτών, μαρτυρούν την ύπαρξη ενός υψηλού επιπέδου μόρφωσης και καλλιέργειας των κατοίκων, σε συνδυασμό με την ώσμωση των λογίων της εποχής.

Στα σχολεία αυτά μεταλαμπαδεύτηκαν οι νεωτερικές επιστήμες, χρησιμοποιήθηκαν νέες καινοτόμοι μέθοδοι διδασκαλίας, αναπροσανατολίστηκε το περιεχόμενο της διδασκαλίας με τον ενοφθαλμισμό του νεωτερικού φιλοσοφικού πνεύματος, που μετέφεραν οι λόγιοι κατά την επιστροφή τους από τη Δύση και συνετέλεσαν στην ποιοτική αλλαγή της εκπαίδευσης. Είναι η αιτία εξαιτίας της οποίας τα σχολεία των Ιωαννίνων είχαν αποτελέσει πόλο έλξης και οι μαθητές προσήρχοντο σ' αυτά «παιδείας ένεκα ενταύθα παραγενομένην».

Οι λόγιοι, οι ευεργέτες έμποροι και τα τυπογραφεία των Ηπειρωτών δημιούργησαν τις υποδομές και τις προϋποθέσεις για να αρχίσει η αφύπνιση του Γένους των Ελλήνων, η οποία διέρχεται μέσα από την παιδεία και την εκπαίδευση στα σχολεία των Ιωαννίνων, τα οποία μετετρέπησαν σε θεματοφύλακα της ελληνικής παιδείας. Στα σχολεία αυτά ήλθε σε αντιπαράθεση, σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή, η αριστοτελική-σχολαστική προσέγγιση με το νεωτερικό φιλοσοφικό πνεύμα.

Μέσα από τις πιο αντίξοες συνθήκες, οι λόγιοι διδάσκαλοι επιχειρούσαν να εισαγάγουν στη διδασκαλική πράξη την απαγκίστρωση από τον «ανελεύθερο σχολαστικισμό», έχοντας απέναντί τους την εκκλησιαστική αντίδραση, που επιστράτευε κάθε φορά τα πιο ακραία μέσα για να εξοβελίσει κάθε τι που εφείνετο ότι απειλούσε την συντηρητική πνευματική της κυριαρχία, αλλά και να εξοντώνει και να ταπεινώνει κάθε αντίπαλο. Υπό αυτές τις δύσκολες εκπαιδευτικές συνθήκες, οι νεωτεριστές λόγιοι κατόρθωσαν να αναδείξουν τις νεώτερες επιστήμες, όπως τα μαθηματικά, τη φυσική, τη χημεία, την αστρονομία κλπ., οι οποίες συνέτειναν στην αποδέσμευση από την αχλύ και την αμάθεια και τελικά μέσα από τον αναπροσανατολισμό του φιλοσοφικού

προβληματισμού να επικρατήσει το νεωτερικό πνεύμα στην εκπαίδευση των Ιωαννίνων, στις απαρχές του 19^{ου} αιώνα.

Η διάρθρωση του περιεχομένου της εργασίας αυτής χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια και το δεύτερο μέρος από τρία κεφάλαια.

Στο πρώτο μέρος ανιχνεύεται η ύπαρξη φιλοσοφικού προβληματισμού και παιδευτικής δραστηριότητας στη Ήπειρο μέχρι την Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Συνεχίζεται με την απόπειρα ανασυγκρότησης της παιδείας, την οποία πλέον είχε αναλάβει στο σύνολό της το Πατριαρχείο, παρουσιάζονται οι πνευματικές εστίες που υπήρχαν και λειτουργούσαν στα Ιωάννινα και οι οποίες διατήρησαν άσβεστη την ελληνική παιδεία. Η δημιουργία πνευματικών υποδομών και η επιστροφή των λογίων από τη Δύση συνετέλεσαν ώστε να αρχίσει η διείσδυση του νεωτερικού πνεύματος που οδήγησε τελικά στην αφύπνιση και την απαγκίστρωση από τον σχολαστικό αριστοτελισμό με την εισαγωγή στα σχολεία των νέων επιστημών.

Ειδικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται ο σπερματικός φιλοσοφικός λόγος που μετοχετεύτηκε στη Νικόπολη, ήδη από τον πρώτο αιώνα μ.Χ., από τον Στωικό φιλόσοφο Επίκτητο, τον νεοπλατωνικό Πρίσκο και τον κυνικό Ιφικλή. Οι φυγόκεντρες δυνάμεις, μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204, οδήγησαν στην ίδρυση του Δεσποτάτου της Ηπείρου και έφεραν μαζί τους μια νέα ηγετική άρχουσα τάξη, στους κόλπους της οποίας υπήρχαν λογίοι και αξιωματούχοι με υψηλό και λαμπρό επίπεδο μόρφωσης. Η απόδειξη για το επίπεδο της παιδείας και της μόρφωσης καταγράφεται στα χειρόγραφα που ανακαλύπτονται και ανασυνθέτουν την ύπαρξη μιας σφύζουσας κοινωνίας με τους πνευματικούς πυρήνες της.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, που συμπίπτει με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 και την εκχώρηση της εκπαίδευσης από τους Οθωμανούς αποκλειστικά στον Πατριάρχη, αναφέρεται στην προσπάθεια ανασυγκρότησης της παιδείας, η οποία μέσα από τη φιλοσοφική αντιπαράθεση και τη διαμάχη μεταξύ Αριστοτελικών και Πλατωνικών συνέβαλε, στα μέσα του 15ου αιώνα, στον προσδιορισμό της απαρχής της νεοελληνικής φιλοσοφίας.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναφέρονται οι πνευματικές εστίες που λειτουργούσαν στα Ιωάννινα και διατήρησαν τη φλόγα της παιδείας και που απετέλεσαν την πνευματική κληρονομιά για την απαρχή της πνευματικής αφύπνισης. Οι λόγιοι που επέστρεφαν από τις σπουδές τους στη Δύση, τα σχολεία που ίδρυσαν και χρηματοδοτούσαν οι πλούσιοι Γιαννιώτες έμποροι και ευεργέτες, η εξασφάλιση της μισθοδοσίας των δασκάλων και τα τυπογραφεία των Ηπειρωτών στη Δύση, συνέβαλαν στη δημιουργία των κατάλληλων υποδομών για περαιτέρω εμπέδωση και ανάπτυξη της παιδείας στην πόλη των Ιωαννίνων.

Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στην πνευματική κατάριση που απέκτησαν οι λόγιοι στη Δύση, μέσα από τον φιλοσοφικό προβληματισμό που αναπτύσσετο την εποχή εκείνη και τον οποίο μετακένωσαν στη σχολική πράξη και γενικότερα στην αντιπαράθεση με την κατεστημένη εκπαιδευτική πολιτική που επέβαλε το Πατριαρχείο. Με την ίδρυση της Επιφανείου Σχολής η πνευματική δραστηριότητα τώρα λαμβάνει σάρκα και οστά, αποκτά ποιοτικό περιεχόμενο, το οποίο αντικατοπτρίζει τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί στο κοινωνικό και πνευματικό πεδίο. Εισάγονται μια σειρά από νεωτερικές καινοτομίες, όπως η διδασκαλία των «επιστημών», η καθολική εκπαίδευση αρρένων και θηλέων και εισάγεται για πρώτη φορά επίσης η διδασκαλία των επιστημών στα

Ιωάννινα, αλλά και σε όλη τη Βαλκανική. Στην Επιφάνειο Σχολή δίδαξαν λόγιοι υψηλού πνευματικού κύρους με ευρωπαϊκή κατάρτιση.

Η αναγεννητική προσπάθεια αρχίζει με την ίδρυση και λειτουργία της Σχολής Γκιόνμα. Η διδασκαλία της φιλοσοφίας εισέρχεται πλέον στη σχολική πράξη με τη διδασκαλία του Βησσαρίωνα Μακρή, ενώ ο Γεώργιος Σουγδουρής εισάγει τη διδασκαλία της Λογικής και της φυσικής φιλοσοφίας. Η καρτεσιανή σκέψη μεταλαμπαδεύεται τώρα και στα σχολεία των Ιωαννίνων με τη διδασκαλία του Αναστάσιου Παπαβασιλόπουλου, για να επέλθει σταδιακά η αποστασιοποίηση από την αριστοτελική παράδοση με τη διδασκαλία του Μεθόδιου Ανθρακίτη και την ανοιχτή και οξεία αντιπαράθεση του Νικολάου Ζερζούλη με τους νεώτερους Περιπατητικούς. Για πρώτη φορά η εκπαίδευση αποκτά δημόσιο χαρακτήρα με υψηλές απαιτήσεις προσαρμοσμένες στα ευρωπαϊκά επιστημονικά πρότυπα.

Στο δεύτερο μέρος, που αποτελείται από τρία κεφάλαια, περιγράφονται και αναλύονται οι νέες επιστήμες που είχαν πλέον εισβάλει στα σχολεία των Ιωαννίνων και συνέβαλαν στον γενικότερο προβληματισμό, ο οποίος αναπροσανατολίστηκε ως προς το περιεχόμενο και τη μεθοδολογία και τελικά επήλθε η επικράτηση του νεωτερικού πνεύματος με την υποχώρηση της συντήρησης και της αντίδρασης, η οποία λειτουργούσε ως τροχοπέδη απέναντι σε κάθε καινούργιο.

Ειδικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο περιγράφεται η εκπαιδευτική λειτουργία και η κυριαρχία των Μπαλάνων, που επισκίασαν τα πνευματικά πράγματα των Ιωαννίνων για μια εκατονταετία περίπου, αλλά και η εισαγωγή από αυτούς των μαθηματικών στη σχολική διδασκαλία, τα οποία όμως είχαν τα πρωτεία σε σχέση με τη φιλοσοφία. Οι Μπαλάνοι απετέλεσαν τους στυλοβάτες της συντήρησης και της ανάσχεσης κάθε νεωτερικού πνεύματος και νεωτερικής επιστήμης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφεται και αναλύεται το φιλοσοφικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη στη Μαρουτσαία Σχολή, η οποία ιδρύθηκε με ένα σαφές νεωτερικό πνεύμα. Ο Βούλγαρης εισήγαγε στη Μαρουτσαία Σχολή τη Νευτώνεια σκέψη στον ελληνικό χώρο, που αποτέλεσε μοχλό για όλες σχεδόν τις ερμηνείες των φυσικών φαινομένων. Τα έργα του είχαν μεγάλη απήχηση, ιδιαίτερα δε η *Λογική* του γράφτηκε «κατά τον τρόπο των φωτισμένων λαών της Ευρώπης» και γι' αυτό συνέτεινε στην «ηθική και πνευματική μεταβολή των Ελλήνων».

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η επικράτηση του νεωτερικού πνεύματος με τη διδασκαλία του Αθανάσιου Ψαλίδα στην Καπλάνειο Σχολή. Μέσα από την ανάλυση του φιλοσοφικού του έργου καταδεικνύονται οι απόπειρες που κατέβαλε για την επιβολή και την εμπέδωση των νεωτερικών επιστημών και της νέας μεθοδολογίας, σε πείσμα της αντίδρασης των Μπαλάνων και της επίσημης εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Η εισαγωγή του πειράματος στη διδασκαλία του συνέβαλε στην αποτίναξη της δεισιδαιμονίας και του σκοταδισμού. Προέτρεπε τους νέους να σπουδάσουν στην Ευρώπη και «να μιμηθούν τους Ευρωπαίους τα πεπολιτισμένα και λελαμπρυσμένα γένη», παρά «να κυριευόμεθα από τοιούτους σκοτεινούς πλάνητας και να περιγελώμεθα από όλα τα έθνη εις καιρόν οπού θαυμαζόμεθα». Ο Ψαλίδας καταφάσκει της θεωρίας του «ουρανίου Νεύτωνα», υιοθετεί ως αναμφίλεκτη θέση την αστρονομία του Κοπέρνικου και για πρώτη φορά αντανακλάται καθαρά στη διδασκαλία του η νέα αντίληψη για το κοσμικό σύστημα, το ηλιοκεντρικό, που είχε παγιωθεί στον ευρωπαϊκό χώρο εκατόν πενήντα χρόνια πριν. Με τη διδασκαλία του Κοπέρνικου και τα πειράματα φυσικής του Ψαλίδα η νεωτερική επιστήμη και η δόξα του Κοπέρνικου κυριάρχησαν ολοκληρωτικά στην πόλη των Ιωαννίνων.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η αναγέννηση του φιλοσοφικού προβληματισμού

1) Ανίχνευση του φιλοσοφικού προβληματισμού

Η Ήπειρος και ειδικότερα τα Ιωάννινα φέρουν στους ώμους τους μια αρχαιοελληνική πνευματική, και όχι μόνον, κληρονομιά, η οποία σχεδόν δεν έχει διακοπεί με το πέρασμα των αιώνων, στη δε πόλη των Ιωαννίνων αυτή η κληρονομιά όχι μόνο δεν διακόπηκε, αλλά σημείωσε τη μεγαλύτερη ένταση.¹

Με την ίδρυση της Νικόπολης στην Πρέβεζα² η Ήπειρος καθίσταται ένα αξιόλογο εμπορικό, οικονομικό και πνευματικό κέντρο³ και σ' αυτή βρίσκει καταφύγιο ο Στωικός φιλόσοφος Επίκτητος. Η γεωγραφική θέση της Ηπείρου μεταξύ Ανατολής και Δύσης,⁴ που συνέβαλε στην απόκτηση ενός κοσμοπολιτικού χαρακτήρα, της δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα μέσα στο εκκλησιαστικό σύστημα διοίκησης του Ιλλυρικού, και αυτό οδήγησε αναπόφευκτα στη δημιουργία ενός ευαίσθητου και ευέλικτου διπλωματικού σώματος, με αποτέλεσμα αυτές οι καταστάσεις να

¹ Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού: Ήπειρος, Θεσσαλονίκη*, Εκδ. Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1992, σ. 257.

² Πβ. Αθηνά Κωσταντάκη, Μαρία Σκανδάλη, Ελένη Συνεσίου, *Νικόπολις: Δύο περίπατοι, Πρέβεζα, Ίδρυμα Ακτία Νικόπολης*, 2002, σ. 4· Γιώργος Ρήγινος, Ελένη Κατερίνη (επιμ.), *Νικόπολη: Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – ΛΓ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Πρέβεζας-Άρτας, 2009, σ. 14.

³ Βασίλης Κατσαρός, «Γράμματα και πνευματική ζωή στη βυζαντινή Ήπειρο (4ος-15ος αιώνας)», στο: Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης (επιμ.), *Μεσαιωνική Ήπειρος*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999, (Σειρά Συμποσίων 1), Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2001, 331-336, σ. 331.

⁴ Ευάγγελος Χρυσός, «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 23 (1981), 1-123, σ. 102.

συντείνουν στη δημιουργία ενός «κύκλου φιλοσόφων»⁵ για την αντιμετώπιση των διαφόρων ζητημάτων που ανέκυπταν. Η Νικόπολη αντανακλούσε την εποχή εκείνη έναν τυπικό μικρόκοσμο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, στο ανατολικό της τμήμα, όπου η ελληνιστική πολιτική και παράδοση δεν είχε σβήσει.⁶

Η παρουσία και η διδασκαλία του φιλόσοφου Επίκτητου στην Νικόπολη συνέβαλε στη μεγαλύτερη ακμή της. Ο Επίκτητος (50 π.Χ. - 138 μ.Χ.), μπορεί να θεωρηθεί και ως ο φιλόσοφος της αρχαίας Ηπείρου, μεταξύ δε των μαθητών του συμπεριλαμβάνονταν και ο Φλάβιος Αρριανός από τη Νικομήδεια της Βιθυνίας (95-175 μ.Χ.).⁷ Δάσκαλος του Επίκτητου ήταν ο Μασώνιος Ρούφος και ανήκε στη Νέα Στοά των Στωικών, στην οποία άλλωστε ανήκαν και ο Σενέκας, ο Μάρκος Αυρήλιος κ.ά.⁸ Η Νέα Στοά (1^{ος} - 3^{ος} αι. μ.Χ.) γνώρισε σημαντική άνθιση αφομοιώνοντας στοιχεία της Κυνικής Ηθικής. Αυτή την περίοδο ο Στωικισμός έγινε η φιλοσοφία (η θρησκεία) της ρωμαϊκής τάξης και της διανόησης και ο Επίκτητος, «ο σκλάβος-φιλόσοφος» παρέμεινε ως το τέλος πιστός.⁹

Ο Επίκτητος έζησε σε μια ταραγμένη περίοδο, καθόσον η «πόλη-κράτος» δεν υπήρχε πια και μέσα στον αχανή μέγακοσμο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ο άνθρωπος-πολίτης αισθάνεται ανασφαλής και ανυπεράσπιστος.¹⁰ Σ' αυτή την ταραγμένη εποχή ο Επίκτητος οργανώνει την ορθολογική σκέψη και προβάλλει ένα νέο πρότυπο λειτουργίας του βίου του ανθρώπου, που τα κύρια χαρακτηριστικά του είναι η αυτάρκεια,

⁵ Α. Κωσταντάκη κ.ά., *Νικόπολις: Δύο περίπατοι*, σ. 14.

⁶ Παναγιώτης Νούτσος, *Φιλοσοφείον. Ένας θεσμός χειραφέτησης*; Αθήνα, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2001, σ. 118.

⁷ Χριστίνα Δεδούση, «Ο Επίκτητος στη Νικόπολη», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 4 (1982), 25-37, σ. 34.

⁸ Νίκος Δ. Κουτσός, *Επίκτητος. Ψυχικές λειτουργίες και προσωπικότητα*, Ιωάννινα, 2015, σ. 17.

⁹ Ubaldo Nicola, *Εικονογραφημένος Ατλας της Φιλοσοφίας*, Μετάφρ. Πηνελόπη Τριαδά, Επιμ. Δημήτρης Καπράλος, Ελένη Κεχροπούλου, Αθήνα, Εκδ. Ενάλιος, 2008, σ. 144.

¹⁰ Ν. Κουτσός, *Επίκτητος. Ψυχικές λειτουργίες και προσωπικότητα*, σ. 18.

η ειρηνική συνύπαρξη και η συνειδητή αλληλεγγύη στον άνθρωπο, πέρα και έξω από τα γεωγραφικά σύνορα, προβάλλει τον πολίτη του κόσμου, τον κοσμοπολίτη.¹¹ Στη Σχολή της Νικόπολης ο Επίκτητος διαμορφώνει μια φιλοσοφική πρόταση που αποτελεί νέα εκδοχή του Στωικισμού με έντονα σωκρατικά και κυνικά χαρακτηριστικά.¹²

Το περιεχόμενο της διδασκαλίας του Επίκτητου αφορούσε την πρακτική φιλοσοφία της ζωής και γι' αυτό οι Στωικοί πρότειναν και δίδασκαν το «ομολογουμένως τη φύσει ζην», που συμπίπτει με το «κατά λόγον ζην». Στον ορισμό αυτό οι Στωικοί θεμελίωσαν και τη θεωρία τους για το φυσικό δίκαιο, το οποίο έχει ορθολογικό χαρακτήρα και εδράζεται στην ικανότητα του ανθρώπινου «Λόγου» να κατανοεί τους «νόμους» με τους οποίους ο παγκόσμιος «Λόγος» διοικεί το σύμπαν.¹³ Πίστευε πως υπάρχει θεότητα η οποία είναι ρυθμιστής του κόσμου και η οποία μέσα από τη θεία «πρόνοια» φροντίζει για τους ανθρώπους, ενώ ο ανθρώπινος «νους» (Λόγος) συγγενεύει με το θείο.¹⁴ Στη Νικόπολη συναντήθηκε η διδασκαλία του Παύλου με αυτή του Επίκτητου και η παραμονή του Παύλου στη Νικόπολη,¹⁵ οφειλόταν στην προσπάθειά του να ξεριζώσει

¹¹ Ο.π., σ. 21.

¹² Βλ. Αγγελική Αγγέλη, «Ελευθερία και ευθύνη στο έργο του Επίκτητου: Οριοθετήσεις στην εύροιαν βίον», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Ιωάννινα, 2018, σ. 21.

¹³ Ελένη Καραμπατζάκη-Περδίκη, «Οι Στωικές περί Λόγου αντιλήψεις και η επίδρασή τους σε φιλοσόφους του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (A. Ferguson, Shaftesbury, A. Smith). Μερικές διαπιστώσεις», *Δωδώνη*, 24/Γ' (1995), 109-118, σ. 111. Βλ. Επίκτητου *Διατριβαί* 16, 19-22: «τον δ' άνθρωπον θεατήν εισήγαγεν αυτού τε και των έργων των αυτού, και ου μόνον θεατήν, αλλά και εξηγητήν αυτών. διά τούτο αισχρόν εστι τω ανθρώπω άρχεσθαι και καταλήγειν όπου και τα άλογα, αλλά μάλλον ένθεν μεν άρχεσθαι, καταλήγειν δε εφ' ο κατέληξεν εφ' ημών η φυσικ. κατέληξεν δ' επί θεωρίαν και παρακολούθησιν και σύμφωνον διεξαγωγήν τη φύσει. οράτε ουν, μη αθέατοι τούτων αποθάνητε». Πβ. Α. Α. Long, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία. Στωικοί, Επικούριοι, Σκεπτικοί*, Μετάφρ. Στυλιανός Δημόπουλος – Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, Αθήνα Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2019, σσ. 179-180.

¹⁴ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα, Εκδ. Μπουκουμάνη, 1972, σσ. 473-474.

¹⁵ *Επιστολή Παύλου Προς Τίτον*, 3.12.1-3: «σπούδασον ελθείν προς με εις Νικόπολιν, εκεί γαρ κέκρικα παραχειμάσαι».

την «ειδωλολατρεία» του Μαντείου της Δωδώνης», που είχε ριζοβολήσει την εποχή εκείνη.

Ο Επίκτητος εξέφραζε τις πιο ριζοσπαστικές αντιλήψεις του Στωικισμού.¹⁶ Ακολουθώντας πιστά τις φιλοσοφικές του ιδέες δεν δίσταζε να συγκρουστεί με τους άρχοντες της περιοχής, αλλά και να στηλιτεύει το άκρατο πάθος για εξουσία, χρήμα και δόξα.¹⁷ Έζησε την ίδια εποχή με τον Τάκιτο και τον Πλούταρχο. Άξιο προσοχής είναι και το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ.) είχε σε μεγάλη εκτίμηση τον φιλόσοφο της Νικόπολης και επικαλείται τη «μέθοδο της συγκατάθεσης» για να τεκμηριώσει τους φιλοσοφικούς του προβληματισμούς.¹⁸ Την δε διδασκαλία του Επικτήτου κατέγραψε ο μαθητής του Αρριανός, που ήταν και ο βιογράφος του Μεγάλου Αλεξάνδρου,¹⁹ σε οχτώ βιβλία από τα οποία σώθηκαν μόνον τέσσερα με τον τίτλο *Διατριβαί Επικτήτου*, όπου μέσα σ' αυτές βρίσκουμε τη συστηματική παρουσίαση της Στωικής διδασκαλίας.²⁰

Η Στωική φιλοσοφία²¹ επέδρασε στη σκέψη και τον γενικότερο προβληματισμό που αναπτύχθηκε την περίοδο του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Χαρακτηριστική είναι η επίδραση του Στωικισμού στον

¹⁶ Ε. Καραμπατζάκη-Περδίκη, «Οι Στωικές περί Λόγου αντιλήψεις και η επίδρασή τους σε φιλοσόφους του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού...», σ. 116.

¹⁷ Πβ. Α. Αγγέλη, «Ελευθερία και ευθύνη στο έργο του Επίκτητου: Οριοθετήσεις στην εύροιαν βίωσι», σσ. 25-26. Ο Επίκτητος άσκησε κριτική στο επίτροπο της Ηπείρου για ανάρμοστη συμπεριφορά κατά τη διάρκεια θεατρικών αγώνων και στηλίτευε την άκρατη επιθυμία για αξιώματα που θεωρούνται όχημα για την απόκτηση δόξας, χρημάτων και υστεροφημίας.

¹⁸ «Ληστής προαιρέσεως ου γίνεται το του Επικτήτου. Τέχνην, έφη, δει περί το συγκατατίθεσθαι ευρείν και εν τω περί τας ορμάς τόπω το προσεκτικόν φυλάσσειν, ίνα μεθ' υπεξαιρέσεως <ώσιν> ίνα κοινωνικαί, ίνα κατ' αξίαν, και ορέξεως μεν παντάπασιν απέχεσθαι, εκκλίσει δε προς μηδέν των ουκ εφ' ημίν χρήσθαι». Μάρκος Αυρήλιος, *Τα εις εαυτόν*, 11.36-37, Εισαγ.-μετάφρ.-σχόλ. Γιάννης Αβραμίδης, Επιμ.-διορθ. Κατερίνα Καούκη, Αθήνα, Εκδ. Θύραθεν, 2008, σ. 286.

¹⁹ Βλ. Αρριανού, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, Αθήνα, Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων – Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2012.

²⁰ Χ. Δεδούση, «Ο Επίκτητος στη Νικόπολη», σ. 25.

²¹ Για τη Στωική φιλοσοφία, βλ. ενδεικτικά Α. Α. Long, *Η Ελληνιστική φιλοσοφία. Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, σσ. 177-386.

Adam Smith (1723-1790), ο οποίος αντλεί απόψεις, κατά κύριο λόγο, από τα γραπτά του Κικέρωνα, του Επίκτητου και του Μάρκου Αυρήλιου, όπως είναι, για παράδειγμα, η εδραίωση της ηθικής του στην αρετή της φιλανθρωπίας, στον αυτοέλεγχο και στον κοσμοπολιτισμό: «Ο άνθρωπος, λέγει, κατά τους Στωικούς οφείλει να θεωρεί τον εαυτό του... ως πολίτη του κόσμου, μέλος της τεράστιας φυσικής κοσμοπολιτείας... θά πρεπε να βλέπουμε τους εαυτούς μας... όπως θα έβλεπε κάθε πολίτης του κόσμου, ό,τι μας συμβαίνει θα πρέπει να νομίζουμε ότι συμβαίνει και στον γείτονά μας».²²

Στην ομάδα των προσωπικοτήτων που διακρίθηκαν τον 4^ο αιώνα μ.χ. ξεχωρίζει και ο Κυνικός φιλόσοφος Ιφικλής, ο οποίος καταγόταν από τη Θεσπρωτία και ήταν μαθητής του Θεμιστίου (317 μ.χ-387 μ.χ) και του Λιβάνιου²³ (314 μ.χ-394 μ.χ). Οι φιλοσοφικές του θέσεις κινούνταν μεταξύ των Κυνικών και των Σοφιστών. Ήταν γνωστός για το ψυχικό σθένος, το θάρρος και την ευθυκρισία του και τον αγώνα του για το ζωντάνεμα στην Ήπειρο της εθνικής θρησκείας. Στο πρόσωπό του προβάλλεται ο τύπος του ιδανικού εθνικού φιλοσόφου, που με *robur pectoris* αποκαλύπτει την αλήθεια, ενσαρκώνει δηλαδή το αξίωμα: *philosophus veritatis professor*.²⁴

Η γεωστρατηγική θέση της Νικοπόλης, τα προνόμια και οι φορολογικές ατέλειες που της είχαν παραχωρηθεί, συνέβαλαν σε μια

²² Ε. Καραμπατζάκη-Περδίκη, «Οι Στωικές περί Λόγου αντιλήψεις και η επίδρασή τους σε φιλοσόφους του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού...», σσ. 115-116. Πβ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Τόμ. Α', Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο (Σειρά: Ιστορική Βιβλιοθήκη), 1987, σ. 164. Ευάγγελος Χρυσός, «Πολιτικές, οικονομικές κα κοινωνικές εξελίξεις», στο: Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος: 4.000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1997, 156-160, σσ. 158-160.

²³ Β. Κατσαρός, «Γράμματα και πνευματική ζωή στη βυζαντινή Ήπειρο (4ος-15ος αιώνας)», σ. 332. Πβ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, «Σχολεία και βιβλία κατά τον ΙΗ' αιώνα», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 8 (1887-1888), 318-321, 329-330, 334-338 και 343-345, σ. 343, όπου γίνεται αναφορά στα κείμενα του Συνέσιου και τις ρητορικές μελέτες του Λιβανίου που διάσκονταν στα σχολεία του Γένους κατά τον ΙΗ' αιώνα.

²⁴ Ευάγγελος Χρυσός, «Ο ηπειρώτης φιλόσοφος Ιφικλής», *Φιλολογικά*, 3 (1980), 3-7. Ευ. Χρυσός, «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή», σσ. 88-99.

συνεχή ανάπτυξη και πρόοδο, ώστε από τον 4^ο αιώνα μ.χ. να δημιουργηθεί ένα γόνιμο πνευματικό τοπίο, μέσα στο οποίο έδρασαν, κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αξιόλογες προσωπικότητες που διέπρεψαν στα γράμματα και μεταξύ αυτών ξεχωρίζει ο φιλόσοφος Πρίσκος, που ήταν και ο σημαντικότερος Ηπειρώτης λόγιος του 4^{ου} αιώνα.²⁵ Ο Πρίσκος διατηρούσε αλληλογραφία με εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής του όπως ήταν ο αυτοκράτορας Ιουλιανός (330 μ.Χ. – 363 μ.Χ.), ο ρήτορας Λιβάνιος (314-394) τον αποκαλεί «άνδρα Ηπειρώτη», ενώ ο Ευνάπιος (346-μετά το 414) γράφει ότι ήταν Θεσπρωτός ή Μολοσός.²⁶ Ο Πρίσκος ήταν νεοπλατωνιστής φιλόσοφος και ως Διευθυντής της «Ακαδημίας» Πλάτωνος, το 351 μ.Χ. προσέλκυσε πολλούς μαθητές, μεταξύ αυτών ήταν και ο Μ. Βασίλειος. Ενδιαφερόταν για την επέκταση της νεοπλατωνικής φιλοσοφίας στο χώρο της «θεουργίας» δηλαδή της μυστικής επίκλησης της θεότητας και των μυστηριακών τελετουργιών. Ζώντας και δρώντας στο μεταίχμιο δύο περιόδων της παγκόσμιας ιστορίας και παρά το γεγονός ότι βρέθηκε στο στρατόπεδο των ηττημένων, στάθηκε με αφοσίωση στις πεποιθήσεις του και ακλόνητος στον πειρασμό της «μεταστροφής» και της φιλοσοφικής μετάλλαξης και πέθανε «επί πάσι το βαθύ διαφυλάττων ήθος και γελών την ανθρώπινην ασθένειαν».²⁷

Η γεωστρατηγική θέση της Ηπείρου και η εκκλησιαστική αναταραχή που προκλήθηκε από τον τσάρο της Βουλγαρίας Σαμουήλ²⁸ με την υπαγωγή πολλών επισκοπών στην αρχιεπισκοπή Αχρίδας²⁹ επέβαλε στους εκκλησιαστικούς ηγέτες της περιοχής να διαθέτουν υψηλή

²⁵ Ευάγγελος Χρυσός, «Ο ηπειρώτης φιλόσοφος Πρίσκος», *Παρνασσός*, 22 (1980), 449-461.

²⁶ Περισσότερα στοιχεία για τον Πρίσκο στο: Παναγιώτης Κ. Χρήστου, «Ο Ηπειρώτης φιλόσοφος Πρίσκος», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 1 (1979), 115-122.

²⁷ Ευ. Χρυσός, «Ο ηπειρώτης φιλόσοφος Πρίσκος».

²⁸ Ευ. Χρυσός, «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή», σ. 102.

²⁹ Ευ. Χρυσός, «Ο ηπειρώτης φιλόσοφος Πρίσκος», σ. 102· Β. Κατσαρός, «Γράμματα και πνευματική ζωή στη βυζαντινή Ήπειρο (4ος-15ος αιώνας)», σσ. 331-332.

πνευματική κατάρτιση. Στην ανώμαλη αυτή περίοδο διακρίθηκε ο επίσκοπος Ευροίας Δονάτος, δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. μ.χ. η δράση του οποίου αντανακλά το νέο ιδεολογικό ρεύμα του χριστιανισμού που εκτοπίζει την ελληνική παράδοση.

Η εκκλησία αναδεικνύει τότε καταρτισμένους και μορφωμένους ιερείς, όπως ο μητροπολίτης Νικοπόλεως Δυνατός και ο διάδοχός του ο Αττικός, που έλαβε μέρος στη Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας (451 μ.χ.) και ο επίσκοπος Φωτικής Διάδοχος.³⁰ Η Φωτική³¹ αποτέλεσε το άλλο μεγάλο κέντρο της Ηπείρου, αλλά η Ναύπακτος και η Αχρίδα εξακολουθούν να παραμένουν τα δύο μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα μέχρι το τέλος της μεσοβυζαντινής περιόδου.³²

2) Η πνευματική δραστηριότητα στο Δεσποτάτο της Ηπείρου

Η εμφάνιση του αυτοκράτορα Ιουστινιανού δημιουργεί νέα πνευματικά δεδομένα και η Ήπειρος από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα μ.χ. πέφτει σε χειμερία νάρκη.³³ Είναι το χάσμα της «Μεγάλης σιγής»,³⁴ καθόσον από τον 4^ο αιώνα μ.χ. και για μεγάλο χρονικό διάστημα οι πηγές

³⁰ Έργα του Διαδόχου είναι: *Λόγος εις την ανάληψιν, Ορασις και Κεφάλαιον Εκατόν*.

³¹ Πβ. Παναγιώτης Χρήστου, «Φωτική, μια αρχαία πόλις της Ηπείρου», *Ηπειρωτική Εστία*, 1 (1952), 119-120· Σπύρος Μουσελίμης, «Λείψανα από τη ζωή και τον πολιτισμό των Φωτηκησιών», *Ηπειρωτική Εστία*, 2 (1953), 698-703. Η Φωτική βρίσκεται στη θέση Λαμποβήθρα της Θεσπρωτίας, κοντά στην Παραμυθιά. Δεν είναι γνωστό πότε ιδρύθηκε. Τον 5^ο αιώνα από περιγραφή του επισκόπου Διαδόχου Φωτικής, αναφέρεται ως πλούσιος λειμώνας γεμάτος με «εύκλωνα δένδρα» και «πηγές καλλιρρούς» και «ύδασι περιρρομένη». Υπήρξε πολυάριθμη επαρχία με μεγαλοπρεπή οικίσματα τα οποία εμπλούτισε ο Ιουστινιανός. Μετά την καταστροφή της Νικόπολης από τους Βουλγάρους το 929 η έδρα της Διοίκησης της Παλαιάς Ηπείρου μεταφέρθηκε στη Φωτική, η οποία από τον 13^ο αιώνα παρήκμασε.

³² Β. Κατσαρός, «Γράμματα και πνευματική ζωή στη βυζαντινή Ήπειρο (4ος-15ος αιώνας)», σ. 334.

³³ Το 529 ο Ιουστινιανός έκλεισε τη Σχολή των Αθηνών και απαγόρευσε τη διδασκαλία της φιλοσοφίας: «Ο αυτοκράτωρ πρόσταξιν έπεμψε εν Αθήναις κελεύσας μηδένα διδάσκειν φιλοσοφίαν», αναφέρει ο χρονογράφος Ιωάννης ο Μαλάλας, στο: Κωνσταντίνος Δ. Γεωργούλης, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα, Εκδ. Δ. Ν. Παπαδήμα, 21994, σ. 574.

³⁴ Β. Κατσαρός, «Γράμματα και πνευματική ζωή στη βυζαντινή Ήπειρο (4ος-15ος αιώνας)», σ. 333.

που διαθέτουμε για την πνευματική κίνηση είναι πενιχρές και έτσι αργώς έρχεται πλέον η αρχαιολογία με τα ευρήματά της.

Η απουσία ενός θεσμοθετημένου εκπαιδευτικού κέντρου, όπως ήταν στην Κωνσταντινούπολη η Πατριαρχική Σχολή (όπου διδάσκονταν οι επιστήμες, ανώτερα θεολογικά και «θύραθεν» μαθήματα, κυρίως δίκαιο, ρητορική και φιλοσοφία), δεν συμβάλλει στην ανασύνθεση του πνευματικού γίνεσθαι και για το λόγο αυτό δεν μπορεί να γίνει αντιληπτός ο όρος παιδεία από την κοινωνία³⁵.

Με την Άλωση της Πόλης από τους σταυροφόρους το 1204, πολλοί από τους λόγιους διασκορπίστηκαν σε Ανατολή και Δύση.³⁶ Η Άλωση της Πόλης συνέπεσε με μια βαθιά πολιτική και ηθική κρίση μέσα σ' αυτή και διαρκούσε από τον 12^ο αιώνα που είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία φυγόκεντρων δυνάμεων και την ίδρυση ανεξάρτητων κρατιδίων στη Μικρά Ασία, τη Ρόδο και τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο.³⁷

Στο Κράτος της Ηπείρου ή Δεσποτάτο της Ηπείρου³⁸ συνέρρευσαν τότε πολλοί λόγιοι, επίσκοποι³⁹ και αξιωματούχοι,⁴⁰ που διακρίνονται για

³⁵ Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφία και παιδεία στην Ήπειρο», στο: *Ιωάννινα – Ιστορική Κατάθεση* [Συλλογικό έργο σε ψηφιακή μορφή], Ιωάννινα, Καμπέριο Πνευματικό Ίδρυμα, 2002, σσ. 1-2.

³⁶ «...όσοι της συγκλήτου βουλής ζώντας εναπελείφθησαν, οι μεν προς ανατολήν απείδον, οι δε προς την δύσιν εμάκρυναν φυγαδεύοντες, και ούτως ούδ' η ενταύθα βασιλική πρόβλεψις συγκλήτου βουλής ημοίρασε και αρχιερατικής συμπνοίας και συνδρομής, και οίμαι, ως μη το πλέον, αλλά γε το ήμισυ της υπό τον της Κωνσταντινουπόλεως θρόνον επαρχίας εν τη δύσει τυγχάνον εστίν». Demetrii Chomateni, *Ponemata Diaphora*, recensuit G. Prinzip, Berlini, Nivi Evoraci, 2002, σσ. 373, 77-83· πβ. Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης, «Από την πνευματική ζωή του κράτους της Ηπείρου (1204 –ca. 1340)», στο: Κ. Ν. Κωνσταντινίδης (επιμ.), *Μεσαιωνική Ήπειρος*, 231-254, σ. 231.

³⁷ Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13^ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, (Σειρά: Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, αρ. 7), Θεσσαλονίκη, Εκδ. Βάνιας, 1990, σ. 49.

³⁸ Το Κράτος της Ηπείρου ή Δεσποτάτο της Ηπείρου που ίδρυσε ο Μιχαήλ Α' Κομνηνοδούκας, εκτείνονταν από τα όρια της Παλαιάς και Νέας Ηπείρου, της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της Θράκης μέχρι την Αδριανούπολη. Paul Magdalino, «Τα χαρτουλαράτα της Βόρειας Ελλάδας το 1204», στο: Ευάγγελος Κ. Χρυσός (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (Άρτα 27-31 Μαΐου 1990), Άρτα, Εκδ. Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Άρτης «Ο Σκουφάς», 1992, 31-35, σ. 31. Πβ. Αντώνιος Μηλιαράκης, *Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της*

το υψηλό και λαμπρό επίπεδο μόρφωσής τους, καθόσον πολλοί από αυτούς είχαν σπουδάσει στην Πατριαρχική Σχολή και δημιούργησαν τη νέα άρχουσα τάξη στην Ήπειρο.

Μεταξύ των εξεχουσών αυτών προσωπικοτήτων συγκαταλέγονται και οι αδελφοί Νικόλαος και Νικηφόρος Γοργανίτης, ο «πανυπερεντιμότατος».⁴¹ Οι σημαντικότεροι όμως από τους λογίους του Δεσποτάτου της Ηπείρου ήταν οι: Ιωάννης Απόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου,⁴² ο Γεώργιος Βαρδάνης, μητροπολίτης Κερκύρας,⁴³ και ο Δημήτριος Χωματιανός, αρχιεπίσκοπος Αχριδών⁴⁴. Μέσα από το έργο αυτών μας δίνεται η δυνατότητα να ακτινογραφήσουμε την πνευματική κατάσταση στην Ήπειρο κατά τον 13^ο αιώνα. Το Δεσποτάτο της Ηπείρου αποτελούσε μια πιστή αντανάκλαση της βασικής εικόνας και της κοινωνικής δομής της βυζαντινής αυτοκρατορία και με τη σύγκριση αυτή μπορούμε, μέσα από τα κείμενα των λογίων της περιόδου αυτής,

Ηπείρου (1204-1261), Αθήναι – Leipzig, 1898. Για το δεσποτάτο της Ηπείρου, βλ. την εμπειριστατωμένη εργασία του Donald M. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479. Μια συνεισφορά στην Ελληνική Ιστορία κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα, Εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1991, καθώς και την προηγούμενη έκδοση με τίτλο D. M. Nicol, «Το Δεσποτάτο της Ηπείρου», Μετάφρ. Περικλή Λεύκα, ανάτυπο εκ της *Ηπειρωτικής Εστίας*, Ιωάννινα 1974.

³⁹ Κ. Κωνσταντινίδης, «Από την πνευματική ζωή του κράτους της Ηπείρου (1204 – ca. 1340)», σ. 232.

⁴⁰ Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η κοινωνία της Ηπείρου στο Κράτος του Θεόδωρου Δούκα», στο: Ευ. Κ. Χρυσός (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 313-333, σ. 316.

⁴¹ *Αυτόθι*.

⁴² Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη περί τα μέσα του 12^{ου} αιώνα (1153/1160), σπούδασε στην Πόλη πλησίον φιλοσόφων και ρητόρων, μελέτησε φιλοσοφία, θεολογία και δίκαιο και το έργο του είναι εμποτισμένο με παιδεία υψηλού επιπέδου. Απεβίωσε το 1233. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το έργο του «Επιστολογραφία». Κ. Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφία και παιδεία στην Ήπειρο», σσ. 1-2.

⁴³ Καταγόταν από την Αθήνα, όπου κατείχε το αξίωμα του υπομνηματογράφου της μητρόπολης. Το 1214-1215 έλαβε μέρος στην προσπάθεια που έγινε για την ένωση της Ανατολικής και της Δυτικής εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη. Κ. Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφία και παιδεία στην Ήπειρο», σσ. 1-2.

⁴⁴ Άγνωστη η πατρίδα του. Μετά την Άλωση του 1204 κατέφυγε στην Αχρίδα όπου ασκούσε τα καθήκοντα του Χαρτοφύλακα και του συντάκτη νομοκανονικών γνωμοδοτήσεων. Έγινε αρχιεπίσκοπος Αχριδών το 1219 και το 1225 ή κατ' άλλους το 1227 έστειψε το Δεσπότη της Ηπείρου Θεόδωρο Α' Δούκα ως βασιλέα και αυτοκράτορα· πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφία και παιδεία στην Ήπειρο», σσ. 1-2.

μπορούμε να ανασυνθέσουμε και να ακτινογραφήσουμε την εικόνα της κοινωνίας της Ηπείρου.⁴⁵

Μέσα από τη μελέτη των έργων τους συνειδητοποιούμε ότι με τον όρο παιδεία νοείται η απόκτηση ικανοτήτων, δεξιοτήτων και εφοδίων κατάλληλων για την απόκτηση ικανοτήτων και δεξιοτήτων για την ανάληψη εκ μέρους των νέων διοικητικών και εκκλησιαστικών καθηκόντων και έτσι η παιδεία περιοριζόταν στην απόκτηση στοιχειωδών γνώσεων της Γραμματικής και της Αριθμητικής, που ήταν αναγκαίες για την εμπορική δραστηριότητα. Τις γνώσεις ο νέος τις αποκτούσε με τη μαθητεία του κοντά σε ιερωμένους ή λαϊκούς,⁴⁶ όπως μαρτυρείται από πολλές πηγές.⁴⁷

Στα κείμενα του Απόκαυκου είναι έκδηλη η παρουσία ονομάτων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας,⁴⁸ η προβολή, χωρίς περαιτέρω συστηματική διαπραγμάτευση θέσεων του Πλάτωνα που αφορούν τη σχέση ψυχής και σώματος,⁴⁹ ή του Αριστοτέλη για τον τρόπο που ο νους μετέχει στη γνωστική λειτουργία⁵⁰ και ο ανθρωπισμός που βρίσκεται στο επίκεντρο της ευρύτατης παιδείας του. Στηλιτεύει εμπράκτως την κοινωνική αναληψία είτε των αξιωματούχων ή των επισκόπων του Δεσποτάτου, είτε της κεντρικής διοίκησης και είναι αυτός που ανέλαβε,

⁴⁵ Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η κοινωνία της Ηπείρου στο Κράτος του Θεόδωρου Δούκα», σ. 333.

⁴⁶ Κ. Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφία και παιδεία στην Ήπειρο», σ. 3.

⁴⁷ Ο Ιωάννης Απόκαυκος ανέλαβε τη φροντίδα του νέου με το όνομα Κλέπτης και τον έστειλε στη Βόνιτσα για να παρακολουθήσει τα «στοιχειώδη γράμματα». Αντωνία Κιουσοπούλου, «Νέοι και γέροι στην κοινωνία της Ηπείρου», στο: Ευ. Κ. Χρυσός (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 335-443, σ. 434. Ο ίδιος φρόντιζε και για τη μόρφωση των ιερέων και των ορφανών και απηύθυνε εκκλήσεις στο λαό να εκλέγει τους αριστούς και πεπαιδευμένους αρχιερείς. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η κοινωνία της Ηπείρου στο Κράτος του Θεόδωρου Δούκα», σ. 330.

⁴⁸ Όπως: Όμηρος, Πίνδαρος, Ησίοδος, Ηράκλειτος, Αριστοτέλης, Ιπποκράτης, Σοφοκλής, Ευρυπίδης, Αριστοφάνης, Πλάτων, Πλούταρχος, Διογένης Λαέρτιος, Γαληνός. Κ. Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφία και παιδεία στην Ήπειρο», σ. 4.

⁴⁹ *Αυτόθι*: «ως το μοχθηρόν τούτο σαρκίον και δεσμωτήριον ω παρακείμεθα», γράφει.

⁵⁰ *Αυτόθι*: «Ο νους, γράφει, ηνίκα δει ειπείν λόγον, ενορά τω πινακείω της μνήμης, εν ω τα εκ των μαθημάτων, τα εξ ακουσμάτων ασυγχύτως γέγραπται».

κυρίως, την ιδεολογική αντιπαράθεση με την αυτοκρατορία της Νίκαιας, σχετικά με την υποταγή και τα «δευτέρεια».⁵¹

Ο Δημήτριος Χωματιανός, φορέας του αντι-Λατινικού πνεύματος της εποχής, υπήρξε ένας από τους τέλειους γνώστες του εκκλησιαστικού και πολιτειακού δικαίου και εμβριθής γνώστης των αρχαίων Ελλήνων και δεν παραλείπει να τονίζει τον άρρηκτο σύνδεσμο του «Έθνους των Ρωμαίων» με τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους Αριστοτέλη, Πλάτωνα, Χίλωνα κλπ. Οι κάτοικοι του Δεσποτάτου αποκαλούνται «Ρωμαίοι, Γραικοί ή και Έλληνες», αποτελούν μέρος του κορμού της βυζαντινής αυτοκρατορίας και συνδέεται άμεσα με την προστασία του Θεού, ο οποίος «αποστρέψας το πρόσωπον αυτού αφ' ημών διά τας ανομίας ημών, άρτι εξεγέρθη ως κινών κατά το ψαλτόδημα⁵² εις την οικείαν ευσπλαχνίαν έχων».⁵³

Ο Γεώργιος Βαρδάνης είχε να αντιμετωπίσει τον έντονο ανταγωνισμό, σε δογματικό και πολιτικό επίπεδο, των Βυζαντινών και Λατίνων, μετά το 1204, και την ιδεολογική διαμάχη μεταξύ των Δεσποτάτου Της Ηπείρου και της αυτοκρατορίας τη Νίκαιας.⁵⁴

Η πρωτεύουσα του δεσποτάτου της Ηπείρου παρουσιάζει μια λαμπρή ανάπτυξη κατά την περίοδο του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα, η οποία συνεχίστηκε και μετά το 1430 με την εξασφάλιση των προνομίων για τους χριστιανούς της πόλης εκ μέρους των κατακτητών και έτσι η πνευματική δραστηριότητα δεν διακόπηκε ποτέ με την οθωμανική κατάκτηση.

⁵¹ Πάρις Γουναρίδης, «Η φεουδαρχία στο Δεσποτάτο της Ηπείρου», στο: Ευ. Κ. Χρυσός (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 37-45.

⁵² Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Βάνιας, 1991, σσ. 88-89.

⁵³ Βασίλειος Α. Δήμου, «Εθνολογικά στοιχεία στα έργα του Δημητρίου Χωματιανού», στο: Ευ. Κ. Χρυσός (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 279-302, σσ. 280-282. Πβ. του ίδιου, *Η πολιτική θεωρία του Δημητρίου Χωματιανού*, Διδακτ. διατρ., Ιωάννινα, 1995.

⁵⁴ Σπυρίδων Σκλαβενίτης, *Γεώργιος Βαρδάνης, μητροπολίτης Κέρκυρας (1219-1238). Συμβολή στη μελέτη του βίου του και του συγγραφικού του έργου*, Διδακτ. διατρ., Κέρκυρα, 2006, σ. 3.

Μέσα σε μια σφύζουσα πνευματική κοινωνία, που δεν επηρεάστηκε από την πορεία των ιστορικών γεγονότων, καθόσον στα Ιωάννινα δημιουργήθηκαν πνευματικοί πυρήνες λογίων, ρητόρων και λογογράφων και αυτό συνετέλεσε στη δημιουργία σχολείων «ιερών γραμμάτων»⁵⁵. Παράλληλα συνεχίστηκε η βιβλιογραφική δραστηριότητα, η μετάφραση αρχαίων ελληνικών έργων⁵⁶ και η συγκέντρωση ελληνικών χειρογράφων.⁵⁷

Παρά την σπανιότητα των μαρτυριών που υφίστανται για την απόδειξη του επιπέδου της παιδείας στην Ήπειρο από τον 13^ο έως τον 17^ο αιώνα, υπάρχουν αναμφίλεκτα τεκμήρια που αποδεικνύουν ότι υφίστατο πνευματική ζωή και ένα βασικό είναι η ύπαρξη χειρογράφων⁵⁸ που από τον 19^ο αιώνα και μετά συγκέντρωσαν το μεγάλο ενδιαφέρον των ερευνητών⁵⁹ και η ύπαρξη πλούσιων βιβλιοθηκών που σαφώς συνέβαλαν στη δημιουργία «πυρήνων λογίων»,⁶⁰ όπου αναπτύσσονταν πνευματικές διεργασίες και δημιουργούνταν μια ιδιότυπη μαθησιακή διαδικασία. Από το ζεύγμα λόγιοι-βιβλιοθήκες δεν μπορεί να παραμεληθεί, ύπαρξη

⁵⁵ Β. Κατσαρός, «Γράμματα και πνευματική ζωή στη βυζαντινή Ήπειρο (4ος-15ος αιώνας)», σ. 335, όπου αναφέρεται ότι ο επίσκοπος Βόνιτσας Νικόλαος διατηρούσε «σχολείο ιερών γραμμάτων» με πλούσιο πολιτιστικό και ανθρωπιστικό έργο.

⁵⁶ *Αυτόθι*. Πβ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Πρόχειρον Σημείωμα περί Μιχαήλ Ζωριανού», *Παρνασσός*, 7 (1903), 216-221· του ιδίου, «Ο Μιχαήλ Ζωριανός και ο Βαρροκικός κώδιξ 29», *Παρνασσός*, 8 (1904), 63-64.

⁵⁷ Ο φιλόσοφος και θεολόγος Νικηφόρος Βλεμμύδης (1197-1272) και ο Ιανός Λάσκαρης επιδόθηκαν με ζήλο στη συγκέντρωση ελληνικών χειρογράφων. Βλ. Ευάγγελος Χρυσός, «Ιστορικά στοιχεία για την Ήπειρο σε σημείωμα του κώδικα Cromwell 11», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 22 (1980), 58-65, σσ. 58-59.

⁵⁸ Ο Ιωάννης Γεννάδιος, «Τα "Ιωαννητικά Χειρόγραφα": η διαρπαγή και η απεμπόλησις αυτών», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 2 (1927), 229-244, περιγράφει το μεγάλο ενδιαφέρον των ξένων για την απόκτηση ελληνικών και ιδιαίτερα Ηπειρωτικών χειρογράφων, που προέρχονταν από τη σύληση και πυρπόληση μονών, όπως της Βούρπιανης, της Ζέρμας, του Δελβινακίου κλπ.

⁵⁹ Κ. Κωνσταντινίδης, «Από την πνευματική ζωή του κράτους της Ηπείρου (1204 – ca. 1340)», σσ. 244-245, σημ. 63-85, όπου παρουσιάζεται η ανακάλυψη και η τύχη πολλών χειρογράφων μέσα από τον μηχανισμό των δημοπρασιών.

⁶⁰ Όταν στην υπόλοιπη Ελλάδα, κατά τον 15^ο, 16^ο και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, σπάνια συναντούσε κανείς δασκάλους και λογίους, στα Ιωάννινα υπήρχε και δρούσε ένας ικανός αριθμός από αυτούς και δίδασκε στις Σχολές Φιλανθρωπινών, Ντίλιου, Δεσποτών.

«Επιγραμμάτων», που προβάλλεται η λογισύνη και η αισθητική καλλιέργεια των κατοίκων, η οποία ανιχνεύεται στην τέχνη του Δεσποτάτου της Ηπείρου και η οποία, όπως είναι φυσικό, προϋποθέτει ένα υψηλό επίπεδο θεωρητικού προβληματισμού και μια ικανοποιητική, έως επαρκή, γνώση των καλλιτεχνικών προτάσεων και των ρευμάτων.

Τα στοιχεία αυτά μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε ότι κατά τη συγκεκριμένη περίοδο συντελείται μια διακίνηση ιδεών, η οποία σύμφωνα με τα μεσαιωνικά κριτήρια, οργανώνεται στην παραγωγή και τη διάδοση της γνώσης και ως εκ τούτου μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια στοιχειώδη ή μέσου επιπέδου γνώση, αφού μόνο κατά τον 17^ο αιώνα έχουμε αναμφισβήτητες μαρτυρίες για την εκπαιδευτική διδασκαλία και το περιεχόμενο αυτής.⁶¹

⁶¹ Κ. Θ. Πέτσος, «Φιλοσοφία και παιδεία στην Ήπειρο», σ. 2.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η αναγέννηση του φιλοσοφικού προβληματισμού: Φιλοσοφικές αντιπαραθέσεις και εκπαιδευτική αναδιοργάνωση

1) «Περί ων Αριστοτέλης προς Πλάτωνα διαφέρεται»

Η Άλωση του βυζαντινού κράτους δεν επέφερε μόνο την κατάλυση των δομών του, αλλά και τον πνευματικό μαρασμό με αποτέλεσμα ο ελληνισμός να βρεθεί μέσα σε ερείπια και συντριμμια.⁶² ΟΙ πλούσιοι και ανεκτίμητοι πνευματικοί θησαυροί, που βρίσκονταν μέσα στις βιβλιοθήκες, υπολογιζόμενοι σε πάνω από εκατό χιλιάδες κώδικες, σχεδόν όλοι καταστράφηκαν. Οι λόγιοι απεδήμησαν στη Δύση, εργαζόμενοι υπέρ των δυτικών,⁶³ ενώ η ελληνική Ανατολή βυθιζόταν σε βαθύ σκοτάδι. Όσοι λόγιοι απέμειναν ήταν «αμυδρά και διψαλέα λυχνάρια, κείμενα μεταξύ βαθυτάτου σκότους».⁶⁴ Για πάνω από 200 χρόνια έπαψαν να λειτουργούν τα «κοινά σχολεία» που έδιναν τη στοιχειώδη μόρφωση και διαιώνιζαν την ελληνική γλώσσα και για τη διδασκαλία δε της φιλοσοφίας ούτε λόγος δεν μπορεί να γίνει.⁶⁵

⁶² Σπυριδών Π. Λάμπρος, «Γενναδίου Σχολαρίου του πατριάρχου εγκύκλιος επί ελεημοσύνη μετά την άλωσιν», *Νέος Ελληνομνημών*, 11 (1914), 465-467, σ. 465: «Ην σοφόν το Γένος ημών, ένδοξον, φρόνιμον, ανδρείον, πάσαν την οικουμένην υποτάξαν εις μοναρχίαν και μην και την κατ' αρετήν σπουδήν τε και αγιοσύνην... Αλλά νυν, φευ των κακών, απόλυτο παν. Εάλω γαρ η Κωνσταντινούπολις».

⁶³ Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Έκδοσις τετάρτη συμπληρωθείσα κατά τα νεώτατα πορίσματα της επιστήμης υπό Παύλου Καρολίδου, Τόμ. 5, Εν Αθήναις, Εκδ. Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1903, σ. 18.

⁶⁴ Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων. Από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, Εκ παλαιών απανθισθείσαι, και τα νεώτερα εξ αρίστων Γερμανών ιστοριογράφων ελευθέρως μεταφρασθείσαι, Τόμ. 12, Εν Βιέννη της Αυστρίας, Εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Αουκούλου, 1832, σ. 554.

⁶⁵ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμ. Β': *Τουρκοκρατία 1453-1669: Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας*, Θεσσαλονίκη, 1976, σσ. 258-259, σημ. 10. Πβ. Γενναδίου του Σχολαρίου, *Απαντα τα ευρισκόμενα. Oeuvres Completes de Georges Scholarios*, Publiées pour la première fois par Louis Petit, X. A. Siderides, Martin Jugie, Τόμ. 1, Paris, Maison de la Bonne Presse, 1928, σ. 291· Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 5, σ. 18.

Ο Μωάμεθ εκμεταλλεύτηκε τη διάσταση μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής εκκλησίας,⁶⁶ τις θεολογικές συγκρούσεις και τις πνευματικές αντιθέσεις⁶⁷ που επικρατούσαν στο Βυζάντιο και επιζήτησε και επέβαλε, με τη βία, τη συνεργασία στους Έλληνες, ιδιαίτερα με τους πατριάρχες και την εκκλησία.⁶⁸ Έτσι ο πατριάρχης γίνεται *Millet basi*, δηλ. «Εθνάρχης», και «Κορυφαίος του προκρίτου γένους των Ρωμαίων».⁶⁹ Ο κλήρος καθίσταται, μετά το 1430, ο μοναδικός φορέας εξουσίας, αποκτώντας θρησκευτικές, δικαστικές και εκπαιδευτικές εξουσίες. Οι εξουσίες αυτές μεταβιβάζονται στους πνευματικούς αρχηγούς, στις εκκλησιαστικές ενορίες και στους προκρίτους των κοινοτήτων ώστε να υπάρχει ενιαία άσκηση της εξουσίας και στα ζητήματα της παιδείας να υπάρχει «ομοιόμορφη διδασκαλία». Το Πατριαρχείο ασκεί έτσι έναν άμεσο έλεγχο στην παιδεία και στη χειραγώγηση του εκπαιδευτικού μηχανισμού και του πολιτικού μηχανισμού⁷⁰ ελέγχοντας τις ιδεολογικές

⁶⁶ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμ. Β', σ. 159.

⁶⁷ Τα χαρακτηριστικά δείγματα των έντονων αντιπαράθεσεων εστιάζονται στις εξής θέσεις: Οι Ενωτικοί διακήρυτταν «Τίνες Ρωμαίοις (δηλ. Έλλησι, Βυζαντινοίς) Ρωμαίων οικειότεροι σύμμαχοι; Η γαρ εκείνων πόλις της ημετέρας μητρόπολις γέγονε», όπως έγραφε το 1366 ο Δημήτριος Κυδώνης, πολιτικός, Θεολόγος και φιλόσοφος του 14^{ου} αιώνα, ενώ οι Ανθενωτικοί διακήρυτταν ότι «Κρηττότερον εστιν ειδέναι εν μέση τη πόλει φακιόλιον βασιλεύον Τούρκων ή καλύπτραν λατινικήν». Norman H. Baynes, Henry St. Laurence Beaufort Moss (επιμ.), *Βυζάντιο: Εισαγωγή στον Βυζαντινό Πολιτισμό*, Μετάφρ.-πρόλ.-σημ. Δημήτριος Σακκάς, Αθήνα, Εκδ. Δημ. Παπαδήμα, ³1986, σ. 95.

⁶⁸ Χρύσης Πελεκίδης, *Ιδεολογικά ρεύματα του Ελληνισμού της τουρκοκρατίας*, Λόγος πανηγυρικός εκφωνηθείς την 24η Μαΐου 1973, Ιωάννινα, 1974, σσ. 8-9.

⁶⁹ Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 532.

⁷⁰ Βλ. Σταύρος Ι. Βουτυράς, *Τα προνόμια των εν Τουρκία χριστιανικών κοινοτήτων*, Κωνσταντινούπολις, 1911, σσ. 6-8. Ο Μωάμεθ ο Πορθητής αναγνώρισε στον Πατριάρχη Γεννάδιο όλα τα προνόμια των προκατόχων του βυζαντινών, προσθέτοντας και δικαιώματα του οικογενειακού και του αστικού δικαίου, διατήρησε πλήρως το βυζαντινό τυπικό και «*ἰδία χειρὶ τῶ πυριάεχῃ γενναδίῳ το χρυσούν και αδαμαντοποίκιλτον δεκανίκιον, ἔμβλημα τῆς διπλῆς αὐτοῦ δικαιοδοσίας, διδούς ἔλεγεν αὐτῶ: Πατριάρχευε εν ειρήνῃ και ἔχε την φιλίαν μεθ' ἡμῶν απολαύων πάντων των προνομίων των προκατόχων σου*». Τα προνόμια αυτά ανάλογα με τις γενικότερες συνθήκες αφοιρούνταν ή επικαιροποιούνταν. Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα κατά το οποίο ο σουλτάνος στέλνοντας ένα μπουγιουρντί «στον οικουμενικόν πατριάρχην κυρ Γρηγόριον, τη ιη' Ιουλίου (1797), το οποίο ο ίδιος στη συνέχεια το μεταφράζει και το αποστέλλει στους κατά τόπους αρχιερείς αναφέρει μεταξύ των άλλων: «*Συ ο πατριάρχης των ρωμαίων Κωνσταντινουπόλεως...*, δήλου όντος ότι, καθό πατριάρχης, ἔχεις εντελή

και φιλοσοφικές αντιλήψεις της εποχής και ιδιαίτερα αυτές που ήταν αντίθετες με τις εκκλησιαστικές αντιλήψεις.⁷¹

Τα δύο ιδεολογικά ρεύματα που υπήρχαν πριν την Άλωση, δηλ. των ενωτικών και των ανθενωτικών, εξακολουθούσαν να υπάρχουν και μετά από την Άλωση και αυτή τη διάσταση αξιοποίησε διπλωματικά ο Μωάμεθ και τοποθέτησε στον πατριαρχικό θρόνο τον ανθενωτικό Γεώργιο Γεννάδιο⁷², κατά κόσμο Γεώργιο Κουρτέση, επιδιώκοντας, αφ' ενός μεν ν' αποξενώσει ακόμη περισσότερο τη μια μερίδα από την άλλη,⁷³ αφ' ετέρου δε να έχει έναν σύμμαχο απέναντι στην αντίπαλη Δύση.

Η διαμάχη μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων θρησκευτικών αντιλήψεων, που δεν τελείωσε με την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, είχε κατά ένα μέρος και φιλοσοφικά ελατήρια. Πολύ πριν την πτώση της Πόλης όταν το Βυζάντιο είχε αρχίσει να ψυχορραγεί, είχε εμφανιστεί ένα άλλο φιλοσοφικό και πολιτικό ρεύμα, ο Πλατωνισμός

πρόνοιαν και προστασίαν εις όλους του γένους σου, να επιμελήσαι άκρως και να φροντίζης αδιαλείπτως εις το να συνάγης μέσα περιποιητικά της ευταξίας του μελετίου σου [του ποιμνίου σου, της φυλής σου] και να λείπης μα συμβουλάς και παραινέσεις να διδάσκης πάντας τους βασιλικούς ραγιάδες τα της υπακοής των χρέη. και τους μεν κατάς συμβουλάς σου διάγοντας να θεραπεύης, διά δε τους τη υψηλή θελήσει εναντία πράττοντας να μας δηλοποιής περί της παιδείας των [για να τιμωρηθούν]. και όσα ήθελον κάμει χρειάν δηλώσεως, να σπεύδης εις την περί τούτου δήλωσιν...». Λέανδρος Βρανούσης, «Άγνωστα πατριωτικά φυλλάδια και ανέκδοτα κείμενα της εποχής του Ρήγα και του Κοραή. Η φιλογαλλική και αντιγαλλική προπαγάνδα», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, 15-16 (1965-66), Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1997, 125-329, σσ. 186-187.

⁷¹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Πρόλ. Νίκος Γ. Σβορώνος, Μετάφρ. Ιωάννα Πετροπούλου, Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο, 1992, σ. 37· Χαράλαμπος Φούκης, «Το προνομιακό ζήτημα: Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και παρεμβάσεις της Οθωμανικής κυβέρνησης στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος των υπόδουλων ελληνικών σχολείων την ύστερη τουρκοκρατία (1774-1911)», *Βορειοηπειρωτικά*, 1 (2010), 191-235, σ. 198.

⁷² Ο Γεώργιος Γεννάδιος υπήρξε σφοδρός αντιενωτικός, από το 1444 έως το 1453 γράφει έργα πολεμικής εναντίον του καθολικού δόγματος και οδηγεί την κίνηση των ανθενωτικών, κατά τη διάρκεια δε της πολιορκίας της κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους, κατευθύνει με σφοδρότητα και φανατισμό τους αγώνες κατά των ενωτικών επιτείνοντας έτσι την σύγχυση και την αναστάτωση μέσα στην Κωνσταντινούπολη. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμ. Β', σσ. 159 και 162.

⁷³ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμ. Β', σ. 159.

του Πλήθωνα Γεμιστού, που διατείνονταν ότι μπορούσε να βγάλει το καταρρέον βυζαντινό κράτος από τα πολιτιστικά και πολιτικά αδιέξοδά του.⁷⁴ Το έργο του Πλήθωνος *Περί ών Αριστοτέλης προς Πλάτωνα διαφέρεται*, αποτέλεσε την απαρχή της διαμάχης μεταξύ Πλατωνικών και Αριστοτελικών.⁷⁵

Η ανίχνευση των αρχών της εξηγητικής πορείας των φυσικών θεωριών της αρχαιότητας ανάγεται στο δεύτερο ήμισυ του 15^{ου} αιώνα και εγγράφεται στα φιλοσοφικά κείμενα της διαμάχης των Πλατωνικών-Αριστοτελικών, καθώς και στην επιστολιμαία επικοινωνία των λογίων μετά την Άλωση. Στη διαμάχη αυτή η συζήτηση διεξαγόταν στο επίπεδο της αιτιολογικής παράθεσης των απόψεων που δεν υπερέβαινε το πλαίσιο που είχε εγκαινιάσει η αριστοτελική διδασκαλία που συνίστατο στην τεκμηρίωση της ποιοτικής αντίληψης για το φυσικό γίνεσθαι μέσω των συλλογισμών. Ο Πλήθων (1360-1452) προβάλλει την ενότητα του συμπαντικού Όλου, την οποία αντλεί από την εγκυρότητα και τη συνάφεια ανάμεσα στο φυσικό-κοσμικό γίνεσθαι και το αΐδιο υπόδειγμά του. Οι αντιλήψεις αυτές είναι νεοπλατωνικής προέλευσης σε αντίθεση με την τελεολογική ερμηνεία του Αριστοτέλη, ο οποίος ισχυριζόταν ότι η φύση είναι συνάρτηση του ζεύγματος «ύλης»–«είδους»⁷⁶ και της «κινήσεως»⁷⁷, που ερμήνευε τη μετάβαση από το «δυνάμει» στο «ενεργεία» της «υπάρξεως». Το ζεύγμα αυτό προσδιοριζόταν ως αυτοτελές Όλον με

⁷⁴ Γιάννης Χριστιανίδης, Δημήτρης Διαλέτης, Γεώργιος Παπαδόπουλος, Κώστας Γαβρόγλου, *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: από την Αρχαιότητα έως τον 20ό αιώνα*, Τόμ. Β': *Οι Επιστήμες στην Αρχαία Ελλάδα, στο Βυζάντιο και στον Νεότερο Ελληνισμό*, Πάτρα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2000, σ. 321.

⁷⁵ Νίκος Κ. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α': *Η κυριαρχία του Αριστοτελισμού*, Αθήνα, Εκδ. «Γνώση», 1988, σ. 61. Κώστας Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη. Όψεις της φιλοσοφικής διερεύνησης από τον 15^ο ως τον 19^ο αιώνα*, Ιωάννινα, 2002 (2003· ανατύπωση: 2006), σσ. 19-24.

⁷⁶ Βλ. Αριστοτέλους, *Φυσικής ακροάσεως*, B2 194 a 12-13: «επει δ' η φύσις διχώς, το τε είδος και η ύλη».

⁷⁷ *Ο.π.*, B1 182 a 21-23: «ως ούσης της φύσεως αρχής τινός και αιτίας του κινείσθαι και ηρεμείν, εν ω υπάρχει πρώτως καθ'αυτό και μη κατά συμβεβηκός»· πβ. Γ1 200 b 1-2: «η φύσις [...] εστίν αρχή κινήσεως και μεταβολής» και κυρίως E1 224 a κ.ε.

εγγενή τη δυνατότητα της αυτοπραγμάτωσης. Ο Πλήθων προβαίνει στην πρόκριση της πλατωνικής τελεολογίας επειδή αυτή κατοχυρώνει την έμφυχη μορφή του σύμπαντος και την παρουσία το Θεού-Δημιουργού. Σύμφωνα με την αντίληψη του Πλάτωνα ο Θεός-Δημιουργός «διεσχημάτισε»⁷⁸ τα στοιχεία που συγκροτούν το σύμπαν και προσέδωσε κανονικότητα στη λειτουργία του, σε αντίθεση με την αριστοτελική τελεολογία, η οποία εδράζεται στην αυθύπαρκτη αυτοδυναμία του «ου ένεκα»⁷⁹.

Η φιλοσοφική διαμάχη συνεχίζεται τουλάχιστον έως το 1460, όταν ο πρώτος πατριάρχης Γεώργιος Γεννάδιος ο Σχολάριος⁸⁰ καίει στην πυρά τους *Νόμους* του Πλήθωνος.⁸¹ Στη Δύση η φιλοσοφική διαμάχη θα συνεχιστεί μέχρι το 1469, με το Καρδινάλιο της Ρωμαιοκαθολικής

⁷⁸ Πλάτων, *Τίμαιος*, 53 b 4: «ότε δ'επιχειρήσατο κοσμήσθαι παν ... ούτω δη τότε πεφυκότα ταύτα πρώτον διεσχηματίσατο είδεσί τε και αριθμοίς»· πβ. 30 b 6 – c 1: «ότι κάλλιστον είη κατά φύσιν άριστόν τε έργον απειργασάμενος. Ούτως ουν δη κατά λόγον τον εικότα δει λέγειν τόνδε τον κόσμον ζών έμφυχον έννουν τε τη αληθεία διά την του Θεού γενέσθαι πρόνοιαν».

⁷⁹ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 19-24.

⁸⁰ Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σσ. 36, 63-64 και 94. Ο Γεώργιος Σχολάριος-Γεννάδιος (Κωνσταντινούπολη περ. 1404 – Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών μετά το 1474), υπήρξε δεινός θεολόγος και καταξιωμένος καθηγητής της νεοαριστοτελικής φιλοσοφίας, υπομνηματιστής έργων του Αριστοτέλη και μεταφραστής έργων του Θωμά Ακυνάτη. Πριν την Άλωση διαδέχθηκε τον Μάρκο Ευγενικό στην αρχηγία των ανθενωτικών και μετά την Άλωση τοποθετήθηκε οικουμενικός πατριάρχης με το όνομα Γεννάδιος στις 6 Ιανουαρίου 1454. Διεξήγαγε έντονη φιλοσοφική αντιπαράθεση με τον Γεώργιο Πλήθωνα-Γεμιστό ανελέητη πολεμική κατά του Γεώργιου Πλήθωνα-Γεμιστού, με το έργο του *Περί του βιβλίου του Γεμιστού, και κατά της Ελληνικής πολυθείας*, ενώ το βιβλίο του Πλήθωνα με τίτλο *Νόμοι* το ανεζήτησε και το έριξε στην πυρά, αντί να το ανασκευάσει.

⁸¹ Βλ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 61. Ο Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός (Κωνσταντινούπολη περ. 1360 – Μυστράς 1452) υπήρξε Πλατωνικός φιλόσοφος και δίδαξε στην Κωνσταντινούπολη, το Μυστρά και τη Φλωρεντία. Προσέφερε ένα πλήρες θεολογικο-φιλοσοφικό σύστημα εμποτισμένο με τη νεοπλατωνική του έκδοση, με στόχο την πραγμάτωση ενός νέου πολιτικού προτύπου. Ανταποκρινόμενος στην επιθυμία των Ιταλών λογίων να γνωρίσουν τη φιλοσοφία του Πλάτωνα, έγραψε το βιβλίο *Περί ων Αριστοτέλης προς Πλάτωνα διαφέρεται*. Το βιβλίο αυτό αποτέλεσε την παρχή της διαμάχης Πλατωνικών-Νεοαριστοτελικών του 15^{ου} αιώνα.

εκκλησίας Βησσαρίωνα, να έρχεται συνήγορος και αρωγός στον Πλήθωνα με το έργο του *Ελεγχοι των κατά Πλάτωνος βλασφημιών*.⁸²

Ο Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός και ο Γεώργιος Γεννάδιος-Σχολάριος με την φιλοσοφική τους αντιπαράθεση, κληροδότησαν στην νεοελληνική παιδεία τη σφοδρότατη σύγκρουση μεταξύ αριστοτελικών και πλατωνιστών, η οποία σημάδεψε το τέλος της αυτοκρατορίας και άφησε σαφή ίχνη στη μεταβυζαντική περίοδο.⁸³ Η αντιπαράθεση αυτή κατείχε δεσπόζουσα θέση στον φιλοσοφικό προβληματισμό και κάθε παρέκκλιση από τις θεωρίες του Αριστοτέλη αντιμετωπιζόταν και ως άρνηση της Ορθοδοξίας και ως εκ τούτου τα προγράμματα διδασκαλίας της φιλοσοφίας στις διάφορες σχολές έπρεπε να προσαρμόζονται στην κυρίαρχη ιδεολογία που χάραζε το Πατριαρχείο. Η βάση της φιλοσοφικής διδασκαλίας ήταν κυρίως το έργο του Θεόφιλου Κορυδαλέως.

Μπορούμε να προσδιορίσουμε ως απαρχές της νεοελληνικής φιλοσοφίας τη διαμάχη αυτή που ξεκίνησε στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, που αναφερόταν σε ζωτικά φιλοσοφικά και θεολογικά ζητήματα που αφορούσαν το πρόβλημα της ουσίας, το ερώτημα για το ον, το ζήτημα της φύσης. Η διαμάχη αυτή έρχεται από το παρελθόν και υποτυπώνει τις μεταγενέστερες πνευματικές διεργασίες του ελληνικού Γένους στο επίπεδο της φιλοσοφίας.⁸⁴

⁸² Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σσ. 36 και 96: «...Και πάσας αυτώ του βιβλίου τας υποθέσεις πολλής κατά χριστιανών πικρίας ενέπληξε, λαιδορών τα ημέτερα, ουκ αντιλέγων, ώσπερ τα οικεία τιθείς, ουκ αποδεικνύων... Διά ταύτα τε τοίνυν και ότι ου πατρόθεν τοιούτος ή, αλλ' αποστάτης, και ότι πάνδεινος αγροικία το ημέτερον νυν έχει γένος, ουκ αφανισμού μόνον χάριν, αλλά ποινης είνεκα μάλιστα, δοθήναι πυρί πεποιήκαμεν το βιβλίον».

⁸³ Βασίλειος Α. Κύρκος, «Ο Κορυδαλικός νεοαριστοτελισμός και οι φιλοσοφικές του συνδηλώσεις. Το νόημα και οι παρανοήσεις ενός φιλοσοφικού όρου (Αριστοτελισμός)», *Κάτοπτρον Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Τόμ. Γ', Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, 2016, 101-137, σ. 101.

⁸⁴ Κώστας Θ. Πέτσιος, «Η Νεοελληνική Φιλοσοφία από τον 15^ο ως τον 19^ο αιώνα: Διάγραμμα Ιστοριογράφησης», *Τα Νέα του Κ.Ε.ΝΕ.Φ*, τχ. 8 (Φθινόπωρο 2001), 1-16, σ. 1.

Ο Σχολάριος, μεγάλος θαυμαστής του Θωμά Ακινάτη⁸⁵, στον Νεοπλατωνισμό του Πλήθωνα και του Βησσαρίωνα αντιτάσσει τον αριστοτελισμό της βυζαντινής παράδοσης, ενώ στον ενωτισμό του Βησσαρίωνα αντιτάσσει ένα αυστηρό ανθενωτισμό. Παράλληλα με το μεταφραστικό του έργο που εκπόνησε και που αφορά τον Thomas Aquinas, Adreas Porretanus (†1154) και του Petrus Hispanus (μέσα του 13^{ου} αιώνα), συντελεί ουσιαστικά στη γνωριμία της ελληνικής σκέψης με τη Δύση.⁸⁶

Η πολιτική και εκκλησιαστική αντίθεση, που μετέτρεψε ένα πολιτικό πρόβλημα σε εκκλησιαστικό με τη δημιουργία των δύο παρατάξεων, ενωτικών και ανθενωτικών, είχε βαθύτερες πνευματικές διαφορές. Αυτές εστιάζονταν στην αντίθεση της ορθολογικής σκέψης προς τον θεοσοφικό μυστικισμό, ήταν δηλαδή αντίθεση του φιλελεύθερου πνεύματος που συνέδεε την αρχαία ελληνική διάνοηση με την οργανωμένη Δύση, προς την παράταξη που ήταν προσηλωμένη στη συντήρηση και την παράδοση.⁸⁷ Τα δύο αυτά μεγάλα ρεύματα θα εξακολουθήσουν να υπάρχουν και μετά την άλωση, παρά την οριστική επικράτηση των Ανθενωτικών που θα συμβολίζουν την υποταγή και τη συμβίωση με τους

⁸⁵ Ο Σχολάριος θεωρεί το Θωμά Ακινάτη ως έναν εξαίρετο ερμηνευτή της χριστιανικής θεολογίας λέγοντας ότι «Θωμάν γαρ τον εξ Ακίνου ουκ οίδα ει τις εμού πλέον τετίμηκε των αυτώ προσεχόντων». Βασίλειος Ν. Τατάκης, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Μετάφρ. Εύας Κ. Καλπουρτζή, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Ελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1977, σ. 277.

⁸⁶ Κ. Θ. Πέτσιος, «Η Νεοελληνική Φιλοσοφία από τον 15^ο ως τον 19^ο αιώνα: Διάγραμμα Ιστοριογράφησης», σ. 2.

⁸⁷ Χ. Πελεκίδης, *Ιδεολογικά ρεύματα του ελληνισμού της τουρκοκρατίας*, σσ. 8-9· πβ. Διονύσιος Α. Ζακυνθινός, *Ιδεολογικά συγκρούσεις εις την πολιορκουμένην Κωνσταντινούπολιν*, *Νέα Εστία*, 47 (1950), 794-799. Και οι δύο παρατάξεις εκπροσωπούσαν από έξοχος προσωπικότητες. Στους Ενωτικούς ανήκαν ο Δημήτριος Κυδώνης, Ο Μανουήλ Χρυσολωράς, ο Βησσαρίων κ.ά. Στους Ανθενωτικούς ανήκαν ο Ιωσήφ Βρυένιος, ο Μάρκος Ευγενικός, ο Γεώργιος Σχολάριος, αργότερα πατριάρχης Γεννάδιος.

Τούρκους, «ανεξερεύνητοι αι βουλαί του Υψίστου» και την αντίσταση που την επωμίζονται ορισμένοι ιεράρχες και επιφανείς λόγιοι.⁸⁸

Ο δρόμος για τη μετάβαση από τη βυζαντινή στη νεοελληνική φιλοσοφία περνάει μέσα από τη συνέχεια της διαμάχης του Αριστοτελισμού και του Πλατωνισμού του 15^{ου} αιώνα⁸⁹ και ο ρόλος της εκκλησίας συνδυάστηκε με την επικράτηση με την επικράτηση του αριστοτελισμού έναντι του πλατωνισμού.

2) Απόπειρα ανασυγκρότησης της παιδείας

Η Αλωση επιφέρει σημαντικές μεταβολές οι οποίες επηρέεσαν τη συνολική ζωή και τη σκέψη του υπόδουλου ελληνισμού και μπορούμε περιληπτικά να τις ταξινομήσουμε σε τρία επίπεδα:

1) Την ανάληψη της πνευματικής και πολιτικής καθοδήγησης του Ορθόδοξου χριστιανισμού από το Πατριαρχείο.

2) Την επικύρωση της ηγεμονίας της αριστοτελικής κοσμοθεωρίας, έναντι της πλατωνικής παράδοσης

3) Την ενίσχυση της εχθρότητας προς τη Δύση και την εμβάθυνση των συνεπειών του σχίσματος.⁹⁰

Στο πλαίσιο αυτό, που διαμορφώνεται μετά την κατάκτηση, ο πρώτος πατριάρχης Γεώργιος Γεννάδιος επιδίδεται στην ανασυγκρότηση

⁸⁸ Λεάνδρος Βρανούσης, «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», στο: Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 11: *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821), Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία*, Αθήνα, 1975, 433-451, σσ. 433-435.

⁸⁹ Στέλιος Βιβιδάκης, Ηλίας Γιαννάκης, Πάνος Δήμας, Γιώργος Ζωγραφίδης, Παναγιώτης Θανασάς, Κατερίνα Ιεροδιακόνου, Παύλος Καλλιγιάς, Ιωάννης Καλογεράκος, Παύλος Κόντος, Χλόη Μπάλλα, Βασίλης Πολίτης, Σπύρος Ράγκος, Βούλα Τσούνα, *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: από την Αρχαιότητα έως τον 20ό αιώνα*, Τόμ. Α': *Η Ελληνική Φιλοσοφία από την Αρχαιότητα έως τον 20ό αιώνα*, Πάτρα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2000, σ. 39.

⁹⁰ Ο.π., σσ. 324-325. Η Οθωμανική αυτοκρατορία είχε να αντιμετωπίσει πολλές δυτικές εισβολές και τα αντι-λατινικά αισθήματα εξυπηρετούσαν τα στατηγικά συμφέροντα της Πύλης. Πβ. Νικόλαος Βεργίκος, «Ανατομία της νεοελληνικής "ιδεολογίας"», *Δευκαλίων*, 4 (1975), 34-50, σ. 35.

της Πατριαρχικής Ακαδημίας (1454) και στην οργάνωση των υποδομών για την πνευματική αναπαραγωγή των στελεχών που προορίζονταν για την κατάληψη θέσεων στην εκκλησιαστική ιεραρχία και στα διάφορα σχολεία του ευρύτερου ελληνικού χώρου. Η παιδεία κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας είναι υποχρεωτικά συνυφασμένη με την ιστορία της εκκλησίας και ως εκ τούτου οι περισσότεροι λόγιοι και διδάσκαλοι, ιδιαίτερα στις επαρχίες, είναι κληρικοί, οι οποίοι δίδασκαν στις υπάρχουσες ή δημιουργημένες πνευματικές εστίες.

Κατά τους πρώτους μετά την Άλωση αιώνες δεν υπάρχει συστηματική και οργανωμένη εκπαίδευση και δεν υπάρχουν ακόμη λόγιοι, αλλά ούτε και τα απαιτούμενα όργανα για τη μόρφωση, δηλαδή τα βιβλία, καθόσον «αι φοβεραί ανωμαλίας και καταστροφαί της 15^{ης} και 16^{ης} εκατονταετηρίδος δεν επέτρεψαν την ίδρυσιν νέων σχολών, ώστε αι ηπειρωτικάί χώραι εστερήθησαν επί 200 περίπου έτη έως πάσης παιδεύσεως».⁹¹

Από τα μέχρι σήμερα τεκμήρια μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τέτοιου είδους πνευματικές εστίες, πνευματικοί πυρήνες είχαν αναπτυχθεί και πριν την Άλωση και στα Ιωάννινα διατηρήθηκαν μέχρι τον 16^ο αιώνα όπως συγκεκριμένα μπορούμε να αναφέρουμε τη σχολή της Μονής Φιλανθρωπινών και τη σχολή της Μονής Στρατηγοπούλου στο Νησί Ιωαννίνων με τη επισήμανση όμως ότι εκεί αναπτύσσονταν και προβληματισμοί που υπερέβαιναν το καθιερωμένο πλαίσιο της γραμματικής διδαχής.⁹²

Με την ανάληψη της πνευματικής πολιτικής από το Πατριαρχείο, η ίδρυση οποιουδήποτε εκπαιδευτηρίου προϋπέθετε τη γνωστοποίηση στην

⁹¹ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 5, σ. 641.

⁹² Κ. Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφία και παιδεία στην Ήπειρο», σ. 10.

ορθόδοξη εκκλησία και την κατάθεση του σχεδίου στον γενικό έφορο⁹³ ενώ η Οθωμανική διοίκηση περιοριζόταν μόνο στην έγκριση των τεχνικών χαρακτηριστικών αυτών.⁹⁴

Επειδή μετά την Άλωση το Γένος δεν ήταν σε θέση να αναγείρει σχολεία και να συντηρήσει τα δημόσια διδακτήρια, αυτή την έλλειψη την αντικατέστησαν οι νάρθηκες των εκκλησιών, τα δωμάτια των ιερών μετοχίων και τα σεπτά μοναστήρια,⁹⁵ όπου παραδίδονταν από λαϊκούς ή κληρικούς τα ελληνικά μαθήματα και οι επιστημονικές ιδέες.⁹⁶

⁹³ Σ. Βουτυράς, *Τα προνόμια των εν Τουρκία χριστιανικών κοινοτήτων*, σ. 96· πβ. Κώστας Π. Λαζαρίδης, «Σχολεία και δάσκαλοι των Γιαννίνων στα χρόνια της τουρκοκρατίας», *Ηπειρωτική Εστία*, 22 (1973), 80-98 και 250-257.

⁹⁴ Σ. Βουτυράς, *Τα προνόμια των εν Τουρκία χριστιανικών κοινοτήτων*, σ. 94. Ο Ιωάννης Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, Τόμ. Β', Ιωάννινα, Εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1971, σσ. 42-43, αναφέρει την έκδοση «αυτοκρατορικού διατάγματος εκτάσεως» για τη λειτουργία της μητρόπολης του ναού του Αγίου Αθανασίου μετά την καταστροφή του ναού του Παντοκράτορα στο κάστρο που καταστράφηκε μετά την επανάσταση του Διονυσίου του Φιλοσόφου. Πβ. τον τρόπο ίδρυσης της Καπλανείου Σχολής (Ανωνύμου, *Συστατικά Γράμματα της εν Ιωαννίνους Πατριαρχικής Σχολής. Των φιλοσοφικών και Επιστημονικών Μαθημάτων, της τε Πατρώας Ελληνικής Γλώσσης, και των ξένων Διαλέκτων*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1806).

⁹⁵ Την εκπαιδευτική κατάσταση που επικρατούσε στο υπόδουλο Γένος κατά την περίοδο από το 1453 έως το 1621 παρουσιάζει με γλαφυρά λόγια ο Ματθαίος Κ. Παρανίκας, «Περί της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής (1453-1691)», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, 25 (1893-1894), 61-66, σσ. 62-63: «...ίνα μη αναφέρω τα μετά ταύτα, ήσαν οι νάρθηκες των εκκλησιών τα κοινά λεγόμενα, οι ιερείς ήσαν οι διδάσκαλοι ή οι κοσμικοί, εις δε και μόνος διδάσκαλος, άνευ προγράμματος μαθημάτων, ή τάξεων, εδίδασκε μόνον τα ιερά γράμματα, αν δε που ήταν ικανότερος, εδίδασκε και τα ανώτερα ελληνικά. Πανεπιστήμια και Ακαδημιαί βεβαίως δεν υπήρχον, ούτε καθηγηταί δημόσιοι διδάσκοντες υψηλά μαθήματα, ούτε άλλο τι τοιούτο».

⁹⁶ Παναγιώτης Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Έλλησιν*, Εισαγ. Κ. Θ. Δημαράς, Επιμ. Ε. Ι. Νικολαΐδου, Ιωάννινα, Εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1986, σ. 18: «...αλλά την επαισθητήν ταύτην έλλειψιν ανεπλήρουν κατά πολύ μέρος εν ταις επαρχίαις οι νάρθηκες των ναών, τα δωμάτια των ιερών μετοχίων και τα σεπτά μοναστήρια, έχοντα τας θύρας των ανεωγμένας εις την φιλομαθή νεολαίαν και εντός αυτών πεπαιδευμένους κατά καιρόν κληρικούς ή λαϊκούς διδασκάλους, ασχολουμένους μετά θερμής προθυμίας εις παράδοσιν των ελληνικών μαθημάτων, διάδοσιν θεολογικών γνώσεων και εμφύτευσιν επιστημονικών ιδεών καθ' ην μέθοδον εξεπαιδεύοντο εη τη Ελλάδι οι προ της αλώσεως μαθητεύσαντες...». Ο Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, Τόμ. Α', Εν Αθήναις, Τύποις Α. Π. Χαλκιοπούλου, 1936, σσ. LXXIX-LXXX, αναφέρει ότι «...Και το μεν πρώτον ως διδακτήρια εχρησίμευσαν τα Μοναστήρια και οι περίβολοι των εκκλησιών των τε πόλεων και χωριών, είτα δε σχολεία ειδικά κτίρια τη ανελπίστω, συν τω χρόνω προϊόντι, ανοχή των κρατούντων... οίων μεγάλων διερμηνέων... ήρχισαν να διαλύωσι το

Οι Οθωμανοί, όσον αφορά τον μοναστηριακό βίο, έδειχναν σεβασμό και για το λόγο αυτό επέτρεπαν, χωρίς πολλά κωλύματα, την ίδρυση και τη λειτουργία «σχολείων» μέσα στα μοναστήρια, «ων τα πλείστ' απέβησαν άσυλον απαράβατον των επιστημών και των γραμμάτων».⁹⁷

Το είδος των σχολείων και το περιεχόμενο των μαθημάτων ήταν σαφώς καθορισμένο στα πλαίσια της «ομοιόμορφης διδασκαλίας» που επέβαλε το πατριαρχείο και εξυπηρετούσε συγκεκριμένους κοινωνικούς, οικονομικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς. Η εκπαίδευση στη Μεγάλη του Γένους Σχολή της Κωνσταντινούπολης αποσκοπούσε στην παραγωγή αποφοίτων που προορίζονταν για αρχιερείς, για πατριαρχικούς οφφικιούχους και αργότερα για λειτουργούς της Υψηλής Πύλης.⁹⁸ Με την επαναλειτουργία της Πατριαρχικής Σχολής το 1663⁹⁹ καθορίζεται και ο

παχυλόν της αμαθείας σκότος το επί της ελληνίδος γης εξαπλωθέν, μετά την άλωση του Βυζαντίου. Πάντως δεν ήσαν ως έδει τα σχολεία...» (πβ. και σημ. 1 της σ. LXXX).

⁹⁷ Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι*, Μετάφρ. εκ του Γαλλικού υπό Ολυμπίας Ι. Ν. Άββοτ, Αθήνησι, Εν τω Τυπογραφείο Περγή και Βαμπά, 1870, σ. 67. Πβ. Κύριλλος Αθανασιάδης, «Περί της μετά την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως καταστάσεως των εν Ελλάδα σχολείων», *Ευαγγελικός Κήρυξ*, 2 (1869), 204 κ.ε.· Αρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Α', *Η Εκκλησία και η Ελληνική Παιδεία κατά τους μετά την Άλωση χρόνους* (25 Μαρτίου 1935), Μέρος Πρώτον, Από «Το Εικοσιένα» Πανηγυρικοί Λόγοι Ακαδημαϊκών, Αθήνα, Εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1977· Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', σ. LXXIX.: «Και το μεν πρώτον ως διδακτήρια εχρησίμευσαν τα Μοναστήρια και οι περιβόλοι των εκκλησιών των τε πόλεων και χωριών, είτα δε σολεία ειδικά κτίρια τη ανελπίστω, συν τω χρόνω προιόντι, ανοχή των κρατούντων, προς τούτο προδιατεθειμένων υπό ισχυόντων Ελλήνων, ανωτέρων του Κράτους λειτουργών, οίον μεγάλων διερμηνέων, ή διερμηνεων του στόλου και ηγεμόνων είτα των παραδουναβίων ηγεμονιών, ήρχισαν να διαλύωσι το παχυλόν της αμαθείας σκότος το επί της ελληνίδος γης εξαπλωθέν, μετά την άλωση του Βυζαντίου. Πάντως δεν ήσαν ως έδει τα σχολεία». Πβ. και σημ. 1 της σ. LXXX, όπου αναφέρει ειδικά πως «η οικία ήτο αθλία καιν πενιχρά εν parvula et mi sera casa η εδίδασκε τω 1577 ο Μανουήλ Μαλαξός».

⁹⁸ Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', σ. LXXX.

⁹⁹ Την κατάσταση στην οποία βρισκόταν η Πατριαρχική Σχολή περιγράφει ο Ματθαίος Παρανίκας, «Περί της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, 19 (1884-1885), 1-13 σ. 2, ως ακολούθως: «Αλλά τις ήτο η κατάσταση της πατριαρχικής Σχολής κατά τους πρώτους αιώνας από της αλώσεως και βραδύτερον μέχρι του 1830; Η Κατάστασις του Πατριαρχείου και της εξ αυτού εξαρτωμένης σχολής κατά τους πρώτους αιώνας, ίνα μη είπω και βραδύτερο, ήτο αθλιωτάτη. Οι πατριάρχαι περιήρχοντο τας οδούς επαιτούντες διά την απότισιν χρεών, τινές αυτών περιήρχοντο ξηράς και θαλάσσας επί ζητεία παραλείπω τάλλα».

χαρακτήρας και το φρόνημα των διδασκάλων που θα διδάξουν.¹⁰⁰ Τα λειτουργούντα σχολεία διακρίνονταν σε «κοινά» και σε «ανώτερα». Τα κοινά ήταν «μικρά και ταπεινά» και η διδασκαλία γινόταν «επί ψάθης, προβεάς ή τάπητος των μαθητών καθημένων μετά μαθητριών, πρώτος δ' εισήγαγεν εν Βλαχία θρανία ο διδάσκαλος του Γένους Γεώργιος Γεννάδιος», συνήθως από ιερείς ή μοναχούς τα μέσα δε που χρησιμοποιούσαν ήταν η «πινακίδα» και η «φυλλάδα», το περιεχόμενο δε της διδασκαλίας αναφέρονταν στην μάθηση της αλφαβήτου και του συλλαβισμού μερικών εκκλησιαστικών βιβλίων ως αναγνωστικά.¹⁰¹

Η διδακτική μέθοδος ήταν ο συλλαβισμός και η αναφώνηση «συλλαβιστά ή καπακιστά, του διδασκάλου καθημένου επί σκαμνίου»,¹⁰² «έχοντα δίπλα του τη ράβδο προς εμπέδωση της Γραφής που αναφέρει ότι «ο μη δαρείς ου παιδεύεται» και με τον τρόπο αυτό «επιχειρούσε να μορφώσει και να σωφρονήσει τους μαθητές»,¹⁰³ οι δε ποινές και τιμωρίες που ακολουθούσαν για του «άτακτους» ήταν ο «φάλλαγγας», η διαπόμπευση και ο ραβδισμός.¹⁰⁴ Έτσι οι μαθητές αναγκάζονταν να

¹⁰⁰ «Οι οποίοι πρέπει να είναι ευσεβείς και πιστοί στα δόγματα της εκκλησίας... και μήτε διά τερατολογία, παπολατρεία, διά σκαιολατρεία, καλβινολουτεροφρονείν, αλλά βασιλικήν οδόν ορθοδόξων είναι βαδίζοντας, εφ' ώ μη υπούλωσ το υπό τοιούτων αιρέσεων μύσος τοις φοιτώσι προστρίβοιεν...». Πβ. Κύριλλος Αθνασιάδης, «Τα περί τον Νεκτάριον Πατριάρχην των Ιερουσολύμων», *Σωτήρ*, 13 (1890), σ. 147.

¹⁰¹ Όπως «Οκτώηχος, Απόστολος, Ψαλτήριο, Ωρολόγιο και αρίθμηση, λογαριθμητική και γραφή υπό την επιτηδειγμήν (δειγμή, επιδειγμή) του διδασκάλου». Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', σ. LXXXI.

¹⁰² Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', σ. LXXXII: «Η εκφώνησης του αλφαβήτου εγένετο εν χορώ υφ' απάσης της τάξεως, ης οι μαθηταί κρατούντες διά της αριστεράς χειρός την πινακίδα και διά του δείκτου της δεξιός δεικνύοντες τα εκφωνούμενα γράμματα, ή συλλαβάς συλλοβιστά ή καπακιστά, του διδασκάλου καθημένου επί του σκαμνίου του (έδρας εκ συκαμινέας) ή τινος άλλου αντικειμένου εν καταστάσει ανθρώπου διατελούντος, ως λέγουσι οι περιηγηταί».

¹⁰³ Ο.π., σ. LXXXIII: Ο δάσκαλος «έμελε να σωφρονίση τους ατακτούντας των μαθητών ή να πλήξη τοέδαφος ή την τράπεζαν προς επιβολήν της σιωπής και της ησυχίας».

¹⁰⁴ Ο.π., σσ. LXXXV-LXXXVI: «Εννοείται, ότι ο μαθηταί εμάνθανον τα μαθήματά των, διότι άλλως επέκειτο ο γνωστός «φάλλαγγας» και άλλα είδη τιμωρίας οποία ήσαν: να κρατώσιν ύοερθεν των ώμων διά των τεταμένων χειρών βάρη κατά το μάλλον ή ήττον βαρέα. επίσης εφηρομόζετο ο κατά πρόσωπον εμπτυσμός, ή αποσβόλωσις του προσώπου,

αποστηθίζουν ή «εχθηθίζωσιν», με το δάσκαλο να κρατά το βιβλίο στα χέρια του.¹⁰⁵ Η μέθοδος αυτή των «κοινών» σχολείων διατηρήθηκε μέχρι την εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου.¹⁰⁶

Η διδασκαλία γινόταν επί πληρωμή και μάλιστα οι μαθητές όταν άλλαζαν δάσκαλο έπρεπε να αποδείξουν ότι ξεπλήρωσαν τον προηγούμενο δάσκαλο. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να αποσύρονται λόγω οικονομικών δυσκολιών των οικογενειών τους.¹⁰⁷ Η παιδεία «ην ρήμα των σπανίων και μόλις τοις ευπορούσι προσιτή».¹⁰⁸ Δεν υπήρχε κατάταξη των μαθητών σε τάξεις ή βαθμίδες που έπρεπε να παρακολουθούν οι μαθητές. Ο δάσκαλος καθόριζε το περιεχόμενο του βιβλίου ή της «φυλλάδας» που κρατούσαν και, όταν αξιολογούσε και εκτιμούσε το γνωστικό επίπεδο του μαθητή, τον προωθούσε σε ανώτερη εκπαιδευτική ύλη.¹⁰⁹

Στα ανώτερα σχολεία, τα οποία «μετρίως ανθούσι», έφεραν διάφορα ονόματα όπως Ακαδημία, Λύκειο, Μουσείο, Ελληνομουσείο, Παιδαγωγείο,

ο ραβδισμός και επί οξέων αντικειμένων γονυκλισία μετά βάρους επί των τεταμένων χειρών ύπερθεν της κεφαλής».

¹⁰⁵ Ο.π., σ. LXXXVII: «τότε οι μαθηταί υποχρεούντο να αποστηθίζωσιν ή εχθηθίζωσι το μάθημα, ή ως το βραδύτερον ελέγετο, «να λέγωσιν απ' έξω» ή «ξεστόχου», ο δε δάσκαλος παρηκολούθει την αποστήθησιν από του εν χερσί βιβλίου».

¹⁰⁶ Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας εισήχθη από τον Ιωάννη Καποδίστρια με το διάταγμα 1032 στις 22 Ιουλίου 1830 με τον Ιωάννη Κοκκώνη. Βλ. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', σ. CXXI.

¹⁰⁷ Ο.π., σ. LXXXVII, σημ. 2: «Άξιον παρατηρήσεως δε είναι ότι ουδείς διδάσκαλος εδέχετο μαθητήν εις διδασκαλίαν, εάν δεν προσεκόμιζεν απόδειξιν, ότι επλήρωσε την ανταμοιβήν του προτέρου του διδασκάλου, ως εγένετο κατά το του Λέοντος Σοφού επαρχιακόν βιβλίον».

¹⁰⁸ Ματθαίος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περί της εν τω Ελληνικώ Έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσεως (ΙΘ') Εκατονταετηρίδος*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Εκ του Τυπογραφείου Α. Κορομηλά, 1867, σ. 41: «Εκ των φυτωρίων τούτων εξήρχοντο οπωσούν ακτίνες τινες αμυδραί, λόγοι δε τινες εν ταις πόλεσι, οι ευπορώτεροι ως επί το πλείστον, (διότι η παιδεία ην χρήμα των σπανίων και μόλις τοις ευπορούσι προσιτή) αποδεικνύουσιν, ότι ουδαμού και ουδέποτε κατά το δυνατόν εγκατελείφθη τέλεον των γραμμάτων η καλλιέργεια».

¹⁰⁹ Ο.π., σ. 203 κ.ε.

Φροντιστήριο, Ομακοείο, Γυμνάσιο, Σχολείο, Σχολή,¹¹⁰ και τα διδασκόμενα μαθήματα,¹¹¹ σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Ελλάδιο¹¹², περιλάμβαναν τη Γραμματική, αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, φιλοσοφία, μαθηματικά και ιστορία.¹¹³ Η διδασκαλία ξένων γλωσσών ήταν άγνωστη και ελάχιστα δίδασκονταν η γεωγραφία, η αρχαιολογία και οι φυσικές και χημικές επιστήμες. Όσον αφορά δε τη ζωολογία, τη βοτανική και τη γεωλογία, ούτε κατ' όνομα δεν αναφέρονταν. Αξίζει να επισημάνουμε το γεγονός ότι στα Ιωάννινα, πέρα από τα νεώτερα επιστημονικά μαθήματα, δίδασκονταν και η λατινική γλώσσα, η σπουδή της οποίας ήταν αναγκαία «διά την επιτυχίαν των ομοεθνών ημών σπουδαστών»¹¹⁴. Στα ανώτερα σχολεία η εκκλησία καθόριζε τα προσόντα των εφόρων και των δασκάλων, προσδιόριζε τους οικονομικούς σχολικούς πόρους, καθώς και τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις των δασκάλων και των μαθητών.¹¹⁵

Η μέθοδος διδασκαλίας που ακολουθείτο στα «ανώτερα» σχολεία αποκαλούνταν από τους Βυζαντινούς «ψυχαγωγία» και αφορούσε την

¹¹⁰ Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', σ. LXXXI και σημ. 2· Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Εκδοτική φροντίδα Άλκης Αγγέλου – Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα, Εκδ. «Ερμής» (Σειρά: Νεοελληνικά Μελετήματα, αρ. 1), 1976, σ. 228.

¹¹¹ Βασίλειος Γ. Μπαράς, «Η διδασκομένη ύλη εις τα ανώτερα σχολεία επί τουρκοκρατίας: Ένα αξιολογικό χειρόγραφο του ΙΘ' αιώνας», *Ηπειρωτική Εστία*, 11 (1962), 465-475.

¹¹² Βλ. Γεώργιος Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Εκδοθέν υπό Γεωργίου Κρέμου, Αθήνησι, Τύποις Εφημερίδος των Συζητήσεων, 1872, σσ. 138-140.

¹¹³ Στα διδακτέα μαθήματα περιλαμβάνονταν, μεταξύ των άλλων, η Γραμματική του Λάσκαρη, οι μύθοι του Αισώπου, ο Πανηγυρικός του Ισοκράτη, ο Μέγας Βασίλειος και ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, η ρητορική, ο Αριστοφάνης, ο Ευριπίδης, ο Σοφοκλής, ο Πίνδαρος, ο Όμηρος, η λογική του Γεώργιου Σουγδουρή, η ηθική και η πολιτική του Θεόφιλου Κορυδαλέα, μαθηματικά του Ευκλείδη και του Αρχιμήδη, φυσικά, μεταφυσική και ιστορία. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', σσ. ΧCI-ΧCII.

¹¹⁴ Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 11 (1936), 1-341, σ. 158. Με τη διαθήκη του Λάμπρου Μαρούτση (30 Απριλίου 1734) ενισχύθηκε η Σχολή Γκιόνμα των Ιωαννίνων με την υποχρέωση να διδάσκονται «εις τα Ιωάννινα τας επιστήμας, ήτοι λογικήν, φυσικήν, μεταφυσικήν, θεολογίαν εις όποιον ήθελε σπουδάσει, και μαθηματικά, ελληνιστί και λατινιστί, θεωρών αναγκαίαν την σπουδήν της λατινικής διά την επιτυχίαν των ομοεθνών σπουδαστών».

¹¹⁵ Μανουήλ Ι. Γεδεών, «Σχολεία και βιβλία κατά τον ΙΖ' αιώνα», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 8 (1887-1888), 303-306 και 310-312, σ. 311.

εμπειρική και μηχανική εξήγηση των κειμένων¹¹⁶ με τους μαθητές να μην μπορούν να αφομοιώσουν τα μεγάλα πράγματα και το πραγματικό νόημα των κειμένων, γιατί η ψυχαγωγία και η πολυλεξία στην εξήγηση των κειμένων δεν επέτρεπαν την πρόσβαση στην κυριολεξία του. Την αντικατάσταση αυτής της μεθόδου επιχείρησαν να εισάγουν ο Μεθόδιος Ανθρακίτης (1715) και ο Ιωάννης Πατούσας, εισάγοντας ένα σύστημα εκπαίδευσεως που θα ικανοποιεί τις ανάγκες και τις απαιτήσεις της εποχής.¹¹⁷

Περισσότερα για το περιεχόμενο των σπουδών, τη διδακτέα ύλη, τη διδακτική μέθοδο και τη διάρκεια των σπουδών, μπορούμε να αντλήσουμε μέσα από τα «μαθηματάρια»¹¹⁸ που κρατούσαν οι μαθητές που βρίσκονται τώρα σε διάφορες βιβλιοθήκες και ιδιωτικές συλλογές.¹¹⁹

Σύμφωνα με μαρτυρίες που υπάρχουν γίνεται γνωστό ότι μέχρι τον 16^ο αιώνα δεν μπορούμε να μιλάμε για «σχολεία» με την έννοια της ύπαρξης μιας υποτυπωδώς, έστω, μορφής οργανωμένων εκπαιδευτηρίων. Υπήρχαν μόνο πνευματικές εστίες, πυρήνες, όπου στο μοναστικό βίο καλλιεργούνταν τα γράμματα και εκτελούνταν βιβλιογραφικές εργασίες, σύμφωνα με τη μεσαιωνική αντίληψη για τη μετάδοση της γνώσης.¹²⁰ Περί τα τέλη του 16^{ου} αιώνα παρατηρούνται σχολεία αγοριών, χωρίς τάξεις, τα οποία ήταν προσαρτημένα στις εκκλησίες και ο μοναδικός δάσκαλος ήταν ιερέας, που τόσο αυτούς, όσο και οι «πρεσβύτεροι» από τους καλογήρους, λίγο καταλάβαιναν το νόημα και το περιεχόμενο από τα βιβλία που δίδασκαν και γι' αυτό η εκπαίδευση αυτή είχε περιοριστεί στα λεγόμενα «κολυβογράμματα».

¹¹⁶ Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', σ. ΧCII.

¹¹⁷ Ο.π., σ. ΧCIV.

¹¹⁸ Για τα Μαθηματάρια βλ. το ογκώδες έργο της Αγγελικής Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήναι, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1994.

¹¹⁹ Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', σ. ΧCIV.

¹²⁰ Κ. Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφία και παιδεία στην Ήπειρο», σ. 10· Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σσ. 40-41.

Όσον αφορά την ύπαρξη και την κατάσταση των σχολείων, πρέπει να αποσαφηνίσουμε το γεγονός ότι, έως τον 17^ο αιώνα, σύμφωνα με τις μαρτυρίες της εποχής, δεν μπορούμε να αναφερόμαστε σε «σχολεία» με την έννοια της ύπαρξης, έστω και υποτυπωδώς, οργανωμένων εκπαιδευτηρίων, αλλά μόνον για πνευματικές εστίες στις οποίες η μετάδοση της γνώσης, οι βιβλιογραφικές εργασίες και η καλλιέργεια των γραμμάτων γινόταν παράλληλα με τον μοναστικό βίο.

Για τον αριθμό των μαθητών, που φοιτούσαν σε ορισμένες πνευματικές εστίες, η μαρτυρία που εξάγεται από επιστολή του Θεοδόσιου Ζυγομαλά προς τον Κρούσιο, το 1659, αναφέρει ότι οι μαθητές που φοιτούν σε ορισμένες πνευματικές εστίες του ελληνισμού είναι πάρα πολύ λίγοι.¹²¹

Λίγο αργότερα, ο Ζαγορίσιος Γεώργιος Κωνσταντίνου στο τετράγλωσσο λεξικό του περιγράφει την κατάσταση στην οποία βρισκόταν η ελληνική παιδεία, απαριθμεί τα σχολεία που λειτουργούσαν στον ελλαδικό χώρο, καθώς και τα διδασκόμενα σ' αυτά μαθήματα.¹²²

¹²¹ «Εν Κωνσταντινουπόλει (1597), γράφει, εισί μαθηταί του εμού πατρός ωσεύ δέκα. εν Πελοποννήσω και άλλοις τόποις έτεροι δέκα ή και πλέον. Εισί Θεοφάνους μαθηταί ιερομόναχοι, μοναχοί 30. Εισίν Ερμοδώρου μαθηταί εν Χίω τέσσαρες και αλλαχού έκαστος εν τη ιδία πατρίδι υπέρ του δέκα». Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σ. 216.

¹²² *Λεξικόν Τετράγλωσσον, ... σπουδή και πόνω Γεωργίου Κωνσταντίνου εξ Ιωαννίνων*, Τόμ. Α', Ενετίσι, παρά Αντωνίου τω Βόρτολι, 1757, σ. 9, όπου αναφέρει τα διδασκόμενα μαθήματα και τους λόγους της συγγραφής του λέγοντας «ίνα καταισχυθώσιν όσοι αθυροστομούντες φλυαρούν ακράτως κατά του ημετέρου γένους και της κοινής ήτοι απλής διαλέκτου...». Ο πλήρης τίτλος του *Λεξικού του Γεωργίου Κωνσταντίνου* είναι: *Λεξικόν Τετράγλωσσον, Περιέχον δηλαδή τας τέσσαρας ταύτας διαλέκτους, Ελληνικήν, πεζικήν ήτοι απλήν Ρωμαϊκήν, Λατινικήν, και Ιταλικήν. νυν μεν πρώτον συνταχθέν. Φιλοπονηθέν, και εις φως αχθέν σπουδή, και πόνω Γεωργίου Κωνσταντίνου εξ Ιωαννίνων. Ευλαβώς τε προσφωνηθέν τω γαληνωτάτω, υψηλοτάτω, και θεοσεβάστω Πρίγκιπι, κυρίω, κυρίω, Ιωάννη, Κωνσταντίνω, Βοεβονδάτω Μαυροκορδάτω, αυθέντη και ηγεμόνι πάσης Ουγγροβλαχίας* (Τόμ. Α': *Περιέχων πλουσιώτατον αμέλει Τετράγλωσσον Λεξικόν της Ελληνικής διαλέκτου, όπερ αρχόμενον αφ' εκάστης λέξεως αυτής και προχωρούν εις τας άλλας τρεις, αναπτύσσει εκάστην λέξιν Ελληνικήν εις την απλήν, ήτοι πεζήν Ρωμαϊκήν, Λατινικήν, και Ιταλικήν, μετά και της τεχνολογίας και συντάξεως αυτής, καθ' α και υπέρτερον εστι των μέχρι του νυν εις φως αχθέντων Λεξικών*). Βλ. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', σ. ΧCII.

Στον τομέα των διδακτικών βιβλίων, η εκκλησία δεν έδειξε την πρόεπουσα μέριμνα για δύο περίπου αιώνες, τον ΙΖ' και ΙΗ'¹²³ και προσανατολίστηκε κυρώς στις Γραμματικές του Λασκάρεως και του Γαζή, οι οποίες «ανήρχοντο εις το ζενίθ εν τη Ανατολή κυρώς»,¹²⁴ ενώ από τα μέσα του ΙΖ' αιώνα έχουμε τη σύνταξη των Γραμματικών του Βησσαρίωνα Μακρή και του Γεώργιου Σουγδουρή.

Στο τέλος του ΙΗ' αιώνα άρχισαν να τυπώνονται τα πρώτα «αλφαβητάρια Παιδαγωγίαι».¹²⁵ Ακόμη και μέχρι τον 18^ο αιώνα οι έννοιες δάσκαλος-μαθητής και εκπαιδευτική σχέση σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου περιορίζεται μόνο στους νάρθηκες των εκκλησιών, στα στοιχεία της αλφαβήτας, στα πινάκια και στην αποστήθιση και «...τα απλά εκείνα κολυβογράμματα ήρκουν δια την ψυχικήν σωτηρίαν και τας πνευματικές ανάγκας των πλείστων Ελλήνων».¹²⁶ Από αυτή την αχλύ της αμάθειας εξαίρεση αποτελούν μόνο λίγα πνευματικά κέντρα του ελληνισμού, όπως οι Κυδωνίες, η Σμύρνη, τα Ιωάννινα, το Βουκουρέστι το Ιάσι.

¹²³ Για δύο αιώνες τα έργα του Θεόφιλου Κορυδαλέα *Επιτομή της λογικής πραγματείας, η Ερμηνεία εις την περί Ουρανού πραγματεία του Αριστοτέλους και Ερμηνείαι εις έτερα του Σταγειρίτου Φιλοσόφου έργα*, διδάσκονταν από χειρόγραφα. Χειρόγραφα ήταν και τα έργα του Κούρσουλα (έργα του Αριστοτέλη, όπως τα Μετεωρολογικά), του Κορέσιου, του Γεράσιμου Βλάχου. Βλ. Μ. Γεδεών, «Σχολεία και βιβλία κατά τον ΙΖ' αιώνα», σ. 311.

¹²⁴ *Αυτόθι*.

¹²⁵ Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', σ. LXXXI και σημ. 2. Πβ. Γεράσιμος Π. Βανδώρος, *Αλφαβητάριον κατά τας αρχάς της Παιδαγωγικής μετά πολλών εικόνων και διαλόγων*, Έκδοσις τρίτη βελτίων, Εν Αθήναις, Τυπογραφείον «Ο Παλαμήδης», 1891.

¹²⁶ Σπυριδών Π. Λάμπρος, «Τα αναγνώσματα των πάππων μας», *Νέος Ελληνομνήμων*, 15 (1921), 236-270, σ. 237.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Το πλαίσιο της πνευματικής συγκρότησης

1) Πνευματικές εστίες στα Ιωάννινα

Λαμβάνοντας υπόψη το χώρο που παρέχονταν η γνώση και το περιεχόμενο αυτής, μπορούμε να υποθέσουμε ότι συντρέχουν τα χαρακτηριστικά της ύπαρξης και λειτουργίας στοιχειωδών σχολείων στα Ιωάννινα, όπως ήταν αυτά που λειτούργησαν, σύμφωνα με μεταγενέστερες παραδόσεις/μαρτυρίες, στο Νησί Ιωαννίνων κατά την περίοδο του Δεσποτάτου της Ηπείρου και συγκεκριμένα κατά τα τέλη του 13^{ου} αιώνα στη Μονή Αγίου Νικολάου του Σπανού ή των Φιλανθρωπινών.¹²⁷ Η Σχολή αυτή, σύμφωνα με τα υπάρχοντα τεκμήρια, λειτούργησε από το 1292, και ιδρυτής της ήταν ο οικονόμος Μιχαήλ ο Φιλανθρωπινός και σύμφωνα δε με τον Π. Αραβαντινό είναι η «Πρώτη Σχολή των Ιωαννίνων».¹²⁸ Ο Μιχαήλ ο Φιλανθρωπινός ήταν εκείνος «όστις την κτίσιν της μονής και την ίδρυσίν του καταβιβάζει εις το 1292».¹²⁹ Στη Σχολή Φιλανθρωπινών¹³⁰ δίδαξαν ιερομόναχοι και ιεράρχες με άξια λόγου

¹²⁷ Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Εορταστικοί Λόγοι*, Αθήνα, Εκδ. Γρηγόρη, 1993, σ. 76· πβ. «Συνεδρίαση της Ετησίας Γενικής Συνελεύσεως τη 20ή Μαΐου 1873», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, 7 (1872-1873), σ. 95· Λεάνδρος Βρανούσης, *Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου. Εκδόσεις και Χειρόγραφα*, Ιωάννινα, Εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1962· Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Ηπειρωτικά. Δ' Η λίμνη των Ιωαννίνων και αι επί της νησίδος αυτής Μοναί», *Νέος Ελληνομνήμων*, 11 (1914), σσ. 3-27· Ανδρέας Ευγγόπουλος, «Μεσαιωνικά Μνημεία Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 1 (1926), 53-62, 132-147, 295-303.

¹²⁸ Παναγιώτης Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου, των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών. Διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους 1854*, Τόμ. Β', Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, 1857, σ. 275. Πβ. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', σσ. 152-154.

¹²⁹ Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σ. 44. Πβ. Ιωάννης Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα*, Τόμ. Α', Ιωάννινα, Εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1971, σ. 44· Σπ. Λάμπρος, «Ηπειρωτικά. Δ' Η λίμνη των Ιωαννίνων και αι επί της νησίδος αυτής Μοναί», σ. 6, όπου αναφέρεται ως έτος ίδρυσης της σχολής το 1282.

¹³⁰ Για την περίφημη οικογένεια των Φιλανθρωπινών, βλ. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή Λογίων της Τουρκοκρατίας*, Εισαγ.-επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ιωάννινα, Εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1960, σσ. 210-211, όπου αναφέρονται βιογραφικά

παιδεία και μεταξύ αυτών, κατά τα τέλη του 16^{ου} με αρχές 17^{ου} αιώνα και ο Μάξιμος ο Πελοποννήσιος.¹³¹

Στη Σχολή Φιλανθρωπινών μαθήτευσαν ικανοί άνδρες οι οποίοι μεταλαμπάδευσαν την ελληνική παιδεία, ως λόγιοι ή ιεράρχες, στα πέρατα του ελληνισμού¹³² και διαδραμάτισαν σοβαρούς ρόλους,¹³³ ενώ κατά τη διάρκεια της μαθητείας τους ασκούσαν και καθήκοντα δασκάλων.

Η σχολή θα πρέπει να λειτούργησε, με μικρές διακοπές, μέχρι το 1645 και κατ' άλλους μέχρι το 1642¹³⁴ και τα μαθήματα που διδάσκονταν ήταν Θρησκευτικά, ελληνική φιλοσοφία, αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς¹³⁵. Η διδασκαλία γινόταν παράλληλα με τη διδασκαλία των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και τους πατέρες της εκκλησίας.¹³⁶ Υπέρ της σχολής αυτής ο «Ιωάσαφ ο Φιλανθρωπινός και επάξιον υπέρ αυτής κληροδότημα κατέθετο (1581) εν τω Ταμείω της Ενετίας».¹³⁷

Από την ύπαρξη των τοιχογραφιών που υπάρχουν στη Σχολή τεκμαίρεται ότι οι φοιτώντες στη μοναστική εκείνη σχολή «είπερ τινές και άλλοι εδιδάσκοντο να συνδυάζωσι τον νέον ελληνισμόν προς τον αρχαίον, δεικνύουσι τον σύνδεσμον και την αλληλεγγύην μεταξύ της αρχαίας παιδείας και της ορθοδοξίας»¹³⁸. Ο αείμνηστος Σωτήρης Δάκαρης

στοιχεία για τον Ιωάννη Φιλανθρωπινό, Ιωάσαφ Φιλανθρωπινό, Ματθαίο Φιλανθρωπινό και Νεόφυτο Φιλανθρωπινό.

¹³¹ Βασίλειος Α. Μυστακίδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των εν Ιωαννίνους Σχολείων (Σχολή του Γκιούμα. Ανέκδοτα ταύτης Σιγίλλια)», *Παρνασσός*, 10 (1886-1887), 55-76, 132-140, 185-191, σσ. 185 κ.ε.

¹³² Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σ. 44.

¹³³ Αθηναγόρας, Μητροπολίτης Παραμυθίας και Πάργης, «Η Σχολή των Φιλανθρωπινών εν Ιωαννίνους», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 4 (1929), 55-62, σ. 56. Πβ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμ. Β', σ. 283.

¹³⁴ Για τη διάρκεια λειτουργίας της, βλ. Β. Μυστακίδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των εν Ιωαννίνους Σχολείων», σ. 185· Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σ. 62.

¹³⁵ Β. Μυστακίδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των εν Ιωαννίνους Σχολείων», σ. 57.

¹³⁶ *Αυτόθι*.

¹³⁷ Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, Τόμ. Β', «Περιγραφή πόλεως Ιωαννίνων», σ. 64.

¹³⁸ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμ. Β', σ. 280.

αναφέρει τα εξής σχετικά με την παρουσία των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων στη Μονή Φιλανθρωπινών: «Επάνω από τις μορφές μία επιγραφή επεξηγεί το λόγο της παρουσίας των στο ναό: Οι επτά άνδρες «συνεδριάζαντες σε κάποιο σπίτι των Αθηνών διακήρυξαν τη θεία ενανθρώπιση και τη παρουσία του Χριστού».¹³⁹ Οι λόγιοι της εποχής εκείνης διέβλεπαν ότι ο πόθος για την ελευθερία ήταν συνυφασμένος με την αρχαιολατρία και με την αρχαιομάθεια¹⁴⁰ και δεν μπορεί να χαρακτηριστεί η εικονογράφηση των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων στις ορθόδοξες εκκλησίες σαν «απλή σύμπτωσης».¹⁴¹

Στις Σχολές της Νήσου Ιωαννίνων φαίνεται ότι δίδαξαν και οι λόγιοι Θεοφάνης Αψαράς και Νεκτάριος Αψαράς, γόννοι της βυζαντινής οικογένειας των Αψαράδων. Αυτοί μόνασαν στο Νησί όπου έκτισαν το 1508, με δική τους δαπάνη το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου και μετά από τις καταδιώξεις των εντοπίων αναγκάστηκαν να μεταβούν στα Μετέωρα και να γίνουν οι κτήτορες του περιώνυμου μοναστηρίου Βαρλαάμ.¹⁴²

Παράλληλα με τη Σχολή στη Μονή Φιλανθρωπινών και πριν αυτή διαλυθεί περί το 1642¹⁴³ λειτουργούσε στο Νησί Ιωαννίνων και άλλη

¹³⁹ Σωτήριος Ι. Δάκαρης, *Το Νησί των Ιωαννίνων. Ιστορία-Μνημεία-Μουσείο*, Ιωάννινα, Εκδ. Δήμου Ιωαννιτών, 41995 (1986), σσ. 30-31.

¹⁴⁰ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμ. Β', σ. 298.

¹⁴¹ Αθηναγόρας, «Η Σχολή των Φιλανθρωπινών εν Ιωαννίνους», σσ. 58-59, όπου εκφράζεται η επιφύλαξη ότι «μπορεί και να μην έχει σχέσιν η τοιχογραφία με την εν τη μονή διδασκαλίαν».

¹⁴² Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 16, στην οποία αναφέρεται και ενθύμηση του σύγχρονου και ανύνυμου υπομνηματιστή του που έχει ως εξής: «Οι δε συμπαρεστώτες αδελφοί και πατέρες (της του Βαρλαάμ μονής) και άπαντες (οι ετέρων μονών αδελφοί) θρήνοις και οδυρμοίς συνεκόπτοντο, εκ σπλάχνων κλαίων ο αδελφός τον αδελφόν, και οι φοιτηταί τον διδάσκαλον, και οι μονάζοντες τον μυσταγωγόν»· πβ. Αναστασία Τούρτα, «Νεκτάριος και Θεοφάνης οι Αψαράδες και η Μονή του Προδρόμου στο Νησί των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 22 (1980), 66-88.

¹⁴³ Πβ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί τουρκοκρατίας», *Νέος Ελληνομνημων*, 13 (1916), 273-317, σ. 282.

Σχολή στη Μονή του Αγίου Νικολάου του Ντίλιου ή Στρατηγοπούλου,¹⁴⁴ την οποία αργότερα ο Γεώργιος Ντίλιος ενίσχυσε οικονομικά και δώρισε επίσης βιβλία στην Γκιούμειο Σχολή.¹⁴⁵ Διχογνωμία υφίσταται για το αν η Σχολή αυτή λειτούργησε στη Νησί ή μέσα στο κάστρο των Ιωαννίνων.¹⁴⁶ Ποιοι ήταν οι πρώτοι δάσκαλοι της σχολής αυτής δεν είναι γνωστό, φέρεται όμως να δίδαξαν ο μοναχός Μακάριος Τσεχούλης, ο μοναχός Μανασσής Πλέσσας (1453-5), μαθητής του οποίου ήταν ο μητροπολίτης Χιμάρας Σωφρόνιος (1500).¹⁴⁷

Την ίδια περίοδο σχολή λειτούργουσε και μέσα στο Κάστρο των Ιωαννίνων. «Πρώτος σχολήν ιδρύσατο (1206) εν τω φρουρίω ο πρώτος της Ελλάδος Δεσπότης διατηρηθείσαν μέχρι του 1612 δια της απαραμίλλου των Ιωαννιτών φιλογενείας», της οποίας γνωρίζουμε μόνον δύο διευθυντές¹⁴⁸ και ορισμένους από τους μαθητές, μέχρι το έτος 1612.¹⁴⁹ Δεν γνωρίζουμε αν η σχολή αυτή λειτούργησε και μετά την επανάσταση του

¹⁴⁴ Ι. Λαμπριδής, *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα*, Τόμ. Α', σ. 80: «Ο Ιω. Γ. Ντίλιος-κτίσας και φερώνυμον και μέχρι τούδε σωζομένη εν τη νήσω των Ιωαννίνων Μονήν (1678)».

¹⁴⁵ Αθηναγόρας, «Η Σχολή των Φιλανθρωπητών εν Ιωαννίνους», σσ. 6-7.

¹⁴⁶ Φώτιος Γ. Οικονόμου, *Η Ιστορία των Τοπικών Εκκλησιών της Ηπείρου*, Τόμ. Α', Αθήναι 1974, σ. 167· πβ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 275· Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σ. 44· Σπ. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί τουρκοκρατίας», σ. 282. Οι Νικόλαος Τσιγαράς, «Ηπειρωτικά. Δύο Πατριαρχικά Σιγίλλια: Μονή Σωσινού εν Πογδοριανή και Μέτσοβον», *Αττικόν Ημερολόγιον*, 25 (1886), 304-327, σ. 326, και Δημήτριος Χασιώτης, *Διατριβαί και υπομνήματα περί Ηπείρου από του έτους 1874 μέχρι του έτους 1879*, Αθήνησιν, Εκ του Τυπογραφείου των αδελφών Περρή, 1887, σ. 9, ισχυρίζονται ότι αυτή λειτούργησε εντός του φρουρίου Ιωαννίνων. Αντιθέτως ο Αθηναγόρας, «Η Σχολή των Φιλανθρωπητών εν Ιωαννίνους», σσ. 6-7, ισχυρίζεται ότι αυτή λειτούργουσε στο νησί.

¹⁴⁷ Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', σσ. 165-6.

¹⁴⁸ Τον Μακάριο Τσεχούλη μέχρι το 1543 και τον Μανασσή Πλέσσα μέχρι το 1555. Σπ. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί τουρκοκρατίας», σ. 282. Βλ. Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σ. 62.

¹⁴⁹ Σωφρόνιος, επίσκοπος Χιμάρας (1500), Επιφάνειος ο Ηγούμενος (1600), Νικόλαος ο Γλυκύς (1610). Σπ. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί τουρκοκρατίας», σ. 283, Β. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σ. 62.

Διονυσίου του Φιλοσόφου το 1611, όπου να φοίτησαν οι Νικόλαος Κεραμεύς, (1630) και ο ιερομόναχος Νικηφόρος Πριγγιλεύς.¹⁵⁰

2) Η απαρχή της αφύπνισης

α) Το προνομιακό καθεστώς των Ιωαννίνων

Με τη συνθηκολόγηση και την παράδοση των Ιωαννίνων στους τούρκους το 1430, η πόλη εξασφάλισε προνόμια, ως ανταμοιβή για την εκούσια παράδοση, και συνέχισε το βυζαντινό βίο της με την κατοχύρωση των ιδιοκτησιών, την ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών δικαιωμάτων και την ελεύθερη καλλιέργεια των γραμμάτων και των τεχνών.¹⁵¹

Τα Ιωάννινα, μετά και την εξασφάλιση των προνομίων, ήταν η περιοχή στην οποία δεν φαίνεται να διακόπηκε καθόλου η πνευματική παράδοση του Βυζαντίου¹⁵² καθόσον «εν Ιωαννίνοις τα γράμματα εκαλλιεργούντο θερμώς ανέκαθεν».¹⁵³ Σχολεία λοιπόν υφίσταντο σε ορισμένες κατακτημένες περιοχές και πριν και μετά την άλωση¹⁵⁴ και για

¹⁵⁰ Σπ. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνοις επί τουρκοκρατίας», σ. 282· Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σ. 62· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμ. Β', σ. 283.

¹⁵¹ Τα Ιωάννινα παραδόθηκαν στον Σινάν πασά στις 9 Οκτωβρίου 1430, ο οποίος πρόσφερε στους Γιαννιώτες τον «ορισμό» του που κατοχύρωνε τα προνόμια, αναφέροντας μεταξύ των άλλων: «οι άρχοντες (των Ιωαννίνων) όσοι έχουν τιμάρια, πάλιν να τα έχωσι τα γονικά τους, τα υποστατικά τους, και τα πράγματά τους», ο δεσπότης των Ιωαννίνων «να έχη την κρίσιν την ρωμαϊκήν και όλα τα εκκλησιαστικά δικαιώματα», οι Γιαννιώτες απαλλάσσονταν από το παιδομάζωμα, «παιδιά ποτέ εις γενιτζάρους να μην πάρω...». Για το πλήρες κείμενο του «ορισμού» του Σινάν πασά, βλ. Κωνσταντίνος Άμαντος, «Η αναγνώρισις υπό των μωαμεθανών θρησκευτικών και πολιτικών δικαιωμάτων και ο ορισμός του Σινάν πασά», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 5 (1930), 197-210.

¹⁵² Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμ. Β', σ. 312.

¹⁵³ Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σ. 61.

¹⁵⁴ Στην αφιέρωση που κάνει ο Άνθιμος Γαζής στη δεύτερη έκδοση της *Γεωγραφίας* του Μελετίου Μήτρου, σσ. ε'-στ', διακηρύττει για τους Ιωαννίτες ότι: «...Αυτοί πρώτοι ήρχισαν μετά την πτώσιν της πατρίδος ημών... και εσύστησαν σχολεία εις τα Ιωάννινα. Αυτοί ενεκάλεσαν πάλιν τας μούσας εις την παλαιάν αυτών κατοικίας...».

το λόγο αυτό άρχισαν να εμφανίζονται, κατά τόπους εθνικές πνευματικές εστίες.¹⁵⁵

Κατά μία άποψη, η οποία ελέγχεται για την ακρίβειά της, και την οποία υποστηρίζει ο Παναγιώτης Αραβαντινός¹⁵⁶, η συνέχιση της εκπαιδευτικής δραστηριότητας οφείλεται στο γεγονός ότι οι λόγιοι που διέφυγαν στη Δύση δεν ήταν πολλοί και στις κατεχόμενες περιοχές παρέμειναν πέντε χιλιάδες περίπου αξιωματούχοι του κλήρου «ων το πλείστον υπήρχαν πεπαιδευμένοι».¹⁵⁷ Επίσης άλλοι τόσοι «τουλάχιστον αριθμόν λαϊκών ελλογίμων κατεχόντων προεστηκυϊαν θέσιν εν τοις πατριαρχίοις ... και εν τοις πόλεσι και πολίχνιοις των κατακτηθεισών χωρών ... διευθυνταί όντες και παραστάται του Ελληνικού και ορθοδόξου στοιχείου προσεπάθησαν παντί σθένει, ίνα μη αποσβεσθή ο της παιδείας πυρσός».¹⁵⁸ Η ύπαρξη λογίων και πνευματικών ανδρών που παρέμειναν στον ελληνικό χώρο μετά την Άλωση, αποτέλεσαν τη μαγιά που συνέβαλε στην εμφάνιση των κατά τόπους εθνικών πνευματικών εστιών.

Τα Ιωάννινα διακρίθηκαν, διαχρονικά, για τη λαμπρή πνευματική τους ανάπτυξη από την περίοδο που ήταν πρωτεύουσα του Δεσποτάτου της Ηπείρου, αλλά και μετά την Άλωση της Πόλης.¹⁵⁹ Η ανάπτυξη αυτή

¹⁵⁵ Για την ύπαρξη «σχολείων»-πνευματικών εστιών, βλ. ενδεικτικά: Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*· Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α'· Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*· Σπ. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνοις επί τουρκοκρατίας»· Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, Τόμ. Β'· Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Τόμ. Β'· Φ. Οικονόμου, *Η Ιστορία των Τοπικών εκκλησιών της Ηπείρου*, Τόμ. Α'· Κώστας Π. Λαζαρίδης, *Η εθνική πνευματική λαμπάδα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*. «Ιστορία της σχολής Κουκουλίου-Ζαγορίου», Γιάννενα, 1950· Χαρίλαος Γ. Γκούτος, *Από την Ιστορία της Επαρχίας Κόνιτσας*, Αθήνα, Εκδ. Λειμών, 2017.

¹⁵⁶ Π. Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Έλλησιν*, σσ. 16-17.

¹⁵⁷ Ο.π., σ. 17.

¹⁵⁸ Ο.π., σσ. 17-18.

¹⁵⁹ Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, σ. 88.

είχε διάρκεια και συνοχή και παρουσιάζει μια σημαντική ιδιαιτερότητα¹⁶⁰ σε σχέση με άλλα ελληνικά αστικά κέντρα της εποχής.¹⁶¹

Το υψηλό πνευματικό και πολιτιστικό επίπεδο της πόλης των Ιωαννίνων οφείλεται κυρίως στην αξιοσημείωτη οικονομική και εμπορική δράση των κατοίκων, στις πλουσιότερες συνδρομές των ξενιτεμένων εμπόρων, των ευεργετών και των λογίων και στην κυκλοφορία των σπανιότατων και ανεκτίμητων βιβλίων που παράγονταν από τα τυπογραφεία των Ηπειρωτών τυπογράφων.

Η ύπαρξη προνομίων και ελευθεριών στην πόλη των Ιωαννίνων,¹⁶² όσο και αν ορισμένες φορές παραβιάζονταν εκ μέρους των τούρκων, συνετέλεσαν στη μεταβολή των υλικών όρων και των κοινωνικών συνθηκών και εξασφάλισαν την οικονομική, την εμπορική και την πνευματική ανάπτυξη της πόλης.

Το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου της Τουρκίας συντελείται από τους Έλληνες, οι οποίοι είναι εγκατεστημένοι στο εξωτερικό¹⁶³ και έχουν

¹⁶⁰ Κωνσταντίνος Ασώπιος, «Τεργέστη, την 30 Απριλίου 1817. Β'. Ομιλία εκφωνηθείσα την πρώτην ημέραν των ανακρίσεων των μαθητευομένων εις την Ελληνικήν σχολήν των εν Τεργέστη κατοικημένων Γραικών», *Ερμής ο Λόγιος*, 7 (1817), 347-375 σ. 371: «Προ των Χίων οι Ιωαννίται είχαν βιβλιοθήκας και καλὰς και δημοσίους, και εάν όχι κατά τον τρόπον των Ευρωπαίων, τουλάχιστον χρησίμους εις τους έχοντας μαθήσεως έρωτα. Αλλά τα Ιωάννινα δεν έχουσι βέβαια χρείαν της εδικής μου συνηγορίας. Όλοι οι ομογενείς λόγιοι ειξεύρουσιν ότι τα Ιωάννινα είχαν σχολεία δημόσια και βιβλιοθήκας καθ' όν καιρόν δεν υπήρχαν αλλού πουθενά εις την Ελλάδα, της οποίας όλος ο ορίζων ήταν σκεπασμένος από ομίχλην πυκνήν... Ιωαννίται! Έπειτα από τούτον τον δίκαιον έπαινον, έχετε χρείαν να σας είπω εγώ, ότι την σήμερον τα σχολεία της πατρίδος ημών υποχωρούσι πολύ εις τα σχολεία της Σμύρνης και της αξιομιμήτου Χίου»

¹⁶¹ Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Ηπείρου: Από τις αρχές της Οθωμανοκρατίας ως τις μέρες μας*, Αθήνα, Εκδ. Ηρόδοτος, 2003, σ. 214.

¹⁶² Ανωύμου του Έλληνοσ, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 35· Λέανδρος Βρανούσης, Βασίλειος Σφυρόερας, «Η απογείωση της πνευματικής δημιουργίας στην Ήπειρο», στο: Μ. Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος*, 267-269, σ. 267 κ.ε.

¹⁶³ Οι Ηπειρώτες της διασποράς είχαν είχαν συμπεριλάβει από πολύ νωρίς την Ήπειρο στο δίκτυο των εμπορικών τους ανταλλαγών. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Η Ήπειρος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και η εθνική αναγέννηση*, Ιωάννινα, 1982, σ.10.

αντιπροσώπους στην πατρίδα τους.¹⁶⁴ Τα Ιωάννινα υπήρξαν το μεγαλύτερο σχολείο της βιοτεχνικής και επαγγελματικής μόρφωσης σε όλη την Οθωμανική αυτοκρατορία με τα εργαστήρια χειροτεχνίας, σμαλτοποιίας, αγγειοπλαστικής, γουνοποιίας ή γουνοδεψίας, βυρσοδεψίας που απέκτησαν τεράστια φήμη λόγω της άριστης επεξεργασίας¹⁶⁵ και οι κάτοικοι να θεωρούνται ικανότατοι έμποροι. Δεν ήταν μικρός και ο βιοτεχνικός τομέας της παραγωγής γαλονιών και σειριτιών.¹⁶⁶ Η εμπορική δραστηριότητά τους¹⁶⁷ εκτείνεται σε όλες σχεδόν τις πόλεις της Τουρκίας¹⁶⁸ και σε πολλές χώρες της Ευρώπης¹⁶⁹, στη Ρωσία¹⁷⁰ ακόμη δε είχαν εμπορικά καταστήματα στις Ινδίες και την Κίνα. Στην ανάπτυξη της εμπορικής και οικονομικής αυτής δραστηριότητας βοήθησαν και τα λιμάνια της Ηπείρου που διευκόλυναν τις εξαγωγικές μεταφορές.¹⁷¹

¹⁶⁴ Ιωάννης Ε. Αναστασίου, «Η εμπορική, πνευματική και κοινωνική ζωή στα Γιάννινα του 1812-1813. Εντυπώσεις του Άγγλου σερ Χένρυ Χόλαντ», *Ηπειρωτική Εστία*, 16 (1967), 550-557, σ. 551.

¹⁶⁵ Π. Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Έλλησιν*, σ. 252.

¹⁶⁶ Ελένη Γιαννακοπούλου, «Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Ήπειρο στα τέλη του 18ου αιώνα: Ένα γαλλικό υπόμνημα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 28 (1986-1987), 43-70, σ. 52.

¹⁶⁷ «Το εκ της εμπορίας κέρδος και η φιλελευθερία ηνάγκασαν πολλούς ηπειρωτικούς Έλληνες να αποικίσωσιν εις διάφορα μέρη της Ευρώπης». Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 551.

¹⁶⁸ Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, Τόμ. Β', σ. 85.

¹⁶⁹ Όπως είναι Ιταλία, Αυστρία, Γαλλία. Ανωνύμου του Έλληνα, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 198, σημ. 1.

¹⁷⁰ Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, «Ηπειρώτες απόδημοι στη Ρωσία τον 19ο αιώνα και η συμβολή τους στην ανάπτυξη της Ηπείρου», *Δωδώνη*, 15/Α' (1986), 103-128. Πβ. Αθανάσιος Σταγειρίτης, *Ηπειρωτικά. Ητοι Ιστορία και Γεωγραφία της Ηπείρου παλαιά τε και νέα, και βίος του Πύρρου*. Συλλεχθέντα εκ πολλών Συγγραφέων και παραφρασθέντα εις την απλουστέραν Ελληνικήν γλώσσαν, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εν τη Τυπογραφία του Ιωάν. Βαρθ. Τσβεκίου, 1819, σ. 376.

¹⁷¹ Γεώργιος Παπαγεωργίου, «Ηπειρωτικά λιμάνια στην ύστερη Τουρκοκρατία: Η περίπτωση της Πρέβεζας», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας «Ηπειρος: Κοινωνία – Οικονομία, 15ος-20ός αι.»* (Γιάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985), Γιάννινα, Δήμος Ιωαννιτών, 1987, 139-170, σ. 140, σημ. 1. Για τα «Αδελφάτα και τις Συντεχνίες», βλ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, «Αδελφάτα και συνεχνίαι παρ' ημίν», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 24 (1904), 490-492 και 522-523.

Η Ήπειρος οφείλει ένα μεγάλο μέρος του πλούτου της στις επικερδείς συναλλαγές με τη Βενετία.¹⁷² Επιφανείς Γιαννιώτικες οικογένειες, όπως των Καραγιάννη, Γλυκή, Μαρούτση είχαν στενές εμπορικές σχέσεις και συναλλαγές με τα Ιωάννινα.¹⁷³ Μεγάλο μέρος επίσης καταλάμβαναν και οι εισαγωγές, το διαμετακομιστικό εμπόριο και οι συναλλαγές.¹⁷⁴

Ο πλούτος που είχε εισρεύσει στην πόλη των Ιωαννίνων, λόγω των εμπορικών συναλλαγών ήταν τεράστιος και αντανakλούσε στην πληθώρα και την ποικιλία των εμπορικών καταστημάτων στην πόλη,¹⁷⁵ στις μεγάλες εμποροπανηγύρεις που διοργανώνονταν¹⁷⁶ και στην πολυτέλεια που παρουσίαζαν οι ενδυμασίες και τα στολίδια των γυναικών των Ιωαννίνων, σε βαθμό που ανάγκασαν τον πατριάρχη, με σιγίλιό του, να επικυρώσει τις αποφάσεις του μητροπολίτη και των αρχόντων της πόλης «για να παύση να υπάρχει ανάμεσά μας η ζήλεια, η φιλονικία και άλλα άτοπα που βρομίζουν το στολισμό».¹⁷⁷

¹⁷² Γεώργιος Πλουμίδης, «Ήπειρώτες Έμποροι και Βενετία», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 8 (1986), 108-110, σ. 110.

¹⁷³ Γεώργιος Πλουμίδης, «Συμβολή στην ιστορία του εμπορίου των Ηπειρωτών με τη Βενετία (18ος αι.)», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 41 (2007), 9-33, σ. 10.

¹⁷⁴ Ε. Γιαννακοπούλου, «Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Ήπειρο στα τέλη του 18ου αιώνα», σ. 52.

¹⁷⁵ Βασίλης Αν. Χαρίσης, «Γιάννενα: Ιχνογραφία του πρώτου βυζαντινού σχεδίου πόλης», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 6 (1984), 273-304, σ. 280. Δημήτρα Ρογκότη-Κυριοπούλου, «Γιάννινα: Το Εμπορικό κέντρο», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας «Ήπειρος: Κοινωνία – Οικονομία, 15ος-20ός αι.»*, 85-90, σ. 85. Πβ. Αθανάσιος Ψαλίδα, «Τοπογραφία των Ιωαννίνων» (Ένα άγνωστο κείμενο του Αθ. Ψαλίδα), *Εισαγωγικό σημείωμα Αγγέλου Ν. Παπακώστα, Νέος Κουβαράς*, 3 (1965), 115-128, σ. 117, όπου παρουσιάζει μια περιγραφή του εμπορικού κέντρου της πόλης.

¹⁷⁶ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Αθήνα, Εκδ. Ερμής (Σειρά: Νεοελληνικά Μελετήματα, αρ. 5), 1988, σσ. 35-37.

¹⁷⁷ Ιωάννης Ε. Αναστασίου, «Κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα στα Γιάννινα τον ΙΗ' αιώνα», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 8 (1986), 32-43, σ. 41: «...ο αρχιερέας σας έχοντας τη σύμφωνη γνώμη των κληρικών και των αρχόντων της πολιτείας και των άλλων χριστιανών, έκανε κανονισμό μαζί σας που περιορίζει τον υπερβολικό στολισμό των γυναικών και ορίζει μετριότητα στις φορεσιές τους και στη χρήση των κοσμημάτων για να παύση να υπάρχει ανάμεσά μας η ζήλεια, η φιλονικία και άλλα άτοπα που ασχημίζουν και βρομίζουν τον στολισμό...».

Τα Ιωάννινα είχαν μετατραπεί σε ένα μεγάλο και σοβαρό εμπορικό σταυροδρόμι¹⁷⁸ και αυτό συνετέλεσε στη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού κατοίκων, που αντανακλούσε στο 1/3 του πληθυσμού της περιοχής,¹⁷⁹ και δεν διέφυγε από τους επαίνους των ξένων προξένων και των περιηγητών. Όλοι αναγνώριζαν τότε ότι τα Ιωάννινα λειτουργούσαν σαν ένα μεγάλο πνευματικό εργαστήριο, σαν κέντρο ζυμώσεων και διακίνησης ιδεών μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Ήταν επίσης ένα ανοιχτό κέντρο επικοινωνίας με άλλα κέντρα του ελληνικού χώρου, του παροικιακού χώρου και κυρίως με τη Βενετία.

β) Τα τυπογραφεία των Γιαννιωτών εστίες φωτισμού

Μετά την Άλωση τα βιβλία και γενικά οι πνευματικοί θησαυροί λεηλατήθηκαν και διασκορπίστηκαν και όσα δεν εξαφάνισαν οι κατακτητές τα εξαφάνισε η αδιαφορία και η αμέλεια των υποδούλων που ήταν βυθισμένοι στα παχύ σκοτάδι και μη γνωρίζοντας την αξία τους τα πουλούσαν σε εξευτελιστική τιμή.¹⁸⁰

Η λεηλασία του πνευματικού θησαυρού των Ελλήνων δεν συνετελέσθη μόνο από τους βάρβαρους Τούρκους ή τους Βυζαντινούς, αλλά σ' αυτή έλαβαν μέρος και άτομα προερχόμενα από «πολιτισμένες»

¹⁷⁸ Σ' αυτό συνέβαλε, αναμφισβήτητα, η έντονη εμπορική κίνηση και η μεγάλη βιοτεχνική ανάπτυξη και η οικονομική ευρωστία που κορυφώθηκε τον 18^ο αιώνα. Γιώργος Παπαγεωργίου, *Οι Συντεχνίες στα Γιάννινα κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Αρχές 19ου αι. ως 1912)*, Διδακτ. διατρ., Ιωάννινα, 1982, σσ. 28-29.

¹⁷⁹ Στα τέλη του 16^{ου} αι. (1859) ο πληθυσμός υπολογιζόταν σε 10.000 οικογένειες, δηλ. 50.000 κάτοικοι (Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμ. Β', σ. 344) και κατά την απογραφή του 1731 ζούσαν 8.000 οικογένειες δηλ. περίπου 40.000 κάτοικοι (Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Τόμ. Α', Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, 1856, σ. 242). Πβ. Ζαχαρίας Τσιοπανλής, «Άγνωστο υπόμνημα για την πόλη των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 3 (1981), 13-26, σ. 22.

¹⁸⁰ «...τας βίβλους απάσας, υπέρ αριθμόν υπερβαινούσας, τας αμάξας φορηγώσαντες απανταχού εν τη ανατολή και δύσει διέσπειρον. Δί' ενός νομίσματος δέκα βίβλοι επιπράσκοντο, αριστοτελικοί, πλατωνικοί, θεολογικοί και παν άλλο είδος βίβλου, ευαγγέλια μετά κόσμου παντοίου υπέρ μέτρον, ανασπώντες του χρυσού και του αργύρου...». Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμ. Β', σ. 252.

χώρες, τα οποία αφού τα μετέφεραν στις επαρχίες τους «τα έκλεισαν εις τας βιβλιοθήκας των ωσάν εις τον τάφον».¹⁸¹

Τη διάσωση του θησαυρού των ελληνικών βιβλίων είχαν αναλάβει οι πρόσφυγες βυζαντινοί λόγιοι, οι οποίοι κατέφυγαν στη Βενετία, το «Alterum Byzantium», και οι οποίοι ήταν στην πλειοψηφία τους «ενωτικοί» ή τουλάχιστον δεν έτρεφαν ψευδαισθήσεις για το «τουρκικόν φακίολιον» και οι οποίοι προσπαθούν τώρα να διασώσουν τα «ναυάγια των ελληνικών βιβλίων, κινδυνεύοντα πάντως απολέσθαι και καταποντισθήναι»¹⁸².

Στην αφύπνιση του Γένους από τη θλιβερή κατάσταση συνέβαλαν, εκτός των άλλων, και οι Γιαννιώτες τυπογράφοι της διασποράς, οι οποίοι αρχικά εγκαταστάθηκαν στη Βενετία, από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, όπου μετά την εγκατάστασή τους ανέπτυξαν εκδοτικές δραστηριότητες. Ο πρωτοπόρος των εκδοτών ήταν ο Νικόλαος Γλυκής του Μιχαήλ,¹⁸³ ο

¹⁸¹ Ο Τάσος Γριτσόπουλος, προλογίζοντας την έκδοση του έργου του Γεωργίου Ι. Ζαβίρα, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Επιμ.-Εισαγ.-Ευρετήριο Τάσου Αθ. Γριτσοπούλου, Ανατύπωσις Α' Εκδόσεως, Αθήναι, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (Επιστημονικά Πραγματεία. Σειρά φιλολογική και θεολογική, αρ. 11), 1972, σσ. XLVII-XLVIII, γράφει: «Ποτέ δεν έχω μεγαλύτεραν λύπην, ωσάν όταν μου έλθει εις τον νουν η τωρεσινή κατάστασις του Γένους...οπού οι τούρκοι ήρπαξαν και τούτοι τα πολύτιμα βιβλία μας, οι Γάλλοι, οι Ιταλοί και άλλοι μεγάλα καράβια εφορτώνασι με αυτά και τα επήραν εις τας επαρχίας των, δια να ευπρεπίσωσι τον εαυτόν τους μα τον κόπον των άλλων, τα θεολογικά βιβλία, τα οποία ή ανήκουσιν εις αυτούς ή ωδηγούσαν εις την αλήθειαν, τα έκλεισαν εις τας βιβλιοθήκας των ωσάν εις τον τάφον. Ω πόνοσι! Πως δεν ευρίσκεται τις εις το Γένος μας, οπού να πηγαίνη εις καμίαν βιβλιοθήκην και να ελευθερώση τουλάχιστον ένα και μόνον, τουτέστι δια να αντιγραφή και να εκδώση εις τους τύπους δια την ωφέλειαν όλου του Γένους μας. Και ούτω ύστερον θέλη αφαιρεθή αυτή η κατησχυμένη νεφέλη της αμαθείας, η οποία σκεπάζη το Γένος μας και θέλη λάμψει ο ήλιος των μαθημάτων αναμεταξύ μας. Και η τιμή του Γένους μας θέλη αυξήση μεταξύ των άλλων γενών».

¹⁸² Παναγιώτης Νούτσος, *Οι Λόγιοι του Βυζαντίου στη Δύση, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας (Επιστημονική Επετηρίδα Δωδώνη: Παράρτημα αρ. 73), 2004, σ. 18.*

¹⁸³ Βλ. Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Η οικογένεια των Γλυκίων ή Γλυκήδων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 10 (1935), 1-52. Ο Νικόλαος Γλυκής γεννήθηκε στα Ιωάννινα το 1619. Αρχηγός της γιαννιώτικης οικογένειας των Γλυκήδων υπήρξε ο Λέων Γλυκής, ακμάζων στα μέσα της ΙΖ' εκατονταετηρίδας στα Ιωάννινα. Πατέρας αυτού ήταν ο Μιχαήλ Γλυκής, ο οποίος είχε γιους τον Λέοντα και τον Νικόλαο Γλυκή, το μετέπειτα τυπογράφο. Πβ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 44.

οποίος ίδρυσε στη Βενετία το πρώτο γιαννιώτικο τυπογραφείο¹⁸⁴ και εκδίδει το 1673 το πρώτο τυπωμένο βιβλίο.¹⁸⁵ Ακολουθεί στη συνέχεια του Νικόλαου Σάρου, το 1710,¹⁸⁶ του Δημητρίου Θεοδοσίου, το 1762¹⁸⁷ και τέλος του Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη.¹⁸⁸

Με την οικονομική ευρωστία που απέκτησε ο Ν. Γλυκής ήθελε ν' αποκτήσει το μονοπώλιο στην παραγωγή ελληνικών βιβλίων στη Βενετία, εστιάζοντας κυρίως στα εκκλησιαστικά-θρησκευτικά βιβλία που ήταν ένας προσοδοφόρος κλάδος.¹⁸⁹ Οι εκδόσεις μόνο του τυπογραφείου του Ν. Γλυκή καταλαμβάνουν το 27% των συνολικών ελληνικών εκδόσεων κατά το χρονικό διάστημα από το 1751 έως το 1820, χωρίς να υπολογίζονται οι

¹⁸⁴ Σπ. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί τουρκοκρατίας», σ. 305.

¹⁸⁵ Π. Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Έλλησιν*, σ. 232.

¹⁸⁶ Σπ. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί τουρκοκρατίας», σ. 309. Πβ. Χρίστος Ι. Σούλης, «Νικόλαος Σάρρος», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 13 (1938), 191-196· Βασίλης Ν. Κρεμμύδας, «Ιστορία του ελληνικού εμπορικού οίκου της Βενετίας Σελέκη και Σάρου: Μια στατιστική προσέγγιση», *Θησαυρίσματα*, 12 (1975), 171-199, σ. 173.

¹⁸⁷ Π. Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Έλλησιν*, σ. 232, Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Το Βενετικόν Τυπογραφείον του Δημητρίου και Πάνου Θεοδοσίου, 1755-1824, Διατριβή επί διδακτορία*, Αθήναι, 1969.

¹⁸⁸ Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι Κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν, με βιβλιογραφικάς και κριτικάς σημειώσεις περί των αξίων λόγου συγγραμμάτων*, Μέρος Β', Εν Αθήναις, Τύποις Φ. Καραμπίνη και Κ. Βαφά, 1857, σ. 257, όπου αναφέρεται ότι εκδίδει με δικά του έξοδα στη Βενετία έργα από το 1750 έως το 1770. Πβ. Κ. Μέρτζιος, «Η οικογένεια των Γλυκέων ή Γλυκήδων», σσ. 131 και 177, όπου αναφέρονται δύο εκδόσεις του. «...Ο Κύριος Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης... έγινε αρκετά γνωστός, δια της εκδόσεως ουκ ολίγων βιβλίων, κατά διαφόρους τόπους και καιρούς, εκτετυπωμένων, προς ωφέλειαν του κοινού. Τω όντι ο επαινετός ούτος ανήρ όλην σχεδόν αφιέρωσε την ζωήν του εις τοιαύτα έργα επωφελή μη φειδόμενος πόνων δια να συνεργήση ακαταπαύστως εις την του Γένους του προκοπήν και επίδοσιν. Ούτω δια της υπομονής και του ζήλου του ηξιώθη πολλάκις να εύρη τα μέσα και τας πηγάς, διά τα έξοδα των τοσούτων βιβλίων, όσα ετυπώθησαν με το μέσον του...». Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Παράρτημα καταλόγου εκδόσεων Ν. Γλυκέως», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 10 (1935), 175-186, σ. 177, σημ. 2. Ο Στέφανος Μπέττης, «Συμβολή στη μελέτη του Ηπειρωτικού Διαφωτισμού. Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης», *Ηπειρωτική Εστία*, 16 (1967), 497-523, σ. 497, χαρακτηρίζει τον Λαμπανιτζιώτη ως «τον μεγαλύτερο Έλληνα εκδότη του ΙΗ' αιώνα» και αναφέρει το εκδοτικό του έργο του Γεώργιου Κωνσταντίνου που εκδόθηκε σε συνεργασία μαζί του.

¹⁸⁹ Γιώργος Βελουδής, «Η οικονομική άποψη του βιβλίου: Η εκδοτική επιχείρηση των Γλυκάδων», στο: Σπύρος Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (15ος – 19ος αιώνας)*, Αθήνα, Εκδ. Μέλισσα, 1979, σ. 616.

εκδόσεις των του ανταγωνιζόμενου τυπογραφείου του Πάνου Θεοδοσίου.¹⁹⁰ Το τυπογραφείο του Πατριαρχείου¹⁹¹ που άρχισε να λειτουργεί πάλι από το 1798 δεν μπόρεσε να κάμψει ή να συναγωνιστεί τις βενετικές εκδόσεις¹⁹². Δεν πρέπει όμως να παραβλέψουμε την προσπάθεια του Γεωργίου Κωνσταντίνου¹⁹³ να ιδρύσει στην Τεργέστη τυπογραφείο το 1725, η οποία όμως απέτυχε.¹⁹⁴

Μία άλλη ελληνική παροικία η οποία δραστηριοποιήθηκε στις εκδόσεις ήταν αυτή της Βιέννης.¹⁹⁵ Οι Αυστριακοί, για λόγους ανταγωνισμού με τη Βενετία και για λόγους διείσδυσης στις σλαβικές χώρες, υποστηρίζουν ποικιλότροπα τους Βιεννέζους τυπογράφους που ανταγωνίζονται μεταξύ τους για ελληνικές εκδόσεις,¹⁹⁶ όμως η Βιέννη, υπήρξε το δεύτερο μεγάλο κέντρο παραγωγής ελληνικών βιβλίων¹⁹⁷, όπου

¹⁹⁰ Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Προσπάθειες για την ίδρυση ελληνικού τυπογραφείου στην Τεργέστη (1765)», *Τα Ιστορικά – Historica*, 1 (1984), 253-264, σ. 253.

¹⁹¹ Ιδρύθηκε το 1627 από τον πατριάρχη Κύριλο Λούκαρη που εξέδωσε το πρώτο βιβλίο του με τίτλο *Κατά Ιουδαίων*. Πβ. Ο. Κατσιαρδή-Hering, «Προσπάθειες για την ίδρυση ελληνικού τυπογραφείου στην Τεργέστη», σ. 254.

¹⁹² Ο. Κατσιαρδή-Hering, «Προσπάθειες για την ίδρυση ελληνικού τυπογραφείου στην Τεργέστη», σ. 254.

¹⁹³ Στ. Μπέττης, «Συμβολή στη μελέτη του Ηπειρωτικού Διαφωτισμού. Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης», σ. 497.

¹⁹⁴ Η σημαντική προσφορά του Γ. Κωνσταντίνου αποτιμάται με το *Τετράγλωσσο Λεξικό* του και τη λοιπή εργογραφία του προς όφελος της ελληνικής παιδείας. Ο. Κατσιαρδή-Hering, «Προσπάθειες για την ίδρυση ελληνικού τυπογραφείου στην Τεργέστη», σσ. 254-258. Πβ. Κώστας Π. Λαζαρίδης, «Γεώργιος Κωνσταντίνου ή Κώνστας (Ο διάσημος λεξικογράφος)», *Ηπειρωτική Εστία*, 11 (1962), 897-403.

¹⁹⁵ Άλλα κέντρα παραγωγής ελληνικών βιβλίων, όχο μόνον από Έλληνες αλλά και από ξένους, ήταν η Λειψία, η Μοσχόπολη, το Βουκουρέστι, το Ιάσιο, το Παρίσι, η Μόσχα και Πετρούπολη. Πβ. Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος, *Ελληνικές Εκδόσεις στα Χρόνια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Εκδ. Ευρωπαϊκού Πολιτιστικού Κέντρου Δελφών, 1998, σ. στ'.

¹⁹⁶ Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος, «Η Ελληνική τυπογραφική παρουσία στη Βιέννη από το 1749-1800», στο: Η «Καθημερινή», *Επτά Ημέρες*, Τόμ. ΣΤ': Ο Ελληνισμός της Διασποράς: Βενετία, Βιέννη, Τεργέστη Καλαβρία, Αθήνα, 1996.

¹⁹⁷ Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία – Φυλλάδια*, Τόμ Α': 1801-1818, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού» – Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1997, σ. λζ'.

υπήρχαν δεκάδες βιβλιοπωλεία στα μεγάλα αστικά κέντρα,¹⁹⁸ αλλά δεν μπορεί να συναγωνιστεί τη Βενετία¹⁹⁹ στις λόγιες ελληνικές εκδόσεις.

Η Κωνσταντινούπολη σε μεγάλη απόσταση τη Βενετία και τη Βιέννη²⁰⁰ με ένα τυπογραφείο που λειτουργεί από το 1798, αλλά είναι ανεπαρκώς οργανωμένο φυτοζωεί²⁰¹ και εκτός αυτού είναι αυστηρά ελεγχόμενο από πατριαρχικές λογοκρισίες. Το 1820 σχεδιάζει και αποβλέπει στη συγκέντρωση όλης της ελληνικής βιβλιοπαραγωγής στην Πατριαρχική τυπογραφία για να ελέγχει αποτελεσματικότερα τα έργα των Ελλήνων λογίων και να τα λογοκρίνει.²⁰²

Από το 1627 έως το 1832 είχαν ιδρυθεί στις ελληνικές παροικίες 32 τυπογραφεία²⁰³ και από τις 5.000 εκδόσεις ελληνικών βιβλίων²⁰⁴ που τυπώθηκαν μεταξύ των ετών 1476-1821, το 1/3 και πάνω αυτών εκδόθηκαν την περίοδο 1670-1821 από εκδότες καταγόμενους από τα Ιωάννινα.²⁰⁵ Με την ίδρυση ιδιωτικών τυπογραφείων στη Δύση, δημιουργήθηκαν νέα κέντρα παραγωγής, εκπαίδευσης και διακίνησης της γνώσης που ξέφευγαν από τον ασφυκτικό έλεγχο και την εξάρτηση του πατριαρχείου, γεγονός που προκάλεσε τη δυσφορία του.²⁰⁶

¹⁹⁸ Βλ. Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη Ελληνικά Βιβλία: 1749-1800*, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995.

¹⁹⁹ Φ. Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, Τόμ. Α', σ. λη'.

²⁰⁰ *Αυτόθι*.

²⁰¹ *Αυτόθι*.

²⁰² Ο.π., σ. λθ'· πβ. του ιδίου, *Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν Σου*, Αθήνα, Εκδ. Πορεία, 1988.

²⁰³ Π. Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Έλλησιν*, σσ. 244-247, όπου αναφέρει τα ελληνικά τυπογραφεία καθώς και τις εφημερίδες που εκδίδονταν από το 1801 έως το 1820, με πρώτη την «Εφημερίδα» που εκδόθηκε από το τυπογραφείο των αδελφών Μαρκίδων Πούλιου.

²⁰⁴ Το χρονικό διάστημα 1801-1820, χρόνια προετοιμασίας του απελευθερωτικού αγώνα, το τυπογραφείο των Γλυκήδων παρήγαγε 481 τίτλους που αντιστοιχούσαν σε 546 τόμους, του Θεοδοσίου 180 τίτλους που αντιστοιχούσε σε 203 τόμους, ενώ το τυπογραφείο του Πατριαρχείου την ίδια περίοδο παρήγαγε 70 τίτλους που αντιστοιχούσαν σε 71 τόμους. Φ. Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, Τόμ. Α', σ. μα', όπου καταγράφει όλα τα τυπογραφεία της περιόδου και την παραγωγική της δραστηριότητα.

²⁰⁵ Πάουλα Σκαλκάου, «Ρουμανο-Ελληνικές πνευματικές συγκλίσεις. Διανοούμενοι στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες το 18ο αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 41 (2007), 169-190, σ. 180.

²⁰⁶ Τη διαπίστωση αυτή καταγράφει ο Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, σ. 227: «κατ' ολίγον περιέπιπτεν εις λήθην η πεποίθησις ότι

Η δράση των Γιαννιωτών τυπογράφων προσέφερε μεγάλη ωφέλεια τόσο στην εκκλησία, όσο και στο ελληνικό Γένος. Το τυπογραφείο των Γλυκίδων υπήρξε, επί τρεις αιώνες, η πηγή ανεφοδιασμού της Ορθοδοξίας και του ελληνισμού με λαμπρά τυπωμένα βιβλία, έχοντας, σχεδόν και το μονοπώλιο των εκκλησιαστικών βιβλίων, με πρώτο εκδοθέν το «Ωρολόγιον υπό Αρσενίου Καλούδη του Κρητός».²⁰⁷ Τα τυπογραφεία της Ανατολής δεν παρήγαγαν κανένα «ίχνος βιβλίων» και τούτο γιατί η εκκλησία είχε θέσει ως προτεραιότητα να «ρυθμίζει τον βίον των διδασκάλων ως επί της ηθικής των μαθητών διαπλάσεως επιδρώντα».²⁰⁸

Το βιβλίο από τους λόγιους εκδότες του πρώτου μισού του 16^{ου} αιώνα περνά σταδιακά στα χέρια ανθρώπων που είχαν μάλλον εμπορικούς εκδοτικούς προσανατολισμούς,²⁰⁹ οι οποίοι αναπροσανατολίζονται στα χρόνια του Διαφωτισμού, καθόσον τα τυπογραφικά κέντρα πλαισιώνονται από συγγραφείς²¹⁰ και οπαδούς με νεωτεριστικές ιδέες.²¹¹ Αλλά το βιβλίο δεν ήταν μόνο εμπορικό είδος, ήταν και σπουδαίο μέσο για

συμφέρον εθνικόν ην η ενίσχυσις του μεγάλου κέντρου της ζωής και κινήσεως του γένους διά της απ' αυτού εξαρτήσεως και της μετ' αυτού συνεννοήσεως των κατ' επαρχίας. ούτω δε βραδύτερον ετερατοτοκήθη διά της συμβολής καινών διαμονιών και φροντιστηρίων την εθνικήν παιδείυσιν διεπόντων νέον κέντρον, ή μάλλον κέντρα, θέλοντα κατά νόμους ιδίους, και λιγοστούς δειλούς, και επινοίας επισφαλείς, επιβάλλοντα εκείνους, να διευθύνωσιν ασφαλώς δι' αυτών την εθνικήν γραμματείαν, την «εθνικήν παιδείυσιν», να σώσωσιν τα κείμενα! αφαιρούντα την ισχύν-επιβλαβώς δι' ημάς-από του σημείου εκείνου, όπερ αιώνες και δορυκτήτορες εσεβάσθησαν και ετίμησαν».

²⁰⁷ Ευλόγιος Κουρίλας, Μητροπολίτης Κορυτσάς, «Ηπειρωτικά Ανάλεκτα. Λόγιοι-Σχολεία & Γράμματα-Πανελλήνιοι Διδάσκαλοι οι Ηπειρώται. Αναστάσιος ιερέυς Παπαβασιλόπουλος Ιωαννίτης και η ανέκδοτος αλληλογραφία του», *Ηπειρωτική Εστία*, 4 (1955), σε πολλές συνέχειες, σ. 334, σημ. 4.

²⁰⁸ Μ. Γεδεών, «Σχολεία και βιβλία κατά τον ΙΖ' αιώνα», σ. 311.

²⁰⁹ Για τη διακίνηση και εμπορία του βιβλίου βλ. Ευτυχία Λιάτα, «Ειδήσεις για την κίνηση του ελληνικού βιβλίου στις αρχές του 18ου αιώνα», *Ο Εραμιστής*, 14 (1977), 1-35, και Ζαχαρίας Τσιρπανλής, «Μαρτυρίες για το εμπόριο του ελληνικού βιβλίου (1780-1783)» *Δωδώνη*, 10 (1981), 139-166.

²¹⁰ Σημαντική ήταν η παρουσία του Αδαμάντιου Κοραή, ο οποίος πραγματοποιούσε συνεχείς εκδόσεις των συγγραμμάτων του καλύπτοντας το 70% περίπου των παρισινών ελληνικών εκδόσεων. Φ. Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, Τόμ. Α', σ. λθ'.

²¹¹ Κ. Σπ. Στάκος, «Η Ελληνική τυπογραφική παρουσία στη Βιέννη από το 1749-1800», σ. στ'.

τη διάδοση των ιδεών και των πνευματικών τάσεων και των επιστημών, που συνέβαλαν στην ανάπτυξη της παιδείας γενικότερα.²¹²

Οι τυπογράφοι και ιδιαίτερα οι Γλυκήδες, είχαν αναπτύξει ένα ευρύτατο δίκτυο εκπαιδευτικών εμπορικών συναλλαγών, με αποτέλεσμα το βιβλίο, μέσω της πόλης των Ιωαννίνων, να διοχετεύεται σε όλο τον ελλαδικό χώρο και τα Βαλκάνια, την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, την Αλεξάνδρεια, κ.λπ.,²¹³ καθιστώντας έτσι τα Ιωάννινα ένα σπουδαίο διαμετακομιστικό κέντρο.²¹⁴

Τα εκδοτικά κέντρα δεν αντανakλούν μόνο τις ιδεολογίες αντιλήψεις, τις πνευματικές ιδέες και τις επιστημονικές απόψεις, αλλά πρωτίστως αντανakλούν και αποδεικνύουν έμπρακτα τις ευεργετικές προσφορές των σημαντικών και ισχυρών Ελλήνων της διασποράς, με τρανό παράδειγμα τους αδελφούς Ζωσιμάδες²¹⁵, που χρηματοδότησαν σε μεγάλο βαθμό σημαντικά πνευματικά έργα των ελλήνων λογίων. «Την φωνήν των Ζωσιμάδων, και των όσοι τους μιμούνται, την στοχάζομαι φωνήν της πατρίδος», έγραφε ο Αδαμάντιος Κοραής, δίνοντας ταυτόχρονα και την απάντηση στο ερώτημα των Ζωσιμάδων προς αυτόν: «Ποίος ήτον ο τρόπος του να επιταχύνη τις την αρχομένην της Ελλάδος αναγέννησιν;»²¹⁶.

²¹² Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Η Ηπειρος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και η εθνική αναγέννηση*, σ. 15.

²¹³ Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικών Αρχείον», σσ. 296-299, 300-306.

²¹⁴ Γ. Βελουδής, «Η οικονομική άποψη του βιβλίου: Η εκδοτική επιχείρηση των Γλυκάδων», σ. 628.

²¹⁵ Οι Γιαννιώτες έμποροι είτε ζουν στο εξωτερικό, είτε στην πατρίδα τους λαχταράει και χαιρείται τα αγαθά και τον τρόπο ζωής της Δύσης, δέχεται τον Διαφωτισμό ως μεταρρύθμιση και συμβάλλει στη μακρά πορεία της διαμόρφωσης της ελληνικής παιδείας και του ελληνικού πνεύματος. Βλ. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, Επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Εκδ. Ερμής (Σειρά: Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Στοχαστική Πεζογραφία, αρ. 35), 1992, σ. μθ'.

²¹⁶ Κωσταντίνος Θ. Δημαράς (επιμ.), *Ο Κοραής και η εποχή του*, Αθήνα, Εκδ. Δαίδαλος – Ι. Ζαχαρόπουλος (Σειρά: Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 9), 1974 (1953), σσ. 124-125.

Η πορεία προς την Αναγέννηση φαίνεται πως βεβαιώνεται με τον ρυθμό και την ποσότητα παραγωγής ελληνικών βιβλίων²¹⁷ που είναι προοδευτική και αδιάκοπη, με μια ισχυρή επιτάχυνση του σχολικού βιβλίου και κυρίως αυτού που αφορά τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής,²¹⁸ που μοιάζει με μια χειραφέτηση της μη θρησκευτικής σκέψης.²¹⁹

Τη μεγάλη συμβολή των εμπόρων στην αναγέννηση της ελληνικής παιδείας επισημαίνει αργότερα και ο Εθνομάρτυρας του Γένους Ρήγας Βελεστινλής, ο οποίος αναφέρει στο «Πολίτευμά» του ότι «όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα...»²²⁰ και για να επιτευχθεί αυτό απευθύνεται στους εμπόρους²²¹ και τους ζητεί να συνδράμουν οικονομικά την εκπαίδευση των νέων και όλων των πολιτών χωρίς εξαίρεση²²², προτρέποντάς τους να μιμηθούν τους Ζωσιμάδες.²²³

²¹⁷ Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα εκδόθηκαν συνολικά 1500 περίπου ελληνικά βιβλία ταξινομούμενα ανά δεκαετία αποδεικνύουν τον ταχύ ρυθμό αύξησης και τα οποία ανέρχονται συνολικά ανά είδος ως εξής: Θρησκευτικά=956, Γραμματικά=172, διάφορα=391. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Εκδ. Ερμής (Σειρά: Νεοελληνικά Μελετήματα, αρ. 2), ⁵1989, σ. 122.

²¹⁸ Ο.π., σ. 123.

²¹⁹ Ο.π., σ. 124.

²²⁰ Όπως αναφέρει ο Μ. Γεδεών, «Σχολεία και βιβλία κατά τον ΙΖ' αιώνα», σ. 311, δεν υπάρχει το απαιτούμενο διδακτικό βιβλίο για μια πρωτοβάθμια εκπαίδευση. «Περί βιβλίων καταλλήλων διά την εν τοις σχολείοις διδασκαλίαν ουδεμίαν η εκκλησία μέριμναν επεδείξατο» και προσθέτει ότι «...Εν γένει δύναται τις ειπείν ότι διδακτικών μεν βιβλίων ουδέν ίχνος παρήγαγον αι εν τη Ανατολή τυπογραφία». Ακόμη δε και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα «οι νέοι εστερούντο παντάπασιν Αλφαβηταρίου». Μ. Γεδεών, «Σχολεία και Βιβλία κατά τον ΙΗ' αιώνα», σ. 334. Η πρώτη προσπάθεια συγγραφής Αλφαβηταρίου, αναφέρει ο Μ. Γεδεών (ό.π., σ. 334), έγινε το 1712 από έναν ιερομόναχο της Αθωνικής μονής Δοχειαρίου και το σχετικό χειρόγραφο παρέμεινε στη βιβλιοθήκη της μονής αυτής.

²²¹ Στους εμπόρους ευεργέτες της Βιέννης απευθύνθηκε και ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, οι οποίοι τον συνεδραμαν στην έκδοση των βιβλίων του και οι οποίοι «έκρινον ότι, συντρέχοντες ταις τυπώσεσι των βιβλίων, συντρέχουσι και τη προόδω των καθ' ημάς σχολειών..., ώστε να πληθυνθώσι τα χρήσιμα βιβλία, ώστε επομένως να πληθυνθή η πολυμάθεια και εν ημίν». Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 9.

²²² Ρήγας Φεραίος, *Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας υπέρ των νόμων ελευθερία, ισοτιμία, αδελφότης και της πατρίδος*, στο: Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος (επιμ.), *Ρήγας Βελεστινλής: 250 χρόνια από τη γέννησή του (1757-2007)*. Ψηφίδες από το έργο του, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών – Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου – Εργαστήριο

Στη γενική κινητοποίηση για την αναγέννηση του Γένους οι πραγματευτάδες και οι έμποροι δεν έμειναν αμέτοχοι και αδιάφοροι, αλλά υποστήριξαν οικονομικά την παραγωγή του βιβλίου. Μεταφέροντας τα εμπορεύματά τους σε όλα τα μήκη, μετάφεραν ταυτόχρονα και βιβλία και το μήνυμα της εθνικής αφύπνισης, διαμορφώνοντας έτσι ένα νέο τύπο εμπόρου, του «Λόγιου Εμπόρου».

Δεν ήταν μόνο το βιβλίο²²⁴ που συνέβαλε στη γενικότερη αφύπνιση του υπόδουλου Γένους, αλλά και ο περιοδικός τύπος²²⁵, εφημερίδες και περιοδικά και τα φυλλάδια. Ο περιοδικός τύπος²²⁶ με τις ανταποκρίσεις του και με το ποικίλο περιεχόμενο των πληροφοριών, αποτέλεσε τη φωνή του Γένους,²²⁷ ενώ τα φυλλάδια²²⁸ που έχουν χαρακτήρα μανιφέστου, με

Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 2007, σ. 82: «Άρθρο 22. Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξευρουν γράμματα. Η πατρίς έχει να καταστήση σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα αρσενικά και τα θηλυκά παιδιά. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με την οποία λάμπουν τα ελεύθερα έθνη. Να εξηγούνται οι παλαιοί ιστορικοί συγγραφείς, εις δε τας μεγάλας πόλεις να παραδίδεται η γαλλική και η ιταλική γλώσσα· η δε ελληνική να είναι απαραίτητος».

²²³ «Βοηθείτε με τα χρήματά σας την εκπαίδευση της ελληνικής νεολαίας. Μιμηθείτε το παράδειγμα που σας έδωσαν μερικοί συμπατριώτες σας (νοεΐ τους Ζωσιμάδας). Ενωθείτε γι' αυτό το σκοπό, γιατί όλοι μαζί μπορείτε να βοηθήσετε και κανένας δεν μπορεί μονάχος να κάνει μεγάλες θυσίες χωρίς να κινδυνεύση». Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', σ. CIII.

²²⁴ Μεγάλη είναι η συμβολή του Φίλιππου Ηλιού στη καταγραφή, ταξινόμηση και την κατάταξη των εκδόσεων των βιβλίων της εποχής εκείνης. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη, «Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου: Με τον τρόπο του Φίλιππου Ηλιού», στο: Χρήστος Λούκος (επιμ.), *Κοινωνικοί Αγώνες και Διαφωτισμός. Μελέτες αφιερωμένες στον Φίλιππο Ηλιού*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007, 97-114.

²²⁵ Π. Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Έλλησιν*, σσ. 244-247, όπου αναφέρει τις εφημερίδες που εκδόθηκαν μέχρι την ελληνική επανάσταση. Ενδεικτικά «Εφημερίς» 1793, «Λύκειον» 1801, «Εφημερίς αστική», «Επτανησιακός Μηνύτωρ» 1803, «Φιλολογικός Ερμής» 1805, «Μηνύτωρ Ιονικός» 1810, «Λόγιος Ερμής» 1811, κλπ.

²²⁶ Σημαντική προσφορά στο Γένος πρόσφερε η πρώτη εφημερίδα των Μαρκίδων-Πούλιος με τον τίτλο «Εφημερίδα» που εκδόθηκε το 1793 και το περιοδικό *Λόγιος Ερμής* που εκδόθηκε το 1811.

²²⁷ Κ. Σπ. Στάκος, *Ελληνικές Εκδόσεις στα Χρόνια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, σ. ζ'.

²²⁸ Ο.π., σσ. η'-θ'. Για τον ρόλο που διαδραμάτισαν τα φυλλάδια και το περιεχόμενό τους, βλ. Λ. Βρανούσης, «Άγνωστα πατριωτικά φυλλάδια και ανέκδοτα κείμενα της εποχής του Ρήγα και του Κοραή». Ενδεικτικά, μπορούμε να αναφέρουμε το φυλλάδιο «Προς τους Ρωμαίους της Ελλάδος» (1798), το οποίο κατά μέγα μέρος αποτελεί απάντηση και ανασκευή των αντιγαλλικών που εμφανίζονται στην «Πατρική Διδασκαλία» που

στόχο την επιβολή μιας ιδεολογίας, εκδίδονται από ανώνυμος ή ψευδώνυμους εκδότες με περιεχόμενο είτε επαναστατικών και αντικληρικών ιδεών, είτε υπεράσπισης συντηρητικών θέσεων της εκκλησίας.

Οι Έλληνες λόγιοι στη Δύση συμμερίζονταν την ιδέα ότι η τυπογραφία θα επιφέρει την ώθηση «αναγέννηση» των ελληνικών γραμμάτων, καθόσον η αναγέννηση και η ώθηση των «γραμμάτων» είχε συναρτηθεί με την προσδοκία της εθνικής αφύπνισης, «τους Έλληνας απαλλαγέντας της πικροτάτης και χαλεποτάτης δουλείας εις ελευθερίαν εξελέσθαι»²²⁹.

3) Η δημιουργία πνευματικών υποδομών

Οι δύο αιώνες μετά την Άλωση εμπεριείχαν τον βυζαντινό τρόπο σκέψης και τον βυζαντινό πνευματικό προσανατολισμό, παρά το γεγονός ότι ένας ικανός αριθμός λογίων είχε μεταναστεύσει στη Δύση, όπως άλλωστε είχε κάνει και δύο αιώνες πριν την Άλωση και έτσι ο ελληνισμός και τα γράμματα χάνονται²³⁰, ενώ η πνευματική παραγωγή δεν είναι και τόσο αξιόλογη. Μέχρι τον 16^ο αιώνα δεν υπάρχουν χειρόγραφα ελληνικών φιλοσοφικών συγγραφών, η δε φιλοσοφική διδασκαλία που παρείχετο στο πατριαρχικό εκπαιδευτικό κέντρο προοριζόταν σε λιγοστά στοιχεία διαλεκτικής, ρητορικής και ηθικής αριστοτελικής.²³¹

εξέδωσε το Πατριαρχείο, το «Στοχασμοί ενός Φιλέλληνας», που αποτελεί μια απόπειρα προβολής του κηρύγματος του Ρήγα και την «Αδελφική Διδασκαλία» του Α. Κοραή.

²²⁹ Π. Νούτσος, *Οι Λόγιοι του Βυζαντίου στη Δύση*, σ. 18.

²³⁰ Ολόκληρο τον 16^ο αιώνα μνημονεύονται 230 περίπου λόγιοι Έλληνες, εκ των οποίων μόνον 60 βρίσκονται στις κατακτημένες περιοχές και εξ αυτών οι 45 αναφέρονται ως λόγιοι αρχιερείς και μοναχοί και από τους υπόλοιπους 15 τα έργα τους περιστρέφονται γύρω από τις εκκλησιαστικές συζητήσεις. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 5, σσ. 641-642.

²³¹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος (επιμ.), *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, Τόμ. Α', Αθήνα, Εκδ. Οίκος Ιωάννου Ζαχαρόπουλου (Σειρά: Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 35), ²1959, «Εισαγωγή», σσ. 8-9.

Το είδος του φιλοσοφικού στοχασμού την περίοδο αυτή αποτυπώνεται στο περιεχόμενο της επιστολής του Μάξιμου Μαργούνιου, επισκόπου Κυθήρων (Ηράκλειο Κρήτης 1549-Βενετία 1602), που έστειλε το 1590 στον φίλο του Φρειδερίκο Συλμπούργιο (Friedrich Sylburg), προτρέποντάς τον να φιλοσοφεί «την κατά Χριστόν φιλοσοφίαν»²³². Η προτροπή αυτή αποτυπώνει με τρόπο επιγραμματικό την κυρίαρχη τάση των πνευματικών διεργασιών του υπόδουλου Γένους τον αιώνα εκείνο που φιλοσοφικά συνδέεται με την αναζήτηση της αλήθειας μόνο μέσα από τη χριστιανική θεολογία.

Η διάχυση της γνώσης και του γενικού προβληματισμού αρχίζει πλέον να εμφανίζεται, αφού οι τεχνικές δυνατότητες που προσφέρει η τυπογραφία και ιδιαίτερα τα τυπογραφεία των Ελλήνων της διασποράς, κάνουν δυνατή την εκφραστική δύναμη του ελληνικού πνευματικού πλούτου και της ελληνικής γλώσσας και συντελούν στην απαλλαγή του ορθόδοξου ελληνισμού από την απαιδευσία και την αμάθεια²³³. Σ' αυτό συνέβαλαν και οι εκδόσεις των ελληνικών βιβλίων της Βενετίας που προορίζονταν για τις ελληνόφωνες περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, διαμορφώνοντας, για πρώτη φορά, το κύριο σώμα της νεοελληνικής λαϊκής λογοτεχνικής βιβλιοθήκης.²³⁴

²³² Νίκος Ψημμένος, «“Φιλοσόφει την κατά Χριστόν Φιλοσοφίαν”. Φιλοσοφία και Θεολογία στον ελληνικό 16^ο αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 30 (1992), 279-283.

²³³ Ο Ανώνυμος στην *Ελληνική Νομαρχία* (σσ. 81-82) αποδίδει την αμάθεια του λαού σε τρεις «κυριότητες»: την τυραννία, το ιερατείο και την ευγένεια, «αι οποίαι διά ένδεκα αιώνας σχεδόν, κατέφθειραν τους Έλληνας και κατερήμωσαν την Ελλάδα», καθώς «το ιερατεϊόν... εκατάλαβεν, ότι αναγκαίον ήτον ρότερον να τυφλώση τον λαόν με την αμάθειαν, διά να στερεώση καλλιότερα τον σκοπόν του, και ούτως επροσπάθησεν να εσβήση κάθε σπουδήν εις την Ελλάδα, και υπερασπίσθη την αμάθειαν... υστερημένοι από το φως της φιλοσοφίας, έγιναν σχεδόν δούλοι κατά συνήθειαν, μεμεθυσμένοι δε από την αμάθειαν και δεισιδαιμονίαν, υπήκουον και εφοβούντο τους τυράννους των, χωρίς να ηξεύρουν το διατί».

²³⁴ Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, *Τα Ελληνικά Γράμματα στη Δύση κατά τον 15ο και 16ο αιώνα*, Ιωάννινα, 1997, σ. 49 και σημ. 123. Από το 1486 έως το 1600 τυπώθηκαν στην Ιταλία, τα περισσότερα στη Βενετία, 440 περίπου ελληνικά βιβλία που προορίζονταν για τους Έλληνες αναγνώστες.

Τον 17^ο αιώνα, με την επιστροφή των λογίων που είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό²³⁵ και διακρίνονται για το φιλολογικό, το θεολογικά και το φιλοσοφικό τους έργο, συμβάλλουν στο συντονισμό των διεργασιών για τη συγκρότηση εκπαιδευτικών κέντρων στον ελληνικό χώρο. Επιστρέφοντας στην πατρίδα μεταφέρουν μαζί τους στοιχεία της ευρωπαϊκής παιδείας και επιχειρούν να τα μετακενώσουν στο υπόδουλο Γένος με τον γραπτό ή τον προφορικό λόγο.

Ένας μεγάλος αριθμός σχολείων αρχίζει να ιδρύεται από το τέλος του 16^{ου} αιώνα με τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, και το εύρος τους πολλαπλασιάζεται σε όλο τον ελληνισμό, με τη μεγαλύτερη σχολική κίνηση να εμφανίζεται στα άλλοτε πολιτιστικά κέντρα του βυζαντινού κράτους που ήταν η Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα και η Αθήνα. Στην Πόλη ιδρύονται την εποχή αυτή τα περισσότερα σχολεία όπου διδάσκονται δωρεάν τα «κοινά γράμματα», η «κυκλοπαίδεια», η γραμματική, η ρητορική και η λογική, η φιλοσοφία και η θεολογία.²³⁶

Το αξιακό πλαίσιο της παιδείας που περιοριζόταν μέχρι τώρα στην αντιμετώπιση των αναγκών της βιομέριμνας,²³⁷ μεταλλάσσεται τώρα, λόγω της αλλαγής των υλικών όρων διαβίωσης, σε αίτημα για αποδέσμευση από την αχλύ της αμάθειας και μετοχή πλέον στα αγαθά της παιδείας που οδηγεί στην πνευματική αφύπνιση.²³⁸ Μέσα από τα

²³⁵ Βλ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, «Το κήρυγμα του θείου λόγου εν τη Εκκλησία των κάτω χρόνων», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 8 (1887-1888), 186-188, 192-196 και 198-203, σσ. 192-196, όπου αναφέρονται λόγιοι και πνευματικοί άνδρες με παιδευτική κατάρτιση από τον 16^ο ως τον 18^ο αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένους που έχουν καταγραφεί με την εργογραφική τους δράση από τον Γ. Ζαβίρα, *Νέα Ελλάς: Ερμόδωρος Λήσταρχος* (σ. 122), Μάξιμος Μαργούνιος (σ. 19), Μανουήλ Κορίνθιος, Αντώνιος Έπαρχος.

²³⁶ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμ. Β', σ. 312.

²³⁷ Σε ολόκληρη την περίοδο αυτή ο απώτερος στόχος της παιδείας ήταν η δημιουργία νέων ικανών «να μελετήσωσι τα ιερά βιβλία, να αναγιγνώσκωσι τον απόστολον της εκκλησίας, να κρατώσι προχείρως τα εμπορικά αυτών κατάστιχα, να γράφωσιν από καιρού εις καιρόν επιστολήν τινά εις τους οικείους ή φίλους». Σπ. Λάμπρος, «Τα αναγνώσματα των πάππων μας», σ. 242.

²³⁸ Γεώργιος Κ. Παπάζογλου, «Άνθιμος ο εξ Ιωαννίνων, βιβλιογράφος του XVII αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 23 (1981), 335-345. Ο Άνθιμος και ο Ματθαίος Μυρέων ήταν

κείμενα του Μάξιμου του Πελοποννήσιου²³⁹ αποδεικνύεται ότι η αμάθεια συνιστά μια ουσιώδη πτυχή της κοινωνικής κριτικής κατά το 17^ο αιώνα που κορυφώνεται τον 18^ο αιώνα κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού²⁴⁰.

Στην υπόδουλη Ελλάδα κυρίαρχο φιλοσοφικό ρεύμα ήταν ο Αριστοτελισμός²⁴¹ ήδη από τον 15^ο αιώνα και από τη δεύτερη δεκαετία του 17^{ου} αιώνα ο φιλοσοφικός προσανατολισμός αναπροσανατολίζεται με την επιστροφή από την Ιταλία του Θεόφιλου Κορυδαλέα,²⁴² ο οποίος εισάγει

σύγχρονοι και σημαντικοί Ηπειρώτες βιβλιογράφοι. Πβ. Λίνος Μπενάκης, «Γκίνος ιερέυς και οικονόμος Πωγωνιανής», *Ελληνικά*, 25 (1972), 109-118. Η βιβλιογραφική δραστηριότητά τους την περίοδο 1634 ως το 1644 αποτελεί μια γόνιμη δραστηριότητα που φανερώνει το πνευματικό επίπεδο των λογίων και την παιδευτική στάθμη της εποχής.

²³⁹ Ο Μάξιμος Πελοποννήσιος παρέμεινε στα Ιωάννινα μεταξύ των ετών 1609 έως το 1616 από όπου και εκδιώχθηκε. Σε επιστολή του επικρίνει τη συμπεριφορά και την αμάθεια του κλήρου και των λαϊκών, αναφέροντας μεταξύ των άλλων: «...πολλοί κοσμικοί, επειδή είναι ποιμενίμενοι και όχι πομένες, έχουν πολλήν συγγνώμη εις τούτο διά πολλές αιτίας. Αμή και ιερείς, και μάλιστα οι αρχιερείς, ήταν αναγκαϊότατον να είναι σοφοί και να είναι φως εις την λυχνίαν της εκκλησίας, βαλμένοι αν φωτίζουν τους άλλους, καθώς και υπόσχονται όταν γίνονται, να είναι διδάσκαλοι των λοιπών... Ηθελα σας γράψω και περισσότερα εις αυτό, αμή το ένα χάνω τα λόγια μου, και το άλλο έχω κρύον οπού ουδέ να πιάσω καλά το κονδύλιον δεν ημπορώ». Δημήτριος Μ. Σάρρος, «Μαξίμου του Πελοποννήσιου Απόκρισις προς τους φιλομαθείς Άρτης εξ Ιωαννίνων τω 1614», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 12 (1937), 252-260.

²⁴⁰ Ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Ηθική Φιλοσοφία*, σ. κα', μεταξύ των τρόπων που υποδεκνύει για την απομάκρυνση από την αιχμαλωσία και την απαιδευσία, θεωρεί και την «γραμματική λεπτολογία», η οποία οδηγεί στην ατροφία των δυνάμεων της ψυχής και του πνεύματος. Όπως αναφέρει ο Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σσ. 30 και 122, από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα η εκδοτική δραστηριότητα καλύπτει ένα μεγάλο μέρος από θρησκευτικά βιβλία, ενώ από τα μέσα του αιώνα αυτού διαπιστώνεται μια συνεχής αύξηση των «γραμματικών» βιβλίων (υπολογίζεται ότι το 1725 εκδόθηκαν 10, το 1750 εκδόθηκαν 13, το 1775 εκδόθηκαν 46 και το 1800 εκδόθηκαν 104) και των βιβλίων «διαφόρων» περιεχομένων. Ήτοι συνολικά τον 18^ο αιώνα εκδόθηκαν 956 θρησκευτικά βιβλία, 172 γραμματικά και 391 διάφορα. Βλ. Κωνσταντίνος Δημαράς, «Το σχήμα του Διαφωτισμού», στο: Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 11, 328-359, σ. 330. Πβ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. λγ' κ.ε.

²⁴¹ Μετά το κάψιμο των «Νόμων» του πλατωνικού Πλήθωνα από τον πατριάρχη Γεώργιο Γεννάδιο την έκτη δεκαετία του 15^{ου} αιώνα.

²⁴² Για τον Θεόφιλο Κορυδαλέα, (1570-1646), βιογραφικά, βλ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σσ. 183-184, όπου σημειώνει ότι «δεν έθετε ποτέ στην υπηρεσία της Εκκλησίας τον Αριστοτελισμό του, τον οποίο, όταν έκρινε απαραίτητο, δεν δίστασε ν' αντιπαραθέσει ακόμη και προς την αλήθεια του χριστιανικού δόγματος», καθώς και G. P. Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830)*. *Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Μετάφρ. Φ. Κ. Βώρου, Αθήναι, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, 1994, σσ. 23-35.

μια νέα θεώρηση της φιλοσοφίας που ενάμιση αιώνα πριν δίδασκε ο δάσκαλός του Cesare Cremonini (1550-1631).

Η φιλοσοφία²⁴³ του Κορδαλέα αντιπροσώπευε μια νέα θεώρηση των φιλοσοφικών και σχολικών πραγματικοτήτων, η οποία έκανε ένα νέο ξεκίνημα πάνω σε ένα νεκρό σημείο.²⁴⁴ Ο Θεόφιλος Κορδαλέας συνέβαλε στην πνευματική αναγέννηση του ελληνικού κόσμου μέσα από την αναβίωση της κλασικής κληρονομιάς²⁴⁵, αναζητώντας νέες μεθόδους προσέγγισης του έργου του Αριστοτέλη,²⁴⁶ παρά το γεγονός ότι συνάντησε τη σφοδρή αντίσταση της εκκλησιαστικής ιεραρχίας.²⁴⁷

Ο Νεοαριστοτελισμός του Θ. Κορδαλέα²⁴⁸ επηρέασε βαθιά τη φιλοσοφική σκέψη των Ελλήνων²⁴⁹, σε τέτοιο βαθμό που η νεότερη φιλοσοφική παράδοση θα μπορούσε να χωριστεί σε περιόδους, όπως: Προκορδαλική, από την Άλωση ως την εμφάνιση του Θ. Κορδαλέα, την

²⁴³ Για την είσοδο του Νεοαριστοτελισμού στην Ελλάδα βλ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σσ. 40-41 και 174-181. Ο Νεοαριστοτελισμός του Θ. Κορδαλέα ήταν μια νέα θεώρηση του Αριστοτελισμού που η επίσημη εκκλησία είχε καθιερώσει εκατόν πενήντα χρόνια πριν καίγοντας τους «Νόμους» του Πλήθωνα στο ίδιο, σ. 44.

²⁴⁴ G. P. Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830)*, σ. 23.

²⁴⁵ Ο Θ. Κορδαλέας επιδιώκει να προσδώσει μια αυθεντική ερμηνεία στο έργο του Αριστοτέλη, η οποία θα είναι ανεξάρτητη από την πίστη και η οποία θα εξυπηρετεί τη γνώση και την κατανόηση του αριστοτελικού συστήματος. Με αυτή την έννοια είναι πολέμιος της «θεολογικής» ερμηνείας των Σχολαστικών και γι' αυτό είναι αντισχολαστικός. Πβ. Λίνος Γ. Μπενάκης, *Μεταβυζαντινή Φιλοσοφία (17ος-19ος αιώνες). Έρευνες στις πηγές*, Αθήνα, Εκδ. Παρουσία, 2001, σ. 74.

²⁴⁶ Ο.π., σ. 24.

²⁴⁷ Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 42.

²⁴⁸ «Της Αριστοτελικής φιλοσοφίας εμπειρότατος», κατά τον Μελέτιο Συρίγο. Νίκος Κ. Ψημμένος, *Μελετήματα Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Τόμ. Α': *Οι πηγές της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Ιωάννινα, Εκδ. «Δώτιον», 2004, σ. 83 σημ. 64.

²⁴⁹ Ο Θεόφιλος Κορδαλέας ήταν ο πλέον γνωστός Νεοέλληνας φιλόσοφος και τα κείμενά του, κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα, λειτούργησαν ως εγχειρίδια «εν ταις επισημοτέραις της [...] Ελλάδος σχολαίς». Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «Ο μεσαιωνικός – σχολαστικός αριστοτελισμός ως πλαίσιο της φιλοσοφικής διδασκαλίας στη Βενετία κατά τον 17^ο αιώνα: Το παράδειγμα του Ματθαίου (Μελετίου) Τυπάλδου. Μία (ανα)σύνθεση του Υπομνήματος του Νικολάου Κούρσουλα στο *Περί φυσικής ακροάσεως* του Αριστοτέλους», στο: Γιώργος Ν. Βλαχάκης, Θύμιος Νικολαΐδης (επιμ.), *Βυζάντιο-Βενετία-Νεώτερος Ελληνισμός: Μια περιπλάνηση στον κόσμο της Ελληνικής Επιστημονικής Σκέψης*, Πρακτικά Συνεδρίου (Αθήνα 7-9 Νοεμβρίου 2003), Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2004, 245-281.

Κορυδαλική, και την μετακορυδαλική, με την εκχώρηση μέρους της πολιτικής εξουσίας από τη Πύλη στους Έλληνες το 1709.²⁵⁰ Η επίδραση του έργου του Θ. Κορυδαλέα ήταν τόσο μεγάλη, ώστε η επίσημη εκκλησία είχε επιβάλει, με απόφαση του Συνοδικού της δικαστηρίου, ως τη μόνη διδακτέα ύλη φιλοσοφικών μαθημάτων στα ανώτερα σχολεία του ευρύτερου ελληνικού χώρου, τα υπομνήματα του Κορυδαλέα.²⁵¹ που τον κατέστησαν ως ερμηνευτική αυθεντία.²⁵²

Η Πατριαρχική Ακαδημία, (ίδρυση 1454) που αποτελούσε το μοναδικό πνευματικό κέντρο, επέβαλε στο φιλοσοφικό επίπεδο τις αριστοτελικές αντιλήψεις για τη λογική, τη διαλεκτική και την ηθική²⁵³ και στο εκπαιδευτικό τον τρόπο διδασκαλίας και σκέψης. Η «περιπατητική» φιλοσοφία ταυτιζόταν με τη «θύραθεν φιλοσοφία» που έπρεπε να συμφωνεί με την «ιερά θεολογία». Το «νεοαριστοτελικό πρόγραμμα του Θ. Κορυδαλέα (1646) διαφαίνεται μία τάση αποδέσμευσης του φιλοσοφικού λόγου από τον εναγκαλισμό της θεολογίας²⁵⁴ και από τη θρησκευτική πίστη.²⁵⁵ Η εμφάνιση του Θ. Κορυδαλέα έδωσε ώθηση στο σχολείο της Κωνσταντινούπολης, το οποίο είχε αφεθεί σε μαρασμό και με τη διδασκαλία της ρητορικής και της σχολαστικής φιλοσοφίας του «άρχισαν να φωτίζονται και ολίγον οι γραικοί».²⁵⁶

²⁵⁰ Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σσ. 42-43.

²⁵¹ Ο.π., σ. 176.

²⁵² Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 158.

²⁵³ Παναγιώτης Χρ. Νούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Οι ιδεολογικές διαστάσεις των ευρωπαϊκών της προσεγγίσεων*, Αθήνα, Εκδ. Κέδρος, 1981, σ. 14.

²⁵⁴ Ο Θ. Κορυδαλέας, του οποίου η επίδραση ήταν πολύ μεγάλη, εγκαινίασε μία νέα εποχή στην υποδοχή της ευρωπαϊκής παιδείας μεταμορφώνοντας τη σπουδή της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, με την απομάκρυνσή της από τον εναγκαλισμό της θεολογίας. Πβ. Β. Κύρκος, «Ο Κορυδαλικός νεοαριστοτελισμός και οι φιλοσοφικές του συνδηλώσεις», σ. 104.

²⁵⁵ Παναγιώτης Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, Αθήνα, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 104.

²⁵⁶ «Δοκίμιον», Εφημ. «Η Φωνή της Ηπείρου», φ. 452 (1901): «Η εποχή λοιπόν εις την οποίαν άρχισαν να φωτίζονται και ολίγον οι γραικοί τότε όσον ήτο δυνατόν εστάθη περί τας αρχάς του ΙΖ' αιώνας. τότε λέγω όταν επέστρεψεν από την Ευρώπην Θεόφιλος ο Κορυδαλέας ο οποίος μετέδωκεν εις τους Γραικούς πλέον ευμεθόδως την ελληνικήν

Η νέα φιλοσοφική θεώρηση του Θ. Κορυδαλέα²⁵⁷ αποτέλεσε μια καίρια τομή στη φιλοσοφία των Ελλήνων της τουρκοκρατίας, η οποία οδήγησε, στις αρχές του 18^{ου} αιώνα²⁵⁸, στη γνωριμία με τη φιλοσοφική σκέψη της δύσης και στην αμφισβήτηση του αριστοτελισμού,²⁵⁹ ο οποίος έλαβε χώρα στις παροικίες με το έργο του Νικόλαου Μαυροκορδάτου «Φιλοθέου Πάρεργα» και στην Ελλάδα, κυρίως, με τον Μεθόδιο Ανθρακίτη και τον Βικέντιο Δαμοδό.²⁶⁰

Η εκκλησιαστική ιεραρχία στάθηκε εμπόδιο τόσο στο νεοκορυδαλισμό, που εισέφερε τη νεοαριστοτελική προσέγγιση των πραγμάτων και τον οποίο η ίδια επέβαλε, όσο και στον εξορθολογισμένων των νέων επιστημών.²⁶¹ Ο Θ. Κορυδαλεύς δεν έθεσε ποτέ στην υπηρεσία της εκκλησίας τον νεοαριστοτελισμό του, αλλά και δεν δίστασε να αντιπαρατεθεί ακόμη και προς αυτή την αλήθεια του χριστιανικού δόγματος.²⁶² Αυτή η στάση του στοίχισε κατ' αρχήν τη στηλίτευσή του το 1639 και παρά λίγο να λιντσαριστεί από το μαινόμενο πλήθος των «πιστών» μέσα στο ίδιο το πατριαρχείο, αλλά το 1725

παιδείαν και εισήγαγε εις το σχολείον του την ρητορικήν και την σχολαστικήν φιλοσοφίαν...».

²⁵⁷ Ο Θεόφιλος Κορυδαλεύς δίδαξε στην Πατριαρχική Σχολή δύο φορές, από το 1621 έως περίπου το 1628 και από το 1637 έως το 1640, οπότε έγινε μητροπολίτης Ναυπάκτου και αναχώρησε. Ματθαίος Κ. Παρανίκας, «Περί της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής (1621-1691)», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, 25 (1893-1894), 49-56, σ. 51.

²⁵⁸ Από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα παρατηρείται στον ελληνικό χώρο η διαμόρφωση ενός ρεύματος που βρίσκεται στον αντίποδα της αριστοτελικής-σχολαστικής παράδοσης, η οποία οφείλεται στην αξιοποίηση της καρτεσιανής φιλοσοφίας. Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 215-216.

²⁵⁹ Ο Αριστοτελισμός άρχισε να αμφισβητείται, σύμφωνα και με τον Ντεκάρτ, όταν η αριστοτελική σοφία και μεθοδολογία περιορίστηκε ακριβώς μέσα στα πλαίσια των αριστοτελικών προβλημάτων, όπως ο ίδιος τα είχε συλλάβει και πολύ εύκολα έγινε σκοπός μέσα στο ίδιο το δικό του σύστημα. G. P. Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830)*, σ. 26.

²⁶⁰ Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 44.

²⁶¹ Βασίλειος Γ. Χαλαστάνης, «Ο Βησσαρίων Μακρής και οι πνευματικές αναζητήσεις στα Ιωάννινα κατά τον ΙΖ' αιώνα», *Θεολογία*, 76 (2005), 279-367, σ. 293.

²⁶² Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 184.

αδικήθηκε ολοκληρωτικά τόσο το έργο του όσο και το έργο των άλλων εκπροσώπων του ελληνικού αριστοτελισμού.²⁶³

Η αλλαγή στην πνευματική κατάσταση του Γένους είχε αρχίσει να συντελείται με την εμφάνιση του Θεόφιλου Κορδαλέα και του Νεοαριστοτελισμού που εισήγαγε, όπως είχε διαμορφωθεί στη Δύση, ο οποίος σχολιάζει με μεγάλη πληρότητα τον Αριστοτέλη.²⁶⁴ Στην αλλαγή αυτή συνέβαλε η επιστροφή των υπόλοιπων νέων που σπούδασαν στην Ιταλία και τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, καθώς επίσης και η εισροή στον ελληνικό χώρο των βιβλίων²⁶⁵ που τυπώνονται στη Βενετία και στις άλλες πόλεις της Ευρώπης.²⁶⁶

Το επίπεδο της παιδείας, όπως είχε διαμορφωθεί μέχρι τώρα, φαίνεται πως ήταν ικανό να υποδεχθεί τον Νεοαριστοτελισμό, γεγονός που διέγινε και ο ανακαινιστής πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης, ο οποίος είχε εντάξει τον νεοαριστοτελισμό στην εκπαιδευτική του μεταρρύθμιση. Το σχολείο αρχίζει τώρα, σε ορισμένες περιοχές, να βγαίνει από τους νάρθηκες και τα κελιά των μοναστηριών, αλλά δεν θ' αποκτήσει όμως μια γενικότερη ακτινοβολία. Μόνον στα τέλη του 17^{ου} αιώνα θα συναντήσουμε λόγιους και δασκάλους ως ιδιαίτερες και αυθύπαρκτες μονάδες, μικρές ακόμη, οι οποίες στην πλειοψηφία τους είναι δεμένες με τη βυζαντινή παράδοση. Άλλωστε η εκπαιδευτική

²⁶³ Ο.π., σ. 177.

²⁶⁴ Ε. Παπανούτσος (επιμ.), *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, Τόμ. Α', σ. 11.

²⁶⁵ Περισσότερα για τα τυπωθέντα βιβλία και τους συγγραφείς την περίοδο της τουρκοκρατίας, βλ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς: Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι Κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν*, Μέρος Α, Εν Αθήναις, Τύποις και αναλώμασι Α. Δ. Βιλαρά και Β. Π. Λιούμη, 1854, και Μέρος Β.

²⁶⁶ Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700): Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού*, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών (Σειρά: Ανάλεκτα Βλατάδων, αρ. 32), 1980, σ. 11.

μεταρρύθμιση του Λούκαρη δεν έθιγε την αριστοτελική παράδοση, αλλά την παγίωνε.²⁶⁷

Αναφέρθηκαν ανωτέρω οι τρεις παράγοντες, που διαμόρφωσαν τις υποδομές πάνω στις οποίες μπορούσε πλέον να στηριχτεί το Γένος για να ξεκινήσει την αναγεννητική του προσπάθεια και αυτές οι υποδομές αναφερονταν στη μόρφωση, τα σχολεία, στους δασκάλους και τα βιβλία. Οι συντελεστές αυτοί δημιουργούν τώρα νέα δεδομένα, καθόσον το επίπεδο της παιδείας και το περιεχόμενο των γνώσεων αρχίζει να γίνεται κτήμα των ευρύτερων στρωμάτων του πληθυσμού. Δημιουργούνται όμως δύο βασικά ερωτήματα: Έχει τη δυνατότητα και την ικανότητα να έλθει τώρα ο ελληνισμός σε άμεση επαφή με τις κατακτήσεις της ευρωπαϊκής παιδείας και να αφομοιώσει δημιουργικά την ευρωπαϊκή παιδεία και σκέψη, τις επιστημονικές και φιλοσοφικές κατευθύνσεις, ή θα μείνει δέσμιος της προγονικής κληρονομιάς του;

²⁶⁷ Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 41.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ανάδειξη της φιλοσοφικής σκέψης

1) Ο φιλοσοφικός προβληματισμός στα «Σχολεία» των Ιωαννίνων

α) Η επικράτηση του Κορυδαλικού αριστοτελισμού

Δύο αιώνες πριν από την Άλωση μορφοποιείται το δίπολο «Ανατολή»–«Δύση», που αντιστοιχούσε στη σύγκρουση των «ανθενωτικών» με τους «ενωτικούς» και αποτελούσε τον πυρήνα που βρισκόταν στο κέντρο της εκκλησιαστικής και θεολογικής σκέψης που πρόβαλε την υπεροχή των βιωμάτων της Ανατολικής ορθοδοξίας απέναντι στην εκκοσμίκευση της δυτικής εκκλησίας. Το δίπολο αυτό εμπειριείχε εντός του κοινωνικές και πολιτικές λειτουργίες, ενώ είναι βέβαιο ότι η Δύση επενήργησε έντονα στη νεοελληνική σκέψη και διαμόρφωσε μια στάση που επηρέασε τη φιλοσοφική σκέψη των Νεοελλήνων.²⁶⁸

Ως μία τέτοια επενέργεια εγγράφεται η γνωριμία της ελληνικής σκέψης με το *Δοκίμιο* του Άγγλου John Locke, το οποίο έγινε γνωστό στην Ευρώπη μέσα από τον Βολταίρο, μετά από το 1734, ενώ στην Ελλάδα έγινε γνωστό από τον ιερέα Αντώνιο Κατήφορο και θεωρείται ως η πρώτη γνωριμία. Ο Ευγένιος Βούλγαρης υπήρξε μαθητής του Αντώνιου Κατήφορου, ο οποίος φαίνεται πως άσκησε έντονη επίδραση στο φιλοσοφικό προσανατολισμό του μαθητή του και αυτός ο προσανατολισμός εγγράφεται μέσα από τα έργα του *Λογική, Εισαγωγή εις την φιλοσοφίαν Γ. Ι. Σγραβεζάνδου και Τα αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις...*²⁶⁹ Ο Ε. Βούλγαρης με τη μετάφραση του βασικού φιλοσοφικού έργου του John

²⁶⁸ Π. Νούτσος, *Οι Λόγιοι του Βυζαντίου στη Δύση*, σ. 16.

²⁶⁹ Άλκης Αγγέλου, *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Εκδ. Ερμής (Νεοελληνικά Μελετήματα – Νέα Σειρά, αρ. 9), 1988, σσ. 1-22: «Πώς η νεοελληνική σκέψη ε γνώρισε το "Δοκίμιο" του John Locke»).

Locke *An Essay Concerning the Human Understanding*, μας οδηγεί στο τεκμήριο ότι ο Βούλγαρης είναι «ο πραγματικός εισηγητής της φιλοσοφίας του Locke στην Ελλάδα».²⁷⁰ Ειδικότερα με το μεταφραστικό έργο του ο Ε. Βούλγαρης κατέστη φορέας μετακένωσης του νεωτερικού πνεύματος και του ευρωπαϊκού φιλοσοφικού προβληματισμού στην Ελλάδα.²⁷¹

Η εκκλησιαστική ιεραρχία αντιστρατεύεται τα «επικίνδυνα» και τα νεωτερικά αυτά σκιρτήματα και θεωρούσε ως έπαινο και μεγάλο κατόρθωμα ότι «κατάφερε να αντιδράσει κατά της νεοαριστοτελικής φιλοσοφίας και των εξορθολογισμών των νέων επιστημών του πρώιμου ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, που επιχειρούσαν να επικρατήσουν στα εκπαιδευτικά προγράμματα των ελληνικών σχολείων και να αλλοιώσουν τη μακραίωνη Ρωμαϊκή παράδοση της ερμηνείας των σχέσεων Θεού, κόσμου και ανθρώπου».²⁷²

β) Τα Ιωάννινα θεματοφύλακας της ελληνικής παιδείας

²⁷⁰ Ο.π., σ. 5.

²⁷¹ Βλ. μεταφράσεις του Βούλγαρη: Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «Η χειρόγραφη μετάφραση της “Μεταφυσικής” του Edmudus Purchotius (1651-1734) από τον Ευγένιο Βούλγαρι (1716-1806)», *Κάτοπτρον Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Τόμ. Α', Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, 2007, 11-78· Ε. Βούλγαρη, *Εισαγωγή εις την φιλοσοφίαν Γ. Ι. Σ' Γραβεζάνδου. Περιέχουσα την Μεταφυσικήν και την Λογικήν εξελληνισθείσα μεν εκ της Λατινίδος φωνής υπό του πανιερωτάτου Αρχιεπισκόπου Κυρίου Ευγενίου του Βουλγάρως Ιεροδιακόνου έτι όντος και σχολαρχούντος έντε Ιωαννίνους, και εν τη Αθωνιάδι Ακαδημία και εν Κωνσταντινουπόλει, προς ακρόασιν των παρ' αυτώ μαθητιόντων [...]* Εν Μόσχα 1805, στο: Φ. Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*. Ε. Βούλγαρη, *Γενουνησίου, Στοιχεία της Μεταφυσικής εξελληνισθέντα μεν εκ της Λατινίδος φωνής υπό του Πανιερωτάτου Αρχιεπισκόπου Κυρίου Ευγενίου Βουλγάρως Ιεροδιακόνου έτι όντος, και σχολαρχούντος έντε Ιωαννίνους, και εν τη Αθωνιάδι Ακαδημία, και εν Κωνσταντινουπόλει, προς ακρόασιν των παρ' αυτώ μαθητιώντων [...]* Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1806, βλ. Φ. Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*. Ε. Βούλγαρης (μετάφραση) *Johann-Baptista Duhamel, Φιλοσοφία παλαιά και νέα, Τόμος Πρώτος, περιέχων τη λογικήν πραγματείαν*, στο: Ευγένιος Βούλγαρις, *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνεραισθείσα [...]*, Εν Λειψία, 1766, Προλ.-Επιμ.-Ευρετήρια Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, 2010.

²⁷² Στ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, Μετάφρ. Ν. Κ. Παπαροόδου, Αθήναι, 1979, σσ. 414-429.

Τα Ιωάννινα αυτή την περίοδο αποτελούσαν την πρωτοπορία του ελλαδικού χώρου επειδή η εμπορική και μεταπρατική δραστηριότητα εισέρευσε μεγάλο πλούτο και αυτό συνετέλεσε να μπουν νέες βάσεις για την ίδρυση «σχολείων» και την καλλιέργεια των γραμμάτων, που στηριζόταν στο καθιερωμένο αριστοτελικό πρότυπο.²⁷³ Όμως στα Ιωάννινα από πολύ νωρίς η κατάσταση άρχισε να διαφοροποιείται.²⁷⁴ Κατά την εικοσαετία 1740-1760 με τη διδασκαλία του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικολάου Ζερζούλη εδραιώνεται το νεωτερικό πνεύμα και η πειραματική φυσική φιλοσοφία που σηματοδοτούν τις οδεύσεις της νεοελληνικής φιλοσοφικής σκέψης.²⁷⁵ Άλλωστε, στα Ιωάννινα παρατηρείται από πολύ νωρίς μια συνεχής εκπαιδευτική δραστηριότητα,²⁷⁶ η οποία συνδέεται με τις «Σχολές» που λειτουργούσαν, τους μαθητές²⁷⁷ που φοιτούσαν, τους δασκάλους²⁷⁸ που δίδασκαν, αλλά

²⁷³ Στην «Ιστορία των επιστημών επί της ΙΗ' εκατονταετηρίδος», *Ερμής ο Λόγιος*, 3 (1813), 81-86, σ. 81, διαβάζουμε ότι μέχρι τον 18^ο αιώνα «ουδείς ετόλμα ν' αναιρέση ή να αποβάλλη τας παλαιάς ψευδείς δόξας» και οι επιστήμες έμειναν ακαλλιέργητες στον ίδιο βαθμό που τις είχαν αφήσει ο Αριστοτέλης και οι Σχολαστικοί «επειδή όποιος ετόλμα να παρεκκλίνη από τας αριστοτελικάς ή σχολαστικές ιδέας εκηρήττετο ως αμαθής ή επικίνδυνος δογματιστής» και «ούτω λοιπόν η δεισιδαιμονία, η εις τα αρχαία συστήματα προσκόλλησις και προλήψεις παντός είδους εθεσπίσθησαν τρόπον τινά διά νόμων».

²⁷⁴ Γιάννης Καράς, *Η επιστημονική-φιλοσοφική σκέψη στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Η περίπτωση των Φυσικών-Θετικών επιστημών*, Διδακτ. διατρ., Ιωάννινα, 1984, Μέρος Α', σ. 28, σημ. 53.

²⁷⁵ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 15.

²⁷⁶ Ο Ευλόγιος Κουρίλας, «Ηπειρωτικά Ανάλεκτα», σ. 242, καταγράφει μαρτυρία για την ύπαρξη οικονομικής και πνευματικής ανάπτυξης στη πόλη των Ιωαννίνων κατά το έτος 1588 και συγκεκριμένα αναφέρει: «Ο περιηγητής Μηλοΐτης Πάτμιος ελθών το 1588 γράφει: «ευρίσκομεν μίαν χώρα μεγάλην, ονομάζεται Γιάννινα. Πάντες χριστιανοί Έλληνες (Τούρκοι δεν υπήρχον), πραγματευτάδες σφόδρα εν τη Βενετία και διδάσκαλον πολλά (sic) και καλοί άνθρωποι».

²⁷⁷ Μεταξύ των μαθητών των Σχολών των Ιωαννίνων ήταν ο Νικόλαος Γλυκής, ο μετέπειτα τυπογράφος, ο Λέων Η Λεοντάρης Γλυκής, λογοθέτης της μητροπόλεως Ιωαννίνων, τον οποίο ο ιατροφιλόσοφος Νικόλαος Βούλγαρης το 1681 τον προσφωνεί ως «πρύτανιν... του φροντιστηρίου των Γραικών», δηλαδή της Σχολής του Γκιόνμα, Ο Επιφάνος Ηγούμενος, χορηγός της ομώνυμης σχολής, ο ιατροφιλόσοφος και θεολόγος Νικόλαος Κεραμεύς, ο οποίος μετέβη για σπουδές στην Ιταλία και διακρίθηκε ως διδάσκαλος φιλοσοφικών μαθημάτων, ο επίσκοπος Χιμάρας Σωφρόνιος. Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφία και παιδεία στην Ήπειρο», σσ. 14-15· Κ. Μέρτζιος, «Η οικογένεια των Γλυκέων ή Γλυκήδων».

και από τους λόγιους και διδασκάλους που παραυρέθηκαν στην πόλη των Ιωαννίνων,²⁷⁹ όπως ο Μάξιμος ο Πελοποννήσιος²⁸⁰ και πολλοί απ' αυτούς δίδαξαν στην πόλη των Ιωαννίνων. Ένα ακόμη στοιχείο που αποδεικνύει το υψηλό πνευματικό επίπεδο και την καλλιέργεια του Μάξιμου του Πελοποννήσιου αποδεικνύεται στο προοίμιο του *Εγχειριδίου κατά του σχίσματος των παπιστών*, όπου αναλύσει τις συγκρούσεις μεταξύ ανατολικής και δυτικής εκκλησίας, καταγγέλει την απαιδευσία και

²⁷⁸ Μεταξύ των δασκάλων των Σχολών των Ιωαννίνων ήταν ο Μακάριος Τζεχούλης (+1525), Μανασσής Πλέσσας (+1543), ο ιερομόναχος και αρχιμανδρίτης Ιάκωβος, που συγγράφει στα Ιωάννινα την «Ιστορία του Μεταβυζαντινού Δικαίου», ο Ζακύνθιος αριστοτελικός φιλόσοφος Νικόλαος Κούρσουλας (1602-1652), ο Αθηναίος Νικηφόρος Πριγκιλέας, ένας σημαντικός αλλά άγνωστος λόγιος, οποίος δίδαξε στα Ιωάννινα κατά τα έτη 1645-1647 αμοιβόμενος από τη Σχολή Επιφανείου. Μαθητές του Νικολάου Κούρσουλα ήταν ο Βησσαρίων Μακρής και ο Στέφανος Τσιγαράς. Βλ. Στέφανος Μπέττης, «Ζώτος, Απόστολος και Στέφανος Τζιγαράδες», *Ηπειρωτική Εστία*, 26 (1977), 12-19 και 202-212, σ. 17, όπου αναφέρει τη δράση των Αδελφών Τσιγαρά και τη δωρεά του Ζώτου Τσιγαρά στα μοναστήρια της Νήσου Ιωαννίνων, όπου λειτουργούσαν και ως σχολεία. Βλ. επίσης Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», σ. 11, όπου αναφέρει στη διαθήκη τη διαθήκη του Ζώτου Τσιγαρά, Πρωτοσπαθάρη, στις 2 Απριλίου 1599 «...και τα άλλα τριακόσια δουκάτα ας διατεθούν υπέρ των εξ Μοναστηρίων άτινα ευρίσκονται επί της νησίδος ανά πενήτηντα εκάστω».

²⁷⁹ Ο Μάξιμος ο Πελοποννήσιος, διαμένει στα Ιωάννινα από το 1609 ως το 1615 και συγγράφει αρκετά από τα έργα του, ο Νεόφυτος Ροδινός, ο οποίος διδάσκει στα Ιωάννινα (1628-1629). Βλ. Δημήτριος Μ. Σάρρος, «Μαξίμου ιερομονάχου του Πελοποννησίου Λόγος στηλιτευτικός κατά Διονυσίου του επικληθέντος Σκυλοσόφου και των συναποστησάντων αυτώ εις Ιωάννινα εν έτει 1611», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 3 (1928), 167-210· Δ. Σάρρος, «Μαξίμου του Πελοποννήσιου Απόκρισις προς τους φιλομαθείς Αρτης εξ Ιωαννίνων τω 1614»· Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, «Ο Νεόφυτος Ροδινός στην Ήπειρο (Α' μισό 17ου αι.)», *Δωδώνη*, 1 (1972), 313-331, όπου αναφέρεται ότι παρέμεινε και δίδαξε στα Ιωάννινα γύρω στα 1628-1629 και εκδιώχθηκε από τα Ιωάννινα μετά από επιστολή του πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη· Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σσ. 454-455, όπου και εργογραφία του.

²⁸⁰ Ο Μάξιμος ο Πελοποννήσιος υπήρξε μαθητής του Πατριάρχη Αλεξανδρείας Μελέτιου του Πηγά περί το 1600. Έγραψε διάφορα εκκλησιαστικά πονήματα και ομιλίες. Για τα πονήματά του ο προκοπίου Δημητριος αναφέρει πως είναι «απλή μεν τη φράσει αλλ' ισχυρώτερα και πιθανώτερα πολλών άλλων πονημάτων...». Βλ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σσ. 454-455, όπου και εργογραφία του. Επίσης ο Μάξιμος Πελοποννήσιος έγραψε και τον «στηλιτευτικό» κατά του Διονυσίου του Φιλοσόφου. Βλ. ενδεικτικά Δ. Σάρρος, «Μαξίμου ιερομόναχου του Πελοποννήσιου Λόγος στηλιτευτικός κατά Διονυσίου του επικληθέντος Σκυλοσόφου και των συναποστησάντων αυτώ εις Ιωάννινα εν έτει 1611».

επισείει τον κίνδυνο του γένους από τους «νεωτεριστές και του ετεροδόξους»²⁸¹.

Ένα ακόμη τεκμήριο που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε τη διδασκαλία φιλοσοφικών μαθημάτων στα Ιωάννινα, είναι οι «Κώδικες» της εκκλησίας του Αρχιεπισκοπείου Ιωαννίνων²⁸² που περιέχουν κείμενα τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για διδασκαλία στα Ιωάννινα, αλλά και σε άλλες περιοχές του Ελληνικού χώρου. Ένα στοιχείο που δεν πρέπει να μας διαφεύγει είναι οι πλούσιες ιδιωτικές βιβλιοθήκες που οι Γιαννιώτες διατηρούσαν όπου αποδεικνύεται ο πνευματικός πλούτος και το επίπεδο της πνευματικής κατάρτισης.²⁸³ Στα μέσα του 17^{ου} αιώνα στις βιβλιοθήκες ορισμένων κληρικών στα Ιωάννινα υπάρχουν μαζί με τα εκκλησιαστικά

²⁸¹ Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής Εθνεγερσίας. (1453-1821)*, Εν Αθήναις, 1868 (ανατύπωση από τις Εκδ. Ι. Χιωτέλλη), σ. 48: «και τέτοιας λογής κινδυνεύει το πτωχόν το γένος των ορθοδόξων δυνατά, από τους νεωτεριστές και ετεροδόξους και μάλιστα από τους αποστάτας από την ανατολικήν εις την δυτικήν εκκλησίαν».

²⁸² Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Ηπειρωτικά. Β' Το εν Ιωαννίνους Αρχιεπισκοπείον και οι εν αυτώ κώδικες. Γ' Ενθυμίσεις εν τοις εντύποις Μηναιοίς του Αρχιεπισκοπείου Ιωαννίνων», *Νέος Ελληνομνήμων*, 10 (1913), σσ. 398-418 και 419-443 αντίστοιχα. Ο Σπ. Λάμπρος καταγράφει όλους τους κώδικες, είκοσι τον αριθμό, οι οποίοι περιέχουν σημαντικές πληροφορίες για την ιστορία της πόλης των Ιωαννίνων, αλλά και με φιλοσοφικό περιεχόμενο, όπως κείμενα του Γρηγορίου Νύσσης (4^{ος} αι. μ.Χ.) με φιλοσοφικό περιεχόμενο [(εις την του ανθρώπου κατασκευήν εξήγησις περί των τεσσάρων στοιχείων), «Περί Ουσίας»], του Νεμεσίου Εμέσης [(4^{ος} -5^{ος} αι. μ.Χ.) «Περί φύσεως ανθρώπου»], του Διδύμου «Περί ασωμάτων ουσιών», του Θεοδωρήτου [(5^{ος} αι. μ.Χ.) «Περί φωνής», «Τι άρα εστι το φως», «Ότι εν τη του σώματος κοινωνία και τα εξής»], του Ειρηναίου «Περί καρδιάς», του Μάξιμου Πλανούδη (1260-1310), καθώς επίσης και τα «Πυθαγόρου έπη, τα καλούμενα χρυσά». Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφία και παιδεία στην Ήπειρο», σ. 12· Λίνος Πολίτης, «Παλαιογραφικά από την Ήπειρο», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 12 (1973), 329-407.

²⁸³ Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της βιβλιοθήκης που τηρούσε κατά τον 18^ο αιώνα ο Κώστας Παπανικολάου Γραμματικός, γραμματέας του Αλή πασά, όπως γραμματικοί ήταν ο Σταύρος Κολοβός και ο Μάνθος Οικονόμου, ο Κώστας Γραμματικός, ο οποίος καταγράφει την παρουσία του και μεταξύ των άλλων βιβλίων αναφέρει: «Τα άπαντα του Πλάτωνος, Αριστοτέλους, Ισοκράτους, Ξενοφώντος, Σωκρατους, Θουκυδίδου, Ιπποκράτους, Γαληνού... Σειρά των Πατέρων... Αδολεσχία... Βησσαρίωνος... Θεοδώρου Γαζή... λεξικά... Ευγενίου... Σουγδουρή Καμινάρη... Μαθηματικά Μπαλάνου... Αναστασίου Σιναΐτου παλαιόν χειρόγραφον...1 χάρτα Ρήγα...1 Άτλαντας θαλάσσιος Μεσογείου Μεγάλος Ιταλιστί...». Πβ. Ευριπίδης Σούρλας, «Κώστας Γραμματικός», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 13 (1938), 1-46.

βιβλία και έργα Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων, εγκυκλοπαίδειες, ιταλικά και γαλλικά βιβλία και θαυμάσιες εκδόσεις των κλασικών Ελλήνων συγγραφέων.²⁸⁴

Η ύπαρξη πνευματικών εστιών τεκμηριώνει την πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα, η οποία είναι διαχρονική και αποδεικνύει ότι τα γράμματα καλλιεργούνταν με θέρμη και η πόλη των Ιωαννίνων ακτινοβόλούσε σε όλο τον ελληνισμό, γεγονός που το καταγράφουν και το αναγνωρίζουν πολλοί λόγιοι.²⁸⁵ Το γνώρισμα αυτό της φιλομάθειας των Ηπειρωτών είχε επισημανθεί και από ξένους περιηγητές που επισκέφθηκαν την περιοχή την εποχή εκείνη.²⁸⁶

Μέχρι το 1611 δεν υπήρχε στα Ιωάννινα οργανωμένο σχολείο, αλλά υπήρχαν διδάσκαλοι που καλλιεργούσαν τα εγκύκλια γράμματα. Μετά το προανάκρουσμα της φιλοσοφικής κίνησης που παρατηρείται στη Μονή Φιλανθρωπινών, από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα έχουμε τις πρώτες ρητές μνείες για την ίδρυση σχολών και τη διδασκαλία όχι μόνον στοιχειωδών γνώσεων, αλλά και εγκυκλίων και ανωτέρων μαθημάτων.

Στα Ιωάννινα κυφορείται μια ποιοτική αλλαγή στην παιδεία, η οποία αποτυπώνεται στην εκπαίδευση και τη γλώσσα. Καταρτίζονται νέα προγράμματα διδακτέας ύλης κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, εφαρμόζονται νέες εκπαιδευτικές μέθοδοι και ιδιαίτερα εισάγονται και καλλιεργούνται, για πρώτη φορά, οι νέες επιστήμες, όπως τα

²⁸⁴ Π. Σκαλκάου, «Ρουμανο-Ελληνικές πνευματικές συγκλίσεις. Διανοούμενοι στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες το 18ο αιώνα», σ. 181.

²⁸⁵ Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 557: «Εις την πόλιν των Ιωαννίνων χρεωστελι η Ελλάς την αναγέννησιν της παιδείας...» και σ. 558: «Εις όλα τα σχολεία, και εις την Κωνσταντινούπολιν μετεφέρθησαν αι επιστημονικαί γνώσεις του των Ιωαννίνων σχολείου». Πβ. Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σ. 64: «Εν Ιωαννίνοις τα γράμματα εκαλλιεργούνταο θερμώς ανέκαθεν».

²⁸⁶ Ο Ευλόγιος Κουρίλας «Ηπειρωτικά Ανάλεκτα», σ. 244, καταγράφει τη διαπίστωση του Γερμανού Fr. Dure, ο οποίος έλεγε: «Χαρακτηριστικόν γνώρισμα της φιλομαθείας των Ηπειρωτών είναι το ότι δυσκόλως δύναται τις να εύρη από Πρεβέζης μέχρις Αργυροκάστρου χωρίον 50 οικιών άνευ σχολείου, και ότι εις ουδέν μέρος η εθνική ευεργεσία επροίκισε τόσα χωρία διά μεγαλοψύχων δωρεών προς ίδρυσιν και συντήρησιν σχολείων, όπως εις την Ήπειρον».

μαθηματικά, η φυσική, η χημεία η φιλοσοφία και οι μεταφράσεις. Το μεταρρυθμιστικό αυτό πνεύμα το υπέθαλψαν οι φιλογενείς Ιωαννίτες έμποροι, που έζησαν και πλούτισαν στο εξωτερικό, βίωσαν τις μεταρρυθμιστικές πρωτοπορίες της εποχής τους και επιθυμούσαν να μεταλαμπαδεύσουν τη γνώση και τις επιστήμες στους ομοεθνείς τους για να αφυπνιστούν από το λήθαργο και την αμάθεια. Για το σκοπό αυτό διέθεσαν πακτωλό χρημάτων για την ίδρυση σχολείων, τη χορήγηση υποτροφιών, την χρηματοδότηση των βιβλίων για την μεταλαμπάδευση των γνώσεων.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτή η ποιοτική αλλαγή που συντελείται στα Ιωάννινα δεν είναι παντελώς αποκομμένη και ανεξάρτητη από το επίπεδο και την ποιότητα των γνώσεων που προσφέρονται στον ελλαδικό χώρο κατά τον 17^ο αιώνα. Οι γενικότερα προσφερόμενες γνώσεις της εποχής εκείνης διαβαθμίζονται σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο επίπεδο προσδιορίζονται από τις διατυπώσεις «κυκλοπαιδεία», «ελληνική παιδεία», «ελληνικά γράμματα» ή «εγκύκλια γράμματα». Στο δεύτερο επίπεδο δηλοποιείται με τους όρους «επιστήμες», «επιστημονικά» ή «θεωρητικά μαθήματα».²⁸⁷

Οι ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν στην Ήπειρο (ιστορικές, οικονομικές, πνευματικές), οι οποίες άλλωστε ήταν αντανάκλαση των γενικότερων συνθηκών που επικρατούσαν σ' όλο τον ελλαδικό χώρο, δεν ευνοούσαν απόλυτα το αίτημα της αποδέσμευσης από την ομίχλη της αμάθειας και τη δημιουργία μιας νοοτροπίας που να εγκολπωνόταν τα αγαθά της παιδείας.²⁸⁸

²⁸⁷ Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «Ευεργέτες και Παιδεία τον 17^ο αιώνα», εφημ. «Ηπειρωτικός Αγών», Αφιέρωμα, 24-10-2007.

²⁸⁸ Η αδιαφορία για την πνευματική καλλιέργεια και τη μόρφωση αποτυπώνεται σε ένα στιχούργημα του βιβλιογράφου Γκίνου το 1620: «Σπουδαίον άνδρα να ιδούν πολλά τον εμισούσιν//και ως εχθρόν επίβουλον στέκουν και τον θεωρούσιν//χαρτί να ιδούν ότι κρατεί σπουδαίος να διαβάζη//τους φαίνεται ότι τινάς το μάτι τους εβγάζει//...». Κ. Θ. Πέτσιος, «Ευεργέτες και παιδεία τον 17^ο αιώνα».

γ) Οι πρώτες φιλοσοφικές αναλαμπές – Η Επιφάνειος Σχολή

Οι πνευματικές εστίες των Ιωαννίνων, παρ' όλα αυτά, λειτούργησαν όλη την προηγούμενη περίοδο και δημιούργησαν ένα σοβαρό εκπαιδευτικό και πνευματικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο στηρίχθηκαν οι μεταγενέστεροι και προώθησαν την παιδεία. Στα μέσα του 17^{ου} αιώνα αρχίζουν να αποκρυσταλλώνονται οι δύο ερμηνευτικές τάσεις στο εσωτερικό του νεοελληνικού αριστοτελισμού και η κορύφωση μιας ευρύτερης φιλοσοφικής συζήτησης πο συναρτάται με την αντιπαράθεση του Νικολάου Κούρσουλα προς τον Θεόφιλο Κορδαλέα, και η οποία σχετίζεται με διαφορετικές προσεγγίσεις στα ζητήματα της *ex nihilo* δημιουργία του κόσμου, καθώς και της αθανασίας της ψυχής. Ο Ν. Κούρσουλας (1602-1652)²⁸⁹, άσκησε κριτική στις απόψεις του Θ. Κορδαλέα, χαρακτηρίζοντάς τον ως «πρόμαχο καινοτομιών» επειδή υπέδειξε ευκρινώς την αυτονομία των πεδίων της φιλοσοφίας και της θεολογίας, καθόσον για τον Ν. Κούρσουλα η πίστη ως «κανών ακριβής και στάθμη της φιλοσοφίας προβάλλει εναρμονισμένη με το φυσικό λόγο.

Την περίοδο αυτή ο νεοαριστοτελικός φιλόσοφος από τη Ζάκυνθο Ν. Κούρσουλας βρίσκεται και διδάσκει στα Ιωάννινα²⁹⁰ επιστημονικά και θεολογικά μαθήματα.²⁹¹ Ο Ν. Κούρσουλας²⁹² δεν εκτιμούσε τη συνολική

²⁸⁹ Σπούδασε τρία χρόνια φιλοσοφία στη Ρώμη στο ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και αναγορεύτηκε διδάκτορας το 1625 (7 Ιουνίου). Με την επιστροφή του στην πατρίδα έγραψε Υπομνήματα και Ζητήματα στα έργα *Φυσική ακρόασις*, *Περί γενέσεως και φθοράς*, *Περί Ουρανού* και *Περί Ψυχής* του Αριστοτέλη, έχοντας ως κύρια πηγή τον Σιμπλίκιο. Η μη έκδοση των Υπομνημάτων και των Ζητημάτων δεν μπορεί να μας οδηγήσει σε ασφαλή κρίση για το επιστημονικό του έργο, πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 184. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σσ. 494-495, όπου υπάρχει και εργογραφία του.

²⁹⁰ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 145, 160-163.

²⁹¹ Π. Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Έλλησιν*, σ. 34. Ο Ν. Κούρσουλας δίδαξε στα Ιωάννινα στο διάστημα μεταξύ των ετών 1645-1647. Πβ. Ευάγγελος Ι. Σαβράμης, «Ο Βησσαρίων Μακρός», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 5 (1930), 30-49, σ. 33.

προσπάθεια του Θ. Κορυδαλέα και των οπαδών του για την αυθεντική ερμηνεία των αριστοτελικών κειμένων και γι αυτό διαφοροποιήθηκε σε ένα βασικό σημείο παρατηρώντας ότι «εις αδόκιμον ενέπεσε νουν και ούτω, πλανών τε και πλανώμενος, διάπυρος εγένετο πρόμαχος καινοτομιών». Απέναντι σ' αυτή τη διαφοροποίηση προτάσσει την αλήθεια της χριστιανικής πίστης, την οποία κατά την πεποίθησή του, οφείλει να υπηρετεί ακόμη και η αλήθεια της φιλοσοφίας, παραμένοντας πιστός στα δόγματα της εκκλησίας.²⁹³ Μαθητές του Ν. Κούρσουλα²⁹⁴ ήταν, ανάμεσα στους άλλους και οι Βησσαρίων Μακρής και Στέφανος Τσιγαράς,²⁹⁵ ο οποίος είχε σταλεί να σπουδάσει στο Ελληνικό Κολέγιο της Ρώμης, απ' όπου απεχώρησε σύντομα.²⁹⁶ Τα φιλοσοφικά συγγράμματα

²⁹² Σύμφωνα με μαρτυρία του Βησσαρίωνα Μακρή, μαθητή του Ν. Κούρσουλα, δίδαξε στα Ιωάννινα το 1745 έως το 1647. Πβ. ιδιόγραφο μαρτυρία του Β. Μακρή στον κώδικα άλλοτε Καλλιπόλεως 22: «Εις την του Αριστοτέλους φυσικήν πραγματείαν Υπομνήματα και ζητήματα Νικολάου Κούρσουλα ή Κούρτζολα του Ζακυνθίου, διδασκάλου, φιλοσόφου και θεολόγου. εγράφη υπό του μαθητού αυτού Βησσαρίωνος Μακρή». Λ. Μπενάκης, *Μεταβυζαντινή Φιλοσοφία*, σ. 140, σημ. 25.

²⁹³ Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 185.

²⁹⁴ Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «Όψεις της φιλοσοφικής συζήτησης στις Σχολές των Ιωαννίνων κατά τον 17ο και τις αρχές του 18ου αιώνα», στο: Γεώργιος Παπαγεωργίου, Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος (επιμ.), *Πρακτικά Α' Πανεπιστημιακού Συνεδρίου «Ιστορία-Λογισμική: Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913*, Τόμ. Α', Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2015, 33-56, σ. 33.

²⁹⁵ Η οικογένεια των «Τσιγαράδων» παρουσιάζεται στα Ιωάννινα στα τέλη της ΙΕ' εκατονταετίας. Ο Στέφανος γεννήθηκε στα Ιωάννινα την 20 Απριλίου 1637. Είναι γιος του Κωνσταντά Τσιγαρά και της Αλεξάνδρας-Αιμιλίας και σε ηλικία 15 ετών είχε σταλεί από τον μητροπολίτη και τους προύχοντες των Ιωαννίνων για σπουδές στο Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης, αλλά μετά από συντομότατη παραμονή του εκεί κατέφυγε στη Βενετία. Στο έργο του Γεράσιμου Βλάχου με τίτλο *Θησαυρός της εγκυκλοπαιδικής βάσεως τετραγλωσσος...*, Ενετίησιν, 1659, σώζεται ένα επίγραμμά του, καταχωρημένο αυτούσιο από τον Λεγκράν. Πβ. Στ. Μπέττης, «Ζώτος, Απόστολος και Στέφανος Τσιγαράδες»· Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 207-208. Το έργο του Στέφανου Τσιγαρά (Ιωάννινα 1637-;) *Συνεπτυγμένη Λογική* εκδόθηκε τελευταία από τον Ι. Ν. Ηλιούδη (Λάρισα, ΓΑΚ – Αρχαία Νομού Λάρισας, 1995) και είναι γραμμένη σε απλοελληνικό λόγο, στηρίζεται δε σε χειρόγραφο του έτους 1705. Πβ. Ν. Ψημμένος, *Μελετήματα Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Τόμ. Α', σ. 45, σημ. 69.

²⁹⁶ Το Ελληνικό κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη είχε ως βαθύτερο σκοπό, σύμφωνα με τον πάπα που ήταν και ο ιδρυτής του το 1622, τον προσηλυτισμό των ορθόδοξων νέων στην καθολική εκκλησία. Με επιστολή του μητροπολίτη Ιωαννίνων είχε σταλεί ο Στέφανος Τσιγαράς στο κολλέγιο αυτό για σπουδές. Στο κολλέγιο αυτό έστειλε μαθητές για ανώτερες σπουδές ο Νεόφυτος Ροδινός που έδρασε στα Ιωάννινα και κυρίως

του Ν. Κούρσουλα²⁹⁷, όπως και αυτά του Θεόφιλου Κορδαλέα και του Γεράσιμου Βλάχου²⁹⁸, συνιστούν μια τομή στη νεοελληνική σκέψη.²⁹⁹

Στα μέσα της ίδιας περιόδου συναντούμε να διδάσκει στα Ιωάννινα τον Αθηναίο Νικηφόρο Πριγγιλέα, από το 1645 έως το 1647.³⁰⁰ Ο Ν. Πριγγιλέυς υπήρξε ένας από τους πιο σημαντικούς, αλλά άγνωστους λογίους του 17^{ου} αιώνα, ήταν κάτοχος ευρύτατης φιλοσοφικής και θεολογικής παιδείας και ήταν γνωστός ως κωδικογράφος και συγγραφέας από το 1620 και αυτό φαίνεται από τη συμμετοχή του από τη φιλοσοφική συζήτηση που διεξαγόταν την εποχή εκείνη ανάμεσα στους μαθητές του Ν. Κούρσουλα και του Θ. Κορδαλέα,³⁰¹ οι οποίοι λόγω του εσωτερικού

στη Βόρειο Ήπειρο το 1628-1629. Λίγο αργότερα, το 1622, ο μητροπολίτης Ιωαννίνων Καλλίνικος εξαπολύει αφορισμό κατά του φιλοκαθολικού αρχιεπισκόπου Δυρραχίου εξ αιτίας του προσηλυτιστικού του έργου. Ο Στ. Τσιγαράς έφυγε τρεις μήνες μετά την είσοδό του σ' αυτό, πιθανότατα λόγω των προσηλυτιστικών σκοπών του Γυμνασίου. Πβ. Στ. Μπέττης «Ζώτος, Απόστολος και Στέφανος Τζιγαράδες», σ. 208-209.

²⁹⁷ Το συγγραφικό έργο του Νικ. Κούρσουλα αναφέρεται από τον Γ. Ζαβίρα, *Νέα Ελλάς*, σσ. 494-495.

²⁹⁸ Ο Γεράσιμος Βλάχος (Χάνδακας 1605 – Βενετία 1685) υπήρξε φιλόσοφος, θεολόγος και φιλόλογος και «διδάσκαλος των επιστημών κατ' αμφοτέρας τας διαλέκτους» στο σχολείο της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας. Διακρίθηκε στους αγώνες του κατά των τούρκων και τιμήθηκε με διάφορα εκκλησιαστικά αξιώματα. Το φιλοσοφικό του έργο περιλαμβάνει, μεταξύ των άλλων, «παραφράσεις και ζητήματα» σε συγγράμματα του Αριστοτέλη, καθώς και την δοξογραφική συλλογή ορισμών το 1661 φιλοσοφικών ορισμών με τον τίτλο «*Αρμονία οριστική των όντων*». Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 185.

²⁹⁹ Κ. Θ. Πέτσιος, «Όψεις της φιλοσοφικής συζήτησης στις Σχολές των Ιωαννίνων κατά τον 17ο και τις αρχές του 18ου αιώνα», σ. 33.

³⁰⁰ Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Ανέκδοτα ηπειρωτικά μνημεία: γ) Επιφάνιος Ηγούμενος - Νικηφόρος Πριγγιλέυς και η Σχολή Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 13 (1938), 110. Ο Επιφάνιος Ηγούμενος συντηρούσε με δαπάνες του τον Πριγγιλέα ως δάσκαλο στα Ιωάννινα και πριν την ίδρυση της ομωνύμου σχολής, όπως αποδεικνύεται από την παρακάτω μαρτυρία. «1647 απρήλη 9 στο παλεό...να δοσι ης τα ιωάννινα του κυρ νηκοφορου Πρήγγηλη διδασκαλον οπου μαθηνη τα πεδια... τουρκικα 8000 ηγουν οχτω Χηλιαδες δια δυο χρονος παγαμεντο...» (=πληρωμή).

³⁰¹ Σε επιστολή του Νεκταρίου Ιεροσολύμων προς τον Γερμανό Λοκρό διαβάζουμε και τα εξής: «Κατά το 1645 ηκροώμεθα φιλοσοφίας εν Αθήναις παρά Θεοφίλω τω Κορδαλεί...ήλθεν εξ ιωαννίνων Νικηφόρος τις Πριγγιλέυς το επίκλην, Αθηναίος και αυτός, ος ήρξατο πειράζειν ημάς προβλήμασι τισιν εκ των του Κουρσούλου του Κερκυραίου μαθητών προβληθείσιν εις Ιωάννινα, προς ά εγγέγραπτο η επιστολή, και τον προσβαλλόμενον εις σιγήν ελάσασα...». Χριστόφορος Φιλητάς, «Τεμάχιον επιστολής», *Ερμής ο Λόγιος*, 10 (1820), 592-595, σσ. 593-594· Κ. Θ. Πέτσιος, «Όψεις της φιλοσοφικής συζήτησης στις Σχολές των Ιωαννίνων κατά τον 17ο και τις αρχές του 18ου αιώνα», σσ.

διαφορισμού που επικρατούσε στο νεοαριστοτελικό στρατόπεδο ερμήνευαν με διαφορετικό τρόπο το αριστοτελικό έργο. Ο Ν. Πριγγιλεύς μεταφράζει, στη δημώδη γλώσσα, το 1637 το έργο του Διοσκουρίδη³⁰² ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας λόγος κατά του λατινόφρονος Νεόφυτου του Ροδινού³⁰³, επιχειρώντας ν' αναιρέσει τα επιχειρήματά του, καθόσον αυτός επαινούσε τους Λατίνους «και τους υπό τον πάπα σοφούς».³⁰⁴

Τον αιώνα αυτόν και κατά τον επόμενο, ως βάση για τη φιλοσοφική διδασκαλία σε όλα σχεδόν τα σχολεία του ελληνισμού ήταν κυρίως το χειρόγραφο έργο στη «Λογική» και τη «Φυσική» του Νικολάου Κούρσουλα καθώς και τα κείμενα του Γεράσιμου Βλάχου³⁰⁵ και του Θεόφιλου Κορυδαλέα.³⁰⁶

34-35. Πβ. Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σ. 62, σημ. 2· Παναγιώτης Αραβαντινός, «Τρεις βιογραφίες εξ ανεκδότου βιογραφικής συλλογής αποσπασθείσαι», *Πανδώρα*, 13 (1862-1863), 184-186, σ. 186.

³⁰² Κ. Θ. Πέτσιος, «Όψεις της φιλοσοφικής συζήτησης στις Σχολές των Ιωαννίνων κατά τον 17ο και τις αρχές του 18ου αιώνα», σ. 34.

³⁰³ Για το Νεόφυτο Ροδινό βλ. Ζ. Τσιρπανλής, «Ο Νεόφυτος Ροδινός στην Ήπειρο· Γεώργιος Βαλέτας (επιμ.), *Νεόφυτος Ροδινός. Κυπριακή δημοτική Πεζογραφία. Λόγοι - Δοκίμια - Συναξάρια. Το αηδόνι της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, Εκδ. «Πηγής», 1979· Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, «Μορφές επικοινωνίας του Κυπριακού Μοναχισμού με την καθολική δύση (17ος αι.)», *Δωδώνη*, 25/Β' (1996), 121-145.

³⁰⁴ «Ούτος ο Νεόφυτος, γράφει, επαινεί μεν τους παίδας των λατίνων, και τους υπό τον πάπαν ως σοφούς, και επιστήμην έχοντας αριστοτελικήν, και φιλοσοφούντας μετ' επιστήμης λογικής, και μεθόδον διαλεκτικής, ψέγει δε τους καθ' ημάς μονάζοντας, και τους την φροντίδα των ψυχών αναδεξαμένους ως αγραμμάτους, και ιδιώτας, και μιζομένους έχοντας γλώτταν περί τα περιτά και μάταια». Βλ. Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Κατάλογος των χειρογράφων της εν Σμύρνη βιβλιοθήκης της Ευαγγελικής Σχολής, μετά παραρτήματος περιέχοντος και τινά ανέκδοτα*, Σμύρνη, Τυπογραφείον ο «Τύπος», 1877, σ. 39, 63-66 (=Λόγος κατά Λατίνων). Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Όψεις της φιλοσοφικής συζήτησης στις Σχολές των Ιωαννίνων κατά τον 17ο και τις αρχές του 18ου αιώνα», σ. 34.

³⁰⁵ Ο Γεράσιμος Βλάχος, καταγόταν από την Κρήτη και έγινε μητροπολίτης Φιλαδελφείας της Βενετίας. Το 1652 μετέβη στη Βενετία όπου σπούδασε λατινικά και ιταλικά και έγινε δάσκαλος των επιστημών. Πβ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, σσ. 218-219, όπου και η εργογραφία του. Σε επιστολή του προς τον Βησσαρίωνα Μακρή το 1680, με τον οποίο διατηρούσε επικοινωνία, του δίνει λύσεις σε ζητήματα ή απορίες εκκλησιαστικού περιεχομένου, λόγω «εμβριθείας και πολυμάθειας», στο: Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 26-27.

³⁰⁶ Κ. Θ. Πέτσιος, «Όψεις της φιλοσοφικής συζήτησης στις Σχολές των Ιωαννίνων κατά τον 17ο και τις αρχές του 18ου αιώνα», σ. 36.

Από την επιστολιμαία αλληλογραφία³⁰⁷ μεταξύ του Γεράσιμου Παλαδά,³⁰⁸ του Γρηγορίου Μελισσηνού³⁰⁹ και Σίλβεστρου, αρχιδιακόνου Ιωαννίνων,³¹⁰ μπορούμε να συναγάγουμε την πνευματική όσμωση των λογίων της εποχής και το τεκμήριο της λογιουσύνης, το οποίο διαμόρφωσε ένα υψηλό επίπεδο σπουδών στην πόλη των Ιωαννίνων, στην οποία προσέρχονται μαθητές «παιδείας ένεκα ενταύθα παρεγενόμενην», όπως επισημαίνει το 1661 ο Γρ. Μελισσηνός.

Στα 1658³¹¹ «ο λογιότατος» Κερκυραίος Σπυρίδων Τριανταφύλλου (+1673),³¹² «άνοιξε σχολείον εις τα Ιωάννινα» και δίδασκε «γραμματικά»,

³⁰⁷ Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 121-122, 195, 202-203.

³⁰⁸ Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 160-161, όπου καταχωρούνται οι επιγραφές των 27 επιστολών του. Ο Γεράσιμος Παλαδάς υπήρξε λόγιος της ΙΖ' εκατονταετηρίδας, συγκροτημένος με βαθιά και ποκίλη παιδεία. Πατρίδα του υπήρξε η Κέρκυρα τα δε Ιωάννινα τα επισκέφθηκε πριν το 1650 όταν ήταν δάσκαλος ο συμπατριώτης του Σπυρίδων Τριανταφύλλου και πριν το 1661 ήταν δάσκαλος στα Ιωάννινα και άριστος ιεροκήρυκας

³⁰⁹ Με καταγωγή από την Κρήτη υπήρξε μαθητής του Σπ. Τριανταφύλλου στα Ιωάννινα κατά το 1661. Υπήρξε φίλος του Γεράσιμου Βλάχου και επίγραμμά του συγκαταλέγεται στο έργο του Γ. Βλάχου «*Τετράγλωσσο Λεξικό*». Σε επιστολή του προς τον Γεράσιμο Παλαδά στις 3 Φεβρουαρίου 1661, αποδεικνύεται ο πνευματικός του πλούτος, διαμαρτύρεται για διάφορα συμβάντα που «*συνεγράφησαν κατά του λογιότατου Σπυρίδωνος του Τριανταφύλλου*» και τέλος τον παρακαλεί να του αποστείλλει «*δέκα εξαιρετούς και πρώτας διδαχάς τελείας, μετά των προσηκόντων αυτών τρόπων τε και περιστάσεων...*». Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 121-122. Πβ. Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σσ. 90-91.

³¹⁰ Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 195. Ο Σίλβεστρος, αρχιδιάκονος, έζησε την ΙΖ' εκατονταετηρίδα, φίλος του Γεράσιμου Παλαδά και μαθητής του Σπ. Τριανταφύλλου. Από τις επιστολές του καταδεικνύεται το υψηλό παιδευτικό του επίπεδο και από την επιστολή του προς τον Γεράσιμο Παλαδά μπορούμε ν' αντλήσουμε μερικά στοιχεία: «*Των σων λογίων, λογιωτάτη μοι κεφαλή, ό,τι μέγα παθημάτων ηγάσθην ψυχής, πη δε το της ειρωνείας ασμένως επήνεσα. Έγνωσται γαρ ουχ ήκιστα, έγνωσται τη αγχινόω σου διανία το ταναντία αμέλει τας πρώτας είναι αρχάς, κατά τον φιλόσοφον. Ου γαρ εντυχόντως τι γίγνεται ενυπάρχον, άλλ' εκ τινος μη τοιούτου, και τούτου γε ουχ απλώς του τυχόντος, αλλά γε του άκρως απέχοντος. Ου γαρ εκ φιλίας φιλία, ουδ' αύθις εκ μη φιλίας. νείκος γαρ άκρον φιλίας το αντικείμενον. κινούντα γαρ αίτια ταύτα Αναξαγόρας απέφηκε...*»

³¹¹ Ο Σπυρίδων Τριανταφύλλου δίδαξε στα Ιωάννινα από το 1658 έως το 1665. Βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Γεώργιος Σουγδουρής (1645/7-1725): Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή, τη διδασκαλία και το φιλοσοφικό του έργο. Μέρος Α'», *Δωδώνη*, 31/Γ' (2002), 241-308, σ. 261.

³¹² Οι πληροφορίες αντλούνται από τον Π. Αραβαντινό, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 203-204. Ανάμεσα στους μαθητές του Τριανταφύλλου συναριθμούνται ο Βησσαρίων Μακρής, ο Γεώργιος Σουγδουρής, ο Γρηγόριος Μελισσηνός, ο Σίλβεστρος, ο αρχιδιάκονος Ιωαννίνων, ο Εμμανουήλ Δέκαρχος και ο Γεράσιμος Παλαδάς.

«ποιητικά», και φιλοσοφικά μαθήματα, κυρίως «λογικήν». Η λογιοςύνη και η σοφία αυτού αποδεικνύεται από στοιχεία της βιογραφίας του Βησσαρίωνα Μακρή, που κατέγραψε ο μαθητής του Παΐσιος ο Μικρός³¹³ και από επιστολές του Γεράσιμου Παλλαδά που επιγράφεται «Γω σοφώ Σπυρίδωνι Τριανταφύλλω». Κατά το ποηγούμενο χρονικό διάστημα ήταν δάσκαλος στην Κέρκυρα ενώ το 1658 μετέβη στα Ιωάννινα έχοντας μεταξύ των μαθητών του και τους Βησσαρίωνα Μακρή, Γρηγόριο Μελισσηνό, ιερομόναχο, Σίλβεστρο αρχιδιάκονο Ιωαννίνων, Γεράσιμο Παλλαδά³¹⁴ και Εμμανουήλ Δέκαρχο ιερέα.

Σε επιστολή του Γρηγόριου Μελισσηνού (4 Φεβρουαρίου 1661) προς τον Γεράσιμο Παλαδά διαφαίνεται ότι υπήρξε μία σημαντική μορφή των γραμμάτων, καθόσον βρέθηκε στο επίκεντρο πνευματικής διαμάχης που είχε ξεσπάσει στα Ιωάννινα περί το 1660, όπως συμπεραίνουμε από επιστολή του Γ. Μελισσηνού προς τον Γερ. Παλαδά που αναφέρει μεταξύ των άλλων: «...νυν δε περιλυπότεροι γεγόναμεν, ότι τινά συμβάντα, κατά τέχνην ή, κρείτων ειπείν, κατ' ενέργειαν και συνηγορίαν του την αρετήν φθονούντος αεί και βασκαίνοντος δαίμονος, κατά του λογιωτάτου συνερράφησαν Σπυρίδωνος του Τριανταφύλλου...».³¹⁵

³¹³ Ο Παΐσιος ο Μικρός καταγόταν από τη Θεσπρωτία και μετέβη στα Ιωάννινα το 1678, όπου εκπαιδεύτηκε από τον Βησσαρίωνα Μακρή και «εντός ολίγου χρόνου διαστήματος άπασαν την των γραμματικών, ρητορικών τε εγκύκλιον μάθησιν, και την των φιλοσοφικών και θεολογικών γνώσιν αδιδάχθη και απήλαυσε, διά του νοός αυτού ευφυΐαν και οξύτητα, και τη του ιδίου διδασκάλου τερπνήν και εγκάρδιον επιμέλειαν και παράδοσιν», το 1688 έγινε ιερομόναχος και στη συνέχεια υποδιδάσκαλος του Βησσαρίωνα Μακρή. Το 1778 εκδόθηκε στη Βενετία το έργο του *Γνώμαι ηθικαί και πολιτικαί*. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 151-152.

³¹⁴ Για τον Γεράσιμο Παλλαδά βλ. Ελένη Σωτ. Χατζόγλου-Μπαλτά, *Γεράσιμος Β' Παλλαδάς, Πατριάρχης Αλεξανδρείας (+1725/30-1714)*. Ο Βίος και το συγγραφικόν του έργο, Αθήναι, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2006 και τη βιβλιοκρισία αυτής της διδακτορικής διατριβής από τη Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, στο: *Κάτοπτρον Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Α' (2007), 197-210. Πβ. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Δύο Κρήτες πατριάρχαι Αλεξανδρείας συγγεόμενοι: Γεράσιμος Α' Σπαρταλιώτης (1620-1636) και Γεράσιμος Παλλαδάς (1688-1710)», *Κρητικά Χρονικά*, 3 (1949), 167-203· Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 37, 112-113, 126, 128.

³¹⁵ Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 122.

Σε άλλη επιστολή του Ευγένιου Γιαννούλη³¹⁶ χαρακτηρίζεται ως «ανήρ ...ελλογιμότατος και εις άκρον εξησηκήμενος παιδείας της τε καθ' ημάς, ως φασί, και της θύραθεν», ο οποίος «έναγχος εκ της των Φαιάκων νήσου επιβάς των Ιωαννίνων τους προσφοιτώντας αυτώ διδάσκει γραμματικά τε και λογικά μαθήματα».³¹⁷

Από μαρτυρίες που μας έχουν κληροδοτηθεί,³¹⁸ τεκμαίρεται ότι ο Σπ. Τριανταφύλλου δεν περιορίζε τη διδασκαλία του στην «Κυκλοπαίδεια», αλλά προσέφερε ένα επίπεδο υψηλής φιλοσοφικής και θεολογικής γνώσης. Το γεγονός αυτή επιβεβαιώνεται από τις εγκωμιαστικές αναφορές των μαθητών του,³¹⁹ από την εκτίμηση που έτρεφαν προς το πρόσωπό του οι σύγχρονοί του, αλλά και από τις αντιδράσεις των αντιπάλων του³²⁰.

Η ώριμη σκέψη για την ίδρυση και λειτουργία οργανωμένου σχολείου στα Ιωάννινα μαρτυρείται στη διαθήκη του «Λάνθου Μονδάνου εκ Τρικάλων» (16 Ιουλίου 1611 στα Ιωάννινα)³²¹, ο οποίος αφήνει ποσό χρημάτων για «να δίδηται αενάως εις το σχολείον οπού θέλει γενή δια τους σπουδαίους εις τα Ιωάννινα...»³²².

³¹⁶ Ο Ευγένιος Γιαννούλης (ή Ιωαννούλης) ο εξ Ακαρνανίας συγκαταλέγεται μεταξύ των λογίων της ΙΖ' εκατονταετηρίδας και ήταν κάτοχος της θύραθεν σοφίας και της θεολογίας και θιασώτης και φίλος του Κυρίλλου του Λουκάρεως. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 39-40.

³¹⁷ Κ. Θ. Πέτσιος, «Όψεις της φιλοσοφικής συζήτησης στις Σχολές των Ιωαννίνων κατά τον 17ο και τις αρχές του 18ου αιώνα», σ. 36.

³¹⁸ Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 122 και 130.

³¹⁹ Πβ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 203, επιστολή του Γρηγορίου ιερομονάχου γραμμένη εξ Ιωαννίνων τη 4^η Φεβρ. 1661, προς τον Γεράσιμου Παλλαδά: «Νυν δε περιλυπότεροι γεγόναμεν, ότι τινά συμβαίνοντα κατά τύχην ή, κρείττον ειπείν, κατ' ενέργειαν και συνηγορίαν του των αρετών φθονούντος αεί και βασκαίνοντος δαίμονος κατά του λογιωτάτου συνερράφησαν Σπυριδώνος του Τριανταφύλλου...».

³²⁰ *Αυτόθι*: «...τα ακροποικιλόχρυσα άνθη ο παμπόνηρος επιβλέπων εχθρός ου πεφθονηκέναι ημελήσατο...».

³²¹ Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον», σσ. 17-20.

³²² Ο.π., σ. 18: «Ακόμη αφήνω χίλια δουκάτα να δίδουν το διάφορον, εις τόπον οπού φανή καλός οπού ήθελαν κρίνει οι επίτροποι ετούτοι και να είναι αψόφιστα, το διάφορόν τους να δίδηται αενάως εις το σχολείον οπού θέλει γενή διά τους σπουδαίους εις τα Ιωάννινα και να μην εμποδιστή τούτο, εις βάρος αλύτου αφορισμού και να μανθάνουν οι πτωχοί όπου δεν έχουν να πληρώνουν, διά ψυχικόν».

Η έντονη πνευματική κίνηση παίρνει σάρκα και οστά και αποκτά ποιοτικό χαρακτήρα με τη διαθήκη του Επιφάνειου Ηγούμενου³²³ το 1647 και αντικατοπτρίζει τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί στο κοινωνικό και πνευματικό πεδίο. Η χειρονομία του πρώτου Γιαννιώτη ευεργέτη και ιδρυτή σχολείων, εμπνέεται από την αμάθεια του Γένους και έχει εθνικό και παιδευτικό χαρακτήρα και δείχνει τις καθαρές προθέσεις του.³²⁴ Ειδικότερα δε ο Ε. Ηγούμενος δηλώνει με σαφήνεια και ορίζει τον διορισμό ενός διδασκάλου που να είναι «...πρόσωπον εγγράμματον και έμπειρον εις τας επιστήμας και ελληνικά δόγματα... να είναι υποχρεωμένος να διδάσκει γραμματικήν, ανθρωπισμόν και άλλας επιστήμας και γράμματα ελληνικά εις τα παιδιά και τα κοράσια τα οποία θα θελήσουν να μάθουν...».³²⁵

Η διάταξη αυτή της διαθήκης αποτελεί την απαρχή της νεοελληνικής πνευματικής αναγέννησης. Με την ίδρυση της σχολής παρατηρούμε μια υποχώρηση της σχολαστικής πνευματικής παράδοσης και μια αναλαμπή των νεωτέρων πνευματικών ρευμάτων. Και τούτο γιατί με τη διδασκαλία των «επιστημών», σαφώς «εννοούσε τις Φυσικές επιστήμες», οι οποίες δεν μπορούσαν να διδαχθούν για το φόβο της εκκλησίας και γιατί είναι η πρώτη φορά που στην λειτουργία της σχολικής μονάδας υπεισέρχεται πλέον και ο λαϊκός παράγοντας και η εκλογή του διδασκάλου γίνεται, για πρώτη φορά, μεταξύ των αρίστων και με κλήρωση.³²⁶ Ιδιαίτερα σημαντική είναι η αναφορά στην καθολική

³²³ Ο.π., σσ. 29-41.

³²⁴ Βασίλειος Κύρκος, «Παιδευτική παράδοση και νεωτερικό πνεύμα στην Ήπειρο», στο: Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, *Νεοελληνική Φιλοσοφία 1600-1950*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Βάνιας, 1994, 35-52, σ. 38.

³²⁵ Ο.π., σ. 35.

³²⁶ «ο διδάσκαλος πρέπει να εκλέγηται κατά τριετίν...εφοδιασμένος με αυθεντικό και νόμιμον πιστοποιητικόν εκ μέρους του Πανιερωτάτου Αρχιεπισκόπου της αυτής πόλεως της Γιάννινας, υπογεγραμμένον από τον ίδιον μεθ' όρκου ως και από τέσσαρας έλληνας πολίτας, προκρίτους, ομοίως μεθ' όρκου...». Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον», σ. 35.

εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών η οποία θα αποτελέσει αργότερα έναν από τους προγραμματικούς λόγους των Νεοελλήνων διανοητών. Η εντολή και η δέσμευση του Ε. Ηγούμενου στηριζόταν στις αντικειμενικές συνθήκες που επικρατούσαν στην πόλη των Ιωαννίνων, καθόσον υπήρχαν λόγιοι που σπούδασαν στο εξωτερικό, υπήρχε μια πνευματική όσμωση, αλλά και ο ίδιος είχε αναλάβει να σπουδάσει νέους στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στην Ιταλία.

Η ευεργεσία του Ε. Ηγούμενου δεν είχε τοπικό χαρακτήρα, αλλά επεκτείνονταν σε όλο τον ελληνισμό, ως μια ευγενική προσπάθεια να αφυπνίσει ολόκληρο του Γένος. Στην ίδια διαθήκη³²⁷ προέβλεψε και για την παιδεία στην πόλη των Αθηνών, ενισχύοντας το «Ελληνομουσείο ή Κοινό Σχολείο», το οποίο αντιμετώπιζε πρόβλημα λειτουργίας του εξ αιτίας της έλλειψης οικονομικών πόρων και με την ενίσχυση του Ε. Ηγούμενου συνεχίστηκε η λειτουργία του.³²⁸ Και στην προκειμένη περίπτωση ο Ε. Ηγούμενος καθιστά γνωστό και απαιτητό το νεωτερικό πνεύμα που πρέπει να ακολουθήσει και αυτή η Σχολή, η οποία έχει «την υποχρέωσιν να διδάσκη εις τα παιδάκια της πόλεως ταύτης γραμματικήν, κοσμικάς και άλλας επιστήμας και γράμματα ελληνικά...και η επανεκλογή του διδασκάλου καθ' όλα και δι' όλα να γίνηται ως και διά τον διδάσκαλον της Γιάννινας και ούτω θα εκτελείται εσαεί με την δήλωσιν ότι άπαν το διάφορον θα τρέξη...»³²⁹.

Με το νέο παιδευτικό πνεύμα που προσπάθησε να φέρει στη σχολή του ο Επιφάνιος Ηγούμενος υλοποιούνταν μια πρώτη απόπειρα για να

³²⁷ Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», σσ. 36-37.

³²⁸ Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας (1603-1797)», *Θησαυρίσματα*, 9 (1972), 236-249, σσ. 243-245, όπου αναφέρονται και οι διδάξαντες σ' αυτή τη σχολή καθώς και τα μαθήματα που ήταν η ρητορική και η φιλοσοφία και «γραμματικά και ρητορικά μαθήματα εις την ελληνικήν και λατινικήν γλώτταν».

³²⁹ Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», σσ. 36-37, όπου με τη τη διαθήκη του ο Ε. Ηγούμενος διαθέτει 50 δουκάτα και με τον τόκο αυτών να ενισχύεται η λειτουργία της σχολής αυτής.

διδασκούν οι νέες Επιστήμες³³⁰ σε όλη τη Βαλκανική και η προσπάθεια αυτή φαίνεται πως τελεσφόρησε,³³¹ όπως αποδεικνύεται και από το είδος της διδακτέας ύλης που διδάσκονταν οι μαθητές και ήταν: «γραμματικά και επιστημονικά μαθήματα», «ελληνικά γράμματα, κυκλοπαιδείαν δηλαδή επιστήμας», «εγκύκλιον παιδείαν, γραμματικήν φημι, ποιητικήν, ρητορικήν, φιλοσοφίαν, μαθηματικήν και ό,τι άλλο είδος μαθήσεως είη».³³²

Γίνεται πλέον φανερό ότι με την ίδρυση και λειτουργία τη Σχολής η εκπαίδευση αποκτά για πρώτη φορά δημόσιο χαρακτήρα με ιδιαίτερα υψηλές απαιτήσεις και παροχή υψηλού επιπέδου μόρφωσης προσαρμοσμένη στα υψηλά ευρωπαϊκά επιστημονικά πρότυπα, όπως αποδεικνύεται από το περιεχόμενο της διαθήκης του το 1647, που αναφέρεται στην απαίτηση για την εξεύρεση ενός διδασκάλου «ελλόγιμου και έμπειρου εις τας επιστήμας (και) τα ελληνικά δόγματα», ο οποίος «να είναι υποχρεωμένος να διδάσκη γραμματικήν, ανθρωπισμόν και άλλας επιστήμας και γραμματικά ελληνικά εις τα παιδιά και τα κοράσια».

Η Σχολή λειτούργησε μέχρι το 1675 με πρώτο σχολάρχη³³³ τον Σπυριδώνα Τριανταφύλλου και μεταξύ των μαθητών υπήρξαν άτομα που

³³⁰ Η διδασκαλία των νέων επιστημών αποτελούσε ένα τολμηρό βήμα για την εποχή, καθόσον η διδασκαλία των νέων επιστημών ακόμη και στη Δύση υποκινούσε το φόβο και τη μήνη του κλήρου.

³³¹ Β. Κύρκος, «Παιδευτική παράδοση και νεωτερικό πνεύμα στην Ήπειρο», σ. 41.

³³² Γ. Πλουμίδης, «Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας», σ. 239. Την προώθηση των επιστημών επιδιώκει και ο Πάνος Ιερομνήμων, έμπορος Ιωαννίτης στη Βενετία, ο οποίος με τη διαθήκη του διαθέτει 80 δουκάτα για το δάσκαλο «του λάσσου του μακαρίτου Κυρίου Επιφανείου να διαβάζη των μαθητών εις τα Ιωάννινα γραμματικήν και επιστήμας...», Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον», σ. 124. Και ο άλλος Ιωαννίτης Νικόλαος Καραγιάννης ενισχύει την παρεχόμενη παιδεία «του Ιεροσπουδαστηρίου της Σχολής Επιφανείου» με 150 δουκάτα (ό.π., σ. 143).

³³³ Οι διδάξαντες στην Επιφάνειο Σχολή ήταν: Νικηφόρος Πριγγιλιέας (1645-1647), Μιχαήλ Μήτρος, ο μετέπειτα Μελέτιος Αθηνών (1687-1692), Παρθένιος Κατζιούλης (1693-1698, 1700-1706), Σεραφείμ ιερομόναχος (1707), Μπαλάνος Βασιλόπουλος (1719-1734), Αλέξιος Σπανός (1734-1742), Παΐσιος Δήμαρος (1742-1753), Τρύφων ιερομόναχος (1753-

επηρέασαν την πνευματική πορεία των Ιωαννίνων και του Γένους.³³⁴ Δεν είναι γνωστό ποια ήταν τα διδασκόμενα μαθήματα.³³⁵ Η σχολή έκλεισε οριστικά το 1797 με τη δήμευση των Ηπειρωτικών κληροδοτημάτων από τον Ναπολέοντα, όταν κατέλαβε τη Βενετία.³³⁶

δ) Δείγματα φιλοσοφικού λόγου

Στα τέλη του 17^{ου} με αρχές του 18^{ου} αιώνα, ο φιλοσοφικός ορίζοντας των Ιωαννίνων μεταλλάσσεται, καθόσον στο πλαίσιο της διδασκαλίας της φυσικής και της αστρονομίας υπεισέρχεται σταδιακά ο προβληματισμός των νεωτέρων, όπως αυτός παρουσιάζεται στα πανεπιστήμια της Ιταλίας και ιδιαίτερα της Πάδοβας. Στην Επιφάνειο σχολή διδάσκει ο μετέπειτα μητροπολίτης Αθηνών Μελέτιος³³⁷ και από τότε η Σχολή Επιφανείου διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στο εκπαιδευτικό γίγνεσθαι της πόλης. Με την επιστροφή του από τη Δύση στα Ιωάννινα³³⁸ «διδάσκαλος του εν

1754), Κωνσταντίνος Βασιλόπουλος (1761-1766) και Αναστάσιος Μπαλάνος (1781). Πβ Σπ. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί τουρκοκρατίας», σσ. 285-286· Γ. Πλουμίδης, «Σχολεία στην Ελλάδα Συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας», σ. 238.

³³⁴ Όπως οι Βησσαρίων Μακρής, Γεώργιος Σουγδουρής, Αναστάσιος Παπαβασιλείου, Γρηγόριος Μελισσηνός, ο Σίλβεστρος ο αρχιδιάκονος Ιωαννίνων, ο Εμμανουήλ Δέκαρχος, ο Γεράσιμος Παλλαδάς, Μεθόδιος Ανθρακίτης, Μπαλάνος, ο του κλεινού Μπαλάνου πάππος, κλπ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Ελλήσιν*, σσ. 112-113. Πβ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 203· Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σ. 63, Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, Τόμ. Β', σ. 67.

³³⁵ Κώστας Π. Βλάχος, *Η Επιφάνειος Σχολή Ιωαννίνων*, Ιωάννινα, 2007, σ. 95.

³³⁶ Ο.π., σ. 93.

³³⁷ Ο Μιχαήλ Μήτρος, ο «Μελέτιος ο αοίδιμος γέννημα ην των Ιωαννίνων» (Ιωάννινα 1661 – Κωνσταντινούπολη 1714), έμαθε τα εγκύκλια γράμματα κοντά στον Βησσαρίωνα Μακρή και συνέχισε στη Βενετία και την Πάδοβα, όπου σπούδασε «την λατινικήν διάλεκτον και πάσαν επιστήμην, ου μόνον φιλόσοφος χρηματίσας και μαθηματικός αλλά και ρήτωρ ου των τυχόντων και ιατρός άριστος». Το 1681 κηρύσσει το ορθόδοξο δόγμα στο ναό του Αγίου Γεωργίου Βενετίας, ενάντια στην προπαγάνδα των λατίνων. Πβ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σ. 379· Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία· Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ. 6, Αθήνα, 1987.

³³⁸ Στις 24 Μαρτίου 1688 «Ο Σύλλογος των 40 και προσθήκης επικυρώνει με 36 ψήφους υπέρ και ουδεμίαν κατά τον διορισμόν του αιδεσ. Μιχαήλ Μήτρου ως διδ/λου εν τη Σχολή Επιφανείου Ηγουμένου εν Ιωαννίνους εκλεγέντος παρά του μητροπολίτου και προυχόντων της πόλεως εκείνης ως εμφανίζεται εκ του σχετικού πιστοποιητικού του

αυτοίς δευτέρου σχολείου του επιφανίου λεγομένου εχρημάτισεν, ότε και Αστρονομικήν συνεγράψατο βίβλον». ³³⁹ Από τη διδασκαλία του στα Ιωάννινα μόνον εμμέσως μπορούμε να συμπεράνουμε το περιεχόμενο της διδασκαλίας του και συνεκτιμώντας την επιμέλεια «διδασκικών» εγχειριδίων στη Βενετία, καθώς και το συγγραφικό του έργο, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι πρέπει να δίδασκε Γραμματική, στοιχεία Μαθηματικών και ιατρικής. Κατά την περίοδο της σχολαρχία του (1687-1692) συνέγραψε ιστορικά έργα και την *Αστρονομία*, η οποία συνιστά ένα σταθμό στην Ιστορία της νεοελληνικής φυσικής φιλοσοφίας και επιστήμης.

Ο Μελέτιος εκτός από αρχιερέας διακρίθηκε και για τις επιστημονικές του δραστηριότητες, που σκοπό είχαν την προαγωγή της γνώσης για τον φωτισμό του γένους ³⁴⁰. Συγκεντρώνει αρχαίες επιγραφές και κρυμμένους θησαυρούς, που δημιουργούν συνείδηση ιστορικής διάρκειας του γένους. «Αυθέντες μου είναι τα γράμματα», καθώς έλεγε και ο Fourmont ³⁴¹.

Ο Μελέτιος έζησε σε μια εποχή που οι απηχήσεις της ηλιοκεντρικής ³⁴² θεωρίας συναντούσαν τη σφοδρή αντίδραση της

αποσταλέντος. Η επικύρωσις συμφώνως τη διαθήκη είναι διά τρία έτη», Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεϊόν», σσ. 72-78.

³³⁹ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, σ. 379.

³⁴⁰ Το διδασκαλικό, ιεραρχικό και ιδίως το συγγραφικό του έργο συνέβαλαν στη παραγωγή σπουδαίων καρπών που οφείλονται στις αρετές του, συνδυασμένες με μια μοναδική εργατικότητα. Πβ. Γεώργιος Κουρνούτος (επιμ.), *Λόγιοι της Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', Αθήνα, Εκδ. «Αετός» – Ι. Ζαχαρόπουλος (Σειρά: Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 4), 1956, σ. 76.

³⁴¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 126.

³⁴² Για τις απαρχές της ηλιοκεντρικής θεωρίας που τη δίδαξε ο Πυθαγόριος φιλόσοφος Φιλόλαος και την υιοθέτησε αργότερα ο Αρίσταρχος ο Σάμιος (320-240 π.χ.), υπάρχουν πληροφορίες ότι η μαρτυρία αυτή προερχεται από τον Αέτιο στο, *Περί των Αρεσκόντων Συναγωγή*, III, 13,1,2 [=H Diels-W. Kranz, *Fragmente der Vorsokratiker*, Bd, I, Berlin 1964. Τις απόψεις του Αρίσταρχου διασώζει ο Αρχιμήδης (287-212 π.χ.) στο έργο του *Ψαμμίτης*, 1 (=Archimide. Ed. Charles Mugler. Τομ. II, Paris, Les Belles lettres, 1971, σ. 135, στ. 8-20). Βλ. Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «"Ονομάτων Επίσκεψις": Φιλοσοφία και επιστήμες στην πόλη των Ιωαννίνων κατά τον 18^ο αιώνα. Νέα στοιχεία», στο: Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος (επιμ.), *Πρακτικά Β' Πανηπειρωτικού Συνεδρίου «Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18ο αι. και*

εκκλησιαστικής ιεραρχίας και ενδεικτικά αναφέρεται ο σύγχρονος Νεκτάριος Ιεροσολύμων, ο οποίος δεν αποδέχεται τη νεώτερη κοσμοαντίληψη η οποία έρχεται σε αντίθεση με την παραδοσιακή κοσμολογία της Αγίας Γραφής. Οι Κοπερνικοί και οι Γαλιλαίοι, γράφει, αναστάτωσαν τον ουρανό και τη γη και «κέντρα κύκλων άλλα, και κύκλους άλλους κέντρων επινοήσαντας», στόχευαν στην ανατροπή των «ιερών γραμμάτων» και ολοκληρώνοντας διακηρύσσει: «Τοιούτων ημείς διδασκάλων και μαθημάτων ου χρήζομεν».³⁴³

Η θεωρία αυτή σταδιακά υποχωρεί και αποτιμάται με νηφαλιότητα και σ' αυτή την αντιμετώπιση συμβάλει και ο Μελέτιος με τη χειρόγραφη *Αστρονομία*³⁴⁴ που συγγράφεται στα Ιωάννινα περί το 1700.³⁴⁵ Με σαφήνεια καταχωρεί τις παραδοσιακές κοσμολογικές αντιλήψεις «ότι η γη την

η παρουσία του Ευγενίου Βούλγαρη» (Ιωάννινα, 8-9 Απριλίου 2016), Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, 2018, 25-136, σ. 97, σημ. 233 και 234.

³⁴³ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 202-203. Πβ. «Νεκταρίου πρώην Ιεροσολύμων πατριάρχου προς τα παρά του Γάλλου Κλαυδίου κατά των Γραικών σκώμματα και συκοφαντίας, ως εν συντόμω τοις αιτήσασιν.οις υγείαν μακράν και ευτυχίαν επεύχεται». Πβ. Ιωάννης Σακκελίων, «Διονυσίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως και Νεκταρίου πρώην Ιεροσολύμων έγγραφα», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 1 (1880-1881), 88-91 και 104-108, σ. 107, όπου κατηγορεί «τοις...Κοπερνίκοις και Γαλιλαίοις τοις του ουρανό και την γην αναστατώσασι, και κέντρα κύκλων άλλα, και κύκλοις άλλους κέντρων επινοήσαντας, και, το παν ειπείν, κίνησιν τοις ακινήτοις απονέμουσι, και τοις κινουμένοις ηρεμείν κατά πολλήν του σοφιστεύειν άδεια, εγκελευσάμενοι, επ' ανατροπή και ταύτα του ιερού γράμματος. Τοιούτων ημείς διδασκάλων και μαθημάτων ου χρήζομεν».

³⁴⁴ Ο τίτλος του είναι: «βιβλίον αστρονομικόν, και περιεκτικόν, άμα τε και αποδεικτικόν, των τε παλαιών τε και νέων (ων εφεύρων) από αδάμ μέχρι πτολεμαίου και κοπερνίκου, σαφηνίζων πόθεν από πότε και από ποιους εδιδάχθημεν την επιστήμην και σοφίαν της αστρονομικής ταύτης τέχνης, ήτοι των δώδεκα ζωδίων και επτά πλανητών και ετέρων αστέρων. Επιτομή της αστρονομικής». Γιάννης Καράς, *Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και Έντυπα*, Τόμ. Β': *Οι Επιστήμες της Φύσης*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1993, σ. 243.

³⁴⁵ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 203. Πβ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Ένα αγνοημένο χειρόγραφο Χριστιανικής αστρονομίας: Το «Τρόπαιον κατά των Κοπερνικάνων του Γρηγοράσκου Μπαλανίδη*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Δωδώνη: Παράρτημα αρ. 52), 1994, σ. 56, σημ. 3, όπου αναφέρεται πως η *Επιτομή της Αστρονομίας* αποτέλεσε ένα διδασκαλικό βοήθημα και αυτό αποδεικνύεται από μια σημείωση που είναι καταχωρημένη στο τελευταίο φύλλο του χειρογράφου, που έχει ως εξής: «ο διδάσκαλος φιλεί τον μαθητήν, ο μαθητής φιλείται υπό του διδασκάλου».

μέσην θέσιν του ουρανού επέχουσα ουδεμίαν κίνησιν ποιείται» (σ. 127), «ότ' η γη προς τα ουράνια σώματα σημείου λόγον έχει» (σ. 130), «ότι η γη ασχέτως θεωρουμένη, παμμεγέθης εστί» (σ. 132).³⁴⁶ Ο Μελέτιος ισχυρίζεται ότι ο κόσμος διαχρονικά ερμηνεύτηκε με διαφορετικούς τρόπους και ως εκ τούτου οδηγήθηκε σε διαφορετικά κοσμολογικά συμπεράσματα. Σε απόδειξη αυτού προβαίνει σε ερμηνευτική ανάλυση των κοσμολογικών χαρακτηριστικών των τεσσάρων σημαντικότερων συστημάτων, δηλαδή το πτολεμαϊκό, το κοπερνικό, το αιγυπτιακό και το τυχωνικό. Αφού προβαίνει σε μια ακριβή παρουσίαση του ηλιοστατικού συστήματος του Κοπέρνικου³⁴⁷, το οποίο αξιολογείται ως «εύρημα [...] άκρας αγχινοίας», καθόσον το κοπερνίκειο σύστημα υπογραμμίζει τη μαθηματική απλότητα και αποφεύγει την πολυπλοκότητα των επίκυκλων και έκκεντρων κύκλων, εκφράζει όμως την επιλογή του στο σύστημα του Τύχω Μπράχε, με την αιτιολογία ότι δεν θα έπρεπε να παραβλέπουμε και τις αντιλήψεις που διατυπώνουν οι φιλομαθείς, επειδή

³⁴⁶ Γ. Καράς, *Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, Τόμ. Β', σ. 244.

³⁴⁷ Ο Μελέτιος στη *Γεωγραφία* του παρουσιάζει το Γεωκεντρικό σύστημα με την επιδιαίρεση του Σύμπαντος σε υποσελήνια και υπερσελήνια περιοχή, μνημονεύει τα κοσμολογικά συστήματα των «παλαιών», όπως το «Χαλδαϊκόν», το «Πλατωνικόν και Πτολεμαϊκόν» και το «Αιγυπτιακόν», ενώ παράλληλα καταγράφει και τις νεώτερες κοσμογραφίες του Σύμπαντος που αναφέρονται στο «Κοπερνιακόν», το «Τυχωνικόν» και το «Ημιτυχωνικόν» σύστημα. Βλ. Μελέτιος, *Γεωγραφία παλαιά και νέα*, Ενετίησι, παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1728, σ. 3: «Νικόλαος ο Κοπέρνικος επόμενος τω Φιολάω τω Πυθαγορικό, Αριστάρχω τω Σαμίω, και άλλοις των αρχαίων, θέλει την γην συνάμα τοις άλλοις στοιχείοις, ου μόνον την του ηλίου κίνησιν να κινήται, αλλά και άλλας, δηλαδή την ημερονύκτιον, απ' Ανατολών επί Δυσμάς, και την παρ' αυτού κλονώδη λεγομένην, ωσάν οπού αυτός τίθησι κέντρον του παντός τεχνεύεται, το οποίον οι Κοπερνικοί δίσχυριζόμενοι κατά τούτους τους καιρούς εκδικούσιν». Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ονομάτων επίσκεψις: Φιλοσοφία και επιστήμες στην πόλη των Ιωαννίνων», σ. 94, σημ. 222. Πβ. Αριστοτέλης, *Περί Ουρανού* Β 284a 112-14: «Τον δ' ουρανόν και τον άνω τόπον οι μεν αρχαίοι τοις θεοίς απένειμαν ως όντα μόνοναθανάτων.ο δε νυν μαρτυρεί λόγος ως άφθαρτος και αγέννητος, έτι δ' απαθής πάσης θνητής δυσχερείας εστί», στο ίδιο 293a 17-23: «Περί μεν ουν της θέσεως ου την αυτήν άπαντες έχουσι δόξαν, αλλά των πλείστων επί του μέσου κείσθαι λεγόντων, όσοι τον όλον ουρανόν πεπερασμένον είναι φασιν, εναντίως οι περί την Ιταλίαν, καλούμενοι δε απυθαγόρειοι λέγουσιν.επί μεν γαρ του μέσου πυρ είναι φασι, την δε γην, εν των άστρον ούσαν, κύκλω φερομένην περί το μέσον νύκτα τε και ημέραν ποιείν».

αυτό είναι «τοσούτον ασύμφωνον [...] τη γραφή».³⁴⁸ Το σύστημα του Τύχο Μπράχε, ότι δηλαδή γύρω από την ακίνητη γη περιφέρονται ο ήλιος, η σελήνη και οι απλανείς αστέρες, προσέφερε το κατάλληλο πλαίσιο στο οποίο εντάσσονταν οι διηγήσεις της Αγίας Γραφής και γι' αυτό ο Μελέτιος το θεωρούσε ως το πιο σωστό και το υιοθέτησε, διότι «σώζει τα φαινόμενα» και επίσης δεν έρχεται σε αντίθεση με την, κατά γράμμα, ερμηνεία της βιβλικής κοσμογονίας.

Την εποχή που ο Μελέτιος συνέγραφε την *Αστρονομία* του, η χρήση των τηλεσκοπίων προσέφερε στην επιστήμη νέα δεδομένα σχετικά με την ανακάλυψη νέων ουρανίων σφαιρών και με τις γεωμετρικές σχέσεις που διέπουν αυτούς και η ανακάλυψη αυτή προκάλεσε ανεξήγητη αμηχανία. Με το ίδιο επιστημονικό πνεύμα αντιμετωπίζει και στη *Γεωγραφία*³⁴⁹ του τις νέες επιστημονικές ανακαλύψεις για τους νέους αστέρες. Η προσέγγιση του θέματος γίνεται από τον Μελέτιο με τα νέα επιστημονικά στοιχεία, αλλά επεσήμανε όμως τον διαχωρισμό ανάμεσα στον ουρανό των «θεολόγων» και τον ουρανό των «αστρονόμων»³⁵⁰, προκειμένου να είναι συνεπής, τόσο με την κοσμογονία της Αγίας Γραφής,³⁵¹ όσο και με την πείρα των αισθήσεων.³⁵² Για τον Μελέτιο, όπως και για τον Θ.

³⁴⁸ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 210-212.

³⁴⁹ Ο τίτλος είναι: «*Γεωγραφία παλαιά και νέα, συλλεχθείσα εκ διαφόρων συγγραφέων παλαιών τε και νέων, και εκ διαφόρων επιγραφών των εν λίθοις και εις κοινήν διάλεκτον εκτεθείσα, χάριν των πολλών του ημετέρου γένους, αφιερωθείσα τω μακαριωτάτω και σοφωτάτω πατριάρχη της αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ και απάσης παλαιστίνης, κυρίω κυρίω Χρυσάνθω, σοφία διαπρέποντι ες τα μάλιστα τη τε ημετέρα και τη θύραθεν, εν έτει τω σωτηρίω αψιστ νοεμβρίου ια*», στο: Γ. Καράς, *Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, Τόμ. Β, σ. 240.

³⁵⁰ Μελέτιος, *Γεωγραφία Παλαιά και νέα*, σ. 4 και *Επιτομή της Αστρονομίας*, φ. 161, «κατά την Ιεράν Γραφήν τρεις μόνον είναι τους ουραμούς, πράγματι απ' αλλήλων δικεκριμένους. τον αέριον δηλαδή, τον αστρώον, και τον εμπύριον». Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 217, σημ. 486.

³⁵¹ Βλ. Μελέτιος, *Επιτομή της Αστρονομίας*, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, κώδ. Αρ. 3165, φ. 97r-98v, κεφ. Γ' «...η γη την μέσην θέσιν του ουρανού επέχουσαν ουδέ μίαν κίνησιν ποιείται», στο Γ. Παπαγεωργίου, *Ένα αγνοημένο χειρόγραφο Χριστιανικής αστρονομίας: Το «τρόπαιον κατά των Κοπερνικάνων του Γρηγοράσκου Μπαλανίδη»*, σ. 56 σημ. 1.

³⁵² *Αυτόθι*, σημ. 2, φ. 98 r.

Κορυδαλέα, ο αισθητός κόσμος είναι αυτός που αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις και έγινε από τον πλάστη δημιουργό στρογγυλός, διότι όπως ο Θεός δεν έχει αρχή και τέλος, έτσι και ο κόσμος είναι σφαιρικός στο σχήμα χωρίς να διακρίνεται αρχή και τέλος.

Ο συλλογισμός του Μελετίου διαφοροποιείται από την επιχειρηματολογία των νεοελλήνων αριστοτελικών, καθόσον η γεωκεντρική αντίληψη εμφανίζεται όχι ως αυταπόδεικτη αλήθεια, αλλά ως βεβαιότητα που στηρίζεται στην «κοινοτέραν δόξαν», καθόσον υπογραμμίζει την ανάγκη να αποκτήσει ο άνθρωπος γνώση «διά πολλών επιστημών», ανάμεσα στις οποίες είναι η ιστορική και η μαθηματική γεωγραφία.³⁵³

Με διάφορα επιγράμματα ύμνησαν το μεγαλείο, τη σοφία και την προσφορά του Μελετίου³⁵⁴ και μεταξύ αυτών είναι, ενδεικτικά: του ιατροφιλοσόφου Σταύρου Μουλαΐμη³⁵⁵ (1733) «Καλλιόπη ορόωσα βίβλον γεωγράφου ήδη//Μελετίοιο έφη. άρα τις ην ούτος;// Οίδε νος άστεα ηδέ πόλεις, μέτρα γης; Έθορ' Ορφεύς....», του Μπαλάνου Ρίζου: «...Μελέτιος δε μάκαρ' εν Άρτη ιερατεύων//ου στρατόν οπλίτην ουδέ μάχην τε έχων//Γην ώδευσε βατήν άβατόν τε ποδοίν ατρεμήτοι...», του Αναστασίου ιερέως παπα Βασιλείου³⁵⁶: «~Η ρα όσαι έποχοι Φαέθοντος αρείονα παιδός//Ηελιοίο οράν υψινεφώς δυνατοί//Μελλετιώ κύδος μέγα ηελίοιο δίκην φως//Παντοίοις σοφίης, πάσιν ος άρτι νέμει...» και του Αλέξιου Σπανού: «Κοσμοπολίτης ων φως μήποτε σεις αδαήμων//ης πόλεως, βίβλον Μελλετιου

³⁵³ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 210-219.

³⁵⁴ Ο Στέφανος Μπέττης συνέγραψε πραγματεία με τίτλο «Μελέτιος ο Γεωγράφος ή το πρώτο Ηπειρωτικό Πανεπιστήμιο 1661-1714. (Η ζωή και το έργο του)», *Ηπειρωτική Εστία*, 13 (1964), 522-544 και 587-618.

³⁵⁵ Από τα Ιωάννινα, σπούδασε στην Πάδοβα και εξέδωσε το έργο του «αντίδοτον περί των ιοβόλων δηγμάτων και τινων άλλων ενετήσιν 1724». Πβ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σ. 528.

³⁵⁶ Βλ. Ευλόγιος Κουρίλας, «Ηπειρωτικά Ανάλεκτα».

μελέτα.»³⁵⁷ Ο Μελέτιος διακρίνονταν για την ευρυμάθεια και τις αρετές του, αλλά ήταν και κάτοχος της «θύραθεν παιδείσεως».³⁵⁸

Δάσκαλος, αλλά και μαθητής στη Σχολή Επιφανείου διετέλεσε ο Παρθένιος Κατσιούλης.³⁵⁹ Ο Γ. Ζαβίρας τον χαρακτηρίζει «ιεροδιδάσκαλο άνδρα σοφόν και πεπαιδευμένον εν τη θεολογία και δόκιμον τη γραφή».³⁶⁰ Διαδέχθηκε στην Επιφάνειο Σχολή³⁶¹ τον Μελέτιο Μήτρου και υπήρξε ρηξικέλευθος καθηγητής. Ο Π. Κατσιούλης αποπειράθηκε να συγκεντρώσει σε ένα σώμα τις παροιμίες του λαού, τις οποίες συμπεριέλαβε στο πόνημά του με τίτλο *Αποφθέγματα Απανθίσματα Αγίων πατέρων και φιλοσόφων*³⁶² και να τις αντιπαραβάλλει με τις αρχαίες.³⁶³ Το έργο του αυτό συνιστά την αρχή της λαογραφικής επιστήμης, είναι πρωτοποριακό και έχει εθνική σημασία.³⁶⁴ Ερανίσματα από τη συλλογή αυτή συμπεριέλαβε ο Κοσμάς Μπαλάνος στον πρόλογο της «Άλγεβράς» του, ονομάζοντάς τα «Παροιμιαστήριον», καταχωρώντας και υποσχέσεις του Π. Κατσιούλη ότι «μετ' ου πολύ δε, ην Θεός δίδω, και άλλην συλλογήν, την των Αποφθεγμάτων, προσοίσω υμίν, αδελφά γαρ, κατά τον ειπόντα, παροιμιαί και αποφθέγματα. Εγώ μεν ουν, ώ σεβασμία

³⁵⁷ Στ. Μπέττης, «Μελέτιος ο Γεωγράφος» σσ. 596-598.

³⁵⁸ Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 391.

³⁵⁹ Ο Παρθένιος Κατσιούλης (ή Κατζιούλης) γεννήθηκε στα Ιωάννινα απεβίωσε περί το 1730. Εξέδωσε το εκκλησιαστικό πόνημά του με τίτλο *Αποφθεγμάτων Απανθίσματα*, Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 82.

³⁶⁰ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, σ. 508.

³⁶¹ Ο Π. Κατσιούλης δίδαξε από το 1693-1698 και από το 1700 έως το 1706. Πβ. Γ. Πλουμίδης, «Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας», σ. 238.

³⁶² Ο πλήρης τίτλος είναι: «*Αποφθεγμάτων απανθισμάτων αγίων πατέρων και φιλοσόφων, συλλεχθέντα παρά του εν ιεροδοδασκάλοις κυρίου Παρθενίου το Κατζούλη, προσφωνηθέντα δε τοις ευγενεστάτοις, και χρησιμοτάτοις ανταδέλφοις, κυρίω Ζαχαρία και κυρίω Σελέκη τοις εξ Ιωαννίνων, τανύν πρώτον τύποις εκδοθέντα και μετά πλείστης της επιμελείας διορθωθέντα. Ενετίησι αφκή. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων*», σελίδες 316. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, σ. 258, σημ. 27.

³⁶³ Το έργο του συγκέντρωνε 700 παροιμίες που χρησιμοποιούνταν κατά την εποχή του στα Γιάννενα και οι οποίες έμειναν ανέκδοτες και για τις οποίες κάνει λόγο ο Κοσμάς Μπαλάνος στον πρόλογο της Άλγεβράς του. Πβ. Κ. Βακαλόπουλος, *Ήπειρος*, σ. 267.

³⁶⁴ Β. Κύρκος, «Παιδευτική παράδοση και νεωτερικό πνεύμα στην Ήπειρο», σ. 41.

ομήγυρις, ό κατά δύναμιν είχον, προσήνεγκον, υμών δ έκάστος τον οικείον έρανον μη αποστερείτω, καθά δυνάμεως έτυχεν. Ούτω δε ποιούντες εντολήν πληρούμεν θεού, ώ η δόξα εις τους αιώνας, αμήν».³⁶⁵

Από τα «αποφθέγματα αγίων και φιλοσόφων» που συγκέντρωσε ο Παρθένιος Κατσιούλης, μπορούμε αναμφίλεκτα να συμπεράνουμε ότι παρέδιδε και ανέλυε στη διδασκαλία του και φιλοσοφικά ζητήματα, στηριζόμενος στα φιλοσοφικά του αποφθέγματα που θ' αποτελούσαν και χειρόγραφο μέσο διδασκαλίας. Από τη Συλλογή των Γιαννιώτικων παροιμιών, οι οποίες ανέρχονται σε 182, πολλοί άντλησαν πλούσιο υλικό και εμπλούτισαν τη δική τους εργογραφία, όπως ο Παν. Αραβαντινός, ο Γ. Κρεμμύδης και ο Ι. Ζ. Μανιάρης καθώς και άλλοι.³⁶⁶

Δάσκαλος στην Επιφάνειο Σχολή υπήρξε και ο Αλέξιος Σπανός, ο οποίος ήταν ανιψιός του Μελέτιου Μήτρου από αδελφή, καθώς και ο Αναστάσιος παπα Βασιλείου³⁶⁷. Μετά το θάνατο του Μελέτιου, επικοινωνούν την 1-11-1716 με τον Χρύσανθο Νοταρά πατριάρχη Ιεροσολύμων για την έκδοση της *Γεωγραφίας*, αναφέροντας μεταξύ των άλλων: «Υπό την πατριαρχικήν λοιπόν πορφύραν της υμετέρας πανσόφου μακαριότητας καταφεύγουσα η παρούσα γεωγραφική βίβλος δεν φοβάται ούτε την υλακήν των εχθρών ούτε τα δήγματα των συκοφαντών. Αλλά είτις έτερος Ζωΐλος αναστή ος δη Ομηρομάστιξ λέγεται επισκώπτων τα του μακαρίτου Μελετίου τη πατριαρχική ράβδω της υμετέρας μακαριότητας εκδιωχθείς εις κενόν κοπιάσει...»³⁶⁸. Στην επιστολή τους αυτή οι δύο λόγιοι, ζητούν την προστασία από τον Χρύσανθο Νοταρά γιατί φαίνεται πως είχαν επίγνωση της σπερματικής

³⁶⁵ Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 83.

³⁶⁶ Βλ. Γεώργιος Π. Σαββαντίδης, «Οι παροιμίες του Παρθένιου Κατζιούλη», *Δωδώνη*, 1 (1972), 143-200, καθώς και Ν. Γ. Πολίτου, *Παροιμίες*, Τόμ. 1, Εν Αθήναις 1899, σ. λδ', και τέλος μια επιλογή παροιμιών του Κατζούλη μαζί με δημοτικά τραγούδια και δίστιχα έφτασε στα χέρια του Γκαίτε από τη Συλλογή του Xaxthausen.

³⁶⁷ Στ. Μπέττης, «Μελέτιος ο Γεωγράφος», σ. 591.

³⁶⁸ Ο.π., σ. 592.

αμφισβήτησης του παραδοσιακού φιλοσοφικού περιεχομένου της *Γεωγραφίας*³⁶⁹ του Μελετίου και της εμφάνισης ιχνών από τις νεωτερικές αντιλήψεις. Οι αντιλήψεις αυτές εκφραζόμενες την εποχή εκείνη ήταν βέβαιο ότι θα προκαλούσαν ταλαντώσεις στην εκκλησιαστική κοσμολογία και γι' αυτό ζητούν την προστασία του Χρύσανθου. Μάλιστα δε εκτιμούν ότι οι επικριτές θα ενσκήψουν πάνω τους ως αρπακτικά, που παρομοιάζονται σαν τον Ζωΐλο από την Αμφίπολη, μαθητή του Διογένη και ενσαρκωτή των μοχθηρών και κακόβουλων επικρίσεων, ο οποίος για την ανευλάβειά του ονομάστηκε Ομηρομάστιξ³⁷⁰. Άλλωστε στην ανωτέρω επιστολή του ο Α. Σπανός και Α. παπα Βασιλείου επισημαίνουν την πρόθεση του μακαρίτη Μελετίου να γράψει τη *Γεωγραφία* του «κατά μίμησιν των παλαιών τούτων και νέων Γεωγράφων».³⁷¹ Το νεωτερικό πνεύμα του Μελετίου αποδεικνύεται και από τον πρόλογο της *Γεωγραφίας* με τον τίτλο «*τοις Εντευξομένοις*», όπου απορρίπτει την εφαρμοζόμενη μέθοδο διδασκαλίας η οποία κάνει τους μαθητές «να αηδιάζουν σχεδόν και δεν έχουν καμμίαν όρεξιν προς μάθησιν», προτείνει δε και τη διδασκαλία των μαθημάτων της Ιστορίας και της γεωγραφίας, «αναγκαιοτάτων μαθημάτων» και η οποία διδασκαλία «είναι αμελημένη παντάπασιν μεταξύ εις τους νέους του γένους μας».³⁷² Με τη διατύπωση αυτή σαφώς υπαινίσσεται την αποδέσμευση από την παραδοσιακή αντίληψη για την παιδεία.

³⁶⁹ Ο πλήρης τίτλος είναι: *Μελετίου Γεωγραφία παλαιά τε και νέα, εκ διαφόρων συγγραφέων παλαιών τε και νέων, και εκ διαφόρων επιγραφών, των εν λίθοις, εις κοινήν διάλεκτον εκτεθείσα, χάριν των πολλών του ημετέρου γένους. προσφωνηθείσα δε των εντιμωτάτω κυρίω Παναγιώτη Σαράφη. τανύν πρώτον εκδοθείσα, Ενετίησι, αψηκή, παρά Νικολάω Γλυκεί».*

³⁷⁰ Στ. Μπέττης, «Μελέτιος ο Γεωγράφος», σ. 592, σημ. 34.

³⁷¹ Ο.π., σ. 592 «...Κατά μίμησιν λοιπόν των παλαιών τούτων και νέων Γεωγράφων ηθέλησε και ο μακαρίτης κυρ Μελέτιος ανήρ φιλόπονος ως είτις άλλος και πολυμαθής να συνθέση γεωγραφικόν βιβλίον εις ωφέλειαν και τιμήν του ημετέρου γένους των ορθοδόξων...».

³⁷² Ο.π., σ. 594.

Ο Αλέξιος Σπανός λόγω του υψηλού επιπέδου μόρφωσής του κλήθηκε από τον μητροπολίτη Ηρακλείας Γεράσιμο³⁷³ για να διορθώσει τη μετάφραση στην «Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου», έργο νομικό, αλλά και της συγγραφής νέου εγχειριδίου για το θεσμό των συνοικεσίων, έργο το οποίο είχε συχνή χρήση.³⁷⁴ Εκτός από δάσκαλος στην Επιφάνειο Σχολή τη περίοδο 1734-1742, διετέλεσε και δάσκαλος στην Αδριανούπολη, υπάρχει δε και χειρόγραφο έργο του που φέρει την επιγραφή «Αλέξιου Σπανού περί ποιητικής τέχνης, είτ' ουν στιχουργίας»³⁷⁵. Ο διαπρεπής αυτός λόγιος του 17^{ου}-18^{ου} αιώνα με τη διδασκαλία και το έργο του συνέβαλε στην πνευματική αναγέννηση και την πνευματική ανάπτυξη του ελληνισμού.

Εκτός από την Επιφάνειο Σχολή Ιωαννίνων, ο Επιφάνιος Ηγούμενος διέθεσε με τη διαθήκη του 50 δουκάτα ετησίως «για να μισθοδοτείται δάσκαλος και εν Αθήναις με τα αυτά προσόντα και με τους ίδιους κανονισμούς, ους εθέσπισε και διά την εκλογήν του εν Ιωαννίνους τοιούτου...».³⁷⁶ Από το έτος 1762 η Σχολή των Αθηνών ευεργετήθηκε από τον Αθηναίο Ιωάννη Ντέκα του Νικολάου, που ήταν έμπορος στη Βενετία, ο οποίος άφησε με διαθήκη του το 1757 ετήσιο κληροδότημα 20 δουκάτα υπέρ του δασκάλου και 300 δουκάτα υπέρ των μαθητών.³⁷⁷

Το ευεργετικό ενδιαφέρον του Επιφάνιου δεν εστιάζονταν μόνο προς την γενέτειρα πόλη του, αλλά προσανατολίζονταν σε όλους τους ελληνόπαιδες, προκειμένου να ανορθωθεί το πνευματικό τους επίπεδο

³⁷³ Κ. Ι. Δυοβουνιώτης, «Αλέξιος Σπανός», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 1 (1926), 206-218, όπου αναφέρεται και προβληματισμός για την ταυτοποίηση του Αλέξιου Σπανού με τον «Αλέξιο Τζέτζη εξ Ιωαννίνων».

³⁷⁴ Το έργο του Α.Σπανού γνώρισε τρεις εκδόσεις, το 1744, 1766 και 1777. *Ο.π.*, σ. 208, σημ. 1.

³⁷⁵ Το ανέκδοτο αυτό έργο του Αλέξιου Σπανού, είναι ένα θεωρητικό κείμενο για την ποιητική και σύμφωνα με τα γραφόμενά του «αύτη η ποιητική τέχνη τοις πάλι των Ελλήνων σοφοίς φιλοσοφία τις πρώτη εδόκει, εισάγουσα εις τον βίον των ανθρώπων, διδάσκουσα παν πάθος και ήθος και πάσαν πράξιν μεθ' ηδονής...», στο Κωνσταντίνος Ι. Δυοβουνιώτης «Αλέξιος Σπανός».

³⁷⁶ Κ. Μέττζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον», σ. 84.

³⁷⁷ *Ο.π.*, σ. 88, σημ. 1.

και αυτό το απέδειξε με την ευεργεσία της Σχολής Ντέκα των Αθηνών³⁷⁸. Στη Σχολή Ντέκα, η επονομαζόμενη «Φροντιστήριο Ελληνικών μαθημάτων», διδάσκονταν η γραμματική του λόγιου Θεόδωρου Γαζή (1370-1475) ή του βυζαντινού σοφού Κωνσταντίνου Λάσκαρη (1434-1501), τη «Λογική» του Αθηναίου Θεόφιλου Κορυδαλέα, τη ρητορική του Ερμογένους, κείμενα από την «Εγκυκλοπαίδεια» του Αθηναίου Πατούσα για τη σπουδή των Ελλήνων συγγραφέων, καθώς και Έλληνες ποιητές.³⁷⁹

Η «Επιφάνειος Σχολή» ή «Μικρή Σχολή», ή «Πρώτη Σχολή», ήταν η πρώτη Νεωτεριστική Σχολή³⁸⁰ και η πρώτη σχολή που ιδρύθηκε στον ελληνικό χώρο³⁸¹ και κάλυψε το εκπαιδευτικό κενό που άφησε η διακοπή της «Σχολής Φιλανθρωπινών». Η λειτουργία της στα Ιωάννινα εγκαινίασε τον αγώνα για την πνευματική αφύπνιση του Γένους ανοίγοντας ένα νέο, ίσως και σημαντικότερο κεφάλαιο στην πνευματική ζωή της πόλης των Ιωαννίνων.³⁸² Με τις πράξεις του ο Επιφάνιος Ηγούμενος αποδεικνύεται ότι είχε επίγνωση των εθνικών και πατριωτικών στόχων του ελληνισμού που εξυπηρετούντο με την ίδρυση σχολείων και γενικά με την ανάπτυξη της παιδείας και αυτό το επισημαίνει στη διαθήκη του λέγοντας ότι του Γένους «ευρίσκεται εστερημένον από τον μέγαν θησαυρόν της σοφίας».³⁸³

Ως άνθρωπος του εμπορίου διέγινωσε την ανάγκη του εκσυγχρονισμού του νεοελληνικού εκπαιδευτικών δομών του υπόδουλου

³⁷⁸ Βλ. Σπ. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί τουρκοκρατίας», σ. 284: «Χαρακτηριστικόν δε είνε, ότι ο αυτός (δηλ. ο Επιφάνιος) συνέστησε ταυτοχρόνως και σχολής εν Αθήναις»

³⁷⁹ Ηλίας Μηνιάτης, «Η Αθηναϊκή Σχολή Ντέκα», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 118 (1953), 29-34, σσ. 31-32.

³⁸⁰ Σπυριδών Π. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί τουρκοκρατίας», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός*, 12 (1916), 132-176, σ. 143.

³⁸¹ Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Ηπείρου*, σ. 214.

³⁸² Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Αγώνες για ιδεολογική ανανέωση στην παιδεία των Ιωαννίνων. Ερμηνευτικό Χρονικό», *Αντί*, 14 (1982), 26-30, σ. 27.

³⁸³ Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Η Ηπειρος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και η εθνική αναγέννηση*, σσ. 16-17.

Γένους και δαισιθάνθηκε την ανάγκη να αποκτήσει η εκπαίδευση πρακτικό και ωφέλιμο χαρακτήρα. Το πρόβλημα της ανεύρεσης ικανών και καταρτισμένων δασκάλων για τη διδασκαλία των νεωτερικών μαθημάτων με νέες μεθόδους ήταν ένας σημαντικός αρνητικός παράγοντας στην υλοποίηση των οραμάτων του, αφού την περίοδο εκείνη, αφού «...μόλις ευρίσκεται τώρα διδάσκαλος, οπού νάνε ικανός να διδάσκει τους νέους την Γραμματικήν τέχνην, πόσο μάλλον Ρητορικήν και Λογικήν, Γεωμετρίαν και Αστρονομίαν, και τάλλα της φιλοσοφίας τα μέρη»³⁸⁴. Το όραμά του συνοδευόταν και ενισχυόταν από την ανάληψη της δαπάνης για την μετεκπαίδευση στο εξωτερικό μαθητών που θα αναλάμβαναν στη συνέχεια να γίνουν καθηγητές στη σχολή του.

Η έντονη φιλοσοφική αντιπαράθεση που ξέσπασε λίγο αργότερα από την λειτουργία της «Επιφανείου Σχολής», μαρτυρεί ότι υπήρχε ένας ικανός αριθμός λογίων με ικανοποιητική φιλοσοφική κατάρτιση και συνέτρεχαν και οι λοιπές πνευματικές προϋποθέσεις για τη διδασκαλία των νεωτερικών μαθημάτων στα Ιωάννινα.

2) Η αποδέσμευση από την αχλύ και την αμάθεια

α) Η αναγεννητική προσπάθεια – Η Σχολή Γκιόνμα

Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα η αναγεννητική προσπάθεια των Ελλήνων αποκτά σάρκα και οστά και αυτό οφείλεται στους εξής παράγοντες: Τα σχολεία αυξάνουν, τα ελληνικά τυπογραφεία έχουν πολλαπλασιαστεί και η γνώση διαχέεται πλέον στον ευρύτερο ελληνικό κόσμο, οι λόγιοι επιστρέφουν από τις σπουδές τους στην Ευρώπη, με πολλά αριστεία,

³⁸⁴ Με μελανά χρώματα περιγράφει ο Νικόλαος Σοφριανός την πνευματική κατάσταση και την κατάπτωση του Γένους την περίοδο εκείνη. Πβ. Νικόλαος Σοφριανός, *Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσης*, Εκδοθείσα επιμελεία και διορθώσει Αιμυλίου Λεγρανδίου, Εν Παρισίοις, Librairie Maison Neuve et Cie, 1870, σ. 79.

αυξάνονται οι πλούσιοι Έλληνες έμποροι που επιδεικνύουν προστασία για την εκπαίδευση. Οι Συνθήκες του Κιουτσούκ Καϊναρτζή και του Αϊναλή Καβάκ, προστατεύουν και διευκολύνουν το ελληνικό ναυτικό εμπόριο, το οποίο παράγει και εισάγει πλούτο και βοηθά την πνευματική κίνηση του Γένους, οι λόγιοι αυξάνουν στον αριθμό και έτσι δεν μπορεί τώρα να μεμψιμοιρεί το Γένος, όπως διαπίστωνε ο Μάξιμος ο Μαργούνιος για την κατάσταση του Γένους στα τέλη του ΙΣΤ' αιώνα. Ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας είναι η αλλαγή του τρόπου σκέψης των Ελλήνων που έχει επηρεαστεί κατά πολύ από την πνευματική αναγέννηση της Δύσης.

Πρέπει εδώ να επισημάνουμε ότι οι μαθητές που αποφοιτούσαν από τις σχολές των Ιωαννίνων προσλαμβάνονταν στη συνέχεια και ως διδάσκαλοι στις σχολές αυτές. Ένας από αυτούς ήταν και ο Αναστάσιος παπα Βασιλείου, ο οποίος δίδαξε τόσο στη σχολή Επιφανείου, όσο και στη Σχολή Γκιόνμα.

Παράλληλα³⁸⁵ με τη Σχολή του Επιφανείου λειτούργησε και δεύτερη σχολή³⁸⁶, η λεγομένη Σχολή Γκιόνμα, η λεγομένη «Πρώτη Σχολή των Ιωαννίνων»³⁸⁷. Με δωρεά του ο Μάνος Γκιόνμας³⁸⁸ στις 5 Νοεμβρίου 1676³⁸⁹

³⁸⁵ Σπ. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί τουρκοκρατίας», σσ. 287-288: «Η σχολή του Επιφανείου ελειτούργει έτι κανονικώς, 'ότε και Δευτέρα ιδρύθη παραλλήλως αυτής, εις ην επεφυλάσσετο ν' αναδειχθή πολύ ανωτέρα και, δεν είνε υπερβολή να είπω, πολύ ενδοξοτέρα. Και ταύτης δε η ίδρυσης ωφείλετο εις τέκνον των Ιωαννίνων εκ των εμπορευομένων εν Βενετία, τον Μάνον (Εμμανουήλ) Γκιούμαν».

³⁸⁶ Από τις πηγές που είναι διαθέσιμες μέχρι τώρα και από το χρόνο που εμφανίζονται οι διδάσκοντες στις δύο αυτές σχολές, συμπεραίνουμε ότι η Σχολή Επιφανείου λειτούργησε τυπικά, σύμφωνα με τη διαθήκη, από το 1687, δηλαδή σε χρόνο μεταγενέστερο από τη σχολή Γκιόνμα, που λειτούργησε από το 1672. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Επιφάνειος χρηματοδοτούσε διδάσκοντες και πριν το θάνατό του, όπως π.χ. τον Νικηφόρο Πριγγιλέα.

³⁸⁷ Σπ. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί τουρκοκρατίας», σ. 288. Πβ. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Τόμ. Β', σ. 276.

³⁸⁸ Ο Εμμανουήλ (Μάνος) Γκιόνμας, Ιωαννίτης, «του Πάνου εξ Ιωαννίνων», ευπατριδής και μεγαλέμπορος στη Βενετία, ο οποίος υλοποίησε τις επιθυμίες του θείου του Λεοντάρη Γκιόνμα, Ιωαννίτης, ευπατριδής και μεγαλέμπορος στη Βενετία, χρηματοδότησαν με κληροδότημα την ίδρυση της ομονύμου σχολής. Με «δωρεά εν ζωή» που συνέταξε στη Βενετία όριζε ότι «όλον...το κεφάλαιον ει το διάφορόν του» να «διατίθητι αιωνίως εις τους

καθόριζε την ανέγερση «Ιεροδιδασκαλείου», «Ιεροσπουδαστηρίου» και την πρόσληψη, με εκλογή, και άλλου διδασκάλου³⁹⁰ προσδιορίζοντας και το πλαίσιο του κανονισμού της Σχολής³⁹¹. Ο Μάνος Γκιόνμας καθόριζε επίσης με τη διαθήκη του την ανέγερση σχολής και προσδιόριζε σε αδρές γραμμές τον κανονισμό της.

Το πρώτο σχολείο της πόλης των Ιωαννίνων, η Σχολή Γκιόνμα, κτίστηκε το 1690³⁹² όταν ακριβώς άρχισε να γίνεται και η είσπραξη των τόκων.³⁹³ Η σχολή Γκιόνμα³⁹⁴ ήταν μία «εκ των οποίων εμετοχετεύθησαν τα νάματα της ελληνικής γλώσσης και της παιδείας εις όλον το γένος, η

κάτωθι μνημονευθησομένους ευλαβείς τόπους και διά την ενέγερσιν Ιεροδιδασκαλείου (*Seminarium*) προς όφελος του φιλάτου ... Ελληνικού Έθνους». Ο Γκιόνμας απεβίωσε στην Κέρκυρα στις 30 Ιανουαρίου 1688. Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», σσ. 92-110.

³⁸⁹ Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», σσ. 92-110. Πβ. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Τόμ. Β', σ. 276.

³⁹⁰ Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», σ. 97: «...εκτός του διδασκάλου ον διώρισεν εν τη διαθήκη του ο κ. Επιφάνιος Ηγούμενος και άλλος διδάσκαλος Έλλην, καλής φήμης και διαγωγής και δόκιμος εις τας επιστήμας ... όστις θα είναι υποχρεωμένος να διδάσκη Γραμματικήν, ανθρωπισμόν (*Humanita*) και επιστήμας Ελληνιστί εις τα παιδιά τα οποία θα εισαχθούν εις το ρηθέν Ιεροσπουδαστήριον...».

³⁹¹ Η Σχολή Γκιόνμα ενισχύθηκε και από άλλα κληροδοτήματα, όπως του Πάνου Ιερομνήμονα, (1696 ή 1691) ο οποίος άφησε 50 δουκάταγια τη συντήρηση φτωχών μαθητών, του Γεώργιου Ντίλιου, (1678) που την πλούτησε με βιβλία, της Χάιδως Γλυκή (1706) που εξσφάλισε τα αναγκαία για την εκπαίδευση ενός μαθητή και του Λάμπρου Μαρούτση, (1734), Γ. Πλουμίδης, «Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας», σ. 240. Ο Πάνος Μαρούτσης διέθεσε 6.000 δουκάτα για το διορισμό και άλλου διδασκάλου στη σχολή Γκιόνμα «αποκλειστικώς διά παντός έδρας ιερών επιστημών ελληνιστί και λατινιστί». Ι. Λαμπριδής, *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα*, Τόμ. Α', σ. 80. Πβ. Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», σ. 181.

³⁹² Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίαι των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 557.

³⁹³ Πβ. Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», σσ. 102-103, όπου πραγματεύεται και τον χρόνο λειτουργίας της σχολής.

³⁹⁴ Το 1646 ο Λεονταρής Γκιούμας κατέθεσε στη Βενετία κληροδοτήμα 20.000 δουκάτων για την ίδρυση και λειτουργία της σχολής και με «σιγγίλον πατριαρχικόν» με το οποίο αποκλείονταν από τη μετοχή τους στη διοίκηση και διαχείριση της σχολής τόσο ο μητροπολίτης, όσο και οι προύχοντες της πόλης των Ιωαννίνων και πάντες οι πολίτες «υπό αρών κι επιτιμίων επεμβαίνοντες εις την της σχολής διευθέτησιν, αφιεμένου του δικαιώματος τούτου εις μόνον τον κατά καιρούς σχολάρχην και τους απογόνους του Πάνου Καραϊωάννην». Ι. Λαμπριδής, *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα*, Τόμ. Α', σ. 80.

νήσος Πάτμος, και η Ηπειρωτική πόλις τα Ιωάννινα.³⁹⁵ «Αρχίζω από την ολιγώτερον ωφελήσασα», δηλαδή από τη σχολή της Πάτμου, έγραφε ο Κ. Μ. Κούμας.³⁹⁶

Ο Μάνος Γκιόνμας έχοντας υψηλό το αίσθημα της προσφοράς προς την παιδεία των Ιωαννίνων, ενίσχυσε τη Σχολή Επιφανείου με έναν ακόμη διδάσκαλο που όριζε να είναι καλής φήμης και διαγωγής, έξυπνος και δόκιμος εις τας επιστήμας και προσδιόριζε το περιεχόμενο των μαθημάτων που θα έπρεπε να είναι η διδασκαλία «Γραμματικής, ανθρωπισμού και επιστήμας ελληνιστί εις τα παιδιά τα οποία θα εισαχθούν εις το ρηθέν Ιεροσπουδαστήριον».³⁹⁷

Παρατηρούμε κατ' αρχήν ότι ο Μ. Γκιόνμας ακολουθεί, όπως και ο Επιφάνιος Ηγούμενος, αυστηρά κριτήρια για την επιλογή των δασκάλων και για το πρόγραμμα σπουδών. Ένα επί πλέον σοβαρό και χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η αυτονομία και η ανεξαρτησία της σχολής από τους ντόπιους θεσμικούς, εκκλησιαστικούς και λαϊκούς παράγοντες³⁹⁸, γεγονός που αποδεικνύει την εκκοσμίκευση της προτεινόμενης εκπαίδευσης και την προσαρμογή της στο αίτημα των καιρών και των ανεπτυγμένων εμπορικών και επιχειρηματικών απαιτήσεων³⁹⁹. Οι ενέργειες αυτές μπορούν να ερμηνευτούν σαν δύο ενέργειες που ανταποκρίνονται στις επιθυμίες των εμπόρων της διασποράς να διευρύνουν και να αναβαθμίσουν την παιδεία στη γενέθλια πόλη τους, σε τέτοιο βαθμό που θα πληρούσε τις προϋποθέσεις της

³⁹⁵ Η Σχολή Γκιόνμα έγινε ξακουστή και χαρακτηρίστηκε ως το μέγα σπουδαστήριο, το οποίο εξύμνησε ο Παΐσιος ο Μικρός, μαθητής του Βησσαρίωνα Μακρή, γράφοντας μεταξύ των άλλων: «Το μέγα σπουδαστήριον είναι του μακαρίου//του Γκιούνμα του Εμμανουήλ και του Λεονταρίου». Πβ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 43.

³⁹⁶ Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 555.

³⁹⁷ Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον», σ. 97.

³⁹⁸ Βλ. Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα*, Τόμ. Α', σ. 80.

³⁹⁹ Ως επιτρόπους στο σχολείο στα Ιωάννινα ο Μάνος Γκιόνμας διόρισε τον Μιχαήλ Καραγιάννη, τον Λεονδάρη Γλυκή και τον Ιωάννη Ιερομνήμονα, οι οποίοι θα εξέλεγαν διαδοχικά και τους διαδόχους τους. Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον», σ. 98.

ομόλογης ευρωπαϊκής εκπαίδευσης της περιόδου εκείνης. Πρέπει να επισημάνουμε ένα ακόμη χαρακτηριστικό στοιχείο που αφορά το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μέριμνα που καταβάλλεται για την αρωγή και τη φροντίδα των φτωχών και απόρων μαθητών «διά την τροφήν και ενδυμασίαν των απορωτέρων μαθητών», αρωγή και φροντίδα που θα αποβάλλουν την οικονομική δυσπραγία ως ανασχετικό παράγοντα για τη μόρφωση αγοριών και κοριτσιών⁴⁰⁰.

Η αγάπη και το πάθος του Μ. Γκιόνμα για την παιδεία των ελληνοπαίδων, με κάθε τρόπο, αποδεικνύεται από το γεγονός ότι φρόντισε μέσα από τη διαθήκη του να διοχετευθούν τα χρήματα για την ίδρυση σχολής σε άλλη πόλη της Ελλάδας, αν υπάρξει αμέλεια από τους Πληρεξουσίους του ή «δι άλλην τινα αιτίαν απρόοπτον».⁴⁰¹

Στην αναγεννητική προσπάθεια του Μ. Γκιόνμα έρχεται αρωγός ο Λάμπρος Μαρούτσης, ο οποίος με τη διαθήκη του στις 30 Απριλίου 1734 διαθέτει 500 δουκάτα για την «εξύψωσιν της σπουδής των επιστημών εις το Ιεροσπουδαστήριον των Γιαννίνων εγκαθιδρυθέν παρά του μακαρίτου Μάνου Γκιόνμα».⁴⁰² Με τη διαθήκη του ο Λάμπρος Μαρούτσης έρχεται αρωγός και συμπαραστάτης στην προσπάθεια ανύψωσης της ελληνικής παιδείας που εγκαινίασαν ο Ε. Ηγούμενος και ο Μ. Γκιόνμας, ορίζοντας ότι με τους τόκους των ανωτέρω 500 δουκάτων, μετά τον θάνατό του, να διατίθεται κατ' έτος «προς όφελος της Ελληνικής νεότητος υπέρ ενός διδασκάλου διακεκριμένης και εξαιρετικής μορφώσεως με υποχρέωσιν του ιδίου να διδάσκη εις τα Ιωάννινα τας επιστήμας ήτοι λογικήν, φυσικήν, μεταφυσικήν, θεολογίαν εις όποιον ήθελε σπουδάσει, και μαθηματικά, ελληνιστί και λατινιστί, θεωρών αναγκαίαν την σπουδήν της λατινικής δια την επιτυχίαν των ομοεθνών ημών σπουδαστών, οι

⁴⁰⁰ «...να είναι όντως άποροι, τούθ' όπερ δέον να είναι εν γνώσει της συνειδήσεως των Επιτροπών μου...». Βλ. Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον», σ. 97.

⁴⁰¹ Ο.π., σ. 99.

⁴⁰² Ο.π., σ. 157.

οποίοι μεγάλως εξημιώθησαν από την μοιραίαν απώλειαν του Ελληνικού κράτους, με την οποίαν απωλέσθησαν αι κύριοι βάσεις των επιστημονικών εγγράφων».⁴⁰³

Το ενδιαφέρον τους Γιαννιωτών εμπόρων για τις νέες επιστήμες και την παρώθηση των νέων να σπουδάσουν, εξασφαλίζοντας και τα ανάλογα οικονομικά μέσα, είναι έμπρακτο και αποδεικνύει την μεγάλη φροντίδα για την ανόρθωση του «πεπτωκότος γένους». Επί πλέον δε μπορούμε να το ερμηνεύσουμε και ως ένα αίτημα των εμπόρων της διασποράς για μια διευρημένη παιδεία που θα ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της αντίστοιχης ευρωπαϊκής.

Με την συνδρομή και την αρωγή των Γιαννιωτών εμπόρων στη Σχολή Γκιόνμα «λαμβάνει αρχήν η σύστασις της δημόσιας διδασκαλίας εις Ιωάννινα και γίνεται εντεύθεν φανερόν ότι το σχολείον των Ιωαννίνων νεώτερον μεν ολίγον τι του Βυζαντίου είνε αρχαιότερον των λοιπών από πολλά της Ελλάδος, και ο λόγος θέλει φανερώσει ότι μέχρι τινός και πλέον πάρ' άλλο κανένα ακμάζον».⁴⁰⁴

Την περίοδο της ίδρυσης της Σχολής Γκιόνμα φαίνεται πως υπήρχε στα Ιωάννινα και άλλη μία ακόμη σχολή, όπως μας βεβαιώνει ο Αναστάσιος Μιχαήλ ο εκ Ναούσης σε ένα σύγγραμά του που επιγράφεται «Περιηγηματικόν Πιπτάκιον», καθόσον «τα γράμματα δεν ήσαν παντελώς ξένα εκεί, τουλάχιστον περί τα μέσα της ΙΖ' εκατονταετηρίδος», όπως αναφέρει Γερμανός ιερομόναχος.⁴⁰⁵

Ο Επιφάνιος Ηγούμενος, ο Εμμανουήλ Γκιόνμας, ο Νικόλαος Καραϊωάννης και ο Πάνος Ιερομνήμων, με τις πράξεις τους εγκαινίασαν

⁴⁰³ Ο.π., σ. 158.

⁴⁰⁴ «Δοκίμιον», Εφημ. «Η Φωνή της Ηπείρου», φ. 452 (1901). Πβ. Μ. Παρανάκας, «Περί της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής» του ίδιου, «Περί της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής (1453-1691)».

⁴⁰⁵ Χ. Φιλητάς, «Τεμάχιον επιστολής», σ. 593: «...αναφέρει (Ο Αναστάσιος ο εκ Ναούσης) περί των τότε εν Ιωαννίνοις δύο σχολείων, από τα οποία, το μεν, λέγει υπ' αυτών των Ιωαννιτιών, το δε υπό τινος Εμμανουήλ Γγιούμα ενιδρύεται»

την «Ηπειρωτική Ευποιΐα», η οποία θα συνεχιστεί κατά τον 18^ο αιώνα με τους Λάμπρο και Σίμωνα Μαρούτση και τον Ζώη Καπλάνη και θα κορυφωθεί κατά τον 19^ο αιώνα με την παρουσία των αοιδίμων Ζωσιμάδων.

Τα ονόματα των δασκάλων της Σχολής Γκιόνμα εμφανίζονται από το χρόνο που Ελληνική Αδελφότητα του Αγίου Νικολάου Βενετίας ανέλαβε τη διαχείριση του κληροδοτήματος. Ως πρώτος διδάσκαλος εμφανίζεται ο Βησσαρίων Μακρής (1630(;) – 1699).⁴⁰⁶

β) Η διδασκαλία του Βησσαρίωνα Μακρή

Ο Βησσαρίων Μακρής (1630 -1699) υπήρξε ο πρώτος διευθυντής της Σχολής Γκιόνμα. Είχε μαθητεύσει στα Ιωάννινα πλησίον του Νικολάου Κούρσουλα⁴⁰⁷ και του Σπυρίδωνα Τριανταφύλλου⁴⁰⁸, όταν αυτός είχε ιδρύσει και λειτουργήσει το 1658 σχολείο στα Ιωάννινα και από τότε

⁴⁰⁶ Ο Γ. Πλουμίδης, «Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας», σ. 239, αναφέρει ως πρώτο διδάξαντα τον Βησσαρίωνα Μακρή (1672-;), και ακολουθούν ο Μαζαράκης (-1682), ο Γεώργιος Σουγδουρής (1682-1715;), ο Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος (1715;-1720), ο Μεθόδιος Ανθρακίτης (1723-1734), ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος (1734-1759), ο Κοσμάς Μπαλάνος (1759-1798), ο Κωνσταντίνος Μπαλάνος ή Καμινάρης (1798-1819), ο Αναστάσιος Μπαλάνος (1819-1820) και ο Γρηγοράσκος Μπαλανίδης (1818-1820).

⁴⁰⁷ Ο Ζακύνθιος φιλόσοφος και θεολόγος Ν. Κούρσουλας βρέθηκε και δίδαξε στα Ιωάννινα την περίοδο 1645-1647 όπως φαίνεται από τον αυτόγραφο κώδικα με αριθμό 22 του Βησσαρίωνα Μακρή της συλλογής κωδίκων και χειρογράφων της βιβλιοθήκης Κοινότητας Καλλιπόλεως Θράκης με τίτλο «Εις την του Αριστοτέλους Φυσικήν Πραγματείαν Υπομνήματα και ζητήματα Νικολάου Κούρσουλα ή Κούρτζολα του Ζακυνθίου, διδασκάλου, φιλοσόφου και θεολόγου. Εγράφη υπό του μαθητού αυτού Βησσαρίωνος Μακρή». Πβ. Ε. Σαβράμης, «Ο Βησσαρίων Μακρής», σ. 45. Πβ. Λίνος Μπενάκης, «Ένα ανέκδοτο ελληνοαραβικό λεξιλόγιο Αριστοτελικής λογικής ορολογίας του Βησσαρίωνος Μακρή (1670)», στο: Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, *Νεοελληνική Φιλοσοφία 1600-1950*, 97-108. Ο συντάκτης του λεξικού Βησσαρίων Μακρής σημειώνει χαρακτηριστικά: «Αυταίς ταις λέξαις ταις ευγάλαμεν από ένα βιβλίον της λογικής αράπικον διατί και οι αράπηδες έχουν την λογικήν του Αριστοτέλους αραβιστί». Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «"Ονομάτων Επίσκεψις": Φιλοσοφία και επιστήμες στην πόλη των Ιωαννίνων κατά τον 18^ο αιώνα», σσ. 28-29.

⁴⁰⁸ «Άμα δε ο σοφός Σπυρίδων Τριαντάφυλλος ήνοιξε σχολείον εν Ιωαννίνοις τω 1659, συγκατηριθμήθη και ο Βησσαρίων μεταξύ των ακροατών αυτού, και διά θερμού ζήλου επιδοθείς εξεπαιδύθη υπ' εκείνον επί τέσσαρα και ήμισυ έτη τα γραμματικά, ποιητικά και μέρος της λογικής». Βλ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 109.

σπούδαζε ο Βησσαρίων μαζί με άλλους συμμαθητές του,⁴⁰⁹ σύμφωνα με τον βιογράφο του Παΐσιο τον Μικρό.⁴¹⁰

Είχε μαθητεύσει κοντά στους νεοαριστοτελικούς φιλοσόφους Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και Καρυοφύλλη Ιωάννου, στην Πατριαρχική Ακαδημία⁴¹¹ και υπήρξε «ανήρ ελλόγιμος της Ελληνικής, λατινικής και ιταλικής γλώσσης και έμπειρος εις την αριστοτελικήν φιλοσοφίαν και ιεράν θεολογίαν... ειδήμων και ικανός πεπαιδευμένος την τε θύραθεν φιλοσοφίαν και την καθ' ημάς Ιεράν θεολογίαν».

Επιστρέφοντας από την Κωνσταντινούπολη διορίστηκε και δίδαξε στη Σχολή Γκόνμα⁴¹² από το 1675 ως το 1683⁴¹³ και όπως μπορούμε να συναγάγουμε από το χειρόγραφο έργο του και από την *Επιστολογραφία* του δίδασκε γραμματικά μαθήματα, Ποιητική, Ρητορική, Μαθηματικά, Αστρονομία, Θεολογία και Φιλοσοφία.⁴¹⁴ Ο μαθητής και συνεργάτης του Παΐσιος ο Μικρός αναφέρει ότι μόλις «ήρξατο των παραδόσεων [...] πληθύς μαθητών πολλαχόθεν συνέρρευσαν εις ακρόασιν των υψηλών

⁴⁰⁹ Ο.π., σσ. 109, 203.

⁴¹⁰ Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σσ. 63, 141· Ε. Σαβράμης, «Ο Βησσαρίων Μακρής», σ. 33, σημ. 2 και 3· Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σσ. 205-206, 525, με παράθεση της εργογραφίας του. Επί πλέον βιογραφικά στοιχεία διασώζουν και οι Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σσ. 384-385, Μιχαήλ Μήτρου, «Εκκλησιαστική Ιστορία, μετενεχθείσα εκ της Ελληνικής εις την ημετέραν απλοελληνικήν φράσιν εις τόμους τρεις διαιρεθείσα και πλουτισθείσα με απλάς χρησίμους και αναγκαίας υποσημειώσεις και ακριβής πίνακας παρά Γεωργίου Βενδότη εκ Ζακύνθου και παρ' αυτού διορθωθείσα», εν Βιέννη της Αυστρίας, 1783-1784, σ. 488. Πβ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 108-112.

⁴¹¹ Β. Μυστακίδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των εν Ιωαννίνους σχολείων», σ. 62, σημ. 2, 3.

⁴¹² Όσον φορά την ονομασία της σχολής διαπιστώνουμε ότι σ' αυτή έχουν δοθεί ονόματα όπως Σχολή, Μεγάλη Σχολή, Πρώτη Σχολή, Σχολή Γκόνμα, Σπουδαστήριον, Φροντιστήριον Ιεροδιδασκαλείον, (ιταλικά *Seminario*) και Λύκειον. Βλ. Β. Χαλασάνης, «Ο Βησσαρίων Μακρής και οι πνευματικές αναζητήσεις στα Ιωάννινα κατά τον ΙΖ' αιώνα», σσ. 324-325.

⁴¹³ Κατά τον Ε. Σαβράμη, «Ο Βησσαρίων Μακρής», σ. 35, υπάρχουν και διαφορετικές απόψεις σχετικά με τα χρόνια διδασκαλίας του στα Ιωάννινα, όπως του Κ. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 384, που καταγράφει ότι δίδαξε μέχρι το τέλος της ζωής του.

⁴¹⁴ Κ. Θ. Πέτσιος, «Οψεις της φιλοσοφικής συζήτησης στις Σχολές των Ιωαννίνων κατά τον 17ο και τις αρχές του 18ου αιώνα», σ. 40.

μαθημάτων του».⁴¹⁵ Το γεγονός αυτό αποδεικνύει την αναγνώριση του υψηλού πνευματικού επιπέδου του διδάσκοντος, αλλά και την έναρξη στροφής των νέων προς την παιδεία και τη μάθηση.

Το 1672 (ή 1675), με την έναρξη διδασκαλίας των μαθημάτων του Βησσαρίωνα Μακρή στη «δημόσια σχολή», εφαρμόζεται ένα πρόγραμμα σπουδών το οποίο διαγράφει ένα πλαίσιο ιδιαίτερων αξιώσεων και απαιτήσεων και το οποίο έχει ως αποτέλεσμα την παροχή υψηλού επιπέδου γνώσης, η οποία διανοίγει τον ορίζοντα της σκέψης και ανασκευάζει το περιεχόμενο του εκπαιδευτικού πεδίου. Όσον αφορά τη μέθοδο διδασκαλίας⁴¹⁶, η οποία είχε μέχρι τώρα ως βάση τη γραμματική, που χαρακτηρίζονταν για το «βαρύμοχθον», με τη νέα μέθοδο τείνει να ελαχιστοποιηθεί το άγχος της αφομοίωσης με την ευμέθοδο διδασκαλία της «Σταχυολογίας τεχνικής»⁴¹⁷ η οποία εκδόθηκε αργότερα, το 1686 και το χαρακτηριστικό στοιχείο της ήταν ότι διαφοροποιούνταν από τις αντίστοιχες μεσαιωνικές γραμματικές⁴¹⁸ του Λάσκαρη και του Γαζή. Ως

⁴¹⁵ Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «Ευεργέτες και παιδεία τον 17^ο αιώνα: Η διδασκαλία της φιλοσοφίας στη Σχολή Γγιόνμα, σύμφωνα με τα χειρόγραφα τεκμήρια» (Πρακτικά Ημερίδας «Μνήμη Ηπειρωτών Ευεργετών»), στο: Κ. Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφία και παιδεία στην Ήπειρο», σ. 9.

⁴¹⁶ Στα έργα του «Γαλεομνομαχία» και «Προς Δημόνικο α' λόγο του Ισοκράτους», εφάρμοσε τη μονολεκτική μέθοδο σαν μια παραλλαγή των «Ψυχαγωγιών» και ως μια εξήγηση «κατά σύνταξιν». Πβ. Β. Χαλασάνης, «Ο Βησσαρίων Μακρής και οι πνευματικές αναζητήσεις στα Ιωάννινα κατά τον ΙΖ' αιώνα» σ. 354: η δε γλώσσα που χρησιμοποιούσε ήταν η δημόδης γλωσσική μορφή της εποχής του.

⁴¹⁷ Ο πλήρης τίτλος είναι: *Σταχυολογία τεχνολογική κατ' ερωταπόκρισιν της γραμματικής τέχνης, εκδοθείσα παρά του Βησσαρίωνος Ιερομονάχου Μακρή. Νυν το πρώτον τυπωθείσα, και πάση επιμελεία Μιχαήλ του Μήτρον ιερέως εξ Ιωαννίνων, ού τη προτροπή προσετέθη και το περί «ομοίων και διαφόρων λέξεων του Αμμωνίου. Ενετίησι παρά Νικολάω Γλυκεί αχπς'.*

⁴¹⁸ Η Γραμματική του Βησσαρίωνα μακρή έτυχε πολλών επανεκδόσεων από το 1686 έως το 1813. Στον πρόλογο δε αυτής ο μελέτιος Μήτρον λέγει μεταξύ των άλλων: «Εμπης ουδεμία αυτών, μέρι του νυν ες φως δέδοται, τοιαύτη ωφέλεια κεκοσμημένη, ημίν νή διά τοις νέοις στρατιώταις μάλιστα εικότως εφαρμόζουσα, ήπερ η εν ταις υμετέραις χερσίν, ανάλογος τοις πρωτοπείροις ούσα. Αύτη γαρ μεθόδου τινός τυχούσα, δι ης το βαρύμοχθον (ει χρη ούτω φάναι) της Γραμματικής αφιαρεί, και ραδίως τους νεολέκτους μη άκροισ χείλεσι γεύσασθαι, αλλά και λόγων διγμάτων αυτής επιπλέον εστιαθήναι». Ε. Σαβράμης, «Ο Βησσαρίων Μακρής», σ. 40. Πβ. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον*

δάσκαλος εφάρμοσε την νέες μεθόδους διδασκαλίας και εισήγαγε τη μέθοδο της μονολεκτικής ψυχαγωγίας. Η μέχρι τώρα μέθοδος διδασκαλίας που εφαρμοζόταν στα ελληνικά σχολεία δηλαδή η «πολλαπλή ψυχαγωγία», είχε ως κύρια χαρακτηριστικά την αποστήθιση, ακόμη και αυτών των μεταφράσεων.

Η διδασκαλία περιλάμβανε ακόμη και την ερμηνεία αρχαίων κειμένων κυρίως ρητορικών και έναν κώδικα με την «εξήγησιν» του Β. Μακρή στον *Λόγο προς Δημόνικον*⁴¹⁹ του Ισοκράτους, που μας πληροφορεί για την μέθοδο προσέγγισης των κλασικών κειμένων.

Η διδασκαλία των Μαθηματικών στηριζόταν στα σχολιασμένα βιβλία των *Στοιχείων* του Ευκλείδη⁴²⁰, στην *Αριθμητική Εισαγωγή* του Νικομάχου Γερασινού στο γνωστό *Σύνταγμα εις τας τέσσαρας μαθηματικὰς επιστήμας, αριθμητικήν, μουσικήν, γεωμετρίαν, και αστρονομίαν* του Μιχαήλ Ψελλού, στο σχολιασμένο έργο του Πρόκλου *περί σφαίρας*, ενώ το μάθημα της αστρονομίας γινόταν με βάση τη χειρόγραφη *Αστρονομία* του διδάσκοντος.

Οι κοσμολογικές αντιλήψεις του Βησσαρίωνα Μακρή προβάλλονται στην *Επιστολογραφία* του προς τον «κυρίω κυρίω Σωφρονίω τω Δαρακίω (1675) των ποθουμένων επίτευξις»⁴²¹, με την οποία επιχειρεί να εξηγήσει τη διττή απορία «διατί η σελήνη, ανίσχουσα μεν του ορίζοντος μείζων, εν δε τω μεσουρανήματι, είτουν τω καθ' ημάς μεσημβρινώ γενομένη, ελλάτων

ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα, σσ. 16 και 17, όπου σημειώνεται ότι στα Ιωάννινα διδάσκονταν η γραμματική του Λάσκαρη, ενώ στην Πάτμο η *Γραμματική* του Γαζή.

⁴¹⁹ Ο πλήρης τίτλος του έργου είναι: *Ισοκράτους προς Δημόνικον παραίνεσις, λόγος α'. «εξήγησις παρά στυ Βησσαρίωνος Μακρή εξ Ιωαννίνων και ημετέρου διδασκάλου εκδοθείσα*. Βλ. Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, σ. 827.

⁴²⁰ Στους κώδικες Καλλιπόλεως ευρέθη χειρόγραφο με τίτλο «*Σχόλιον εις το Ε'βιβλίον Ευκλείδου στοιχείων, συντείνον εις ερμηνείαν των εν τη παρούση συνόψει της αριθμητικής λόγων τε και αναλογιών*». Βλ. Β. Χαλασάνης, «Ο Βησσαρίων Μακρής και οι πνευματικές αναζητήσεις στα Ιωάννινα κατά τον ΙΖ' αιώνα», σ. 336.

⁴²¹ Οι επιστολές του Βησσαρίωνα Μακρή και του Κερκυραίου Σωφρονίου Δαράκιου είναι καταχωρημένες στην *Επετηρίδα του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, 17 (1882-1883), σσ. 88-93.

φαίνεται; Και ποίας αν εΐη ειστήμης τουτί δείξαι και αποδούναι το αίτιον; Ου γαρ οπτικής, ως γε μοι δικεί. Ο γαρ οπτικός ερωτηθείς διατί τα μεν πόρρωθεν ορώμεθα ελάττωνα φαίνεται, τα δε εγγύθεν μείζω... Ὡστε η σελήνη επί μεν του ορίζοντος εγγύτερον ήν».

Η απάντηση του Σωφρόνιου Δαρακίου προς «τω λογιωτάτω και σοφοτάτω πατρί και διδασκάλω κυρίω κυρίω Βησσαρίωνι τω Μακρή...» παραπέμπει στον Αριστοτέλη και του διευκρινίζει ότι τούτο συμβαίνει «διά την του μέσου πύκνωσιν»⁴²² και σημειώνει ότι η έρευνα εμπίπτει στην επιστημονική αρμοδιότητα «του την οπτικήν μετερχομένου»⁴²³. Περαιτέρω εξαίρει τη σημασία των «μαθηματικών οργάνων» και «μάλιστα του αστρολάβου» στην κατανόηση του «αληθώς»⁴²⁴ δύσληπτου φαινομένου της παράλλαξης της σελήνης.

Ο κοσμολογικός προβληματισμός του Βησσαρίωνα εντάσσεται μεσα στο πλαίσιο της συνολικής φιλοσοφικής διερεύνησης που διεξάγεται κατά τον 17^ο αιώνα με την εικόνα της γης ως το κέντρο του σύμπαντος και την υποδιαίρεσή του σε υποσελήνια και υπερσελήνια περιοχή με τον αισθητό κόσμο να έχει σχήμα στρογγυλό, ωσάν σφαίρα και στο κέντρο της σφαίρας του κόσμου να κείται η γη, καθώς δίδασκε και ο Θ. Κορδαλεύς.

⁴²² «...Περί δε του διατί μείζων η σελήνη φαίνεται τοις ορώσιν αυτήν ανίσχουσαν ή μεσουρανούσαν, λόγος ουδείς (το κατ' εμέ φάναι) του ληφθέντος από πείρας πολλοίς, και τούτοις πάσιν αξιολόγοις ανδράσι κρείτων έοικεν. ούτος δ' εθέλει τούτο συμβαίνειν διά την του μέσου πύκνωσιν, ως δήλον επί του νομίματος εν λεκάνη ποσόν ύδωρ εχούση τεθέντος γίνεται...». Πβ. Σωφρόνιος Δαράκιος, «Τω λογιωτάτω και σοφοτάτω πατρί και διδασκάλω κυρίω κυρίω Βησσαρίωνι τω Μακρή», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, 17 (1882-1883), 90-93, σ. 93.

⁴²³ *Αυτόθι*: «Τούτου μεν ουν την αιτίαν ερευνών ο φυσικός τοιαύτης δειν αποδιδόναι κέκριται. Διατί δε γε πυκνουμένου του μέσου μείζον δεκεί τ' αντικείμενον; ουκ έτι του φυσικού σκοπείν, αλλά μάλλον του την οπτικήν μετερχομένου νομίζεται...».

⁴²⁴ *Αυτόθι*: «...οι γαρ μετ' αυτούς τα τοιαύτα τελειότερον εξακριβώσαντες, οργάνων τυχόντες των μαθηματικών, πάνυ κατασκευασμένων (ενός μάλιστα του αστρολάβου), δι αυτών μεν την ως αληθώς δύσληπτον παράλλαξιν, δι αυτής δε την από του κέντρου των αστέρων καθ' οιονδήποτε τρόπον νοουμένων ουκ ανίσως έχουσαν επέγνωσαν διάστασιν».

Σε κάθε περιοχή, υποσελήνια και υπερσελήνια αντιστοιχούν διαφορετικής μορφής κινήσεις.⁴²⁵

Στη διδασκαλία της Αστρονομίας ο Βησσαρίων Μακρής αξιοποιούσε το έργο του Κλεομήδους, *Κυκλική Θεωρία Μετεώρων* και της σύνθεσης του Πρόκλου Διαδόχου *Περί Σφαίρας και Υποτύπωσης των αστρονομικών υποθέσεων*. Τα κείμενα αυτά αξιοποιήθηκαν ευρύτατα στον ελληνικό και ευρωπαϊκό χώρο και μαζί με την *Μεγάλη Σύνταξη* αποτελούσαν τον θεωρητικό προβληματισμό για την γεωκεντρική κοσμοθεωρία⁴²⁶.

Η εικόνα του δεδομένου στρογγυλού σύμπαντος διαλύθηκε βαθμιαία με τη δημοσίευση των έργων του Giordano Bruno (1548-1600), η δε θεωρία των κυκλικών τροχιών των πλανητών υποχώρησε μετά τη διατύπωση των τριών νόμων του Johann Kepler (1571-1630).⁴²⁷

Στη φιλοσοφική προβληματική του Βησσαρίωνα ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα αραβικό φιλοσοφικό Λεξιλόγιο το οποίο «εγράφη διά χειρός βησσαρίωνος ιερομονάχου του εξ ιωαννίνων, εν Κωνσταντινουπόλει, εν έτει σωτηριώδει αχο, δεκεμβριώ μηνί».⁴²⁸

Το ενδιαφέρον αυτού του λεξιλογίου έγκειται στη διερεύνηση της παρουσίας του νεοαριστοτελισμού στην περίοδο αυτή της φιλοσοφίας και στο πρόβλημα του μεταβυζαντινού Αριστοτελισμού στη διαδρομή του μέχρι τον Γεράσιμο Βλάχο και τον Γεώργιο Σουγδουρή,⁴²⁹ αλλά συνιστά

⁴²⁵ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 191, 198.

⁴²⁶ Κ. Θ. Πέτσιος, «Ευεργέτες και παιδεία τον 17^ο αιώνα: Η διδασκαλία της φιλοσοφίας στη Σχολή Γγιόνμα...», σ. 16.

⁴²⁷ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 194-195.

⁴²⁸ Λ. Μπενάκης, «Ένα ανέκδοτο ελληνοαραβικό λεξιλόγιο Αριστοτελικής λογικής ορολογίας του Βησσαρίωνος Μακρή (1670)». Το έργο αυτό φέρει τον τίτλο «*Της λογικής λέξεις εκ της αραβικής βίβλου*», εκ της Βιβλιοθήκης της Κοινότητας Καλλιπόλεως κώδ. 21. Πβ. Β. Χαλαστάνης, «Ο Βησσαρίων Μακρής και οι πνευματικές αναζητήσεις στα Ιωάννινα κατά τον ΙΖ' αιώνα», σ. 336.

⁴²⁹ Οι κυριότεροι διδάσκαλοι και σχολιαστές της περιόδου αυτής είναι οι: Θεόφιλος Κορδαλεύς, Γεώργιος Κορέσιος, Μελέτιος Συρίγος, Νικόλαος Κεραμεύς, Ιωάννης Καρυοφύλλης, Γεράσιμος Βλάχος, Σεβαστός Κυμινήτης, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος Νικόλαος Κούρσουλας, Γεώργιος Σουγδουρής, στο: Λ. Μπενάκης, «Ένα ανέκδοτο

και ένα ασφαλές τεκμήριο που μας οδηγεί στον ισχυρισμό ότι ο Βησσαρίων γνώριζε σε βάθος τη σχολαστική παράδοση του αριστοτελικού έργου (ελληνική αραβική και λατινική).

Οι αυτόγραφοι κώδικες του Β. Μακρή μας επιτρέπουν αναμφίλεκτα να συμπεράνουμε μεταξύ των άλλων ότι ο Ηπειρώτης λόγιος αξιοποιούσε και τους σύγχρονους αριστοτελικούς φιλοσόφους για την ερμηνεία της αριστοτελικής σκέψης και δεν περιοριζόταν μόνο στους παλαιότερους σχολιαστές. Από τα σχολιασμένα έργα του σώζονται επίσης το *Εις τα περί ψυχής του Αριστοτέλους βιβλία* του Γεράσιμου Βλάχου, το *Εις άπασαν την της Λογικής του Αριστοτέλους μέθοδον* και το *Εις άπασαν την του Αριστοτέλους λογικήν πραγματείαν*.⁴³⁰ Σώζεται η πληροφορία ότι συνέγραψε και πραγματεία για το ζήτημα της διάκρισης της Ουσίας και των ενεργειών στον Τριαδικό Θεό,⁴³¹ η τύχη της οποίας αγνοείται.

Το περίγραμμα των σπουδών της Σχολής Γκιόνμα δηλοποιείται από μια αυθεντική μαρτυρία ενός μαθητή της σχολής το 1690, ο οποίος σπούδασε «ταϊς των εγκυκλίων μαθημάτων στοιχείοις εν τω των Ιωαννίνων Φροντιστηρίω» και αναφέρει πέντε διαβαθμισμένα επίπεδα «κλάσεις» σπουδών. Στο πρώτο παραδίδονταν κείμενα του Ισοκράτους, η ομιλία του Μ. Βασιλείου «όπως αν εξ Ελλήνων ωφελούντο λόγων», καθώς και «φιλοσόφων αποφθέγματα». Στο δεύτερο επίπεδο ήταν «η των ποιητικών», το οποίο διαδέχονταν «η κλάσις [...] των λογογράφων και ιστορικών» και «η των Ρητορικών», ενώ η σπουδή ολοκληρωνόταν με τα

ελληνοαραβικό λεξιλόγιο Αριστοτελικής λογικής ορολογίας του Βησσαρίωνος Μακρή (1670)», σ. 98.

⁴³⁰ Ο.π., σ. 101.

⁴³¹ Ο Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 111 γράφει: «...ενετύχομεν δε εις το αποσημειωματάριον, όπερ διασώζεται εν τω προμνησθέντι μοναστηρίω, (δηλ των Λιγγιάδων), την πραγματείαν του περί του ζητήματος όπερ ανεφύη μεταξύ των τότε θεολόγων Ηπειρωτών, ως εν τη βιογραφία του Σουγδουρή εκτίθεται, ήνπερ και αντιγράφοντες διακοινώσομεν εις περιέργειαν των θεολόγων της Ελληνικής Εκκλησίας...».

«λογικά και θεωρητικά μαθήματα», η βάση των οποίων αποτελούνταν από τη φιλοσοφία και τα μαθηματικά⁴³².

Η Πίστη, η Αγάπη και η Ελπίδα⁴³³ εύρισκαν στο πρόσωπό του τον τέλειο εκφραστή των αρετών της ορθοδοξίας. Ανάμεσα στους μαθητές του ξεχώριζε ο ιερομόναχος Παΐσιος ο Μικρός, ο οποίος ήταν και συνεχιστής του έργου του⁴³⁴ και ως πολυτάλαντη προσωπικότητα που ήταν διακριθίκε σαν συγγραφέας⁴³⁵, ποιητής⁴³⁶, μοναχός και ηγούμενος, καθοδηγούμενος από τον πνευματικό του δάσκαλο Βησσαρίωνα. Τα επιγράμματα που αφιέρωσε στο δάσκαλό του, πέρα από την αγάπη του φανερώνουν και το μορφωτικό επίπεδο της σχολής.⁴³⁷ Μας πληροφορεί

⁴³² Κ. Θ. Πέτσιος «Ευεργέτες και παιδεία τον 17^ο αιώνα: Η διδασκαλία της φιλοσοφίας στη Σχολή Γγιόνμα...», σ. 9.

⁴³³ Συνέγραψε θεολογικό σύγγραμμα με τίτλο «Εισαγωγική Εκθεσις περί των τριών μεγίστων αρετών Πίστεως, Ελπίδος και Αγάπης», (1699), το οποίο έτυχε ευρείας παροδοχής από τους συγχρόνους του. Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Οψεις της φιλοσοφικής συζήτησης στις Σχολές των Ιωαννίνων κατά τον 17ο και τις αρχές του 18ου αιώνα», σ. 42.

⁴³⁴ Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 151-152. Πβ. Ευλόγιος Κουρίλας, «Παΐσιος Μικρός ο εξ Ιωαννίνων», *Ηπειρωτική Εστία*, 3 (1954), 657-672. Ο Παΐσιος ο Μικρός υπήρξε «ηδύς τη ομιλία και νουθεσία, πλήρης σοφίας και συνέσεως, εύπορος των της θείας γραφής παραδειγμάτων και ρήσεων, γόνιμος ταις ερωταποκρίσεσι, και σχεδόν μία κρήνη πολυχεύμων και πηγή διψιλής και άφθονος». Καταγόταν από τη Θεσπρωτία και μαθήτευσε κοντά στον Βησσαρίωνα (1678), «άπασαν την των γραμματικών, ρητορικών τε και εγκυκλίων μάθησιν». Τα έργα του *Περί της γενομένης υπερβολικής ψυχρότητος εν τη πόλει των Ιωαννίνων* και *Έπαινος Ιωαννίνων*, γραμμένα το 1687 και 1700 αντίστοιχα, επέχουν θέση πηγής για την ιστορία των Ιωαννίνων στα τέλη του 27^{ου} αιώνα, βλ. Απόστολος Καρπόζηλος, «Δύο στιχουργήματα του δέκατου έβδομου αιώνα για την πόλη των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 26 (1984), 79-116.

⁴³⁵ Μέσα από το συγγραφικό έργο του Παΐσιου του Μικρού διαφαίνεται η πνευματική κατάσταση της πόλης των Ιωαννίνων. Από το γνωστό ποίημά του «Έπαινος Ιωαννίνων», που γράφτηκε μετά το 1688, τα Ιωάννινα προσαγορεύονται «της Ελλάδος οφθαλμός» και γίνεται λόγος για δύο σχολεία, του Επιφανείου και του Γκιόνμα, στίχοι 35-38, 43-46, 101-110, στο: Α. Καρπόζηλος, «Δύο στιχουργήματα του δεκάτου εβδόμου αιώνα για την πόλη των Ιωαννίνων».

⁴³⁶ Συνέθεσε ποιήματα κατά το γιαννιώτικο λεκτικό ιδίωμα. Βλ. Μιχάλης Περάνθης, *Μεγάλη Ελληνική Ποιητική Ανθολογία*, Τόμ. Γ', Αθήναι, Εκδ. Οίκος Πέτρου Δημητράκου Α.Ε., 1954, σσ. 107-112· Δημήτριος Σαλαμάγκας, «Το Γιαννιωτικό στιχοπλάκι κι οι παράγοντές του», *Ηπειρωτική Εστία*, 4 (1955), 254-259, 469-473, σσ. 258-259 και 469-471· Α. Καρπόζηλος, «Δύο στιχουργήματα του δεκάτου εβδόμου αιώνα για την πόλη των Ιωαννίνων».

⁴³⁷ Τα δύο επιγράμματα σώθηκαν από τον Π. Αραβαντινό, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 152: «Χαίροις, Βησσαρίων, σοφίης ιερής φίλε, όμμα//λαμπόμενον βίβλοις των οσίων πατέρων»

επίσης για τα επίπεδα της μόρφωσής των νέων των Ιωαννίνων, οι οποίοι μετά τα «κοινά γράμματα» τα οποία μάθαιναν, κατ' αρχήν, από κάποιο δάσκαλο, φοιτούσαν στη συνέχεια στη Σχολή Επιφανίου και όσοι κρίνονταν ικανοί συνέχιζαν τις σπουδές τους στη Σχολή Γκιόνμα.⁴³⁸

Οι πληροφορίες που μας παρέχονται από τον Παΐσιο τον Μικρό κρίνονται αξιόπιστες γιατί ανταποκρίνονται, σε γενικές γραμμές, με την παιδευτική κατάσταση που επικρατούσε στο τέλος του 17^{ου} αιώνα με αρχές του 18^{ου} αιώνα, πριν δηλαδή από την ανάληψη της σχολαρχίας της Επιφανίου Σχολής από τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο (1719-1734). Με τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο αρχίζει να διαγράφεται για τη Σχολή μία αυτόνομη πορεία στο εκπαιδευτικό πεδίο, αφού διδάσκονται ανώτερα φιλοσοφικά κυρίως μαθήματα και καταγράφονται οι πρώτες εκπαιδευτικές διαφοροποιήσεις και πνευματικές διαμάχες.

Κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας του στα Ιωάννινα, ο Βησσαριών αποτέλεσε το κύριο πρόσωπο στη θεολογική διαμάχη, μεταξύ αυτού και του δασκάλου του Γεωργίου Σουγδουρή (1696-1699), που ξέσπασε μεταξύ των λογίων των Ιωαννίνων «περί της θείας ουσίας και ενεργείας».⁴³⁹

Ο Βησσαριών Μακρής, διατηρούσε αλληλογραφία, εκτός από τον Κερκυραία Σωφρόνιο Δαράκιο και με άλλους λογίους της εποχής, όπως

και «Βησσαριώνος έω τάφος, οστέα ένδοθεν κρύπτων//ηδέ κάρα οσίην, πλήρεα αμβροσίης».

⁴³⁸ Α. Καρπόζηλος, «Δύο στιχουργήματα του δεκάτου εβδόμου αιώνα για την πόλη των Ιωαννίνων», στίχοι 171-172, 175-182: «Πέμπουν τα τέκνα οι γονείς εκ πρώτης ηλικίας//εις τα κοινά τα γράμματα, ω καλής συνηθείας//...και μετά τούτο δέχεται το δεύτερον σχολείον//και τα διδάσκει την των κυκλοπαιδείων//Μανθάνουσι γραμματικά, ποιητικά και άλλα//κανόνας τεχνολογικούς, συντακτικούς και άλλα//Και ύστερα με το θέλημα των επιτρόπων μάλλον//τους νεανίας δέχεται σχολείον το μεγάλο//και τους διδάσκει ακριβώς επιστημών την γνώσιν//των μαθημάτων τους καρπούς οι άνδρες εντροφώσι...».

⁴³⁹ Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Σουγδουρή Γεώργιος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ. 11, Αθήναι, Εκδ. Αθ. Μαρτίνος, 1967, 287-289. Πβ. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, «Ιστορικά Σημειώματα. Β' Γεώργιος Σουγδουρή», *Θεολογία*, 4 (1926), 8-10.

τον Κερκυραίο Νικόλαο Βούλγαρη, τον Γεράσιμο Βλάχο, τον ιεράχη Νεόφυτο των Δέρκων.⁴⁴⁰

Ο Βησσαρίων δίδαξε για πολλά χρόνια στη Σχολή Γκιόνμα, εισήγαγε νέα μέθοδο διδασκαλίας, το δε πνευματικό επίπεδο της σχολής αποδεικνύεται από τα επιγράμματα των μαθητών του και τέλος έγινε νέα τομή στην παιδεία με την εισαγωγή της δημόσιας διδασκαλίας.⁴⁴¹ Το πρόγραμμα των σπουδών που εισήγαγε εγγράφεται στο πλαίσιο της παραδοσιακής σκέψης στην οποία είναι εμφανής η επιρροή της Πατριαρχικής Σχολής, στην οποία άλλωστε μαθήτευσε και ο ίδιος, χαρακτηρίζεται δε από ένα γνωσιακό περιεχόμενο υψηλών προδιαγραφών.⁴⁴²

Ο Μακρής απεκόμισε την εκτίμηση των μαθητών του επειδή μετατόπισε το βάρος από τον τύπο στην ουσία της διδασκαλίας. Η μέθοδος αυτή διδασκαλίας έγινε αφορμή να αποτελέσει για πολλά χρόνια παράδειγμα διδασκαλίας για πολλά χρόνια, ώστε ο Κούμας να τη χαρακτηρίζει ως τον πλέον «γνήσιον Γιαννιώτικον διδακτικόν τύπον». Η νέα μέθοδος διδασκαλίας ανέντρεψε τον άγονο και πεπαλαιωμένο τρόπο, «τον κατηραμένο», προσέγγισης της γλώσσας και της γραμματείας και για το λόγο αυτό ο Β. Μακρής αποτελούσε για την εποχή μια σπουδαία καινοτομία.

γ) Η μορφοποίηση των πνευματικών παραγόντων

Οι ελλείψεις που παρατηρούνται στις πηγές την εποχή εκείνη δεν μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε με ακρίβεια ούτε τη διαδοχή των διδασκόντων, ούτε τη δομή των Σχολών, αλλά ούτε και το περιεχόμενο

⁴⁴⁰ Β. Μυστακίδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των εν Ιωαννίνους Σχολείων», σ. 65.

⁴⁴¹ «Δοκίμιον», Εφημ. «Η Φωνή της Ηπείρου», φ. 452 (1901).

⁴⁴² Κ. Θ. Πέτσιος, «Ευεργέτες και παιδεία τον 17^ο αιώνα: Η διδασκαλία της φιλοσοφίας στη Σχολή Γκιόνμα...», σ. 17.

των μαθημάτων. Επίσης θα πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι στις δύο σχολές, Επιφανίου και Γκιόνμα, συναντάμε σε διαφορετικές περιόδους τους ίδιους διδάσκοντες.

Οι πνευματικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες, καθώς και οι προσπελάσεις σε φιλοσοφικά κείμενα διαμόρφωσαν τους παράγοντες της μόρφωσης, που είναι τα σχολεία, οι δάσκαλοι και τα βιβλία. Οι πνευματικές οσμώσεις στα Ιωάννινα είναι πολύ έντονες, σε αντίθεση με άλλες περιοχές της χώρας και αυτό συντελεί στο σχηματισμό αυτόνομων και αυθύπαρκτων σχολικών μονάδων, χάρη στη γενναία συνεισφορά των εμπόρων και των ευεργετών, που ενισχύουν την προσπάθεια για την έξοδο της παιδείας στην κοινωνία.

Η εμπορική τάξη, στην οποία ανήκαν ο Επιφάνιος Ηγούμενος και ο Εμμανουήλ Γκιόνμας, έχοντας γευθεί το μεταρρυθμιστικό πνεύμα της Δύσης, επεδίωκαν διακαώς να εκσυγχρονίσουν τους ομοεθνείς τους, μεταφέροντας τις νεωτεριστικές ιδέες και βάζοντας τα θεμέλια για μια παιδεία που θα οδηγούσε στην έξοδο από την αμάθεια και τη δεισιδαιμονία. Ο Κων/νος Κούμας, εύστοχα παρατηρούσε ότι «Εις το εμπόριον χρεωστούμεν τα περισσότερα της σημερινής μας φιλολογικής καταστάσεως και εις τούτο πρέπει να ελπίσωμεν, ότι θέλει επιφέρει την παντελή εθνικήν μας διόρθωσιν».⁴⁴³ Ο ιδρυτής της σχολής Γκιόνμα και οι ευεργέτες-έμποροι που την ενίσχυσαν οικονομικά φρόντισαν να διασφαλίσουν και τις κατάλληλες συνθήκες για την απρόσκοπτη μάθηση των μαθητών⁴⁴⁴, οι οποίοι κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους «ετρέφοντο, ενεδύοντο, ελάμβανον βιβλία και γραφικήν ύλην διά δαπάνης της

⁴⁴³ Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 575.

⁴⁴⁴ Με τη διαθήκη του ο Νικόλαος Γλυκής στο κεφάλαιο κη' αναφέρει ότι : «θελο ακομα να διδουν η κληρονομη μου στο σεμεναριο του γγιονμα δια ζωτροφια διο πεδίων επτοχον δια να μαθενουν γραμματα δουκατα σαραντα οκτο τον κάθε χρονο δια τα διο Δ. 48». Κ. Μέρτζιος, «Η οικογένεια των Γλυκίων ή Γλυκίδων», σ. 24· στο κείμενο τηρήθηκε η ακριβής ορθογραφία της διαθήκης.

σχολής».⁴⁴⁵ Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι μία οικογένεια Γιαννιωτών εμπόρων, συνέβαλε αποφασιστικά στην πνευματική άνοδο τόσο της πόλης των Ιωαννίνων, όσο και του ελληνισμού και αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι ο Λεονδαρής Γκιόνμας είχε ανιψιό τον Επιφάνιο Ηγούμενο⁴⁴⁶ και αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι πνευματικές κινήσεις που έκαναν δεν είχαν μεμονωμένο χαρακτήρα, αλλά εξυπηρετούσαν έναν κοινό και καθορισμένο σκοπό.

Βάσιμα πλέον μπορούμε αναμφίλεκτα να πούμε ότι σημειώνεται κάποια πρόοδος και δεν «μυρίζει λυχνάρι»⁴⁴⁷.

δ) Η φιλοσοφία στη σχολική πράξη – Η διδακτική δραστηριότητα του Γεώργιου Σουγδουρή

Την περίοδο που ο Γεώργιος Σουγδουρής βρίσκεται στα Ιωάννινα και διδάσκει στη Σχολή Γκιόνμα, στην Επιφάνειο σχολή διορίζεται και διδάσκει ο πολυμαθής Μιχαήλ Μήτρος(1687).⁴⁴⁸ Η πνευματική εμβέλεια της Σχολής Γκιόνμα αποτυπώνεται στο *Επίγραμμα* του Φραγκίσκου Προυσαλέντη (1706) με τίτλο: «Προς το εν τη Ιωαννίνων πόλει Φροντιστήριον».⁴⁴⁹ Η ιδιομορφία της ήταν στο γεγονός ότι η σχολή διευθυνόταν από τριμελή επιτροπή και είχε εξασφαλίσει απόλυτη ανεξαρτησία μη υποκείμενη στις επεμβάσεις των αρχόντων και της

⁴⁴⁵ Παύλος Λάμπρος, «Ιστορική πραγματεία περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι μέχρι του έτους 1821», *Χρυσάλλις*, 4 (1866), 573-602, σ. 580.

⁴⁴⁶ Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον», σ. 96, σημ. 1.

⁴⁴⁷ G. P. Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830)*, σ. 48.

⁴⁴⁸ Ο Μιχαήλ Μήτρος (1661-1714) διδάχθηκε τα κοινά γράμματα στην Επιφάνειο Σχολή. Βλ. Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σ. 64. Αλλά ο Κ. Μπαλάνος προλογίζοντας την «*Εκθεσιν συνοπτικήν Αριθμητικής*» του Κοσμά Μπαλάνου γράφει: «ότι από το Σχολείο αυτό (του Γκιόνμα) προήλθεν Μελέτιος ο πρότερον Άρτης και ύστερον Αρχιεπίσκοπος Αθηνών». Βλ. Ε. Σαβράμης, «Ο Βησσαρίων Μακρής», σ. 46.

⁴⁴⁹ «Πάλαι ποτέ στοά τε και λύκειον ένη//Και περίπατος Αθήναις μέγιστος φιλοσόφων//Πόλει δ' αρίστη νυν γε Ιωαννίνων//Μουσών εύκόμων δώμ' υπάρχει πασέων.//Το δε Καραϊωάννης, Γλυκύς θ' ομού, μόνοι//Κοσμήτορε δύ'αμφιδιέπουσ' Ιωαννίνων//Ο μεν γε πάντων Ιωαννίνων κάρη πέλει,//Ο δ' αυ Γληκύς πάσι γλυκύτατος τυγχάνει». Κ. Θ. Πέτσιος, «Ευεργέτες και παιδεία τον 17^ο αιώνα».

εκκλησίας και επιπλέον «είχε χαρακτήρα μάλλον λαϊκόν και απέβλεπε κυρίως στην ανάπτυξη των επιστημών, την οποία και επέτυχε κατά τους πρώτους κυρίως χρόνους»⁴⁵⁰.

Το πρόγραμμα, το περιεχόμενο και η μέθοδος διδασκαλίας των μαθημάτων της Σχολής Γκιόνμα εμπλουτίστηκε, ακόμη περισσότερο, από τον Γεώργιο Σουγδουρή, (1645/47-1725), ο οποίος διαδέχθηκε τον Νικόδημο Μαζαράκη (†1682) μετά από τη βραχυχρόνια θητεία του.

Ο Γεώργιος Σουγδουρής (†1716) του Ζαχαρία, αδελφός της Χάιδως Γλύκαινας, γεννήθηκε στα Ιωάννινα και ήταν «γόνος ευπατρίδους και αρχαιοτάτης οικογενείας».⁴⁵¹ Ο Βησσαρίων Μακρής υπήρξε μαθητής του Σπυρίδωνος Τριανταφύλλου, στον οποίο έμαθε τα πρώτα γράμματα⁴⁵² και στη συνέχεια το 1673 μετέβη στην Ιταλία, όπου σπούδασε «εν Ουενετίαις την λατινικήν, Ιταλικήν και Ελληνικήν διάλεκτον»⁴⁵³. Το 1679 εγγράφεται στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας και το 1681 χειροτονείται ιερέας από το μητροπολίτη Φιλαδέλφειας Γεράσιμο Βλάχο.

Στην Ιταλία φιλοξενήθηκε στο σπίτι της αδελφής του, η οποία είχε παντρευτεί τον Νικόλαο Γλυκή, ιδρυτή του ομώνυμου εκδοτικού οίκου και σπούδασε Λατινική, Ιταλική και Ενετική διάλεκτο⁴⁵⁴. Οι σπουδές του στη

⁴⁵⁰ Στέφανος Μπέττης, «Γεώργιος ιερέυς Σουγδουρής. Ο διδάσκαλος του Γένους (1645;-1725)», *Ηπειρωτική Εστία*, 12 (1963), 177-184, 278-287, 381-388, 492-501 και 605-614.

⁴⁵¹ Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 196. Το γένος Σουγδουρή διακρίθηκε στο εμπόριο, στην τέχνη της αργυροχρυσοχοΐας και της εκπαίδευσης για πάνω από διακόσια χρόνια και υπήρξε από τις οικογένειες που δεν αλλαξοπιστησαν παρά τις πιέσεις που ασκήθηκαν επί σουλτάνου Μουράτ το 1635. Βλ. Στ. Μπέττης, «Γεώργιος ιερέυς Σουγδουρής», σ. 283.

⁴⁵² Δεν διαθέτουμε ασφαλείς πληροφορίες για τις εγκύκλιες σπουδές του στα Ιωάννινα. Ο Π. Αραβαντινός αναφέρει ότι: «εικότως ... θεωρούμεν αυτόν ως ένα των ακροατών του Σπυρίδωνος Τριανταφύλλου...». Πβ. Στ. Μπέττης, «Γεώργιος ιερέυς Σουγδουρής».

⁴⁵³ Μελέτιος Μητροπολίτης Αθηνών, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Τόμ. Γ', Εν Βιέννη της Αουστρίας, παρά Ιώσηπω Βαουμείστέρω, 1784, σ. 488.

⁴⁵⁴ Παράλληλα με τις σπουδές του δούλευε στο τυπογραφείο του γαμπρού του ως διορθωτής κειμένων κάνοντας δε και τον δάσκαλο. Βλ. Στ. Μπέττης, «Γεώργιος ιερέυς Σουγδουρής», σ. 285. Εκτός από τον Γεώργιο Σουγδουρή διορθωτές στον οίκο των Γλυκήδων χρημάτισαν και οι: Αλέξανδρος Καγκελάριος, ιατροφιλόσοφος, μαθητής του Γ. Σουγδουρή, ο Μελέτιος Μήτρου, ο μετέπειτα μητροπολίτης Αθηνών, και ο Μεθόδιος Ανθρακίτης. Πβ. Κ. Μέρτζιος, «Η οικογένεια των Γλυκίων ή Γλυκήδων», σ. 39.

Πάδοβα⁴⁵⁵ τον όπλισαν με πνευματικά εφόδια και με το νεωτερικό πνεύμα του δυτικού πολιτισμού.⁴⁵⁶ Το πλαίσιο των σπουδών στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας την εποχή εκείνη είχε αριστοτελική κατεύθυνση και ο Γ. Σουγδουρής παράλληλα με τη φιλοσοφία μπορούσε να παρακολουθήσει θεολογικά μαθήματα και κλασικές επιστήμες. Στο ανωτέρω πανεπιστήμιο διδάσκονταν επίσης η Αστρονομία, τα μαθηματικά, η Μετεωρολογία και η πρακτική και θεωρητική Ιατρική⁴⁵⁷. Τα στοιχεία αυτά ήταν ικανά για να διαμορφώσουν την προσωπικότητά⁴⁵⁸ και να καλλιεργήσουν τις ικανότητές του ώστε ν' ανταποκριθεί στα αυξημένα καθήκοντα κατά την επιστροφή στην πατρίδα του. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Βενετία ευρίσκονταν τρεις διαπρεπείς λόγιοι με τους οποίους ο Σουγδουρής είναι αναμφίβολο ότι βρισκόταν σε συχνή επικοινωνία και αυτοί ήταν ο Γεράσιμος Βλάχος, ο Νικόλαος Καλλιάρης, και ο Ματθαίος Τυπάλδος.⁴⁵⁹

⁴⁵⁵ Το πανεπιστήμιο της Πάδοβας ήταν ολότελα ελεύθερο από την παπική εξουσία και αποτελούσε εστία του φωτοβόλου νεωτερικού πνεύματος. Βλ. Στ. Μπέττης, «Γεώργιος ιερέυς Σουγδουρής», σ. 287.

⁴⁵⁶ Στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας φοίτησαν σημαντικές προσωπικότητες των ελληνικών γραμμάτων, όπως ο Κύριλλος Λούκαρης, ο Θεόφιλος Κορυδαλεύς και ο Ευγένιος Βούλγαρις. *Τετράδια νεοελληνικής Φιλολογίας*, σ. 74.

⁴⁵⁷ Κ. Θ. Πέτσιος, «Γεώργιος Σουγδουρής (1645/7-1725)», σσ. 272-223.

⁴⁵⁸ Ο Γεώργιος Σουγδουρής υπήρξε ένας από τους μαθητές του Μελέτιου Τυπάλδου, ο οποίος το 1671 (16 Αυγούστου) εξελέγη για δύο χρόνια διδάσκαλος της Ελληνικής Σχολής της Αδελφότητας της Βενετίας και εμφορείτο από τη μεσαιωνική-σχολαστική ερμηνεία του αριστοτελικού έργου. Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 179. Μαθητής του Γ. Σουγδουρή κοντά στον Ματθαίο Τυπάλδο χρονολογείται από το 1671 έως το 1672 στην Ελληνική Σχολή της Βενετίας. Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Γεώργιος Σουγδουρής (1645/7-1725)», σ. 266.

⁴⁵⁹ Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Ηπειρωτικά Σταχυολογήματα. Παραλειπόμενα περί του διδασκάλου του Γένους Γεωργίου Σουγδουρή», *Ηπειρωτική Εστία*, 11 (1962), 377-384, σ. 383: Γεράσιμος Βλάχος, μητροπολίτης Φιλαδελφείας, ο Νικόλαος Καλλιάρης, πρώτος διεθυντής του Φλαγγιανιανού Φροντιστηρίου και καθηγητής φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας και Ματθαίος Τυπάλδος που δίδαξε στη Σχολή της Ελληνικής Κοινότητας και στη συνέχεια υπήρξε διευθυντής του Φλαγγιανιανού Φροντιστηρίου και Μητροπολίτης Φιλαδελφείας.

Το 1682 διορίζεται δάσκαλος-διευθυντής στην Σχολή Γκιόνμα⁴⁶⁰, θέση που του ενεπιστεύτηκε ο ίδιος ο Εμμανουήλ Γκιόνμας⁴⁶¹ με επιστολή του προς τον Νικόλαο Γλυκή, αντικαθιστώντας έτσι τον Βησσαρίωνα Μακρή.⁴⁶² Μέχρι τα μέσα του 18^ο αιώνα το περιεχόμενο των φιλοσοφικών μαθημάτων εξυφαίνεται γύρω από τα κείμενα του Θ. Κορδαλέα. Για λόγους διδακτικούς ο Σουγδουρής εκπόνησε μια *Επιτομή Γραμματικής* που εκδόθηκε το 1752, μετέφρασε δε από τα Ιταλικά το έργο του Francesco Panigarola *Rhetorica Ecclesiastica* με τίτλο *Περί του πώς δει ομιλίαν συγγράφειν* και επίσης συνέθεσε μία *Συμφωνία της Παλαιάς και Νέας Θείας Γραφής*.⁴⁶³

Ι) Η διδασκαλία της Λογικής

Από τα φιλοσοφικά έργα του Γ. Σουγδουρή το γνωστότερο είναι η *Λογική*⁴⁶⁴, η οποία γράφτηκε πριν το 1698, αλλά δημοσιεύτηκε το 1792 και,

⁴⁶⁰ Ο Γ. Σουγδουρής παρέμεινε στη σχολή «από του Απριλίου 1682 και παρέμεινε διδάσκων μέχρι του 1710, εξηκριβωμένως, ίσως δε μέχρι του 1715», βλ. Κ. Μέρτζιος «Ηπειρωτικά Σταχυολογήματα. Παραλειπόμενα περί του διδασκάλου του Γένους Γεωργίου Σουγδουρή», σ. 383.

⁴⁶¹ Επιστολές του Μάνου Γκιόνμα στο Νικόλαο Γλυκή, στο: Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», σ. 104: «...να βάλουν τον εξάδελφόν μου Παπακυργεώργιον τον Σουγδουρήν...».

⁴⁶² Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», σ. 104.

⁴⁶³ Κ. Θ. Πέτσιος, «"Ονομάτων Επίσκεψις": Φιλοσοφία και επιστήμες στην πόλη των Ιωαννίνων κατά τον 18^ο αιώνα», σ. 44.

⁴⁶⁴ Το 1792 δημοσιεύεται με επιμέλεια του Αθανασίου Ψαλίδα, ο οποίος συνέγραψε και τον πρόλογο «Τῷ Φιλολόγῳ Αναγνώστῃ», ο οποίος όμως υπογράφεται από τον Ιωάννη Καρατζά τον Κύπριο και έχει τίτλο: «Εἰς ἀπασαν τὴν λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους μέθοδον προδιόκησις, ἤτοι εἰσαγωγή. Γεωργίου Σουγδουρή του ἐξ Ἰωαννίνων». Βλ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκῶν πλην της Εθνικῆς. Β' Κώδικες της Ιστορικῆς και Εθνολογικῆς Εταιρείας», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 6 (1909), 340-349, σ. 344. Βλ. Ν. Ψημμένος, *Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία ἀπὸ το 1453 ὡς το 1821*, Τόμ. Α', σ. 279, *Εἰσαγωγή λογικῆς, ἤτοι προδιόκησις εἰς ἀπασαν τὴν λογικὴν μέθοδον τοῦ Ἀριστοτέλους, Συντεθείσα μεν παρὰ τοῦ Σοφωτάτου ἐν διδασκάλοις κυρίου Γεωργίου Σουγδουρή του ἐξ Ἰωαννίνων Τύποις δε ἐκδοθείσα ὑπὸ Ἰωάννου Καρατζά του ἐκ Λευκωσίας τῆς Κύπρου*, Εν Βιέννῃ, Εν τῇ Τυπογραφίᾳ του Βαουμαϋστέρου, 1792. Εἰδικότερα γὰρ τὸν Ἰωάννη Καρατζά, βλ. Γιώργος Κ. Μύαρης, «Ὁ λόγιος τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ Ἰωάννης Καρατζάς ὁ Κύπριος. Νέα δεδομένα καὶ αἰτούμενα τῆς ἐρευνας», *Δωδώνη*, 32/Γ' (2003), 299-325.

όπως γνωρίζουμε, αποτελεί μετάφραση, σε μεγάλο βαθμό, από τα λατινικά.⁴⁶⁵ Μαζί με τις *Λογικές* του Αριστοτέλη⁴⁶⁶ και του Θεόφιλου Κορυδαλέα⁴⁶⁷ γνώρισε πολύ μεγάλη χειρόγραφη διάδοση και η οποία τυπώθηκε το πρώτον στη Βιέννη το 1792⁴⁶⁸. Το έργο αυτό του Γ. Σουγδουρή χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα ως μέσο διδασκαλίας στον ελληνικό χώρο μέχρι τον 18^ο αιώνα.⁴⁶⁹

Επιχειρώντας μια παρουσίαση της διδασκαλίας της Λογικής κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, μπορούμε να διαπιστώσουμε πως η διδασκαλία της Λογικής συμπεριλαμβάνεται στα της «κυκλοπαιδείας μαθήματα» όπως αυτά προσδιορίστηκαν μετά την ανασύσταση της Πατριαρχικής Σχολής στις 6 Ιανουαρίου 1663.⁴⁷⁰ Η διδασκαλία των

⁴⁶⁵ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ονομάτων επίσκεψις: Φιλοσοφία και επιστήμες στην πόλη των Ιωαννίνων», σ. 79. Η *Λογική* του Σουγδουρή αποτελεί μετάφραση ομόθεμου λατινικού εγχειριδίου, όπως αναφέρεται και στον τίτλο του έργου «*Εις άπασαν την λογικήν του αριστοτέλους μέθοδον προδιόκησις...μεταφρασθείσα εκ της λατινικής γλώσσης...*» και είναι δομημένη σύμφωνα με τη μεσαιωνική-σχολαστική τριπλή επιδιαίρεση των δυνάμεων του ανθρωπίνου νοός σε «απλή ιδέα», «κρίση» και «συλλογισμό».

⁴⁶⁶ Ο Αριστοτέλης απέφυγε να χρησιμοποιήσει τον όρο «λογικά» κάνοντας στη θέση του χρήση του όρου «αναλυτικά» και προκειμένου για τη διαλεκτική λογική του όρου «αναλυτικά». Η εγκυρότητα του συλλογισμού του Αριστοτέλη ενισχύεται από αναφορές και παραπομπές στα έργα του *Όργανον*, *Ηθικά Ευδήμεια* (1217 b 18), *Περί Ουρανού* (275 b 13), *Αναλυτικά Πρότερα*, *Αναλυτικά Ύστερα*, *Τοπικά*.

⁴⁶⁷ Θεόφιλος Κορυδαλέας, ο πλήρης τίτλος είναι: «*Εις άπασαν την Λογικήν του Αριστοτέλους Υπομνήματα και Ζητήματα υπό του Σοφωτάτου κυρίου κυρίου Θεοφίλου του Κορυδαλέως Εκτεθέντα, νυν δε πρώτον τύποις εκδοθέντα, και μεθ' όσης οίον τε ην της ακριβείας διορθωθέντα, παρά Κυρίου, Αλεξάνδρου Καγγελαρίου, Ενετίησιν, αφκθ'. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων*».

⁴⁶⁸ Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 557.

⁴⁶⁹ Η *Εισαγωγή Λογικής* του Γ. Σουγδουρή διδασκόταν σε χειρόγραφη μορφή στις Σχολές των Ιωαννίνων καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, καθώς και σε όλες τις πνευματικές εστίες του υπόδουλου Ελληνισμού. Για τα χειρόγραφα της *Λογικής* του Γ. Σουγδουρή, βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Η διδασκαλία της Λογικής κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο: Βασίλης Π. Καραγιάννης (επιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (Απόπειρα μίας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου (Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996), Κοζάνη, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1999, 351-378, Δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει της προσοχής η διαπίστωση που κάνει ο Μελέτιος για τη δράση του Σουγδουρή ότι ο Σουγδουρής είναι αυτός ο οποίος «τοίς ιδίοις μαθηταίς πάσαν την υπό την εξουσίαν των Τούρκων ούσαν Ευρώπην καταβαραθρωθείσαν πως εξεπέδευσε». Βλ. Μελέτιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Τόμ. Γ', σ. 488.

⁴⁷⁰ Κατά την ημέρα της ανασύστασης της Πατριαρχικής Σχολής, ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Νεκτάριος αναγγέλει στο εκκλησίασμα ότι «ένευσε ο Θεός εις τούτην (την

«κυκλοπαιδικών μαθημάτων» ανατέθηκε «...σε διδασκάλους... κοινών γραμμάτων και κυκλοπαιδείας, γραμματικής, ρητορικής και λογικής και φιλοσοφίας και θεολογίας».⁴⁷¹ Ο λόγος της διδασκαλίας της λογικής έχει ως σκοπό «να λεπτύνει τον νουν» των μαθητών «εις ανωτέραν μάθησιν».⁴⁷² Η Λογική ως «αρχή και όργανον της φιλοσοφίας», «ως φιλοσοφική επιστήμη, η οποία μας διδάσκει εις το να στοχαζόμεθα ορθώς» και ως «αρχή όλων των μεθόδων και επιστημών», συνιστά ένα μάθημα που συγκεφαλαιώνει τους κανόνες του νοείν, διασαφηνίζοντας επί μέρους ζητήματα ευρετικής σημασίας.

Κατά την περίοδο του 15^{ου} με τα τέλη του 17^{ου} αιώνα στη διαμόρφωση της νεοελληνικής φιλοσοφίας έχουμε την επίδραση των αριστοτελικών έργων, αλλά δεν απουσιάζει και η κατά περίπτωση αξιοποίηση της πλατωνικής (Μάξιμος Μαργούνιος) και της νεοπλατωνικής σκέψης (Χριστόφορος Κοντολέων)⁴⁷³. Η ευρωπαϊκή φιλοσοφική σκέψη είχε σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση της διδασκαλίας της Λογικής στο νεοελληνικό χώρο κατά την περίοδο από τον 16^ο ως τον 19^ο αιώνα⁴⁷⁴.

Κωνσταντινούπολη) να καταστήσει διδασκαλείον εδώ και να βάλη διδασκάλους επί μισθώ κοινών γραμμάτων της αγίας εκκλησίας και κυκλοπαιδείας, γραμματικής, ρητορικής και λογικής και φιλοσοφίας και θεολογίας...». Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, σ. 192 κ.ε., όπου περιγράφει «μαρτυρίες» για τον προγραμματισμό της «διδασκείας ύλης» στα ελληνικά σχολεία κατά τον 17^ο αιώνα.

⁴⁷¹ Μ. Μανούσακας, «Συμβολή εις την ιστορίαν της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής. Τα κατά την ίδρυσιν της Σχολής Μανολάκη του Καστοριανού επί τη βάσει και νέων ανεκδότων πηγών», *Αθηνά*, 54 (1950), 3-28, σ. 11.

⁴⁷² Κώστας Θ. Πέτσιος, «Η διδασκαλία της Λογικής κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 351.

⁴⁷³ Κώστας Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, Τόμ. Β', Ιωάννινα, 2011 (1999), σ. XVII: Ως τις σημαντικότερες συμβολές στη διδασκαλία της Λογικής θα μπορούσαμε να καταγράψουμε τα έργα των, Γεώργιου Σχολάριου (1405-μετά το 1472), του Γεώργιου Τραπεζούντιου (1395-1472), την εκδοτική σύνθεση του Αρσενίου Αποστόλη (1465-1535), τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις του Μάξιμου Μαργούνιου (1549-1602) και του Χριστόφορου Κοντολέοντος (α' ήμισυ 16^{ου} αι.).

⁴⁷⁴ Ενδεικτά αναφέρουμε τη σημαντική επίδραση που άσκησαν στο νεοελληνικό χώρο τα φιλοσοφικά ρεύματα που είχαν ως βασικά σημεία αναφοράς τη σκέψη του Francis Bacon, (1561-1626), Thomas Hobbes (1588-1679), John Locke (1632-1704), Nicolas Malebranche (1638-1715), Cristian Tomasius (1655-1728), Gottfried W. Leibnitz (1646-1716), George Boole (1815-

Ο Θ. Κορυδαλεύς στη *Λογική* του μετατρέπει το έργο του από διδακτικό εγχειρίδιο σε κείμενο θεωρητικών αξιώσεων και φιλοσοφικού προβληματισμού, που εκφράζει τις εκπαιδευτικές ανάγκες της εποχής του και τις πνευματικές αναζητήσεις των Ελλήνων κατά τον 17^ο αιώνα. Έτσι δίνει στη διδασκαλία της φιλοσοφίας μία νέα θεώρηση του Νεοαριστοτελισμού και της φιλοσοφικής σκέψης που γενικεύεται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.

Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα παρατηρείται μια τομή στον φιλοσοφικό προβληματισμό, ο οποίος είχε επηρεάσει το περιεχόμενο της Λογικής και αυτή η τομή εντάσσεται στο πνεύμα του συγκεκριασμού της νεωτερικής με την παραδοσιακή σκέψη. Η φιλοσοφική σκέψη της Δύσης, που ήταν άγνωστη στη συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων λογίων, εισάγεται στον ελληνικό χώρο, κυρίως από τον Μεθόδιο Ανθρακίτη και τον Βικέντιο Δαμοδό, ο οποίος τη μεταφέρει στη διδασκαλική του δράση. Ο Βικέντιος Δαμοδός⁴⁷⁵ (Χαβριάτα, 1700 – Χαβριάτα, 1754) διδάσκει λογική⁴⁷⁶ όχι μόνο

1865), Christian Crusius (1715-1775), Fransesco Soave (1743-1816). Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, σ. XVI.

⁴⁷⁵ Στο έργο του *Επίτομος Λογική κατ' Αριστοτέλην και Τέχνη Ρητορική*, Ενετίσι, 1759, σ. 8, ο Βικέντιος Δαμοδός αναφέρει το σκοπό του, που δεν είναι να περιγράψει τη Λογική με τον τρόπο που την εξηγούσαν οι Περιπατητικοί, λέγοντας ότι «πρέπει όμως να ηξεύρη καθ' ένας, πως αγκαλά κι' ο σκοπός μου είναι να περιγράψω την λογικήν εις τον τρόπον εκείνον οπού εξηγούσιν οι Περιπατητικοί: εγώ δεν έχω γνώμην να φυλάξω των Φιλοσόφων εκείνων τας γνώμας, και να τας κηρύξω αληθινάς εις εις τον Κόσμον· αλλά να περισφαλίσω εις το παρόν βιβλίον, με την πρόπευσαν βραχυλογίαν τους κανόνας εκείνους με τους οποίους τελειώνεται το λογικόν έργον της διανοίας και επειδή η Λογική είναι της φιλοσοφίας η αρχή...». Ο πλήρης τίτλος της *Λογικής* του Βικέντιου Δαμοδού είναι *Επίτομος Λογική*, κοινή φράσει συντεθείσα παρά του σοφωτάτου Κυρίου Βικεντίου Δαμοδού Κεφαληνιέως νυν πρώτον τύποις εκδοθείσαι Αναλώμασι μεν του τιμιωτάτου Κυρίου Πολυζώη Σπύρου του εξ Αργυροκάστρου, προτροπή δε, και οπισθογραφήσει Γεωργίου Ιερέως Φατζέα του Κηθυρέως, Ενετίσι, παρά Αντωνίου του Τζάττα Con Licenza de Superiori, e Privilegio, 1759. Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος «Η διδασκαλία της Λογικής κατά την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 352· πβ. του ιδίου, «Το φιλοσοφικό έργο του Edmudus Purchotius και το *Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής* του Βικεντίου Δαμοδού», *Ο Ερανιστής*, 27 (2009), 69-148, σ. 85, όπου αναφέρεται ότι ο Β. Δαμοδός στο έργο του *Φυσιολογία αιτιολογική κατά την κοινήν διάλεκτον, εν η περί των φυσικών σωμάτων εστίν ο λόγος* (terminus ante quem 1739) έχει ως βάση τον προβληματισμό που εμπεριέχεται στα φυσικά έργα του Αριστοτέλη, στον οποίο εναφθαλμίζονται οι νεότερες απόψεις. Πβ.

κατ' Αριστοτέλη, αλλά και σύμφωνα με τη μέθοδο των νεωτέρων. Ο Β. Δαμοδός στο έργο του *Συνταγμάτιον τη Μεταφυσικής*⁴⁷⁷, παραθέτει τη «γνώμη των περιπατητικών» και ύστερα εκθέτει τις «γνώμες των νεωτέρων», συνήθως του Καρτέσιου, των Καρτεσιανών και του Μαλεμβραχίου, με την οποία επισυλλάσσεται να συμφωνήσει.⁴⁷⁸

Την εντονότερη αποδοκιμασία θα βρεί η Λογική του Θ. Κορδαλεά από τον Ιώσηπο Μοισιόδακα (Τσερναβόδα περ. 1725 – Βουκουρέστι 1800), ο οποίος θέτει στην πρωτοπορία τη «Μαθηματική»⁴⁷⁹ η οποία είναι αναγκαιότερα από τη «Λογική»⁴⁸⁰.

Τον ουσιαστικό αντίλογο στη Λογική του Κορδαλεά θα αποτελέσει η Λογική⁴⁸¹ του Ευγένιου Βούλγαρη (Κέρκυρα, 1716 – Μονή Αλεξάνδρου

Νίκος. Κ. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β': *Η επικράτηση της Νεωτερικής Φιλοσοφίας – Μετακορδαλική περίοδος*, Αθήνα, 1989, σ. 31.

⁴⁷⁶ Στο έργο του Βικέντιου Δαμωδού (1700-1754), «συναντάμε τις πρώτες καταβολές συγκεκριασμού της παραδοσιακής και νεώτερης σκέψης και στο επίπεδο της γνωσιοθεωρίας». Βλ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 44 και Τόμ. Β', σ. 18.

⁴⁷⁷ Βικέντιος Δαμοδός, *Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής*, Κριτ. έκδ.-επιμ.-εισαγ. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων-Τομέας Φιλοσοφίας (Σειρά: Κείμενα Νεοελλήνων Φιλοσόφων, αρ. 1), 2002, σσ. xi-xii.

⁴⁷⁸ Ο.π., σσ. 44-45: «Νους λοιπόν είναι δύναμις της ψυχής οπού επιλαμβάνει και νοεί όλα τα όντα και όλους τους τρόπους του όντος. Αμφισβητούν οι φιλόσοφοι πως γεννάται η επίληψις εις τον νουν, ήγουν πως γίνεται η νόησις του ανθρώπου. εις τούτο είναι δύο γνώμαις, μία των περιπατητικών και άλλη των νεωτέρων, καρτεσιανών λεγομένων».

⁴⁷⁹ Ο Αριστοτέλης «απέξεσε την μαθηματικήν από της φιλοσοφίας, ούτε νοώ πως αυτός, ο φιλόσοφος απηλοτρύωσε την Μαθηματικήν πάντη από της Φιλοσοφίας». Πβ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 16.

⁴⁸⁰ Ο.π., σ. 13 κ.ε.: «...Εκείνο μόνον, το οποίον κρίνω εκθετέον ενταύθα, είναι, πως η Μαθηματική είναι ημίν ασυγκρίτως αναγκαιότερα από της Λογικής, και πως, εις τούτο απλώς αφορών, επροοιμίασα την παράδοσιν της φιλοσοφίας από της Μαθηματικής».

⁴⁸¹ Η Λογική του Ευγένιου Βούλγαρη περιλαμβάνεται ανάμεσα στα «φιλοπονήματά» του και αποτελεί μετάφραση ενός μέρους της Λογικής του Γάλλου φυσικού και θεολόγου Jean-Baptiste Duhamel (1624-1706). Ο Βούλγαρης εκπόνησε ένα μέρος του Α' Τόμου (*Philosophia Vetus et Nova [...] Tomus Primus, Qui Logicam Complectitur*), όπως διαπιστώνουμε από το χφ. 465 της Μονής Βατοπεδίου του Αγίου Όρους. Ο πλήρης τίτλος αυτού είναι: «Φιλοσοφία παλαιά και νέα, προς ευμαρεστέραν των πάλαι και νυν φιλοσοφησάντων κατάληψιν εκτεθείσα, εκ δε της λατινίδος της καθ' ημάς ελληνίδι διαλέκτω μετοχτευθεισα, παρά του επιστημονικωτάτου και πανσόφου εν ιεροδιδασκάλοις κυρίου Ευγενίου ιεροδικόνου Βούλγαρι, και παρ' αυτού εκδοθείσα εν τη των Ιωαννίνων νεωστί ιδρυθείση ακαδημία. Τόμος Πρώτος, περιέχων την λογικήν πραγματείαν». Ο Βούλγαρης εξελληνίσε τις *Institutiones Logicae* που απαρτίζουν την εισαγωγική ενότητα της Λογικής

Νέφσκυ, 1806), η οποία συμπίπτει με την πλήρη απόρριψη του αριστοτελισμού και την αποδοχή της νεότερης σκέψης. Την ίδια αντιμετώπιση επιφυλλάσει ο Ι. Μοισιόδαξ και για τον τρόπο διδασκαλίας της Λογικής του Ε. Βούλγαρη⁴⁸², ο οποίος θα γνωρίσει μία οξύτατη επίθεση και από τον Αθανάσιο Ψαλίδα.

Ο τίτλος της *Λογικής* του Γ. Σουγδουρή δηλώνει πρώτον ότι το περιεχόμενό της αφορά την αριστοτελική λογική και δεύτερον παραπέμπει στις πηγές και στα πρότυπα που ο συγγραφέας έλαβε υπόψη του για τη συγγραφή της. Σαφείς και αναμφίλεκτες αποδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στη *Λογική* του ο Γ. Σουγδουρής, όπως προαναφέρθηκε, στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό σε μετάφραση ομόθεμου λατινικού εγχειριδίου, πάνω στο οποίο εργάστηκε για την ανάπτυξη της λογικής πραγματείας του. Το βιβλίο του Σουγδουρή αποτέλεσε ένα από τα αναγνώσματα του νεαρού Ευγένιου Βούλγαρη όταν μαθήτευε κοντά στον Ιωάννη (μετέπειτα Ιερεμία) Καβαδία (1703-1781) που δίδασκε στην Κέρκυρα από το 1731.⁴⁸³ Προκειμένου να αναπτύξει τη λογική πραγματεία του, ένα ακόμη μέρος άντλησε από το έργο του Θεόφιλου

του Duhamel. Από το έργο *Logica* του G. J. 's Gravesande ο Βούλγαρης αξιοποιεί και εμπλουτίζει το Β' μέρος στη *Λογική* του και συγκεκριμένα στη *Δεύτερη Προδιατριβή*. Στη διδασκαλία των μαθημάτων της Λογικής, αλλά και της Μεταφυσικής ο Βούλγαρης χρησιμοποίησε μεταφράσεις και επιτομές ομόθεμων κειμένων όπως και ο ίδιος αναφέρει στον Πρόλογο της *Λογικής* του: «τοιγαρούν τοις ώδε διακειμένοις, ούτω πως ημίν εσχεδιάστο την αρχήν ήδε η πραγματεία» και διασαφηνίζει «και έτερ' άττα δε προς αυτή φιλοπονήματα (περί ων νυν ουδέν δει λέγειν) της αυτής ιδέας εχόμενα». Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Προλεγόμενα», στο: Ευγένιος Βούλγαρις, *Η Λογική...*, σσ. 44-65.

⁴⁸² Ο.π., σ. 23-27, όπου αναφέρει τους κόπους που κατέβαλαν για τη μάθηση της Λογικής στην Πατριαρχική Σχολή όπου δίδασκε ο Ε. Βούλγαρης, πλην όμως τόσον αυτή όσον και τα άλλα μαθήματα δεν προσέφεραν κανένα καρπό. «Η Λογική εν τω τότε, καθώς και εν τω νυν, ελογίζετο παρά πάσι τοις ημετέροις αναγκαίως παραδοτέα, και η Μεταφυσική είτα ενομίζετο παρά πάσιν ημίν τοις μαθητιώσι θείον τι μάθημα, και πηγή αυτόχρημα, από της οποίας ρέει τάχα πάσα επιστημονική, πάσα φιλοσοφική γνώσις απλώς...»

⁴⁸³ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ονομάτων επίσκεψις: Φιλοσοφία και επιστήμες στην πόλη των Ιωαννίνων», σ. 79, όπου παρατίθεται και το χειρόγραφο 1226 της Ρουμανικής Ακαδημίας, το οποίο βεβαιώνει ότι η *Λογική* είναι «μεταφρασθείσα εκ της λατινικής γλώσσης».

Κορυδαλέως.⁴⁸⁴ Ένα επιπλέον στοιχείο είναι ο όρος «μέθοδος», που σηματοδοτεί την προτεραιότητα που έδινε ο Αριστοτέλης στο θεμελιώδες ζήτημα της μεθόδου⁴⁸⁵.

Στο χειρόγραφο κείμενο του Γ. Σουγδουρή (σσ. 1-4)⁴⁸⁶ ο συγγραφέας απευθύνεται στους φιλομαθέστατους νέους⁴⁸⁷ δηλώνοντας τον ορισμό της Λογικής ως: «έξι επίκτητος περί πάντα τα όντα καταγινομένη, τέλος έχουσα τον εν γένει συλλογισμόν, εξαιρέτον δε την απόδειξιν». Η Λογική ως μέθοδος⁴⁸⁸ δεν εξαντλείται μόνο στη θεωρητική σκέψη, αλλά επεκτείνεται και στις επιστήμες⁴⁸⁹. Κατά τον Γ. Σουγδουρή η λογική αποτελεί βασικό όργανο και εργαλείο του νου, «προπύλιον», για την κατανόηση της φιλοσοφίας γιατί μέσω αυτής «η γνώσις ευχερώς καταλαμβάνεται, και ο ανθρώπινος νους, ως οίον τε μάλιστα, βοηθείται εις τας ορθάς αεί ενεργείν ενεργείας»,⁴⁹⁰ υποδηλώνοντας ταυτόχρονα και τη χρησιμότητά της. Η χρησιμότητα και η διαίρεση της πραγματείας του γίνεται με βάση τις τρεις ενέργειες του νου, συναρτώντας το νου με τη λογική.⁴⁹¹

⁴⁸⁴ Ο πλήρης τίτλος του έργου του Θ. Κορυδαλέως είναι: «Εις άπασαν την λογικήν του Αριστοτέλους Υπομνήματα και Ζητήματα υπό του σοφωτάτου Κυρίου Κυρίου Θεοφίλου του Κορυδαλέως Εκτεθέντα, νυν δε πρώτον τύποις εκδοθέντα, και μεθ' όσης οίον τε ουν ακριβείας διορθωθέντα παρά Κυρίου Αλεξάνδρου Καγκελαρίου Ενετίησι αφκθ' Παρά Νικολάω τω Γλυκεί του εξ Ιωαννίνων.

⁴⁸⁵ «Η μεν πρόθεσις της πραγματείας μέθοδον ευρείν», αποτελεί την αφετηριακή φράση των *Τοπικών*, Αριστοτέλους, *Τοπικά*, Α1, 100a 18.

⁴⁸⁶ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, σσ. 79-81.

⁴⁸⁷ Η προσφώνηση του Σουγδουρή μας επιτρέπει αναμφίλεκτα να υποθέσουμε ότι το κείμενο της *Εισαγωγής* αποτελεί τμήμα των παραδόσεων του στη Σχολή Γκιόνμα, βλ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 279, σημ. 1.

⁴⁸⁸ Η μέθοδος που χρησιμοποιούσε ο Γ. Σουγδουρής αποδείχθηκε ότι σε ολιγότερο διάστημα δίδασκε την ελληνική γλώσσα και τη φιλοσοφία, παρά οι προηγούμενοι από αυτόν. Βλ. «Δοκίμιον», Εφημ. «Η Φωνή της Ηπείρου», φ. 452 (1901).

⁴⁸⁹ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, σ. 79: «...προ δε του εγχειρείν φιλοσοφία τε και επιστήμας...».

⁴⁹⁰ *Αυτόθι*.

⁴⁹¹ *Ο.π.*, σ. 80: «το δε τρίτον μέρος της Λογικής, την τρίτην ενέργειαν του νοός επανορθούται, και έστιν όλον περί συλλογισμού...».

Η λογική αποτελεί εργαλείο του νου, της ενεργητικής δύναμης της ψυχής, με την οποία εννοούμε. Η δύναμη αυτή υπερέχει όλων των άλλων ψυχικών δυνάμεων, έχει ως αντικείμενό της τα «νοητά» και «θηράται το αληθές».⁴⁹² Η τριμερής διαίρεση της λογικής πραγματείας του Γ. Σουγδουρή⁴⁹³ εκτυλίσσεται σε πλήρη αντιστοιχία με τις τρεις ενέργειες του νου και ειδικότερα:

Η πρώτη ενέργεια του «νοός» αναφέρεται στην «απλή πρόληψη, καθ' ην το πράγμα απλώς προσλαμβάνομεν» που αποτελεί την πρώτη ενέργεια, ο νους καταβάλλει μια απλή δραστηριότητα αφού δεν προβαίνει σε αξιολογήσεις, δεν καταφάσκει και δεν αντιφάσκει, «αμοιρεί συμπλοκής», είναι δηλαδή η απλή πρόσληψη της έννοιας του ανθρώπου ή του λίθου που προσλαμβάνει ο νους. Αλλά δεν προσλαμβάνει μόνον τα απλά, αφού σκέφτεται και τα σύνθετα, όπως τον άνθρωπο που συντίθεται από σώμα και ψυχή, «οίον τον άνθρωπον εκ ψυχής και σώματος συντιθέμενον».

Η δεύτερη ενέργεια συνδέει τους απλούς όρους καταφατικά ή αποφατικά στη νόηση⁴⁹⁴. Έτσι με το σύνθετο αυτό ενέργημα ενώνουμε ή χωρίζουμε τα απλά και σχηματίζουμε προτάσεις όπως «ο κύκνος έστι λευκός» ή «ο κόραξ ουκ έστι λευκός».⁴⁹⁵

⁴⁹² Ο.π., σ. 79: «Νους δ' εκείνη λέγεται της ψυχής η δύναμις, η νοούμεν, ήτις απασών των άλλων υπερέτρα ούσα, τοσούτον ενεργής υπάρχει, ώστε ου προς μίαν, ή δευτέραν, αλλά τριπλήν ενέργειαν εσαεί ασχολουμένη, περί τα νοητά καταγίνεται, και θηράται το αληθές». Βλ. Γ. Σουγδουρή, *Λογική*, σ. 2.

⁴⁹³ Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σσ. 279-292. Η πραγματεία αρχίζει με την προμετωπίδα «Προοίμιον, Περί των τριών του Νοός ενεργειών, Τι εστί Λογική;». Βλ. Βλ. Γ. Σουγδουρή, *Λογική*, σ. 3: «Άπασα γουν η λογική μέθοδος κατά τας τρεις του νοός ενεργείας, εις τρία ολοσχερέστερα διαιρείται μέρη· ων το πρώτον εις την της πρώτης ενεργείας επανόρθωσιν ανήκει· περιέχει δε το βιβλίον του Πορφυρίου, εν ω διαλαμβάνεται περί των πέντε καθόλου φωνών ... και το Αριστοτέλους βιβλίον εν ω περί των δέκα κατηγοριών...».

⁴⁹⁴ Πβ. Αριστοτέλους, *Περί Ερμηνείας*, 17a 8-24b 9: «έστι δε εις πρώτος λόγος αποφαντικός κατάφασις, είτα απόφασις, οι δε άλλοι συνδέσμων εις, ανάγκη δε πάντα λόγον αποφαντικόν εκ ρήματος είναι ή πτώσεως».

⁴⁹⁵ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, σ. 80: «Η Δευτέρα εστί σύνθετος, ήτις κατά σύνθεσιν και διαίρεσιν θεωρείται, ως ότε των απλών έτερον έτερου καταφάσκειται, οίον ο κύκνος εστί λευκός, ο κόραξ ουκ έστι λευκός».

Η τρίτη ενέργεια του νοός λέγεται «συλλογισμός ή διάνοια» και από προτάσεις που έχουν τεθεί ως αληθείς, προκύπτει κατ' ανάγκη η αλήθεια μιας νέας διαφορετικής πρότασης, που συνάγεται ως λογικό συμπέρασμα⁴⁹⁶ εκείνων ακριβώς των προτάσεων και έτσι «γιγνωσκομένου του ανθρώπου, ότι εστί λογικός, και του Σωκράτους, ότι εστί άνθρωπος, επιφέρομεν, ότι εστί λογικός ο Σωκράτης».⁴⁹⁷ Ο Σουγδουρής αναφερόμενος στον «πιθανό συλλογισμό» που λαμβάνει χώρα στην τρίτη ενέργεια αποδίδει τον διαλεκτικό συλλογισμό, που αναφέρεται στον Αριστοτέλη⁴⁹⁸. Η τρίτη ενέργεια του νοός λέγεται «συλλογισμός ή διάνοια» και με αυτή «έκτινος, ή έκτινων προεγνωσμένων, άλλου τινός την γνώσιν θηρεύομεν»⁴⁹⁹.

Αξίζει εδώ να επισημάνουμε ότι η τριμερής διαίρεση της λογικής κωδικοποιεί τη σχολαστική διδασκαλία για την τριπλή λειτουργία της διάνοιας, την οποία διάφοροι Έλληνες και Ευρωπαίοι στοχαστές είχαν κωδικοποιήσει κατά τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα και το πλαίσιο αυτό υιοθετείται από τον υστερομεσαιωνικό σχολαστικό επιμερισμό της Λογικής σε τρία μέρη, όπως αναφέρεται στη *Λογική* του J. B. Duhamel

⁴⁹⁶ Πβ. Αριστοτέλους, *Αναλυτικά ύστερα* 71 a 1 κ.ε. Στον «εξ ανάγκης» ή «εξ αναγκαίων» συλλογισμό αναφέρεται ο Αριστοτέλης διεξοδικά και στα *Αναλυτικά πρότερα* (29b 29-32a 14 κ.ε.).

⁴⁹⁷ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, σ. 80: «Ἔστι δε παρά ταύτας και Τρίτη ενέργεια, ήτις συλλογισμός, ή διάνοια ονομάζεται, εν η// ουχ έτερον καθ' έτερου αγορεύομεν, άλλ' έτερον εξ έτερου επιφέρομεν. ως ότε εκ τινός, ή εκ τινων προεγνωσμένων, άλλου τινός την γνώσιν θηρεύομεν, οίον γινωσκομένου του ανθρώπου ότι εστί λογικός, και του Σωκράτους ότι εστί άνθρωπος, επιφέρομεν, ότι εστί λογικός ο Σωκράτης».

⁴⁹⁸ Κατά τη ρήση του Αριστοτέλη τον «εξ ενδόξων συλλογιζόμενον». Πβ. Αριστοτέλους, *Τοπικά* 100 a 25-30: «Ἔστι δε συλλογισμός λόγος εν ω τεθέντων τινών έτερόν τι των κειμένων εξ ανάγκης συμβαίνει διά των κειμένων απόδειξις μεν ουν εστί, όταν εξ αληθών και πρώτων ο συλλογισμός η, ή εκ τοιούτων α διά τινων πρώτων και αληθών της περί αυτά γνώσεως την αρχήν είληφεν διαλεκτικώς δε συλλογισμός ο εξ ενδόξων συλλογιζόμενος».

⁴⁹⁹ Βλ. Αριστοτέλους, *Αναλυτικά Ύστερα* Α 1, 71a 1: «Πάσα διδασκαλία και πάσα μάθησις διανοητική εκ προύαρχούσης γίνεται γνώσεως».

(1624-1706).⁵⁰⁰ Περαιτέρω ο Σουγδουρής περιγράφοντας τους όρους που ανήκουν στην πρώτη ενέργεια του νοός, καθορίζει ότι η πορεία που θα ακολουθήσει είναι η απόδειξη των «όρων» και γι' αυτό θέτει εξ αρχής το ερώτημα: «Τι ἔστιν ὄρος», ανάγοντας εξ αρχής τον προβληματισμό στις απαρχές του «θαυμάζειν» και του «φιλοσοφείν»⁵⁰¹. Ως αποτέλεσμα μιας ασφαλούς αφετηρίας ο Σουγδουρής αναφέρεται στον Αριστοτέλη και μεταγράφει τον ορισμό του Αριστοτέλη «εις ὃν διαλύεται ἡ πρότασις, οἷον τὸ τε κατηγορούμενον, καὶ τὸ καθ' οὗ κατηγορεῖται»⁵⁰².

Στο δεύτερο κεφάλαιο ο Σουγδουρής επισημαίνει ότι επειδή η πρόταση αποδίδεται με τρεις τρόπους, «εις ἐνδιάθετον, προφορικόν καὶ γραπτόν», ο ὅρος διαιρείται, αντιστοίχως σε ἐνδιάθετο, προφορικό και γραπτό⁵⁰³ και η διαίρεση αυτή λαμβάνει το συγκεκριμένο σχήμα που αναφέρει ο Φιλόσοφος⁵⁰⁴. Η προτεραιότητα δίδεται από τον Σουγδουρή

⁵⁰⁰ Στο μεταφρασμένο από τον Ε. Βούλγαρη έργο του J. B. Duhamel με τίτλο *Logica*, τη μετάφραση του οποίου έκανε ο Ε. Βούλγαρης στα Ιωάννινα, ο Γάλλος συγγραφέας κωδικοποιεί τον επιμερισμό της Λογικής σε τρία μέρη: «τρεις δε αι του ανθρωπίνου νοός εισίν εργασίαι η μεν πρώτη εστίν η απλή του πράγματος επίληψις, ήτις και πρόσληψις λέγεται και ιδέα. Δευτέρα εστίν η κρίσις, ήτοι η πρότασις, δι' ης εν καθ' ετέρου καταφάσκομεν, ή αποφάσκομεν... Τρίτη δε και τελευταία εστίν ο συλλογισμός, ηνίκα αν εξ ετέρου συνάγωμεν, οἷον τὸ θεῖόν εστιν αγαθόν, άρα και άκρωσ εφετόν». Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «Η μετοχέτευση της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας στη νεοελληνική σκέψη μέσω των μεταφράσεων: Η συμβολή του Ευγενίου Βούλγαρη», στο: Χαρίτων Καρανάσιος (επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης: Ο homo universalis του νέου Ελληνισμού. 300 χρόνια από τη γέννηση του Ευγενίου Βούλγαρη (1716-2016)*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών/Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού – Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, 2018, 269-327, σσ. 279-281.

⁵⁰¹ Αριστοτέλους, *Μετά τα Φυσικά*, Α 2, 982b 12: «Διά γαρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νυν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφείν». Πβ. Πλάτωνος *Θεαίτητος*, 155 d: «Μάλα γαρ φιλοσόφου τούτο τὸ πάθος, τὸ θαυμάζειν. οὐ γαρ ἄλλη ἀρχὴ φιλοσοφίας ἢ αὐτή».

⁵⁰² Γ. Σουγδουρής, *Λογική...*, Μέρος Πρῶτον, Κεφάλαιον Α', «Τι ἔστιν ὄρος», Πβ. Αριστοτέλους, *Αναλυτικά πρότερα*, 24 b 16-17.

⁵⁰³ Γ. Σουγδουρής, *Λογική...*: «επεὶ τοίνυν ἡ πρότασις τριχῶς ἀποδίδεται, ἐνδιάθετος, προφορικός καὶ γραπτός καὶ γραπτός μεν ἔστι φωνὴ ἐγγράφος ἐν χάρτη».

⁵⁰⁴ Ο.π.: «καὶ ἔστιν ὡς φησὶν ὁ Φιλόσοφος τὰ ἐν τῇ φωνῇ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων σύμβολα, καὶ τὰ γραφόμενα, τῶν ἐν τῇ φωνῇ. καὶ διὰ τούτο δέδονται ἡμῖν αἱ φωναὶ ὑπὸ τῆς φύσεως προε το δι' αὐτῶν σημαίνειν ἡμᾶς τῆς ψυχῆς τὰ νοήματα, ήτοι τὰς ἐννοίας». Πβ. Αριστοτέλους, *Περὶ Ἑρμηνείας* 16a 3-4: «Ἔστι μεν οὖν τὰ ἐν τῇ φωνῇ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων σύμβολα, καὶ τὰ γραφόμενα τῶν ἐν τῇ φωνῇ καὶ ὡσπερ γράμματα πάσι τὰ αὐτά, οὐδὲ φωναὶ αἱ αὐταί», καὶ Αριστοτέλους, *Περὶ Ψυχῆς*, Β8, 420b 5: «Ἡ δὲ φωνὴ ψόφος τις ἔστιν ἐμψύχου».

στον ενδιάθετο όρο, δηλαδή «στην ενέργεια του νοός, η προσλαμβάνομεν το υποκείμενον, και το κατηγορούμενον». Με τον τρόπο αυτό συνδέεται η αριστοτελική αντίληψη που δέχεται ότι οι φωνές είναι σύμβολα των εννοιών και τα γραφόμενα των φωνών ανταποκρίνονται στην έκφραση των νοημάτων της ψυχής, αφού κάθε δημιουργήμα της φύσης προϋποθέτει έναν τελικό σκοπό⁵⁰⁵.

Με τη διαίρεση του όρου σε ενδιάθετον, γραπτό και προφορικό, ο Σουγδουρής υποδεικνύει τον τρόπο εύρεσης του συνόλου των επί μέρους εννοιών στις οποίες αναφέρεται η έννοια όρος, δηλαδή του πλάτους, του βάθους και συντελεί έτσι στον ακριβή προσδιορισμό της, τουτέστιν στη σαφήνεια και την ευκρίνειά της.

Στηριζόμενος σε αυτές τις αντιλήψεις ο Σουγδουρής, χρησιμοποιεί τις διδακτικές αρχές για την επανάληψη της ύλης η οποία βοηθά στην εμπέδωση του περιεχομένου και στον έλεγχο της κατανόησης της διδαχθείσας ύλης, όπως υποδεικνυε και το πρόγραμμα της Πατριαρχικής Σχολής⁵⁰⁶.

Στο πέμπτο, τέλος, κεφάλαιο της Λογικής του ο Σουγδουρής θέτει τον τίτλο «ποσαπλούς ο όρος τω λόγω των σημαινομένων πραγμάτων» προβαίνει σε διάκριση του «όρου» σε όρο «ἀεπινοίας» που είναι «ο σημαίνον ταληθή και πραγματικά κατά τα πραγματικώς αυτοίς προσήκοντα, οίον άνθρωπος, λέων» και «β'επινοίας», που δηλώνει «εν τοις

⁵⁰⁵ Βλ. Αριστοτέλους, *Περί ζώων γενέσεως*, E 8, 788b 21: «Επί δε την φύσιν υποτιθέμεθα, εξ ων ορώμεν υποτιθέμενοι, ούτ' ελλείπουσιν ούτε μάταιον ουθέν ποιούσαν των ενδεχομένων περί έκαστον».

⁵⁰⁶ Βλ. Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, σ. 194. Με το σιγίλιο του 1691 επεδιώκετο η αναδιοργάνωση της Πατριαρχικής Σχολής από τον Καλλίνικο Β', χάρη στη γενναιοδωρία του Μανωλάκη Καστοριανού. Το σιγίλιο αυτό προέβλεπε δύο βαθμίδες εκπαίδευσης, τη μέση που διδασκόταν η κυκλοπαιδεία και την ανώτερη που περιλάμβανε τα επιστημονικά μαθήματα και προέβλεπε επίσης θέματα διδακτικής μεθόδου που καθόριζε ότι το Σάββατο θα γίνεται ανακεφαλαίωση της ύλης για την καλύτερη εμπέδωσή της, καθώς και ο χωρίς προειδοποίηση έλεγχος των μαθημάτων και οι ασκήσεις.

πράγμασιν εκείνα, άπερ ου προσήκουσιν αυτοίς εκ των αυτών φύσεως, αλλά διά τινα του νοός αντίληψιν».

Η διαίρεση αυτή περιλαμβάνει μια γνωσιολογικής υφής αντίληψη κατά την οποία ο νους πρώτα σκέφτεται ότι ο άνθρωπος, για παράδειγμα, «είναι ζών λογικόν» και ύστερα εννοεί «αυτόν πολλοίς άτομοις ενυπάρχοντα, τω Πέτρω δηλαδή, Παύλω κ.τ.λ.». Ο χαρακτηρισμός ότι ο άνθρωπος «είναι ζών λογικόν» έχει διττή πρόσληψη, δηλαδή είναι το ίδιο πράγμα με διττό όνομα δηλαδή «άνθρωπος και είδος». Το όνομα «άνθρωπος» είναι όρος «α' επινοίας» αφού «σημαίνει γαρ πράγμα πρώτως συλλαμβανόμενον, και θεωρούμενον κατά τα προσήκοντα αυτώ εκ οικείας φύσεως, δηλαδή ζών λογικόν». Συνεχίζοντας αναφέρει ότι το «είδος» είναι όνομα, δηλαδή όρος «β' επινοίας» γιατί φανερώνει «δευτέρως εν τω ανθρώπω νοούμενον, είναι δηλονότι κοινόν πολλοίς και σχέσιν έχειν εις πλείστα, οίς ενυπάρχει». Αυτή δε η σχέση δεν ανήκει ούτε αναφέρεται στον άνθρωπο, «ου προσήκει τω ανθρώπω πραγματικώς», αλλά προσλαμβάνεται από τη νόηση, σε πλήρη αντίθεση με τον όρο της «α' επινοίας», που αφορά «πάντα τα ονόματα, τα σημαίνοντα αληθή και πραγματικώς υπάρχοντα»⁵⁰⁷.

Με μια φυσική ακολουθία τίθεται εδώ το πρόβλημα των «καθόλου ή κοινών» εννοιών αναφορικά με τις απόψεις του Σουγδουρή που πρεσβεύει

⁵⁰⁷ Η διαίρεση των «όρων» σε όρους πρώτης και δεύτερης επινοίας, αποτελεί τη βάση για τη διδασκαλία των πέντε καθόλου φωνών του Πορφυρίου και των αριστοτελικών κατηγοριών. Πβ. το «Προσίμιον» της πραγματείας «Λογική...» του Σουγδουρή: «περιέχει δε το βιβλίον του Πορφυρίου, εν ω διαλαμβάνεται περί των πέντε καθόλου φωνών, Γένους δηλαδή είδους, Διαφοράς, Ιδίου, και Συμβεβηκότος, και το Αριστοτέλους βιβλίον, εν ω περί των δέκα Κατηγοριών, Ουσίας δηλαδή Ποσού, Ποιού, Προς τι, Που Πότε, Ενεργείας, Πάθους, Κείσθαι, και Έχειν». Πβ. Πορφυρίου, *Εισαγωγή εις τας Αριστοτελικάς κατηγορίας*, 1, 17-13, 36, στο: Ν. Ψημμένος, *Η Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 280, σημ. 2. Ο Πορφύριος (305 μ.χ.) διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της νομιναλιστικής θεώρησης των «καθόλου» και στην πρόθεση στη Δύση των «Κατηγοριών» του Αριστοτέλη. Πβ. Παναγιώτης Χρ. Νούτσος, *Ο Νομιναλισμός. Οι κοινωνικοπολιτικές προϋποθέσεις της υστερομεσαιωνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, Εκδ. Κέδρος, 1980, σσ. 11-13.

ότι οι γενικές έννοιες⁵⁰⁸ είναι δημιουργήματα του νου, απορρίπτοντας εξ αντιδιαστολής την αντίληψη ότι μπορεί να εκληφθούν ως αυθύπαρκτες οντότητες. Με τη διατύπωση αυτή διευρύνει έτσι ακόμη περισσότερο τη θεωρητική θεμελίωση του τρόπου διδασκαλίας, με την έννοια ότι κάθε μάθημα αποτελεί προετοιμασία για το επόμενο με την προϋπαρξη κάποιων γνώσεων που ενισχύονται από τις γενικές έννοιες.

Η μέθοδος που χρησιμοποιεί ο Γ. Σουγδουρής στη *Λογική* του συνδυάζει μια αρμονική σύζευξη των αντιτιθέμενων ερμηνευτικών φιλοσοφικών ρευμάτων της αριστοτελικής φιλοσοφίας, δηλαδή του κορυδαλισμού και των νεωτέρων. Αυτός ο εσωτερικός διαφορισμός⁵⁰⁹ φανερώνει, ανάμεσα στα άλλα, ότι ο νεοαριστοτελισμός της κορυδαλικής περιόδου δεν συνιστά ένα ενιαίο ιδεολογικό ρεύμα, αλλά χαρακτηρίζεται από μια πολυτυπία μεθόδων και από μια πολυμέρεια ιδεών, και αυτό τον εσωτερικό διαφορισμό πρέπει να τον έχουμε υπόψη μας στις φιλοσοφικές αναλύσεις των νεοελλήνων αριστοτελικών του 17^{ου} αιώνα.

Όσον αφορά τη μέθοδο προσπέλασης της αριστοτελικής φιλοσοφίας, ο Γ. Σουγδουρής δεν ταυτίζεται με το Θ. Κορυδαλέα⁵¹⁰. Όσον αφορά όμως τα υπομνήματά τους στο αριστοτελικό corpus, αυτά συγκροτούνται μέσα από το πρίσμα της θεολογικής παρακαταθήκης, το οποίο αποτελεί ένα ισχυρό ρεύμα σκέψης και εκφράζεται με τους φοιτητές του πανεπιστημίου της Πάδοβας. Στο πανεπιστήμιο αυτό, κατά τον 17^ο αιώνα ήταν έντονη η επίδραση της σχολαστικής φιλοσοφίας και το μάθημα της μεταφυσικής

⁵⁰⁸ Βλ. Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια* Z 3, 1139 b 26: «Εκ προγιγνωσκομένων δε πάσα διδασκαλία».

⁵⁰⁹ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 143-190.

⁵¹⁰ Κ. Θ. Πέτσιος, «Ο μεσαιωνικός - σχολαστικός αριστοτελισμός ως πλαίσιο της φιλοσοφικής διδασκαλίας στη Βενετία κατά τον 17^ο αιώνα: Το παράδειγμα του Ματθαίου (Μελετίου) Τυπάλδου...», σ. 248. Υπάρχει μία πλειάδα λογίων οι οποίοι δεν ταυτίζονται με τη μεθοδολογία του Θ. Κορυδαλέα, όπως, Γεώργιος Κορέσιος (1570-1660), Νικόλαος (Νικηφόρος) Κλαροτζάνος (†1645), Μελέτιος Συρίγος (1586-1664), Νικόλαος Κούρσουλας (1602-1652), Νικάλος Κεραμεύς (†1663), Γεράσιμος Βλάχος (1605/7-1685), Ματθαίος (Μελέτιος) Τυπάλδος (1648-1713).

ήταν δομημένο πάνω στις κατευθυντήριες παραδοχές που χάραξαν οι Thomas Aquinas (1225-1274) και Duns Scotus (ca. 1265-1308)⁵¹¹.

Όμως οι δραστηριότητες που αναπτύσσονταν σε επιστημονικό και φιλοσοφικό επίπεδο, μέσω της *via Thomas* και *via Scotti*, παρά το γεγονός ότι αποτελούσαν τις αναγνωρισμένες ακαδημαϊκές μεθόδους διδασκαλίας δεν εξαντλούν τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις του αριστοτελικού *corpus*.⁵¹²

Το φιλοσοφικό πλαίσιο που διαμόρφωσαν τα πανεπιστήμια της Ιταλίας, αντανακλά στην ερμηνευτική κατανόηση της επιχειρηματολογίας που διατυπώνεται στη μελέτη του έργου του Γεώργιου Σουγδουρή, ο οποίος υπήρξε μαθητής του Ματθαίου Τυπάλδου στην Ιταλία. Η πραγματεία του με τίτλο *Theses Philosophicae* συγκροτούν ένα ερμηνευτικό ορίζοντα του μεσαιωνικού-σχολαστικού αριστοτελισμού και αποτελούν έναν αποκαλυπτικό οδοδείκτη για τη μελέτη του φιλοσοφικού υποβάθρου του Γ. Σουγδουρή.⁵¹³

Οι *Theses*⁵¹⁴, που είναι διατυπωμένες στα Ελληνικά και Λατινικά, αποτελούν θεματική από τα μαθήματα που δίδασκε ο Ματθαίος Τυπάλδος στη Φλαγγίνειο Σχολή της Βενετίας το 1681. Το κείμενο συγκροτείται μεν από τις θέσεις του μεσαιωνικού-σχολαστικού αριστοτελισμού, αλλά αποτελούν τις εδραίες κατευθυντήριες γραμμές για τη μελέτη του έργου του Σουγδουρή.

⁵¹¹ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 143.

⁵¹² Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «Ένα άγνωστο φιλοσοφικό χειρόγραφο του Νικολάου Παπαδοπούλου Κομνηνού (1651-1740): Η “Επιτομή των προς την Λογικήν Σέχνην Κανόνων ή Εισαγωγή εις την καθόλου Λογικήν του Αριστοτέλους” (1698)», *Κάτοπτρον Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Τόμ. Β', Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, 2011, 13-57, σ. 14.

⁵¹³ Κ. Θ. Πέτσιος, «Γεώργιος Σουγδουρής (1645/7-1725)», σ. 277.

⁵¹⁴ Αξιοποιείται το πρωτότυπο κείμενο που μεταγράφει ο Κ. Θ. Πέτσιος, «Γεώργιος Σουγδουρής (1645/7-1725)», σσ. 278-284.

Στην πρώτη «θέση» του προβάλλει ο Σουγδουρής αναφέρεται στα «καθόλου»⁵¹⁵ (*Universalia*), ο προβληματισμός των οποίων αποσχόλησε και επηρέασε για μεγάλο χρονικό διάστημα τη μεσαιωνική σκέψη⁵¹⁶.

Στις «θέσεις» β', δ' και ε', αντλούνται από τις *Κατηγορίες* του Αριστοτέλη και ο Σουγδουρής ακολουθεί τη σειρά κατάταξής τους και αναφέρεται στην «ουσία», στο «ποσό», το «ποιόν», η αναφορά⁵¹⁷. Στις «θέσεις» στ' έως ι', ο Σουγδουρής αναφέρεται στις προϋποθέσεις της μεταβολής που είναι η ύλη, η μορφή και η στέρηση⁵¹⁸. Με τη διαπραγμάτευση αυτή ο Σουγδουρής εισάγει τη φυσιολογία στο φιλοσοφικό προβληματισμό και στη διδακτική πράξη. Πρέπει να επισημάνουμε εδώ ότι από τον 13^ο αιώνα η Σχολαστική σκέψη είχε ενσωματώσει αυτούσια την αριστοτελική θεωρία για τη «μορφή» και την «ύλη», θεωρούμενες όμως μέσα από το πρίσμα της θεολογίας⁵¹⁹, ενώ από τα τέλη του 17^{ου} και τις απαρχές του 18^{ου} αιώνα μεταστοιχειώνεται η νεοελληνική σκέψη και διαπιστώνουμε ότι αναδύεται ένας νέος τρόπος

⁵¹⁵ Αυτόθι: «α. Το ειδικόν Καθόλου αδύνατον υπάρχει χωρίς της του νοός ενεργείας»

⁵¹⁶ Για τα *Universalia*, βλ. Π. Νούτσος, *Ο Νομιναλισμός*. Η πρώτη «θέση» των «Theses» αντιστοιχείται στο έργο *Κατηγορίαι* του Αριστοτέλη (5, 2a 14-14), ο οποίος διακρίνει την «ουσία» σε «πρώτη ουσία» (τόδε τι) και «ουσίαν δευτέραν» («γένος», «είδος»). Στο έργο του *Περί Ερμηνείας* (7, 17a,38-β 1), η «πρώτη ουσία» ονομάζεται «καθ' ἕκαστον» και «αι δεύτεραι ουσίαι» χαρακτηρίζονται «καθ' ὅλου»: «Ἐπεὶ δε ἔστι τα μεν καθόλου των πραγμάτων τα δε καθ' ἕκαστον.-λέγω δε καθόλου μεν ο επί πλειόνων πέφυκε κατηγορείσθαι, καθ' ἕκαστον δε ο μη, οἶον ἄνθρωπος μεν των καθόλου Καλλίας δε των καθ' ἕκαστον,..». Για τη διατύπωση «λόγος της ουσίας» βλ. *Των μετά τα φυσικά Ζ'3*, 1029a, 7-9 και 1028b, 3-5 όπου αναφέρεται ότι: «και δη και το πάλαι τε και νυν και αεί ζητούμενον και αεί πορούμενον, τι το ον, τούτο εστι τις η ουσία...».

⁵¹⁷ Αριστοτέλης, *Κατηγορίαι*, 4,1b, 25-26: «Των κατά μηδεμίαν συμπολκήν λεγομένων ἕκαστον ἦτοι ουσίαν σημαίνει ἢ ποσόν ἢ ποιόν ἢ προς τι...». Πβ. *Τοπικά Α 9*, 103 b 22 «τι εστι, ποσόν, ποιόν, προς τι...».

⁵¹⁸ Πβ. Αριστοτέλης, *Φυσικής Ακροάσεως Α 190 b 20*, *Των Μετά τα φυσικά Ε 1* 1025 b 25-28, *Α 1069 b 32-35*, *Φυσικής Ακροάσεως Α 191 a 20-21*: «ἀλλ' ὅτι αι αρχαί τρεις και πως τρεις, και τις ο τρόπος αυτών, δήλον».

⁵¹⁹ Πβ. Αριστοτέλους, *Μετά τα φυσικά, Α', 3*, 1069b 35-36 που αναφέρει ότι: «ου γίνεταί ούτε η ύλη ούτε το είδος [...] τα ἔσχατα», η θεολογική σκέψη προέβαλε στον αντίποδα αυτής της αριστοτελικής παραδοχής τη Δημιουργία. Στη συζήτηση «περί της ενώσεως της ύλης και μορφής», ο Βικέντιος Δαμοδός, στη χειρόγραφη *Φυσιολογία* του, υποστήριξε ότι «το σύνθετον δεν διαφέρει από τα μέρη». Βλ. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-Εργογραφία 1700-1754*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1998, σ. 268.

επιχειρηματολογίας παράλληλα με την μακραίωνη αριστοτελική παράδοση, ο οποίος αντιπροσωπεύεται από τον René Descartes (1596-1650)⁵²⁰.

Στις υπόλοιπες Θέσεις ο Σουγδουρής στηρίζεται στα φυσικά έργα του Αριστοτέλη⁵²¹. Στις ακροτελεύτιες «θέσεις» ιθ' και κ' ο Σουγδουρής αναφέρεται στη δημιουργία του κόσμου, εκ του μη υπάρχοντος, από το Θεό. Πρόκειται για τη διδασκαλία που αναφέρεται στην *ex nihilo* δημιουργία. Στις απόπειρες που έγιναν από τους σχολιαστές του Αριστοτέλη για την ανασύσταση της φυσικής του σκέψης και την ανάλυση του φυσικού έργου του, κυρίαρχη θέση κατέχει η δημιουργία του κόσμου. Ιδιαίτερη σημασία δίδεται στο έργο του σχολιαστή Averroes, ο οποίος διαχωρίζει πλήρως την ύπαρξη του θεού από τη αιδιότητα της πρώτης ύλης και του κόσμου, αποκλείοντας με τον τρόπο αυτό την *ex nihilo* δημιουργία, προβάλλοντας το διαχωρισμό της θεολογικής παραδοχής από τη φιλοσοφική αποδεικτική, αποτελώντας ένα από τα μεγάλα προβλήματα της ευρωπαϊκής και της νεοελληνικής σκέψης.

Ο 15^{ος} αιώνας αποτέλεσε την αφετηρία για την αντιπαράθεση γύρω από τα προβλήματα που αφορούν τη δομή του κόσμου, την έννοια και το ρόλο του θεού (την ταύτισή του με το αριστοτελικό «πρώτο κινούν ακίνητον» ή με τον πλατωνικό «δημιουργό»), τη σχέση «είδους» και «ύλης», την κίνηση, την *ex nihilo* δημιουργία και τη συνάφεια ανάμεσα στο γίνεσθαι και το είναι, κλπ.

Ο καρδινάλιος Βησσαρίων, επικαλούμενος τις θέσεις του Θωμά Ακυνάτη, αναφέρει ότι δεν μπορεί να αποδειχθεί με τη λογική η συνάρτηση ποιητικού και τελικού αιτίου με το θεό, δηλαδή με την ορθή

⁵²⁰ Κώστας Θ. Πέτσιος, «Το φιλοσοφικό έργο του Edmudus Purchotius και το *Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής του Βικεντίου Δαμοδού*», σ. 69· πβ. του ίδιου, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 231 κ.ε.

⁵²¹ Αριστοτέλους, *Φυσικής Ακροάσεως Α, Β, Γ και Δ*, Αριστοτέλους, *Περί Γενέσεως και Φθοράς Α*.

ερμηνεία του φυσικού γίνεσθαι, αλλά «θεολογικώς». Η προβληματική αυτή οδήγησε, κατά τον 17^ο αιώνα, στην υπερβατική ανασύθεση των θεμελιωδών αποφάνσεων του Αριστοτέλη μέσα από την οπτική της θεολογίας, όπως διαφαίνεται από το έργο του Θεόφιλου Κορδαλέα, στον οποίο στηρίζει το έργο του και ο Γεώργιος Σουγδουρής⁵²².

Το εγχειρίδιο της *Λογικής* του Γεώργιου Σουγδουρή γνώρισε μεγάλη διάδοση στα ελληνικά σχολεία⁵²³ και μας επιτρέπει να τη θεωρήσουμε ως πολύτιμο τεκμήριο για το επίπεδο σπουδών στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Ελλάδιο πληροφορούμαστε ότι παράλληλα με αυτή διδάσκονταν «*Τα υπομνήματα και Ζητήματα*» του Θεόφιλου Κορδαλέα (Αθήνα 1574-Αθήνα 1646), «*Εις άπασαν την Λογικήν του Αριστοτέλους*», καθώς «*και αυτήν την Λογικήν του Αριστοτέλη*».⁵²⁴ Η *Λογική* κατά την τουρκοκρατία είχε καταστεί το κατ' εξοχήν φιλοσοφικό μάθημα που λειτουργούσε ως εισαγωγικό μάθημα και προπαιδεία στις επιστήμες και στη μύηση στη φιλοσοφία.

II) Η διδασκαλία της φυσικής φιλοσοφίας

Σε χειρόγραφο υπομνηματιστικό κείμενο του Γεώργιου Σουγδουρή, που συνέγραψε στη Βενετία το 1673, με τίτλο *Εις τα του φιλοσόφου περι γενέσεως και φθοράς. Διαλέξεις*,⁵²⁵ συναντάμε τις φιλοσοφικές του απόψεις οι οποίες απηχούν την ερμηνεία των σχολιαστών του

⁵²² Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 44-49.

⁵²³ Την αξία της *Λογικής* και της φυσικής επισημαίνει ο *Ανώνυμος της Ελληνικής Νομαρχίας*, σ. 165, λέγοντας ότι «η *Λογική* και η *Φυσική* άνοιξαν τους οφθαλμούς των περισσοτέρων».

⁵²⁴ Ν. Ψημμένος, *Μελετήματα Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Τόμ. Α', σ. 47.

⁵²⁵ Έχει συγγραφεί στη Βενετία το 1674 και είναι «αυτόγραφος κώδιξ Γεωργίου του Σουγδουρή», και παραδίδεται από τον κώδικα αρ. 87 του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου. Βλ. Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη, ήτοι Κατάλογος των εν ταις Βιβλιοθήκαις του Αγιωτάτου Αποστολικού τε και Καθολικού Ορθοδόξου Πατριαρχικού Θρόνου των Ιεροσολύμων καί πάσης Παλαιστίνης υποκειμένων Ελληνικών Κωδίκων*, Τόμ. 4, Εν Πετρούπολει, 1899, σσ. 94-95.

Αριστοτέλους, του Αλεξάνδρου Αφροδισιεύως, του Σιμπλικίου, του Αβικένα, του Αβερρόη και των σχολαστικών.⁵²⁶ Ο συγγραφέας προβαίνει σε συνεχείς αναφορές στο αριστοτελικό corpus και εκδηλώνει την επίδραση την επιρροή και την ταύτιση, σε πολλά σημεία με τους οπαδούς του Thomas Aquinatis και του Duns Scotus. Όσον αφορά δε τη μέθοδο συγγραφής αυτή συνίσταται στην παράθεση των απόψεων των «αντιπάλων», την ανασκευή της δόξας των «εναντίων» και τη διατύπωση των δικών του θέσεων τις οποίες τεκμηριώνει με την επίκληση της δικής του εμπειρίας.⁵²⁷ Οι αναφορές του Γ. Σουγδουρή στο αριστοτελικό corpus εστιάζονται στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει το αριστοτελικό έργο αφορμώμενος από προϋποθέσεις του μεσαιωνικού σχολαστικισμού, οι οποίες βρίσκονται στον αντίποδα των μεθοδολογικών υποδείξεων του Θ. Κορδαλέα για τον ριζικό διαχωρισμό μεταξύ φιλοσοφίας και θεολογίας.⁵²⁸

Η επιχειρηματολογία του Γεώργιου Σουγδουρή σχετικά με τις αρχές που διέπουν τη λειτουργία της φύσης, την υφή και τη δομή της συμπαντικής πραγματικότητας, εντάσσεται στην εικόνα και τη φιλοσοφική συζήτηση που διεξάγεται κατά τον 17^ο αιώνα και αναφέρεται στον Γεωκεντρισμό και τον ηλιοκεντρισμό. Σ' αυτό τον ιστό συγκροτούνται και οι απόψεις του Γεώργιου Σουγδουρή, όπως παρουσιάζονται στις χειρόγραφες Διαλέξεις του *Εις τα του Φιλοσόφου περί γενέσεως και φθοράς*⁵²⁹, όπως αποτυπώνονται από τον Αριστοτέλη και από τους σχολιαστές του.

⁵²⁶ Κώστας Θ. Πέτσιος, «Οι χειρόγραφες Διαλέξεις του Γεωργίου Σουγδουρή “Εις τα του Φιλοσόφου περί Γενέσεως και Φθοράς” (1674)», *Ο Εραμιστής*, 22 (1999), 246-251· του ιδίου, «Γεώργιος Σουγδουρής (1645/7-1725)».

⁵²⁷ Κ. Θ. Πέτσιος, «Οι χειρόγραφες Διαλέξεις του Γεωργίου Σουγδουρή “Εις τα του Φιλοσόφου περί Γενέσεως και Φθοράς” (1674)», σσ. 247-248.

⁵²⁸ Κ. Θ. Πέτσιος, «Γεώργιος Σουγδουρής (1645/7-1725)», σ. 245.

⁵²⁹ Το έργο αυτό γράφηκε στη Βενετία το 1674 και παραδίδεται από τον κώδικα αρ. 87 του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Ένα ανέκδοτο έργο του Γεωργίου

Ο Γ. Σουγδουρής δέχεται τη διαίρεση του σύμπαντος σε υποσελήνια και υπερσελήνια περιοχή και την ταξιθέτηση αυτή τη θεωρεί ως προϋπόθεση για τη κοσμική ευταξία και ευαρμωσία.⁵³⁰ Ο επιμερισμός του σύμπαντος σε σφαίρες αποτελούν εδραίες κοσμολογικές πεπειθήσεις που ο άνθρωπος αποκτά μέσα από τις αισθήσεις του: «δείκνυσι γαρ η πείρα», όπως έλεγε ο Γ. Σουγδουρής.⁵³¹

Την γεωκεντρική κοσμοαντίληψη ήρθε να αναστατώσει ο Κοπέρνικος και ο Γαλιλαίος, οι οποίοι «και κύκλους άλλους κέντρων επινοήσαντες, και, το παν ειπείν, κίνησιν τοις ακινήτοις απονέμουσιν...». Ο Σουγδουρής κατατάσσεται σ' αυτούς που αντιτίθεντο στην κοπερνικεια αστρονομία, διατυπώνοντας την άποψη ότι: «ενταύθα ανασκευάζειν πρότον οφείλομεν την δόξαν εκείνων ην Νικόλαος τουπίκλην Κοπερνηκός εν τοις διδασκαλείοις ενεβήβασε. Τον ήλιον αύτη η δόξα εν τω του κόσμου κέντρο τίθησιν...»⁵³².

Σύμφωνα με τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο⁵³³ ο Σουγδουρής δίδασκε στα Ιωάννινα «γραμματικήν, κυκλοπαιδείαν, φυσικήν και μεταφυσικήν» και σύμφωνα με μια γενικόλογη αναφορά του Αλέξανδρου Ελλάδιου (1714), που αφορούσε το πρόγραμμα διδασκαλίας που εφαρμοζόταν στα ελληνικά σχολεία και στην πόλη των Ιωαννίνων, κατά το τέλος 17^{ου} με αρχές του 18^{ου} αιώνα. Την περίοδο διδασκαλίας του Σουγδουρή στα Ιωάννινα, η μάθηση χωριζόταν σε πέντε «κλάσεις». Στην πρώτη, ανάμεσα

Σουγδουρή (μέσα 17ου αι. - 1725): Οι χειρόγραφες *Διαλέξεις εις τα του Φιλοσόφου περί γενέσεως και φθοράς* (1764)», *Δωδώνη*, 30/Γ' (2001), 235-248, σσ. 237-238.

⁵³⁰ «Ασύντακτος η του παντός κόσμου δημιουργία είη αν, των αυτών μερών ου τη ορθή τάξει συναπτομένων...». Κ. Θ. Πέτσιος «Οι χειρόγραφες *Διαλέξεις του Γεωργίου Σουγδουρή "Εις τα του Φιλοσόφου περί Γενέσεως και Φθοράς"* (1674)», σ. 247.

⁵³¹ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 191-192.

⁵³² Ο.π., σ. 203, σημ. 449.

⁵³³ «Οδός Μαθηματικής, ήτοι σειρά βαθμηδόν προϊούσα, περιεκτική των κατ' είδος κυριωτέρων της μαθήσεως πραγματειών, οίον των στοιχείων του Ευκλείδου, σφαιρικών κατά Θεοδόσιον, Γεωμετρίας θεωρητικής και πρακτικής Τριγωνομετρίας, του περί κρικωτής σφαίρας κατά Πρόκλον, του περί χρήσεως σφαιρών, Αστρολαβίου, Γεωγραφίας και Οπτικής.....διαιρείται δε εις τόμους τρεις, προστιθεμένου επί τούτοις και τετάρτου, του της αριθμητικής, Ενετήσιν, αψμθ», [1749], σ. XII.

στ' άλλα διδάσκονταν οι Λόγοι του Ισοκράτους και η Ομιλία του Μ. Βασιλείου, «Όπως αν εξ ελληνικών οφελούντο λόγων». Στη δεύτερη διδάσκονταν ποιητικά μαθήματα, στην Τρίτη οι λογογράφοι και οι ιστορικοί, στην τέταρτη η ρητορική, ενώ στην Πέμπτη ήταν η τάξη των «λογικών τε και θεωρητικών μαθημάτων».

Ο Γεώργιος Σουγδουρής κατά τη διδασκαλία του ακολούθησε τις νεωτεριστικές μεθόδους των προκατόχων του. Συμπλήρωσε τη γραμματική μέθοδο του Βησσαρίωνα Μακρή, συντάσσοντας μια πιο απλή «Επιτομή Γραμματικής».⁵³⁴ Ο Γ. Σουγδουρής γνωρίζει τις αντιλήψεις των νεωτέρων, ενώ ορισμένους από αυτούς τους αποκαλεί «σταγειρομάχους», όπως ο Καρδανός [Giordano (Hieronimus) Cardanus (1501-1576)]. Η επιχειρηματολογία του διαπνέεται από την ερμηνεία που δεσπόζει «εν των περιπατητικών χορεία», αλλά τελικά παραμένει στα πλαίσια της αριστοτελικής φιλοσοφίας⁵³⁵ και είναι ο πρώτος που συνέταξε επιστημονική Λογική με τίτλο *Εισαγωγή της Λογικής μεθόδου*.⁵³⁶ Επίσης είναι από τους πρώτους που εισήγαγαν τη διδασκαλία της γεωμετρίας και της φυσικής, δίδαξε συστηματικά αριστοτελική λογική και ιδιαίτερα εκτιμήθηκε η απλουστευμένη γλώσσα⁵³⁷ που χρησιμοποίησε στη διδασκαλία του.⁵³⁸

⁵³⁴ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σ. 213, όπου γίνεται αναφορά ότι εκδόθηκε το 1752 και το 1763 «παρά Αντωνίω τω Βόρτωλ»· Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 557.

⁵³⁵ Κ. Θ. Πέτσιος, «Ένα ανέκδοτο έργο του Γεωργίου Σουγδουρή (μέσα 17ου αι. - 1725): Οι χειρόγραφες Διαλέξεις εις τα του Φιλοσόφου περί γενέσεως και φθοράς (1764)», σσ. 237-238.

⁵³⁶ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σ. 213.

⁵³⁷ Η εισαγωγή της ομιλούμενης γλώσσας έκανε τη διδασκαλία του Σουγδουρή πιο κατανοητή για τη μετάδοση των επιστημών, παρά τις αντιδράσεις που συναντούσε για τη μη χρήση της αρχαϊζουσας. Την ανάγκη χρήσης της απλής γλώσσας τονίζει και ο *Ανώνυμος της Ελληνικής Νομαρχίας* λέγοντας: «Ω, πόσον ταχύτερα και ευκολότερα ήθελε φωτισθώσι οι παίδες των Ελλήνων, αν αι παραδόσεις των επιστημών εγίνοντο εις την απλήν μας διάλεκτον! Άμποτες λοιπόν, νέοι συγγραφείς να πλουτίσωσι και τιμήσωσι την γλώσσαν μας με τα πονήματά των...». Βλ. *Ανώνυμου του Έλληνος Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί Ελευθερίας*, Αθήνα, Εκδ. Κάλβος, 1977, σημ. σ. 166.

⁵³⁸ Λ. Μπενάκης, *Μεταβυζαντινή Φιλοσοφία*, σ. 231.

Η μελέτη των θεολογικών και των φιλοσοφικών μαθημάτων, κυρίως, γινόταν με τη γλωσσική επεξεργασία των κειμένων ορισμένων αρχαίων φιλοσόφων και των πατέρων της εκκλησίας. Στο κέντρο της διδασκαλίας βρισκόταν μονίμως η σπουδή της Γραμματικής και του συντακτικού της αρχαίας γλώσσας, που περιοριζόταν στον τύπο και αγνοούνταν η ουσία σε μεγάλο βαθμό. Η μέθοδος της «πολλαπλής ψυχαγωγίας» αποσκοπούσε στην αποστήθιση ακόμη και των μεταφράσεων, που συνίσταντο στην ερμηνεία του κειμένου με συσσώρευση συνώνυμων λέξεων. Την μέθοδο αυτή αντικατέστησαν στη Σχολή Γκιόνμα αρχικά ο Βησσαρίων Μακρής και στη συνέχεια ο Γεώργιος Σουγδουρής⁵³⁹.

Ο Γεώργιος Σουγδουρής τιμάται ως ερμηνευτής του Αριστοτέλη, αλλά και ως διδάσκαλος της φιλοσοφίας που πρώτος χρονικά εισήγαγε τη φιλοσοφία και επηρέασε σοβαρά τη σχολική πράξη για πολλές δεκαετίες στον τουρκοκρατούμενο ελληνισμό. Συγκεκριμένα ο Πέζαρος στα μαθήματα που παρέδιδε στο σχολείο του άρχιζε τα μαθήματα στη φιλοσοφία με τη Λογική του Σουγδουρή⁵⁴⁰.

Η διδασκαλία του Γεώργιου Σουγδουρή προκάλεσε τις αντιδράσεις του Γιαννιώτικου εκκλησιαστικού κατεστημένου και ο τότε μητροπολίτης Ιωαννίνων Κλήμης ζήτησε τον αφορισμό του γιατί δεν φρονούσε σύμφωνα με τους θείους κανόνες⁵⁴¹ και γιατί δεν ομολογούσε «την εις

⁵³⁹ Τα οφέλη από την αλλαγή της μέθοδο διδασκαλίας αναφέρει ο *Ανώνυμος της Ελληνικής Νομαρχίας*, σσ. 165-166, γράφοντας ότι: «ούτε οι διδάσκαλοι την σήμερον έχουσι εκείνην την ενοχλητικήν και βραδείαν μέθοδον της παραδόσεως, ούτε οι μαθηταί φυλάττουσι την οκνηρίαν και αμέλειαν, οπού είχαν, αλλ' αμφοτέροι με άκραν ευχαρίστησιν και επιμέλειαν αντλίζουν από την ανεξάντλητον πηγήν της μαθήσεως εκείνα τα φώτα, οπού στολίζουν το ανθρώπινο πνεύμα και το αποδεικνύουσι άξιον του πλάστου του».

⁵⁴⁰ Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 569.

⁵⁴¹ Μελετίου Γεωγράφου, *Εκκλησιαστική Ιστορία Μελετίου Μητροπολίτου Αθηνών, Μετενεχθείσα εκ της Ελληνικής εις την ημετέραν απλοελληνικήν φράσιν εις τόμους τρεις διαιρεθείσα και πλουτισθείσα με πολλάς χρησίμους και αναγκαίας υποσημειώσεις και ακριβείς πίνακας παρά Γεωργ. Βενδότη εκ Ζακύνθου και παρ' αυτού διορθωθείσα, Νυν πρώτον Τύποις εκδοθείσα δι' επιστασίας και ακριβούς επιμελείας Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη του εξ Ιωαννίνων Και παρ' αυτού προσφωνηθείσα Τω υψηλοτάτω*

αίμα και σώμα του Χριστού μετουσίωσιν του άρτου και του οίνου της μεταλήψεως»,⁵⁴² επιχειρώντας με αυτά να προσάψει ατιμία στον Σουγδουρή.

Μετά τη δοκιμασία που υπέστη ο Γ. Σουγδουρής, λόγω των θεολογικών και φιλοσοφικών διενέξεων, το 1695, «περί της θείας ουσίας και θείας ενεργείας»⁵⁴³ που προκλήθηκαν στην πόλη των Ιωαννίνων, αναγκάστηκε να διακόψει τη νεωτεριστική διδασκαλία και να αναχωρήσει στη Μονή Λιγκιάδων Ιωαννίνων. Ο απόηχος της προσφοράς και της δράσης του εκτιμήθηκε από του μαθητές του, οι οποίοι δίδαξαν σε όλες σχεδόν τις σχολές του ελληνισμού, αλλά και από τους συγχρόνους του λογίους και όπως σημειώνει ο συμμαθητής του Μελέτιος Μήτρου: «Παραδούς (ο Σουγδουρής) άριστα τα ελληνικά μαθήματα φιλοσοφίαν και θεολογίαν. εν πολλοίς δε διαρκέσας χρόνοις τω ρηθέντι σχολείω τοις ιδίοις μαθηταίς, πάσαν υπό την εξουσίαν των τούρκων σχεδόν ούσαν ευρώπην καταβαραθρωθείσαν πως εξεπαίδευσε, διασπαρθείσι κατά πάσαν πόλιν και χώραν ταύτης».⁵⁴⁴

ε) Οι φιλοσοφικές έριδες

Την περίοδο αυτή λαμβάνει χώρα στην πόλη των Ιωαννίνων ένας έντονος αγώνας για τη διακίνηση των ιδεών που κυφορούν ερωτήματα που αναμφίβολα δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση της νεωτερικής σκέψης. Μέσα στα πλαίσια αυτά εντασσόταν και οι

ευσεβεστάτω και γαληνοτάτω αυθέντη και ηγεμόνι πάσης Ουγγροβλαχίας κυρίω κυρίω Ιωάννη Νικολάου Καρατζά... Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1783. Πβ. Τόμ. Γ' (1784), σ. 484.

⁵⁴² Δ. Θερειανός, *Αδαμάντιος Κοραής*, Τόμ. Α', Εν Τεργέστη, Τύποις του Αυστροουγγρικού Λόυδ, 1889, σ. 44.

⁵⁴³ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, σ. 525.

⁵⁴⁴ *Αυτόθι*. Βλ. Μελέτιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Τόμ. Γ', σ. 448. Πβ. Π. Λάμπρος, «Ιστορική πραγματεία περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι μέχρι του έτους 1821», σ. 580· Στ. Μπέττης, «Γεώργιος ιερέυς Σουγδουρής. Ο διδάσκαλος του Γένους», σ. 492.

πνευματικές συζητήσεις της εποχής για το ζήτημα «περί της θείας ουσίας και ενεργείας».⁵⁴⁵

Ο 17^{ος} αιώνας σηματοδότησε, για την πόλη των Ιωαννίνων, την απαρχή της πνευματικής ανέλιξης και αυτό πιστοποιείται από το υψηλό πνευματικό επίπεδο το οποίο αποδείχθηκε ότι υπήρχε και το οποίο εκφράστηκε με το υψηλό επιπέδου πνευματικών, φιλοσοφικών και θεολογικών «συγκρούσεων» που ανέκυψαν και απασχόλησαν τους πνευματικούς ταγούς των γραμμάτων και που αποτελούν αναμφίλεκτο τεκμήριο λογισύνης.

Ειδικότερα στην πόλη των Ιωαννίνων ο «λογιότατος» Κερκυραίος Σπυρίδων Τριανταφύλλου «άνοιξε σχολείον εις τα Ιωάννινα» και είχε μαθητές σπουδαίους άνδρες που διαδραμάτισαν σπουδαίο εκπαιδευτικό ρόλο. Ο Τριανταφύλλου βρέθηκε στο επίκεντρο κάποιας διαμάχης γύρω από πνευματικά ζητήματα που είχαν ανακύψει στα Ιωάννινα και την αιτία των οποίων δεν μπορούμε να γνωρίζουμε, όπως προκύπτει από *Επιστολή* του Γρηγόριου Μελισσηνού προς τον Γεράσιμο Παλαδά το 1661⁵⁴⁶. Από το περιεχόμενο της επιστολής διαπιστώνουμε ότι ο παμπόνηρος και επιβλέπων εχθρός δεν απέβαλε τον φθόνο και έχυσε το δηλητήριό του με ενέδρα με σκοπό να ανακόψει τις ελπίδες.⁵⁴⁷

Κατά την περίοδο που μητροπολίτης Ιωαννίνων ήταν ο Κλήμης ο Χίος⁵⁴⁸ (1680-1716), η πνευματική κατάσταση της πόλης ήταν σε υψηλό

⁵⁴⁵ Βλ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, σσ. 212-213.

⁵⁴⁶ Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, «Γρηγόριος ιερομόναχος Μελισσηνός», σ. 122.

⁵⁴⁷ Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, «Σπυρίδων Τριανταφύλλου», σ. 203: «...ο παμπόνηρος επιβλέπων εχθρός ου πεφθονηκέναι ημελήσατο, ίνα μη τη εκείνων αρωματώδει εκχύσει αυτός εκ πολλού, οία περ δυσώδη κατ' αυτόν, απαγχονισθή. Άλλ' ένι τις υπέρθενος του παντεπόπτου ισχύς, η τας εκείνου δηλητηρίους ενέδρας συνθλάσαι δυναμένη, εις ην τας ημών ελπίδας ολοψύχως αναθώμεν».

⁵⁴⁸ Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 87. Ο Κλήμης καταγόταν από τη Χίο και αναδείχθηκε μητροπολίτης Ιωαννίνων το 1686 και «από αμαθής παρουσιάζεται μετ' ολίγα έτη άριστος θεολόγος και φιλόσοφος». Παρέμεινε στη μητρόπολη μέχρι το 1714, οπότε και απεβίωσε. Βλ. Χρίστος Ι. Σούλης, «Κριτική και Βιβλιογραφία» [βιβλιοκρισία στο: *Τα Γιάννινα στα 1680 κι ο αγράμματος Δεσπότης* (Δελτίον Βιβλιοθήκης Νεοελ.

επίπεδο, με τον Νικόλαο Κούρσουλα να διδάσκει στην Επιφάνιο Σχολή και τους μαθητές του να τιμούν «την γραικικήν κοινωνίαν της επιφανούς ταύτης πόλεως δια των φώτων αυτών». ⁵⁴⁹

Στο τέλος του 17^{ου} αιώνα στα Ιωάννινα μέσα από τη διδασκαλία της φυσικής φιλοσοφίας⁵⁵⁰ αναδύονται ζητήματα που αναμφίβολα δημιουργούν ερωτήματα για την εμφάνιση της νεωτερικής σκέψης. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται και οι πνευματικές αναζητήσεις της εποχής «περί της θείας Ουσίας και ενεργείας». Όπως μας πληροφορεί ο Μελέτιος Μήτρου⁵⁵¹ προεβλήθη από τον Κλήμη⁵⁵² το ζήτημα «περί της θείας Ουσίας, και ενεργείας» μεταξύ των τότε διδασκάλων «και ο μεν Ιωαννίνων Κλήμης, μετά των περί αυτόν, έλεγε διαφέρειν την θείαν ουσίαν της θείας ενεργείας πραγματικώς, καθάπερ ο άρτος του λίθου. ο δε Γεώργιος ιερέυς ο Σουγδουρής μετά των μαθητών αυτού, έλεγε διαφέρειν την θείαν ουσίαν της θείας ενεργείας τω λόγω τω οριστικώ, ου μην δε πραγματικώς, καθάπερ ο λίθος του άρτου»⁵⁵³. Ο Σουγδουρής στις συνεχείς αναφορές του

Λογοτεχνίας. Χρόνος Α', Αθήνα 1927. Φυλλάδιο 1^ο σ. 19-21 εκδιδόμενον υπό Ηλ. Βουτιερίδου] *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 2 (1927), 317-318. Ο Δημήτριος Προκοπίου, *Επιτετμημένη Επαρίθμησις των κατά τον παρελθόντα αιώνα λογίων Γραικών και περι τινων εν τω νυν αιώνι ανθούντων 1721*, (=J. A. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, Tome XI, Hamburg, 1722, σ. 784), τον χαρακτηρίζει ότι ήταν «ειδήμων της Ελληνικής γλώττης, έμπειρος των θείων γραφών και κήρυξ του Ευαγγελίου», όπως αναφέρει ο Μανουήλ Ι. Γεδεών, «Σαμουήλ του Χαντζερή, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, επιστολαί ανέκδοτοι», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 4 (1883-1884), 25-28, 55-59, 143-148, 166-168, 192-195, 197-203, 219, σ. 166, σημ. 10, 11 και 12.

⁵⁴⁹ Μ. Γεδεών, «Σαμουήλ του Χαντζερή, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, επιστολαί ανέκδοτοι», σ. 164.

⁵⁵⁰ Ο Γ. Σουγδουρής είχε συγγράψει στη Βενετία το έργο *Εις τα του φιλοσόφου περι γενέσεως και φθοράς* και όπως προκύπτει από το κείμενο αυτό πρέπει να είχε συνθέσει και άλλο έργο με αντικείμενο τη φυσική φιλοσοφία του Αριστοτέλη πριν το 1674.

⁵⁵¹ Μελέτιος Μητροπολίτης Αθηνών, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Τόμ. Γ', Εν Βιέννη της Αουστρίας, παρά Ιώσηπω Βαουμειστέρω, 1784, σσ. 484-485.

⁵⁵² Ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, «Ιστορικά Σημειώματα», πρεσβεύει ότι ο Κλήμης προκάλεσε τη συζήτηση μεταξύ των διδασκάλων των Ιωαννίνων περί της θείας ουσίας και θείας ενεργείας «υπομιμνήσκουσαν παρομοίαν συζήτησιν των ησυχαστικών εριδών του ιδ' αιώνας μεταξύ του Γρηγορίου Παλαμά και των αντιπάλων αυτού, του Βαρλαάμ και άλλων».

⁵⁵³ Ο Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 393, αναφέρει ότι ο Κλήμης παρακινούμενος από το δάσκαλό του Βησσαρίωνα Μακρή δημιούργησε το ζήτημα «περί της θείας ουσίας

στο αριστοτελικό corpus αναλύει και το ζήτημα των σχέσεων μεταξύ «ουσίας» και «συμβεβηκότων». Η ανάλυση αυτή περιορίζεται μέσα στα πλαίσια που διαμόρφωσε η αριστοτελική-σχολαστική παράδοση για τις ποιότητες, αλλά όμως αντιπαρατίθεται σ' αυτούς ου υποστηρίζουν τις «κρυφές ποιότητες» των πραγμάτων. Οι θέσεις του στο συζητούμενο φιλοσοφικό πρόβλημα των «ποιιοτήτων» και των σχέσεων «ουσίας-συμβεβηκότων», ίσως σχετίζονται με τη διαμάχη περί θείας ουσίας και ενεργειών, για την οποία ο Σουγδουρής αναγκάστηκε το 1699 σε «Ομολογία πίστεως».⁵⁵⁴

Η θεολογική έριδα που κράτησε μέχρι το 1699 (1695-1699), ανάγεται στον 14^ο αιώνα στην ησυχαστική διαμάχη ανάμεσα στον Γρηγόριο Παλαμά και στον Βαρθολαίμ τον Καλαβρό (1290-1348) και δεν συναρτάται μόνο με τις θεολογικές παραδοχές, αλλά και με τις φιλοσοφικές απόψεις που ανάγονταν στη σχέση ανάμεσα στην ουσία και τα συμβεβηκότα, καθώς και στη δυνατότητα μετατροπής της ύλης σε διαφορετικές ποιότητες.⁵⁵⁵ Η ησυχαστική έριδα ξεκίνησε ως φιλοσοφική διαμάχη μεταξύ των οπαδών του Πλάτωνα και των οπαδών του Αριστοτέλη για να καταλήξει σε θεολογική διαμάχη, κατηγορώντας η μια την άλλη παράταξη για τις ελληνικές ιδέες της.⁵⁵⁶

Η πραγματική αιτία φαίνεται πως δεν ήταν οι θεολογικές διαφορές μεταξύ των Ησυχαστών Κλήμεντος και Βησσαρίωνος Μακρή απέναντι στον Σουγδουρή, οι οποίες ήταν άλλωστε υπαρκτές, αλλά η τόσο σκληρή

και θείας ενεργείας». Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ένα ανέκδοτο έργο του Γεωργίου Σουγδουρή (μέσα 17ου αι. - 1725): Οι χειρόγραφες *Διαλέξεις εις τα του Φιλοσόφου περί γενέσεως και φθοράς* (1764)».

⁵⁵⁴ Κ. Θ. Πέτσιος, «Ένα ανέκδοτο έργο του Γεωργίου Σουγδουρή (μέσα 17ου αι. - 1725): Οι χειρόγραφες *Διαλέξεις εις τα του Φιλοσόφου περί γενέσεως και φθοράς* (1764)», σσ. 237-238.

⁵⁵⁵ Κ. Θ. Πέτσιος, «Ονομάτων επίσκεψις: Φιλοσοφία και επιστήμες στην πόλη των Ιωαννίνων», σσ. 81-88, όπου παρουσιάζεται η θεολογική αντιμαχία στην πόλη των Ιωαννίνων.

⁵⁵⁶ Β. Ν. Τατάκης, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, σ. 252.

αντιπαράθεση δεν μπορούσε να οφειλόταν μόνο σ' αυτές.⁵⁵⁷ Ένας βασικός λόγος ήταν η αντίδραση της εκκλησιαστικής ιεραρχίας και ορισμένων συντηρητικών κύκλων των Ιωαννίνων απέναντι στη διδασκαλία των θετικών επιστημών, στην εφαρμογή της απλοϊκής γλώσσας στην παιδεία και στις νεωτερικές τάσεις και τον φιλελευθερισμό που εισήγαγε ο Σουγδουρής, που θεωρούσαν πως ανέντροπαν τα θεμέλια της σχολαστικής και παραδοσιακής παιδείας που ελεγχόταν απόλυτα από την εκκλησία.⁵⁵⁸

Η διδασκαλία του Γεώργιου Σουγδουρή προβάλλει σε ένα φιλοσοφικό τοπίο το οποίο διαρκώς μεταλλάσσεται και αποτελεί μια θεώρηση που χαρακτηρίζεται ως επαρκής και συνεκτική αριστοτελική έμπνευση, ο δε Σουγδουρής βρίσκεται ως στοχαστής στο μεταίχμιο που ορίζεται από τις ιστορικές απολήξεις της αριστοτελικής σκέψης και της εμφάνισης της νεότερης φιλοσοφίας.⁵⁵⁹

3) Η αποστασιοποίηση από την αριστοτελική παράδοση

α) Η αξιοποίηση της καρτεσιανής σκέψης – Η παρουσία του Αναστάσιου Παπαβασιλόπουλου

Η πνευματική δράση του Γ. Σουγδουρή συνέπεσε με την ύπαρξη ενός ευμετάβλητου φιλοσοφικού περιβάλλοντος και η διδασκαλία του στη Σχολή Γκιόνμα, μέχρι την αποχώρησή του το 1715, συνέβαλε στη δημιουργία των απαραίτητων προϋποθέσεων ώστε να εμφανιστεί η νεωτερική σκέψη στα Ιωάννινα. Η νεωτερική σκέψη προβάλλει τώρα

⁵⁵⁷ Παναγιώτης Χρήστου, «Ησυχαστικά αναζητήσεις εις τα Ιωάννινα περί το 1700», *Κληρονομία*, 1 (1969), 337-354.

⁵⁵⁸ Στον *Ανάγνωμο της Ελληνικής Νομαρχίας*, σ. 167, αποτυπώνεται ο φόβος των προεστών και των αρχιερέων απέναντι στο άκουσμα της λέξης ελευθερία: «Δεν προφέρουσι πλέον το όνομα της ελευθερίας με φόβον, μήπως και τους ακούσωσιν οι προεστοί ή οι αρχιερείς και τους κυρήξουσιν αθέους, ως πρότερον έκαμναν, αλλά το προφέρουσι με εκείνο το θάρρος, οπού οι δούλοι δεν μπορούν να έχωσι».,

⁵⁵⁹ Κ. Θ. Πέτσιος, «Γεώργιος Σουγδουρής (1645/7-1725)», σ. 246· πβ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Ανθρωπολογία και Γνωσιοθεωρία στις απαρχές του 18^{ου} αιώνας: Descartes και Νεοελληνική σκέψη», *Ο Ερανιστής*, 22 (1999), 44-79.

έντονα στη Σχολή Γκιόνμα με τη διδασκαλία δύο σημαντικών νεοελλήνων στοχαστών, του Αναστάσιου Παπαβασιλόπουλου και του Μεθόδιου Ανθρακίτη, οι οποίοι κάνουν γνωστό, σε μια πρώιμη σχετικά φάση, τον φιλοσοφικό προβληματισμό των νεωτέρων σε ζητήματα φυσικής φιλοσοφίας, ανθρωπολογίας και γνωσιοθεωρίας.

Εξάλλου μέσα από τις καταγραφές του Παϊσίου του Μικρού συμπεραίνουμε ότι κατά το τέλος του 17^{ου} και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα υφίστατο στην πόλη των Ιωαννίνων μια πολύμορφη παιδεία υψηλής στάθμης,⁵⁶⁰ η οποία βεβαιώνεται από την ένταση των πνευματικών και εκαιδευτικών συγκρούσεων που διαδραματίστηκαν.

Με τη δράση του Σουγδουρή στη Σχολή Γκιόνμα ολοκληρώνεται ένας κύκλος έντονης παιδευτικής κίνησης και πνευματικών διεργασιών, οι οποίες δημιούργησαν τις προϋποθέσεις στο επίπεδο της γνώσης και στο επίπεδο των κοινωνικών νοοτροπιών για την εμφάνιση της νεοτερικής σκέψης. Έτσι λοιπόν τα συγγράμματα των Νεοελλήνων στοχαστών δεν απηχούν μόνο ιδέες, αλλά παρουσιάζουν συγκροτημένες φιλοσοφικές καταθέσεις που απηχούν τη νεότερη σκέψη στο τέλος του 17^{ου} αιώνα. «Περί του τέλους της δεκάτης εβδόμης εκατονταετηρίδος, οπότε ανέτειλεν η αυγή της ελληνικής ημέρας, εγέννησεν η Ελλάς άνδρας δυναμένους να διδάξωσι δια συγγραφής τα τέκνα των», βεβαίωσε με θαυμασμό ο Κ. Κούμας⁵⁶¹.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι ο 17^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από την επικράτηση της αριστοτελικής παράδοσης και ερμηνείας στη νεοελληνική φιλοσοφική σκέψη, η οποία διευρύνεται σε

⁵⁶⁰ Πβ. Α. Καρπόζηλος, «Δύο στιχουργήματα του δεκάτου εβδόμου αιώνα για την πόλη των Ιωαννίνων, στίχοι 115-119: «Τρέχουν εκείνοι που διψούν το νάμα των γραμμάτων//ποιητικών ρητορικών και άλλων μαθημάτων//κυκλοπαιδείας όρια και της φιλοσοφίας//προσέτι θεολογικάς και άλλας θεωρίας//...

⁵⁶¹ Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 6, Εν Βιέννη της Αυστρίας, Εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου, 1831, σ. 39. Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 293, σημ. 1.

αρκετά εκπαιδευτικά κέντρα του υπόδουλου ελληνισμού, τα οποία ενοφθαλμίζουν στον κορμό της παράδοσης ένα ευδιάκριτο εσωτερικό διαφορισμό και τέλος η ηλιοκεντρική θεωρία του Nicolaus Copernicus (1473-1543)⁵⁶² και το συμβιβαστικό αστρονομικό σύστημα του Tycho Brahe (1546-1601), βρίσκουν απήχηση στη νεοελληνική σκέψη. Τα νέα ερωτήματα που έθεσε η επιστήμη, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, σχετικά με την κίνηση των ουρανίων σωμάτων κλονίζουν την γεωκεντρική θεωρία στην πτολεμαϊκή της εκδοχή, παρά το γεγονός ότι την εποχή εκείνη η γεωκεντρική θεωρία συνάδει προς την «επιστημονική εγκυρότητα» της βιβλικής διήγησης. Οι νέες αυτές κοσμολογικές αντιλήψεις γίνονται κτήμα των νεοελλήνων στοχαστών και μετοχετεύονται στα κείμενά τους κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα.⁵⁶³

Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα διαμορφώνεται στον ελλαδικό χώρο ένα ρεύμα σκέψης⁵⁶⁴ που τοποθετείται στον αντίποδα της αριστοτελικής-σχολαστικής παράδοσης και που αξιοποιεί την καρτεσιανή φιλοσοφία, όπως αυτή είχε καταστεί γνωστή μέσω της *Λογικής του Πορτ Ρουαγιαλ* (*Logique de Port Royal*, 1662)⁵⁶⁵. Την απεικόνιση αυτής της φιλοσοφίας τη

⁵⁶² Για τον Νικόλαο Κοπέρνικο και το έργο του βλ. Σωτήριος Ν. Σβολόπουλος, «Ο Κοπέρνικος και το έργο του», Εορταστικό μάθημα γενόμενον την 12^{ην} Φεβρουαρίου 1973 εν τη αιθούση τελετών του Πανεπιστημίου, επ' ευκαιρία της παρελεύσεως πεντακοσίων ετών από της γεννήσεως του Κοπερνίκου, Ιωάννινα, 1973, σσ. 1-18. Πβ. Stephen Hawking, *Στους άμους γιγάντων*, Μετάφρ. Αθανάσιος Νικ. Κυριαζόπουλος, Αθήνα, Εκδ. Τραυλός, 2006, σσ. 13-53.

⁵⁶³ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 185, 186 σημ. 443 και 439. Πβ. Νικολάου Κούρσουλα (-1652), *Εις τα του Αριστοτέλους βιβλία περί Ουρανού*, χφ 2946 (272) της Μονής Δοχειαρίου, και του Χιώτη Ιωάννη Σκυλίτζη (1630-;), *Εισαγωγή εις τας κοσμογραφικάς επιστήμας και τέχνας*, χφ. αρ. 267 της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Ιεροσολύμων.

⁵⁶⁴ Κώστας Θ. Πέτσιος, «Η φιλοσοφία μέχρι το Διαφωτισμό», *Ιστορικά* (εφημ. «Ελευθεροτυπία», 23-12-1999), τχ. 10, σ. 11.

⁵⁶⁵ Η Λογική γνωστή ως *Logique de Port-Royal*, ήταν το πιο σημαντικό λογικό κείμενο από τον Αριστοτέλη μέχρι το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα. Οι συγγραφείς ήταν οι Antoine Arnauld (1612-1694) και Pierre Nicole (1625-1695), φιλόσοφοι και θεολόγοι που συνδέονται με το Port-Royal Abbey, ένα κέντρο του αιρετικού καθολικού κινήματος Jansenist στη Γαλλία του δέκατου έβδομου αιώνα. Το έργο ασχολείται με τη λογική, τη γραμματική, τη φιλοσοφία της γλώσσας, τη θεωρία της γνώσης και τη μεταφυσική. Γενικά, η σημασιολογία της *Logique* βρίσκεται στο πλαίσιο της Καρτεσιανής θεωρίας

συναντάμε στη *Σύνοψη της Λογικής Έξεως* (1696) του Αναστάσιου Παπαβασιλόπουλου.⁵⁶⁶

Στο έργο αυτό του Α. Παπαβασιλόπουλου συναντάμε μια από τις πρωιμότερες παρουσιάσεις της *Logique de Port Royal* σε νεοελληνικό έδαφος και τόσο η «μέθοδος σκέψης» όσο και «οι κανόνες» απηχούν την προβληματική του κειμένου των Antoine Arnauld (1612-1694) και Pierre Nicole (1625-1695), το έργο των οποίων έχει ασκήσει σημαντική επίδραση στην Ευρώπη κατά τον ύστερο 17^ο αιώνα και κατά τον 18^ο αιώνα. Οι Νεοέλληνες στοχαστές, όπως οι Α. Παπαβασιλόπουλος (μέσα 17^{ου} αι. – μέσα 18^{ου} αι.), Μεθόδιος Ανθρακίτης (1660-1748), Βικέντιος Δαμοδός (1700-1754) και Θεόδωρος Καβαλιώτης (1718-1789), είναι εξοικειωμένοι με τα πνευματικά ρεύματα της εποχής τους. Στα έργα τους εντάσσουν οργανικά τη φιλοσοφική επιχειρηματολογία και τις αξονικές έννοιες του René Descartes (1569-1650), όπως είναι οι «έμφυτες ιδέες» (*ideae innatae*), η ριζική διάκριση του ανθρώπου σε πνεύμα και σώμα, σε «σκεπτόμενη» και «εκτατή ουσία» (*res cogitans* και *res extensa*) και η ταύτισή του με τη “*res extensa*”.⁵⁶⁷

Ο Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος⁵⁶⁸ (περ. 1670-1750), γεννήθηκε στα Ιωάννινα.⁵⁶⁹ Περί το 1715 διδάσκει στα Ιωάννινα, ενώ είχε προηγουμένως

των ιδεών. Η βασική ιδέα εντοπίζεται πίσω από τους σχολαστικούς φιλόσοφους στις ιδέες του Αριστοτέλη για το γένος και το είδος και είναι θεμελιώδης στη φιλοσοφία του Leibniz. Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 234, σημ. 520, 521.

⁵⁶⁶ Κ. Θ. Πέτσιος, «Η Νεοελληνική Φιλοσοφία από τον 15^ο ως τον 19^ο αιώνα: Διάγραμμα Ιστοριογράφησης», σ. 9.

⁵⁶⁷ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 234-235.

⁵⁶⁸ Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 557. Τον συναντάμε και με το όνομα Αναστάσιος ιερέυς παπα Βασιλείου και σε άλλες περιπτώσεις με παραπλήσια ονόματα, όπως Αναστάσιος Βασιλόπουλος, Αναστάσιος ιερέυς Βασιλείου ιερέως, Αναστάσιος Βασιλείου, Βασιλόπουλος (χωρίς άλλη ένδειξη). Βλ. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, σ. 259, σημ. 15, 33· Ιωάννης Γ. Χατζής, *Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος (c. 1670 – c. 1750). Βιογραφία-Εργογραφία*, Διδακτ. διατρ., Αργίτιο, Εκδ. Πασχέντη, 2014, σ. 31. Για τη ζωή και το έργο του, βλ. Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, «Αναστασίου Παπαβασιλοπούλου, Ανέκδοτο έμμετρο Προσκυνητάριον της

συνθέσει το έργο του, στο οποίο περιλαμβάνεται η *Σύνοψις της λογικής Εξεως* (1696), η *Λευχειμονούσα ρητορική* (1702) και οι μεταφράσεις *Περί της αναζησάσης φυσικής φιλοσοφίας* (1701) και *Εισαγωγή μαθηματικής*. Το έργο του αποτελείται από μεταφράσεις, παραφράσεις και διασκευές λατινικών εγχειριδίων, αλλά και από κείμενα θρησκευτικού περιεχομένου, επιστολές, πανηγυρικούς λόγου και επιγράμματα⁵⁷⁰. Ήταν σύγχρονος και συνδιδάσκαλος με τον Γεώργιο Σουγδουρή στη Σχολή Γκιόνμα⁵⁷¹ και η διδακτική του δραστηριότητα (1715-1720) συμπίπτει με την αλλαγή που συντελείται στο επίπεδο των ιδεών στην πόλη των Ιωαννίνων.

Στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο και στα τέλη του 17^{ου} με αρχές του 18^{ου} αιώνα, εμφανίζονται ο Αλέξανδρος και ο Νικόλαος Μαυροκοδάτος, οι οποίοι προβάλλουν τις νέες αντιλήψεις σε ζητήματα Φυσιολογίας και πολιτικής φιλοσοφίας. Παράλληλα την περίοδο αυτή διαπιστώνουμε μία διαφοροποίηση από τη σχολαστική σκέψη, που τώρα αξιοποιεί την καρτεσιανή φιλοσοφία και μέσω αυτής αναιρούνται μεθοδικά οι αριστοτελικές-σχολαστικές γνωσιολογικές και αναθρωπολογικές αποφάνσεις⁵⁷². Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η καρτεσιανή σκέψη με το χειρόγραφο έργο του Αναστάσιου Παπαβασιλόπουλου με τίτλο *Σύνοψις*

Μονής Βατοπεδίου Αγίου Όρους (1722)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 5 (1996), 45-95, σσ. 47-48.

⁵⁶⁹ Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σσ. 441-442. Γεννήθηκε στα Ιωάννινα όπου έμαθε και τα εγκύκλια γράμματα κοντά στο Σπυρίδωνα Τριανταφύλλου. Ήταν ανηψιός από αδελφή του Μιχαήλ Μήτρου και ένας από τους σημαντικότερους νεοέλληνες στοχαστές. Μετά από τις σπουδές του στα Ιωάννινα μετέβη στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί στην Ιταλία για περαιτέρω μάθηση. Μετά την επιστροφή χειροτονήθηκε ιεροκήρυκας και στη συνέχεια δίδαξε στις Σέρρες, στον Τύρναβο, στην Τρίκη και τελικά στα Ιωάννινα. Ήταν «δόκιμος εν τε φιλοσοφία και ιερά θεολογία, ρήτωρ και ιεροκήρυξ, ικανώς ειδήμων της ελληνικής και λατινικής». Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ανθρωπολογία και Γνωσιοθεωρία στις απαρχές του 18^{ου} αιώνας: Descartes και Νεοελληνική σκέψη».

⁵⁷⁰ Γιάννης Χατζής, «Δείγματα Νεοελληνικού Φιλοσοφικού Λόγου – Αναστάσιου Παπαβασιλοπούλου», *Τα Νέα του Κ.Ε.ΝΕ.Φ.*, τχ. 4 (Φθινόπωρο 1999), 26-33, σ. 26.

⁵⁷¹ Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 557. Πβ. Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχαίον», σ. 109.

⁵⁷² Κ. Θ. Πέτσιος, «Οψεις της φιλοσοφικής συζήτησης στις Σχολές των Ιωαννίνων κατά τον 17ο και τις αρχές του 18ου αιώνα», σ. 55.

γενική της λογικής έξεως, το οποίο χωρίζεται σε τέσσερα μέρη.⁵⁷³ Ο Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος χαρακτηρίζεται ως «ανήρ σοφός και πεπαιδευμένος».⁵⁷⁴

β) Η διδακτική δραστηριότητα του Αναστάσιου Παπαβασιλόπουλου

1) Η διδασκαλία της Λογικής

Στο έργο του *Σύνοψις γενική της λογικής έξεως*⁵⁷⁵ ο Α. Παπαβασιλόπουλος προβάλλει, πέρα από την κυρίαρχη αριστοτελική σκέψη και τη συγκρότηση μιας γνωσιοθεωρίας, η οποία τοποθετείται απέναντι στην αριστοτελική-σχολαστική θέση, και ειδικότερα η λέξη «έξις» στον τίτλο του πονήματός του αποτελεί αριστοτελικό όρο⁵⁷⁶ και αποτελεί το μονοπάτι που οδηγεί στο χώρο της φιλοσοφίας, αλλά και

⁵⁷³ Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «“Theses Philosophicae, Venetiis, 1681”: Ένα τεκμήριο φιλοσοφικής διδασκαλίας κατά τον 17ο αιώνα», *Επιστημονική Επετηρίδα της Βελλάς*, Β' (2003), 233-248, σ. 235, σημ. 7.

⁵⁷⁴ Γεώργιος Βενδότης, *Προσθήκη της Εκκλησιαστικής Ιστορίας Μελετίου Μητροπολίτου Αθηνών προς εξακολούθησιν των άλλων τριών τόμων*, Εν Βιέννη, 1795, σ. 140: «Αναστάσιος Βασιλόπουλος εξ Ιωαννίνων, ανήρ σοφός και πεπαιδευμένος εντε τη φιλοσοφία και θεολογία, ρήτωρ και ιεροκήρυξ εν Τουρνόβω άριστος. συνέγραψε σύνοψιν γενικήν της λογικής έξεως, μετέφερε και την λευχειμονούσαν ρητορικήν» και συνεχίζει στο ίδιο έργο «Αναστάσιος ιερεύς εξ Ιωαννίνων ανήρ ελλόγιμος και πολυμαθής, ειδήμων της Ελληνικής και Λατινικής διαλέκτου, φιλόσοφος Αριστοτελικός, θεολόγος και μαθηματικός. Ιεροκήρυξ της εν Κωνσταντινουπόλει Αγίας Εκκλησίας εν τη σχολή των Ιωαννίνων· συνέγραψε και ρητορικής έκθεσιν, σύνοψιν Γενικήν της Ρητορικής», στο: Ι. Χατζής, *Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος*, σσ. 32-33.

⁵⁷⁵ Στην παρούσα ανάλυση λαμβάνονται υπόψη τα περιεχόμενα και τα εκτεταμένα αποσπάσματα από το βιβλίο του Κ. Θ. Πέτσιου, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, σσ. 83-92.

⁵⁷⁶ Η λέξη προέρχεται από το ρήμα έχω και με την αριστοτελική έννοια εκφράζεται το έθος ή η ικανότητα που αποκτάται από τη συνήθεια. Βλ. Αριστοτέλους, *Ρητορική* 1354 a 7: «και γαρ το ειθισμένον ώσπερ πεφυκός ήδη γίννεται. όμοιον γαρ τι το έθος τη φύσει. έστι δ' η μεν φύσις του αεί, το δ' έθος του πολλάκις», *Ρητορική* 1370 a 5: «Έξις... ενέργεια τις του έχοντος και εχομένου ώσπερ πράξις τις ή κίνησις», *Μετά τα Φυσικά* 1022b 20.5: «Έξις δε λέγεται ένα μεν τρόπον οίον ενέργειά τις του έχοντος και εχομένου...», κ.ε. Πβ. *Ηθικά Νικομάχεια* VI3 1139 b, 31, όπου ο Αριστοτέλης συμπεραίνει ότι η γνώση είναι ένα είδος κτήσης: «έξις», δηλαδή ειδικός τρόπος ύπαρξης.

κάθε πρακτικής επιστήμης⁵⁷⁷. Τον ίδιο προβληματισμό εκφράζει και ο Θεόφιλος Κορυδαλεύς στο υπόμνημά του *Εις άπασαν την Λογικήν του Αριστοτέλους* ο οποίος τον θέτει υπό τύπο ερωτήσεων-απαντήσεων⁵⁷⁸.

Στην αρχή του κειμένου του ο Παπαβασιλόπουλος αναφέρεται στη σημασία της φιλοσοφίας, η οποία έχει ένα «τέλος», ένα σκοπό που είναι το «ευδαιμόνως ζην»⁵⁷⁹ και αυτό επιτυγχάνεται με δύο τρόπους, ήτοι με τη θεωρία και την πράξη⁵⁸⁰. Η άποψη αυτή μας παραπέμπει στους αρχαίους οι οποίοι επεζητούσαν την ευδαιμονία και την κατάκτηση της ευτυχίας, η οποία έρχεται με την απόλαυση της φιλοσοφίας και «της λογικής έξεως παιδείας, όργανον ούσα πασών των επιστημών»⁵⁸¹.

Την πρακτική αυτή στόχευση της φιλοσοφίας την συναντάμε αργότερα στον Ιώσηπο Μοισιόδακα (1725-τέλη ΙΗ' αι), που προαναγγέλει

⁵⁷⁷ Ι. Χατζής, *Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος*, σ. 215. Το έργο του Παπαβασιλόπουλου *Σύνοψις γενική της λογικής έξεως*, αποτελεί μεταγραφή του χειρογράφου έργου του από τον χειρόγραφο κώδικα αρ. 112 της Μ. Ιβήρων Αγίου Όρους: «Τω βουλομένω τοίνυν του τε θεωρητικού και πρακτικού απολαύσαι της φιλοσοφίας μέρους, αναγκαία προ πάντων καθέστηκεν η της λογικής έξεως παιδεία, όργανον ούσα πασών των επιστημών». Η ανάλυση του κειμένου στηρίζεται στον χειρόγραφο αυτό κώδικα, ο οποίος μεταγράφηκε από τον Ι. Χατζή και περιλαμβάνεται στην εν λόγω διδακτορική του διατριβή (*Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος*). Για την πρακτική επιστήμη, πβ. Αριστοτέλους, *Τα μετά τα Φυσικά* Β299 5α 12: «διό δει πεπαιδευσαι πως έκαστα αποδεκτέον, ως άτοπον άμα ζητείν επιστήμην και τρόπον επιστήμης. έστι δ' ουδέ θάτερον ράδιον λαβείν».

⁵⁷⁸ Πβ. Ι. Χατζής, *Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος*, σ. 81 και σημ. 6, όπου αναφέρει μερικά παραδείγματα.

⁵⁷⁹ Ι. Χατζής, *Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος*, φ1α, σ. 215: «Πάσα φιλοσοφική ακρότης αιδεσιμώτατε τώντι, και φιλικώς τη αρετη προσέχων κύριε Φιλάρετε, προς το ευδαιμόνως ζην αναφέρεται...».

⁵⁸⁰ *Αυτόθι*: «δυσί δε τρόποις το ευδαιμόνως ζην εν ταύτη τη ζωή πορίζεσθαι πέφυκε. θεωρία δηλονότι, και πράξει ων εκάτερα διά μόνης της φιλοσοφίας πορίζεται». Πβ. Αριστοτέλους *Μετά τα φυσικά* Α 993b 16-22: «ορθώς δ' έχει και το καλείσθαι την φιλοσοφίαν επιστήμην της αληθείας, θεωρητικής μεν γαρ τέλος αλήθεια πρακτικής δ' έργον».

⁵⁸¹ Αναστάσιου Παπαβασιλόπουλου, *Σύνοψις Γενική της Λογικής έξεως*, στο: Ι. Χατζής, *Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος* (σσ. 215-284 όπου το κείμενο), σ. 215, φ1α, «Τω βουλωμένω τοίνυν του τε θεωρητικού και πρακτικού απολαύσαι της φιλοσοφίας μέρους, αναγκαία προ πάντων καθέστηκεν η της λογικής έξεως παιδεία, όργανον ούσα πασών των επιστημών». Πβ. Αριστοτέλους *Τα μετά τα Φυσικά*, 993 b 16-22: «Ορθώς δ' έχει και το καλείσθαι την φιλοσοφίαν επιστήμην της αληθείας, θεωρητικλης μεν γαρ τέλος αλήθεια πρακτικής δ' έργον».

τον «απλανή οδηγό» της «υγιούς φιλοσοφίας»⁵⁸² την οποία αρχίζουν οι νεωτερικοί φιλόσοφοι να προβάλλουν. Η αληθινή ευδαιμονία επιτυγχάνεται με την υγιή φιλοσοφία και την ανανέωση της παιδείας.⁵⁸³ Με τις απόψεις του αυτές ο Παπαβασιλόπουλος καθίσταται ο προάγγελος της νεωτερικής φιλοσοφικής σκέψης.

Στη συνέχεια διακρίνει τη λογική σε τέσσερα μέρη, εκ των οποίων τα πρώτα τρία μέρη τα αντιστοιχεί με την αριστοτελική διάκριση «περί του νοός ενεργειών»⁵⁸⁴ ενώ το τέταρτο αναφέρεται στη μέθοδο που πρέπει να ακολουθηθεί για την κατάκτηση της γνώσης και της αλήθειας. Αριστοτελική είναι και η διαπραγμάτευση του Παπαβασιλόπουλου «Περί των πέντε καθόλου»⁵⁸⁵ που συναρτάται με την αριστοτελική φιλοσοφική σκέψη.⁵⁸⁶ Στο ζήτημα της «περί της ουσίας και των ταύτης παθών», όπου

⁵⁸² Βλ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 96: «Είναι η υγιής Φιλοσοφία το λοιπόν μια θεωρία ολική, ήτις ερευνά τας φύσεις των πραγμάτων αεί προς τέλος, ώστε να συντηρήση, να συστήση την αληθινήν ευδαιμονίαν, την οποία ο άνθρωπος, δύναται να απολαύση επί της γης». Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σσ. 151-161.

⁵⁸³ Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σσ. οε'-οστ'.

⁵⁸⁴ Πβ. Αριστοτέλους, *Περί Ερμηνείας*, 17a 8-24b 19: «Ἔστι δε εἰς πρῶτος λόγος αποφαντικός κατάφασις, εἴτα ἀπόφασις...», επίσης, Αριστοτέλους, *Αναλυτικά πρότερα* 24 a 16 κ.ε.: «Πρότασις μὲν οὖν ἐστὶ λόγος καταφατικός ἢ ἀποφαντικός τινός κατὰ τινός», *Αναλυτικά ὑστερα* Α 71a 1κ.ε.: «Πάσα διδασκαλία καὶ πάσα μάθησις διανοητικὴ ἐκ προϋπαρχούσης γίνεται γνώσεως...».

⁵⁸⁵ Πβ. Α. Παπαβασιλόπουλος, *Σύνοψις Γενική της Λογικής Ἐξεως*, φ9β, «Πάντα τα καθόλου ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἐφεστήκασι νῶ». Ο Α. Παπαβασιλόπουλος υποστηρίζει ότι ο νους είναι ιχνηλάτης των πραγμάτων της φύσης και θεωρεί τη διάνοια ως τη μοναδική πηγή γνώσεων· στο ίδιο, φ. 5β: «οὐ δεῖ παρέχειν βεβαίαν, καὶ ἀλάθητον πίστιν ταῖς αἰσθήσεσι· σκαιότατος γὰρ καὶ ἀμαθείας τεκμήριον κρίνεται τὸ παρέχειν πίστιν ταῖς τοιαύταις αἰσθήσεσιν, αἵτινες οὐ σπανίως ἀπατῶσιν ἡμᾶς». Η επιφύλαξη αυτή εγγράφεται στην ιστορία της Νεοελληνικής φιλοσοφίας ως αποφασιστική συμβολή στη συζήτηση που προδοποίησε το έδαφος για την ανάπτυξη της νεότερης σκέψης και από τα γραπτά του μπορούμε να συμπεράνουμε ότι είχε επίγνωση ότι οι απόψεις του βρίσκονται στον αντίποδα της αριστοτελικής-σχολαστικής γνωσιοθεωρητικής παράδοσης. ». Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ανθρωπολογία και Γνωσιοθεωρία στις απαρχές του 18^{ου} αιώνας: Descartes και Νεοελληνική σκέψη», σσ. 53-54.

⁵⁸⁶ Πβ. Πορφυρίου, *Εισαγωγή εις τας Αριστοτέλους κατηγορίας*, 1 17-13, 36, στο οποίο διαπραγματεύεται περί των πέντε καθόλου φωνών, «Γένους δηλαδή Είδους, Διαφορά, Ιδίου, και Συμβεβηκότος», στο: Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 280 σημ. 2. Την ίδια φιλοσοφική σκέψη διαπραγμάτευσης ακολουθεί και ο Γεώργιος Σουγδουρής, όπως αναφέρεται ανωτέρω. Για τα «καθόλου», βλ. Π. Νούτσος, *Ο Νομιναλισμός*.

ως «ουσία» αναφέρει ότι «ουσία εστί πράγμα αυθύπαρκτον, ουδεμιάς άλλης ουσίας δεόμενον προς ύπαρξιν, οίον θεός, άγγελος, λίθος, και τα τοιαύτα»⁵⁸⁷ ακολουθεί τον τρόπο σκέψης του Γεράσιμου Βλάχου.⁵⁸⁸

Στο έργο του Παπαβασιλόπουλου παρατηρούμε μία διαφοροποίηση από την περιπατητική-σχολαστική σκέψη στο επίπεδο της γνωσιοθεωρίας και της ανθρωπολογίας, με την απόρριψη της θέσης των αριστοτελικών που προτείνουν το αξίωμα «ουδέν εν τω νω, ο μη πρότερον εν τη αισθήσει». Η θέση του «εγώ εννοώ, εγώ ειμί», απορρίπτει την εμπειριοκρατία και την αισθησιαρχία και αναγνωρίζει την αξία του «διακριτικού νοός».⁵⁸⁹ Εδώ παρατηρείται η έντονη επίδραση του «*cogito ergo sum*» του Καρτέσιου και της σκέψης του και προβάλλονται οι νέες προτάσεις της νεότερης φιλοσοφίας που λειτουργούν ως αντίποδας στην αριστοτελική-σχολαστική σκέψη.

Σύμφωνα με την αριστοτελική σκέψη, κάθε γνώση αρχίζει από την αίσθηση⁵⁹⁰ και αυτή η θέση είναι βασική για την αριστοτελική γνωσιοθεωρία και συναρτάται με την «γνωρίζουσιν έξιν»,⁵⁹¹ καθόσον η

⁵⁸⁷ Πβ. Α. Παπαβασιλόπουλος, *Σύνοψις Γενική της Λογικής Έξεως*, φ13ν.

⁵⁸⁸ Πβ. Γεράσιμος Βλάχος, *Αρμονία οριστική των όντων κατά τους Ελλήνων σοφούς συντεθείσα*: «...Ουσία εστί πράγμα αυθύπαρκτον μη δυνάμενον ετέρου προς σύστασιν», Αριστοτέλους, *Κατηγορίαι*, Α 2 α 10 5 κ.ε: «Ουσία δε εστιν η κυριώτατα τε και πρώτως και μάλιστα λεγομένη, η μήτε καθ' υποκειμένου τινός λέγεται μήτε εν υποκειμένω τινί εστί, οίον ο τις άνθρωπος...», και *Μετά τα Φυσικά Δ* 1017 b 10-17: «Ουσία λέγεται τα τε απλά σώματα, οίον γη και πυρ και ύδωρ και όσα τοιαύτα, και όλως σώματα και τα εκ τούτων συνεστώτα ζώα τε και διαμόνια και τα μόρια τούτων».

⁵⁸⁹ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, σ. 91: «Αναφέρονται δε προς τούτο οι αριστοτελικοί προτείνοντες ως δόγμα πίστεως το λέγον αξίωμα, ουδέν εν τω νοϊ, ο μη πρότερον εν τη αισθήσει... Ουδέν γαρ τοσούτον ευκρινώς καταλαμβάνεται, όσον η ημετέρα έννοια, και ουδεμία των προτάσεων εμφανέστερον τω ημετέρω παρεμπίπτει νοϊ, ή αυτή: Εγώ εννοώ, εγώ ειμί».

⁵⁹⁰ Με αυτή την άποψη ο Αριστοτέλης καθίσταται ο θεμελιωτής της εμπειριοκρατίας, θέση την οποία υιοθέτησαν κατά τον 17^ο αιώνα οι σχολαστικοί. (*Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu* = τίποτε δεν υπάρχει στη νόηση, που να μην υπήρχε προηγούμενα στην αίσθηση).

⁵⁹¹ Αριστοτέλης, *Αναλυτικά ύστερα Β*, 99 b 15-17. «Περί δε των αρχών, πως τε γίνονται γνώριμοι και τις η γνωρίζουσα έξις, εντεύθεν έσται δήλον προαπορήσασι πρώτον» και *Μετά τα Φυσικά* 981a 5 «γίγνεται δε τέχνη όταν εκ πολλών της εμπειρίας εννοημάτων μία καθόλου γίνηται περί των ομοίων υπόληψις».

εμπειρία είναι η αφετηρία για τη γνώση και για την τέχνη.⁵⁹² Η επιστήμη έχει κάτι κοινό με την τέχνη και αυτό είναι η μεταβιβασιμότητά των μέσω της εκπαίδευσης και γι' αυτό η τέχνη είναι σε μεγαλύτερο βαθμό γνώση από την εμπειρία και συνοδεύεται από αληθινές κρίσεις⁵⁹³.

Ο νους, αναφέρει ο Παπαβασιλόπουλος, δεν πρέπει να επηρεάζεται από τις αισθήσεις ή από άλλες προλήψεις⁵⁹⁴, καθόσον προηγείται η σωστή κρίση και γνώση και το «είναι» ακολουθεί.⁵⁹⁵ Δίνει στο νου μια ευδιάκριτη προτεραιότητα για την αντίληψη και τη γνώση⁵⁹⁶, απορρίπτοντας τη θεωρία του Αριστοτέλη και των οπαδών της σχολής της αισθησιαρχίας, συντασσόμενος με τον ευρύτερο κύκλο της σχολής της *Logique de Port-Royale*.

Για να προσοικειωθεί κάποιος τις επιστήμες και κατακτήσει την αλήθεια, μέσα από τη βοήθεια της λογικής⁵⁹⁷, πρέπει να ακολουθήσει τη σωστή μέθοδο για να διαπεράσει το λαβύρινθο της φύσης και να

⁵⁹² Η τέχνη δεν έχει μόνο την έννοια της καλλιτεχνικής δημιουργίας, αλλά έχει και την έννοια της επινοητικότητας, την ικανότητα σχεδιασμού και εκτέλεσης της επιδεξιότητας, πβ. Αριστοτέλους *Μετά τα Φυσικά Α'*, 908a «το δε των ανθρώπων γένος (μετέχει) και τέχνη και λογισμούς» με τη λέξη λογισμός να εννοείται ο λογαριασμός και ο υπολογισμός και όχι ο ωφελιμισμός.

⁵⁹³ Β. Φ. Άσμου, *Αριστοτέλης, Μετάφρ.* Αννίκα Χαραλαμπίδου, Αθήνα, Εκδ. Κέδρος, 1978, σ. 83. Πβ. και Αριστοτέλους *Μετά τα Φυσικά* 1981 b 7-9.

⁵⁹⁴ Πβ. Α. Παπαβασιλόπουλος, *Σύνοψις Γενική της Λογικής Έξεως*, φ.62β, «επει τοίνυν ο ανθρώπινος νους πολλαίς απάταις υπόκειται, ας εκ νεαρής της ηλικίας διακρίτω γνώμη συνήγαγεν».

⁵⁹⁵ Βλ. Α. Παπαβασιλόπουλος, *Σύνοψις Γενική της Λογικής Έξεως*, χειρόγραφο φ. 8r: «...Όθεν αναμφίβολον//παρ' ημίν κρίνεται το λόγον αξίωμα, εκ του γινώσκειν το είναι έπεται».

⁵⁹⁶ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, σ. 90: «Ου μόνον δε ο ημέτερος νους των κοινών φύσεων των όντων αντιλαμβάνεται, ως αρέσκει τισίν, άλλ' ουχ ήττον και πάντων των μερικών, όσα δηλαδή τας ημετέρας νύττουσιν αισθήσεις. Μόνος γαρ ο νους εστίν ο διά των της οράσεως οργάνων θεωρών, και διά της ακοής ακούων, και διά της γλώττης τους χυμούς των γευστών αντιλαμβανόμενος».

⁵⁹⁷ Πβ. Α. Παπαβασιλόπουλος, *Σύνοψις Γενική της Λογικής Έξεως*, φ.48α, «Επειπερ η λογική έξις, όργανον εστίν, δι' ου τας επιστήμας πορίζομεν, και άνευ τούτου δυσκόλως ο ανθρώπινος νους της αληθείας αντιλαμβάνεται, αναγκαίον εστίν ημάς ειδέναι μέθοδον τινά, καθ' ην ευμαρώς δυνάμεθα τας των πραγμάτων ουσίας καταλαμβάνειν...».

κατανοήσει ευκριβώς τα αίτια της και η μέθοδος αυτή συνίσταται στη «στη συνάφεια των επαναλαμβανομένων πραγμάτων»⁵⁹⁸.

Με την αίσθηση προσλαμβάνουμε το αντικείμενο και όταν δεν υπάρχει η αίσθηση δεν υπάρχει και η αντίστοιχη αξιόπιστη γνώση⁵⁹⁹. Ο Αριστοτέλης στην αρχή του βιβλίου *Μετά τα Φυσικά* παραθέτει τις προϋποθέσεις και τα στάδια της γνωστικής λειτουργίας που είναι α) Η αίσθηση (αισθητηριακή εντύπωση), β) η μνήμη (παράσταση) και γ) η εμπειρία (ικανότητα συνδυασμού μνημονιακών παραστάσεων)⁶⁰⁰.

Στο κείμενο του Παπαβασιλόπουλου, αλλά και άλλων νεοελλήνων λογίων⁶⁰¹, ανιχνεύουμε θεμελιώδεις αντιλήψεις της φιλοσοφίας του *Descartes* όπως είναι η χαρακτηριστική του θέση «εγώ εννοώ, εγώ ειμί», που αναγάγει στο δυισμό⁶⁰² και τη «διάκριση του Ντεκάρτ ανάμεσα στην *res cogitans* (σκέψη) και *res extensa*⁶⁰³ (ύλη, καθαρό χωρικό μέγεθος)» και ταυτίζει, μέσω της συναφούς θεωρίας των “ιχνών” τον άνθρωπο, ως ουσία, με τη *res cogitans* και την κατανόηση του σώματος ως εκτατής

⁵⁹⁸ Ο.π., φ48β: «Ορίζεται δε η τοιαύτη μέθοδος επί του παρόντος, ακολουθία τις και συνάφεια των επαναλαμβανομένων πραγμάτων, καθ'ην ράον προβαίνομεν, και εναργώς απτόμεθα τούτων».

⁵⁹⁹ «πάσα μάθησις διανοητική εκ προϋπαρχούσης γίγνεται γνώσεως. φανερόν δε τούτο θεωρούσιν επί πασών», Αριστοτέλους, *Αναλυτικά ύστερα* Α'71α 1-3 και στο *Μετά τα Φυσικά* Α'552b 24-33.

⁶⁰⁰ Αριστοτέλους *Μετά τα Φυσικά*, Α 908 a 1-4: «Πάντες άνθρωποι του ειδέναι ορέγονται φύσει.σημείον δ' η των αισθήσεων αγάπησις.και γαρ χωρίς της χρείας αγαπώνται δι' αυτάς, και μάλιστα των άλλων η δια των ομμάτων»

⁶⁰¹ Κ. Θ. Πέτσιος, «Ανθρωπολογία και Γνωσιοθεωρία στις απαρχές του 18^{ου} αιώνας: *Descartes* και Νεοελληνική σκέψη», σ. 45. Εκτός του Παπαβασιλόπουλου και το χειρόγραφο έργο των Μεθόδιου Ανθρακίτη, Βικέντιου Δαμωδού και Θεόδωρου Καβαλιώτη, τουλάχιστον, χαρακτηρίζεται από μια διαφοροποίηση από την περιπατητική-σχολαστική σκέψη, προσφέροντας ερείσματα μιας ανθρωπολογίας που αξιοποιεί βασικές πτυχές της καρτεσιανής σκέψης.

⁶⁰² Πβ. Α. Παπαβασιλόπουλος, *Σύνοψις Γενική της Λογικής Έξεως*, φ.49β: «Ευκρινέστερον γαρ παρ' ημών γινώσκειται ο ανθρώπινος νους, ή ο εκ σώματος, και του τοιούτου νοός συγκείμενος άνθρωπος. Ο μεν γαρ ανθρώπινος νους μίαν τινά σημαίνει φύσιν, πράγμα δηλαδή συλλογιστικόν, ο δε άνθρωπος δύο τινά διάφορα περιέχει, σώμα δηλαδή και φύσιν, άπερ δ' αυτό τούτο και εις διάφορα των π4αγμάτων γένη δύναται αναχθύναι».

⁶⁰³ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, σ. 87, όπου ο Παπαβασιλόπουλος αντιστοιχώντας τη σκέψη του με τον Ντεκάρτ, γράφει: «...Ο γαρ άνθρωπος εκ ψυχής, και σώματος συγκείμενος...»

ουσίας, ως ύλη την οποία μπορούμε να ερμηνεύσουμε αναλύοντας τις μηχανικές τη διεργασίες»⁶⁰⁴.

Στη θεμελιώδη πρόταση του Ντεκάρτ (1596-1650), ότι «είμαι ένα σκεπτόμενο ον... η ουσία μου έγκειται στο σκέπτεσθαι», ο Βικέντιος Δαμωδός αποτυπώνει τη σκέψη του «ταυτόν εστίν ειπείν, η ψυχή εστί νόησις, και πράγμα νοητικόν» που προϋποθέτει την ισοδυναμία «εγώ ειμί νοών, άρα εγώ ειμί νόησις».⁶⁰⁵

Ο ρόλος της νόησης έρχεται σε πρώτη πρωτεριάτητα από τις άλλες νομιμοποιημένες πηγές γνώσης, επειδή «διά μόνου του νοός καταλαμβάνεσθαι»⁶⁰⁶ και ως εκ τούτου οι έννοιες δημιουργούνται μέσα από τις κατ' αίσθηση αντιλήψεις. Η Αριστοτελική επίδραση είναι εμφανής από άποψη μεθοδολογίας με τη θέση που ορίζει ότι «τη δε διανοητική ψυχή τα φαντάσματα οίον αισθήματα υπάρχουν... διό ουδέποτε νοεί άνευ φαντάσματος η ψυχή»⁶⁰⁷. Οι θέσεις αυτές αποτελούν την απαρχή για τη διαμόρφωση του σχολαστικού αξιώματος «*Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu*» που έχει την αναγωγή της στον Αριστοτέλη και η οποία συγκεκριμενοποιείται στους νεώτερους χρόνους από τον Gassendi⁶⁰⁸ στο αξίωμα *Nihil in Intellectu est, quod prius non fuerit in Sensu*⁶⁰⁹. Την περίοδο αυτή διπιστώνουμε την απόρριψη της αριστοτελικής-σχολαστικής

⁶⁰⁴ Κ. Θ. Πέτσιος, «Ανθρωπολογία και Γνωσιοθεωρία στις απαρχές του 18^{ου} αιώνας: Descartes και Νεοελληνική σκέψη», σ. 45.

⁶⁰⁵ *Αυτόθι*, σσ. 49-50.

⁶⁰⁶ Α. Παπαβασιλόπουλος, *Σύνοψις Γενική της Λογικής Έξεως*, φβα: «δήλον καθίσταται, ως παν όπερ καταλαμβάνομεν, διά μόνου του νοός καταλαμβάνεσθαι».

⁶⁰⁷ Πβ. Αριστοτέλους, *Περί ψυχής*, Γ, 7 431^α, 16-17.

⁶⁰⁸ Πβ. Ευθύμης Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις Νεώτερης Φιλοσοφίας*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Εαρινό εξάμηνο 1993. Ο Petrus Gassendi (1592-1655), υλιστής φιλόσοφος, αστρονόμος και φυσικός, σπύδασε φιλοσοφία και θεολογία. Το 1629 δημοσιεύει ένα πολεμικό κείμενο εναντίον της σχολαστικής ερμηνείας που διαστρεβλώνει τον Αριστοτελισμό. Υπερασπίστηκε το σύστημα του Γαλιλαίου και του Κοπέρνικου εναντίον του γεωκεντρικού συστήματος του Πτολεμαίου. Ήταν επηρεασμένος από τον Ιταλό φιλόσοφο της Αναγέννησης Pomponazzi, κατηγορεί την πίστη στις αυθεντίες, το δογματισμό των αριστοτελικών της εποχής του και υπερασπίζεται την ελευθερία της σκέψης και τον χωρισμό της θεολογίας από την επιστήμη.

⁶⁰⁹ Κ. Θ. Πέτσιος, «Ανθρωπολογία και Γνωσιοθεωρία στις απαρχές του 18^{ου} αιώνας: Descartes και Νεοελληνική σκέψη», σσ. 54-55.

εμπειριστικής γνωσιοθεωρίας⁶¹⁰ με την αξιοποίηση της καρτεσιανής μεθοδολογίας που ακολουθείται και από τον Παπαβασιλόπουλο που διατυπώνει το αξίωμα ότι «ου πάσαι αι ιδέαι την γένεσιν εκ των αισθήσεων έχουσιν...»⁶¹¹ μεταφυτεύοντας στον ελληνικό χώρο τη διδασκαλία για τις έμφυτες ιδέες, που είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της *Logique de Port Royal*⁶¹².

Στο έργο αυτό ο Παπαβασιλόπουλος αποδεικνύει ότι είναι ενήμερος ενός ευρύτερου κύκλου σχολών και ρευμάτων, όπως της *Logique de Port-Royal*⁶¹³ και η *Λογική* του χαρακτηρίζεται από πολυσυλεκτικότητα. Ειδικότερα δε στο κεφάλαιο των τεσσάρων μερών «κατά τας διαφόρους του νου ενεργείας», η πρόσθεση του τέταρτου μέρους «το περί μεθόδου» αποτελεί μιά πρωτοτυπία καθόσον, τόσο ο Θεόφιλος Κορυδαλεύς, όσο και ο Γεώργιος Σουγδουρής δεν το εμφανίζουν στα συγγράμματά τους,

⁶¹⁰ Πβ. Αριστοτέλους, *Περί αισθήσεως και αισθητών* 6, 445b 16, «Ουδέ νοεί ο νους τα εκτός μετ' αισθήσεως όντα».

⁶¹¹ Α. Παπαβασιλόπουλος, *Σύνοψις Γενική της Λογικής Έξεως*, φ22β: «Συνάγεται βον, ότι ου πάσαι αι ιδέαι την γένεσιν εκ των αισθήσεων έχουσιν, αλλά εξ αυτού του νοός όστις δύναμιν κέκτηται προς το εξάγειν ταύτας».

⁶¹² Πβ. Antoine Arnauld, *La Logique*, σ. 34: «Car pour ne rien dire que de plus chair que le iour, n'y a rine que nous concevions plus distinctement que nostre pensee meme, ny de proposition qui nous poise etre plus chaire que cellege pense Donc je suis», στο Κ. Θ. Πέτσιος, «Ανθρωπολογία και γνωσιοθεωρία στις απαρχές του 18^{ου} αιώνας: Descartes και Νεοελληνική σκέψη», σ. 56, σημ. 54 (μετάφραση: Για να είμαστε ξεκάθαροι, δεν υπάρχει τίποτα που να αντιλαμβανόμαστε με μεγαλύτερη σαφήνεια από την ίδια τη σκέψη μας, όπως δεν υπάρχει κανένα απόφθεγμα που να είναι πιο ακριβέστερο από το εξής «Σκέφτομαι άρα υπάρχω»).

⁶¹³ Πβ. Ευθύμης Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις Νεώτερης Φιλοσοφίας*. Οι θεολόγοι της Σορβόννης καταδικάζουν το 1656 τις απόψεις του Antoine Arnauld (Αντουάν Αρνώ), ηγετικού φιλοσόφου των Γιανσενιστών. (Λογική του Port Royal). Την υπεράσπιση του Αρνώ είχε αναλάβει ο Pascal (1623-1662) με τη δημοσίευση των περιφημων «Lettres Provincialis», που ήταν επιστολές που καυτηρίαζε του Ιησουίτες, την σχολαστική μέθοδο και την υποκρισία τους. Η σκέψη του Πασκάλ είναι συνδεδεμένη με την ιστορία της Port Royal. Το έργο του με τίτλο «Γιατί το γεωμετρικό πνεύμα αποτελεί ένα κείμενο του 17^{ου} αιώνα που αναφέρεται στη θεωρία του Ορισμού και της απόδειξης. Γράφτηκε σε αντιπαράθεση προς τις απόψεις του Ντεκάρτ για τη Μέθοδο και προοριζόταν να χρησιμεύσει για τη διδασκαλία στο μοναστήρι του Port Royal.

εμφανίζεται δε αργότερα από τον Μεθόδιο Ανθρακίτη, τον Βικέντιο Δαμωδό, τον Ευγένιο Βούλγαρη και τον Αθανάσιο Ψαλίδα⁶¹⁴.

Στη *Λογική* του Α. Παπαβασιλόπουλου ανιχνεύουμε, για πρώτη φορά στον ελληνικό χώρο, την παρουσία της καρτεσιανής σκέψης, διαμεσολαβημένη από την *Logique de Port Royal*, και η οποία αξιοποιείται στη συγκρότηση μιας γνωσιοθεωρίας που τοποθετείται στον αντίποδα της αριστοτελικής-σχολαστικής γνωσιοθεωρίας.⁶¹⁵ Απορρίπτοντας ο Παπαβασιλόπουλος την εμπειριστική προέλευση των εννοιών, ουσιαστικά προλειαίνει το έδαφος για την υπέρβαση του αριστοτελισμού.⁶¹⁶

Ένα από τα έργα του Παπαβασιλόπουλου είναι και αυτό με τον τίτλο *Λευχειμονούσα Ρητορική*⁶¹⁷ το οποίο είναι γραμμένο με τη μορφή των ερωτήσεων και απαντήσεων.

Στα μέσα του 17^{ου} αιώνα η ρητορική τέχνη αποκτά μεγάλο βάρος επειδή χρησιμεύει στην οργάνωση ομιλιών και κηρυγμάτων στην εκκλησία και για το λόγο αυτό αποκτά άλλο περιεχόμενο και μορφή. Επί πλέον αποτελεί ένα πολύ απαραίτητο στοιχείο για την πνευματική θωράκιση του μορφωμένου ανθρώπου της εποχής γιατί η ρητορική τέχνη, μαζί με τη φιλοσοφία, τη λογική και τα μαθηματικά θεωρούνται ως τα

⁶¹⁴ Ι. Χατζής, *Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος*, σ. 90-91.

⁶¹⁵ Α. Παπαβασιλόπουλος, *Σύνοψις Γενική της Λογικής Έξεως*, φ.6ν: «μόνος γαρ ο νους έστιν ο διά των της οράσεως οργάνων θεωρών, και διά της ακοής ακούων, και διά της γλώττης τους χυμούς των γευστών αντιλαμβανόμενος, και απλώς ειπείν διά πάντων των σωματικώς αισθήσεων ενεργών». Πβ. Αριστοτέλους, *Περί ψυχής*, Γ,7 431a, 16-17: «Ουδέν εν τω νω, ο ουκ ην πρότερον εν τη αισθήσει».

⁶¹⁶ Α. Παπαβασιλόπουλος, *Σύνοψις Γενική της Λογικής Έξεως*, φ.7ν: «Αντιφέρονται δε προς ταλυτα οι αριστοτελικοί, προτείνοντες ως δόγμα πίστεως, το λέγον αξίωμα, ουδέν εν τω νοϊ, ο μη πρότερον εν τη αισθήσει». Πβ. Αριστοτέλους, *Περί αισθήσεως και αισθητών*, 6, 445 b 16: «Ουδέ νοεί ο νους το εκτός μετ' αισθήσεως όντα».

⁶¹⁷ Ο πλήρης τίτλος είναι «*Λευχειμονούσα ρητορική, είτουν Αφθονίου προγυμνάσματα εκ της των Λατίνων ανθολογηθέντα φωνής, και εν Ελληνική διαλέκτω υποστρωθέντα σπουδή, και πόνω Αναστασίου παπά Βασιλόπουλου του εξ Ιωαννίνων εν τη κωμοπόλει Τυρνάβω της θετταλίας διατρίβοντος χάριν των υπ' αυτού διδασκομένων πρωτοπέριων μαθητών*».

απαραίτητα εφόδια για να σταδιοδρομήσει κάποιος στον τότε επιστημονικό κόσμο⁶¹⁸.

II) Η διδασκαλία της φυσικής φιλοσοφίας

Ένα ακόμη έργο του που διακρίνεται για τον αντιαριστοτελικό προσανατολισμό⁶¹⁹ του είναι το *Εγχειρίδιον της αναζησάσης φυσικής φιλοσοφίας*⁶²⁰ το οποίο μεταφράστηκε από τα λατινικά το 1701 και το οποίο ο Παπαβασιλόπουλος αξιοποιούσε στη διδασκαλία του. Το πλαίσιο της φυσικής φιλοσοφίας, στα κείμενα των Νεοελλήνων στοχαστών, εγγράφεται συνειδητά σε μια αντιαριστοτελική κατεύθυνση στοχασμού με κατάφαση των θέσεων των νεωτέρων και με χαρακτηριστικό γνώρισμα τον εκλεκτικισμό, που εκδηλώνεται ως αποδέσμευση από την αυθεντία και από αυτή την άποψη το έργο του Α. Παπαβασιλόπουλου παρουσιάζει αξιοσημείωτο ενδιαφέρον.⁶²¹

Την περίοδο που δίδασκε ο Παπαβασιλόπουλος συντελείται μια στροφή της ελληνικής σκέψης προς τις αρχές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, αφού η νευτώνεια φυσική επέβαλε την εικόνα ενός σύμπαντος που λειτουργεί σαν μια μεγάλη μηχανή, με τους δικούς του αναλλοίωτους νόμους και αυτή η επαναστατική αλλαγή σηματοδοτεί την πορεία από την αριστοτελική στη νεώτερη σκέψη, η οποία συντελείται στο όνομα του Αριστοτέλη,⁶²² και μακριά από τον αριστοτελικό δογματισμό⁶²³.

⁶¹⁸ Ι. Χατζής, *Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος*, σ. 109.

⁶¹⁹ Κ. Θ. Πέτσιος, «Όψεις της φιλοσοφικής συζήτησης στις Σχολές των Ιωαννίνων κατά τον 17ο και τις αρχές του 18ου αιώνα», σ. 56.

⁶²⁰ Γ. Καράς, *Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, Τόμ. Β', σ. 263. Ο πλήρης τίτλος είναι: «*Εγχειρίδιον της αναζησάσης φυσικής φιλοσοφίας, εν ω η αληθής της φύσεως αρμονία αναπτύσσεται και πλείστα της αρχαίας φιλοσοφίας αμαρτήματα διά κανόνων και άλλων τινών αποδείξεων φανερούται. όπερ μετεστρώθη από της λατινίδος επί την ελληνίδα διάλεκτον σπουδή και πόνω του λογιωτάτου αναστασίου παπά βασιλοπούλου του εξ Ιωαννίνων, εν τη κωμοπόλει τυρνάβω τη θετταλίας διατρίβοντος κατά το αψα' έτος το σωτήριοιον Μαιμακτηριώνος ζ' ισταμένου μηνός*».

⁶²¹ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 238, σημ. 532.

⁶²² Γ. Καράς, *Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, Τόμ. Β, σσ. 9-14.

Στο έργο του καλούνται οι της «φιλοσοφίας τρόφιμοι» (φ.3α) ν' απαλλαγούν από τη «δογματική γοητεία» που ασκούν «τα υπέροχα» ονόματα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη (φ.3β) και να αποτολμήσουν «τας πεπαλαιωμένας ρίζας των αναδεδειγμένων γνωμών και υπολήψεων ανασπών, και αντ' αυτών άλλας κοινάς εμβάλλειν», με την πεποίθηση ότι «διά την καταδοχήν χρόνων, εις ηλικίαν τελείαν αι επιστήμαι ανεληλύθησιν» (φ.4α).⁶²⁴ Είναι η εποχή που κυριαρχεί το εμπειριοκρατικό πνεύμα ένεκα της προβολής της περιέργειας⁶²⁵ για τον κόσμο που περιβάλλει τον άνθρωπο και που μόνο οι φυσικές επιστήμες, η γεωγραφία και τα μαθηματικά μπορούν να συμβάλουν στην ικανοποίηση της περιέργειάς του. «Η μαθηματική, και κατ' εξοχήν η Φυσική, είναι επιστήμαι ενασχολούμεναι κυρίως περί τα αισθητά, υποκείμενα πάντα τη αισθήσει εκάστου, και επομένως ικαναί να ενστάξωσι περιεργίαν, φιλομάθειαν εν τω νω πάντων απλώς των ημετέρων», έλεγε ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ.⁶²⁶

Ο συγγραφέας στον «πρόλόγο» του επικεντρώνει το ενδιαφέρον του «εν τω ανιχνεύειν τα απόρρητα της φύσεως», αισθανόμενος ότι έπρεπε να επαναφέρει «την αρχαίαν⁶²⁷ περί των πραγμάτων κατανόησιν», καταφεύγοντας «επί την ιεράν ασφάλειαν των απορρήτων νόμων του

⁶²³ Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. ιζ'.

⁶²⁴ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 238-239.

⁶²⁵ Η φιλομάθεια και η φιλοσοφία πηγάζουν από την άγνοια η οποία εκφράζεται με την απορία και τον θαυμασμό που οδηγούν τελικά στη γνώση. Πβ. Αριστοτέλους, *Μετά τα Φυσικά* Α2 982 b 18 κ.ε. : «Ο δ' απορών και θαυμάζων οίεται αγνοείν (διό και ο φιλόμυθος φιλόσοφος πως έστιν.ο γαρ μύθος σύγκειται εκ θαυμασίων).ώστ' είπερ διά το φεύγειν την άγνοιαν εφιλοσόφησαν, φανερόν ότι διά το ειδέναι το επίστασθαι εδίωκον και ου χρήσεώς τινός ένεκεν, μαρτυρεί δε αυτό το συμβεβηκός».

⁶²⁶ Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 30.

⁶²⁷ Ι. Χατζής, *Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος, όπου παρατίθεται το κείμενο του χειρογράφου του Εγχειριδίου της Αναζήσεως Φυσικής Φιλοσοφίας του Αναστασίου Παπαβασιλόπουλου (σ. 435-524) σ. 435, φ1β. Η έρευνα της φύσης θεάται και ερευνάται από την αρχαιότητα, πβ. Πλάτωνος *Φαίδων*, 96 a: «Άκουε τοίνυν ως ερούντος; Εγώ γαρ, έφη, ω Κέβης, νέος ων θαυμαστώς ως επεθύμησα ταύτης της σοφίας ην δε καλούσι περί φύσεως ιστορίαν υπερήφανος γαρ μοι εδόκει είναι, ειδέναι τας αιτίας εκάστου, διά τι γίνεται έκαστον και διά τι απόλλυται και διά τι έστι και πολλάκις εμαυτόν άνω κάτω μετέβαλλον σκοπών πρώτον τα τοιάδε».*

κοσμικού τεχνάσματος»⁶²⁸. Προβαίνει στο εγχείρημα να γνωρίσει τις αρχές, τις αιτίες και τα αιτιατά της φύσεως με σκοπό να αναθεωρήσει τις παλαιές γνώμες και να τοποθετήσει στη θέση τους νέες,⁶²⁹ ερχόμενος αντιμέτωπος με τις δοξασίες των «παλαιών φιλοσόφων». Όμως η διερεύνηση της αλήθειας δεν πρέπει να έχει χαρακτήρα αντιδικίας με τους άλλους, αλλά να γίνεται «ανεξικάκως» και «ανεπαχθώς»⁶³⁰. Αποδίδει μεγάλη σημασία στα έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη τους αντιμετωπίζει με σεβασμό και παρακινεί τους αναγνώστες να εντρυφήσουν στα έργα τους, γιατί είναι αυτοί που «υπεραύξησαν» την φιλοσοφίαν και την δυνάμωσαν.

Ο συγγραφέας στην αρχή του έργου του επιχειρεί να δώσει ορισμούς για το θεό, ο οποίος είναι «ον αἴδιον, μονάς άπειρος, η πρώτη αρχή πάντων των όντων, ήστινος η ουσία υπάρχει φως άπειρον, δύναμις, η παντοδυναμία, θέλησις, αγαθόν τέλειον, νεύμα, έργον εντελής»⁶³¹ και εκείνος που επιθυμεί να διερευνήσει περισσότερο βρίσκεται μπροστά σε «έκπληξη», «σιωπή» και «άβυσσο». Ο Παπαβασιλόπουλος αξιοποιεί τη φιλοσοφική παράδοση του Αριστοτέλη⁶³² και αναφέρει ότι ο «αἴδιος των πραγμάτων ποιητής» προσέδωσε οργανική σύνθεση, εξάρτηση και αλληλοσυσχέτιση στον κόσμο, ώστε «άπαντα προς υπακοήν του ακροτάτου διοικητού» να υπακούουν, καθόσον «ο δημιουργός (είναι) πανταχού παρών, ώσπερ τις

⁶²⁸ Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος, *Φυσική Φιλοσοφία*, φ2α.: «επί την ιεράν ασφάλειαν των απορρήτων νόμων του κοσμικού τεχνάσματος κατέφυγον».

⁶²⁹ Ο.π., φ3α: «τας πεπαλαιωμένας ρίζας των αναδεδειγμένων γνωμών, και υπολήψεων ανασπάν, και αντ' αυτών, άλλας καινάς εμβάλλειν».

⁶³⁰ Ο.π., φ3α: «Εν δε μόνον παρ' υμών αιτώ, ίνα ανεξικάκως, και ανεπαχθώς εν τω κρίνειν καθέζητε».

⁶³¹ Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος *Φυσική Φιλοσοφία*, φ5α.

⁶³² Πβ. Αριστοτέλους, *Μετά τα Φυσικά* 1072b 25-30: «ει μεν ούτως ευ έχει, ως ημείς ποτέ, ο θεός αεί, θαυμαστόν. ει δε μάλλον, έτι θαυμασιώτερον, έχει δε ώδε. και ζωή δε γε υπάρχει. η γαρ νου ενέργεια ζωή, εκείνος δε η ενέργεια. Ενέργεια δε η καθ' αυτήν εκείνου ζωή αρίστη και αἴδιος, φαμέν δη τον θεόν είναι ζώνον αἴδιον άριστον, ώστε ζωή και αἴων συνεχής και αἴδιος υπάρχει τω θεώ. Τούτο γαρ ο θεός». Στο ίδιο 986b 24 «...το εν είναιί φησι τον θεόν».

κεραμεύς συνεχώς τα εν τω κόσμω ανακαινίζει»⁶³³ σε βαθμό ώστε η ανάλυση του φυσικού γίγνεσθαι να εκτυλίσσεται με άξονα την έννοια της συμπαντικής συνάφειας και αρμονίας. Τα στοιχεία αυτά που εμπλουτίζουν το κείμενο αντλούνται από τα Ερμητικά κείμενα (Corpus Hermeticum).⁶³⁴

Στις παρατηρήσεις του Παπαβασιλόπουλου ο ήλιος αποτελεί το κέντρο ενός συνεχούς και ομοιογενούς σύμπαντος η οποία δεν δέχεται τη συμπαντική διάταξη να τέμνεται από σφαίρες και κύκλους⁶³⁵. Η ενότητα του συμπαντικού Όλου είναι στοιχείο της νεοπλατωνικής μεταφυσικής, σε αντίθεση με την αριστοτελική άποψη που δέχεται τον διαχωρισμό σε υποσελήνια και υπερσελήνια περιοχή. Η διαίρεση του αιθέριου χώρου σε περιοχές ανταποκρινόταν σε διδακτικές και μόνο ανάγκες και δεν αντιστοιχούσε στην πραγματικότητα, καθόσον αυτοί που δίδασκαν τη διαίρεση του αιθέριου χώρου σε πολλούς κύκλους το έπρατταν χάριν «του διδάσκειν», αφού η «θεία φύσις μονάδος επιμελουμένη, άτε δη μονάς ούσα, το πλήθος αποδιώκει»⁶³⁶.

Η διδασκαλία από τον Παπαβασιλόπουλου της υπόθεσης για το πλήθος των κόσμων παρουσιάζεται για πρώτη φορά στον ελληνικό χώρο, στον οποίο μέχρι τώρα δέσποζε η αντίθετη κοσμοεικόνα που παγιώθηκε

⁶³³ Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος *Φυσική Φιλοσοφία*, φ7α.

⁶³⁴ Ο.π., φ5β, «εν τω πιμάνδρω ερμής ο τρισμέγιστος, ένθα φησίν τον θεόν μεταβαλείν την οικείαν ιδέαν». Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 240. *Ερμής ο Τρισμέγιστος*, 240 παράγραφος 6: «Το φως εκείνο, έφη, εγώ Νους ο σος θεός, ο προ φύσεως υγράς της εκ σκότους φανείσης· ο δε εκ Νοός φωτεινός Λόγος υιός θεού».

⁶³⁵ Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος, *Φυσική Φιλοσοφία*, φ89α: «Τα ουράνια σώματα ει και την της αλλοιώσεως λύμην ου δέχονται μέντοι γε το ανόμοιον τολυτων επιρρεπές... Άπασα η των ουρανών ουσία έχει μέρη συνεχή, ου μην δε πλουσιόχωρα. ουδείς τοίνυν παρ' εαυτό αναπλάσειε τον κόσμον είναι έργον της τέχνης, ου μην δε της φύσεως· ήτις ου δέχεται την εις σφαίρας τομήν και κύκλους».

⁶³⁶ Ο.π., φ89β: «οι γαρ πρώτοι διελόντες τον αιθέριον χώρον εις πολλούς κύκλους και χώρας, τουτί επενόησαν μάλον προς ευμάρειαν του διδάσκειν, ήερ προς αληθή διδασκαλίαν η γαρ θεία φύσις μονάδοε επιμελουμένη, άτε δη μονάς ούσα, το πλήθος αποδιώκει. ούτε προσήκει εννοείν πολλούς ουρανούς τη ύλη κεχωρισμένους και τη επιφανεία διακεκριμένους, εκείνην δημιουργήσαι, επείπερ εν σώμα κατά το συνεχές της ύλης, διάφορον μέντοι τη αξία και δυνάμει των μερών».

από τον 15^ο αιώνα ως τον 18^ο αιώνα και που περιλάμβανε ένα ιεραρχημένο σύμπαν που είναι το μοναδικό που κατοικείται από έλλογα όντα⁶³⁷. Σύμφωνα δε με τον Θεόφιλο Κορυδαλέα, που διασαφηνίζει τις αριστοτελικές θέσεις δεν υπάρχει άλλος κόσμος και ούτε είναι δυνατόν να υπάρχει γιατί όλα τα σώματα «βαρέα και κούφα» φέρονται προς το μέσο και το έσχατο σημείο του κόσμου και επί πλέον μόνον η ύπαρξη ενός κόσμου προϋποθέτει τη μοναδικότητα του «πρώτου κινούντος»⁶³⁸.

Η θεωρία περί της ύπαρξης «πλειόνων κόσμων» που παρουσιάζει ο Παπαβασιλόπουλος αποτελεί την πρωιμότερη σκέψη που εισήχθηκε στον ελλαδική χώρο και συναρτάται με την θεωρία για το άπειρο και την ομοιογένεια του σύμπαντος που παρουσιάστηκε κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα από τους Nicolaos Cusanus, Giordano Bruno, Johann Kepler και διαδόθηκε ευρύτατα κατά τον όψιμο 18^ο αιώνα⁶³⁹.

Όσον αφορά τη διαπραγμάτευση της «ύλης» επικαλείται τις θέσεις του Αριστοτέλη για τη «Πρώτη ύλη» επισημαίνει όμως ότι οι φιλόσοφοι έχουν αδυναμία να την περιγράψουν και ανατρέχει στο έργο του Αριστοτέλη «περί γεννέσεως και φθοράς» για να προσδώσει μια δική του ερμηνεία για τη γέννηση του κόσμου που θεωρεί τον θεό⁶⁴⁰ «ποιητή των πάντων»⁶⁴¹, προσεταιριζόμενος την χριστιανική κοσμολογία περί

⁶³⁷ Γεώργιος Σχολάριος, *Σημειώσεις εκ των περί Ουρανού βιβλίων τεσσάρων, Oeures Completes*, VII, σσ. 412-413: «ότι ουκ έστιν εκτός τούδε του κόσμου και του ουρανού έτερος κόσμος[...]ανάγκη την υπόθεσιν είναι ψευδή, την λέγουσαν πολλούς είναι τους κόσμους.έν δ' είναι κατά αλήθειν το μέσον και το έσχατον, και ένα μόνον τον κόσμον, και ου πλείους ενός». Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 246, σημ. 560.

⁶³⁸ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 246 και σημ. 561-565, όπου γίνεται η παραπομπή στο έργο του Θεόφιλου Κορυδαλέα με τίτλο *Υπομνήματα συνοπτικά, και ζητήματα εις την περί Ουρανού πραγματείαν*.

⁶³⁹ Ο.π., σ. 247.

⁶⁴⁰ Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος, *Φυσική Φιλοσοφία*, φ10β: «...Εν αρχή εποίησεν ο θεός τον ουρανόν και την γην και τα τοιαύτα»

⁶⁴¹ Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος, *Φυσική Φιλοσοφία*, 9ν: «Έδοξε τοις αυτοίς εκ της πορρωτάτης εκείνης αρχής άβυσσόν τινα σκοτεινήν, ανείδεον και ακαλή, προσεχή των στοιχείων και του κόσμου ύλην τον θεόν παραγαγείν, και διαπλάσαι, τουτί δε το μέγεθος νυν μεν γην κενήν και ακατασκεύαστον, νυν δε ύδωρ η αγία προσωνομάζει γραφή...».

γεννέσεως του κόσμου, σε αντίθεση με τον Αριστοτέλη που θεωρεί τον κόσμο αγέννητο, αιώνιο και άφθαρτο.

Περαιτέρω ο Παπαβασιλόπουλος αναφέρεται στη ύπαρξη και δεύτερου ουρανού σε αντίθεση με τον Αριστοτέλη που δέχεται την ύπαρξη μόνον ενός ουρανού⁶⁴². Στην κατασκευή και τη θέση του ήλιου δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα⁶⁴³ γιατί στο «φως»⁶⁴⁴ αντανακλάται το πρόσωπο του ενός θεού-δημιουργού, ο οποίος «εν τω ηλίω γαρ έθετο το σκήνωμα αυτού» και εκδηλώνεται με τρεις ιδιότητες (φως, κίνηση, θερμότητα).⁶⁴⁵

Η μεταφυσική του φωτός⁶⁴⁶ ήταν ευρέως διαδεδομένη στην αναγεννησιακή νεοπλατωνική μεταφυσική και στους λογίους και φιλοσόφους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, στο έργο δε του Παπαβασιλόπουλου το ηλιακό φως κατέχει κεντρική θέση, το δε πέμπτο στοιχείο είναι ο αιθήρ, που μέσω του φωτός προετοιμάζει τα στοιχεία «προς μίξιν και ζωήν»⁶⁴⁷. Η έννοια του φωτός και του φωτισμού είναι ευρέως διαδεδομένη στη νεοπλατωνική ερμηνεία της βιβλικής διήγησης

⁶⁴² Πβ. Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, Λ, 1074 a31-37: «ότι δε εις ουρανός, φανερόν, ει γαρ πλείους ουρανοί ώσπερ άνθρωποι, έσται είδει μία η περί έκαστον αρχή,αριθμώ δε γε πολλάί».

⁶⁴³ Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος *Φυσική Φιλοσοφία*, φ13α: «...εις φωστήρα και ευγενεστάτην του περιφανούς μεγέθους και είδους του ηλίου σφαίραν έδοξε συναγαγείν τω άκρω τεχνίτη, ίνα πυκνοτέρου του φωτός γεγονότος μάλλον ενεργή, και δραστικότερον τας ακτίνας το φως απορρίπτει, έτι δε ίνα το κτιστόν φως πλησιεστάτη δόξη φύσις τη θεία, και υπό της ακτίστου μονάδος προαχθέν, διά μονάδος εν τοις ποιήμασιν εκχήται».

⁶⁴⁴ Στην ανάλυση του Παπαβασιλόπουλου για το φως και τον ήλιο, οι λέξεις αναφέρονται σαράντα φορές στις παραγράφους του χειρόγραφου από το νούμερο 26 έως 36 του κειμένου.

⁶⁴⁵ Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος *Φυσική Φιλοσοφία*, φ15α: «Τριπλήν εικόνα το θείον της οικείας θεότητας εν τω ηλίω εχάραξεν....είτουν εν τοις τριπλοίς δώροις, ο γαρ ήλιος οίος τις επίτροπος του θεού απάσας τας αγαθοποιΐας της φύσεως τοις λοιποίς διανέμει, διά του φωτός, της κινήσεως, και της θερμότητος».

⁶⁴⁶ Ο.π., φ14β: «Υπό το φως τοίνυν η πρώτη ύλη, ου μην αλλά και τα στοιχεία το οικείον είδος απειλήφασικαι ούτω διά της κοινής φύσεως του φωτός... Το ηλιακόν δε φως, ισχυρότερον δ' εστί του πρώτου γόνου...και τα των πραγμάτων σπέρματα, εν τω έργω της γεννήσεως, τη διατεθειμένη ύλη εγχέει».

⁶⁴⁷ Ο.π., φ42β: «Το πέμπτον εκείνο όπερ καλούσι στοιχείον, υπάρχει πνεύμα αιθέριον, άφθαρτον, διά του φωτός, της κινήσεως, και δυνάμεως των ουρανίων σωμάτων, εν τοις κατωτέροις τούτοις κατερχόμενον, προετοιμάζων τα στοιχεία προς μίξιν και ζωήν».

της δημιουργίας και συνδέεται με τη νεοπλατωνική μεταφυσική του φωτός κατά την αναγέννηση. Στον δε Α. Παπαβασιλόπουλο κατέχει ιδιαίτερη θέση, αφού αποτελεί την πρώτη ύλη του σύμπαντος,⁶⁴⁸ αλλά και πηγή κάθε ζωής.⁶⁴⁹ Με την έννοια των φώτων ορίζεται η παιδεία ως περιεχόμενο και ο φωτισμός ως διαδικασία που υποβοηθεί την μετακένωση των φώτων της Δύσης⁶⁵⁰ στην ελληνική εκπαιδευτική διαδικασία⁶⁵¹ για την επιτάχυνση της πνευματικής και ηθικής αναγέννησης.

Ιδιαίτερη θέση κατέχει στο κείμενο ο Δημόκριτος, ο «αγχινούστατος ούτος φιλόσοφος», ο οποίος διδάσκει ότι όλα τα «σώματα εξ ατόμων γίνεσθαι»⁶⁵², η δε άποψη του Αριστοτέλη περί της οικείας θέσης των

⁶⁴⁸ Α. Παπαβασιλόπουλος, *Εγχειρίδιον αναζητήσεως...*, φ.14β: «υπό του φωτός τοίνυν η πρώτη ύλη, ου μην αλλά και τα στοιχεία το οικείον είδος απειλήφασιν».

⁶⁴⁹ Ο.π., φ.67α: «το φως και το σκότος ζωής και θανάτου υπάρχουσι αρχαί: [...] διά φωτός άπαντα ζη, μάλιστα δε πάσα ζωή φως εστί».

⁶⁵⁰ Την έννοια του φωτός και του φωτισμού παρουσιάζει με ειρωνικό τρόπο ο Αλέξανδρος Κάλφογλου. Βλ. Φαίδων Κ. Μπομπουλίδης, *Ηθική Στιχουργία του περιωνύμου Αλεξάνδρου Κάλφογλου*. Ευρεθείσα εν Κωνσταντινουπόλει επί έτους 1797, εν Παρισίοις 1822, στ. 515-526: «Είμεθα πεφωτισμένοι, φιλοσόφων μαθηταί//και οι συγγραφείς οι πρώην ήτον όλ' υποκριταί//Και 'ς την Πόλιν πολλοί νέοι άρχισαν να φωτισθούν//από Γάλλους αθειάς δόγματα να διδαχθούν//και παντού φυγάδες Γάλλοι μας διδάσκουν φωτισμόν//της πατρίδος των σοφία έφερεν αφανισμόν//Εκκλησίαις και νηστείας, προσευχάς και τα λοιπά//κάθε νέος φωτισμένος 'ς το εξής δεν αγαπά». Η *Ηθική Στιχουργία* επιτίθεται κατά της αμάθειας και της διαφθοράς των κληρικών και των κατοίκων της Βλαχίας και κατά της ανηθικότητας των αρχόντων. Ο Α. Κάλφογλου αναδεικνύεται τυπικός εκπρόσωπος των ηθικολόγων της εποχής του πβ. *Επιστολαί Γ. Π. Κρέμου και Ηθική Στιχουργία*, Α. Κ. Βυζαντίου, Εν Λειψία, 1870.

⁶⁵¹ Οι νεότεροι Έλληνες λόγιοι και φιλόσοφοι είναι και Ευρωπαίοι φιλόσοφοι που μετέφεραν τα φώτα της Δύσης, γεγονός που εκτιμήθηκε από τον Αδ. Κοραή ο οποίος εκτιμούσε τη Λογική του Ευγένιου Βούλγαρη, η οποία γράφηκε κατά τον τρόπο των φωτισμένων λαών της Ευρώπης και συνέτεινε στην ηθική και πνευματική μεταβολή των Ελλήνων. Η *Λογική του Ευγένιου Βούλγαρη «εξηγήρειν άμιλλαν...εν [...] τη ψυχή του Αδαμαντίου Κοραή»*, *Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι*, στο: Δ. Θερεϊανός, *Αδαμάντιος Κοραής*, Τόμ. Γ', Εν Τεργέστη, Τύποις του Αυστροουγγρικού Λούδ, 1890, σ. νε', σμμ. 1.

⁶⁵² Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος *Φυσική Φιλοσοφία*, φ59α: «Την γνώμην του Δημοκρίτου πάντα τα σώματα εξ ατόμων γίνεσθαι λέγουσαν, μη είναι αλλοτρίαν της φύσεως, δυναμεθα βεβαιώσαι... η δε φύσις τας οικείας έξεις μάλλον λεπτοτέρας, και τινά τρόπον πνευματικάς, απεργάζεται, ας μάλλον τον δημόκριτον νενοηκέναι...»

στοιχείων στο σύμπαν δεν γίνεται αποδεκτή⁶⁵³, λόγω του διαφορετικού βαθμού μετοχής τους στη δημιουργία των σωμάτων.

Ο συγγραφέας ολοκληρώνει το έργο του με την εκδήλωση της πίστης του στην ύπαρξη ζωής στα ουράνια σώματα και η άποψη αυτή είναι πρωτοποριακή για την εποχή του και όπως αναφέρθηκε παραπάνω συνδέεται με τη θεωρία της ύπαρξης «πλειόνων κόσμων»⁶⁵⁴. Η αντίληψη αυτή θεωρεί ο Παπαβασιλόπουλος ότι δεν αντίκειται στην Αγία Γραφή, αλλά έγκειται στην έκπτωσή του από τον παράδεισο και επειδή η «θεία φύσις μη ανεχομένη του είναι μόνην».⁶⁵⁵

Το σύγγραμμα του Παπαβασιλόπουλου χαρακτηρίζεται από ευδιάκριτα αναγεννησιακά στοιχεία⁶⁵⁶ στην ανάλυση δε του φυσικού γινεσθαι κυριαρχεί η αντίληψη της *Harmonia mundi* που διασφαλίζεται χάρη στην ύπαρξη των γεωμετρικών νόμων της φύσης⁶⁵⁷ και των κανονικοτήτων που συγκροτούν «το του παντός μηχανήμα»⁶⁵⁸. Το κοσμοείδωλο που κατασκευάζει περιέχει δοξασίες των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, των απόψεων της Γενέσεως της Παλαιάς Διαθήκης και του χριστιανικού Γνωστικισμού, απόψεις των Ερμητικών κειμένων του Ερμή

⁶⁵³ Ο.π., φ44α: «Οι παραδεδοκότες την γην, το ύδωρ, άκρατε, και το πυρ τα εν ταις οικείαις σφαιραϊς διακεκριμένα, του κόσμου στοιχεία υπάρχειν και ταύτα αλληπαλήλω αντιπεριστάσει μεταβάλλεσθαι, κακώς τα της φύσεως απόκρυφα διερεύνησαν μέρη γαρ του κόσμου ακέραια, ή των στοιχείων εργαστήρια προσονομάζειν αυτά ασφαλέστερον έσεται. γαρ τα στοιχεία εν ιδίοις χώροις κεχωρισμένα ταις αισθησαιοσι καθορώνται, αλλ' εν ταις οικείαις μέτραις κεκρυμμένα λανθάνουσι, μέχρις αν συνέλθωσιν εις γέννησιν των μικτών, και σώματι συστήσωσιν».

⁶⁵⁴ Ο.π., φ93α: «Ουκ αντίκειται δε αύτη η των πλειόνων κόσμων διδασκαλία τη ιερά και αγία γραφή ητις την γένεσιν μόνο του κόσμου τούτου του ημετέρου δηλοποιεί».

⁶⁵⁵ Ο.π., φ12α: «Επει δ' όλος ο έρωσ προς τα έξω εκτείνεται, η θεία φύσις μη ανεχόμενη του είναι μόνην».

⁶⁵⁶ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 240.

⁶⁵⁷ Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος *Φυσική Φιλοσοφία*, φ56α: «Αύται αι τρεις της φύσεως ενέργειαι ούτω συνημμένοι αλλήλαις εισί, και συναναφερόμεναι, ώστε το τέλος της μιας γενέσθαι αρχήν της άλλης, και κατά τάξιν αναγκαίαν δι' εναλλαγών προχωρείν κατά τον σκοπόν της φύσεως, ούτω παρύφαντοι και αλυσιδωτοί υπάχουσιν οι νόμοι της μεταβολής».

⁶⁵⁸ Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος *Φυσική Φιλοσοφία*, φ78β: «Το του παντός μηχανήμα επειδήπερ μοναδικόν εστί σώμα, φύσις μοναδική και καθόλου εκ πολλών φύσεων και σωμάτων».

του Τρισμέγιστου. Ενώ συντάσσεται με τη φυσική φιλοσοφία, είναι υπέρ του γεωκεντρικού συστήματος, αλλά δεν αποδέχεται τις απόψεις που διατύπωσαν οι υπερασπιστές του και γι' αυτό προχωρεί στην ανάλυση με ένα ανανεωμένο και ριζοσπαστικό τρόπο εηρεασμένος και από τη δυτική σκέψη, η οποία είναι καταφανής στο σύγγραμμά του⁶⁵⁹. Το ενδιαφέρον του «εν τω ανιχνεύειν τα απόρρητα της φύσεως», η επιχειρούμενη διασύνδεση των επιτευγμάτων των νεωτέρων με τον τρόπο του φιλοσοφείν, μπορούμε να αχθούμε αναμφίλεκτα στην άποψη ότι το έργο του αποτελεί ένα σημαντικό τεκμήριο της επιχειρούμενης στροφής από την αριστοτελική φυσική προς την κατάφαση των νεοτερικών αντιλήψεων⁶⁶⁰. Οι νεωτερικές απόψεις του για τη Φυσιολογία είναι εμφανείς, όπως για παράδειγμα η αντίληψή του για τα «ζωτικά πνεύματα», η οποία είναι συνδυασμένη με τη Δημοκρίτεια αντίληψη ότι «πάντα τα σώματα εξ ατόμων γίνεσθαι» καθώς και με τη θεώρηση του ανθρώπου ως «μικρόκοσμου»⁶⁶¹.

Κεντρική θέση στο κοσμολογικό σύστημα του Παπαβασιλόπουλου κατέχει ο ήλιος, ο οποίος «ουκ έστι του παντός οφθαλμός, ως τισί των αρχαίων έδοξεν, αλλ' οφθαλμός του ποιητού του παντός, δι' ου αισθητός ενορά τα οικεία αισθητά ποιήματα» (φ.33β-34α· πβ. φ. 15α: «τριπλήν εικόνα το θείον της οικείας θεότητας εν τω Ηλίω ενεχάραξεν» και φ. 57β: «ήλιος δ' ο κοσμήτωρ και ηγεμών του ουρανού χώρου»). Ο κόσμος θεωρείται ως έκφραση του αϊδίου αρχετύπου «φανερά εικών της κεκρυμμένης θεότητας» (φ.5β) και ο Θεός, που φαίνεται ότι κατανοείται ως *natura naturalis*, δημιούργησε και διατηρεί την τάξη «της φύσεως».⁶⁶²

Η διθυραμβική αναφορά στον ήλιο, στο φως, που κατανοείται ως «ψυχή» του κόσμου και «οφθαλμός του ποιητού του παντός» είναι

⁶⁵⁹ I. Χατζής, *Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος*, σσ. 170-171.

⁶⁶⁰ Κ. Θ. Πέτσιος, «Όψεις της φιλοσοφικής συζήτησης στις Σχολές των Ιωαννίνων κατά τον 17ο και τις αρχές του 18ου αιώνα», σ. 56.

⁶⁶¹ Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος *Φυσική Φιλοσοφία*, φ61β: «Ου μόνον ο άνθρωπος άλλ' έτι και έκαστον ζών, και έκαστον φυτόν, μικρός κόσμος υπάρχει».

⁶⁶² Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 240-242.

χαρακτηρισμοί οικείοι στην αναγεννησιακή φυσική και αναφέρονται στο πρώιμο έργο του Johann Kepler (1571-1630). Στο πεδίο της κοσμολογίας ανατρέπεται η αριστοτελική διαίρεση σε υπεσελήνια και υποσελήνια περιοχή και υπερασπίζεται η νεωτερική θέση περί ενός ομοιογενούς και συνεχούς σύμπαντος και με ένα εύστοχο στρατήγημα επιχειρείται η υπέρβαση της αριστοτελικής διδασκαλίας, με έναν ανώδυνο τρόπο, αφού τη διαίρεση αυτή την επινόησαν μερικοί μόνο για λόγους διδασκαλίας.

Η θέση του για την πλυθή των κόσμων και η δυνατότητα οίκησης των, αποτελεί μία θέση πολύ διαδεδομένη στο όψιμο 17^ο αιώνα που περιλαμβάνεται στο έργο του Γάλλου Καρτεσιανου φιλοσόφου Bernard le Bover de Fontenell με τίτλο *Entretiens sur la Pluralite de Mondes* (1687) (Περί πληθύος των κόσμων) το οποίο μεταφράστηκε από τον Παναγιώτη Κοδρικά περί το 1794⁶⁶³. Οι κοσμολογικές αντιλήψεις του Παπαβασιλόπουλου περί ενδεχομένης οίκησης των άλλων ουρανίων σωμάτων, εικάζεται ότι διδάσκονταν στη Σχολή Γκιδόνμα τη δεύτερη δεκαετία του 18^{ου} αιώνα, καθώς μπορούμε να συμπεράνουμε από την αινιγματική και απαξιωτική παρατήρηση του Ευγένιου Βούλγαρη στη *Λογική* του που έλεγε: «κακείθεν πάλιν ημίν η των κόσμων πληθύς, ως επί σκηνης προήλθεν, και οι κατά την σελήνην και τους λοιπούς των πλανωμένων αστέρων κατοικισμοί»⁶⁶⁴.

Με τον Αναστάσιο Παπαβασιλόπουλο έχουμε την πρωιμότερη παρουσία στην ελληνική σκέψη της θεωρίας για την ύπαρξη «πλειόνων κόσμων» και για το ενδεχόμενο να έχει τους «οικείους οικήτορας η σελήνη» και κατ' επέκταση να κατοικούνται οι πλανήτες «υπότινων ποιημάτων» (φ.92α). Η θεωρία περί της πληθύος των κόσμων προβλήθηκε σε συνάρτηση με τη θεωρία για το άπειρο και την ομοιογένεια του

⁶⁶³ Βλ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 655.

⁶⁶⁴ Ε. Βούλγαρης, *Λογική*, σ. 89. Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 247-248.

σύμπαντος, κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα (Nicolaus Cusanus, Giordano Bruno, Johannes Kepler) και διαδόθηκε ευρύτατα κατά τον όψιμο 17^ο αιώνα, χάρη στο έργο του Bernard de Bover de Fontenell (1657-1757), με τίτλο *Entretiens sur la pluralite de mondes* (1689). Στην ελληνική σκέψη η θεωρία της πληθούς των κόσμων μετοχετεύτηκε με τη μετάφραση του Α. Παπαβασιλόπουλου το 1701 και όχι με τις αναφορές του Μοισιόδακα και του Ρήγα.⁶⁶⁵

Ο Παπαβασιλόπουλος, εκτός των άλλων, συνέγραψε και *Εισαγωγή Μαθηματική*⁶⁶⁶, η οποία αποτελεί μετάφραση από τα λατινικά για «τω πρωτοπείρω μαθητή ίνα εισέλθη εν τοις αδύτοις της μαθηματικής» την οποία δίδασκε μαζί με τη γεωμετρία. Ήταν οι πρώτες απόπειρες για τη διδασκαλία των μαθηματικών στη Σχολή Γκιδόνμα σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα και τις νεωτερικές θεωρίες, αλλά η διδασκαλία τους ξένισε τόσο πολύ τους Γιαννιώτες προύχοντες και κατακρίθηκε προκαλώντας μεγάλη πνευματική αναταραχή. Είχε όμως επίγνωση ότι το περιεχόμενο της διδασκαλίας του βρίσκονταν στον αντίποδα της αριστοτελικής-σχολαστικής γνωσιοθεωρητικής παράδοσης και μάλιστα ήταν και προετοιμασμένος για τις αντιδράσεις που θα επακολουθήσουν, όπως αποδεικνύεται και από την ακροτελεύτια υπόμνησή του⁶⁶⁷.

Με τη διδασκαλία του Παπαβασιλόπουλου στη Σχολή Γκιδόνμα εισήχθη ένα νέο εκπαιδευτικό πνεύμα και ειδικότερα με τη διδασκαλία της νέας Αριθμητικής, η οποία ήταν σύμφωνη με το πνεύμα των καιρών,

⁶⁶⁵ Ο.π., σ. 247.

⁶⁶⁶ Ο πλήρης τίτλος είναι: *Εισαγωγή Μαθηματικής, εκ της των λατίνων φωνής μετοχετευθείσα, και τη Ελληνική διαλέκτω υποστρωθείσα σπουδή και πόνω μεγίστω του λογιωτάτου κυρ αναστασίου ιεροδιδασκάλου του παπαβασιλόπουλου του εξ Ιωαννίνων, γραμμένο το 1695.*

⁶⁶⁷ Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος, *Σύνοψις Γενική της Λογικής Έξεως*, φ. 63^α: «...και τα λοιπά της λογικής έξεως διεξοδικότερον τρανώσομεν καίτοι πολλούς έχοντες τους κατηγορήσοντας. οίδομεν γαρ ως μωμήσεται τις μάλλον, ή μιμήσεται»

αλλά η περιορέουσα ατμόσφαιρα της εποχής εκείνης στα Ιωάννινα δεν επέτρεπε νεωτερικές διδακτικές πρωτοβουλίες⁶⁶⁸.

Σύμφωνα με στοιχεία της εποχής εκείνης ο Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος θεωρήθηκε ότι υπήρξε κατήγορος⁶⁶⁹ στη δίκη του Μεθόδιου Ανθρακίτη⁶⁷⁰ και ότι αργότερα μεταμελήθηκε και υπερασπίστηκε τον Μεθόδιο, ο οποίος στη συνέχεια απηύθυνε προς αυτόν επιστολή στην οποία περιγράφει με τρόπο διπλωματικό, αλλά και δηκτικό τα δεινοπαθήματά του⁶⁷¹ ως εξής: «αδελφέ, διδάσκαλε του εν Τρίκκη Φροντιστηρίου, κυρ Αναστάσιε, εξ όλης μου της καρδιάς ασπάζομαί σε... Περί τίνος δ' η τοιαύτη έρις; Περί φιλοσοφίας; ερεσχελίας; Ερρέτωσαν άπαντες, οι τε πάλαι και νυν φιλοσοφούντες, οι αρχάς κατά της αληθείας επιπλάστους τιθέμενοι! Η των εθνικών φιλοσοφία πάσα επισκιαζομένη, πάσα μάταιος, κατά τον ιεροφάντορα... Ταύτα μεν ως πατήρ, υμείς δε κατά το δοκούν υμίν ποιείτε. Υγιαίνετε!».

⁶⁶⁸ Βλ. Β. Κύρκος, «Παιδευτική παράδοση και νεωτερικό πνεύμα στην Ήπειρο», σ. 41 σημ. 19.

⁶⁶⁹ Παλαιότερα αναπτύχθηκε ένας προβληματισμός για το κατά πόσον ο κατήγορος του Μεθόδιου Ανθρακίτη ήταν ο Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος ή ο Αναστάσιος Νικολόπουλος, διδάσκαλος στη Σιάτιστα «λογιώτατος και ορμητικώτατος άνθρωπος». Για περαιτέρω διερεύνηση. Βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Μεθόδιος Ανθρακίτης: Εργοβιογραφική ανασυγκρότηση. Ένα άγνωστο φιλοσοφικό "τετράδιο": Η Φυσική», στο: *Η Λογισύνη του Ανατολικού Ζαγορίου*, Α' Πανελλήνιο Επιστημονικό Συνέδριο (Ανατολικό Ζαγόρι 22-24 Ιουνίου 2001), Ιωάννινα, Δήμος Ανατολικού Ζαγορίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας, 2002, 69-120, σ. 75.

⁶⁷⁰ Ο.π., σ. 71, σημ. 8. Πβ. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, «Ο Μεθόδιος Ανθρακίτης και τα "Τετράδια"», *Ελληνικά*, 45 (1995), 121-126, όπου αναφέρεται η σχέση του Ανθρακίτη με το Νικόπουλο.

⁶⁷¹ Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 442· Παναγιώτης Κ. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Βίος-Δράσις-Ανέκδοτα έργα* (Ανατύπωση εκ του Β' τόμου της Ηπειρωτικής Εστίας έτους 1953), Ιωάννινα, Εκδ. «Ηπειρωτικής Εστίας», 1953, σ. 12, όπου μεταξύ των άλλων έγγραφε: «Πανέντιμε και λογιώτατε αδελφέ, διδάσκαλε του εν Τρίκκη Φροντιστηρίου, κυρ Αναστάσιε, εξ όλης μου της καρδιάς ασπάζομαί σε... Περί τίνος δ' η τοιαύτη έρις; Περί φιλοσοφίας; ερεσχελίας; Ερρέτωσαν άπαντες, οι τε πάλαι και νυν φιλοσοφούντες, οι αρχάς κατά της αληθείας επιπλάστους τιθέμενοι! Η των εθνικών φιλοσοφία πάσα επισκιαζομένη, πάσα μάταιος, κατά τον ιεροφάντορα... Ταύτα μεν ως πατήρ, υμείς δε κατά το δοκούν υμίν ποιείτε. Υγιαίνετε!».

4) Η διακινδύνευση του καινούργιου: Η αποστασιοποίηση από την αριστοτελική παράδοση και η ανάσχεση του νεώτερου πνεύματος

α) Η παρουσία του Μεθόδιου Ανθρακίτη

Προβαίνοντας σε μια σύντομη ανασύσταση του φιλοσοφικού προβληματισμού κατά την περίοδο του 17^{ου} αιώνα, επισημαίνουμε ότι η νεοελληνική φιλοσοφική σκέψη κυριαρχείται από τους δημιουργούς του κορυφαλισμού που επέβαλαν «τον ζυγό του ανελεύθερου Αριστοτελισμού» και καλλιέργησαν την «σχολαστική απεραντολογία»⁶⁷². Από τη άλλη όμως πλευρά οι Νεοέλληνες φιλόσοφοι συνάντησαν στο αριστοτελικό *corpus* με τις θεμελιώδεις αρχές για τη συγχρονική μελέτη και την επιστημονική ανάλυση της πραγματικότητας που τους επέτρεψαν να δώσουν πειστικές και επιστημονικά έγκυρες απαντήσεις στα ζητήματα που έθετε η φιλοσοφική πραγματικότητα⁶⁷³ και αναφέρονταν κυρίως στις αρχές που διέπουν τη λειτουργία της φύσης, καθώς και στην υφή και τη δομή της συμπαντικής πραγματικότητας.

Ο Ελληνισμός τον 18^ο αιώνα βαδίζει στ' αχνάρια των επιτευγμάτων της δύσης και κινείται με εξαιρετικά γοργό ρυθμό⁶⁷⁴, αλλά χαρακτηρίζεται και από την έξαψη των παθών. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο παρατηρείται μία πνευματική δόνηση, η οποία είναι αποφασιστική για την πορεία των γραμμάτων και των επιστημών⁶⁷⁵, η οποία αποτέλεσε σοβαρή καμπή για την εξέλιξη της πνευματικής κατάστασης του Γένους.

Ως μία πρώτη δειλή αγνόηση της αυθεντίας του «δικτάτορα των σχολαστικών» φαίνεται να εμφανίζεται η εκλεκτική και δοξογραφική

⁶⁷² Π. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 104.

⁶⁷³ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 188.

⁶⁷⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σσ. 305-306.

⁶⁷⁵ Έχουμε την πολλαπλή δημοσίευση *Περί του Πνεύματος των Νόμων* του Μοντεσκιέ το 1748, της *Φυσικής Ιστορίας* Button, την *Εγκυκλοπαιδεία*, την αρχή της δόξας του Ρουσσώ, τη δημοσίευση του πρώτου τόμου του *Δοκιμίου περί των ηθών* το 1753, το *Σύνταγμα των αισθήσεων* του Κοντιγιάκ, κλπ., που τέμνουν τον αιώνα σε δύο τμήματα. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 308.

θεώρηση της φιλοσοφίας από τον Γεράσιμο Βλάχο⁶⁷⁶, που κωδικοποιεί τη λειτουργία της με μια σειρά ορισμών που ανάγονται στο σχήμα «παλαιών και νεωτέρων»⁶⁷⁷.

Οι Νεοέλληνες⁶⁷⁸ της εποχής από τα μέσα του 17^{ου} έως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα στις συνθέσεις των έργων τους αξιοποιούν τη φιλοσοφική επιχειρηματολογία του Ρενέ Ντεκάρτ και τον προβληματισμό που εγκαινίασε η καρτεσιανή φιλοσοφία.⁶⁷⁹ Η νεώτερη σκέψη χαρακτηρίζεται από τη χρήση των μαθηματικών και την πειραματική φυσική⁶⁸⁰ και ο Μεθόδιος Ανθρακίτης είναι ο πρώτος που δίδαξε συστηματικά στην Ελλάδα Γεωμετρία, Άλγεβρα και Τριγωνομετρία⁶⁸¹ και είναι ο πρώτος

⁶⁷⁶ Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 185: Γεράσιμος Βλάχος (Χάνδακας 1605/1607-Βενετία 1685). Φιλόσοφος, θεολόγος και φιλόλογος, διακρίθηκε στους αγώνες κατά των τούρκων και τιμήθηκε με διάφορα εκκλησιαστικά αξιώματα, μεταξύ αυτών και του μητροπολίτη Φιλαδελφείας από το 1180 μέχρι το θάνατό του. Συνέγραψε «παραφράσεις και ζητήματα» σε συγγράμματα του Αριστοτέλη, όπως *Εις άπασαν την λογικήν πραγματείαν του Αριστοτέλους*, *Εις τα οκτώ βιβλία της Φυσικής ακοράσεως*, *Εις τα περί ψυχής του Αριστοτέλους* βιβλία, κλπ. Το 1661 τυπώθηκε η δοξογραφική συλλογή του περί των φιλοσοφικών ορισμών *Αρμονία οριστική των όντων*, με την οποία επεδίωκε «τοις σπουδαίοις ευχερεστέραν και ραδιωτέραν της αποδείξεως ευρετικήν επιπροτείναι μέθοδον».

⁶⁷⁷ Γεράσιμος Βλάχος, *Εις άπασαν την λογικήν πραγματείαν του Αριστοτέλους παραφράσεις και ζητήματα*, *Ζήτημα βον*: «Τρίτη δόξα εστί των παλαιών περιπατητικών, Αμμωνίου, Φιλοπόνου εν τοις ανωτέρω...» και περαιτέρω «Αποδεινύουσιν οι παλαιοί των Περιπατητικών την λογικήν μη είναι μέρος άλλ' όργανον φιλοσοφίας», στο: Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σσ. 236, 242 και 250.

⁶⁷⁸ Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος (μέσα 17^{ου}-μέσα 18^{ου} αι.), Μεθόδιος Ανθρακίτης (1660-1748), Βικέντιος Δαμωδός (1700-1754- και Θεόδωρος Καβαλιώτης (1718-1789).

⁶⁷⁹ Κ. Θ. Πέτσος, «Η Νεοελληνική Φιλοσοφία από τον 15^ο ως τον 19^ο αιώνα: Διάγραμμα Ιστοριογραφησης», σ. 9.

⁶⁸⁰ Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, *Επιστολή προς Φραγκίσκον Κ. Μαύρον (Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, Τόμ. Α', Βιέννη 1818, σσ. γ'-ξβ'), Προλεγόμενα, ερμηνευτικό υπόμνημα και ευρετήρια Νίκου Ψημμένου, (Σειρά: Βιβλιοθήκη ιστορικών Μελετών, αρ. 150), Αθήνα, Εκδ. Διονυσίου Ν. Καραβία, 1980, σ. ιγ': «Κατά δε τούτο το χρονικό διάστημα η πλειοτέρα των σοφών μας διδασκάλων ασχολία επεριορίσθη εις τας μαθηματικές επιστήμας και εις την πειραματικήν φυσικήν».

⁶⁸¹ Βλ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σ. 419. Πβ. Μπαλάνου Βασιλόπουλου, *Οδός Μαθηματικής*, Βενετία 1749, σ. XII, όπου καταθέτει την πληροφορία ότι ο Ανθρακίτης «ο εμός εις ταύτην οδηγός τε και ηγεμών εν τη αυτή πατρίδη τα Ιωάννινα φημί, Γραμματικήν, Κυκλοπαιδείαν, Φυσικήν τε και Μεταφυσικήν παρά Γεωργίω προγυμνασθείς τω Σουγδουρή».

επίσης που «έφερε περί το αψη' (1818) έτος από την Ιταλίαν⁶⁸² τας γεωμετρικάς επιστήμας⁶⁸³, ικανάς να ανάψωσι το φως του λόγου»⁶⁸⁴ και συνέταξε στοιχειώδη εισαγωγή των μαθηματικών γνώσεων.⁶⁸⁵

Η φιλοσοφική παρακαταθήκη του Αναστάσιου Παπαβασιλόπουλου⁶⁸⁶ που συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός ρεύματος σκέψης που βρισκόταν στον αντίποδα της αριστοτελικο-σχολαστικής παράδοσης γονιμοποίησε τη σκέψη του Μεθόδιου Ανθρακίτη⁶⁸⁷ και αυτό

⁶⁸² Στη Βενετία βρίσκεται από τα τέλη του 1696 μέχρι τα τέλη του 1708. Ο Ιωάννης Βελούδης, *Ελλήνων Ορθοδόξων Αποικία εν Βενετία*, Βενετία, 1893, δεύτερη έκδοση, τον αναφέρει ως εφημέριο του ναού του Αγίου Γεωργίου το έτος 1696.

⁶⁸³ Για τις σπουδές του στην Ιταλία δεν έχουμε ακριβείς πληροφορίες. Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Μεθόδιος Ανθρακίτης: Εργοβιογραφική ανασυγκρότηση. Ένα άγνωστο φιλοσοφικό "τετράδιο": Η Φυσική», σ. 75.

⁶⁸⁴ Κ. Μ. Κούμας, *Επιστολή προς Φραγκίσκον Κ. Μαύρον*, σ. στ'.

⁶⁸⁵ Βλ. Π. Λάμπρος, «Ιστορική πραγματεία περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι μέχρι του έτους 1821», σ. 580.

⁶⁸⁶ Βλ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 10, αναφέρει ότι δίδαξε στη Σχολή Γκιόνμα μέχρι το 1734 «τη ηλικία ήδη προβεβηκώς». Ο Π. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης*, σσ. 13-14, 38, αναφέρει ότι «ο Ανθρακίτης ανέλαβε κατά την πιθανήν υπόθεσιν του Κ. Μέρτζιου την διεύθυνσιν της Επιφανείου Σχολής μέχρι το 1736». Το 1734 ανέλαβε τη διεύθυνση της Σχολής ο μαθητής του Βασιλόπουλος Μπαλάνος, βλ. Γ. Πλουμίδης, «Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας», σ. 239.

⁶⁸⁷ Ο Μεθόδιος Ανθρακίτης (περ. 1660-1748), γεννήθηκε στην Καμινιά Ζαγορίου Ιωαννίνων και ήταν μαθητής του Γεώργιου Σουγδουρή στη Σχολή Γκιόνμα, από τον οποίο διδάχθηκε «γραμματικήν, κυκλοπαιδείαν, φυσικήν τε και μεταφυσικήν. Συνέχισε τις σπουδές του στη Βενετία στα μαθηματικά, γεωμετρία τριγωνομετρία, γεωγραφία, αστρολάβο, αστρονομική, οπτική, διδίοπτρική, μηχανική και κατοπτρική και για ένα χρονικό διάστημα εργάστηκε εκεί ως επιμελητής και διορθωτής ελληνικών βιβλίων και χρημάτισε εφημέριος του ναού του Αγίου Γεωργίου της Βενετίας. Στη Βενετία είχε την ευκαιρία να έλθει σε επαφή με τα νεώτερα ρεύματα της φιλοσοφίας του Petrus Gassendi (1592-1655), του Baruch Spinoza (1632-1677) και του Nicolas Malenbranche (1638-1715) Μετέφρασε έργα του Νικολάου Μαλεμβραχίου και του Ρενέ Ντεκάρτ, τα οποία δίδασκε στους μαθητές του. Με την επιστροφή του από τη Βενετία δίδαξε στην Καστοριά από το 1710 ως το 1721, στη συνέχεια δίδαξε στη Σιάτιστα ως το 1723 και μετά το 1723 στα Ιωάννινα. Το έργο και η διδασκαλία του Μεθόδιου Ανθρακίτη προκάλεσε την ουσιαστική ρήξη με την αριστοτελική παράδοση και γι αυτό κατηγορήθηκε και κυνηγήθηκε από το κατεστημένο σχολαστικό περιβάλλον. Πβ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 10· Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σσ. 435-437· Κώστας Θ. Πέτσιος, «Ανθρακίτης Μεθόδιος», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι ιδέες – Τα πρόσωπα – Οι συλλογικοί φορείς – Τα έργα. Ιστορικό λεξικό*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε. – Τομέας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1999, 44-51· Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Εισαγωγή στη σκέψη και το έργο του*, Ιωάννινα, 2006, σσ. 21-38· Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σσ. 418-421, όπου αναγράφεται και η εργογραφία του. Στα Ιωάννινα ο Μ.

αναγνωρίζεται στο έργο του. Ο Μεθόδιος Ανθρακίτης ήταν μαθητής του Γεωργίου Σουδγουρή⁶⁸⁸ και του Βησσαρίνος Μακρή⁶⁸⁹ και ο οποίος ήρθε στα Ιωάννινα μετά την Καστοριά (1710-1721)⁶⁹⁰ και τη Σιάτιστα (1721-1723). Δίδαξε στη Σχολή Γκιόνμα Ιωαννίνων και θεωρείται ως ο πρώτος λόγιος που αποπειράθηκε να διδάξει τα φιλοσοφικά συστήματα του Καρτεσιού και του Malebranche⁶⁹¹ και είναι αυτός που αμφισβήτησε την αυθεντία του Αριστοτέλη⁶⁹² κατ' αρχήν στο επίπεδο της διδακτικής πράξης⁶⁹³. Κατά μία μαρτυρία παρέδωσε μαθήματα και στην Κέρκυρα για μία πενταετία (1692-1697)⁶⁹⁴. Ο «θαυμάσιος» αυτός διανοητής «μετακόμισεν από τα δυτικά

Ανθρακίτης δίδαξε μέχρι το 1736 και αυτόν αντικατέστησε ο Αλέξιος Σπανός, βλ. Π. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης*, σ. 14.

⁶⁸⁸ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ένα ανέκδοτο έργο του Γεωργίου Σουδγουρή (μέσα 17ου αι. - 1725): Οι χειρόγραφες Διαλέξεις εις τα του Φιλοσόφου περί γενέσεως και φθοράς (1764)», σ. 236.

⁶⁸⁹ Βλ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 9.

⁶⁹⁰ Πβ. Γεώργιος Π. Κουρνούτος, «Σχολεία της τουρκοκρατούμενης Καστοριάς», στο: *Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλλου* (Επιστημονικά Πραγματεία, Σειρά Φιλολογική και Θεολογική, αρ. 9), Αθήναι, Τύποις Μυρτίδη, 1953, 426-468, σ. 446 και σημ. 2. Στην Καστοριά μετέβη ο Μ. Ανθρακίτης περί το 1710 αφού εκλήθη από τη Σχολή του Κυρίτζη και αντικατέστησε τον ιερομόναχο Χριστόφορο.

⁶⁹¹ Πβ. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, σ. 99. Είναι ο πρώτος μεταφραστής των έργων τους στην ελληνική γλώσσα. Πβ. Β. Κύρκος, «Παιδευτική παράδοση και νεωτερικό πνεύμα στην Ήπειρο», σ. 42, Σπ. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί τουρκοκρατίας», σ. 289· Π. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης*, σ. 35 κ.ε. Σύμφωνα με τον Γ. Ζαβίρα, *Νέα Ελλάδα*, σ. 419, ο Μ. Ανθρακίτης «μετέφρασε τα του Νικολάου Μαλεμβραχίου, Καρτεσιού, και άλλων τινών συγγράμματα, τα οποία παρέδιδε τοις μαθηταίς αυτού».

⁶⁹² Βλ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 44, η κατηγορηματική αμφισβήτηση της αυθεντίας του Αριστοτέλη πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 18^{ου} αιώνα από τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο με το έργο του Φιλοθέου Πάρεργα και στην Ελλάδα εισάγεται κυρίως από τον Μεθόδιο Ανθρακίτη και τον Βικέντιο Δαμωδό.

⁶⁹³ Νίκος Ψημμένος, «Η συμβολή των Σιατιστέων στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», στο: *Η Σιάτιστα μπροστά στο 2000. Προβλήματα και Προοπτικές*, Α' Αναπτυξιακό Συνέδριο Δήμου Σιάτιστας, 19-21 Αυγούστου 1994, Σιάτιστα, Εκδ. Δήμου Σιάτιστας, 1995, 17-35, σ. 19.

⁶⁹⁴ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 250, σημ. 574, όπου αναφέρεται σε διαθήκη του Μεγάλου Πρωτοπαπά της Κέρκυρας Χριστόδουλου Βούλγαρη (1638-1693), ο οποίος προσεκάλεσε τον Μεθόδιο «από τη χώρα των Ιωαννίνων» για να διδάξει στην Κέρκυρα.

μέρη εις την Ελλάδα τας μαθηματικές επιστήμας»⁶⁹⁵ και «τας γεωμετρικές γνώσεις, αι οποίαι έλειπαν προ χρόνων από την Ελλάδα»⁶⁹⁶.

Στις απαρχές του 18^{ου} αιώνα υφίστανται ευδιάκριτα σημάδια των βάσεων της «διαλεκτικής και εριστικής» σχολαστικής φιλοσοφίας, η οποία τώρα θεματοποιείται, τόσο με τους παλαιούς εκφραστές τους, οι οποίοι διακρίνονται σε τρεις τάξεις,⁶⁹⁷ όσο και με τους νεώτερους.⁶⁹⁸ Τη θεματοποίηση των φιλοσόφων σε τρεις διαφορετικές τάξεις, κατ' αντιστοιχία με την κατάταξη των παλαιών φιλοσόφων, ταξινομεί και ο Μεθόδιος Ανθρακίτης, στις οποίες περιλαμβάνει τους Θωμιστές, τους Σκωτικούς και του Ονοματικούς⁶⁹⁹.

β) Η διδακτική δραστηριότητα του Μεθόδιου Ανθρακίτη

⁶⁹⁵ Βλ. Κοσμάς Μπαλάνος, *Εκθεσις Συνοπτική Αριθμητικής, Αλγεβρας και Χρονολογίας. Συντεθείσα μεν υπ' αυτού προς χάριν των γνησίων αυτού φοιτητών και λοιπών φιλομαθών, προσφωνηθείσα δε τη φιλολόσω φιλογενεί, και φιλοπάτριδι ευγενεστάτη αδελφότητα των κυρίων Ζωσιμάδων, ής και αναλώμασι νυν πρώτον τύποις εκδέδοται*, Εν Βιέννη, 1798, σ. XI.

⁶⁹⁶ Πβ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 558.

⁶⁹⁷ Βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Το φιλοσοφικό έργο του Edmundus Purchotius και το *Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής του Βικεντίου Δαμοδού*», σσ. 76-77, όπου μνημονεύεται η θεματοποίηση του Σχολαστικισμού σε Θωμιστές, τους οπαδούς του Thomas Aquinas (1225/7-1274), σε Σκοτιστές, οπαδούς του Duns Scotus (1265/6-1308) και τους Ονοματικούς, τους υποστηρικτές των νομιναλιστικών απόψεων του Guillelmus Ochamus (1288-περ. 1348).

⁶⁹⁸ Ο.π., σελ 77, όπου αναφέρονται ως εκπρόσωποι των νεωτέρων οι Galileus Galilei (1564-1642), Rene Descartes, Guillelmus Harvaeus (1578-1657), Marcellus Malpighius (1628-1694), Johannes Borellus (1608-1691), οι οποίοι ανανέωσαν «τη μηχανική φιλοσοφία που είχε καλλιεργηθεί από τον Δημόκριτο και τον Επίκουρο» μέσα στο πλαίσιο της δεσπόζουσας τότε φιλοσοφικής κυριαρχίας των Καρτεσιανών και των Γασσεδιανιστών.

⁶⁹⁹ Βλ. *Λογική Ελάττων Μεθόδιου*, στο: Π. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης*, σσ. 57-58: «9. Εν τοις σχολαστικοίς, ήτοι νέοις περιπατητικοίς, τρεις εισίν επισημότεραι αιρέσεις, εν τη των Παρισίων Ακαδημία γεννηθείσαι. Πρώτη εστί των Θωμιστών, οίτινες διδάσκαλον έχουσιν Θωμάν τον Ακυνάτην... Δευτέρα εστί των Σκωτικών, οίτινε ηγεμόνι τάττονται Ιωάννη Δουνσίω, το γένος Σκώτω... Τρίτη εστί των ονοματικών, οίτινες ονόματα και φωνάς είναι το της λογικής υποκειμένον διΰσχυρίζοντο, ων διδάσκαλος Γουλιέλμος Οκκαμος υπήρξε, το γένος Άγγλος και του Σκώτου μαθητής...». Σε τρεις τάξεις ταξινομεί τους φιλοσόφους και ο Βικέντιος Δαμωδός στο έργο του *Επίτομος Λογική κατ' Αριστοτέλην και τέχνη ρητορική...*, *ενετίησι* 1759, σ. 16-17: «Εις τρεις τάξεις [...] διαίρείται των περιπατητικών η φιλοσοφία, όθεν άλλοι λέγονται Θωμισταί...». Κ. Θ. Πέτσιος, «Το φιλοσοφικό έργο του Edmundus Purchotius και το *Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής του Βικεντίου Δαμοδού*», σ. 77, σημ. 20.

I) Η διδασκαλία της Λογικής

Το έργο του Ανθρακίτη θα πρέπει να ερμηνευτεί μέσα από μια ολότητα διαφόρων πεδίων της επιστημονικής σκέψης (φιλολογικών, θεολογικών και φιλοσοφικών) και με τη συστοίχιση ή τη διαφοροποίησή του από το αντικείμενο διπραγμάτευσης που επιδιώκει, προκειμένου να προσεγγίσει την αλήθεια.⁷⁰⁰

Προβαίνοντας στη φιλοσοφική ανάλυση του μεταγραμμένου χειρογράφου της *Λογικής*⁷⁰¹ του Μεθόδιου Ανθρακίτη, διαπιστώνουμε ότι μετά την καταγραφή των «επισημοτέρων των φιλοσόφων αιρέσεων» εκκινώντας από τον Ηράκλειτο και τον Παρμενίδα και φθάνοντας μέχρι την και την εποχή του, αναγνωρίζει και επαινεί το ρόλο των νεωτέρων και ιδιαίτερα το Galileo Galilei⁷⁰², ο εξάαιρετος μαθηματικός, συνέβαλε στην αποτίναξη των αριστοτελικοσχολαστικών αντιλήψεων και στη χάραξη, με τη μαθηματική μέθοδό του ενός νέου τρόπου σκέψης⁷⁰³.

Στον ορισμό της χειρόγραφης *Λογικής* του (1726) ο Ανθρακίτης⁷⁰⁴ επαναλαμβάνει τη θέση του Θεόφιλου Κορυδαλέα⁷⁰⁵, που ορίζει ότι Λογική είναι η τέχνη και η «έξις» που ως όργανο υπηρετεί τη φιλοσοφία.

⁷⁰⁰ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Εισαγωγή στη σκέψη και το έργο του*, σσ. 40-41. Σε επιστολή του από τη Βενετία το 1699 προς το Νικόλαο Σιμωπίτη αναφέρει ότι: «μου ήλθεν η επιθυμία να αναγνώσω μερικά βιβλία πνευματικά διαφόρων αξίων ευσεβών διδασκάλων, από τα οποία εσυνάθροισα πολλούς και διαφόρους Χριστιανικούς στοχασμούς και θεωρίας, και εσύνθεσα τούτο το βιβλιάριον δι' ωφέλειαν, και σωτηρίαν των αδελφών μας χριστιανών, διά του οποίου δύναται καθένας να γνωρίση την κατάστασιν της Χριστιανικής πολιτείας, και την μέθοδον, με την οποίαν ημπορεί να έλθη εις τελειότητα Χριστιανικήν.»

⁷⁰¹ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Εισαγωγή στη σκέψη και το έργο του*, σσ. 155-177, όπου παρουσιάζεται η μεταγραφή του χειρογράφου της British Library Add. 8227/2 με τίτλο *Εισαγωγή της Λογικής Πραγματείας Μεθοδίου Ανθρακίτου (1726)*.

⁷⁰² Π. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης*, σ. 58.

⁷⁰³ *Αυτόθι*: «Γαλιλαίος, ο εξάαιρετος μαθηματικός... αποτιναξάμενος τον της πεπλανημένης εν ταις σχλαις συνηθείας ζυγόν καινήν τινά οδόν επενόησεν».

⁷⁰⁴ Πβ. Ανθρακίτης, *Λογική*, φφ. 45β: «Πότερον η λογική εστίν έξις ή ου», φφ. 58α «Πότερον η λογική τέχνη εστίν ή επιστήμη», φφ. 60α «Τι εστί λογική. Έστιν άρα η λογική

Η Λογική⁷⁰⁶ ως γνωσιακό πεδίο, περιλαμβάνει οντολογικές και γνωσιοθεωρητικές αναπτύξεις, στις οποίες σκιαγραφούνται οι κατευθυντήριοι άξονες των λογικών και φιλοσοφικών του αντιλήψεων και αποκαλύπτουν τη μετοχή του σε ένα διευρυμένο θεωρητικό προβληματισμό που αποδεικνύουν το βαθμό οικείωσης της αριστοτελικής προβληματικής την περίοδο της εποχής του.

Επιχειρώντας να προσδιορίσει την έννοια της φιλοσοφίας παραδίδει τον ορισμό των αρχαίων, ενώ ταυτόχρονα καταθέτει και το δικό του ορισμό⁷⁰⁷ που έχει τις βάσεις του στην αριστοτελική παράδοση⁷⁰⁸ και στους υπομνηματιστές του Αριστοτέλη, κυρίως στον Θ. Κορυδαλλέα. Το κείμενο της Λογικής του Ανθρακίτη συγκροτείται από τρεις ενότητες και συγκεκριμένα: α) Η πρώτη ενότητα διαπραγματεύεται προβλήματα τυπικής Λογικής (φφ. 4^α-42^α), β) Η δεύτερη ενότητα περιλαμβάνει επιστημολογικά «ζητήματα λογικής προς άσκησιν των λογικευομένων» (φφ. 42β-63α) και γ) η Τρίτη ενότητα που διαπραγματεύεται την ανάπτυξη «περί των καθόλου», (φφ 63α-88α).

Οι δύο πρώτες ενότητες παρουσιάζουν, σε αδρές γραμμές, την αριστοτελική αναλυτική και κυρίως τη Λογική του Θ. Κορυδαλλέα, χωρίς

τέχνη οργανική φιλοσοφίας περί τα παθήματα της ψυχής καταγινομένη, τέλος έχουσα τον εν γένει συλλογισμόν, εξαίρετον δε την απόδειξιν».

⁷⁰⁵ Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 263, όπου αναφέρεται σε αποσπάσματα κειμένων του Θεόφιλου Κορυδαλλέως: «Η λογική έξις εστί φιλοσοφίας οργανική, περί φωνάς καταγινομένη, δηλωτικός των πραγμάτων διά των νοημάτων, παραδίδουσα ημίν κανόνας, καθ' ους εκ των τοιούτων φωνών κατασκευάζεται τα λογικά όργανα, ος κέχρηται η φιλοσοφία εις διάκρισιν αληθείας και ψεύδους».

⁷⁰⁶ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Εισαγωγή στη σκέψη και το έργο του*. Πρόκειται για το χειρόγραφο British Library Add. 8227/2 (RR1540), φφ.4α-88α.

⁷⁰⁷ Πβ. Π. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης*, σ. 52, *Λογική Ελάττων* και σ. 54: «Φιλοσοφία ουδέν έτερόν εστί ή φιλία σοφίας, Έστι δε σοφία θείων και ανθρωπίνων πραγμάτων και των αις ταύτα περιέχονται αιτιών επιστήμη, τουτέστιν γνώσις αληθής, βεβαία και εναργής».

⁷⁰⁸ Ο Θ. Κορυδαλλεύς (*Είσοδος Φυσικής ακροάσεως κατ' Αριστοτέλην*, ορίζει τη φιλοσοφία ως «γνώσιν [...] θείων τε και ανθρωπίνων πραγμάτων, του ανθρωπίνου νοός τελειωτικήν και της κατ' ουσίαν ευδαιμονίας πρόξενον». Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 146, σημ. 355.

βέβαια να υποδηλώνει κανενός είδους «πρόσληψη» της αριστοτελικής *Λογικής*⁷⁰⁹.

Ειδικότερα, η ανάλυση του «καθόλου»⁷¹⁰ ακολουθεί τη συλλογιστική σκέψη του Γεράσιμου Βλάχου⁷¹¹, η οποία ερείδεται στον Αριστοτέλη⁷¹², στον Πορφύριο⁷¹³ και στον Γεώργιο Σουγδουρή⁷¹⁴. Ο τρόπος με τον οποίο δομεί ο Ανθρακίτης το πρώτο μέρος της *Λογικής* του, μπορούμε ίσως με βεβαιότητα να συμπεράνουμε ότι είναι αντίστοιχος με τον τρόπο που δομείται το πρώτο μέρος της *Λογικής* του Σουγδουρή και αυτό εντάσσεται μέσα στο πλαίσιο των διδακτικών αναγκών της διδασκαλίας. Άλλωστε και ο Κ. Μ. Κούμας⁷¹⁵ μας δίνει την πληροφορία ότι ο Μεθόδιος Ανθρακίτης «...και ο μαθητής και διάδοχός του Βαλάνος Βασιλόπουλος, διδάσκαλοι της κοινής των Ιωννίνων σχολής, εδίδαξαν μετά της Αριστοτελικής φιλοσοφίας κατά τα Κορυδαλέως συγγράματα...».

Το κείμενο της *Λογικής* του Ανθρακίτη έτυχε διαφόρων αξιολογήσεων: από μια χαρακτηρίζεται ως «πυκνογραφημένο

⁷⁰⁹ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Μεθόδιος Ανθρακίτης: Εργοβιογραφική ανασυγκρότηση. Ένα άγνωστο φιλοσοφικό “τετράδιο”: Η Φυσική», σσ. 89-90.

⁷¹⁰ Πβ. Π. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης*, σ. 61: «Η Ιδέα λέγεται καθόλου, όταν πολλά καθέκαστα επίσης παραστήσαι δύναται»

⁷¹¹ Πβ. Γεράσιμος Βλάχος, *Αρμονία οριστική των όντων κατά τους Ελλήνων σοφούς συντεθείσα*: «Το μεν ουν καθόλου κέκτηται μερικά, τα δε μερικά εισίν άτομα, ά άπαντα ουτωσί διαγράφεται», στο: Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 270.

⁷¹² Πβ. Αριστοτέλους, *Αναλυτικά ύστερα Α'73b 26 κ.ε.* «καθόλου δε λέγω ο αν κατά παντός τε υπάρχη και καθ' αυτό και η αυτό.φανερών άρα ότι όσα καθόλου, εξ ανάγκης υπάρχει τοις πράγμασιν, το καθ' αυτό δε και η αυτό ταυτόν».

⁷¹³ Π. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης*, σ. 62: «Πέντε εισί τοιαύται ιδέαι καθόλου κατά τον Πορφύριον. γένος, είδος, διαφορά, ίδιον και συμβεβηκός», Πβ. Πορφυρίου, *Εισαγωγή εις τας Αριστοτέλους κατηγορίας*, 1, 17-13, 36, στο: Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 280 σημ. 2, και Αριστοτέλους *Κατηγορίαι 2 a 11 - b 14*.

⁷¹⁴ Βλ. Π. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης*, σ. 64: «Δέκα εισίν αι κατηγορίαι παρά τω Αριστοτέλει. ουσία, ποσότης, ποιότης, σχέσις ενεργεια, πάθος, που, πότε, θέσις και έξις». Γεώργιος Σουγδουρής, *Εισαγωγή Λογικής...* Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 280: «περιέχει δε το βιβλίον του Πορφυρίου, εν ω διαλαμβάνεται περί των πέντε καθόλου φωνών, Γένους, δηλαδή είδους, Διαφοράς, Ιδίου και συμβεβηκός, και το Αριστοτέλους βιβλίον, εν ω περί των δέκα κατηγοριών, Ουσίας δηλαδή, Ποσού, Ποιού, Προς τι, που, Πότε, Ενεργείας, Πάθους, Κείσθαι, και Έχειν. Ταύτα γαρ εστί της πρώτης ενεργείας το αντικείμενον».

⁷¹⁵ Κ. Μ. Κούμας, *Επιστολή προς Φραγκίσκον Κ. Μαύρον*, σ. στ'.

συμπίλημα... και ως λαμπρό δείγμα του σχολαστικισμού»⁷¹⁶ και από την άλλη ότι «το κείμενο της Λογικής είναι αριστοτελικό ως προς τη δομή και ως προς το περιεχόμενό του»⁷¹⁷.

Η συζήτης περί των «καθόλου» έχει τις ρίζες της στην *Εισαγωγή* του Πορφυρίου (223-300 μ.χ.)⁷¹⁸ και μεταγενέστερα στο κείμενο του Αμμωνίου (445-526) *Εξήγησις των πέντε φωνών*.⁷¹⁹

Από άποψη ορολογίας ο τρόπος που ο Ανθρακίτης παρουσιάζει το ζήτημα των καθόλου⁷²⁰ ταυτίζεται με αυτήν του Κορδαλέα που αναφέρει τις τρεις αντιλήψεις με τις οποίες τα καθόλου υπάρχουν, ήτοι «τριχώς...ο τρόπος υπάρξεως του καθόλου»⁷²¹. Ο «τρίτος τρόπος» της υπάρξεως των

⁷¹⁶ Πβ. G. P. Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830)*, σσ. 56-57: «Είναι ένα πυκνογραφημένο συμπίλημα της σχολαστικής Λογικής, που φαίνεται ότι στερείται από κάθε πρωτοτυπία και γι αυτό προκάλεσε την επίκριση του Κούμα, ότι αντιπροσωπεύει το αριστοτελικό-κορδαλικό δόγμα από δεύτερο χέρι».

⁷¹⁷ Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο (Σειρά: Ιστορική Βιβλιοθήκη), 21998, σ. 179.

⁷¹⁸ Πορφύριος, *Εισαγωγή*, στο *Commentaria in Aristotelem*, Vol. IV, I. Berolini, 1887, σ. 1 (στ. 9-14). Παρατίθεται στο Κ. Θ. Πέτσιος, «Μεθόδιος Ανθρακίτης: Εργοβιογραφική ανασυγκρότηση. Ένα άγνωστο φιλοσοφικό “τετράδιο”: Η Φυσική», σ. 91, σημ. 105.

⁷¹⁹ Αμμώνιος Ερμείου, *Εξήγησις των πέντε φωνών*. Παρατίθεται στο Κ. Θ. Πέτσιος, «Μεθόδιος Ανθρακίτης: Εργοβιογραφική ανασυγκρότηση. Ένα άγνωστο φιλοσοφικό “τετράδιο”: Η Φυσική», σ. 91, σημ. 107. Πβ. και Θεόφιλος Κορδαλέας (1574-1646), *Εις άπασαν την Λογικήν του Αριστοτέλους υπομνήματα και ζητήματα, Ενετίσιν 1729*. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, σσ. 19-20.

⁷²⁰ Π. Χρηστού, *Μεθόδιος Ανθρακίτης...*, σ. 62 : «Εν τη καθόλου ιδέα δύο θεωρητέα.περιοχή και έκτασις. Διά της περιοχής εννοούνται τα κατηγορούμενα, ων άνευ το πράγμα νοηθείναι ου δύναται, οίον ο άνθρωπος άνευ του λογικού νοηθείναι ου δύναται»

⁷²¹ Πβ. Θεόφιλου Κορδαλέως, «*Εις άπασαν την Λογικήν του Αριστοτέλους υπομνήματα και ζητήματα, Ενετίσιν, 1729*». Κ. Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, σ. 36: «Τριχώς μάλιστα τεθεώρηται τοις πάλαι φιλοσοφήσασιν ο τρόπος της//υπάρξεως των Καθόλου. Τους γαρ σώματα είναι νομίσαντας παραιτητέον. Οι μεν γαρ χωριστά ετίθεσαν προ των ατόμων και αισθητών υφεστάναι τα Γένη και τα Είδη των όντων, α και προ των πολλών εκάλουν. Οι δε αχώριστα εν τοις αισθητοίς και ατόμοις υφεστηκότα.ταύτα δε και εν πολλοίς έλεγον. Τρίτος δε τρόπος υπάρξεως τούτων θεωρείται κατά αφαιρέσιν από των πολλών επινοούμενα υφεστηκέναί. Πεπαυμένης δε της επινοίας συμπαύσατε και το τοιαύτα είναι»

καθόλου («μετά τα πολλά») παραπέμπει στην «post res» διδασκαλία των Νομιναλιστών⁷²².

Στο κεφάλαιο της Λογικής του με τίτλο «Περί του κατά Πλάτωνα καθόλου χωριστού των καθέκαστα»⁷²³ διαπιστώνουμε ότι ο Ανθρακίτης αποδέχεται τις βασικές παραδοχές της νεοπλατινίζουσας χριστιανικής παράδοσης ότι οι ιδέες υφίστανται στη διάνοια του θεού. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει τη συγκεκριμένη στάση του Ανθρακίτη απέναντι στην πλατωνική θεωρία των ιδεών⁷²⁴ που αποκαλύπτει τον πυρήνα της Οντολογίας του ο οποίος βρίσκεται στον αντίποδα με την αριστοτελική σχολαστική αντίληψη⁷²⁵, καθόσον ταυτίζει το ον με το Θεό⁷²⁶ και αντλώντας στοιχεία από τον προβληματισμό της εποχής του, προβαίνει

⁷²² Ο πρώτος γνωστός νομιναλιστής ήταν ο Roscelinus Compiègne (c. 1050-1125). Για την αφετηρία της διδασκαλίας του τρίτου τρόπου, βλ. Π. Νούτσος, *Ο Νομιναλισμός*, σ. 11, σημ. 8.

⁷²³ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Εισαγωγή στη σκέψη και το έργο του*, σ. 173, φφ. 78β-79α: «Ει μιν ουν ο Πλάτων διά των Ιδεών τούτων, τους εν τω δημιουργώ νω των γινομένων λο'γους ενεννεί, αΰλους όντας, αΐδιους τε, και αφθάρτους, ουκ ελέγχεται κατά τούτο. πάντες γαρ οι των κτισμάτων λόγοι σωματικών τε, και ασωμάτων, εν τω θείω λόγω απ' αιώνος ήσαν, και δι αυτού τα πάντα εγένετο. Και ο γέγονεν εν αυτώ ζωή ην...Ει δε χωριστάς του Θεού τας Ιδέας ενεννεί, ας και νοερόν απεκάλει κόσμον, ερωτώμεν: πότερον, ο νοερός ούτος κόσμος...Ουκ άρα παρά τον Θεόν έτερος άκτιστος κόσμος, αλλά μόνος ο του Θεού λόγος, ος και ιδέα, και αρχέτυπον και παράδειγμα τούτων των κτισμάτων, τα δε γινόμενα πάντα εκείνου απ' εικονίσματα και ουχ' έτερον».

⁷²⁴ Για την πλατωνική θεωρία των ιδεών ως παραδειγμάτων, βλ. Πλάτων, *Παρμενίδης*, 132 d 1-5: «τα μεν είδη ταύτα ώσπερ παραδείγματα εσάναι εν τη φύσει, τα δε άλλα τούτοις εοικέναι και είναι ομοιώματα. και η μέθεξις αύτητοις άλλοις γίγνεσθαι των ειδών ουκ άλλη τις ή εικασθήναι αυτής». Πβ. Πλάτων, *Τίμαιος*, 48 c: «Θεόν δη και νυν επ' αρχή των λεγομένων σωτήρα εξ απόπου και αφήθους δηγήσεως προς το των εικότων δόγμα διασώζειν ημάς επικαλεσάμενοι πάλιν αρχόμεθα λέγειν»

⁷²⁵ Κ. Θ. Πέτσιος, «Μεθόδιος Ανθρακίτης: Εργοβιογραφική ανασυγκρότηση. Ένα άγνωστο φιλοσοφικό "τετράδιο": Η Φυσική», σ. 95. Πβ. φ. 82β: «ουχ υγιής φαίνεται η του Αριστοτέλους διαίρεσις του όντος, όταν φησίν το ον εν και πολλαχώς λέγεται. Αύθις εις ουσίαν και συμβενηκόσ», Αριστοτέλης, *Μετά τα φυσικά* 1028 a κ.ε: «Το ον λέγεται πολλαχώς...σημαίνει γαρ το μεν τι εστί και τότε τι...όπερ σημαίνει την ουσίαν...τα δ' άλλα λέγεται όντα το του ούτως όντος...ούτε ωρίζεσθαι δυνατόν της ουσίας». Πβ. Αριστοτέλους *Περί Ψυχής*, 410 a 13: «έτι δε πολλαχώς λεγομένου του όντος».

⁷²⁶ Πβ. Ανθρακίτης, *Λογική*, φφ. 60β: «Τοιαύτη εστί η άκτιστος σοφία του Πατρός, η Ιδέα των πάντων, η το παν ούσα». Για την ύπαρξη και τη φιλοσοφική διερεύνηση των έμφυτων ιδεών, βλ. Ευτύχης Μπιτσάκης, *Η ύλη και το πνεύμα*, Αθήνα, Εκδ. Αγρα, 2011, σσ. 346-350.

σε ένα συγκερασμό των πλατωνικών και των χριστιανικών απόψεων, «έννοια αψευδής περί του καθόλου»⁷²⁷.

Ο Ανθρακίτης διαχωρίζει το είναι από το γίνεσθαι, προβάλλει δε το κοσμικό γίνεσθαι ως απόρροια της δημιουργικής βούλησης του Θεού⁷²⁸, που είναι ον αΐδιο, τέλειο και ανενδεές, το οποίο λειτουργεί ως υπόδειγμά τους, αφού τα «πάντα» παρήχθησαν «καθ' ομοίωσή του» και ως εκ τούτου τα αισθητά μετέχουν⁷²⁹ μερικώς του όντος, των αϊδίων λόγων, ενώ τα υπαρκτά μετέχουν απλώς στην τελειότητα, ως υποκείμενα στη μεταβλητότητα και τη φθορά. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα κάθε μια από τις ιδέες είναι διανόημα και σχηματίζεται μέσα στις ψυχές, είναι διανόημα κάποιου πράγματος υπαρκτού. Αυτές οι ιδέες στέκονται επάνω στη φύση των πραγμάτων (στον κόσμο των ιδεών) σαν να είναι υποδειγματικά πρότυπα και τα άλλα τα όντα τους μοιάζουν και αποτελούν απομιμήματα των ιδεών. Έτσι η γνώση γενιέται όχι από τις αισθήσεις, αλλά από το νου. Τα νοήματα είναι η προβολή του νου στα αισθητά, που έτσι γίνονται νοητά.

Ο Μεθόδιος Ανθρακίτης δίδαξε και φυσική⁷³⁰, η οποία συναριθμείται από τον ίδιο μεταξύ των κειμένων που οι διώκτες του «έρριψαν» στην πυρά.⁷³¹ Τις θέσεις του Μεθοδίου αποκαλύπτει ο Αναστάσιος Νικόπουλος που στην μονοτέτραδο φυσική του τον θεωρεί επηρεασμένο από τον

⁷²⁷ Πβ. Ανθρακίτης, *Λογική*, φφ. 80β, όπου το μέρος τιτλοφορείται «Έννοια αψευδής περί των καθόλου: Καθόλου κυρίως και αληθώς εστί το άπαν το ον περιέχον, και πάσας τας τελειότητας και ουδενός ον ελλειπές».

⁷²⁸ Ο.π., φφ. 60β: «Προς ταύτα απαντώντες φαμέν, ότι τα πάντα εκ της Αης ιδέας, αλλ' ου παρά τινός Ιδέας χωριστής του Θεού. Μόνος γαρ ο λόγος εστί των πάντων Ιδέα, ού καθομοιότητα και άνθρωπος, και ίππος και παν κατά μέρος των γινομένων»

⁷²⁹ Ο.π., φφ 80β: «τα δ' άλλα πάντα μέρη τινά του όντος, και καθομοίωσιν εκείνου γινόμενα, και κατά το μάλλον ή ήττον του //Είναι μετέχοντα».

⁷³⁰ Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 441: «και διδάσκονται μαθήματα εν μεν τοις περι φύσεως λόγοις», τμήμα από την καταδικαστική απόφαση του πατριαρχείου.

⁷³¹ Ο.π., σ. 448: «Βιάζομαι λοιπόν να τα ομολογήσω και εγώ κακά, διότι ήτον έτοιμοι να με λιθάσουν, και πάραυτα τα έκαυσαν», πβ. *Ανθρακίτης Λογική*, σ. 125.

«Μαλεμβράχιο⁷³² και τους Μαλεμβραχίδας από τον Σπινόζα και τον Μολίνο»⁷³³.

Η επίδραση της καρτεσιανής ορολογίας βεβαιώνεται από την αρχή του κειμένου της *Φυσικής* όπου παρουσιάζεται το αναμφίλεκτο της ατομικής ύπαρξης, αφού «ο γαρ αμφισβητών εν ω τουλάχιστον χρόνω τυγχάνει αμφισβητών, ύπαρξιν έχει»⁷³⁴, που σημαίνει ότι το «Εγώ για να είναι (στο επίπεδο της ύπαρξης), πρέπει να είναι (στην ουσία του) ένα Εγώ με την εξής έννοια: Εγώ ως νόηση και σκεπτόμενο υποκείμενο, γνωρίζω ο ίδιος τον εαυτό μου ως αντικείμενο σκέψης, καθόσον είμαι κάτι πέρα από αυτό που μου είναι δεδομένο στην εποπτεία, με τη διαφορά ότι όπως και στα άλλα φαινόμενα έτσι και εδώ [δεν αυτογιγνώσκομαι] όπως είμαι κατενώπιον του νου, αλλ' όπως φαίνομαι στον εαυτό μου».⁷³⁵ Ο Ανθρακίτης χρησιμοποιεί την καρτεσιανή μέθοδο της ριζικής αμφιβολίας⁷³⁶ μέσω της οποίας ελέγχονται όλες οι γνώσεις μας,

⁷³² Πβ. Π. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης*, σ. 35. Ο Nicolas Malebranche υπήξε θεολόγος, φιλόσοφος και μαθηματικός, που απομακρύνθηκε από την αριστοτελική φιλοσοφία, την οποία αποδέχονταν τότε όλοι οι καθολικοί φιλόσοφοι και θεολόγοι. Ανέπτυξε δικό του φιλοσοφικο-θεολογικό σύστημα που συμπεριλάμβανε απόψεις του Πλάτωνα, του Αυγουστίνου και του Καρτέσιου. Αποδεχόταν τις Ιδέες όπως τις εννοούσε ο Πλάτων και θεωρούσε τα αντικείμενα του κόσμου ως απεικασμα των ιδεών και τις αισθήσεις που δίνουν ιδιότητες στα αισθητά ως μη υφιστάμενες, γιατί απατούν τον άνθρωπο και αυτές βρίσκονται μόνο μέσα στην ψυχή.

⁷³³ Πβ. Β. Μπόμπου-Σταμάτη, «Ο Μεθόδιος Ανθρακίτης και τα “Τετράδια”», σ. 125: «Ο Αναστάσιος ελέγχει τα του Μεθοδίου, τόσο τα θεολογικά όσο και τα φιλοσοφικά. Τη μονοτέτραδο φυσική του, τις θέσεις του σε ζητήματα της λογικής και διάφορα θεολογικά ζητήματα, όλα αυτά πολύ αναλυτικά. Ο συγγραφέας τον θεωρεί επηρεασμένο από τον Μαλεμβράχιο και τους μαλεμβραχίδας, από τον Σπινόζα και τον Μολίνο».

⁷³⁴ Πβ. Ανθρακίτης, *Λογική*, φ. 27α: «ο γαρ αμφισβητών εν ω τουλάχιστον χρόνω τυγχάνει αμφισβητών, ύπαρξιν έχει, και η τοιαύτη ενέργεια απλώς θετική και πραγματική ευρεθήσεται, άρα έστι τι υποκείμενον το την τοιαύτην πραγματικήν προβάλλον ενέργειαν».

⁷³⁵ Μία ικανή διερευνήση και θεματοποίηση του cogito ergo sum του Descartes με την παρουσίαση διαφόρων θέσεων, παραδειγμάτων και ερμηνειών, παρουσιάζονται από τον Jean-Luc Marion με τίτλο *Γενναιοφροσύνη και Φαινομενολογία-Παρατηρήσεις επί της ερμηνείας του καρτεσιανού cogito* από τον Michel Henry, Μετάφρ. Δημήτρης Ροζάκης, στο: René Descartes, *Τα πάθη της ψυχής*, Εισαγ.-μετάφρ. Γιάννης Πρελολέντζος, Επίμετρο Jean-Luc Marion, Εκδ. Κριτική, Αθήνα 1996, σσ. 231-269.

⁷³⁶ Πβ. Θεοδόσιος Ν. Πελεγρίνης, *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, Αθήνα, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 172010, σσ. 250-256, όπου αναλύονται οι βασικοί άξονες της φιλοσοφίας του

επισημαίνοντας ότι το «αμφισβητούν» υποκειμενο «ορά, ακούει, αισθάνεται, απορεί, καταφάσκει, αποφάσκει, θέλει, ου θέλει, και συλλογισμό οδεύει. Ταύτα δε πάντα υποκειμένον τι προϋποτίθεται» και μέσω αυτής της αμφιβολίας μας οδηγεί στο *cogito ergo sum*.

Κάθε πνευματική ενέργεια συναρτάται από δύο ουσίες, του πνεύματος και της ύλης⁷³⁷. Το πνεύμα, ως νούσα ουσία (*res cogitans*) αντιδιαστέλλεται από το σώμα, (*res extensa*), αλλά «ο νους και το σώμα» κατανοούνται ως «δύο ουσίαι διάφοροι»⁷³⁸, η δε πρωτοκαθεδρία αναγνωρίζεται στη νόηση⁷³⁹ μέσω της οποίας γνωρίζουμε τα πάθη⁷⁴⁰. Κατά τον Ανθρακίτη η νόηση είναι η σπουδαιότερη ψυχική λειτουργία⁷⁴¹ και η ουσία του ανθρώπου και μέσω αυτής γνωρίζουμε τα αισθήματα ως

Ντεκάρτ. Σύμφωνα με τον Ντεκάρτ ο άνθρωπος μπορεί να αμφιβάλλει για τα πάντα, εκείνο όμως για το οποίο δεν μπορεί να αμφιβάλλει είναι ότι όταν αμφιβάλλει, αμφιβάλλει ότι τη στιγμή που αμφιβάλλει έχει άμεση συνείδηση της αμφιβολίας του. η βεβαιότητα αυτή για την αμφιβολία εξασφαλίζει τη βεβαιότητα ότι υπάρχει.

⁷³⁷ Μπαρούχ Σπινόζα, *Ηθική, Αποδειγμένη με γεωμετρική τάξη και διαιρεμένη σε πέντε μέρη*, Μετάφρ. Μίνα Ζωγράφου, Αθήναι, εκδ. Πέλλα, 1970, σ. 70: «...ο άνθρωπος συνίσταται από ψυχή και από Σώμα και πως το ανθρώπινο Σώμα υπάρχει σύμφωνα με το αίσθημα που έχουμε γι αυτό» επίσης στο ίδιο σ. 124: «Μια ιδέα που αποκλείει την ύπαρξη του σώματός μας δεν μπορεί να είναι δεδομένη στην ψυχή, αλλά της είναι αντίθετη».

⁷³⁸ René Descartes, *Τα πάθη της ψυχής*, σ. 96: «Για να γνωρίσουμε τα πάθη τη ψυχής, πρέπει να διακρίνουμε τις λειτουργίες της από τις λειτουργίες του σώματος. Έπειτα θεωρώ ότι δεν μπορούμε να παρατηρήσουμε τίποτε άλλο που να επιδρά αμεσότερα στην ψυχή μας από το σώμα με το οποίο είναι συνδεδεμένη και κατά συνέπεια πρέπει να σκεφθούμε πως ό,τι είναι πάθος στην ψυχή είναι γενικά ενέργεια στο σώμα».

⁷³⁹ Πβ. Ανθρακίτης, *Λογική*, σ. 183, φ. 27 α-β: «...διά των εννοιών του νοός ποτέ μεν ερχόμεθα προς γνώσιν τινών παθών εν ημίν γενομένων, ως ηδονής, ή λύπης κτλ. ποτέ δε εις γνώσιν τινός υποκειμένου έξωθεν ημών. Τας μεν πρώτας καλώς αισθήματα τας δε δευτέρας ιδέας, ή και κοινώ ονόματι δυνάμεθα πάσας καλείν ιδέας».

⁷⁴⁰ Πβ. René Descartes, *Τα πάθη της ψυχής*, σ. 96: «Οι σκέψεις μας τις οποίες αποκαλώ ενέργειες της ψυχής είναι όλες οι βουλήσεις μας, επειδή γνωρίζουμε εκ πείρας ότι απορρέουν απευθείας από την ψυχή και φαίνεται να εξαρτώνται αποκλειστικά απ' αυτήν» και ακολούθως, σ. 113: «τα πάθη μπορούν επίσης να ονομαστούν αισθήματα, επειδή η ψυχή τα δέχεται με τον ίδιο τρόπο που δέχεται τα αντικείμενα των εξωτερικών αισθήσεων και δεν τα γνωρίζει με κάποιο διαφορετικό τρόπο».

⁷⁴¹ Στους εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού παρουσιάζεται ένας διαφορισμός απέναντι στο Descartes με την καταγραφή εμπειριστικών, νοησιαρχικών ή και ακόμη αμφίσημων απόψεων. Κατά βάση όμως απορρίπτουν την καρτεσιανή φυσική και μεταφυσική που εκφράζονται με τον πλήρη διαχωρισμό ύλης-ονεύματος και την ταύτιση ύλης-έκτασης, γιατί αυτή η θέση οδηγούσε στο άπειρο της ύλης και στο άπειρο του θεού, καταργώντας έτσι το κενό και την πρωτοκαθεδρία του Δημιουργού.

πάθη, ως διαθέσεις του σώματος, «εννοιών του νοός», αλλά ταυτόχρονα και ως ιδέες αυτών των παθών, σύμφωνα με την αντίληψη του Σπινόζα⁷⁴². Σπινόζικη ορολογία είναι και ο ορισμός της «ουσίας»⁷⁴³ κατά την οποία ο Μπαρούχ Σπινόζα προβαίνει αφαιρετικά στον προσδιορισμό της «ουσίας», η οποία αποτελεί αυτοτελή πραγματικότητα και εν εαυτή ύπαρξη υφιστάμενη σε μία και μόνο φύση⁷⁴⁴.

Ο Ανθρακίτης συνεχίζοντας την Σπινόζικη ορολογία υποστηρίζει ότι τα Πνεύματα» και τα «σώματα» δεν υφίστανται αφ' εαυτών, αλλά μορφοποιούνται «υπό τινος έξωθεν»,⁷⁴⁵ όπως και η προσέγγιση της <α>ης ύλης και της ουσίας η οποία συνδέεται με αριστοτελική ορολογία για να αποδείξει ότι η <ουσία> είναι εκτατή και αυτή δημιουργεί και τα σύνθετα σώματα⁷⁴⁶. Την ίδια προβληματική καταθέτει ο Ανθρακίτης και στο έργο του *Εισαγωγή της λογικής Πραγματείας*, όπου διαπραγματεύεται το «Περί συμβεβηκότος»⁷⁴⁷ και αναφέρει ότι το «κτιστόν ον, το, τε σωματικόν και ασώματον, διχώς θεωρείται», η δε ουσία του πράγματος «έστιν η καθ' εαυτήν υφιστάμενη» εκ της οποίας απορρέουν οι επουσιώδεις ιδιότητες⁷⁴⁸.

⁷⁴² Πβ. Μπαρούχ Σπινόζα, *Ηθική*, σ. 83, θεώρημα 22: «Η ανθρώπινη ψυχή αντιλαμβάνεται όχι μόνο τα πάθη του σώματος, αλλά και τις ιδέες των παθών αυτών»

⁷⁴³ Πβ. Ανθρακίτης, *Λογική*, σ. 183, φ. 27 α-β: «Ουσία εστί το αφ' εαυτού υφιστάμενον»

⁷⁴⁴ Πβ. Μπαρούχ Σπινόζα, *Ηθική*, σ. 16, θεώρημα 5: «Δεν μπορούν να υπάρξουν στη φύση δύο ή περισσότερες υποστάσεις της ίδιας φύσης ή του ίδιου κατηγορήματος».

⁷⁴⁵ Πβ. Ανθρακίτης, *Λογική*, σ. 184, φ. 29 α: «παν το παρ' ημίν ευρεθέν, ή ουσία ή τρόποι ουσιών. Οι μεν τρόποι πρόδηλοι, ότι ατελείς. Ου γαρ αφ' εαυτών υφίστανται». Πβ. Σπινόζα «όλα τα πράγματα υπάρχουν είτε μέσα στον εαυτό τους είτε μέσα σε ένα άλλο πράγμα», στο: Roger Scruton, *Σπινόζα*, Μετάφρ. Λένας Θεοδωρίδου, Αθήνα, Εκδ. Ενάλιος, 2002, σ. 19.

⁷⁴⁶ Πβ. Ανθρακίτης, *Λογική*, σ. 192, φ. 47^α-49^α: «Έτι η <α>η ύλη ή ουσία εστί, ή συμβεβηκός. ει μεν ουσία, ήτοι υλική ή άύλος. ει μεν το Αον, άρα σώμα. ει δε το Βον, άρα νους, άγγελος, ή ιεός. Συμβεβηκός ου δύναται είναι, ότι εκ τα' ύτης τα πάντα κατ' ουσίαν σύνθετα γίνεται. άρα εστί <ουσία> υλική, σύνθετος, έκτασιν έχουσα, ότι τοιαύτα και τα σωματικά σύνθετα ποιεί». Πβ., Σπινόζα, *Ηθική*, σ. 59, θεώρημα 1: «Η σκέψη είναι κατηγορημα του θεού, δηλαδή ο θεός είναι πράγμα σκεπτόμενο» και στο ίδιο, θεώρημα 2, «Η έκταση (extensio) είναι κατηγορημα του θεού, με άλλα λόγια ο οεός είναι πράγμα εκτατό».

⁷⁴⁷ Για το «συμβεβηκός», βλ. Αριστοτέλους, *Μετά τα φυσικά*, 981a 20.

⁷⁴⁸ Πβ. Ανθρακίτης, *Λογική*, φ. 11α: «Ιστέον, ότι το κτιστόν ον, το, τε σωματικόν και ασώματον, διχώς θεωρείται, ή κατά την ουσίαν αυτού, ή κατά τον τρόπον και ιδιότητα

Παρόμοιος προβληματισμός αναφέρεται και από τον Αναστάσιο Παπαβασιλόπουλο⁷⁴⁹.

II) Η διδασκαλία της Οντολογίας

Η ύλη ορίζεται από τον Ανθρακίτη ως «έλλειψις» και «μεταβλητόν ... του κτιστού», μέρος του Όντος και απολείπεται από το τέλειο, καθόσον δημιουργήθηκε «εξ ενός ετέρου είδους», το οποίο ενυπάρχει στην «εν θεώ» ιδέα. Το ον αποτελεί είδος-απεικασμα των ενύπαρκτων στη θεία νόηση των ιδεών, επειδή «πάσα τελειότης ουσίας παρά θεού. άρα εν τω θεώ αι ιδέαι υπάρχουσι και εικόνες των δυνάμεων απάντων κτισθήναι»⁷⁵⁰ και άρα στην πραγματικότητα η «ύλη» δεν είναι τίποτε άλλο παρά «μη ον», το οποίο εν-νοούμε «εν τοις κτίσμασι», «δύναμις υποκειμένου» που είναι ικανή να επιδέχεται «διάφορα είδη»⁷⁵¹.

Ο Malebranche πρέσβευε την θέση ότι τα πράγματα βρίσκονται «εν θεώ», και ότι «εν τω θεώ αι ιδέαι υπάρχουσι και εικόνες των δυναμένων απάντων κτισθήναι», καθώς και ότι ο «ημέτερος νους» αντιλαμβάνεται

της αυτού ουσίας. Ουσία του πράγματος εστίν η κλαθ' εσαυτήν εφιστάμενη, ιδιότης δε η μη καθ' εαυτήν. Αύτη δ' ιδιότης, η μεν εστί δύναμις ουσιώδης, ως το λογικόν τω ανθρώπω. η δε επουσιώδης ως παν τω τη ουσία παρεπόμενον και συμβαίνον, και της μεν ασωμαίου ουσίας παρεπόμενα εστί το καταφάσκειν, ή αποφάσκειν, αμφιβάλλειν, διανοείσθαι, θέλειν, μη θέλειν κλ.π».

⁷⁴⁹ Πβ. Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος, *Φυσική Φιλοσοφία*, φ. 13β: «...έτι δε ίνα το κτιστόν φως πλησιεστάτη δόξη φύσις τη θεία, και υπό της ακτίστου μονάδος προαχθέν, διά μονάδος εν τοις ποιήμασιν εκχύται», και στο ίδιο, φφ. 14β: «Υπό το φως τοίνυν η πρώτη ύλη, ου μην αλλά και τα στοιχεία το οικείο είδος απειλήφασι...».

⁷⁵⁰ Π. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης*, σ. 51: «Συνάγεται γ' ότι ου μόνον αι ουσίαι των κτισμάτων, αλλά και οι σχηματισμοί αυτών και αι διαφοραί παρά θεού το είναι έχουσιν. και όταν μεν από του απλώς μη είναι λέγεται ποιήσις, ως επί των ουσιών, όταν δε από του κατά τι μη όντος, ως επί των ιδιοτήτων των ουσιών, λέγεται γένεσις και μεταβολή εξ ενός ιδιώματος εφ' έτερον. Άρα πάσα τελειότης ουσίας παρά θεού. άρα εν τω θεώ αι ιδέαι υπάρχουσι και εικόνες των δυνάμεων απάντων κτισθήναι. Αύται δε αι ιδέαι αίτιον εισί παραδειγματικών... καθό θεός, έστιν αίτιον ποιητικών των απάντων, πβ. Σπινόζα, *Ηθική*, σ. 25, θεώρημα 14: «Έξω από το θεό δεν μπορεί να δοθή ούτε να νοηθή καμιά υπόσταση» και στο ίδιο, θεώρημα 15: «Κάθετι που υπάρχει, υπάρχει μέσα στο θεό και τίποτα δεν μπορεί ούτε να υπάρξει ούτε να νοηθή δίχως το θεό».

⁷⁵¹ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περι φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 258.

«τα αισθήματα, ουκ εν αυτοίς, αλλ' εν τοις εαυτών εικόσι»⁷⁵², στηρίζεται δηλαδή η θεωρία του στην ύπαρξη των ιδεών στα πράγματα,⁷⁵³ τη θέαση δηλαδή όλων των πραγμάτων στο θεό. Την «αποδοχή» των θέσεων του Μάλεμπρανς εκ μέρους του Ανθρακίτη⁷⁵⁴ τη διαπιστώνουμε και από την Συνοδική απόφαση της καταδίκης του Ανθρακίτη, όπου φαίνεται πως αποτέλεσε ένα ακόμη «στοιχείο» που βάρυνε στην απόφαση.⁷⁵⁵ Θεωρείται βέβαιο ότι ο Ανθρακίτης γνώριζε τις φιλοσοφικές απόψεις του Μάλεμπρανς, από την εποχή που βρισκόταν στην Ιταλία, καθόσον αυτές είχαν τεράστια διάδοση στη Δύση, παρά την καταδίκη των έργων του από την Καθολική εκκλησία⁷⁵⁶. Η καταγγελία ότι ο Ανθρακίτης υπήρξε οπαδός του Μάλεμπρανς έγινε από τον Ιερόθεο Πελοποννήσιο τον Ιβηρίτη⁷⁵⁷ και τους συνεργάτες του και φαίνεται ότι οι διδάσκαλοι στην Κωνσταντινούπολη αγνοούσαν τις θεωρίες του Μάλεμπρανς τις οποίες

⁷⁵² Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ανθρακίτης Μεθόδιος».

⁷⁵³ Κ. Θ. Πέτσιος, *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Εισαγωγή στη σκέψη και το έργο του*, σ. 142.

⁷⁵⁴ Πβ. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, σ. 99: «Από των πρώτων ετών του ΙΗ' αιώνας εγένετο η πρώτη απόπειρα της εισαγωγής των φιλοσοφικών μαθημάτων του Καρτεσιού και του Μαλεμβραχίου παρ' ημίν, αι δε σχολαί: του Γκιούμα εν Ιωαννίνοις, η της Σιατίστης και η της Καστοριάς εύρον τον ευσεβή των νεωτερικών τούτων θεωριών υπέρμαχον και εισηγητήν εν τω προσώπω του ιερομονάχου Μεθοδίου Ανθρακίτου».

⁷⁵⁵ Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 442, όπου μεταγράφει την καταδικαστική απόφαση της Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου του Αυγούστου 1723: «εξ ων γαρ αναιρείν πειράται το πλήθος των όντων, και τα αισθητά, και φαινόμενα, και ούτε σώματα, ούτε ποιότητας, ούτε δυνάμεις, αλλ' ουδέ όλως αισθήσεις είναι αξιοί ο τω όντι αναίσθητος, και φρενοβλαβέστατος κατ' αυτής της δημιουργίας αντιστρατεύεται, και των θείων γραφών παραβόλως κατεξανίσταται».

⁷⁵⁶ Π. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης*, σ. 36.

⁷⁵⁷ Πβ. Τάσος Γριτσόπουλος, «Ιερόθεος Ιβηρίτης ο Πελοποννήσιος», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 32 (1963), 94-112, σ. 107 και σημ. 1. «Ο Ιερόθεος μετέβη εις ΚΠολιν και ανέφερεν εις την πατριαρχικήν Σύνοδον ότι ο Μεθόδιος εδίδασκεν αιρετικά και πεπλανημένα, ακολουθών τη θεωρίαν του μαλεμβραχίου. Κατετέθησαν και πειστήρια της ετεροδοδασκαλίας, τα τετράδια του Ανθρακίτου, παραπεμφθέντα εις τους διδασκάλους της ΚΠόλεως και ευρεθέντα όντως βλάσφημα». Πβ. επίσης Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, «Λυκαυγές της πνευματικής κίνησης», σ. 50 κ.ε., όπου αναφέρεται ο «Μαλεβραχιανός μοναχός Παχώμιος, μαθητής του Ανθρακίτου», που τιμωρήθηκε με εξορία στο Άγιο όρος το 1722, ένα χρόνο ριν την καταδίκη του Ανθρακίτη.

συνέχεαν με αυτές του Μολίνου⁷⁵⁸. Παρ' όλ' αυτά οι αποτελεσματικοί κατασταλτικοί μηχανισμοί του πατριαρχείου για μια ακόμη φορά τέθηκαν σε λειτουργία για να τον αναγκάσουν σε «ομολογία πίστεως»⁷⁵⁹.

Επαινεί «τη δόξα του Καρτεζίου...»⁷⁶⁰, αλλά ταυτόχρονα διαφοροποιείται διαπιστώνοντας ότι «και τούτο το σύστημα έχει απορίας»⁷⁶¹.

III) Η φυσική φιλοσοφία και η «Ομολογία» του Μ. Ανθρακίτη

Στο έργο του *Φυσική ο Ανθρακίτης* παρουσιάζει και αξιολογεί τις απόψεις «περί της δόξης των αρχαιοτέρων και νεωτέρων φιλοσόφων» τις οποίες διδάσκει «...διά περιέργειαν και ευμάθειαν των μαθητών, καθώς συνηθίζουν εις τα σχολεία»⁷⁶². Διαφοροποιείται από τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη στο επίπεδο της οντολογίας, καθώς παρατηρεί ότι αυτή «ουκ υγιής φαίνεται η του Αριστοτέλους διαίρεσις του όντος, όταν φησίν ότι το

⁷⁵⁸ Πβ. Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, «Ιερόθεος Πελοποννήσιος ο Ιβηρίτης και Μεθόδιος ο Ανθρακίτης ο εξ Ιωαννίνων», *Ρωμανός ο Μελωδός*, Τόμ. Α', Παρίσι, 1932, 257-315. Άλκης Αγγέλου, «Η δίκη του Μεθοδίου Ανθρακίτη (όπως την αφηγείται ο ίδιος)», στο: Λέανδρος Ι. Βρανούσης (επιμ.), *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον. Εις μνήμην Χρίστου Σούλη (1892-1951)*, Αθήναι, Τυπογραφείο Μυρτίδη, 1956, 168-182 [= Α. Αγγέλου, *Των Φώτων*, σσ. 23-37], σ. 168, σημ. 1. «Ο Ιερόθεος και οι συνεργάται του κατήγγειλαν το 1720 τον Ανθρακίτη ως οπαδόν του φιλοσοφικού συστήματος του Μαλεμβραχίου, ενώ οι διδάσκαλοι της Κωνσταντινουπόλεως, το 1723, μη γνωρίζοντες την διδασκαλίαν ούτε του Μαλεμβραχίου ούτε του Μολίνου, εκ συγχύσεως εξέλαβον την καταγγελίαν ως αναφερομένην εις το σύστημα του Μολίνου λόγω της ομοιότητος των δύο ονομάτων». Πβ. την Επιστολή του Μεθοδίου προς τους άρχοντες των Ιωαννίνων, όπου αναφέρει ότι «Αυτά και άλλα όμοια λέγοντα, επαράστησεν ο Ιερόθεος τα τετράδια».

⁷⁵⁹ Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 442, όπου «Η ομολογία πίστεως του Ανθρακίτη».

⁷⁶⁰ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Εισαγωγή στη σκέψη και το έργο του*, σ. 185, φφ. 38β-39α: «Ούτος ώρμηται εκ Γαλλίας, περιβόητος παρά τοις νεωτέροις, έμπειρος εις άγαν γεωμετρία και μηχανή, όθεν και τας των όντων φυσικάς αρχάς μηχανικώς εθηρεύσατο».

⁷⁶¹ Ο.π., σ. 187, φφ. 38β-39α.

⁷⁶² Από την Επιστολή του Μεθοδίου Ανθρακίτη προς τους Άρχοντες των Ιωαννίνων. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 447: «Κανένα δεν είναι ειδικόν μου ποίημα, γνώμαις είναι φιλοσόφων διαφόρων, και πως, αν τας ειδίδασκα, δεν τας ειδίδασκα ως γνώμας Εκκλησίας, αλλά μόνον διά περιέργειαν και ευμάθειαν των μαθητών, καθώς συνηθίζουν εις τα σχολεία, και πως πρέπει να με εξετάσουν ως χριστιανόν, και όχι ως φιλόσοφον».

ον εν και πολλαχώς⁷⁶³ λέγεται». Για τον Ανθρακίτη το ον είναι «εν», άναρχο, αἴδιο, αμετάβλητο «και παν ό,τι εν τελές, εν ενί λόγω θεός», ο οποίος «το παν εν ευατώ συλλαβόν έχει» και «ό έχει εν τω νω εν τη τιοιάδε ύλη είδος εγχαράττει»⁷⁶⁴. Η αποστασιοποιησή του από τον αριστοτελικο-σχολαστική παράδοση εστιάζεται και σε ζητήματα ανθρωπολογίας και γνωσιοθεωρίας αξιοποιώντας την καρτεσιανή διαίρεση ανάμεσα στη *res cogitans* και *res extensa*. Ο άνθρωπος, κατά τον Ανθρακίτη, δεν αποτελείται από «σώμα οργανικόν λογική ψυχή, ειδοποιημένον, [καθάπερ οι περιπατητικοί αυτόν ορίζουσι...], αλλά αποτελείται από δύο διακριτές ουσίες, από το σώμα και την ψυχή⁷⁶⁵. Στα ζητήματα της γνωσιοθεωρίας ο νους, κατά τον Ανθρακίτη, διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο, καθόσον οι αρχές του «ημετέρου νοός» δεν είναι αφαιρέσεις, αλλά «λόγοι τινές αἴδιοι του ημετέρου νοός προϋπάρχοντος», δηλαδή η διάνοια προϋποθέτει τις ιδέες των πραγμάτων με βάση τις οποίες γνωρίζει⁷⁶⁶.

Η κριτική στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη⁷⁶⁷ αποτέλεσε ένα από τα επίμαχα σημεία της «μονοτετράδου φυσικής» που προκάλεσαν την οξύτατη πολεμική των οπαδών της αριστοτελικής φιλοσοφίας, οι οποίοι τον κατηγορήσαν ότι υιοθετούσε στοιχεία από τη θεολογία του Μολίνου

⁷⁶³ Πβ. Αριστοτέλης, *Μετά τα φυσικά*, Γ 1003a 33: «Το δε ον λέγεται μεν πολλαχώς, αλλά προς μίαν τινα φύσιν και ουχ ομονύμως, αλλ' ώσπερ και το υγιεινόν άπαν προς υγίειαν...».

⁷⁶⁴ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Εισαγωγή στη σκέψη και το έργο του*, σσ. 184-5, φφ. 29α του ιδίου, «Ανθρακίτης Μεθόδιος», σ. 47.

⁷⁶⁵ Πβ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Εισαγωγή της λογικής πραγματείας Μεθοδίου Ανθρακίτου (αποσπάσματα)», (Μεταγραφή κειμένου – Εισαγωγή), *Τα Νέα του Κ.Ε.ΝΕ.Φ.*, τχ. 1 (Άνοιξη 1998), 17-26, σσ. 22-23, φφ25α: «το μεν γαρ σώμα εστί υλικόν διαστατόν, η δε ψυχή άύλον αδιάστατον.όπως δε το αδιάστατον δύναται διαστατόν ειδοποιείν, ει και τούμπαλιν».

⁷⁶⁶ Κ. Θ. Πέτσιος, «Ανθρακίτης Μεθόδιος», σ. 48.

⁷⁶⁷ Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 448: «Καταδικάζομαι λοιπόν υπό της Συνόδου όχι ως κακός χριστιανός, όχι εις κανένα δόγμα της Εκκλησίας, αλλά πως φιλοσοφώ διαφόρως από τους Αριστοτελικούς».

(1640-1697), «τα του Μολίνου δυσεβή συγγράμματα ευρών⁷⁶⁸, ως έοικε λατινιστί γεγραμμένα, μεταφράσας τε και τετράδια τινά συγκροτήσας ... μίξας φιλοσοφίαν θεολογία...[και] της του Επικούρου αιρέσεως⁷⁶⁹ δήλος έστιν αντεχόμενος από τε του λόγου και του τρόπου, ως έγνωμεν, ηδονή το αγαθόν τεθέμενος»⁷⁷⁰ και αυτό είχε ως συνέπεια την καταδίκη του από το πατριαρχείο⁷⁷¹. Ένα επί πλέον στοιχείο που επιβάρυνε τη καταδίκη του Ανθρακίτη ήταν η κατηγορία που καταχωρήθηκε σε περίοπτο σημείο της συνοδικής απόφασης, ότι δηλαδή ο Ανθρακίτης «αναιρείν πειράται το πλήθος των όντων, και τα αισθητά, και τα φαινόμενα, και ούτε σώματα, ούτε ποιότητας, ούτε δυνάμεις, αλλ' ουδέ όλως αισθήσεις είναι αξιού»⁷⁷². Η περικοπή αυτή που φανερώνει επιδράσεις του Μάλεμπρανς, αλλά με κοινούς τόπους καρτεσιανής προέλευσης, αποτέλεσαν ένα ακόμη σημείο σύγκρουσης του έργου του με την ορθόδοξη δογματική διδασκαλία.

Στο κείμενο της «ομολογίας πίστεως το Ανθρακίτη» παρουσιάζονται τα εξής σημεία «σύγκρουσης»⁷⁷³, τα οποία ο ιερωμένος Ανθρακίτης ως «χριστιανός ερωτώμενος οφείλει ποιήσαι προς πίστωσιν της αληθούς

⁷⁶⁸ Ο.π., σ. 442, όπου η καταδικαστική απόφαση του Ανθρακίτη.

⁷⁶⁹ Η αναφορά από τον Ανθρακίτη στον Επίκουρο γίνεται σε δύο σημεία των έργων του. Βλ. Π. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης*, σ. 56: «Οι επικούρειοι εκλήθησαν ου ω παρ' Επικούρου του της αιρέσεως ταύτης προστάτου» και σ. 58: «...την μηχανικήν φιλοσοφίαν, επεξεργασθείσαν μεν ποτέ παρὰ Δημοκρίτου και Επικούρου...».

⁷⁷⁰ Πβ. Π. Χρήστου, *Μεθόδιος Ανθρακίτης*, σσ. 34-35. Ο Michel de Molinos γεννήθηκε στην Αραγωνία της Ισπανίας απέκτησε μεγάλη μόρφωση και εγκαταστάθηκε στη Ρώμη αποκτώντας πολλούς θαυμαστές, μεταξύ των οποίων και πολλοί ιεράρχες. Ανέπτυξε το μυστικιστικό σύστημα του «ησυχασμού», ο πυρήνας του οποίου έγκειται στην άνωση με το θεό μέσω της καθημερινής μετάληψης, της υπακοής στον πνευματικό, της συνεχούς προσευχής με εσωτερική συγκέντρωση και ησυχία. Η διδασκαλία του είχε μεγάλη απήχηση που τελικά προξένησε την αντίδραση των Ιησουϊτών. Πβ. Χρυσστόμος Παπαδοπούλος αρχιεπισκόπου Αθηνών, «Ιστορικά Σημειώματα», *Θεολογία*, 4 (1926), σσ. 11-14, όπου αναφέρονται στοιχεία για το περιεχόμενο και τη διδασκαλία του Μολίνου, που είχαν ως αποτέλεσμα την καταδίκη του από την Ιερά εξέταση τόσο αυτού όσο και ορισμένων επιφανών οπαδών του, μεταξύ αυτών και του τότε πάπα Βενέδικτου, καθώς και των συγγραμμάτων του Μολίνου.

⁷⁷¹ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 261.

⁷⁷² Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 442.

⁷⁷³ Πβ. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σσ. 180-181.

αυτού πίστεως»⁷⁷⁴: Το πρώτο είναι η δημιουργία του κόσμου *ex nihilo* και η συντήρηση και πρόνοια αυτού από το δημιουργό⁷⁷⁵. Το δεύτερον είναι το τριαδικό δόγμα που αφορά την ενότητα της θείας και της ανθρώπινης φύσης στο πρόσωπο του Χριστού⁷⁷⁶, και τρίτον αφορά την μετουσίωση του άρτου και του οίνου σε σώμα και αίμα Χριστού με την ενέργεια του Αγίου Πνεύματος⁷⁷⁷. Τα βασικά αυτά σημεία του χριστιανικού δόγματος φαίνεται πως έθεταν σε κίνδυνο οι απόψεις του Ανθρακίτη που περιείχαν τις κεντρικές καρτεσιανές διδασκαλίες.

Στην πρώτη περίπτωση η μηχανιστική φυσική απέρριπτε την τελολογία και τα θαύματα και αντιστρατεύονταν την αδιάκοπη παρουσία της θείας Πρόνοιας στον κόσμο, ενώ η καρτεσιανή αντίληψη θεωρούσε ότι ο χαοτικός κόσμος θα μπορούσε και μόνος του να φθάσει στο σημείο και τη μορφή που είναι σήμερα, αφού θα είχε ορίσει ο θεός τους νόμους της κίνησής του και θα έιτουργούσε χάρη στην αυτόματη δράση των νόμων αυτών.

⁷⁷⁴ Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 433, όπου το κείμενο της «ομολογίας πίστεως του Ανθρακίτη» πβ. και Δημήτρης Γ. Χατζής, «Το κείμενο της ομολογίας του Μεθοδίου Ανθρακίτη», *Ελληνικά*, 17 (1962), 296-306, όπου περιλαμβάνονται και χρονολογικά σχόλια.

⁷⁷⁵ Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 433: «Πιστεύω εις ένα Θεόν... αφ' εαυτού το είναι έχοντα... εκ του μη όντος εις το είναι τουτέστιν ουκ έκτινος προϋπαρχούσης ύλης ως πυρανόν και γην τινάδη εκ των υπ' αυτού γεγονότων, ως φυτόζωα σπέρματα, και άπασαν την του παντός καλλονήν. Ταύτα πάντα παρά θεού δεδημιούργηκεν, και συντηρούνται, και προνοούνται κατά τε το είναι και την ζωήν και την κίνησιν. εν αυτώ γαρ ζώμεν και κινούμεθα και εσμέν, ου γαρ ετέραν αρχήν και αιτίαν παρ' αυτό γινώσκομεν».

⁷⁷⁶ Ο.π., σ. 435: «Πιστεύω και εις ένα Κύριον, Ιησούν Χριστόν, τον υιόν του Θεού τον Μονογενή, τον εξ αυτού του πατρός αχρόνως και αρραίστως γεννηθέντα, τον ομοούσιον τω πατρί, ος εστίν απαύγασμα του πατρός και χαρακτήρ της υποστάσεως αυτού, δί ου τα πάντα εγένετο... Ταύτα τα τρία πρόσωπα... ομολογώ ότι εις εστί Θεός, όταν προς το εν και ταυτόν της ουσίας την έννοιαν φέρων, τουτέστι μία ουσία, μία δύναμις, μία ενέργεια, μία βασιλεία... ο υιός εκ πατρός γεννητός αχρόνως προ αιώνων, το δε πνεύματο άγιον εκ πατρός εκπορευτόν, και επομένως εν αίτιον επιγιγνώσκω τον πατέρα, του τε υιού και αγίου πνεύματος».

⁷⁷⁷ Ο.π., σ. 436: «Ωσαύτως ομολογώ μίαν ομολογίαν και πιστελυω τον άρτον και οίνον διά της του ιερέως προσευχής και επιφοιτήσεως του αγίου πνεύματος, μετουσιούσθαι εις τούτο το αληθές σώμα και αίμα του κυρίου ημών Ιησού Χριστού, ουχ ότι το αναληφθέν σώμα και αίμα Χριστού κατέρχεται εξ ουρανού, αλλ' ότι ο αυτός άρτος και οίνος εις σώμα και αίμα χριστού μεταποιούνται διά πνεύματος του αγίου».

Στη δεύτερη περίπτωση ο τριαδικός χαρακτήρας της θεότητας, σύμφωνα με την καρτεσιανή αντίληψη, θεωρείτο ασυμβίβαστος με την ολοσχερή ομοιογένεια και απλότητα της ουσίας ή υπόστασης και αυτό είχε επιπτώσεις στα χριστολογικά δογματά της εκκλησίας

Στην Τρίτη περίπτωση η μετουσίωση του άρτου και οίνου σε σώμα και αίμα Χριστού, κινδύνευε από την καρτεσιανή διδασκαλία, η οποία πρόσβευε ότι οι πρωτογενείς ιδιότητες των σωμάτων χωρίζονται αυστηρά από τις δευτερογενείς (αισθητές), τις οποίες αρνιόταν ότι υπάρχουν αντικειμενικά. Επί πλέον δεν δεχόταν ότι οι δευτερογενείς ιδιότητες των σωμάτων μπορούν να υπάρξουν χωρίς να υποβαστάζονται από ορισμένη υπόσταση, γεγονός που σημειώνει ότι η η θεία και πνευματική υπόσταση του Χριστού δεν μπορούσε να υποβαστάζει ανθρώπινες, υλικές-αισθητές δευτερεύουσες ιδιότητες που συνίστανται σε μια υπόσταση «εν δυσί τελείως φύσεσιν», ή επίσης δεν θα μπορούσε ο άρτος κατά την Μετάληψη να χάνει την υπόσταση του άρτου και να κρατά μόνο τα αισθητά του κατηγορούμενα, κατά την ορθόδοξη εκδοχή.

Ένα επιπλέον στοιχείο που μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνέτεινε στην καταδίκη του Ανθρακίτη είναι η διαφαινόμενη αποδοχή της «διπλής αλήθειας» εκ μέρους του όταν έθετε το πρόβλημα των σχέσεων φιλοσοφίας και θεολογίας, το οποίο φαίνεται πως ενόχλησε ιδιαίτερα τους διώκτες του.⁷⁷⁸ Το πρόβλημα αυτό ανάγεται στον ισχυρισμό του Ανθρακίτη ότι είναι ελεύθερος να ακολουθεί όποια φιλοσοφία επιθυμεί

⁷⁷⁸ Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 426, όπου καταχωρούνται «αποσπάσματα επιστολής του ιεροδιακόνου Μακαρίου του Πατμίου προς τον Νεόφυτο Άρτη (Οκτώβριος 1723): «Είδα και τα πολυθρύλητα συγγράματα αυτά του Μεθοδίου, τόσον τα φιλοσοφικά, όσον και μέρος της θεολογίας του. ασύστατα και κενά και από φιλοσοφικής γνώμης και εννοίας, αλλά και εκ της γραμματικής. το δε θεολογικόν εν μόνον τετράδιον είδα. ούτε σύστασιν έχει από την θείαν Γραφήν, το οποίον είναι η ψυχή και το θεμέλιον της θεολογίας, ούτε γνώμης ακολουθεί των πατέρων, αλλ' από καρδίας εξευρέυγεται τα επελθόντα, και ούδ' από καρδίας αυτού, καθώς ο Αντώνιος μου εφανέρωσεν, αλλά λατίνου τινός ληρίσματα μεταβάλλει ίσως και Καλβίνου. δια τούτο ανίσως και τα ερευνήση τινάς με ακρίβειαν, θέλει εύρει πολλά βλάσφημα και τη αλήθεια απάδοντα».

«διατί βεβαίαν επιστήμην ουκ έχομεν των πραγμάτων»⁷⁷⁹. Τη σαφή αυτή στάση του την επαναλαμβάνει και την κοινοποιεί και στους συμπατριώτες του Ιωαννίτες, τους οποίους παροτρύνει να γράψουν προς το πατριαρχείο ότι «δεν μας μέλει όμως ό,τι φιλοσοφία και αν μελετά, ή την του Πλάτωνος ή Αριστοτέλους, ή παλαιάν ή νέαν φιλοσοφίαν. προς και τους Πατέρας βλέπομεν πως ο καθείς διάφορον εσπούδαζε φιλοσοφίαν, δεν ηκούσαμεν ποτέ να εστάθη αιρετικός εις Σύνοδον και να ελέγχεται διά αιρετικός με το να σπουδάζη την του τάδε φιλοσοφίαν»⁷⁸⁰.

Ενώ λοιπόν το εκκλησιαστικό ιερατείο καταδικάζει τον Ανθρακίτη επειδή είναι αρνητής της περιπατητικής φιλοσοφίας, στην καταδικαστική όμως απόφαση δεν επικαλείται καμία αμφισβήτηση της βασικής φιλοσοφικής παραμέτρου που είναι η αποδοχή του γεωκεντρικού συστήματος⁷⁸¹ εκ μέρους του Ανθρακίτη⁷⁸². Ο Ανθρακίτης, «ανήρ ευσεβής», πολεμήθηκε από τη στιγμή που επέστρεψε από την Ιταλία⁷⁸³ και για το πνευματικό του έργο κυνηγήθηκε⁷⁸⁴, χλευάστηκε⁷⁸⁵, ταπεινώθηκε,⁷⁸⁶

⁷⁷⁹ Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 429, όπου καταχωρείται η «Επιστολή του Ανθρακίτη προς τον πρώην Άρτην νεόφυτον (εκ Καστορίας τω 1723). «και όσω μεν εις φιλοσοφικά, καθ' ένας έχει άδειαν να φιλοσοφή ή πλατωνικώς, ή αριστοτελικώς, ή άλλως πως κατά το πιθανότερον όπου μπορεί διατί βεβαίαν επιστήμην ουκ έχομεν των πραγμάτων, και ότι αφ' ου ήρξατο ο λόγος του θεού να κηρύττεται, άπασα φιλοσοφία, εθνική επιστήμη πέπανται».

⁷⁸⁰ Ο.π., σ. 449. Πβ. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 178· Α. Αγγέλου, *Των Φώτων*, σ. 181.

⁷⁸¹ Πβ. χφ 60 α-β, Ανθρακίτη, *Η Φυσική*, στο: Κ. Θ. Πέτσιος, *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Εισαγωγή στη σκέψη και το έργο του*, σσ. 193-194: «περί της των βαρέων κινήσεως επί τα κάτω», όπου ο Ανθρακίτης αναφέρει πως «υπό του της φύσεως δημιουργού δοθήναι τις σώμασιν κινήσιν κατά κάθετον προς το της γης κέντρον, ως η κύκλω τοις ουρανόις σώμασιν, ίνα έκαστον τον οικείον τόπον τηρή...».

⁷⁸² Βλ. το κείμενο της καταδικαστικής απόφασης. Πβ. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σσ. 112-114.

⁷⁸³ Πβ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 560: «Ο Ανθρακίτης Μεθόδιος, ανήρ ευσεβής, είχε πολεμηθήν, όταν επιστρέψας από την Ιταλίαν ηθέλησε να εισάξη την φιλοσοφίαν του Μαλεμβραχίου. Τώρα οι οπαδοί του Βαλάνου, είτε από αληθινόν ζήλον είτε από ζηλοφθονίαν κινούμενοι, εξωπλίσθησαν κατά των μαθημάτων του νέου διδασκάλου».

⁷⁸⁴ Στην επιστολή του προς τους άρχοντες των Ιωαννίνων αναφέρει ότι την έγγραψε «Από ανήλιον Γούβαν την εν Κωνσταντίνου 1723 Νοεμβρίου 30».

υπονομεύτηκε⁷⁸⁷ και αναγκάστηκε το υπόλοιπο της ζωής του «του διδάσκειν και παραδιδόναι εις θέλησιν υπηκόω των προσφοιτώντων αυτώ μαθητών, μόνα τα υπό του εξηγητή τω κυρώ Κορυδαλλεί ερμηνευόμενα της περιπατητικής φιλοσοφίας μαθήματα, τα εν τη πατριαρχική σχολή ενταύθα εις Κωνσταντινούπολιν παραδιδόμενα, και μηδεμιάς εξ αυτού λύμης τη ορθοδοξία προστριβομένης. Εκτός δε της διδασκαλίας των

⁷⁸⁵ Σε απόσπασμα επιστολής του Χρυσάνθου Νοταρά προς τον μητροπολίτη Καστοριάς με ημερομηνία 4 Ιουλίου 1723, αναφέρεται μεταξύ των άλλων: «ύστερον δε ελθών ενταύθα ο κατήγορος αυτού ιερομόναχος αγιορίτης έδειξέ τινα τετράδια αυτού τάχα θεολογικά μεστά ερεσχiliών και όζοντα όχι παπισμού αλλά σχεδόν ανηκούστων βλασφημιών και όλως αθεισμού και εμείναμεν εξεστηκότες εις την τοιαύτην μεταμόρφωσιν του ανθρώπου. όθεν του έγινε προσταγή διά πατριαρχικού γράμματος να έλθη ενταύθα και παρησιασθή επί συνόδου και να δώση μονος του αυτοπροσώπως λόγον περι ων προφανώς κατηγορείται, βλασημεί και ερεσχiliεί. ερχόμενος λοιπόν θέλομεν ιδή τι θέλει απολογηθή», στο Β. Μπόμπου-Σταμάτη, «Ο Μεθόδιος Ανθρακίτης και τα “Τετράδια”», σ. 119, σημ. 30. Πβ. Τ. Γριτσοπούλος, «Ιερόθεος Ιβηρίτης ο Πελοποννήσιος», σ. 107 σημ. 1, όπου παραθέτει επιστολή του Ηρακλείας Καλλίνικου εκ Κωνσταντινουπόλεως 27 Νοεμ. 1723 προς τον πρ. Άρτης Νεόφυτο, που την επικαλείται ο Σωφρόνιος Ευστρατιάδης και γράφει μεταξύ των άλλων: «ηρίστευσεν ως λίαν ο λογιώτατος Ιερόθεος κατά του αμεθόδως φιλοσοφούντος κακο-Μεθοδίου. απεδείχθη ως γελοίον παιζόμενον εν μέσω της Ι Συνόδου. αυτός ιδίαις χερσί παρέδωκε τα εαυτού εβδελυγμένα τετράδια των Ηφαιστω...». Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 425, όπου καταχωρούνται «αποσπάσματα από την επιστολή του διδασκάλου Ιωάννη Ιωάννου προς τον Άρτης Νεόφυτο (6 Σεπτεμβρίου 1722), η οποία περιέχει «τα του Μεθοδίου φρονήματα»: «Η θεολογία τους είναι ατοπημάτων πεπληρωμένη και άλλα πολλά τα οποία ούτε φράγγικα είναι ούτε καλβίνικα ούτε άθεοι μόνον, αλλά πάντα ομού και υπεράνω τούτων».

⁷⁸⁶ Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 448, όπου η επιστολή του Ανθρακίτη προς τους άρχοντες των Ιωαννίνων: «Φωνάω εις την Σύνοδον πως εγώ καμίαν φιλοσοφίαν δεν δέχομαι, ούτε διά βεβαίαν έχω, και δι' αγάπην θεού καν, ας με ακούσουν να ομολογήσω έμπροσθέν τους την ομολογίαν της πίστεώς μου, και ό,τι θέλουν ας κάμουν εις τα τετράδια, ας τα ξεσκίσουν, ας τα καύσουν, δεν με μέλει περί τούτων...». Β. Κύρκος, «Παιδευτική παράδοση και νεωτερικό πνεύμα στην Ήπειρο», σ. 42.

⁷⁸⁷ Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 430, όπου καταγράφεται «η επιστολή του Ανθρακίτη προς τον πρῶην Άρτης Νεόφυτο (εκ Καστοριάς τῷ 1723). «Τώρα αύθις λαμβάνοντας τετράδιά τινα θεολογικά, ακόμη αδιόρθωτα και μόνον απλά σημειώματα, και Κύριος οίδεν αν δεν προσθήση και αφ' εαυτού ό,τι του φανή ενεντίον μου, να τα υπάγη εις την ιεράν Σύνοδον να τα παραστήση, ούτω παρακινείται παρά των άνωθεν ομογνώμων του να κάμη εξάπαντος, μήπως και με καταδικάση η εκκλησία μου». Α. Αγγέλου, *Των Φώτων*, σ. 35, όπου παρατίθεται τμήμα της επιστολής που απέστειλε ο Ανθρακίτης προς τον Χρυσάνθο και άλλους, επειδή φοβήθηκε ότι θα αλλοιωθεί το περιεχόμενο των τετραδίων του που ήδη είχαν φθάσει στο Πατριαρχείο και ελέγχονταν, ζητώντας από αυτούς «αν ήθελε να υπάγη για να θεωρήσωσιν ακριβώς και όποιον εύρωσιν υγιές και σύμφωνον τῷ δόγματι της αγίας μας εκκλησίας, καγώ μετά χαράς αποδέχομαι, όπερ δε αλλότριον καγώ ουκ αποδέχομαι· εγώ πείθομαι εις το υγιές δόγμα της εκκλησίας μου»

συνήθων του κυρού Κορδαλλέως αυτού συγγραμμάτων μηδεμίαν άλλων παράδοσιν ασυνήθους και ξένης φιλοσοφίας τολμήσαι όλως ποτέ ούτε τον ρηθέντα Μεθόδιον, ούτε τινά των μαθητευσάντων αυτώ»⁷⁸⁸.

Είναι παράδοξο το γεγονός ότι η επίσημη Εκκλησία είχε επιβάλει, με απόφαση του Συνοδικού Δικαστηρίου της, τη διδασκαλία της φιλοσοφίας με τα υπομνήματα του Κορδαλέα, και ενώ το 1639 είχε ήδη αρχίσει η ρήξη με τον κορδαλισμό και τον νεοαριστοτελισμό του. Αρκετά χρόνια όμως αργότερα στην περίπτωση του Μ. Ανθρακίτη, το 1723, η εκκλησία τον καταδίκασε και τον υποχρέωσε την 1η Ιουνίου 1725 να διδάσκει «μόνα τα υπό του εξηγητή τω κυρώ Κορδαλλεί ερμηνευόμενα της περιπατητικής φιλοσοφίας μαθήματα, τα και εν τη πατριαρχική σχολή ενταύθα εις Κωνσταντινούπολιν παραδιδόμενα, και μηδεμιάς εξ αυτού λύμης τη ορθοδοξία προστριβομένης».⁷⁸⁹ Η στάση αυτή της εκκλησίας αποδεικνύει ότι ο Κορδαλλισμός, ήδη από τα μέσα περίπου του 17^{ου} αιώνα είχε αρχίσει να χάνει την προστασία της εκκλησιαστικής ιεραρχίας αφού είχε υποστεί την πρώτη σοβαρή ήττα στην αντιπαράθεσή του με τη νεώτερη φιλοσοφία⁷⁹⁰.

Ο κύριος λόγος της καταδίκης του Ανθρακίτη δεν μπορεί να ήταν μόνο ότι τόλμησε να υπερβεί το πλαίσιο της «περιπατητικής φιλοσοφίας», αλλά ο ασταθής χαρακτήρας του δεσμού ορθοδοξίας και νεοπλατωνισμού που αποτέλεσε μια συμμαχία για την αντιμετώπιση του εχθρού της Ορθοδοξίας και η οποία τελούσε διαρκώς υπό αίρεση, ιδιαίτερα δε στην περίπτωση που άλλες δυνάμεις ξένες προς την εκκλησία τείνουν να

⁷⁸⁸ Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 452, όπου το κείμενο της «απαλλακτικής απόφασης της Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου».

⁷⁸⁹ Ευστάθιος Πελαγίδης, «Η συνοδική απόφαση για την οριστική "αποκατάσταση" του Μεθοδίου Ανθρακίτη», *Μακεδονικά*, 23 (1983), 134-147, σ. 137. Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 177, σημ. 10. Για τη σκληρή στάση που κράτησε η εκκλησία απέναντι στον Κορδαλέα το 1639, βλ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 52.

⁷⁹⁰ Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σσ. 176-178.

χειριστούν αυτόνομα και αυτεξούσια τα ζητήματα της παιδείας⁷⁹¹. Ο Μανουήλ Γεδεών⁷⁹² επιχειρώντας ν' αποσειεί και να απαλλάξει από τις ευθύνες την εκκλησία για την καταδίκη του Ανθρακίτη, επιρρίπτει αυτές στην «συκοφαντία των συγχρόνων σχολαστικών ή φθονούντων την φήμην, ή αποδοκιμαζόντων εν πεποιθήσει τας νεοφανεείς διδασκαλίας του Μεθοδίου», ενώ η «ποιμένουσα Εκκλησία... ηπατήθη κατά την περίπτωσιν ταύτην, δυστυχώς...». Όμως η στάση αυτή της εκκλησίας ήταν μια παγιωμένη κατάσταση γιατί και μετά από 100 περίπου χρόνια από την καταδίκη του Ανθρακίτη, ένας άλλος λόγιος υπέστη την ταπείνωση και τη λογοκρισία και υπέγραψε «ομολογία πίστεως»⁷⁹³.

Στην προκειμένη περίπτωση δεν πρέπει να μας διαφεύγει της προσοχής η στάση της εκκλησίας, για ν' αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένες περιπτώσεις, απέναντι στον Ευγένιο Βούλγαρη, κατά πρώτον στα Ιωάννινα και τις αντιδράσεις που συνάντησε από τους συντηρητικούς της εκκλησίας και τον ενεδρεύοντα κλήρο και δεύτερον είναι χαρακτηριστική της καταδίκης και της ταπείνωσης από το πατριαρχείο του Στέφανου Δούγκα που το 1816 εξαναγκάστηκε να υποβάλλει το χειρόγραφο της Φυσικής του στην κρίση της πατριαρχικής συνόδου και αποδεχόμενος την άποψη των λογοκριτών/αρχιερέων, μελών της συνόδου, υπέγραψε ομολογία πίστεως στην Ορθοδοξία και τον Αριστοτελισμό.

⁷⁹¹ Μανώλης Πατηνιώτης, *Στοιχεία Φυσικής Φιλοσοφίας*, σ. 168-169.

⁷⁹² Μανουήλ Γεδών, *Η πνευματική κίνησις...*, σσ. 100-101.

⁷⁹³ Πβ. Β. Κύρκος, «Ο Κορυθαλικός νεοαριστοτελισμός και οι φιλοσοφικές του συνδηλώσεις», σ. 120 σημ. 31. Πβ. Αλκης Αγγέλου, *Των Φώτων Β'. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1999, σ. 460. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Μετάφρ. Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996, σσ. 47 κ.ε.

Στις προωθημένες απόψεις του Ανθρακίτη πρέπει να εγγράψουμε και τη φιλοσοφική του αντίληψη για τα μαθηματικά⁷⁹⁴, τα οποία δεν τα θεωρεί ως απλές αφαιρέσεις, σύμφωνα με την αριστοτελική αντίληψη⁷⁹⁵, αλλά εκλαμβάνονται ως δυναμικές σχέσεις που προϋπήρχαν της ανθρώπινης σκέψης στον θεϊκό νου και για το λόγο αυτό οι μαθηματικές αλήθειες είναι όντως αλήθειες⁷⁹⁶.

Η νεωτερική σκέψη του Μεθόδιου Ανθρακίτη αποδεικνύεται από τα χειρόγραφα του, από τις κατηγορίες των αντιπάλων του και από σχετική *Επιστολογραφία*⁷⁹⁷. Η διδασκαλία της Φυσικής και το νόημα που δίδεται από τον Ανθρακίτη στις έννοιες «ύλη», «σώμα», «αίτιον», «αρχή», «κίνηση» σχετίζονται με την ευρύτερη συζήτηση που γινόταν την εποχή εκείνη σχετικά με τη συνάρθρωση Μεταφυσικής και Μαθηματικών. Τη συνάρθρωση αυτή ο Ανθρακίτης την προσεγγίζει μέσα από το πρίσμα της Οντολογίας σημειώνοντας ότι το «ον» ταυτίζεται με το Θεό, ο οποίος «το

⁷⁹⁴ Ο Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, σ. 419, εξαιρεί την ευρύτατη μαθηματική παιδεία του Ανθρακίτη, ο οποίος ήταν κάτοχος «εις άκρον τη των Μαθηματικών εξησκημένοι θεωρία, και παρ' αυτών, Γεωμετρίαν, Τριγωνομετρίαν... [και] ... τον εις την Μαθηματικήν εξέκαυσεν έρωτα».

⁷⁹⁵ Πβ. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σσ. 178-179 και σημ. 6. Η σθεναρή υπεράσπιση και διδασκαλία των μαθηματικών τον οδηγούσε αυτόματα κοντά στον καρτεσιανισμό και ταυτόχρονα τον απομάκρυνε από την περιπατητική φυσική, καθόσον οι οπαδοί αυτής αρνήθηκαν την εφαρμογή των μαθηματικών στη φυσική, τα οποία δεν θεωρούσαν ότι μπορεί να έχουν κάποια φυσικοφιλοσοφική αξία.

⁷⁹⁶ «ούτε [...] το της μαθηματικής υποκείμενον, ούτε αι αρχαί του ημετέρου νοός εισίν αφαιρέσεις, αλλά λόγοι τινές αἰδιοι του ημετέρου νοός προϋπάρχοντες, και λόγοι απλώς απλοί νοητοί, και αρχαί πάσης γεωμετρίας, και αρχαί πάσης ποσότητος». Κ. Θ. Πέτσιος, *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Εισαγωγή στη σκέψη και το έργο του*, σ. 146: Φιλοσοφικό Τετράδιο φ. 43β. Πβ. Α. Αγγέλου, «Η δίκη του Μεθοδίου Ανθρακίτη (όπως την αφηγείται ο ίδιος)», σ. 179, ο οποίος καταχωρεί τμήμα επιστολής του Νεόφυτου Άρτης προς τον Μακάριο τον Πάτμιο παρατηρεί ότι «ο κυρ Μεθόδιος τρίγωνα και τετράγωνα διδάσκει τους μαθητάς του και την άλλην πολυάσχολον ματαιοπονίαν της μαθηματικής».

⁷⁹⁷ Ενδεικτικά πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 424 κ.ε. Βλ. Λεοντοπόλεως Σωφρονίου, «Ιερόθεος Πελοποννήσιος ο Ιβηρίτης και Μεθόδιος Ανθρακίτης ο εξ Ιωαννίνων»: απόσπασμα επιστολής του ιεροδιακόνου Μακαρίου του Πατμίου προς το Νεόφυτο Άρτης (Οκτώβριος 1723), σσ. 276-277· Δ. Χατζής, «Το κείμενο της ομολογίας του Μεθοδίου Ανθρακίτη», σσ. 296-300· Επιστολή προκρίτων των Ιωαννίνων προς τον Νικομηδείας Παΐσιο, στο: Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Τόμ. Β', σσ. 277-278· Επιστολή του Ανθρακίτη προς τους άρχοντες των Ιωαννίνων, στο: Α. Αγγέλου, «Η δίκη του Μεθοδίου Ανθρακίτη (όπως την αφηγείται ο ίδιος)», σσ. 170-173.

παν εν εαυτώ συλλαβών έχει και παρ' αυτό ουδέ έστι έτερον απλώς ον» και αποτελεί «ιδέα, και αρχέτυπον, και παράδειγμα των κτισμάτων». Με τις διαπιστώσεις αυτές αλλά και με την ιστορικοφιλοσοφική έκθεση των αντιλήψεων των «αρχαιοτέρων και νεωτέρων φιλοσόφων», ο Ανθρακίτης απολήγει στο συμπέρασμα ότι «ου δυνάμεθα έχειν περί των φυσικών αρχών ακριβή επιστήμην». Η διαπίστωση αυτή του Ανθρακίτη αποτελεί μία εδραία επιστημολογική παραδοχή και μας προσφέρει έναν σημαντικό οδοδείκτη για να κατανοήσουμε την προσπάθεια που κατέβαλε ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος στην *Οδό Μαθηματικής* με την οποία επιχειρούσε να θεμελιώσει την πρόκριση των μαθηματικών έναντι της φυσικής.

Από μαρτυρία του ίδιου του Ανθρακίτη συμπεραίνουμε απερίφραστα ότι είχε αποστασιοποιηθεί⁷⁹⁸ από την περιπατητική φιλοσοφία, σε μια περίοδο που η κυρίαρχη συντηρητική φιλοσοφική αντίληψη ήταν επιφυλακτική απέναντι στα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες. Όποιος δεν λειτουργούσε μέσα στα πλαίσια της περιπατητικής φιλοσοφίας «ενωμιζετο πολέμιος της εκκλησίας».⁷⁹⁹

Το συγγραφικό έργο του Ανθρακίτη, όσο και των άλλων λογίων της εποχής του, διοχετεύεται και εκδιπλώνεται μέσα στη διδακτική πράξη, καθόσον δεν υφίσταται ένας μηχανισμός που να μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία μιας αυθύπαρκτης πνευματικής ζωής που θα μπορούσε να

⁷⁹⁸ Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 448, Επιστολή του Ανθρακίτη προς τους άρχοντες των Ιωαννίνων: «Στοχαστείτε αν κινούνται από ζήλον πίστεως, και αν διά Πνεύματος Αγίου συναθροίζουν λογικάς και φυσικάς και Ευκλείδην και έτερα μαθηματικά και ανάπτουν φωτίαν εις την αυλήν της εκκλησίας εις τρία μέρη και τα έρριψαν μέσα Κυριακή, και λαός άπειρος έξω, γεμιτζήδες, παπουτσήδες, ραφτάδες, και τα κάνουν ωσάν να ήτον Αρείου αιρέσεις ή πνευματομάχων, βιβλία οπού όλος ο κόσμος τα σπουδάζει, οπού δεν έχουν να κάνουν ολότελα με την πίστιν». Οι επισημάνσεις του αυτές βεβαιώνουν τη σθεναρή αποδέσμευσή του από την κατεστημένη φιλοσοφική σκέψη και τον αναπροσανατολισμό της προς τη σκέψη και τον προβληματισμό των νεωτέρων. Πβ. Α. Αγγέλου, «Η δίκη του Μεθοδίου Ανθρακίτη (όπως την αφηγείται ο ίδιος)», σ. 178 και σημ. 2.

⁷⁹⁹ Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 560: «Παρά την αριστοτελικήν φιλοσοφίαν πάσα άλλη ενομιζετο πολέμιος της εκκλησίας».

επεξεργαστεί στην κοινωνία το νεωτερισμό και στη συνέχεια να τον μετοχετεύσει στην εκπαίδευση.⁸⁰⁰ Ο Ανθρακίτης «δρα σε μια κατ' εξοχήν ευπαθή, περιοχή»⁸⁰¹ από την άποψη του ελέγχου που ασκείται στην εκπαίδευση και για την εκπαιδευτική δραστηριότητα του ταπεινού και τολμηρού αυτού διδασκάλου, η εκκλησία τον εγκαλεί, τον ελέγχει και τον καταδικάζει. Το ζήτημα της ανανέωσης της εκπαιδευτικής δραστηριότητας προέβαλε και ο Βικέντιος Δαμωδός⁸⁰² στα Χαβριάτα Κεφαλονιάς⁸⁰³, όπου, λόγω της έλλειψης ελέγχου, δεν καταπιέζεται για να «ομολογήσει»⁸⁰⁴ την προτίμησή του στους μεν ή τους δε και φανερώνει τα «δικαιώματα» των Καρτεσιανών «εναντίον» των Αριστοτελικών.⁸⁰⁵

Ο Ανθρακίτης υπήρξε ένας από τους σκαπανείς της ανανέωσης της νεοελληνικής παιδείας και με γνώμονα τις αξίες και τις επιδιώξεις του θρησκευτικού ουμανισμού επικρίνει την πολιτεία του ανώτερου κλήρου σημειώνοντας: «Βοούσι κατά τούτων των αφροντίστων και αλάλων ποιμένων οι νόμοι οι φυσικοί. Διατί λαμβάνοντες τον διωρισμένον μισθόν

⁸⁰⁰ Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. κζ'.

⁸⁰¹ Β. Κύρκος, «Ο Κορσικαλός νεοαριστοτελισμός και οι φιλοσοφικές του συνδηλώσεις», σ. 119.

⁸⁰² Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σσ. 30-31: Βικέντιος Δαμωδός, Χαβριάτα Κεφαλονιάς 1700-1752), σπούδασε στη Βενετία και στην Πάδοβα και στην επιστροφή του (1721) ίδρυσε στην πατρίδα του δική του σχολή στην οποία ίσως φοίτησε και ο Ευγένιος Βούλγαρης. Ήταν βαθύς γνώστης τόσο της παραδοσιακής όσο και της νεωτερικής φιλοσοφίας. Από κάποια σκοπιά θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ο συνεχιστής του έργου του Νικολάου Μαυροκορδάτου και του Μεθόδιου Ανθρακίτη, οι οποίοι αμφισβήτησαν την αυθεντία του Αριστοτέλη, αλλά ταυτόχρονα μπορεί να θεωρηθεί και ως ο πρόδρομος του Ευγένιου Βούλγαρη.

⁸⁰³ Πβ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. κζ', σημ. 1. Η διδακτική εμβέλεια του Β. Δαμωδού περιοριζόταν στο κλειστό κύκλωμα του τόπου καταγωγής του και ως εκ τούτου δεν δημιούργησε προβλήματα και ανωμαλίες στην επικρατούσα εκαπιδευτική κατάσταση που παρακολουθούνταν και ελεγχόταν στενά από την εκκλησία.

⁸⁰⁴ Για τη ζωή και το έργο του Βικέντιου Δαμωδού, βλ. Β. Μπόμπου-Σταμάτη, *Ο Βικέντιος Δαμωδός. Βιογραφία-Εργογραφία 1700-1754*. Πβ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Η έννοια της Ελευθερίας στο έργο του Βικεντίου Δαμωδού», στο: *Η έννοια της ελευθερίας στο νεοελληνικό στοχασμό*, Ημίτομος δεύτερος, Αθήναι, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Φιλοσοφίας, 1997, 145-162.

⁸⁰⁵ Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σσ. 87-104: Στο *Συνταγματίον της Μεταφυσικής* και στο κεφάλαιο βον «περί του ανθρωπίνου νοός και των ιδεών της ψυχής», ο Δαμωδός, αναφέρει τις δύο γνώμες που επικρατούν, «μία των περιπατητικών και άλλη των καρτεσιανών λεγομένων» (σ. 89).

διά να ποιμένουσιν τον λαόν και υποσχόμενοι του Θεού διά τούτον το έργον, καταπατούσιν την υπόσχεσίν τους, και λαμβάνοντες τας εισοδίας τας μεταχειρίζονται μόνον εις άφθονον απόλαυσιν των επιθυμιών τους»⁸⁰⁶. Με τη στάση του αυτή ο Μεθόδιος εμφανίζεται ως πρόδρομος της κοινωνικής κριτικής κατά της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, φαινόμενο το οποίο παρουσιάζεται αργότερα, με την εμφάνιση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.⁸⁰⁷

5) Η αποδέσμευση από τον σχολαστικισμό

α) Τα νέα ρεύματα σκέψης

Όπως αναφέρθηκε κατά τον 17^ο αιώνα η επιβλητική προσωπικότητα του Θεόφιλου Κορυδαλέα επικράτησε για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα στον ελλαδικό χώρο, αφού τα συγγράματά του χρησιμοποιήθηκαν ως εκπαιδευτικά εγχειρίδια. Από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα διαμορφώνεται νέο ρεύμα σκέψης, το οποίο βρίσκεται στον αντίποδα της δεσπόζουσας αριστοτελικής ερευνητικής το οποίο συναρθρώνει τις ανθρωπολογικές και γνωσιοθεωρητικές θέσεις, αξιοποιώντας ουσιώδεις πτυχές της καρτεσιανής φιλοσοφίας.⁸⁰⁸

Ήδη το αίτημα για την αποδέσμευση από τον αριστοτελιο-σχολαστικό αριστοτελισμό άρχισε να διαφαίνεται από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Τα πρώτα δειλά βήματα που πραγματοποιήθηκαν με τον Αναστάσιο Παπαβασιλόπουλο, τον Μεθόδιο Ανθρακίτη, τον Βικέντιο Δαμωδό και τον Θεόδωρο Καβαλιώτη, αλλά και ο πολλαπλασιασμός των

⁸⁰⁶ Μεθόδιος Ανθρακίτης, *Θεωρίαι χριστιανικαί και ψυχοφελείς νουθεσίαι εκάστω Χριστιανώ, τυπωθείσαι δια συνδρομής και δαπάνης του αιδεσιμωτάτου, και ευλαβεστάτου εν ιερεύσι κυρίου Νικολάου του Σινωπίτου. Δίδοται χάριν το παρόν τοις ευσεβέσι Χριστιανοίς, Ενετίησιν, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων*, 1699, σ. 215.

⁸⁰⁷ Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Αγώνες για ιδεολογική ανανέωση στην παιδεία των Ιωαννίνων», σ. 28.

⁸⁰⁸ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η φιλοσοφία μέχρι το Διαφωτισμό», σ. 11.

πνευματικών κέντρων, όπου ήταν σαφής η νεωτερική κατεύθυνση είχαν ως αποτέλεσμα την πύκνωση των αιτημάτων για ανεξαρτησία από οποιαδήποτε αυθεντία και αποδέσμευση από τα παραδοσιακά σχήματα σκέψης. Το φιλοσοφείν αποκτά απροκάλυπτη θεωρητική αναζήτηση, αλλά και πρακτική απόκτηση της ευδαιμονίας⁸⁰⁹ και οι «λογάδες» πρέπει να «είναι άξιοι... να συγγράφουν και να παραδίδουν με ακρίβειαν πάσαν επιστήμην»,⁸¹⁰ με ελεύθερη γνώμη μακριά από πειθαρχίες και καταναγκασμούς⁸¹¹.

Τα πρώτα δειλά βήματα⁸¹² σηματοδοτούν τη ρήξη και τη βαθμιαία απομάκρυνση από τον ασφυκτικό κλειό της ηγεσίας της εκκλησίας⁸¹³, την αμφισβήτηση του αριστοτελισμού⁸¹⁴, τη στροφή προς την παρατήρηση και το πείραμα, την επιδίωξη της ιστορικής γνώσης και ιδιαίτερα τη στροφή και την επαφή με τον εξωτερικό κόσμο⁸¹⁵.

⁸⁰⁹ Βλ. Ε. Βούλγαρις, *Η Λογική...*, σ. 50, παρ. γ: «Υπομνηστέος δε ο φιλοσοφείν μέλλων ευθύς εξ αρχής, και της ίδιας προθέσεως. Πρόθεσις δε αυτώ εις θήραν αξαιτίας των μεν του αληθούς διάθεωρίας, των δε του αγαθού διά πράξεως».

⁸¹⁰ Πβ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της Βαλκανικής Σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1985, σ. 326.

⁸¹¹ Ευγένιος Βούλγαρης, *Λογική, Προδιατριβή Πρώτη*, σ. 59 παρ. η': «Ταύτ' ουν επιμελώς παρατηρών, το μεν της γνώμης ελεύθερον, και αυτοδιόριστον περί τα φιλοσοφούμενα προ παντός θήσει, το δε πειθαρχικόν τε και καταναγκασμένον αποσείσεται».

⁸¹² Πβ. Άννα Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, εκδ. Ergo, 2004, σ. 27.

⁸¹³ Πβ. Β. Κύρκος, «Ο Κορυδαλικός νεοαριστοτελισμός και οι φιλοσοφικές του συνδηλώσεις», σ. 129, 136. Η εκκλησία οχυρωμένη πίσω από τον «ανώδυνο» αριστοτελισμό του Κορυδαλέα είχε ως σκοπό να δημιουργήσει αναχώματα στη διείσδυση των νέων φιλοσοφικών και επιστημονικών μαθημάτων που έφθαναν από την Ευρώπη ως κατακτήσεις του ορθολογισμού και αντιμετώπισε τον κίνδυνο της λατινικής ή καλβινικής διδασκαλίας και προπαγάνδας.

⁸¹⁴ Ο.π., Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα στη διδακτική πράξη επικρατούσε η αριστοτελική Λογική και η Φυσική που ο Θεόφιλος Κορυδαλλέας τις συνέδεσε και τις ενέταξε στα σχολικά προγράμματα με την απόλυτη στήριξη της εκκλησίας.

⁸¹⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα στροφής προς τον εξωτερικό κόσμο που οδηγεί σε ένα επιστημονικό διάλογο έξω από τα καθαρά εκπαιδευτικά πλαίσια είναι η προσπάθεια του Βασιλοπούλου Μπαλάνου το 1756 να δώσει τη λύση του αρχαίου Δήλιου προβλήματος «διά μόνου του κανόνος και διαβήτη γεωμετρικώς», απευθύνθηκε σε διάφορες ευρωπαϊκές Ακαδημίες και διεξήχθη έντονος επιστημονικός διάλογος. Πβ. Γιάννης Καράς, *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης. Από την παραδοσιακή στη Νεώτερη Επιστημονική σκέψη*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 1999, σ. 18.

Στην πορεία προς την αυτογνωσία του Γένους οι λόγιοι ανίχνευαν την πραγματική ρίζα των παθημάτων του ελληνικού λαού που δεν ήταν η αιχμαλωσία, η οποία φαινόταν περισσότερο ως αποτέλεσμα παρά ως αίτιο, αλλά η αμάθεια και η δεισιδαιμονία⁸¹⁶ και η υποχρέωση των νεώτερων Ελλήνων ήταν να απαλλάξουν τη χώρα από τη αθλιότητα της αμάθειας⁸¹⁷.

Ως χρονικό σημείο απαρχής της αντίδρασης απέναντι στον μεταβυζαντινό αριστοτελισμό επισημαίνεται η διαμάχη, το 1716 στη Θεσσαλονίκη, μεταξύ του Παχώμιου, μαθητή του Μεθόδιου Ανθρακίτη και του Ιαννακού (ή Γιαννακού)⁸¹⁸. Η διαμάχη μεταξύ των δύο αυτών λογίων είχε ως αποτέλεσμα την παρέμβαση του πατριαρχείου και την εξορία του Παχώμιου στο Άγιο Όρος. Ένα ακόμη στοιχείο που αποδεικνύει ότι οι νεωτερικοί επεδίωκαν τον ολικό επαναπροσανατολισμό της παιδείας του γένους και την αλλαγή στα σχήματα σκέψης των Ελλήνων, αποτελεί το έργο του Νικόλαου Μαυροκορδάτου⁸¹⁹ *Φιλοθέου Πάρεργα*⁸²⁰, γραμμένο το 1718.

⁸¹⁶ Πβ. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 108-112 όπου διεκτραγωδούνται τα παθήματα των υποδούλων και προσδιορίζονται τα αίτια της δυστυχίας των Ελλήνων: «Δύο αίτια είναι, ω Έλληνές μου ακριβοί, οπού μέχρι σήμερον μας φυλάττουσι δεδεμένους εις τας αλύσους της τυραννίας, είναι δε το αμαθές ιερατείον και η απουσία των αρίστων συμπολιτών... Ω συ μιαρά Σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως εις τι ομοιάξεις... Αλλά εσύ είσαι γεμάτη από χρήματα, οπού καθημερινώς κλέπτεις από τους ταλαιπώρους χριστιανούς... Η λύσσα σου διά τα χρήματα είναι απερίγραπτος... Συ είσαι μάνδρα λύκων, οπού δεν υπακούεις τον ποιμένα σου και κατατρώγεις τα αθώα και πολλά ήρεμα πρόβατα της ορθοδόξου εκκλησίας. Ως τοιαύτην λοιπόν θέλω σε νομίσει εις τον παρόντα μου λόγον, και αν η αμάθεια των Ελλήνων και η απειρία αυτών εφύλαξεν μέχρι την σήμερον εις μακαριότητα το ανυπόφορον κράτος σου, το φως της μαθήσεως και ο ήλιος της αλήθειας θέλουσι σας αποδείξει εις τους οφθαλμούς όλων, όχι καθώς προσποιείσθε, αλλά καθώς είσθε τώνοντι. Και θέλουσι σας διδάξει ενταυτώ την αληθή οδόν της αρετής και ιερατικής διαγωγής».

⁸¹⁷ Πβ. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 232.

⁸¹⁸ Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, σσ. 50-53. Ο Παχώμιος χαρακτηρίζεται ως «σπουδαίος ... επηγγέλλετο τα των σοφών ... ήν υβριστής του Αριστοτέλους άκρος. Πβ. Β. Κύρκος, «Ο Κορυθαλικός νεοαριστοτελισμός και οι φιλοσοφικές του συνδηλώσεις», σ. 110.

⁸¹⁹ Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σσ. 29-30. Ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος (Κωνσταντινούπολη 1680-Βουκουρέστι 1730), γιος του

Λίγο αργότερα ξεσπά η διαμάχη του Νικόλαου Ζερζούλη (+1773) με τον Δωρόθεο τον Λέσβιο (+1770)⁸²¹ «περί του κούφου του πυρός»⁸²², που διαρκεί από το 1740 ως το 1748⁸²³ και μας αποκαλύπτει την επιθετική τακτική που υιοθετούσαν πλέον οι νεωτερικού σε θέματα Φυσικής απέναντι στους παλαιούς.

Η διαμάχη Ζερζούλη⁸²⁴ με τον Δωρόθεο⁸²⁵ αποκαλύπτει πολλές πτυχές για την πορεία της ελληνικής παιδείας την τελευταία περίοδο του

Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και συνεχιστής του πολιτικού και πνευματικού του έργου. Με το έργο του *Περί των καθηκόντων βίβλος* διεύρηνε τον στοχασμό των Νεοελλήνων σε θέματα πολιτικής και ηθικής φιλοσοφίας, ενώ με το έργο του *Φιλοθέου Πάρεργα* φαίνεται ότι ανοίγει καινούργιους ορίζοντες στη νεοελληνική διάνοηση γιατί αμφισβήτησε απερίφραστα την αυθεντία του Αριστοτέλη και επεσήμανε την παιδευτική αξία των Πλατωνικών διαλόγων και γενικά αναγνώρισε τη νεωτερική σκέψη έναντι της παραδοσιακής.

⁸²⁰ Νικολάου Μαυροκορδάτου, *Φιλοθέου Πάρεργα. Νυν πρώτον τυπωθέντα*, Εν Βιέννη της Αουστρίας. Παρά τω Φράντζ Αντωνίω Σχραϊμβλ, 1800.

⁸²¹ Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*. Ο Γιαννακός ή Ιωάννης ή Ιωαννακός εκ Θεσσαλονίκης, σπούδασε στην πατριαρχική σχολή και συμπλήρωσε τις σπουδές του στην Ιταλία. Στη Θεσσαλονίκη δίδαξε από το 1714 ως το 1722. Πβ. Λίνος Γ. Μπενάκης, «Ανέκδοτο κείμενο του Νικολάου Ζερζούλη (1706-1773). Μία πρώιμη σύγκρουση με τον Δωρόθεο Λέσβιο σε θέματα θεολογίας, φιλοσοφίας και επιστήμης. Παράρτημα: Ανανίας Αντιπάριος προς Ζερζούλην περί της λογικής ψυχής», *Δευκαλίων*, 21 (1978), 86-95, σ. 86, όπου αναφέρεται ότι ο Δωρόθεος Λέσβιος υπήρξε ένας τυπικός εκπρόσωπος της περιπατητικής διδακτικής φιλοσοφίας.

⁸²² Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 17.

⁸²³ Πβ. Β. Κύρκος, «Ο Κορυδαλικός νεοαριστοτελισμός και οι φιλοσοφικές του συνδηλώσεις», σ. 110, ο οποίος διακρίνει την κρίση του αριστοτελισμού σε τρεις φάσεις, ως ακολούθως: 1) Τη διαμάχη Νικολάου Ζερζούλη και του Δωρόθεου Λέσβιου κατά το 1745, 2) Την αρνητική κρίση και αποτίμηση του Ευγενίου Βούλγαρη, και 3) Τη σφοδρή επίκριση του αριστοτελισμού από τον Μοισιόδακα.

⁸²⁴ Πβ. Αγγελική Χατζημιχάλη, «Οι εν τω Ελληνοσχολείω Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες», *Ηπειρωτική Εστία*, 15 (1940), 59-158, σσ. 94-140, ο Νικόλαος Κυριακού Τζερετζέλης-Τζιαρτζούλης ή Νικόλαος Κυρ(ια)κού-Κύρκου ή Νικόλαος Κυριακού Τζερετζέλης, γεννήθηκε στο Μέτσοβο Ιωαννίνων περί το 1728 και μαθήτευσε κοντά στον Μπαλάνο Βασιλόπουλο. Χρημάτισε διδάσκαλος στην Τρίκη (1740-1750) και ύστερα μετέβη στην Βενετία, όπου διδάχθηκε όλες τις επιστήμες, καθώς και την λατινική, ιταλική και γαλλική γλώσσα, φιλοσοφία, μαθηματικά και ιατρική. Επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια απεστάλη στην Αθωνιάδα προς αντικατάσταση του Ε. Βούλγαρη. Στο Μέτσοβο όπου δίδαξε φυσικές επιστήμες με πειραματικά όργανα, «που σαν ήλθε στο Μέτσοβο έφτιαξε κάτι μηχανήματα που έκαναν μπουμπουνίσματα, χαλάζι, βροχή...». Στα Ιωάννινα παράδιδε μαθήματα κατά τα έτη 1748-1750, ως υποδιδάσκαλος στη Σχολή Γκιόνμα. Μετέβη στην Ακαδημία του Ιασίου όπου δίδαξε μέχρι το 1773, όπου και απεβίωσε. Πβ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σσ. 495-496, όπου υπάρχει και εργογραφία του· Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σσ. 499-500, όπου έχει και την εργογραφία, Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 63· Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική*

κορυδαλισμού και της πορείας προς την υποδοχή της νεώτερης επιστήμης και της φιλοσοφίας. Ο Ν. Τζερτζούλης ήταν ένας από τους πολυμαθέστατους λογίους του καιρού του, και ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ τον συναριθμεί με τον Ευγένιο Βούλγαρη και το Νικηφόρο Θεοτόκη⁸²⁶.

Στον αγώνα για την επικράτηση των νεωτερικών σχημάτων σκέψης το προβάδισμα κατέχουν η Ήπειρος και η Μακεδονία, γιατί η ανάδειξη διδασκάλων φιλοσοφικών μαθημάτων, που πρωταγωνίστησαν στα ανώτερα σχολεία του Γένους, επέτρεψαν στον ανερχόμενο κόσμο των εμπόρων να διαμορφώνει πιο σθεναρά τις δικές του προτάσεις για το πρόγραμμα σπουδών των νέων. Έτσι προβάλλεται ο κόσμος των εμπόρων⁸²⁷ στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας και μετατοπίζεται το

Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821, Τόμ. Β', σ. 31· G. P. Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830)*, σσ. 127-130· Μιχαήλ Γ. Τρίτος, «Νικόλαος Τζαρτζούλης – Ο μεγάλος Μετσοβίτης διδάσκαλος του Γένους», *Ηπειρωτική Εστία*, 32 (1983), 56-66. Κατά τον Γ. Ζαβίρα, *Νέα Ελλάς*, σ. 495, χρημάτισε διδάσκαλος Τρίκκης «υπέρ τα 12 έτη» (ca 1735-1748). Πβ. Κ. Μ. Κούμας, *Επιστολή προς Φραγκίσκον Κ. Μαύρον*, σ. ι', σημ. α: Κατά τη διάρκεια των σπουδών του στην Ιταλία διδάχθηκε τα νεώτερα μαθήματα της πειραματικής φιλοσοφίας και τη νεώτερη φιλοσοφία και κατά την επιστροφή του στην πατρίδα επαινείτο για τη σοφία του.

⁸²⁵ Λίνος Γ. Μπενάκης, «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού Αριστοτελισμού στον Ελληνικό χώρο. Αμφισβήτηση και υπεράσπιση του Φιλοσόφου στον 18ο αιώνα. Νικόλαος Ζερζούλης – Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία*, 7 (1977), 416-454, σσ. 423-427. Ο Δωρόθεος Λέσβιος (+1770 περίπου) δίδαξε στην Κωνσταντινούπολη και χαρακτηρίζονταν ως «άριστος ελληνιστής» και «δεινός φιλόσοφος». Ανήκε στη συντηρητική μερίδα των λογίων, οι οποίοι έμειναν πιστοί στην κορδαλική παράδοση και αντιτάχθηκε στις νεωτερικές ιδέες και στις πειραματικές επιστήμες που εισήχθηκαν στις ανώτερες σχολές. Αναφέρεται ως «διδάσκαλος των Γραμματικών»(1721-1726), «διδάσκαλος των αριστοτελικοσχολαστικών μαθημάτων» και σχολάρχης της Πατριαρχικής Ακαδημίας. Το 1759 διαδέχθηκε τον Ευγένιο Βούλγαρη

⁸²⁶ Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. κα': «ένας Βούλγαρης Ευγένιος εις το Βυζάντιον, ένας Θεοτόκης Νικηφόρος εις την Κέρκυραν, ένας Ζορτούλιος Νικόλας εις τον Αθωνα, είναι οι πρώτοι λογάδες, άξιοι και οι τρεις να συγγράφουν, κι να παραδίδουν με ακρίβειαν πάσαν επιστήμην».

⁸²⁷ Βλ. Φ. Ηλιού, *Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν Σου*, σ. 8. Οι έμποροι συγκροτούσαν μια κοινωνική ομάδα η οποία αποτελούσε το στήριγμα για τα εγχειρήματα του Διαφωτισμού.

κέντρο βάρους από τις περιγρηπικές αυλές των παραδουνάβιων ηγεμονιών και από τους κύκλους του Οικουμενικού πατριαρχείου.⁸²⁸

β) Η παρουσία του Νικολάου Ζερζούλη

Από τα τέλη του 17^{ου} με αρχές του 18^{ου} αιώνα συντελούνται στη νεοελληνική σκέψη διεργασίες που συμβάλλουν στη μεταστοιχείωση του σημασιολογικού περιεχομένου των φιλοσοφικών προβλημάτων και αναδύουν έναν νέο τρόπο προβληματοθεσίας που αντιπροσωπεύεται από τον René Descartes (1596-1650), ο οποίος τρόπος συναντά τη μακραίωνη αριστοτελική παράδοση. Στο πλαίσιο αυτό το έργο του René Descartes προβλήθηκε ως ο θεωρητικός αντίποδας του εμπειρισμού κάθε εκδοχής, όπως είχε συγκεφαλαιωθεί από τον John Locke (1632-1704) και αποτελούσε μια δικλείδα ασφαλείας απέναντι στην αυθεντία της Αγίας Γραφής και του γεωστατικού κοσμοειδώλου.⁸²⁹

Η γενικότερη αντιπαράθεση καταγράφει τα «δικαιώματα» των Καρτεσιανών και αποκαθιστά τους νεωτερικούς χωρίς τελικά να θίγει τους προγενέστερους ή τους σύγχρονους Αριστοτελικούς.⁸³⁰ Στον τομέα αυτό ο Νικόλαος Ζερζούλης (1706/1710-1772/1773) καταγράφει με διαφορετική διάσταση την αντιπαράθεση Αριστοτελικών και Νεωτερικών, καθόσον αυτός είναι αιχμηρός και άκρως προσβλητικός για τους

⁸²⁸ Βλ. Νίκος Κ. Ψημμένος, «Το στοιχείο της αντιπαράθεσης ως κύριο γνώρισμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο: Β. Π. Καραγιάννης (επιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (Απόπειρα μίας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, 425-437, σσ. 428-429.

⁸²⁹ Κ. Θ. Πέτσιος, «Το φιλοσοφικό έργο του Edmundus Purchotius και το *Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής* του Βικεντίου Δαμοδού», σσ. 69-71, 91-92· πβ. Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Η επιστημονική θεωρία ως απλή υπόθεση: Θρησκευτική πολεμική εναντίον των επιστημονικών ιδεών», *Τα Ιστορικά – Historica*, 6 (1989), 412-423.

⁸³⁰ Πβ. Β. Μπόμπου-Σταμάτη, «Εισαγωγή», στο: *Βικέντιος Δαμοδός, Συνταγμάτιον της μεταφυσικής*, σ. xi. Στο έργο του Δαμοδού συναντάμε τις πρώτες καταβολές συγκεκριμένου της παραδοσιακής και της νεωτερικής σκέψης και στο επίπεδο της γνωσιοθεωρίας. Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 18. Στο έργο αυτό, ο Δαμοδός ακολουθεί τη γνωστή μεθοδολογία του, δηλαδή την παράθεση της γνώμης των «περιπατητικών» και στη συνέχεια της «γνώμης των νεωτέρων», συνήθως του Καρτεσίου και των καρτεσιανών.

συγχρόνους του Έλληνες Αριστοτελικούς⁸³¹ που επέμεναν στα ξεπερασμένα σχήματα σκέψης.

Κατά τα χρόνια της διδακτικής του παρουσίας στα Ιωάννινα (1749-1750)⁸³², φαίνεται ότι μορφοποίησε και τις πνευματικές του ανησυχίες και σ' αυτό συνέβαλε και η απήχηση της νεωτερικής σκέψης του Ευγένιου Βούλγαρη που δίδασκε τον καιρό εκείνο στη Μαρουτσαία Σχολή των Ιωαννίνων. Η διδασκαλία των νεωτερικών μαθημάτων από τον Βούλγαρη και η επαφή μαζί του, υπήρξε το έναυσμα για να μεταβεί στην Ιταλία, «εκεί όπου εδιδάχθη και ο Ευγένιος, και τώντι μετέβη εις Ευρώπην, και έλαβεν παιδείαν ικανήν, την οποίαν επιμελώς μετέδωκεν εις τους συμπολίτας του».⁸³³

Ο τρόπος του Φιλοσοφείν γίνεται κατανοητός από τον Ζερζούλη μέσα από την αντίθεση στην «αυθεντία» και στο «αυτός έφα»⁸³⁴, από την επιστημονική και διεξοδική αντιπαράθεση της αλήθειας, αλλά και από την απροκατάληπτη αναζήτηση⁸³⁵. Η προγραμματική αυτή φιλοσοφική

⁸³¹ Πβ. Ν. Ψημμένος, «Το στοιχείο της αντιπαράθεσης ως κύριο γνώρισμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σσ. 430-431.

⁸³² Κατά τον χρόνο διδασκαλίας του στα Ιωάννινα φαίνεται πως συνέγραψε και το έργο του με τίτλο «Θέατρον Πολιτικών». Πβ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 62, που αναφέρει σχετικά τα εξής: «...ημείς δε ενετύχομεν συγγράματι αυτού επιγραφομένω «Θέατρον Πολιτικών», όπερ ιδιοχείρως υπό του συγγραφέως γέγραπται και ανήκει ήδη τη οικογενεία Τσανάκα του εκ Μετσόβου.

⁸³³ Βλ. Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, Τόμ. Γ': *Πλούτος ή εμπόριον*, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Μ. Π. Περίδου, 1870, σ. 291. Η στάση αυτή του Ν. Ζερζούλη, η αποχώρηση του δηλαδή από τη Μαρουτσαία σχολή, εκλαμβάνεται από τον Γεώργιο Αινιάν Μαυρίλο Τυμφορητού 1788-Αθήνα 1848), ως μία άρνησή του να υποταχθεί στις διαδικασίες μάθησης της Μαρουτσαίας Σχολής Ιωαννίνων. Νικολάου Ζερζούλη, *Επιστολή προς Μπαλάνον Βασιλόπουλον* («Αντιπελάργησις», Βιέννη 1816, σσ. 46-51), Επιμ. Νίκου Κ. Ψημμένου, Ιωάννινα, Ζωσιμαία Δημόσια Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων, 2000, σ. 16.

⁸³⁴ Ν. Ζερζούλης, *Επιστολή προς Μπαλάνον Βασιλόπουλον*, στο κείμενο της επιστολής, σ. 48: «Εις τα τοιαύτα συχνάκις ευρίσκομαι, άγισ διδάσκαλε, και διαλέγομαι αποκρινόμενος ως δυνατόν, αμί τι να κάμωμεν, οπού ό,τι ειπούν αυτοί, και αν είναι και παράλογον, πάντες οι ακούοντες συγκατανεύουσιν με δίκαιον του αυτός έφα. Ηάς όμως τις μας ακούει, έστωντας να είναι παρ' αυτοίς περιφρονούμενοι εις τον παρόντα αιώνα οι Έλληνες».

⁸³⁵ Ο.π., «Στέλνονται μετ' ου πολλάς και τα προς τον Έυλερ, και ο Θεός να τους φωτίση να κρίνουν απαθώς την αλήθειαν» και σ. 45: «Διά τι μετρούντες τους Έλληνας τώρα

θέση του Ζερζούλη αποτελεί τον οδοδείκτη του φιλοσοφείν που καταλαμβάνει τόσο το περιεχόμενο, όσο και τη μέθοδο και για το λόγο αυτό εγγράφεται στο νεωτερικό τρόπο σκέψης που αποσκοπεί στην ανεύρεση και εξιχνίαση της αλήθειας και της φύσης των όντων, μη αποδεχόμενοι, κατά τη διερεύνηση, τις απόψεις του Αριστοτέλη ή άλλων φιλοσόφων⁸³⁶. Οι Περιπατητικοί επεδίωκαν να διατηρήσουν την αυθεντία του Αριστοτέλη, αλλά και κάθε αυθεντία που χαρακτήριζε τη διδασκαλία των φιλοσοφικών μαθημάτων στα ανώτερα σχολεία και αυτόν τον τρόπο σκέψης επεδίωκε να αποκηρύξει ο Ζερζούλης.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Ζερζούλης παροτρύνει όσους επιθυμούν να εξιχνιάζουν την αλήθεια και την φύση των όντων, οδηγεί σε αμφισβήτηση οποιασδήποτε αυθεντίας, ακόμη και αυτής του Αριστοτέλη. Ο τρόπος αυτός συμπληρώνει τη σκέψη του Μεθόδιου Ανθρακίτη, όπως αποδεικνύεται από την επιστολή του «Προς τους άρχοντες των Ιωαννίνων»⁸³⁷ και του Αναστάσιου Παπαβασιλόπουλου⁸³⁸ που δίδασκε βασικές αρχές της καρτεσιανής φιλοσοφίας και μέρος της *Logique de Port Royal*.

Ι) Το φιλοσοφικό έργο του Νικολάου Ζερζούλη και η αντιπαράθεσή του με τους Νεώτερους Περιπατητικούς

χωρίς σπουδήν, και σπουδαστήρια, από το άλλο μέρος προκατειλημμένοι από το αδύνατον και τον απελπισμόν της ευρέσεως του αυτού προβλήματος».

⁸³⁶ Βλ. Λ. Μπενάκης, «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού Αριστοτελισμού στον Ελληνικό χώρο», σ. 441, στ. 10 στο κείμενο της επιχειρηματολογίας του Ζερζούλη προς τον Δωρόθεο Λέσβιο: «Ω αθλιότητος φιλοσόφου από υπολήψεως φιλοσοφούντος ανθρώπων, ου μην δ' από αληθείας εφέσεως. Ουκ Αριστοτέλους ή άλλου ρήματα εν τω φιλοσοφείν, αλλ' αλήθειαν και φύσιν όντων θηράσθαι, εξερευνάν και εξιχνιάζειν οφείλομεν. ου γαρ δέον τω φιλοσοφούντι τοις του διδασκάλου ρήμασιν επομνύναι, αλλά τη φύσει τω λόγω εισδύναι».

⁸³⁷ Πβ. Α. Αγγέλου, «Η δίκη του Μεθόδιου Ανθρακίτη (όπως την αφηγείται ο ίδιος)», σ. 173, που τους παρότρυνε να διαμηνύσουν προς το Πατριαρχείο ότι δεν τους «μέλει... ό,τι φιλοσοφίαν κι' αν μελετά... ή την του Πλάτωνος ή Αριστοτέλους, ή παλαιάν ή νέαν φιλοσοφίαν».

⁸³⁸ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ανθρωπολογία και Γνωσιοθεωρία στις απαρχές του 18^{ου} αιώνας: Descartes και Νεοελληνική σκέψη», σ. 51.

Το ζωηρό πνεύμα του Ζερζούλη αποτυπώνεται στην επιστολή του⁸³⁹ που επιγράφεται «γενναία απάντησις», στην οποία εκδιπλώνει την οφειλή των φιλοσόφων, την οποία πρώτος είχε χαράξει πρώτος ο Ανθρακίτης⁸⁴⁰, ο οποίος ήρθε σε ανοιχτή σύγκρουση με τους Περιπατητικούς και μάλιστα για ζητήματα της σχολικής πράξης. Από τη σύγκρουση αυτή μπορούμε να εικάσουμε ότι η εισαγωγή στα σχολεία του υπόδουλου Γένους της διδασκαλίας των νεωτερικών μαθημάτων είχε προκαλέσει σε κάποιο βαθμό ενόχληση.⁸⁴¹ Ας μη ξεχνάμε ότι ο Ν. Ζερζούλης κατά τη διάρκεια των σπουδών του στην Ιταλία ήρθε σε επαφή με τα πολύμορφα ρεύματα των ιδεών που άπτονται της πειραματικής φυσικής και των νευτώνειων αντιλήψεων. Μέσα από τη μετάφραση των θέσεων του Ολλανδού Petrus van Musschenbroek (1692-1761), αποδικνύει ότι έχει εμβαθύνει στη νεότερη μαθηματική φυσική, στη μηχανική, στην αστρονομία και στις επί σε πεδία της φυσιολογίας.⁸⁴²

⁸³⁹ Πβ. Α. Χατζημιχάλη, «Οι εν των Ελληνοσχολείω Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες», σσ. 127-128: «Του Σοφολογιωτάτου Διδασκάλου Νικολάου Κυριακού του Τζαρτζούλη, καθ' ου η ανωτέρω επιστολή εγράφη, γενναία απάντησις... Επειδή ο την επιστολήν γράψας Περιπτητικός ουτοσί, προς τοις άλλοις πλείστοις οις αγνοείς και τους των διαλεκτικών κανόνας και όρους ουκ οίδε, και εξ αυτών προοιμίω ημάς υβρίζει αξίως εαυτού, φιλοσοφικώς φθέγγεσθαι μη μεμααθηκώς και λεοντήν φέροντας όνους αποκαλεί πολλαχού δε και τυφλώττοντας και αμαθείς και αναισθήτους και κούφους και ασυλλογίστους και μύρια όσα καταχέει ημών, ίν' ούτως υβρίζων, δόξη γενναίως, εγώ μεν αυτόν ου μιμήσομαι».

⁸⁴⁰ Πβ. Ν. Ζερζούλης, *Επιστολή προς Μπαλάνον Βασιλόπουλον*, σ. 23, σημ. 37, όπου θεωρεί ως την «πρωτοχάραξη» της αντιπαράθεσης την καταγράφουμε στον Μεθόδιο Ανθρακίτη και όχι στον Μαυροκορδάτο, καθόσον ο λόγος του Μαυροκορδάτου αποτελεί μια διαπίστωση θεωρητικού χαρακτήρα από την οποία λείπει το στοιχείο της αντιπαράθεσης προς του σύγχρονους του Έλληνες διδασκάλους αριστοτελικο-σχολαστικών μαθημάτων. Πβ. επίσης Ν. Ψημμένος, «Το στοιχείο της αντιπαράθεσης ως κύριο γνώρισμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού»· Κώστας Θ. Πέτσιος, «Η Επιστολή του Νικολάου Ζερζούλη προς τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο (1754)», *Δωδώνη*, 29/Γ' (2000), 103-118.

⁸⁴¹ Πβ. Α. Μπενάκης, «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού Αριστοτελισμού στον Ελληνικό χώρο», σ. 432, σημ. 53. Ο Ζερζούλης επιτίθεται με δριμύτητα, οξύ και δηκτικό ύφος εναντίον αυτών που θέλουν να λέγονται νεωτερικοί και οι οποίοι «φαυλίζουσιν» και τολμούν να διαψεύσουν τον Φιλόσοφο: «...διδάσκοντες... οία ευφραίνει μεν τους απλουστέρους, γέμοντα δε πάσης αηδίας και ναυτίαν τοις ευ φρονούσιν εμποιούνται... έμαθον γαρ υβρίζειν και αχαλίνωτον έχειν την γλώτταν».

⁸⁴² Πβ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Νικόλαος Ζερζούλης (ca. 1710-1773) – Petrus van Musschenbroek (1692-1761). Νέα στοιχεία», *Ο Εραμιστής*, 23 (2001), 48-96, σσ. 57, 62.

Το γεγονός ότι ο Ζερζούλης δεν αναγνώριζε την «αυθεντία» δεν σημαίνει ότι απέριπτε ό,τι προσφερόταν από την παραδοσιακή σκέψη που διδάσκονταν στα σχολεία του Γένους. Η προσπάθεια του Ζερζούλη κατατείνει στον διαχωρισμό της πραγματικής διδασκαλίας του Αριστοτέλη από την παρερμηνεία και κατηγορεί τους αντιπάλους του για την τυπολατρεία και την απομάκρυνσή τους από την ουσία, καθόσον μένουν προσκολλημένοι στην εξωτερική (γραμμαματική) επεξεργασία των κειμένων και «περί ταύτην μόνον την πολυάσχολον και πολυετή ματαιότητα κατασκελετεύουσιν εαυτούς»⁸⁴³.

Στη διαμάχη του με τον Δωρόθεο Λέσβιο το 1759 διαλέγεται «περιπατητικώς» χρησιμοποιώντας τη δική του διάλεκτο με την αναφορά ότι και αυτός ο ίδιος είναι και γνώστης και διδάσκαλος της αριστοτελικής φιλοσοφίας και των σχολιαστών του Φιλοσόφου⁸⁴⁴. Ο Ζερζούλης ήταν μεταξύ εκείνων που κατηγορούσαν οι Περιπατητικοί και αυτό στάθηκε η αφορμή να τους αντικρούσει με δριμύτητα και δηκτικότητα δίνοντας «γενναία απάντηση» και χαρακτηρίζοντάς τους ως αμαθείς και απείρους της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης⁸⁴⁵, οι οποίοι διδάσκουν την

⁸⁴³ Πβ. Α. Μπενάκης, «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού Αριστοτελισμού στον Ελληνικό χώρο», σ. 438: «Οι περί λεξίδια και μόρια διαλέκτου και την ταύτην τεχνολογίαν αεί ασχολούμενοι και περί ταύτην μόνον την πολυάσχολον και πολυετή ματαιότητα κατασκελετεύοντες εαυτούς... (Ούτοι) κατακηλούσι και θέλγουσι τα μειράκια επί την πολυάσχολον ματαιότητα της πολυχρονίου και απείρου κατ' αυτούς Γραμματικής...και γε ει ταύτην φθάσασα η του κόσμου τούτου γενησομένη συντέλεια (...) προσανακόψει τον καθ' εκάστην της Γραμματικής πολύπλοκον και ποικίλον ματαίως άλλως και άλλως συνυφαινομένου και ουδέοτε τελειούμενον άλλον της Πηγελόπτης ιστόν...»

⁸⁴⁴ Ο.π., σσ. 435-436: «Καγώ γαρ τοις εκείνου ενασχόλημαι λίαν και την εκείνου και εδιδάχθην και εδίδαξα φιλοσοφίαν κατά τε Αμμώνιον και τον Φιλόπονον Ιωάννην, κατά τον Ψελλόν τε και Μαγεντινόν και τον Ροδινόν Ανδρόνικον, τον δεύτερο αποκληθέντα Αριστοτέλην, και τον Ευστράτιον Νικαίας επίσκοπον και τον Κορυδαλλές και Κούρσουλαν Νικόλαον και άλλους, και μάλιστα μαθηματικών ων εγκρατής, ουχ' ως υμείς οι αγεωμέτροι και αγεωμετρήτως τοις εκείνου προσβάλλοντες...».

⁸⁴⁵ Πβ. Α. Χατζημιχάλη, «Οι εν των Ελληνοσχολείω Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες», σσ. 128-129: «Ανύπαρκτα ω Γεννάδα; Τάχα μεν ουκ απεικότως προενεγκείν ετόλμησας την τοιαύτην από σου στόματος λέξιν; (δοκείς δ' από τρίποδος φθέγγεσθαι) τα γαρ κατ' επίνοιαν κατά σε περιπατητικά αναπλάσματα, ταύτα ύπαρξιν έχειν δικεί σοι, ου μην δε τα πράγματα».

πολύπλοκη και ποικίλη Γραμματική που μοιάζει με τον ιστό της Πηνελόπης, ο οποίος δεν τελειώνει ποτέ .

Στην απόπειρά του να υπερβεί την παραδοσιακή αριστοτελική φιλοσοφική σκέψη και να προτείνει και νέα σχήματα, διατυπώνει τη θέση ότι είναι ανάγκη να έχουμε υπόψη μας και τον Πλάτωνα, τον Δημόκριτο και όλους γενικά τους παλαιούς φιλοσόφους γιατί κριτήριό μας πρέπει να είναι πάντα η αλήθεια και αυτή δεν μπορεί να προέρχεται μόνο από τον Αριστοτέλη, την αναμάρτητη αυθεντία, γιατί ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς μας έχει διδάξει πώς να χρησιμοποιούμε την «θύραθεν φιλοσοφία»⁸⁴⁶. Η κριτική της αριστοτελικής φιλοσοφίας δεν είναι ούτε νεωτερισμός, ούτε απεμπόληση της προγονικής φιλοσοφίας, αφού και οι νεώτεροι αναγνωρίζουν την οφειλή προς τους αρχαίους Έλληνες.

Από την άποψη της οξύτητας και της δηκτικότητας των αντιπαραθέσεων του ο Νικόλαος Ζερζούλης μπορεί να τοποθετηθεί στην πρώτη περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, με την ευρεία έννοια, κατά την οποία επικρατούσε η οξεία σύγκρουση μεταξύ των δύο τρόπων σκέψης, της σχολαστικής και της νεωτερικής και την υπεράσπιση των νεωτέρων είχε αναλάβει ο Μεθόδιος Ανθρακίτης. Από την άποψη της διδακτικής δραστηριότητας εντάσσεται στη δεύτερη περίοδο όπου παρουσιάζεται ένας συγκεκριασμός του παραδοσιακού και του νεωτερικού τρόπου σκέψης. Αν λάβουμε όμως υπόψη τις μεταφράσεις⁸⁴⁷ που

⁸⁴⁶ Πβ. Α. Μπενάκης, «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού Αριστοτελισμού στον Ελληνικό χώρο», σσ. 440-441: «Τι μη και τω θείω κατακολουθείς Πλάτωνι, τω και διδασκάλω Αριστοτέλους, και τω σοφώ Δημόκριτω, ...ο δ' εν Τιμαίω, αμφοτεροι οίονται και δεικνύουσι παντί σώματι ενυπάρχειν βαρύτητα, μηδενός εξαιρουμένου καν η των πλησίων ημών κειμένων, καν η των μακράν αποκειμένων; Μων Αριστοτέλης μεν Έλλην, Πλάτων δε ου, η μούσα της αττικής ευγλωτίας; Ή Αριστοτέλους μεν Έλλην, Δημόκριτος δ' ου; ... τοις γαρ φιλοσοφείν ορθώς βουλομένοις, χρηστέον τη θύραθεν φιλοσοφία ώσπερ τοις καρύοις, η φησιν ο ιερός Στρωματεύς σοφώτατος Κλήμης ο Αλεξανδρεύς...».

⁸⁴⁷ Πβ. Ν. Ζερζούλης, *Επιστολή προς Μπαλάνον Βασιλόπουλον*, σ. 34 και σημ. 67. Ο Ζερζούλης άρχισε από το 1740 να μεταφράζει έργα του Νεύτωνα, του Petrus van Musschenbroek, του Christian Wolff και του Friedrich Christian Baumeister, τα οποία παρέδιδε «τοις Ελλήνων παισί και εαυτού μαθηταίς». Για την εργογραφία του Ζερζούλη,

πραγματοποίησε και αφορούν έργα σημαντικών λογίων της δυτικής διανόησης, ο Ζερζούλης θα μπορούσε να τοποθετηθεί και στην τρίτη περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται από την πλήρη επικράτηση της νεωτερικής σκέψης⁸⁴⁸.

Στη επιστολιμαία φιλοσοφική διαμάχη του Ζερζούλη με τον Δωρόθεο Λέσβιο (†1773) διερευνάται ο ορισμός του βαρέως και του κούφου κατά τον Αριστοτέλη και επιγράφεται «Απορίες Νικολάου του εκ Μετζόβου προς Δωρόθεον»⁸⁴⁹. Το κείμενο αυτής της επιστολής είναι το πρωιμότερο, έχει χαρακτήρα εριστικό, απευθύνεται στο άκρατο αριστοτελισμό του Δωρόθεου και επιχειρείται η περιαγωγή του Δωρόθεου σε δύσκολη θέση να δεχθεί την αυθεντία του Αριστοτέλη πάνω από τη διδασκαλία της Θείας Γραφής ειδάλως να παραδεχθεί ότι «ψεύδεται ο Αριστοτέλης».⁸⁵⁰

Στην ανάπτυξη του Ζερζούλη για το ζήτημα περί του βαρέως και του κούφου⁸⁵¹ επισημαίνεται το αληθινό πνεύμα της «αντιπεριπατητικής» πολεμικής του, η οποία στρέφεται όχι εναντίον του Φιλοσόφου τον οποίο μελέτησε πολύ καλά και τον εκτιμά, αλλά εναντίον των συγχρόνων του

βλ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, σ. 496· Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 500· Α. Χατζημιχάλη, «Οι εν τω Ελληνοσχολείω Μετζόβου διδάξαντες και διδαχθέντες», σσ. 120-121.

⁸⁴⁸ Βλ. Ν. Ζερζούλης, *Επιστολή προς Μπαλάνον Βασιλόπουλον*, σσ. 33-34.

⁸⁴⁹ Α. Μπενάκης, «Ανέκδοτο κείμενο του Νικολάου Ζερζούλη», σσ. 90-93. Το κείμενο αυτό τοποθετείται γύρω στα 1745 όταν άρχισε η φιλοσοφική αντιπαράθεση μεταξύ των ετών 1740-1750. Το κείμενο περιέχει συνολικά 41 «απορίες», εκ των οποίων οι 10 είναι καθαρά θεολογικές, οι 7 καθαρά φιλοσοφικές, οι 6 είναι φιλοσοφικές με θεολογικό περιεχόμενο, οι 19 αφορούν τις επιστήμες και 1 είναι γραμματική.

⁸⁵⁰ Ο.π., σ. 91, όπου μεταγράφει τις «απορίες» του Ζερζούλη και σε αυτές με αριθμό ιε', ιστ', ιζ', ιη', ιθ', κ', κα', κε', κη', κθ', λα', .

⁸⁵¹ Πβ. Α. Μπενάκης, «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού Αριστοτελισμού στον Ελληνικό χώρο», σσ. 431-432, όπου αναφέρει πως η διαμάχη του Ζερζούλη με τον Δωρόθεο άρχισε με ένα σύντομο κείμενο ενός ανώνυμου Περιπατητικού της Κωνσταντινούπολης, με αποδέκτη έναν «λογιώτατον αδελφόν Ευστάθιον», που χρονολογήθηκε σε σωζόμενο απόγραφο του 1759 και που αναφερόταν στην έννοια της βαρύτητας και ειδικότερα στην αμφισβήτηση από τους «νεωτέρους» της «περιπατητικής αρχής ότι το πυρ είναι «κούφον απλώς».

«περιπατητικών», οι οποίοι, αφ' ενός μεν τον γνωρίζουν λίγο,⁸⁵² αφ' ετέρου δε παραμένουν άγνοια προσκολλημένοι σε θέσεις τις οποίες οι νεώτεροι φυσικοί και φιλόσοφοι έχουν αποδείξει ότι είναι αστήριχτες.

Στο κείμενο κατηγορούνται οι «νεώτεροι» ότι διδάσκουν» ανύπαρκτα και μυθώδη... γέμοντα δε πάσης αηδίας», «φαυλίζουσι» ένα από τα αριστοτελικά «αξιώματα» και τολμούν να διαψεύσουν τον Φιλόσοφο. Η θέση τους είναι ότι όλα τα στοιχεία είναι βαρέα, άρα και το πυρ και ο συλλογισμός τους αυτός χαρακτηρίζεται ως «ασυλλόγιστος» και η αμφισβήτηση αυτή στηρίζεται στην αναγωγή της βαρύτητας από τους νεωτέρους στη ύλη, ότι δηλαδή «η βαρύτης προέρχεται εκ της ύλης, όθεν και το πυρ ον άυλον ανάγκη έχειν και βαρύτητα».⁸⁵³

Η απάντηση του Ζερζούλη⁸⁵⁴ είναι ανάλογη σε κάθε επικριτική φράση του «ανωνύμου» Περιπατητικού συγγραφέα, υποδηλώνοντας το χριστιανικό και φιλοσοφικό του ήθος.⁸⁵⁵ Υπερασπίζεται ως ένα βαθμό την πραγματική διδασκαλία του Αριστοτέλη⁸⁵⁶ από τα περιπατητικά φιλοσοφήματα των σημερινών αντιπάλων του,⁸⁵⁷ οι οποίοι από την τυφλή προσκόλλησή τους στο Φιλόσοφο, συχνά τον παρερμηνεύουν. Αμφισβητεί την άποψη των αντιπάλων του, ότι δηλαδή η θέση του Αριστοτέλη⁸⁵⁸ περι

⁸⁵² Ο.π., σ. 428: «Τινές των νεωτέρων, ή μάλλον φιλονέων,...διδάσκουσι ανύπαρκτα τινα και μυθώδη... Οι τοιούτοι φαυλίζουσι τινα των του Φιλοσόφου αξιωμάτων, ων εν έστι και η του πυρός κουφότης, λέγοντες, λέγοντες εψεύσθαι τον Φιλόσοφον κανταύθα...».

⁸⁵³ Ο.π., σσ. 432-433.

⁸⁵⁴ Ο.π., σ. 433. Το χειρόγραφο βρίσκεται στη Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία και αποτελείται από 48 σελίδες.

⁸⁵⁵ Ο.π., σ. 434, σημ. 5: «Ότι λίαν μοι απαρέσκει τους εν Χριστώ αδελφούς υπ' αλλήλων υβρίζεσθαι, λοιδορείσθαι τε και διακωμωδείσθαι και διά των γραφομένων περιτρίμμα γίνεσθαι τοις παλαιοίς, ου γουν τούτο φιλοσοφούντων αλλά μάλλον προς αλλήλους διαλεγόμενους και ανακοινουμένους τα τοις παλαιοίς τε και νέοις ευρισκόμενα φιλοσόφοις, κριτάς γίνεσθαι τούτων και απωθείσθαι μεν τα ψεύδη, αιρείσθαι δε τα της αληθείας εχόμενα».

⁸⁵⁶ Ο.π., σ. 434, ο Ζερζούλης προβαίνει στην υπεράσπιση των «φύσει υπ' όψιν υπαρχόντων», «των φυσικών», «της φυσικής αληθείας».

⁸⁵⁷ Αυτόθι. Ο Ζερζούλης στέκεται απέναντι στα «κατ' επίνοιαν περιπατητικήν αναπλάσματα» και «ων την γνώσιν ο περιπατητικός ούτος αφήρηται».

⁸⁵⁸ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η Επιστολή του Νικόλαου Ζερζούλη προς τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο (1754)», σ. 113. Οι Περιπατητικοί αντίπαλοι του Ζερζούλη υιοθέτησαν τα

του κούφου αποτελεί αξίωμα, αλλά τονίζει πως αυτό είναι άποψη που χρήζει περαιτέρω αποδείξεων και ως εκ τούτου η κουφότης βρίσκεται μόνον στο κεφάλι των περιπατητικώς φιλοσοφούντων.⁸⁵⁹ Άρα οι ιδιότητες του κούφου, όπως ο Αριστοτέλης⁸⁶⁰ τις προσδιόρισε, «ούτ' ορθώς αυτώ νοηθείσαι ούτ' ορθώς ερμηνευθείσαι» και γι' αυτό το λόγο δεν είναι δυνατόν να γίνουν αποδεκτές «ως αυτάς αυτός ενόησεν, έλαβε και επλάσατο, αλλ' όπως κατά Δημόκριτον παρά των νεωτέρων και ημών ορθώς τε εκλαμβάνονται και άριστα ερμηνεύονται».⁸⁶¹ Η αντιπαράθεση του Ζερζούλη αξιοποιεί στοιχεία της περιπατητικής σκέψης, εμβάλλει τον προβληματισμό για την ορθότητα της σκέψης του Αριστοτέλη και εισάγει τη σπουδή των μαθηματικών.

Ο Ζερζούλης αναλύοντας τις θέσεις του έχει κατά νου τις απόψεις του Αριστοτέλη για τις ποιότητες, οι οποίες χαρακτηρίζονται «άδηλοι, ασαφείς και κεκρυμμένοι... ούτ' ορθώς αυτώ νοηθείσαι ούτ' ορθώς ερμηνευθείσαι» και προβαίνει στις δικές του διαπιστώσεις ισχυριζόμενος ότι «εάν ποιότης τις μη η εν τοις ούσι» δεν είναι δυνατόν «παρ' εκείνης ποιόν όλως ποιείν» και ότι οι λέξεις και οι φωνές (π.χ κούφον)

επιχειρήματα του Γεώργιου Σουγδουρή και των αριστοτελικών, ενώ η θέση των νεωτέρων θα εκπροσωπηθεί από τον Ζερζούλη με τον πλέον στοχαστικό και συγκροτημένο τρόπο.

⁸⁵⁹ Ο.π., σσ. 434-435: «παν το αμφιβαλλόμενον και ζητούμενον και μη παρὰ πάσιν εκ πρώτης της διανοίας επιβολής ομολογούμενόν τε και γινωσκόμενον αλλά δεόμενον αποδείξεως...άρα ψεύδη σοι λέγων αξίωμα το αποδείξεως πάντων δεόμενον...η τοιαύτη κουφότης εν τω εγκεφάλω μόνον των ούτω περιπατητικώς ούτω φιλοσοφείν».

⁸⁶⁰ Αριστοτέλους, *Περί Ουρανού*, βιβλίο Δ' 307b, 28 κ.ε.: «Περί δε βαρέως και κούφου, τι τ' εστίν εκάτερον και τις η φύσις αυτών, σκεπτέον, και διά τιν' αιτίαν έχουσι τας δυνάμεις ταύτας. Έστι γαρ η περι αυτών θεωρία τοις περι κινήσεως λόγοις οικεία.βαρὺ γαρ και κούφον το δύνασθαι κινείσθαι φυσικώς πως λέγομεν. (Ταις δ' ενεργείαις ονόματ' αυτών ου κείται, πλην ει τις οίοιτο την ροπήν είναι τοιούτον), του ιδίου, *Περί Ουρανού*, 311a 16: «Πρώτον μεν ουν διωρίσθω, καθάπερ φαίνεται πάσι, βαρὺ μεν απλώς το πάσιν υφιστάμενον, κούφον δε το πάσιν επιπολάζον».

⁸⁶¹ Κ. Θ. Πέτσιος, «Η Επιστολή του Νικόλαου Ζερζούλη προς τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο (1754)», σ. 435.

«λαμβάνονται επί τω την εν τη ψυχή μου ιδέαν του πράγματος του εν τοις ούσι παραστήσαι και σημάναι».⁸⁶²

Συνεχίζοντας την αντιπαράθεση ο Ζερζούλης επικαλείται την αριστοτελική θέση⁸⁶³ που αναφέρει ότι «τα εν τη φωνή των εν τη ψυχή παθημάτων σύμβολα», ότι δηλαδή τα στοιχεία του προφορικού λόγου, της φωνής, είναι σύμβολα αυτών που συμβαίνουν στο εσωτερικό της ψυχής, δηλαδή των αισθητών και νοητών εικόνων, καθώς και των αισθημάτων της χαράς και της λύπης. Και οι εικόνες είναι ομοιώματα των πραγμάτων του εξωτερικού κόσμου⁸⁶⁴, δηλαδή του Όντος. Συνεπώς, οι εικόνες αναφέρονται στο *Ον* το οποίο και ερμηνεύουν. Παρομοίως οι λέξεις που χρησιμοποιούμε για να εξωτερικεύσουμε το περιεχόμενο των εικόνων αναφέρονται και αυτές στο *Ον*, το οποίο με τη σειρά τους ερμηνεύουν.

Αναφερόμενος στο γεγονός ότι «το αισθήσει υποπίπτον εστίν η βαρύτης⁸⁶⁵, το δε κούφον⁸⁶⁶ απουσία βαρύτητος τσαύτης»⁸⁶⁷, ο Ζερζούλης

⁸⁶² Ο.π., σ. 436: «Κουφότητα τουτέστιν ποιότητα τινα θετικήν και απολελυμένην εν τοις φύσει ούσιν, ούτω θεωρουμένην έν τινι σώματι, ώστε όπου αν αύτη παρή, φερ' ειπείν εν τω πυρί, ως συ λέγεις, εν τούτω μηδόλω, μηδαμώς, παντάπασιν και κατ' ουδένα τρόπον ενυπάρχειν βαρύτητα, τουτέστιν εν όλω τω πυρί ομού συνηγμένω μηδ' ημιδράχμιον, ίν' ούτως είπω, θεωρείσθαι βάρους, αλλ' απλώς και απολελυμένως κούφον νοείσθαι, τοιαύτην κουφότητα ουκ αποδέχομαι. όπου γαρ ύλη, και βάρος τη ποσότητι ανάλογον εν τοις εξής αποδείξω».

⁸⁶³ Ο.π., σ. 436: «Επει γαρ κατά τον Αριστοτέλην τα εν τη φωνή των εν τη ψυχή παθημάτων σύμβολα, και τα μεν πράγματα προϋπόκειται και οίον τις βάσις έστι των νοημάτων και φωνών και γραμμάτων, τα δε νοήματα, επιδάν διά των αισυήσεων αναμαξάμενοι τα των πραγμάτων ινδάλματα ή γουν προϋποκείμενα εν τη φαντασία θεωρώμεν, εισί των πραγμάτων οίον εικόνες τινές και ομοιώματα, η φησι και Κορυδακλέυς, εγώ πυνθάνομαί σου, όταν κουφότητα λέγεις απλώς, διά της φωνής ταύτης τίνα εικόνα, τίνα ιδέαν, τι «ομοίωμα πράγματος», λέγω κουφότητας υπαρκτικής, έχεις εν τη ψυχή; Πάντως μεν ουδεμίας, αλλ' από της νοήσεως της βαρύτητος επί τι ανάπλασμα της επινοίας εξοκέλλεις ή μηδ' ανάπλασμα ειδικόν και μορφήν τινα έχον... Ωστε διά της νοήσεως της βατύτητος λέγεις κούφον ο μη έχει βαρύτητα, ου κατ' ευθείαν και αμέσω τη νοήσει επί τι ον της κουφότητος υφιατάμενον θετικώς έρχη ουδέ φαντασίαν και εικόνα πράγματος έξω υποπίπτοντος της αισθήσει έχεις εν τη ψυχή σου».

⁸⁶⁴ Αριστοτέλους, *Περί Ερμηνείας*, 16 a 4-7.

⁸⁶⁵ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 328. Αναφερόμενος στον ορισμό που δίνει ο Ζερζούλης για τη βαρύτητα στη μετάφραση των *Elementa Physicae*, φ. 174 β, αναφέρει τα εξής: «...δύναμις τις εστίν, ή ισχύς, υφ' ης αδιαλείπτως καθορώμεν τα σώματα εις την γην, ήτοι επί τα κάτω φερόμενα» πβ. του ίδιου «Νικόλαος Ζερζούλης (ca. 1710-1773) – Petrus van Musschenbroek (1692-1761)», σ. 86,

επικαλείται την αριστοτελική θέση ότι «ουδέν εν τω νω, ό μη πρότερον εν τη αισθήσει, κατ' αυτόν τον φιλόσοφον»⁸⁶⁸. Για τον προσδιορισμό της αλήθειας ο Ζερζούλης στρέφεται προς τη διδασκαλία του Δημόκριτου⁸⁶⁹, τον ημέτερον παλαιότατον Έλληνα φιλόσοφο και στον αγχινούστατον Νεουτόνιον⁸⁷⁰ και διευκρινίζει ότι η κριτική της αριστοτελικής διδασκαλίας δεν αποτελεί απεμπόληση της προγονικής κληρονομιάς και η αναζήτηση της αλήθειας πρέπει να στραφεί και στον «θείο» Πλάτωνα⁸⁷¹ και στο σοφό Δημόκριτο, με τον οποίο ταυτίζεται όσον αφορά το νόμο της ελεύθερης πτώσης των σωμάτων.⁸⁷²

όπου η μετάφραση του Ζερζούλη των *Elementa Physicae* του Petrus van Musschenbroek, φ82 παράγραφος 210: «Βαρύτης εστίν ισχύς η τα γήινα σώματα εν αέρι απλώ ή εν κενώ, εαυτοίς μεν ανέτως, ήτοι ασχέτως και επιτετραμένα και ελευθέτως εκ της ηρεμίας κάτω επί τον της γης ορίζοντα κατά κάθετον φέροντα».

⁸⁶⁶ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η Επιστολή του Νικόλαου Ζερζούλη προς τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο (1754)», σσ. 112-113. Η αντιπαράθεση για το «βαρύ» και το «κούφον» έχει μια ιστορικότητα στην ερμηνευτική προσπάθεια της αριστοτελικής φυσικής φιλοσοφίας και αυτή ανιχνεύεται στον Γεώργιο Σουγδουρή που όπως αυτός σημειώνει «δείκνυσι...η πείρα, ότι τα κουφότερα εισί και ανωφερότερα τα δε βαρύτερα κατωφερέστερα. Αρ' ουν η δύναμις αύτη, η άνω και κάτω φέρεται τα στοιχεία, η βαρύτης και η κουφότης εστί».

⁸⁶⁷ Πβ. Α. Γ. Μπενάκης, «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού Αριστοτελισμού στον Ελληνικό χώρο», σ. 437.

⁸⁶⁸ Ο.π., σ. 437. Πβ. Αριστοτέλους, *Περί αισθήσεως και αισθητών*, 445 b 17: «ου νοητά ουδέ νοεί ο νους τα εκτός μη μετ' αισθήσεως όντα» και του ίδιου, *Περί ψυχής*, Γ7 431 a 16-17: «ουδέν εν τω νω, ο ουκ ην πρότερον εν τη αισθήσει».

⁸⁶⁹ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 327-328. Ο Ζερζούλης στη στη χειρόγραφη μετάφραση του έργου του Musschenbroek *Elementa Physicae* χφφ. 63 α. ο Ζερζούλης επιδοκιμάζει τις απόψεις του Δημόκριτου και των νεοτέρων που αναφέρονται στη σωματιδιακή φύση της ύλης και το κενό την ύπαρξη του οποίου αποδεικνύει με μαθηματική απόδειξη. Πβ. επίσης Κ. Θ. Πέτσιος, «Νικόλαος Ζερζούλης (ca. 1710-1773) – Petrus van Musschenbroek (1692-1761)», σε συσχετισμό με τη μετάφραση του Ζερζούλη φ. 57 α παράγραφος 48: «Σώματα δε μεγάλα τα εκ μόνων μορίων μιας τάξεως συντιθεμένα, έσονται πάντη αλλήλοις ομογενή...».

⁸⁷⁰ Η διδασκαλία του Ζερζούλη για τη νευτώνεια φυσική περιλάμβανε επίσης τη σωματιδιακή αντίληψη της ύλης, την ύπαρξη του κενού και το νόμο της παγκόσμιας έλξης που ερμήνευσε την κίνηση των πλανητών γύρω από τον ήλιο. Η θεωρία του Αριστοτέλη για το κενό ανατράπηκε από τον Νεύτωνα.

⁸⁷¹ Βλ. Πλάτων, *Τίμαιος*, 62 C-63 E: «βαρύ δέ καί κούφον μετά τής τού κάτω φύσεως άνω τε λεγομένης εξεταζόμενου δηλωθείη σαφέστατα. φύσει γάρ δή τινας τόπους δύο είναι διειληφότας διχή τό πάν εναντίους, τόν μέν κάτω, προς ον φέρεται πάνθ' όσα τινά όγκου σώματος έχει, του δε άνω, προς ον ακουσίως έρχεται πάν, ούκ ορθόν ούδαμή νομίζειν», πβ. ό.π. 56b: «έτι τε έλαφρότατον, έξ ολιγίστων συνεστός των αυτών μερών».

⁸⁷² Πβ. Α. Μπενάκης, «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού Αριστοτελισμού στον Ελληνικό χώρο», σ. 444: «Ημείς κατά Δημόκριτον διαιρούμεν βαρύτητα βάρους, και

Έτσι λοιπόν ο Ζερζούλης στη «γενναία απάντησι» που έδωσε στην ανυπόγραφη επιστολή του Δωρόθεου, αφού επικαλείται και τους «νεωτέρους απανταχού της οικουμένης φιλοσόφους» συμπεραίνει ότι «το πυρ ουκ έστιν απλώς κούφον, αλλ' έχει το ανάλογον τη οικεία ύλη βάρος». Με τη θέση του αυτή ο Ζερζούλης αναπτύσσει άφοβα τις θέσεις της νεώτερης φυσικής και ταυτόχρονα καταδεικνύει περίτρανα την ανεπάρκεια των υποστηρικτών της παραδοσιακής σκέψης να κατανοήσουν σε βάθος τα κείμενα του Αριστοτέλη, τα οποία πεισματικά διδάσκονταν στα ανώτερα σχολεία του Γένους και προπάντων στην Πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης με βάση τα υπομνήματα του Κορυδαλέα.

Με τις «απορίες» του ο Ζερζούλης, αποδεικνύει ότι ήταν κάτοχος γνώσεων της νεώτερης επιστήμης και της φιλοσοφίας και αυτό αποτυπώνεται στις «απορίες» με αριθμό κβ', όπου αναφέρεται και διερωτάται για το μετέωρο των γαλαξιών και τις νέες αποκαλύψεις γι' αυτούς από τους «αληθείς φιλοσόφους», την κγ', όπου αναφέρεται στις αποκαλύψεις των πλανητών του Διός και του κρόνου, τους οποίους ο Αριστοτέλης τους αγνοούσε και την κστ', όπου επικαλείται τη δύναμη του μαγνήτη και τα θαυμάσια αποτελέσματά του.⁸⁷³

II) Η διδασκαλία της φυσικής

μάλλον μεν και ήττον βαρύτητα εν τοις σώμασιν ουκ αποδεχόμεθα, αλλ' αποδείκνυμεν μάλιστα, ότι εν άπασι τοις σώμασιν η βαρύτης εστίν ίση, απαραμείωτος τε και αναύξητος, τουέστιν του μάλλον και ήττον ανεπίδεκτος».

⁸⁷³ Πβ. Λ. Μπενάκης, «Ανέκδοτο κείμενο του Νικολάου Ζερζούλη», σ. 92: «κβ': «πως λέγει ο αυτός, ότι οι κομήται εισίν εν μετέωρον, και να μην υπερβαίνουσι το μέσον του αέρος, και πως ο γαλαξίας να είναι εν μετέωρον, αφ' ου ωράθησαν και εγνώσθησαν φανερά τι πράγμα είναι από τους αληθείς φιλοσόφους;

κγ': «Πως θέλει αρνηθή τους δορυφόρους των πλανητών του διός και του κρόνου, οπού φαίνονται τώρα αναμφιβόλως και ο Αριστοτέλης ουδέ τους εφαντάσθη;

Κστ': «Πως εξηγείται η δύναμις του μαγνήτου και τα τόσα θαυμάσιά του αποτελέσματα, οπού την σήμερα φαίνονται ενεργούμενα».

Ο Ζερζούλης απέδιδε μεγάλη σημασία στη διδασκαλία της φυσικής, γιατί μέσω αυτής και με τη διερεύνηση των πραγμάτων, επιτυγχάνεται η απομάκρυνση από τη δεισιδαιμονία και την άγνοια των πραγμάτων και έτσι η γνώση αυτή συμβάλλει στη βελτιστοποίηση των συνθηκών της ζωής μας⁸⁷⁴. Η σημασία που απέδιδε ο Ζερζούλης στη φυσική οφείλεται στο γεγονός ότι κατά τον 17^ο-18^ο αιώνα, χάρη στο έργο του Λαπλάς που μετέφερε την κοσμογένεση στην περιοχή της φυσικής είχε ανατραπεί το αριστοτελικό-μεσαιωνικό «παράδειγμα» του κλειστού και ιεραρχημένου σύμπαντος με τον Νεύτωνα να θεμελιώνει τον ουράνια μηχανική.⁸⁷⁵

Αντίφαση στη νευτώνεια φυσική παρουσιάζεται από τον Ζερζούλη όσον αφορά την κίνηση της γης. Ο Petrus van Musschenbroek αναφέρεται στην απόλυτη κίνηση των απλανών αστέρων γύρω από τον άξονά τους και γύρω από τον ήλιο, αποδεχόμενος την άποψη του Κοπέρνικου, με εξαίρεση τη γη, ενώ ο Ζερζούλης θεωρεί τη γη ακίνητη επικαλούμενος στον ισχυρισμό του την Αγία Γραφή.⁸⁷⁶ Ερευνώντας τις κινήσεις των αστέρων ο Ζερζούλης αναρωτιέται αν ο ήλιος είναι ακίνητος και πως μπορεί ένα σώμα να ηρεμεί «επέκεινα της γης».⁸⁷⁷ Αναφερόμενος

⁸⁷⁴ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Νικόλαος Ζερζούλης (ca. 1710-1773) – Petrus van Musschenbroek (1692-1761)», σ. 73, όπου μεταγράφονται αποσπάσματα από τη χειρόγραφη μετάφραση του βιβλίου του Petrus van Musschenbroek *Elementa Physicae*, που εκδόθηκε το 1745 από τον Ζερζούλη και ταυτίζεται με το πρωτότυπο του Musschenbroek από το οποίο μεταφράζει ο Ζερζούλης, φ 33α: «... Το της φυσικής χρήσιμον και το από ταύτης επωφελές μέγα τώντι και προς το εξευρείν μεν και επαυξήσαι τα τω μετά σώματος βίω λυσιτελή τε και ξύμφορα προς ευμάρειάν τε του ζην, και ευχρηστίαν των κατ' αυτών αναγκαίων εστί» και φ 33 β «διά τοι τούτο όλαις δυνάμεσι ημάς αυτούς απασχολητέον αυτή και ως ενί την των φυσικών ιδιοτήτων έρευναν και θήραν των νόμων αυτών ποιητέον. Διά γαρ και ο μετά σώματος ημών βίος ότι μάλιστα οφελείται και ευμαρέστερον διαβιούμεν, καπί το άκρον αγαθόν και αίτιον πάντων των όντων εφ' ο επειγόμεθα εν τώδε τω κόσμω διάγοντες μετά σώματος αναγόμεθα».

⁸⁷⁵ Paul Langevin, «Μηχανιστικός και διαλεκτικός υλισμός», *Ουτοπία*, τχ. 6 (1993), 63-70, σ. 64.

⁸⁷⁶ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 329, σημ. 814.

⁸⁷⁷ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Νικόλαος Ζερζούλης (ca. 1710-1773) – Petrus van Musschenbroek (1692-1761)»: «Συγκινούντα γαρ πάντα τα ενταύθα κινουμένη τη γη κατά τον Κοπέρνικον. Αλλ' είποιεν αν τις ει κατά την κοπερνικήν δόξαν ο ήλιος υποτίθεται ακίνητος εν τω μέσω του παντός, πως ο ξυγγραφεύς αμφιβάλλει, λέγων δυνατόν είναι [ότι] το σώμα ηρεμεί απολελυμένως επέκεινα της γης, αλλ' ουκ όσμεν»

ειδικότερα στην ηλιοκεντρική θεωρία αναφέρει ότι «η γη και η ατμόσφαιρα [...] κινούνται ομού την αυτήν κίνησιν».⁸⁷⁸

Στην αντιπαράθεσή του προς τους συγχρόνους του Περιπατητικούς, ο Ζερζούλης «απειλεί» να επανέλθει με περισσότερα επιχειρήματα, με εφόδιο την αυτοπεποίθησή του για την παιδεία του, την υπεροχή της δύναμης των επιχειρημάτων του⁸⁷⁹, τις γνώσεις του που του δώρισε τόσο η θεία χάρις όσο και η κατάρτισή του στην αριστοτελική και τη νεώτερη δημοκρίτεια φιλοσοφία, αλλά και γενικότερα η μελέτη της ορθόδοξης θεολογίας και των θείων Γραφών.⁸⁸⁰

Η διδασκαλία του Ζερζούλη δεν περιοριζόταν μόνο σε ζητήματα φυσικής φιλοσοφίας, αλλά επεκτείνονταν και στο πεδίο των μαθηματικών⁸⁸¹, αξιοποιώντας και μεταφράζοντας τμήματα του έργου

⁸⁷⁸ Ο.π.: «Η γη και η ατμόσφαιρα κινούνται ομού την αυτήν κίνησιν φησί κατά Κοπέρνικον. Όθεν η γη προς την ατμόσφαιραν εννοείται σχετικώς ηρεμείν, έχουσα αεί την αυτήν θέσιν προς την ατμόσφαιραν [ώσπερ] εν κυκλοτερεί κιβωτίω κινουμένω πλήρει όντι άλλης τινος ύλης εγκεκλεισμένης και κεκολλημένης εκείνω, η εγκεκλεισμένη εκείνη ύλη συγκινείται μεν τω κιβωτίω, προς μέντοι το κιβώτιον εστί ακίνητος, την αυτήν θέσιν αεί προς αυτό φυλάττουσα, ως κεκολλημένη εκείνω».

⁸⁷⁹ Πβ. Β. Κύρκος, «Ο Κορυθαλικός νεοαριστοτελισμός και οι φιλοσοφικές του συνδηλώσεις», σσ. 112-113.

⁸⁸⁰ Πβ. Α. Μπενάκης, «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού Αριστοτελισμού στον Ελληνικό χώρο», σσ. 445-446. «Αλλ' ου μοι δικώ τοιαύτης τεύξασθαι τύχης, ίνα του πλείω και ισχυρωτέρα γράψας μεθέπειτα ευλόγου αιτίας πρόφασιν δράξωμαι, πεποithώς τω Κυρίω μου τω εκ θείας αυτού χάριτος και προς με ελέους αφάτου περιφράξαντί με και καθοπλίσαντι τοις τε από της αριστοτελικής φιλοσοφίας τοις τε από δημοκριτικής αναζωογονηθείσης υπό των νεωτέρων, και τοις από των της μαθηματικής απάσης ειδών, όση κατά παλαιούς και όση κατά νεωτέρους απηύξαται, τοις τε από ανατομίας και της ιατρικής φυσιολογίας, ναι μην και τοις από της ιεράς Θεολογίας των ορθοδόξων ημών και της των Θείων Γραφών και των αγιωτάτων πατέρων μελέτης και αναγνώσεως, έτι δε και τοις από της Ποιητικής και Ρητορικής όπλοις». Το τμήμα αυτό της επιστολής του Ζερζούλη αποτελεί μία ένθερμη δήλωση πίστεως στο θείο δωροδότη και στην ορθόδοξη θεολογική παράδοση.

⁸⁸¹ Βλ Λίνος Γ. Μπενάκης, «Νικόλαος Ζερζούλης, μεταφραστής των μαθηματικών έργων του Christian Wolff», *Ο Ερανιστής*, 20 (1995), 47-57, όπου καταγράφονται και συχνές αναφορές στον «θαυμαστό Καρτέσιον» (Descartes, 1596-1650) και τον «περικλεέστερον Λεϊβνίτιον» (Leibniz, 1646-1716). Ιδιαίτερη σημασία έχει η παραίνεσή του προς τους μαθητές να χρησιμοποιούν και τα εγχειρίδια του Βούλγαρη και του Θεοτόκη. Στις μεταφράσεις των τριών βιβλίων του Wolff ο Ζερζούλης παρέχει άφθονα σχήματα για την εποπτική διδασκαλία των θεωρημάτων, ιδιαίτερα της Γεωμετρίας.

του Christian Wolff (1674-1754)⁸⁸² και της μεταφυσικής την οποία προσεγγίζει με βάση το έργο του Fredrich Chr. Baumeister (1709-1785) και του Antonio Genovesi (1712-1769).⁸⁸³

Οι μεταφράσεις του Μοσχεμβοέμ και του Νευτόνιου αποσκοπούσαν στην αναλυτική παρουσίαση της νευτώνειας φυσικής και θεωρίας⁸⁸⁴ στους Έλληνες μαθητές⁸⁸⁵. Οι νεοέλληνες στοχαστές, περί το 1740, είχαν μετοχτεύσει στο έργο τους τη νευτώνεια φυσική⁸⁸⁶ και ενοφθάλμισαν τις ουσιώδεις παραμέτρους της πειραματικής φιλοσοφίας⁸⁸⁷, η οποία διδάσκεται στα κυριότερα κέντρα του ελληνικού χώρου.⁸⁸⁸ Ήδη με την επιστολιμαία διαμάχη του Ζερζούλη με τον Δωρόθεο που διήρκησε από το

⁸⁸² Πβ. Π. Σκαλκάου, «Ρουμανο-Ελληνικές πνευματικές συγκλίσεις. Διανοούμενοι στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες το 18ο αιώνα», σ. 207, όπου καταγράφει το βιβλίο του Ζερζούλη για τα μαθηματικά που απόκειται στη βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας «M. Eminescu» με τίτλο, Νικόλαος Ζερζούλης, *Αριθμητική συντεθείσα παρά του σοφωτάτου διδασκάλου κυρίου Νικολάου Τσερτσέλη κατά την Ουολφίον; Των Μαθηματικών στοιχείων αι πραγματεΐαι, αι προηγηκόταται εκ των του Μαθηματικωτάτου, και επιστημονικωτάτου Ουόλφ Χριστ. Γερμανού.*

⁸⁸³ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η Επιστολή του Νικολάου Ζερζούλη προς τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο (1754)», σ. 113.

⁸⁸⁴ Βλ. Α. Μπενάκης, *Μεταβυζαντινή Φιλοσοφία*, σσ. 101-113. Για τη διδασκαλία της φυσικής του Νεύτωνα κατά τον Musschenbroek από τον Νικόλαο Ζερζούλη και της επιδράσεις που αυτή είχε σε ευρωπαϊκό και ελληνικό επίπεδο.

⁸⁸⁵ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Νικόλαος Ζερζούλης (ca. 1710-1773) – Petrus van Musschenbroek (1692-1761)», σ. 55. Στον ευρωπαϊκό χώρο από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα δέσποζε η ηγετική φυσιογνωμία του Ισαάκ Νεύτωνα (1642-1727) ο οποίος συμπύκνωσε το νέο μεθοδολογικό ιδεώδες και συγκρότησε τη μαθηματική μεταγραφή της κίνησης, που αναγνωρίστηκαν από την επιστημονική κοινότητα ως ο καταστατικός χάρτης λειτουργίας της φύσης. Τα επιτεύγματα του Νεύτωνα γονιμοποίησαν την ευρωπαϊκή σκέψη, η οποία μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα εξακολουθούσε να επηρεάζεται από την καρτεσιανή φυσική.

⁸⁸⁶ Την περίοδο αυτή διδάσκει στα Ιωάννινα ο Ν. Ζερζούλης (1749-1750) και ο Ευγένιος Βούλγαρης (1742-1745, 1748-1752).

⁸⁸⁷ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Νικόλαος Ζερζούλης (ca. 1710-1773) – Petrus van Musschenbroek (1692-1761)», σσ. 54, 96. Η διαφοροποίηση από τον κερτεσιανισμό παρουσιάζεται αρχικά στον Βικέντιο Δαμωδό, στα Χαβριάτα, ακολουθεί ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο οποίος κοινοποιεί τη φυσική των νεοτέρων και ο Νικόλαος Ζερζούλης, ο οποίος αναπτύσσει τις νευτώνειες θέσεις του, ο Νικηφόρος Θεοτόκης που διαδέχθηκε τον Ζερζούλη στην Αυθεντική Ακαδημία του Ιασίου (1773-1776), του Μανασσή Ηλιάδη (1733-1813) και του Ιώσηπου Μοισσιόδακος, ο οποίος εκφράζει με τον πλέον ριζοσπαστικό τρόπο την αποδοχή των νεωτερικών ιδεών.

⁸⁸⁸ Η στάση των Ελλήνων λογίων διαφοροποιείται από την νευτώνεια φυσική όσον αφορά το ηλιοκεντρικό σύστημα. Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 287 κ.ε.

1740 ως το 1748, οι νεωτερικοί είχαν περάσει πλέον, στα θέματα της φυσικής, στην έντονη αντιπαράθεση και κάνουν γνωστή την παρουσία τους. Ο Ζερζούλης υπήρξε άριστος γνώστης της αριστοτελικής και της σχολαστικής φιλοσοφίας, εκφραστής και ρηξικέκυθος φορέας της νευτώνειας σκέψης, αλλά στο ζήτημα της φυσικής αποστασιοποιείται από την αριστοτελική σκέψη και προσεγγίζει τη φιλοσοφική προσέγγιση του Θεόφιλου Κορυδαλέα.

Η αμφίσημη αυτή στάση του πρέπει να μας οδηγήσει στην κατανόηση του τρόπου σκέψης των νεοελλήνων λογίων, ώστε να οδηγηθούμε με ασφάλεια στην ανασύνθεση των πνευματικών ρευμάτων του 18^{ου} αιώνα, τα οποία δεν επιδέχονται μονοσήμαντες ερμηνείες.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ Η ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ Η πνευματική κυριαρχία των Μπαλάνων

1) Η ανάδειξη των επιστημών και του νεωτερικού πνεύματος

Με τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) οι Έλληνες εξασφάλισαν την ελεύθερη ναυσιπλοΐα και αυτό συνετέλεσε στη διεύρυνση της γνωριμίας τους με όλους τους κλάδους της επιστήμης και της διανόησης των Ευρωπαίων.

Οι Έλληνες λόγιοι έρχονται, άμεσα ή έμμεσα, σ' επαφή με την ευρωπαϊκή επιστημονική σκέψη και την επιστήμη και μεταφέρουν το πνεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, απαλλαγμένο από προλήψεις και δεισιδαιμονίες, σε μια προσπάθεια να αφυπνίσουν τα πνεύματα και ν' αναμορφώσουν την εποχή τους με δημιουργικές συνθέσεις και με εμπιστοσύνη στις γνωστικές δυνάμεις του νου και του ατόμου, απαγκιστρωμένοι από τα δεσμευτικά στοιχεία του παρελθόντος. Για το λόγο αυτό αρχίζουν να δημιουργούνται με σαφήνεια τείχη μεταξύ πίστης και ορθού λόγου (επιστημονικού λόγου), μεταξύ θρησκευτικής πίστης και επιστημονικής-φιλοσοφικής γνώσης.⁸⁸⁹ Η ευδαιμονία πλέον του ανθρώπου αποτελεί συνάρτηση του νέου επιστημονικού πνεύματος, το οποίο εξαρτάται από την καταπολέμηση των προλήψεων και των δεισιδαιμονιών. Οι λόγιοι της τουρκοκρατίας στράφηκαν στον Αριστοτέλη και μέσα από την επαγωγική μέθοδο, τη βοήθεια των μαθηματικών και την εμπειρία προσπάθησαν να εισδύσουν στο βάθος των φυσικών φαινομένων και να τα ερμηνεύσουν με σκοπό να ανακαλύψουν την

⁸⁸⁹ Πβ. Γιάννης Καράς, «Ο επιστημονικός στοχασμός και η συμβολή του στην ανανέωση της κοινωνικής σκέψης κατά την περίοδο του "Νεοελληνικού Διαφωτισμού"», *Ουτοπία*, 6 (1993), 127-135, σ. 129.

αλήθεια. Σε κάθε φυσικό φαινόμενο πρέπει να συντρέχουν η παρατήρηση, η πείρα και ο λόγος και ότι δεν υποστηρίζεται από τον ορθό λόγο αμφισβητείται.⁸⁹⁰ Η φυσική μελέτη μαθηματοποιείται από τον Ισαάκ Νεύτων, «*ανήρ νοός φύσει μεγαλοφνούς, φύσει εμβριθούς...*», ο οποίος καθιέρωσε τους κανόνες του φιλοσοφείν διά της μαθηματικής.⁸⁹¹

Με την επαφή και την επικοινωνία των Ελλήνων με την Ευρώπη, ο τρόπος σκέψης μεταβάλλεται και αρχίζει τώρα να διαμορφώνεται μια νέα αντίληψη για τον κόσμο που τον περιβάλλει. Έναν κόσμο που δεν εκφοβίζει τον άνθρωπο και που δεν παράγει δαίμονες, αλλά αποτελεί μέσο για την απόκτηση των υλικών αγαθών του ανθρώπου. Το πνεύμα του ορθολογισμού κατακτά συνεχώς έδαφος και αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τη ρήξη με την παραδοσιακή αντίληψη, που τώρα δεν μπορεί να αντέξει τον αντίλογο του επιστημονικού λόγου⁸⁹².

Η εκκλησιαστική ηγεσία, παρά το γεγονός ότι μετά την καταδίκη του Ανθρακίτη φάνηκε να δείχνει ανοχή προς τη νεωτερική σκέψη και να την αντιμετωπίζει με πειθώ και επιχειρηματολογία⁸⁹³, με την κήρυξη όμως της

⁸⁹⁰ Αριστοτέλους, *Αναλυτικά ύστερα*, Α', 71^α 1: «πάσα διδασκαλία και πάσα μάθησις διανοητική εκ προϋπαρχούσης γίνεταί γνώσεως. φανερόν δε τούτο θεωρούσιν επί πασών».

⁸⁹¹ Βλ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 23, σημ. 1: «Τρεις είναι αυτοί οι κανόνες... (με τους οποίους) ... Πάντες οι νεωτερικοί φυσικοί ρυθμίζουσι τας νεωτερικάς θεωρίας διά αυτών των τριών ακρόνων, και ενώ προάγουσι τας φυσικάς γνώσεις αεί επί το μάλλον και επί το κρείττον, φιλοσοφούσι κατά το αυτό και αεί, ή σχεδόν αεί, συμφώνως αλλήλους...».

⁸⁹² Γιάννης Καράς, «Η διείσδυση του επιστημονικού ευρωπαϊκού πνεύματος στον ελληνικό προεπαναστατικό αγώνα», στο: *Αφιέρωμα στον Ευάγγελο Παπανούτσο*, Τόμ. Α', Αθήνα, 1980, 451-460, σσ. 457-458.

⁸⁹³ Πβ. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, σ. 115: «Ολίγοι σχετικώς ήσαν οι πεπαιδευμένοι ιεράρχαι, και σοφών ιεραρχών είχομεν ανάγκην τότε όπως δυναθῆ η Εκκλησία να διακρίνη μεταξύ της αληθείας και του ψεύδους, μεταξύ του φωτός και του σκότους, μεταξύ συκοφαντίας και πραγματικότητας. Ιεροκήρυκες και κληρικοί διδάσκαλοι ή περιήρχοντο κατά των νέων ιδεών κηρύττοντες, ή συγγράφοντες εξέδιδον ολιγοσέλιδα ή ογκώδη συγγράμματα, στηρίζοντες εν ταις παραδόσεσι τους ηρωσθηκότας τη γνώμη, και θεραπεύοντας τους ασθενούντας και τους εν τη πίστει αιρουμένους μέσην τινά κατάστασιν μεταξύ του χλιαρού και του ψυχρού» και σ. 120: «το περίεργον ην και η εκκλησία ουδαμώς ηθέλησε να επαναλάβη τας αποκηρύξεις εκείνας του Χριστοδούλου και Ανθρακίτου, διότι επαύσατο, φαίνεται, παρέχουσα προσοχήν εις ραδιουργίας σχολαστικών και δοκησισόφων ημιμαθών... Αλλά

Γαλλικής Επανάστασης⁸⁹⁴ και ιδιαίτερα το διάστημα πριν από τη Ελληνική Επανάσταση⁸⁹⁵ η επίθεση της εκκλησίας έλαβε σφοδρότατο χαρακτήρα εναντίον όσων σπούδαζαν στη Δύση⁸⁹⁶ και ιδιαίτερα όσων ακολουθούσαν τις νεωτερικές επιστήμες⁸⁹⁷.

Όμως υπάρχουν ακόμη ορισμένες εστίες που αντιστέκονται στο νεωτερικό πνεύμα. Μία από αυτές είναι στα Ιωάννινα και εκπροσωπείται

το ρεύμα νέων ιδεών από της Δύσεως επί την Ανατολήν εκχεόμενον ηπέιλη γενικών ηθών πατρών και διδασκαλίας πατρώας κατακλυσμόν, και η Εκκλησία είδεν εαυτήν ηναγκασμένην να προσενεχθή μετά τινος αυστηρότητος».

⁸⁹⁴ Βλ. ενδεικτικά Λ. Βρανούσης, «Άγνωστα πατριωτικά φυλλάδια και ανέκδοτα κείμενα της εποχής του Ρήγα και του Κοραή», σσ. 184-185. Με πατριαρχική εγκύκλιο το 1777 του πατριάρχη Σωφρονίου Β' (1774-1780) καταδίκασε αυτούς που διάβαζαν βιβλία του «άθεου» Βολταίρου και αγιορίτες μοναχοί παρότρυναν τον πατριάρχη να τον αφορίσει. Στα 1793 αφορίζεται ο Χριστόδουλος ο Ακαρνάν και το έργο του γιατί στο Γαλλικό Διαφωτισμό «ο παμπόνηρος και μισάνθρωπος δαίμων ηύρεν εις τους παρόντας αιώνας όργανα παντελούς ασεβείας και αθεΐας, τους Βολταίρους λέγομεν και φρανκμαζόνες και Ροσσούς και Σπινόζας», παράβαλε την *Απανταχούσα* του πατριάρχη το 1798.

⁸⁹⁵ Πβ. ενδεικτικά τη *Διδασκαλία Πατρική* του 1798, σ. 11 του πατριάρχη Ιεροσολύμων Άνθιμου όπου προβαίνει σε κήρυγμα δουλικής υποταγής «εις την υψηλήν βασιλείαν των Οθωμανών, αναφέροντας μεταξύ των άλλων: «Ο Θεός ύψωσε την βασιλείαν των Οθωμανών περισσότερον από κάθε άλλη, διά να αποδείξη αναμφιβόλως ότι θείω εγένετο βουλήματι. Ο Διάβολος εμεθοδεύθη εις τον τρέχοντα αιώνα μίαν άλλην πονηριάν και απάτην ξεχωριστήν, δηλαδή το νυν θρυλούμενον σύστημα της ελευθερίας[...] δέλεαρ του διαβόλου και φαρμάκι ολέθριον διά να κατακρημνίση λαούς εις την απώλειαν και ακαταστασίαν... Φυλάξατε στερεάν την πατροπαράδοτόν σας πίστιν και, ως οπαδοί του Ιησού Χριστού, απαρασάλευτον την υποταγήν εις την πολιτικήν διοίκησιν...». ο πλήρης τίτλος είναι: *Διδασκαλία πατρική συντεθείσα παρά του μακαριωτάτου πατριάρχου της Αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ Κυρ Ανθίμου εις ωφέλειαν των ορθοδόξων χριστιανών, νυν πρώτον τυπωθείσα δι' ιδίας δαπάνης του Παναγιού Τάφου, εν Κωνσταντινουπόλει. Παρά τω Τυπογραφείω Πογώς Ιωάννου εξ Αρμενίας αψΑη'(1788)*. Αντίτυπο απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο του Α.Π.Θ.-Κεντρική Βιβλιοθήκη, Συλλογή Τρικόγλου.

⁸⁹⁶ Πβ. Αθανάσιος Πάριος, *Απολογία Χριστιανική*, Λειψία 1800, σσ. 119-120. (Ο πλήρης τίτλος είναι: *Χριστιανική Απολογία / Συντεθείσα μεν υπό τινος Φιλαδέλφου Χριστιανού προς ωφέλειαν των Ευσεβών, Αξιώσει του Παναγιωτάτου και Θειοτάτου Πατριάρχου κυρίου Γρηγορίου. Επιθεωρηθείσα δε και πολλαχού ως οίοντε επιδιορθωθείσα παρά τινος Ευσεβούς Φιλοσόφου. Ήδη δε τυπωθείσα αναλώμασι Ανδρός Ζηλωτού και Θεοσεβούς, Εν τω του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείω, 1798*). Νίκος Ψημμένος, *Για τον Μεθόδιο Ανθρακίτη, Ιωάννινα*, Εκδ. «Δώτιον», 2007, σ. 40: Ο Αθανάσιος Πάριος στα 1800 καλούσε τους ποιμένες της «λογικής ποιίμνης του Χριστού» να προφυλλάσουν τους πιστούς «από εκείνους... όπου ευγαίνουν από τα σχολεία και Ακαδημίας της Ευρώπης, διατί... οι περισσότεροι αναμφιβόλως γυρίζουν άθεου».

⁸⁹⁷ Πβ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 514: Στα ξεπερασμένα δόγματα της εθελοδοουλείας συγκαταλέγονται και τα εκκλησιαστικά γράμματα που υποστήριζαν ότι «οι Πλάτωνες και οι Αριστοτέλεις, οι Νεύτωνες και οι Καρτέσιοι, τα τρίγωνα και οι λογάριθμοι φέρουσιν αδιαφορίαν εις τα θεία».

από τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο και γενικότερα από την οικογένεια των Μπαλάνων⁸⁹⁸, η οποία αποτελεί ένα σημαντικό κεφάλαιο της εκπαιδευτικής ιστορίας της πόλης των Ιωαννίνων.

Όταν δίδασκε στα Ιωάννινα ο Ανθρακίτης, την ίδια περίοδο αρχίζει την εκπαιδευτική δραστηριότητά και ο μαθητής⁸⁹⁹ του Μπαλάνος Βασιλόπουλος⁹⁰⁰, ιερέας⁹⁰¹, φιλόσοφος και μαθηματικός⁹⁰², ο οποίος αρχικά δίδαξε στη Σχολή Επιφανείου (1719-1734)⁹⁰³ και στη συνέχεια στη Σχολή Γκιόνμα⁹⁰⁴ μέχρι από το 1734.⁹⁰⁵ Μετά την κατάκτηση της Βενετίας από τον Μέγα Ναπολέοντα διακόπηκε η χρηματοδότηση της Σχολής Γκιόνμα⁹⁰⁶

⁸⁹⁸ Για την οικογένεια Μπαλάνων, βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, «Οι Μπαλάνοι διδάσκαλοι του Γένους», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 5 (1930), 229-235· Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 19-23, 132-133, 127-129.

⁸⁹⁹ Πβ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σ. 419. Ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος (†1765) στο προοίμιο του έργου του *Οδός Μαθηματικής*, Βενετία 1749, αναφέρει για τον δάσκαλό του Μεθόδιο Ανθρακίτη ότι υπήρξε «ο εμός εις τοιαύτην (την Μαθηματικήν τουτέστιν) οδηγός τε και ηγεμών εν τη αυτή ταύτη πατρίδι...». Πβ. επίσης Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», σ. 109.

⁹⁰⁰ Βλ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σ. 450. Ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος υπήρξε ο αρχιπρεσβύτερος της οικογένειας Μπαλάνων, φιλόσοφος και άριστος μαθηματικός της εποχής του. Ως μαθητής του Ανθρακίτη διδάχθηκε φιλοσοφία και μαθηματικά και συγκαταλέγεται μεταξύ των αρίστων...». Πβ. *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (1987), Τόμ. 6. Ο Μπαλάνος ήταν μοναχογιός του Κοσμά Βασιλόπουλου και καταγόταν από αρχοντική Ηπειρωτική οικογένεια. Ακολούθησε τον Μεθόδιο Ανθρακίτη στην Καστοριά, τη Σιάτιστα και στη συνέχεια στα Ιωάννινα. Σύμφωνα με τον Π. Αραβαντινό, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 204-205, γεννήθηκε το 1694 και απεβίωσε το 1760 διδάσκοντας στην σχολή Επιφανείου και στη Σχολή Γκιόνμα για 40 περίπου χρόνια.

⁹⁰¹ Πβ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Μπαλάνος Βασιλόπουλος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ. 9, Αθήναι, Εκδ. Αθ. Μαρτίνο, 1966, 143-144.

⁹⁰² Βλ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 152. Η φήμη και η μαθηματική ικανότητα και η αναγνώριση του Μπαλάνου Βασιλόπουλου υπήρξε τόσο μεγάλη που ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ αναρωτιέται: «Που οι μαθηματικοί, αν εξαιρεθή ο αοίδιμος Μπαλάνος;». Πβ. Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», σ. 109.

⁹⁰³ Βλ. Γ. Πλουμίδης, «Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας», σ. 238, σημ. 16. Πβ. Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», σσ. 78-79.

⁹⁰⁴ Πβ. Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», σ. 79, ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος ανέλαβε διδάσκαλος της Επιφανείου Σχολής (Δευτέρας Σχολής) από 1^{ης} Αυγούστου 1719 μέχρι τον Μάρτιο του 1725 και στη συνέχεια δίδαξε στη σχολή Γκιόνμα (Πρώτη Σχολή).

⁹⁰⁵ Βλ. Γ. Πλουμίδης, «Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας», σ. 9, σημ. 29.

⁹⁰⁶ Πβ. Σωτήριος Παππάς, «Το μοναστήρι της Ζίτσας και η Μπαλαναία Σχολή. Μία επιστολή του Δοσιθέου Φιλίτη και ένα αρτζουχάλι του Κωνσταντίνου Μπαλάνου»,

και η Κοινότητα των Ιωαννίνων ανέλαβε την συνέχιση της λειτουργίας της⁹⁰⁷, η δε Σχολή χαρακτηρίστηκε από τότε ως Μπαλαναία Σχολή⁹⁰⁸, η οποία χάρη στη φροντίδα των Μπαλάνων απέκτησε μία πλούσια βιβλιοθήκη.⁹⁰⁹

2) Η κυριαρχία των Μπαλάνων – Η Μπαλάνειος Σχολή

α) Μπαλάνος Βασιλόπουλος – Η πρόκριση των μαθηματικών

Από το 1723, μετά τον θρίαμβο των συντηρητικών από την καταδίκη του Ανθρακίτη και τη διαδοχή του στη Σχολή Γκιόνμα, το 1723, από τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο, που ανήκε στο περιβαλον του μητροπολίτη, αρχίζει για τη Σχολή μια νέα περίοδος που θα διαρκέσει περίπου εκατό χρόνια, ως την επανάσταση του 1821 και θα αποτελέσει το προπύργιο του σχολαστικισμού και της συντήρησης.⁹¹⁰ Υπήρξε πολέμιος κάθε νεωτερικού πνεύματος, ιδιαίτερα δε του νεωτερικού πνεύματος που διακινούσε ο Αθανάσιος Ψαλίδας στην άλλη Σχολή, την Καπλαναία και παρά το γεγονός ότι είχε σπουδάσει κοντά στον Ανθρακίτη και ήταν ένας από

Ηπειρωτική Εστία, 4 (1955), 325-328. Οι Μπαλάνοι μετά τη διακοπή της χρηματοδότησης της Σχολης Γκιόνμα κατόρθωσαν να αποσπάσουν τα εισοδήματα από το μοναστήρι της Ζίτσας για τη συνέχιση της λειτουργίας της Σχολής.

⁹⁰⁷ Πβ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Εορταστικοί Λόγοι*, σ. 78. Μετά τη δυσάρεστη τροπή που πήραν τα οικονομικά της Σχολής το πατριαρχείο παραχώρησε τα έσοδα του μοναστηριού του προφήτη Ηλίου της Ζίτσας Ιωαννίνων γιατί δεη ήθελε να παραδοθεί η εκπαίδευση των κληρικών των βαλκανίων στους θαυμαστές των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης.

⁹⁰⁸ Βλ. Β. Μυστακίδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των εν Ιωαννίνοις Σχολείων», σ. 68. Για τη Μπαλαναία Σχολή, βλ. Θεοφάνης Γ. Ματσόπουλος, «Μπαλαναία Σχολή», στο: *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ. 4, Αθήναι, Ελληνικά Γράμματα – Herder, 1968, 38-39.

⁹⁰⁹ Βλ. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Τόμ. Β', σ. 281: «Εξαιρέτως η σχολή των Μπαλάνων εκέκτητο λαμπράν βιβλιοθήκην και χειρόγραφα ανεκδότων πραγματειών και δοκιμίων, συγγεγραμμένων παρά των κατά καιρούς χρηματισάντων διδασκάλων των Ιωαννίνων αν μεταξύ τούτων υπήρχον και απομνημονεύματα περί των μεσαιωνικών περιπετειών της Ηπείρου, προς τούτο ενδοιάζομεν, διότι τα βιβλία εκείνα απετεφρώθησαν μέχρις ενός».

⁹¹⁰ Πβ. Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, σ. 100.

τους καλύτερους μαθητές του, εντούτοις δεν ακολούθησε το πρόγραμμα⁹¹¹ της διδασκαλίας του.

Ο Μπαλάνος βελτίωσε την τρίτομη *Οδόν Μαθηματικής του δασκάλου του Μ. Ανθρακίτη* και δίδαξε μαθήματα γραμματικής,⁹¹² την ερμηνεία των έργων των πατέρων της εκκλησίας και την αριστοτελικο-σχολαστική φιλοσοφία⁹¹³, η οποία διδάσκονταν σύμφωνα με τη μέθοδο του Θ. Κορυδαλέα. Όσον αφορά δε την μέθοδο διδασκαλίας, αυτός απομακρύνθηκε από τη μέθοδο των προγενεστέρων⁹¹⁴ ή των συγχρόνων

⁹¹¹ Βλ. Άλκης Αγγέλου, «Η εκπαίδευση», στο: Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 11, 306-328, σσ. 324-326. Ο δάσκαλος κατάρτιζε το προσωπικό του πρόγραμμα, το οποίο παρέδιδε στους μαθητές του κατά τη διδασκαλία που έπαιρνε το χαρακτήρα του φροντιστηρίου. Η αποστολή του δασκάλου, που αποτελούσε και το φορέα της εκπαιδευτικής διαδικασίας ήταν πολύ σημαντική στην συντήρηση και την προαγωγή της εκπαίδευσης. Με την εκπαίδευση των Ελλήνων στη Δύση το πρότυπο αυτό από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα σταδιακά μεταβάλλονταν και οι λόγιοι καλούνται τώρα να διαδραματίσουν σημαντικό ρολό στο πλαίσιο των ανερχόμενων κοινωνικών και οικονομικών στρωμάτων από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα συχνά μέσα από συγκρούσεις με τις συντηρητικές αντιλήψεις και οι συγκρούσεις αυτές αντανακλούν τις τάσεις που επικρατούσαν στην πνευματική ζωή του τόπου. Πβ. Άλκης Αγγέλου, [Βιβλιοκρισία] «Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Νεοελληνική Προσωπογραφία, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1985, ή Πώς ου δει ιστορίαν συγγράφειν», *Ο Πολίτης*, τχ. 74 (1986), 86-91.

⁹¹² Πβ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 558. Κατά τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας οι διδάσκαλοι των Ιωαννίνων χρησιμοποιούσαν την γραμματική του Λάσκαρη και για τούτο ονομάζονταν «Λασκαρίται», ενώ οι διδάσκαλοι της Πάτμου χρησιμοποιούσαν τη γραμματική του Γαζή και ονομάζονταν «Γαζίται». Οι «Λασκαρίται» συμπεριελάμβαναν στη γραμματική διδασκαλία τους την Αριθμητική και τη Γεωμετρία και οι μαθητές ανέπτυσαν τις πνευματικές τους ικανότητες ώστε να αξιολογούν σφαιρικά και να κρίνουν ασφαλέστερα. Ο Δημήτριος Αθανασίου, «Προς τους Ιωαννίτας, τους φίλους μου συμπολίτας», *Ερμής ο Λόγιος*, 7 (1817), 84-90, σ. 85, αναφέρει ότι ο Κωνσταντίνος Μπαλανίδης έδιδασκε την «εγκυκλοπαίδεια του Πατούσα, (και) το τέταρτον του Θ. του Γαζή».

⁹¹³ Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 558: «Ο Βαλάνος έδίδαξε τας επιστήμας ταύτας και την Σχολαστικήν φιλοσοφίαν έως του 1757 έτους».

⁹¹⁴ Πβ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Η Ήπειρος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και η εθνική αναγέννηση*, σ. 18. Πρώτη απόπειρα εισαγωγής νεωτερικής διδακτικής μεθόδου εισήγαγε ο ιερομόναχος Βησσαρίων Μακρός (1672-1683), *Σταχυολογία τεχνολογική κατ' ερωταπόκρισιν της Γραμματικής τέχνης*, που εκδόθηκε πολλές φορές. Πβ. Emile Legrand, *Bibliographie Hellenique*, Τόμ. Β', Παρίσι, 1894, σσ. 434, κ.ε. Ακολούθησε ο Γ. Σουγδουρής, ο οποίος δίδαξε τα μαθήματά του με εκσυγχρονισμένες μεθόδους διδασκαλίας.

του⁹¹⁵ και επανέφερε αυτή της «Πολλαπλής ψυχαγωγίας».⁹¹⁶ Γνώστης και ο ίδιος της μαθηματικής επιστήμης διατήρησε στη Σχολή τη διδασκαλία των μαθηματικών, διδάσκοντας είτε από το έργο του Μεθόδιου Ανθρακίτη που είχε βελτιώσει,⁹¹⁷ είτε από δικά του εγχειρίδια⁹¹⁸ τα οποία

⁹¹⁵ Ο δάσκαλος του Μπαλάνου, ο Μ. Ανθρακίτης, καθώς και ο Ιωάννης Πατούσας (*Τετράτομη Εγκυκλοπαίδεια*, Βενετία 1710), προσαρμόζοντας τη μέθοδο διδασκαλίας στις ανάγκες της εποχής τους, ακολούθησαν τη νεωτερική μέθοδο. Το 1779 ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ εισάγει τη νέα μέθοδο της «κυριολεξίας», την οποία ακολούθησε και ο Λάμπρος Φωτιάδης το 1792 στη Βλαχία όπου δίδασκε αφού την καλλιέργησε επιστημονικότερα. Για τη αιχμαλωσία και την απαιδευσία των Ελλήνων ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ τονίζει ότι ευθύνεται και η «γραμματική λεπτολογία που κάνει να ατροφούν οι δυνάμεις της ψυχής και του πνεύματος». Πβ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. λγ'. Η χρήση της μεθόδου της «ψυχαγωγίας» γινόταν μέχρι το 1828, χρόνο κατά τον οποίο ο ο εκ Φιλιππουπόλεως Γεώργιος Κλεοβούλου (†1828) εισήγαγε την «αλληλοδιδασκτική» μέθοδο. Για την «αλληλοδιδασκτική» μέθοδο, βλ. *Ερμής ο Λόγιος*, 10 (1820), σσ. 20-21, όπου μεταξύ των άλλων αναφέρεται ότι «την κοινωφελή ταύτην μέθοδον επεθύμουν προ πολλού οι αληθείς φιλογενείς και ερασταί της βελτιώσεως της παιδείας του γένους να εισαχθή και εις την φίλην πατρίδα, την Ελλάδα, διά να μεταδιθώσι τα καλά της και εις την ζωηράν νεολαίαν... Αναγγέλομεν λοιπόν μετά χαράς, ότι αμφοτέρω εταλείωσαν και η μέθοδος μεταφέρεται και εις την φίλην πατρίδα, αρχίζουσα από το Ιάσιον». Ι. Π. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον διά τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου υπό Σαραζίνου*, Αίγινα 1830· Λυδία Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Πρόλ. Αλέξη Δημαρά, Αθήνα-Γιάννινα, Εκδ. Δωδώνη, 1992

⁹¹⁶ Πβ. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', σσ. XCII-CXXII. Η διδασκτική μέθοδος της «Ψυχαγωγίας» έχει βυζαντινή προέλευση και χρησιμοποιούντα ευρύτατα στα ελληνικά σχολεία. Για την απαλλαγή από τη «βάνανυση» αυτή μέθοδο πρώτος ο Αδαμάντιος Κοραΐς συνέστησε την εξειδίκευση ορισμένων δασκάλων και λογίων στις νέες διδασκτικές μεθόδους που ο Πεσταλότσι είχε εισάγει στο εκπαιδευτικό σύστημα της Δύσης. «Η ψυχαγωγία ην αυτοκτονία», εγραφε ο Α. Κοραΐς, «Προλεγόμενα», σσ. 407 και 409.

⁹¹⁷ Βλ. Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Κατάλογος των Ενετήσι παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων εκτυπωθέντων και εκδοθέντων βιβλίων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 10 (1935), 53-157, σσ. 135-139. Ο Μπαλάνος βελτίωσε το εγχειρίδιο Μαθηματικής «του αιδεσιμωτάτου και επιστημονικωτάτου Κυρίου Μεθόδιου Ανθρακίτου εξ Ιωαννίνων, εκ της λατινίδος εις την Ελληνίδα μετενεχθείσα τε φωνήν και ερμηνευθείσα λίαν μέντοι συνεπτυγμένως και αμυδρώς...». Το έργο αυτό αποτελείται από τέσσερις τόμους, εκ των οποίων ο τέταρτος δημοσιεύθηκε το 1803. Στον πρώτο τόμο της *Οδού Μαθηματικής* περιλαμβάνονται οι παραδόσεις «των στοιχείων του Ευκλείδη, ... του περί Κρικωτής σφαίρας κατά Πρόκλον...». Στον δεύτερο τόμο πραγματεύεται τα στοιχειώδη της Γεωμετρίας και στον τρίτο τόμο περιλαμβάνονται τα σφαιρικά του Πρόκλου, πίνακας των δύο ημισφαιρίων της γης, Γεωγραφία Αστρολάβο, οπτική... Ο πλήρης τίτλος του έχει ως εξής: *Οδός Μαθηματική ήτοι σειρά βαθμηδόν προϊούσα, περιεκτική των κατ' είδος της μαθήσεως πραγματειών, οίων των στοιχείων του Ευκλείδου. Σφαιρικών κατά Θεοδόσιον. Γεωμετρίας θεωρητικής και πρακτικής. Τριγωνομετρίας. του περί Κρικωτής σφαίρας κατά Πρόκλον. τα περί χρήσεως σφαιρών Αστρολαβίου Γεωγραφίας και οπτικής. Πρότερον μεν παρά Μεθόδιου Ανθρακίτου εξ Ιωαννίνων εκ της λατινίδος εις την ελληνίδα μετενεχθείσα τε φωνήν και ερμηνευθείσα, λίαν μέντοι συνεπτυγμένως, και αμυδρώς. ύστερον δε παρά του*

συνάντησαν έντονη κριτική από τον Ι. Μοισιόδακα.⁹¹⁹ Τα θέματα που πραγματεύεται ο Μπαλάνος στην *Οδό Μαθηματικής* ανήκουν στην κλασική, τη συνθετική Γεωμετρία και δεν περιλαμβάνει την αναλυτική Γεωμετρία του Descartes, η άλγεβρα και ο απειροστικός λογισμός, που αποτελούν κλάδους που αναπτύχθηκαν την εποχή εκείνη και τους οποίους συναντάμε στο έργο του Θεοτόκη *Στοιχεία Μαθηματικών* που τυπώθηκαν στα 1798-1799.

Ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος με την απόπειρά του για λύση του αρχαίου Δήλιου προβλήματος το 1756 «διά μόνου του κανόνος και διαβήτου

Αιδεσ. και ελλογ. Αρχιπρεσβ. Ιωαννίνων και Διδακ. του εκεί νυν σεμννομένου επί ταύτη προς ταις άλλαις επιστήμαις, Αρχιγυμνασίου και Μπαλάνου Βασιλοπούλου, Αναπτυχθείσα και καλλυνθείσα, τη τε φράσει της λέξεως και τη σαφηνεία των νοημάτων, πλατυνθείσα τε και πλουτισθείσα τη προσθήκη ουκ ολίγων θεωρημάτων τε και προβλημάτων, πάνν χρησίμων όντων απαντισμάτων, των μεν συλλεχθέντων εκ διαφόρων συγγραφέων παλαιότερων τε και νεωτέρων, των δε παρ' αυτού ευρεθέντων και ούτως εις κρείτόν πως διαταχθείσα τε, και αναπληρωθείσα χάριν των παρ' αυτώ μαθητευόντων κτλ. διαιρείται δε εις τόμους τρεις. προστιθεμένου επί τούτοις και τετάρτου του της Αριθμητικής, Ενετίσι, αψμθ'.

⁹¹⁸ Πβ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 562. Ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος επιχείρησε να λύσει το «Δήλιον πρόβλημα» που το περιέγραφε ως εξής: «Δύω ευθειών δοθεισών δύω μέσας αναλόγους ευρείν κατά συνεχή γεωμετρικήν αναλογίαν». Τη λύση του προβλήματος την έστειλε στις Ακαδημίες Βονωνίας (Μπολώνιας), Παρισίων, Πετροπόλεως και άλλων πόλεων. Από την κοινοποίηση παρέλειψε τον Ευγένιο Βούλγαρη, ο οποίος από το 1742 δίδασκε στη νεόδμητη Μαρουτσαία Σχολή Ιωαννίνων, πλην όμως αφού περιήλθε η επιστολή του Μπαλάνου στα χέρια του Βούλγαρη, που βρισκόταν τότε στον Άθωνα, «αναίρεση την λύσιν με νεανικήν φιλοτιμίαν σφοδρότερον του δέοντος», γεγονός που αποδεικνύει την απαξίωση και την περιφρόνηση προς τα μαθηματικά του Μπαλάνου, λόγω της προστριβής που είχαν μεταξύ τους. Η αναίρεση του Βούλγαρη περιλαμβάνεται σε επιστολή του προς τον «πανοσιώτατον Σύγκελον της Ιωαννίνων εκκλησίας και σοφολογιώτατον Διδάσκαλον» Τρύφωνα, που δημοσιεύθηκε στην Αντιπελάργηση σσ 54-74. Πβ. την «Επιστολή Νικολάου Ζερζούλη προς τον Μπαλάνον Βασιλόπουλον» που περιλαμβάνεται ανωτέρω στην παρουσίαση του Νικολάου Ζερζούλη.

⁹¹⁹ Πβ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σσ. 41-42. Ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ επαινεί τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο και τον χαρακτηρίζει ως «άνδρα εν πολλοίς άλλοις δοκιμώτατο, και εν τοις μαθηματικοίς είτα αριστεύων, ζήλω ανενδότη κινούμενος υπέρ των μαθητευόντων» και συνεχίζει εκμυστηρευόμενος ότι δεν χρησιμοποίησε στις παραδόσεις του τα πονήματα του Μπαλάνου, αναγνωρίζοντας όμως ιστορική σημασία στο έργο του: «Εγώ το λοιπόν, ευρίσκων το περιττόν διεξοδικόν των πονημάτων αυτού ασύνδρομον πάντη τη καταστάσει ή τω σκοπώ των ημετέρων φιλομαθών νέων, έκρινον να μη μετέλθω αυτά εν τη παραδόσει ιδίως διά τούτο».

γεωμετρικώς»⁹²⁰ συνέβαλε στη δημιουργία ενός επιστημονικού διαλόγου, που σηματοδοτεί το γενικότερο πνευματικό κλίμα της εποχής⁹²¹ και που εκφεύγει από τα στενά πλαίσια του εκπαιδευτικού συστήματος της εποχής. Στον έντονο αυτό διάλογο μεταξύ των Ελλήνων λογίων, μετείχαν είτε άμεσα είτε έμμεσα, διάφορες ευρωπαϊκές Ακαδημίες και «οι εν Βονωνία Τρύφων⁹²² και Νικόλαος Ζερζούλης, ο εν Βενετία Γεώργιος Ζεπελαβίτης⁹²³», αλλά και «ο σχολαρχών εν τη Αθωνιάδι Ευγένιος Βούλγαρις⁹²⁴».

⁹²⁰ Μέθοδος γεωμετρικώς Χωρούσα περί ευρέσεως δύο μέσων συνεχώς εξής ανάλογον Γραμμών, επινοηθείσα και φιλοπονηθείσα παρά Μπαλάνου Βασιλόπουλου, διδασκάλου Ιωαννίνων. Νυν τε πρώτον τύποις εκδοθείσα πολλών μεν φιλομαθών προτροπή, και συνδρομή μάλλον δε του θεοφιλεστάτου και λογιωτάτου Επισκόπου Βονθροντού και Γλυκέως Κυρίου Παΐσιου. Μετά τε προσθήκης μιας προτάσεως περί Καταγραφής Ελλειψοειδών, σχημάτων. Επιστασία δε και διορθώσει Γεωργίου Κωνσταντίνου εξ Ιωαννίνων. Ενετήσι. Έτει σωτηρίω αφνης, 1756.

⁹²¹ Πβ. Γ. Καράς, *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης*, σ. 18.

⁹²² Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ονομάτων επίσκεψις: Φιλοσοφία και επιστήμες στην πόλη των Ιωαννίνων», σ. 122. Πρόκειται για τον ιερομόναχο Τρύφωνα τον εκ Μετσόβου «τον σοφό αυτό Ηπειρώτη» ο οποίος απομνημονεύεται ως Σχολάρχης της Επιφανείου Σχολής κατά τα έτη 1752/3-1758. Φοίτησε στην Επιφάνειο Σχολή παρακολουθώντας μαθήματα από τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο και κατά το 1748 βρίσκεται στη Βενετία, όπου σπουδάσε τη λατινική και Ιταλική γλώσσα, φιλοσοφία και μαθηματικά. Με την αποχώρηση του Ευγένειου Βούλγαρη για την Αθωνιάδα, περί το 1752/3, τον αντικατέστησε στη σχολαρχία της Μαρουτσαίας Σχολής μέχρι το 1777 και στις παραδόσεις του εφάρμοζε το φιλοσοφικό σύστημά του. η διδασκαλία του χαρακτηρίζονταν από τις νεωτερικές ιδέες οι οποίες βρισκόταν στον αντόποδα του περιεχομένου σπουδών της Μπαλαναίας σχολής. Σύμφωνα με τον Γ. Ζαβίρα, *Νέα Ελλάς*, σ. 539, «μετέφρασε ελληνιστί την λογικήν του γενουενσίου» και το «περί ψυχής των ζώων, όπου ο Ευγένιος εγκατέλειπε αυτός το ανεπλήρωσε». Πβ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 204-205.

⁹²³ Αναφέρεται κατά πάσα πιθανότητα στον Γεώργιο Κωνσταντίνου από το Τσεπέλοβο Ιωαννίνων, μαθητή του Μπαλάνου Βασιλόπουλου που σπούδασε τα ίδια περίπου χρόνια με τον Ζερζούλη στην Ιταλία. Είναι αυτός που προτοστάτησε στην έκδοση της «λύσης» του Δήλιου προβλήματος του Μπαλάνου Βασιλόπουλου. Έργα του είναι το *Λεξικόν τετράγλωσσον*, Βενετία 1757, *Παγκόσμιος ιστορία της οικουμένης*, Βενετία 1759.

⁹²⁴ Όπως γράφει ο γιος του Μπαλάνου Βασιλόπουλου, Κοσμάς Μπαλάνος στο έργο του *Αντιπελάργησις* του 1816 για το ζήτημα της προτεινόμενης λύσης του «Δήλιου» προβλήματος, ο Ευγένιος Βούλγαρης «σφόδρα τη ρύμη ηνέχθη κατά του προβλήματος». Ο τίτλος του έργου είναι: *Αντιπελάργησις ή Συλλογή των σωζομένων εκ των εκπεπονηκότων διαφόρων περί το Δήλιον πρόβλημα εις εύρεσιν δύο μέσων αναλόγων γραμμών εν συνεχεί γεωμετρική αναλογία, και εκ των νεωτέρων υπό του εν μακαρία τη λήξει γενομένου κυρίου Μπαλάνου βασιλόπουλου...ευφυώς γεωμετρηθέντων, εις την τούτων εύρεσιν, διά μόνου του κανόνος και διαβήτου γεωμετρικώς*, Βιέννη της Αυστρίας 1816.

Ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος, ακολουθώντας τη σκέψη του δασκάλου του Μεθόδιου Ανθρακίτη, επιχειρούσε να θεμελιώσει την πρόκριση των μαθηματικών έναντι της φυσικής. Ο Ανθρακίτης, καταγράφοντας την εδραία επιστημολογική θέση διακυρύνει ότι «επιστήμην εν ημίν κυρίως ου δίδοται» και κατά συνέπεια επειδή «βεβαίαν επιστήμην ουκ έχομεν των πραγμάτων»⁹²⁵, τα πορίσματα της επιστημονικής έρευνας θα πρέπει να θεωρούνται ως «αμυδρά γνώσις».⁹²⁶ Ο Μπαλάνος στην *Οδό Μαθηματικής* διατείνεται ότι επί των υλικών και των σύνθετων πραγμάτων δεν μπορούμε να έχουμε γνώση, αλλά «ούτε καν την αιτίαν αυτών ιδώμεν», διότι η ύλη είναι άστατη και υπόκειται σε συνεχή μεταβολή. Σύμφωνα με τον Μπαλάνο «πάντας έδει τους επιστημονικής εφιεμένους γνώσεως, εν τοις μαθήμασι, πολλώ μάλλον ενασχολείσθαι, εν οις οι αυτοί παρά πάσι λόγοι τε και αποδείξεις, και ουδεμία κατά τούτο τοις τε πάλαι και νυν διένεξις ευρίσκεται και διαφωνία», αντίθετα με ότι συμβαίνει «εν τη φυσική θεωρία, εν η και δόξαι των φιλοσοφούντων διάφοροι ανεφύησαν».⁹²⁷ Για το λόγο αυτό οι μαθητές οφείλουν να στραφούν προς τη βέβαιη γνώση την οποία εγγυάται μόνον η μαθηματική επιστήμη. Η αποστροφή αυτή του Μπαλάνου μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτός γνώριζε τις επιπτώσεις των πορισμάτων της νεώτερης φυσικής που οδηγούσαν στην αναδιάταξη του φιλοσοφικού προβληματισμού και κυρίως τις επιπτώσεις που είχαν αυτά στην παραδοσιακή μεταφυσική και

⁹²⁵ Πβ. Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β'. «Επιστολή του Ανθρακίτη προς τον πρώην Άρτη Νεόφυτο (εκ Καστορίας τω 1723), σ. 429: «Προσέτι πως διδάσκω τους μαθητάς φιλοσοφικά και θεολογικά μεστά ασεβείας. και όσο μεν εις φιλοσοφικά, καθ' ένας έχει την άδειαν να φιλοσοφή ή πλατωνικώς, ή αριστοτελικώς, ή άλλως πως κατά το πιθανότερον οπου ήμπορεί διατι βεβαίαν επιστήμην ουκ έχομεν των πραγμάτων, και ότο αφ' ου ήρξατο ο λόγος του Θεού να κυρήττεται, άπασα φιλοσοφία, εθνική επιστήμη πέπανται».

⁹²⁶ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Εισαγωγή στη σκέψη και το έργο του*, σ. 133, η άγνωστη φυσική χφ σ. 57β: «Εξ ων έπεται, ότι ουκ έστι περί ημάς επιστήμηλ ει μή τις αμυδρά γνώσις».

⁹²⁷ Πβ. Μεθόδιος Ανθρακίτης-Μπαλάνος Βασιλόπουλος, *Οδός Μαθηματικής*, Τόμ. Α', 1749, σ. Χ· Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 264-265.

γι' αυτό φαίνεται πως επιλέγει να ασχοληθεί με ένα πεδίο που διακρίνεται από θεωρητικές διερευνήσεις στο οποίο δεν προκαλούνται ή τουλάχιστον δεν είναι πρόδηλες οι αντιμαχίες που συγκρούονται με τις παραδομένες βεβαιότητες της κληρονομημένης φιλοσοφικής σκέψης. Άλλωστε η ταλαιπωρία που υπέστη ο δάσκαλός του Μεθόδιος Ανθρακίτης με την ρηξικέλευθη φιλοσοφική σκέψη ήταν πλέον πολύ νωπή.

Έχοντας την παρακαταθήκη των προγενεστέρων του, του Αναστάσιου Παπαβασιλόπουλου⁹²⁸ και του Μεθόδιου Ανθρακίτη, υπογράμισε τη συνάφεια και τη σύζευξη μεταξύ φιλοσοφίας και μαθηματικών,⁹²⁹ τονίζοντας ότι «οι [...] ηγεμόνες της φιλοσοφικής αριστοκρατίας έτεκον ενί τόκω δύο διδύμους αδελφάς, την φιλοσοφίαν και την μαθηματικήν, τοσούτον οικείας και συγγενείς, ώστε αδύνατον απ' αλλήλων χωρίζεσθαι, διά τον έμφυτον της ομονοίας δεσμόν και την ετέραν ατελή είναι, εκλειπούσης της ετέρας».⁹³⁰ Εντρυφώντας στο «Προοίμιο» της *Οδού Μαθηματικής* μπορούμε να εξηγήσουμε τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τη συνάρτηση φιλοσοφία-μαθηματικά-φυσική στη σύζευξη φιλοσοφία-μαθηματικά, η οποία αποτελεί μια θεωρητική στάση που έχει ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία των ιδεών κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας.

⁹²⁸ Ο Α. Παπαβασιλόπουλος δίδαξε και Μαθηματικά, βλ. το έργο του: *Εισαγωγή Μαθηματικής. Εκ της των λατίνων φωνής μετοχτευθείσα, και τη ελληνική διαλέκτω υποστρωθείσα, σπουδή και πόνω μεγίστω του λογιωτάτου κυρ Αναστασίου ιεροδιδασκάλου Παπαβασιλόπουλου του εξ Ιωαννίνων, 1695*. Χφ αρ. 7 της Δημοτικής βιβλιοθήκης Σιάτιστας. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 240, σημ. 537. Πβ. Γιάννης Καράς, *Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και Έντυπα*, Τόμ. Α': *Τα Μαθηματικά*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1992, σ. 127-128.

⁹²⁹ Για τα Μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, βλ. Μαρία Ε. Τερδήμου, *Μαθηματικά και Φιλοσοφία στην Ελληνική σκέψη κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Διδακτ. διατρ., Ιωάννινα, 1998 και περίληψη αυτής στα *Νέα του Κ.Ε.ΝΕ.Φ.*, τχ. 2 (Φθινόπωρο 1998), 21-28.

⁹³⁰ Βλ. Μεθόδιος Ανθρακίτης – Βασιλόπουλος Μπαλάνος, *Οδός Μαθηματικής*, Τόμ. Α', σ. XX. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 365.

Από την άλλη μεριά ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ συσχετίζει άμεσα τη διδασκαλία της φυσικής και των μαθηματικών με τον ανθρωπολογικό χαρακτήρα της φιλοσοφίας του που είναι η επιτυχία της ευδαιμονίας των ανθρώπων,⁹³¹ η δε μαθηματική επιστήμη είναι «όντως διαιτητής της αλήθειας».⁹³² Τα μαθηματικά και η φυσική, συνεχίζει ο Μοισιόδαξ, ασχολούνται με τα αισθητά πράγματα και δεν μπορούν να έχουν αναφορά στη θρησκεία και ο φιλόσοφος μπορεί να φιλοσοφεί για αυτά καθ' εαυτά τα πράγματα.⁹³³

Ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος παρά τη συντηρητικότητα που τον διέκρινε υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους δασκάλους της εποχής του.⁹³⁴ Νους οργανωτικός και δραστήριος μετονόμασε τη Σχολή Γκιόνμα, «την Πρώτη Σχολή Ιωαννίνων» σε *Αρχιγυμνάσιον*.⁹³⁵ Πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι τα γνωστά γραπτά τεκμήρια δεν διαφωτίζουν για τη λειτουργία της Σχολής Επιφανείου μετά από το 1766 και η ύπαρξη εγγράφου σχετικά με τη διδασκαλία σ' αυτή του Αναστασίου Μπαλάνου το 1781, μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι η Σχολή λειτουργούσε ως προβαθμίδα σπουδών της αντίστοιχης Σχολής Γκιόνμας, είτε αυτή πιθανόν να είχε συνενωθεί με τη Σχολή Γκιόνμα και ένεκα της ολοκληρωτικής παρουσίας των Μπαλάνων απέκτησε την προσωνυμία

⁹³¹ Πβ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 30: «Η Μαθηματική και κατ' εξοχήν η φυσική, είναι επιστήμαιενασχολούμεναι κυρίως περί ται αισθητά, πράγματα υποκείμενα τη αισθήσει εκάστου, και επομένως ικαναί να ενστάξωσι περιεργίαν, φιλομάθειαν εν τω νω πάντων απλώς των ημετέρων»

⁹³² *Ο.π.*, σ. 29. «Ο Γαλιλαίος Γαλιλαίου, ερωτηθείς παρά τινος μαθητού, ποίαν Λογικήν να μετέλθη, απεκρίθη αυτώ πως το πέμπτον βιβλίον του Ευκλείδου, συνυπονοών μετά του πέμπτου βιβλίου και πάσαν απλώς την Μαθηματικήν. Ιδού κυρίως τι καταρτίζει τον νουν και αποκαθιστά αυτόν όντως γνώστην, όντως διαιτητήν της αλήθειας».

⁹³³ *Ο.π.*, σ. 36. « Τα Μαθηματικά και τα Φυσικά είναι επιστήμαι καταγινόμεναι ιδιαιτάτως περί τα αισθητά, πράγματα πάντα κοινά τοις ανθρώποις πάσι, και μη έχοντα αναφοράν ιδιαιτάτην προς τας θρησκείας μήτε αναπτυγμένην μήτε συνεπτυγμένην επομένως ο φιλοσοφών δύναται να φιλοσοφή επί παρουσία των κρατούντων περί αυτών, όπως ο τέκτων τεχνολογεί περί της τεκτονικής...».

⁹³⁴ Πβ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 41. Χαρακτηρίζει τον Μπαλάνο «περίβλεπτο ανήρ (ο οποίος) φέρεται μετά πάσης της δυνατής σαφηνείας και πληρότητας».

⁹³⁵ Πβ. Δ. Μπαλάνος, «Οι Μπαλάνοι διδάσκαλοι του Γένους», σ. 230.

Μπαλαναία. Το γεγονός αυτό ενισχύει και η ύπαρξη εγγράφων του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, στα οποία φαίνεται ότι από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα στη Σχολή Επιφανείου δίδασκαν ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος (1719-1734, ο Κωνσταντίνος Βασιλοπουλος (1761-1766) και ο Αναστάσιος Μπαλάνος (1781), ενώ δεν υπάρχουν νέα στοιχεία για τη λειτουργία της Σχολής μετά την ημερομηνία αυτή. Αντίστοιχα στη Σχολή Γκιόνμα η κυριαρχία των Μπαλάνων αρχίζει με τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο (1734-;) και συνεχίστηκε με τον Κοσμά Οικονόμο (1779-1800).⁹³⁶

Στη Σχολή Γκιόνμα από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα οι κατά καιρούς διδάσκαλοι δίδασκαν «γραμματικά και επιστημονικά μαθήματα», «ελληνικά γράμματα, κυκλοπαιδείαν δηλαδή και επιστήμας», «εγκύκλιον παιδείαν, γραμματικήν φημί, ποητικήν ρητορικήν, φιλοσοφίαν, μαθηματικήν και ό,τι άλλο είδος μαθήσεως εΐη».⁹³⁷

Ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος έχαιρε μεγάλης εκτίμησης και υπόληψης από τους συγχρόνους του και αυτό οφειλόταν στη μόρφωσή του, στη συγγραφική και διδακτική δεξιότητά του, καθώς δε και στο ήθος του. Αυτό μαρτυρείται από τα επιγράμματα και τα προσωνύμια που του αποδόθηκαν και τον χαρακτηρίζουν «ύπατο φιλοσόφων», «ιερό καθηγήτορα», «αρχικαθηγητή», «ιερόσοφο», «πολυίδμωνα», «σοφώτατο», «πολύιδρι», «ημετέρης γενεής μέγ' όνειαρ», «πάμμεγα εύχος Ηπειρού», «υπερτελές φιλομαθών εύχος», «κλεινόν και σεμνόν εύχος Ιωαννίνων», κλ.π.⁹³⁸

⁹³⁶ Πβ. Γ. Πλουμίδης, «Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας», σσ. 236-239, όπου αναφέρονται και παραπομπές στα αντίστοιχα έγγραφα του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας.

⁹³⁷ Ο.π., σ. 239. Υπενθυμίζεται ότι με τη Διαθήκη του Μάνου Γκιόνμα στις 5 Νοεμβρίου 1676 που ίδρυσε τη Σχολή, ορίζονταν ότι θα δίδασκονται «grammatical, humanita et scientie in Greco» και είχε ορίσει ως Επιτρόπους του τον Μιχαήλ Καραγιάννη, τιν Λεοντάρη Γλυκή και τον Ιωάννη Ιερομνήμονα, οι οποίοι με τη σειρά τους θα διόριζαν τους διαδόχους τους. Στους μαθητές παρείχετο τροφή και ενδυμασία στον δε δάσκαλο ορίστηκε ως μισθός το ποσό των 100 δουκάτων το χρόνο. Πβ. Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεΐον», σσ. 96-98.

⁹³⁸ Πβ. Δ. Μπαλάνος, «Οι Μπαλάνοι διδάσκαλοι του Γένους», σ. 232.

Με τη σχολαρχία του εγκαινιάζεται μία νέα εκπαιδευτική κατεύθυνση η οποία χαρακτηρίζεται νεωτερική, όσον αφορά τη διδασκαλία μαθηματικών σπουδών υψηλού επιπέδου και όσον αφορά τη φιλοσοφική διδασκαλία αυτή εστιάζεται στην ανάλυση του αριστοτελικού έργου που στηρίζεται στα συγγράμματα και στο ύφος του Θ. Κορυδαλέα.⁹³⁹ Η καλή φήμη του σχολείου του είχε ως αποτέλεσμα να συρρεύσουν αρκετοί μαθητές. Στην εκπαιδευτική και συγγραφική δράση του Μπαλάνου Βασιλόπουλου θα πρέπει να προσθέσουμε και την επιμελημένη φιλολογική προσέγγιση της κλασικής γραμματείας, όπως είναι η μετάφραση των *Αφορισμών* του Ιπποκράτους και των σχολιαστικών υπομνημάτων του Γαληνού (1719)⁹⁴⁰ και την «πλυθήν» των λογίων *Επιγραμμάτων*.⁹⁴¹ Από την άλλη πλευρά διακρίνονταν για την έλλειψη της γνώσης ευρωπαϊκών γλωσσών, την μη επαφή με την «υγιέστερη φιλοσοφία των νεωτέρων» και την «περιττή υπόληψη την οποία είχε προς την αρχαιότητα».⁹⁴²

Το μαθηματικό έργο του Μπαλάνου Βασιλόπουλου αποτέλεσε ένα απαραίτητο εγχειρίδιο εκπαιδευτικής διδασκαλίας για τα σχολεία της

⁹³⁹ Πβ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σ. 451. Βλ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 41: «...υπτίασε και το ύφος αυτού επίτηδες, όμοιος τω Κορυδαλεί...».

⁹⁴⁰ Πβ. Γιάννης Καράς, *Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και Εντυπα*, Τόμ. Γ': *Οι Επιστήμες της ζωής*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1994, σ. 11. Ο άνθρωπος και το ανθρώπινο σώμα μελετάται ως «μηχανή» που λειτουργεί με βάση τις αρχές της φυσικής και τους νόμους της μαθηματικής. Ο άνθρωπος βρίσκεται σε στενή «σχέσιν προς άπασαν την Φύσιν, προς σύμπαντα τον υλικόν και άυλον κόσμον.ο ίδιος είναι ο μικρός κόσμος». Ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος ερμηνεύει του *Αφορισμούς* του Ιπποκράτη για αυτούς κατέκτησα το πρακτικό μέρος της ιατρικής και τώρα θέλουν να κατακτήσουν και τα θεωρητικό μέρος αυτής, στο ίδιο σ. 15. Ο πλήρης τίτλος του βιβλίου είναι: *Ερμηνεία εις τους αφορισμούς του ιπποκράτους και καταστρωθελισα εις κοινήν φράσιν, παρά του σοφωτάτου και ελλογιμωτάτου διδασκάλου κυρίου μπαλάνου βασιλοπούλου του εξ ιωαννίνων κατά γαληνόν, αρχίζει δε με τη φράση «ο μεν βίος βραχύς, η δε τέχνη μακρή, ο δε καιρός οξύς, η δε πείρα σφαλερή, η δε κρίσις χαλεπή»*, βλ. στο ίδιο, σσ. 91-96.

⁹⁴¹ Πβ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 130-132.

⁹⁴² Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σ. 451. Βλ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 41: «Λύπης άξιον λογιστέον πάντως, πως ο τηλικούτος ανήρ έτυχεν ημοιοηκώς είτε των διαλέκτων των Ευρωπαίων είτε της υγιεστερας φιλοσοφίας των νεωτέρων».

εποχής εκείνης και όσοι συνέγραψαν μαθηματικά εγχειρίδια μπορούν να εξισωθούν μόνο στο ένα έκτο των δύο τόμων των μαθηματικών του.⁹⁴³

β) Κοσμάς Μπαλάνος – Η απαξίωση της νεωτερικής επιστήμης

Τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο διαδέχθηκε στη σχολαρχία της Σχολής Γκιόνμα ο γιος του Κοσμάς Μπαλάνος (1731-1808).⁹⁴⁴ Φέρεται ως συγγραφέας «θεολογικών», «επιστημονικών» έργων και «πραγματείας εθνικού περιεχομένου».⁹⁴⁵ Εργαζόμενος αόκνως για τη λειτουργία της Σχολής, όταν αυτή στερήθηκε των εσόδων μετά την κατάληψη της Βενετίας από τον Μέγα Ναπολέοντα, κατόρθωσε να εξασφαλίσει έσοδα από το μοναστήρι του Προφήτου Ηλιού της Ζίτσας Ιωαννίνων⁹⁴⁶ και από

⁹⁴³ Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 42: «πολλοί από των νεωτέρων είτα διαλαμβάνουσι περί πάντων των ανηκόντων τη Μαθηματική εν μόνω εν ενί τόμω, και τούτο μόλις εξισουμένω ενί εκτημορίω των δυοίν τόμων αυτού».

⁹⁴⁴ Ο Κοσμάς Μπαλάνος γεννήθηκε στα Ιωάννινα το 1731, μαθήτευσε κοντά στον πατέρα του και μετά την ευδόκιμη εκπαιδευτική παρουσία του στη Θεσσαλία και τη Θεσσαλονίκη επέστρεψε στα Ιωάννινα και ανέλαβε τη σχολαρχία της σχολής κατά το 1758/1759 την οποία διηύθυνε μέχρι το 1799, ενώ το 1761 διορίστηκε οικονόμος της μητροπόλεως Ιωαννίνων, τίτλος που προσέδιδε τιμή και κύρος την εποχή εκείνη.

⁹⁴⁵ Πβ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 131. Ο Κοσμάς Μπαλάνος φέρεται συγγραφέας των έργων: *Εκθεσις Συνοπτική Αριθμητικής, Αλγεβρας και Χρονολογίας. Συντεθείσα μεν υπ' αυτού προς χάριν των γνησίων αυτού φοιτητών και λοιπών φιλομαθων. Προσφωνηθείσα δε τη φιλομούσω, φιλογενεί και φιλοπάτριδι ευγενεστάτη αδελφότητι των κυρίων Ζωσιμάδων, ης και αναλώμασι νυν πρώτον τύποις εκδέδοτε. Εν Βιέννη παρά Μαρκ. Πούλιον 1798*, και το επιγραφόμενο *Περί ελλείψεως των παραλειπομένων φωνών παρά τοις αρίστοις των ποιητών...* Η πολύτιμη και πλούσια βιβλιοθήκη των Μπαλάνων με την μεγάλη πυρκαγιά που προκλήθηκε κατά την πολιορκία του Αλή πασά τον Αύγουστο του 1823.

⁹⁴⁶ Πλ. Β. Μυστακίδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των εν Ιωαννίνοις Σχολείων», σσ. 68-73, όπου παρουσιάζεται η επιστολή του Κοσμά Μπαλάνου προς τον παριάρχη Καλλίνικο, γράφοντας μεταξύ των άλλων: «περί δε της σχολής δεομαι και ικετεύω την ημετέραν παναγιώτητα ως φιλόμουσον και των μουσών τρόφιμον να μην τη παραβλέψη, αλλά ευεργετούσα ταύτην πατρικώς να διορίση να λαμβάνη κατ' έτος κάποιαν βοήθειαν. Στην απάντηση του πατριάρχη το μήνα Σεπτέμβριο του 1805 όρισε τους «κατά καιρούς επιτρόπους της ρηθείσης σχολής ομού μετά του διδασκάλου λαμβάνειν κατ' έτος ακριβή και καθαρόν λογαριασμόν του οικονόμου του ρηθέντος μοναστηρίου του προφήτου Ηλιού, και τα περιττεύοντα των απαραίτητων εξόδων τούτου, και του μετοχίου αυτού, παραλαμβάνοντας παρέχειν τω διδασκάλω επί τω λαμβάνειν εξ αυτών τον προσήκοντα ετήσιον αυτού μισθόν, και τα εις τροφάς και ενδυμασίας δέκα μαθητών, εκλεγομένων εν φόβω Θεού και αφιλοπροσώπως και συντασσομένων εν τω καταλόγω της Σχολής και

χορηγίες της Αδελφότητας Ζωσιμάδων. Για το επίπεδο της παιδείας που παρείχε ο Κοσμάς Μπαλάνος μαρτυρείται από μια περικοπή της επιστολής του «αγίου Λιτσάς και Αγράφων κυρίου Νεκταρίου» που παευθύνεται προς τον Γεώργιον Κωνσταντίνου, τον Τσεπελοβίτη, όπου ο Κοσμάς χαρακτηρίζεται «λογιώτατος» και «πολυπόθητος» και «ακρότατος κολοφώνας».⁹⁴⁷

Στη μακρόβια σχολαρχία του Κοσμά Μπαλάνου παγιώνεται η διφυΐα των σπουδών-μαθηματικά, φιλολογικά μαθήματα, αριστοτελική σκέψη- και συνεχίζεται να καλλιεργείται με έντονο τρόπο η επιφύλαξη προς τη νεώτερη φιλοσοφία, η οποία επιφύλαξη μεταβάλλεται μερικές φορές σε οξύτατη και αυθαίρετη πολεμική η οποία τον οδήγησε σε σύγκρουση με τον Αθανάσιο Ψαλίδα, σχολάρχη της Καπλανείου Σχολής. Απαξίωνε όχι μόνο τη νεώτερη επιστήμη, αλλά και όσους λόγιους είχαν σπουδάσει στην Δυτική Ευρώπη και προέτρεπε τους πάντες να «κηρύττουν τα πατροπαράδοτα δόγματα, είτε έγγραφα, είτε εκ παραδόσεως».⁹⁴⁸

Ο Κοσμάς Μπαλάνος συνέχισε την εκπαιδευτική του δραστηριότητα μέσα στα πλαίσια που είχε χαράξει ο πατέρας του, καθώς και αυτός «δεν

του ιερού μοναστηρίου ων οι δοκιμότεροι και αξιώτεροι, ει βουληθείεν, γενόμενοι ιεροδιάκονοι ή ιερομόναχοι...».

⁹⁴⁷ Πβ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 130: «...Τον λογιώτατον και πολυπόθητον ημίν Κύριον Κοσμάν, την του κόσμου ευκοσμίαν, τον εληλακότα επί των των μυστικών λογίων υπεράγνωστον και υπερφυή και ακρότατον κολοφώνα, ένθα τα απλά και απόλυτα και άτρεπτα της θεολογίας όργια, λατά τον υπέρφωτον της κρυφιομύστου σιγής εγκεκάλυπται γνόφον...».

⁹⁴⁸ Πβ. Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, *Αλληλογραφία*, τόμος Α': 1802-1817. Επιμέλεια Κώστας Λάμπας-Ρόδη Σταμούλη, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 1989, σσ 63-64 (=Επιστολή του Κοσμά Μπαλάνου (1807) στον Κωνσταντίνο Οικονόμου) και δε απόσπασμα της επιστολής αναφέρονται και τα εξής: «Τα της εκκλησίας πρέσβευε, τα της εκκλησίας κράτυνε, τα της εκκλησίας κήρυττε πατροπαρόδοτα δόγματα, είτε έγγραφα, είτε εκ παραδόσεως. Τους δοκησιόφους ίν' ούτως είπω ή ασόφους φιλοσόφους παρείς, τους αφικνουμένους εκ της δύσεως, τους αφέντας πηγην ύδατος ζώντος, και ωρύξαντας εαυτοίς λάκκους συντετριμμένους, τους καταφρονητάς των ευαγγελικών δογμάτων, και αποστολικών και πατρικών απραδόσεων, τους χριστομαχούντας, ή θεομαχούντας, και τα λοιπά σιωπήσομαι. Εύχου μέντοι και υπέρ αυτών, ώστε ανανήψαι της μέθης, και εις επίγνωσιν αληθείας ελθειν».

ηθέλησε να παραδεχθεί καμμίαν νεωτέραν θεωρίαν εκ της φιλοσοφίας των Ευρωπαίων, ουδέ να εισαγάγει κανένα από τα μαθήματα του Ευγενίου». ⁹⁴⁹ Από τη διδασκαλία αποκλείονταν κάθε σύγχρονη γνώση, η οποία χαρακτηρίζονταν ως αντιθρησκευτική, αλλά και κάθε βιβλίο που ήταν γραμμένο στην απλή διάλεκτο, γιατί αυτό θεωρείτο ως «άθεο».

Υπήρξε σχολάρχης στην «εν Ιωαννίνους αρχαίαν και πρώτην σχολήν...» για διάστημα πάνω από σαράντα πέντε έτη, ⁹⁵⁰ απέκτησε μεγάλη φήμη, όπως και ο πατέρας του για τη σοφία και τη διδακτική του ικανότητα και αναδείχθηκε σε έναν «εκ των καλυτέρων και φιλομαθεστέρων λογίων του ημετέρου έθνους», ⁹⁵¹ το δε ήθος του ήτο αναγνωρισμένο σε όλο τον ελληνικό χώρο. ⁹⁵²

γ) Κωνσταντίνος Μπαλάνος – Η παρασιώπηση της σημασίας των νεωτερικών επιστημών

Τον Κοσμά Μπαλάνο διαδέχθηκε στη σχολή ο Κωνσταντίνος Μπαλάνος ή Καμινάρης ή Μπαλανίδης (1799-1819) ⁹⁵³ ο οποίος συνέχισε

⁹⁴⁹ Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 572.

⁹⁵⁰ Πβ. Β. Μυστακίδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των εν Ιωαννίνους Σχολείων», σ. 69. Ο Κοσμάς Μπαλάνος αναφέρει στην επιστολή του προς τον πατριάρχη Καλλίνικο μεταξύ των άλλων και τα εξής: «...εγώ σχολαρχώ υπέρ τα τεσσαράκοντα πέντε ήδη έτη, εκπαιδύων αόκνως και επιμελώς τους μαθητιώντας την τε ιεράν και θύραθεν φιλοσοφίαν, και τινας των επιστημών, και το δοθέν μοι βραχύ τάλαντον τοις εθέλουσιν επιδαφιλευόμενος ίνα μη ως δούλος πονηρός κατακριθώ και σκληρός».

⁹⁵¹ Βλ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 594.

⁹⁵² Πβ. Αωνύμου του Έλληνο*ς Ελληνική Νομαρχία*, σ. 109, σημ. Ο Αωνύμος της *Ελληνικής Νομαρχίας* καντηριάζοντας «μερικούς αρχιεπισκόπους ή άλλου τάγματος ιερείς» για τη συμπεριφορά τους, εξαιρεί τον Κοσμά Μπαλάνο και τον Παργινό Ανδρέα Ιδρωμένο, τους οποίους θεωρεί αξίους ευλαβείας: «Δεν είναι ολίγοι βέβαια οι όντως άξιοι ευλαβείας και τιμής ιερείς, ως επί παραδείγματι ο σεβασμιώτατος και ενάρετος ανήρ, ο σοφώτατος λέγω οικονομός των ιωαννίνων κυρ Κοσμάς Μπαλάνος, ο οσιώτατος και ελλογιμώτατος διδάσκαλος εις Κέρκυραν κυρ Ανδρέας ιερεύς, και άλλο πολλοί».

⁹⁵³ Πβ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 132-133. Ο Κωνσταντίνος Μπαλάνος ή Καμινάρης ή Μπαλανίδης (+1818) υπήρξε τρίτοτοκος γιος του αρχικαθηγητή Μπαλάνου Βασιλόπουλου, γεννήθηκε στα Γιάννενα και εκπαιδεύτηκε κοντά στον αυτάδελφό του Κοσμά. Αργότερα μετέγη στη Βλαχία και εργάστηκε ως οικοδιδάσκαλος στον ηγεμόνα Πρίγκηπα Καλλιμάχη και εξ αυτού του λόγου απέκτησε τον τίτλο του «Αρχοντα Καμινάρη» που ήταν ζηλευτός την εποχή εκείνη. Στα Ιωάννινα επέστρεψε το 1799 και διαδέχθηκε τον αδελφό του Κοσμά στη σχολαρχία της Σχολής Γκιόνμα μέχρι το 1819.

την εκπαιδευτική παράδοση της Σχολής δίνοντας έμφαση στη διδασκαλία των γραμματικών μαθημάτων σε γλώσσα αρχαϊζουσα. Τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η σχολή, λόγω της απώλειας του κληροδοτήματος του Εμμανουήλ Γκιόνμα με την κατάλυση της Ενετικής πολιτείας το 1797, επιλύθηκαν κυρίως χάρη στη χορηγία της αδελφότητας των Ζωσιμάδων και στις ενέργειες του Κωνσταντίνου Μπαλάνου, μέσω της διαμεσολάβησης του μητροπολίτη Ουγγροβαχίας Δοσίθεου Φιλίτη.⁹⁵⁴ Η πνευματική κατάσταση και η εκπαιδευτική αντίληψη που επικρατούσε κατά τη σχολαρχία του Κωνσταντίνου Μπαλάνου την περιγράφει με σφήνεια και ακρίβεια ο Ιωαννίτης Δημήτριος Αθανασίου σε *Επιστολή* του στον *Λόγιο Ερμή* το 1817. Τα βιβλία είναι περιορισμένα και γραμμένα σε γλώσσα αρχαϊζουσα, η ιστορία και η γεωγραφία ήταν μαθήματα παντελώς άγνωστα, οι νεωτερικές επιστήμες εξοβελίστηκαν, οι ξένες γλώσσες απαγορεύτηκαν, επειδή «γέμουςαι από άθεα βιβλία, κάμνουν να αθεΐσουν, όσοι τας μανθάνουσι»⁹⁵⁵ και συνεχίζοντας ο επιστολογράφος διαπιστώνει ότι «όσοι επρόκοψαν ήταν εκείνοι, τους οποίους αυτούς ωνόμαζεν αθέους και αχρείους».⁹⁵⁶

⁹⁵⁴ Πβ. Σ. Παππάς, «Το μοναστήρι της Ζίτσας και η Μπαλαναία Σχολή. Μία επιστολή του Δοσίθεου Φιλίτη και ένα αρτζουχάλι του Κωνσταντίνου Μπαλάνου». Ο Δοσίθεος Φιλίτης απηύθυνε επιστολή στον Κωνσταντίνο Μπαλάνο με την οποία του διαμηνούσε ότι θα συνδράμει στη συνέχιση της λειτουργία της Σχολής και θα παρακινούσε για το σκοπό αυτό και τον πλούσιο έμπορο και ευεργέτη Χατζηνίκο. Τελικά ο Κ. Μπαλάνος κατόρθωσε και με τη βοήθεια του Αλή πασά να εξασφαλίσει εφάπαξ 4.000 γρόσια από το μοναστήρι της Ζίτσας, του προφήτου Ηλιού του Θεσβίτου.

⁹⁵⁵ Πβ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 306. Το πνεύμα του νεωτερισμού και του ανακαινισμού ήταν εξοβελιστέο από την πνευματική αντίδραση και στρέφεται όχι μόνο εναντίον προσώπων ή μομενομένων προσπαθειών, αλλά συνολικά σε κάθε προσπάθεια εξωραϊσμού της παιδείας. Η αντιδραστική πρακτική φαίνεται πως έχει ένα κοινό συντονισμό αφού την λιδια περίοδο ο Ιερόθεος στη Σύμρνη απαιτεί να μην πηγαίνουν οι νέοι στη Δύση για σπουδές γιατί διδάσκονται την αθεία, οι Μπαλάνοι στα Ιωάννινα καταδικάζουν την εκμάθηση ξένων γλωσσών, γιατί έχουν ανάλογα αποτελέσματα και τέλος ο Αθανάσιος Πάριος, κάνει ακόμη ένα βήμα παραπέρα αφού ζητάει να μην πηγαίνουν οι νέοι στη Δύση ούτε και για εμπόριο, αφού και αυτό ενσταλάσει το φαρμάκι της αθείας το οποίο μεταφέρουν στην πατρίδα μας μαζί με την πρραμάτεια τους.

⁹⁵⁶ Δ. Αθανασίου, «Προς τους Ιωαννίτας, τους φίλους μου συμπολίτας», σσ. 84-86: «Εις το πρώτον σχολείον των Ιωαννίνων, δηλαδή εις το των αξίων συμπολιτών κυρίων

Ενώ στο σχολείο του Μπαλάνου η διδασκαλία γινόταν με «την κατηραμένην ταύτην μέθοδον»⁹⁵⁷ στο «δεύτερο σχολείο της πατρίδος μας, δηλ. του αειμνήστου Καπλάνη σχολαρχεί ο κύριος Αθανάσιος Ψαλίδας», η μέθοδος διδασκαλίας του οποίου εξαιρείται, καθώς και η διδασκαλία των ξένων γλωσσών με αποτέλεσμα να παρουσιάζει μία άλλη εκπαιδευτική κατάσταση που χαρακτηρίζεται ως νεωτερική.

Αξιολογώντας το έργο του Κωνσταντίνου Μπαλάνου κατά τα τελευταία έτη της λειτουργίας της Σχολής, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το διδακτικό έργο του περιλάμβανε ό,τι αποσκοπούσε στη διατήρηση της παραδοσιακής αντίληψης για την εκπαίδευση. Σε *Επιστολή* του ίδιου το 1816⁹⁵⁸ πληροφορούμαστε για το πρόγραμμα των μαθημάτων το οποίο περιλάμβανε «εγκύκλια μαθήματα, λογική και την ενταύθα παραδιδόμενην φιλοσοφίαν» και την «σειράν της μαθηματικής επιστήμης, την συγγραφείσαν» από τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο.⁹⁵⁹ Η φράση «την

Ζωσιμάδων, σχολαρχεί την σήμερον ο ελλόγιμος κύριος Κ. Μπαλανίδης. Ούτος ή άλλος σεβάσμιος ανήρ έπρεπε να έχη μαθητάς τους πάππους και προπάππους μας, και όχι ημάς και τα τέκνα μας. διότι το σύστημά του είναι της εποχής εκείνης. Εις το σχολείον του άλλα βιβλία δεν έχουν χώραν, ει μη η Εγκυκλοπαίδεια του Πατούσα, το τέταρτον του Θ. Γαζή, η ιδική του Ανθολογία, και η Λογική του Κορδαλέως. Βιβλία γραμμένα εις απλήν διάλεκτον είναι εξωρισμένα εκείθεν. Ενθυμούμαι μία φοράν, όταν ούτος ο διδάσκαλος, βλέπον το φιλοσοφικόν σύστημα του Σοαβίου, μεταφρασμένον παρά του κυρίου Γρηγορίου Κωνσταντά, είπεν.ότι τον αρέσκει πολλά, δεν τολμά όμως να το παραδώση, επειδή είναι εις την νέαν Ελληνικήν μεταφρασμένον. Εκτός τούτου εμποδίζει μεγάλως ο ρηθείς να μανθάνωσιν οι μαθηταί Ευρωπαϊκάς διαλέκτους, λέγων ότι αυταί, γέμουσαι από άθεα βιβλία, κάμνουν να αθειΐσουν, όσοι τας μανθάνουσι... Όσοι επρόκοψαν ηταν εκείνοι, τους οποίους αυτούςωνόμαζεν αθέους και αχρείους.Εις αυτό το σχολείον οι μαθηταί δεν ημπορούν να τελειώσωσι προτήτερα την περίοδον των ξηρών γραμματικών, παρά μετά δέκα έτη, και τότε οι περισσότεροι, ανιδεοι όντες Ιστορίας, Γεωγραφίας, και άλλων φιλολογικών, καταλαμβάνουν κακώς τους παλαιούς συγγραφείς. Πολλοί απ' αυτούς γίνονται μισάνθρωποι, κακοήθεις, και όσον αι ιδέαι των μικρότεραι, τόσον περισσότερον υπεροπτικοί και κενόδοξοι. Εν ω ο κύριος Κ. Μπαλανίδης δεν είναι άξιος της παρούσης εποχής, εγήρασε και παραπολύ, και εκωφώθη.άλλα τον ερωτούν οι μαθηταί, και άλλα αυτός αποκρίνεται.».

⁹⁵⁷ Ο.π., σ. 87.

⁹⁵⁸ Πβ. Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «Η πνευματική κίνηση των Ιωαννίνων από τον 13ο ως τον 20ό αιώνα», στο: *Ιωάννινα – Ιστορική Κατάθεση*, σ. 25.

⁹⁵⁹ Πβ. Γ. Καράς, *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης*, σ. 26, σημ. 29. Η μαθηματική επιστημονική γνώση έχει εισβάλει πλέον στην ελληνική εκπαιδευτική πράξη την περίοδο αυτή όπως αποδεικνύεται από τα έργα Ελλήνων λογίων, όπως ενδεικτικά

ενταύθα παραδιδόμενην φιλοσοφίαν» υποδηλώνει με σαφήνεια ότι η υφή των συζητήσεων και της διδασκαλίας είχε αριστοτελικό υπόβαθρο. Κατά τον Π. Αραβαντινό «συνέταξε και συνέγραψε άξια λόγου πονήματα» τα οποία καταστράφηκαν με την πυρκαγιά του 1820, καθώς και *Ανθολογία*.⁹⁶⁰

Με τη σχολαρχία του Κωνσταντίνου Μπαλάνου αρχισε η παρακμή της Σχολής, η οποία οφείλονταν κυρίως στην υπερσυντηρητικότητα του «σεβάσμιου και ελλόγιμου διδασκάλου», στον εξωβελισμό των νεωτέρων επιστημών και στην απαρχαιομένη μέθοδο διδασκαλίας.⁹⁶¹ Απόδειξη της υπερσυντηρητικότητάς του αποτελεί το γεγονός ότι επιθυμούσε να αφήσει ως διάδοχόν του ένα καλόγηρο φίλο του με σκοπό να παραδίδει όλα τα σχολαστικά μαθήματα με την πιο απαρχαιομένη μέθοδο.⁹⁶²

Την εποχή που σχολαρχούσε ο Κωνσταντίνος Μπαλάνος υπήρξαν συνδιδάσκαλοι ο Γρηγοράσκος Μπαλανίδης⁹⁶³ (+1834) και ο Αναστάσιος

μπρούμε να αναφέρουμε την οκτάτομη *Σειρά στοιχειώδη των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών* του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα το 1807, την *Σύνοψιν όλων των (τεχνών και) επιστημών*, από τους Θεόδωρο Ράκο, Βασίλειο Παπαευθυμίου και Ιωάννη Ταφρά το 1805, 1807 και 1819. Το 1810 ο Αναστάσιος Γεωργιάδης μεταφράζει την *Ιατροφιλοσοφική Ανθρωπολογία* του Johan D. Metzger, το 1816 ο Μιχαήλ Παν. Γοβδελάς μεταφράζει το έργο *Αι της φύσεως εποχαί* του Gerges-Louis Leclerc de Buffon, κλπ. Για τον πλήρη κατάλογο των φυσικών και θετικών επιστημών της περιόδου αυτής, βλ. Γιάννης Καράς (επιμ.), *Επιστημολογικές προσεγγίσεις στη Νεοελληνική Επιστημονική σκέψη. Επιλογή από τα έργα του Μιχαήλ Κ. Στεφανίδη*, Αθήνα, Εκδ. Τροχαλία, 1995, σσ. 131-150.

⁹⁶⁰ Πβ. Δημήτριος Αθανασίου, «Προς τους Ιωαννίτας, τους φίλους μου συμπολίτας», σ. 85.

⁹⁶¹ Πβ. Δ. Μπαλάνος, «Οι Μπαλάνοι διδάσκαλοι του Γένους», σ. 234.

⁹⁶² Βλ. Δημήτριος Αθανασίου, «Προς τους Ιωαννίτας, τους φίλους μου συμπολίτας», σσ. 86-87, γράφει για τον Κωνσταντίνο Μπαλάνο: «θέλει ν' αφήση διάδοχόν του ένα καλόγηρο φίλον του, όστις παραδίδει τον Κορυδαλέα, εξηγών μόνον λέξεις, και αντί με μίαν ερμηνεύων εκάστην με πέντε έξ, χωρίς διαφοράν της σημασίας, και τούτο θλιβερά μέθοδος των σχολαστικών της Ελλάδος χρόνων, της οποίας την χρήσιν εξώρισαν όλα σχεδόν της Ελλάδος τα σχολεία. και δυστυχία, αν μόνον τα σχολεία των Ιωαννίνων φανώσι πρεσβευόμενα μέχρι του νυν την κατηραμένην ταύτην μέθοδον.

⁹⁶³ Βλ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 129. Ήταν γιος του Δημητρίου Μπαλανίδη, γεννήθηκε στο Βουκουρέστι όπου έμαθε τα πρώτα γράμματα από τον πατέρα του συνέχισε τις σπουδές του στην Ιταλία. Ερχόμενος στα Ιωάννινα συμπλήρωσε τις σπουδές του και παντρεύτηκε μια ανιψιά των Ζωσιμάδων. Μετά την καταστροφή του Αλή πασά εγκαταστάθηκε στο Μέτσοβο, όπου δίδαξε και κατά το 1832 επανήλθε στα Ιωάννινα ως συνδιδάσκαλος των γραμματικών στη νεοιδρυθείσα Ζωσιμαία Σχολή.

Μπαλάνος⁹⁶⁴. Ο Γρηγοράσκος Μπαλάνος ή Μπαλανίδης φοίτησε στην Πίζα της Ιταλίας⁹⁶⁵ «υψηλά μαθηματικά, φυσική πειραματική, φυσική ιστορία, χημεία, βοτανική, αστρονομία και λατινικά»⁹⁶⁶ και επιστρέφοντας στα Ιωάννινα εμφανίζεται συνδιδάκτωρ με τους θείους του Κωνσταντίνο και Αναστάσιο Μπαλάνο. Μετά την καταστροφή της πόλης τον Αύγουστο του 1820 κατέφυγε στο Μέτσοβο όπου δίδαξε στην εκεί Σχολή⁹⁶⁷. Στο έργο του *Τρόπαιον κατά των οπαδών του Κοπέρνικου*⁹⁶⁸ εκφράζει, ακόμη και στα τελευταία χρόνια λειτουργίας της Σχολής,⁹⁶⁹ την παραδοσιακή σκέψη

⁹⁶⁴ Βλ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 127-129. Ήταν αδελφός του Κοσμά, του Κωνσταντίνου και του Δημητρίου Μπαλάνου και ο τελευταίος γιος του Μπαλάνου Βασιλόπουλου και συδιδάσκαλος των αυταδέλφων του Κοσμά και Κωνσταντίνου και διαδέχθηκε τον Κωνσταντίνο στη σχολαρχία της Μπαλαναίας Σχολής κατά την 25 Αυγούστου 1821, οπότε και αποτεφρώθηκε η Σχολή.

⁹⁶⁵ Πβ. Δημήτριος Αθανασίου, «Προς τους Ιωαννίτες, τους φίλους μου συμπολίτες», σ. 89. Ο Μπαλανίδης χαρακτηρίζεται ως «φύσει αγχίνους και φιλομαθής», φοίτησε για πέντε χρόνια στην Πίζα.

⁹⁶⁶ Πβ. επιστολή Δημ. Μόστρα προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου με ημερομηνία 10/22 Νοεμβρίου 1816, ΓΑΚ., *Μικραί συλλογαί*, Κ 125, Αρχείο Δημ. Μόστρα, τχ. Α', σ. 130. Πβ. Γ. Παπαγεωργίου, *Ένα αγνοημένο Χειρόγραφο Χριστιανικής Αστρονομίας: Το «Τρόπαιον κατά των Κοπερνικάνων» του Γρηγοράσκου Μπαλανίδη*, σ. 31 σημ. 3.

⁹⁶⁷ Πβ. Φίλιππος Σεγκούνης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των Ιωαννίνων. Ανέκδοτος αλληλογραφία των Ζωσιμάδων, της Κοινότητος Ιωαννίνων και των επιτρόπων των και άλλα έγγραφα εκ του αρχείου Φίλιου, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 8 (1933), 3-83, σ. 6, όπου καταχωρείται επιστολή του μεγαλέμπορου Μετσοβίτη Στέργιου Νίτζου Στάμμου προς τον συμπατριώτη του Τριαντάφυλλο Τζουμάκα στις 26 Ιανουαρίου 1844, που αναφέρει μεταξύ των άλλων «την ευγνωμοσύνην οπού χρεωστούμεν γενικώς όλοι οι Μετζοβίται προς τον γρηγοράσκον Μπαλάνον, όστις εχρημάτισε ικανούς χρόνους διδάσκαλος εις το μέτζοβον και αυτός εφώτισεν όλα τα παιδιά μας».

⁹⁶⁸ Βλ. Γ. Καράς, *Οι επιστήμες στη τουρκοκρατία*, Τόμ. Β', σσ. 253-254. Ο πλήρης τίτλος είναι: *Τρόπαιον κατά των κακώς λαμβανόντων και παρεξηγούντων τα του Μ[εγάλου] και Περιβοήτου αστρονόμου Κοπερνίκου, είτουν ως θέσιν λαμβανόντων αυτά, ουχί δ' ως υπόθεσιν ψευδή εις ανάπτυξιν των δυσχερών. Φιλοπονηθέν, καιδεινοτάτοις ναι μην και ισχυροτάτοις επιχειρήμασι, και λευκοτάταις αποδείξεσι κρατυθέν φυσικώς, μαθηματικώς και θεολογικώς εξηφανθέν. Παρά το υποδιδασκάλου της εν Ιωαννίνοις Μ[εγάλης] Σχολής της του Γγιούμα, της υπό της Ζωσιμαίας τετρακτύος Α[ναστασίου], Ν[ικολάου], Ζ[ώη], και Μ[ιχαήλ]προστατενομένης, Γρηγοράσκου Παλανίδου, προτροπή των αυτού φιλευσεβών συμπατριωτών, κατά τω αωθ' έτος το σωτήριον.*

⁹⁶⁹ Το έργο του προοριζόταν για τους συμπολίτες τους Γιαννιώτες, τους οποίους επιθυμεί να εισάγει στα μονοπάτια της αλήθειας, παραθέτοντας τις απόψεις «σοφών ανδρών και άκρων επιστημόνων». Βλ. το κεφάλαιο «Τοις Εντευξομένοις», φφ.7r-7v: «Δέξασθαι ουν ηπειρώται μεγάθυμοι, τούτο το εμόν το εξ ευγνωμοσύνης γινόμενον, μη καθιστάντας εαυτούς κριτάς των σχημάτων, επιχειρημάτων τε, και λοιπών / αλλά και εχομένων αληθείας· εγώ γαρ όσον οίον τε, και ά παρ' άλλων σοφών ανδρών και άκρων επιστημόνων, προς τε την της αληθείας εμπέδωσιν, και των λεγομένων μαρτυριάν,

απορρίπτοντας τη θεωρία του Ηλιοκεντρικού συστήματος υιοθετώντας τη Γεωκεντρική θεωρία ενοφθαλμίζοντάς την με την αριστοτελική φυσική φιλοσοφία και κοσμολογία⁹⁷⁰. Παρουσιάζει με έναν συνοπτικό τρόπο τις κοσμολογικές αντιλήψεις, «δόξες» των παλαιότερων⁹⁷¹ (Πλάτωνος, Αριστοτέλους, Στωικών, Πτολεμαίου, Φίλωνος, Κικέρωνος, Ωριγένους) και των νεωτέρων (Johannes Kepler, René Descartes, Petrus Gassendi, Gottfried W. Leibniz, Isaac Newton, Tycho Brahe)⁹⁷² και εστιάζει την προσοχή του στην αναίρεση της Ηλιοκεντρικής θεωρίας⁹⁷³ που παρουσίασε ο Copernicus⁹⁷⁴.

Οι πηγές που χρησιμοποίησε ο Γ. Μπαλανίδης για να εκπονήσει το σύγγραμά του αναφέρονται στα *Φυσικά, Τα Μετά τα φυσικά*, και το *Περί Ουρανού* του Αριστοτέλη, στον τρίτο τόμο της Οδού Μαθηματικής του παππού του Μπαλάνου Βασιλόπουλου, το *Περί Συστήματος του παντός*

προσέλαβον, και ευληπτοτέραν σύνθεσι μεταποιήσαι εσπούδασα, ου μεταφράσεως δύναμιν επιδείξει εθέλον, άλλ' εξομαλίσαι τα δύσβατα, και τινα δυσνόητα πως, ή διά το της συντάξεως στριφνόν, ή δι' άλλο τι φαινόμενα».

⁹⁷⁰ Πβ. Γ. Παπαγεωργίου, *Ένα αγνοημένο χειρόγραφο Χριστιανικής αστρονομίας, Το «Τρόπαιον κατά των Κοπερνικάνων» του Γρηγοράσκου Μπαλανίδη*, σ. 129 φ.3r. Ο Γρηγοράσκος Μπαλανίδης αντιλαμβάνεται πως η αντιπαράθεση προς τους Κοπερνικάνους είναι «δεινή», αλλά είναι ακόμη «εύελπιδες», «Αλλ' ει και η Πάλη δεινή γε δοκεί, προς φάλλαγγας ούτω πυκνώς συναραυρίας, και μακρόν πως μαχιμωτάτους και ευόπλους τους στρατιώτας έχειν εοικύιας, εύελπιδες δ' ειμί...φέρομεν γαρ όπλα δυσκαταγώνιστα και αήττητα...», τα δε όπλα του είναι η «περικεφαλαίαν Αριστοτέλειον, θώρακα Παλλάνειον, ασπίδα ευγένειον, σπάθην αμφίκοπον την σέργειον, και Πυροβόλα ευρώπης τα άριστα, α δύνανται ως ιστόν αράχνης κατακαύσαι τα τούτων ανίσχυρα εκτρωμάτια...».

⁹⁷¹ Ο.π., φφ. 8α-9β: «Περί πολλών, παρά τε τοις πάλαι και νεωτέροις, δόξαι μη κατά λόγον χωρούσαι ορθόν...»

⁹⁷² Ο.π., φ.35α: Ο Γρηγοράσκος Μπαλανίδης προβαίνει σε περιγραφή του συστήματος του Τύχω Μπράχε, ενώ στα φφ.38α, 39α, 40α, 41α και 42α καταγράφει εννιά σχεδιαγράμματα του «κοπερνικείου» και του «πτολεμαϊκού» συστήματος.

⁹⁷³ Η Γεωκεντρική θεωρία υποστηρίχθηκε κυρίως από τον Κλαύδιο Πτολεμαίο στο έργο του μαθηματική σύνταξις ή Αλμαγέστα, όπου τοποθετούσε τη γη στο κέντρο του σύμπαντος. Από τον 16^ο αιώνα και μετά η άποψη αυτή σταδιακά παραγκωνίστηκε από το ηλιοκεντρικό σύστημα που τοποθετεί στο κέντρο του σύμπαντος τον ήλιο. Στις Σχολές των Ιωαννίνων η γεωκεντρική θεωρία διδασκόταν από τους Μελέτιο Μήτρου, τον Μεθόδιο Ανθρακίτη, τον Ευγένιο Βούλγαρη και τους Μπαλάνους.

⁹⁷⁴ Πβ. Γ. Παπαγεωργίου, *Ένα αγνοημένο χειρόγραφο Χριστιανικής αστρονομίας: Το «Τρόπαιον κατά των Κοπερνικάνων» του Γρηγοράσκου Μπαλανίδη*, φφ10α-11α: «Περιγραφή του κατά Κοπερνικον συστήματος».

του Ευγένειου Βύλγαρη,⁹⁷⁵ το *Τρόπαιον κατά των οπαδών του Κοπερνίκου* το Σέργιου Μακραίου,⁹⁷⁶ η *Συλλογή των Θείων της Πίστεως Δογμάτων* του Αθανασίου του Παρίου⁹⁷⁷, καθώς περιέχει και αναφορές στον Μέγα Βασίλειο και τον «μέγαν της θεολογίας νουν» Γρηγόριο.⁹⁷⁸

Τα επιχειρήματα που προβάλλει προέρχονται από τη «θεία γραφή» και από τις «αισθήσεις». Καθόσον η γη δεν θεωρούνταν πλέον το κέντρο του σύμπαντος, αλλά ένας μικρός και ασήμαντος πλανήτης, δύσκολα μπορούσε να γίνει πιστευτό ότι η ύπαρξη ολόκληρου του κόσμου πρέπει να έχει κάποιο σκοπό που να σχετίζεται με τον άνθρωπο πάνω στη γη. Ο προβληματισμός αυτός άρχισε να εξαπλώνεται γοργά και η βεβαιότητα που θεμελιωνόταν στις επικρατούσες θρησκευτικές αντιλήψεις, παραχωρούσε τη θέση της στη δυσπιστία που αφορούσε την ύπαρξη του θεού. Οι καθερωμένες αντιλήψεις και η θρησκευτική αυθεντία δέχθηκαν ισχυρότατο πλήγμα. Η δυσπιστία αυτή χαρακτηρίζει τη δύση κατά τους τρεις επόμενους αιώνες που ακολούθησαν απομάκρυναν την αυθεντία από την αναζήτηση της αλήθειας, με την παράδοση να αποτελεί πλέον βάρος και γι' αυτό αυθεντία και παράδοση δεν είχαν πια θέση στον επιστημονικό προβληματισμό. Μαζί με την απόρριψη της Βίβλου και της εκκλησίας απέρριπταν και την αυθεντία του Αριστοτέλη.

Τα έσχατα ερείσματα της παραδοσιακής κοσμολογίας βρίσκονται στην ακροτελεύτια φράση του έργου του που αποδεικνύει την πίστη στη νίκη εναντίον των «Κοπερνικάνων»: «ετολήσαμεν αδεώς

⁹⁷⁵ Ευγένιου του Βουλγάρεως, *Περί του συστήματος του παντός*, εν Βιέννη της Αουστρίας εν τη Ελληνική τυπογραφία Γεωργίου Βενδώτη, 1805.

⁹⁷⁶ Σέργιου Μακραίου, *Τρόπαιον εκ της Ελλαδικής πανοπλίας κατά των οπαδών του Κοπερνίκου εν τρισί διαλόγοις*, Φιλοπονηθέν παρά του Διδασκάλου των Επιστημών της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής Σεργίου Μακραίου, Βιέννη, Εν τη Τυπογραφία Αντωνίου Πίχλερ, αψηζ'.

⁹⁷⁷ Αθανασίου του Παρίου, *Επιτομή είτε συλλογή των θείων της πίστεως δογμάτων*, Εν Λειψία της Σαξωνίας, εν τη τυπογραφία Βράϊτκοφ και Έρτελ, εν έτει σωτηρίω αωστ',

⁹⁷⁸ Σέργιου Μακραίου, *Τρόπαιον...*, σσ. 44-45.

αντιπαραταχθείναι τοις Κοπερνικάνοις τοιοίδε όντες, ως ο Δαβίδ τω Γολιάθ, Θεόν έχοντες αντιλαμβανόμενον»⁹⁷⁹.

Στο σύγγραμμά του ο Μπαλανίδης παραθέτει τις απόψεις και τα επιχειρήματα του Κοπέρνικου και ταυτόχρονα με λογικοφανή αντεπιχειρήματα επιδιώκει να εμφανίσει τις θέσεις του ως σαθρές και ανίσχυρες και σε ορισμένες περιπτώσεις ειρωνεύεται την του «κοπερνίκου δοξασία».⁹⁸⁰ Οι αντιρρητικοί «λόγοι» και τα ισχυρότατα επιχειρήματά του Μπαλανίδη, όσον αφορά τη δομή του κειμένου⁹⁸¹ και την επιχειματολογία αντλούνται, σχεδόν αυτούσια, από την *Οδό Μαθηματικής*,⁹⁸² από το *Τρόπαιον*⁹⁸³ του Σεργίου Μακραίου⁹⁸⁴ και από το *Περί συστήματος του παντός*⁹⁸⁵ του Βούλγαρη.

Το πρώτο αντεπιχείρημα, που για λόγους καθαρά φιλοσοφικής συζήτησης υιοθετεί ο Μπαλανίδης, αναφέρεται στο ενδεχόμενο να συμβαίνουν δύο πράγματα, ή η γη κινείται από μόνη της, «υφ' εαυτής» ή από άλλους «υφ' ετέρων». Η διατύπωση αυτή αποτελεί σαφή αποδοχή της

⁹⁷⁹ Πβ. τη ρήση του Ιωάννη Καλβίνου «Ποιος θα αποτολμήσει να θέσει την αυθεντία του Κοπέρνικου υπεράνω αυτής του Αγίου Πνεύματος», στο: Bryan Magee, *Η περιπέτεια της Φιλοσοφίας*, Μετάφρ. Πάρις Μπουρλάκης, Αθήνα, Εκδ. Σαββάλας, 2005, σ. 65.

⁹⁸⁰ Πβ. Γ. Παπαγεωργίου, *Ένα αγνοημένο χειρόγραφο Χριστιανικής αστρονομίας: Το «Τρόπαιον κατά των Κοπερνικάνων» του Γρηγοράσκου Μπαλανίδη*, σ. 158, φ. 24ν: «...Ω χυδαίων λόγων! Ω αμαθών φρονημάτων! Ω γλωσσαλγίας απεράντου! ταύτα ου φιλοσόφων διανοήματα, ταύτα ουκ επιστημόνων φρονήματα, ταύτα των φύσιν και τα της φύσεως μη καταμαθόντων τεκμήριον εναργέστατον, ταύτα παραπαιώντων μάλλον ή φιλοσόφων σημείον λαμπρότατον».

⁹⁸¹ Πβ. Μπαλάνου Βασιλόπουλου, *Οδός μαθηματικής*, Τόμ. Γ', σσ. 222-228

⁹⁸² Οι σελίδες του *Οδού Μαθηματικής* 223-230 μεταφέρονται αυτούσιες στη χειρόγραφη πραγματεία του Μπαλανίδη στις παραγράφους 6, 9, 10, 31, 32, 39, 50, 51, 75, 76, 80, 81, 82 και 83.

⁹⁸³ Πβ. τις σελίδες 63-65 του *Τρόπαιον* Σεργίου Μακραίου που μεταφέρονται από τον Μπαλανίδη στις παραγράφους 23,24,25,26.

⁹⁸⁴ Βλ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 104-108. Ο Σέργιος Μακραίος καταγόταν από τη Μάκρη των Αγράφων. Γεννήθηκε περί τα 1735 και υπήρξε μαθητής του Μπαλάνου Βασιλόπουλου. Στην Αθωνιάδα Σχολή ήταν μαθητής του Ευγένιου Βούλγαρη και αργότερα υπήρξε διδάσκαλος των επιστημών στην Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης από το 1790 ως το 1793.

⁹⁸⁵ Πβ. τις παραγράφους ρ'-ρζ' του *Συστήματος του παντός* του Βούλγαρη που μεταφέρονται αυτούσιες στις παραγράφους 60-74 του χειρογράφου του Μπαλανίδη.

αριστοτελικής σκέψης για το «πρώτον κινούν ακίνητον».⁹⁸⁶ Στην πρώτη περίπτωση τα είδη της κίνησης είναι τρία,⁹⁸⁷ ήτοι προς τα άνω, προς τα κάτω και κύκλω⁹⁸⁸ (το γαρ ελικοειδές εξ αυτών σύνθετον) «καθ' εν τούτων των τριών κινηθείσεται» και κάθε στοιχειώδες σώμα έχει μια και μοναδική φυσική κίνηση. Το ζήτημα αυτό είναι ένα από τα δημιουργήματα και μεγαλουργήματα του θεού και οι άνθρωποι θέλουν να τα αντισταθμίσουν με τον ανθρώπινο νου. Μερικοί δε Ευρωπαίοι με την πεπερασμένη διάνοιά τους επιχειρούν να διεισδύσουν στο άπειρο για να εξηγήσουν τα ακατάληπτα στον άνθρωπο μυστήρια⁹⁸⁹. Την ίδια αριστοτελική διαπραγμάτευση υιοθετεί και για την κίνηση της γης. Ο στόχος του Μπαλανίδη είναι ν' αναδείξει το θεϊκό μεγαλείο που δημιούργησε τον άνθρωπο που αποτελεί γνώρισμα της μέγιστης σοφίας του θεού⁹⁹⁰ σύμφωνα με τον Γρηγόριο. Ο Γρηγοράσκος υιοθετώντας ως ενδεχόμενο η γη να κινείται είτε από μόνη της είτε από άλλους και με την κίνηση αυτή φεύγει από το μέσον και ως εκ τούτου τα βαρέα πρέπει να πέφτουν έξω από αυτή, αφού η γη κινούμενη έχει απομακρυνθεί από τον

⁹⁸⁶ Πβ. Αριστοτέλους, *Φυσικά* VII 241b 24-27: «Ἄπαν τό κινούμενον ὑπό τινος ἀνάγκη κινεῖσθαι εἰ μὲν γάρ ἐν ἑαυτῷ μὴ ἔχει τὴν ἀρχὴν τῆς κινήσεως, φανερόν ὅτι ὑφ' ἑτέρου κινεῖται (ἄλλο γάρ ἔσται τό κινούν)...» 256 a 20-23: «εἰ οὖν ἅπαν μὲν τό κινούμενον ὑπό τινος κινεῖται, τό δέ πρῶτον κινούν κινεῖται μὲν οὐχ ὑπ' ἄλλου δέ, ἀνάγκη αὐτό ὑφ' αὐτοῦ κινεῖσθαι» 266 b 5-7: «οὐδέν ἄρα πεπερασμένον ἐνδέχεται ἄπειρον δύναμιν ἔχειν».

⁹⁸⁷ Πβ. Γ. Παπαγεωργίου, *Ἐνα ἀγνοημένο χειρόγραφο Χριστιανικῆς ἀστρονομίας: Τό «Τρόπαιον κατὰ τῶν Κοπερνικάνων» του Γρηγοράσκου Μπαλανίδη*, σ. 138, φ. 10ν: «Τριχῶς δε κινεῖσθαι τὴν γῆν ὑπετίθετο».

⁹⁸⁸ Πβ. Αριστοτέλους, *Περὶ Οὐρανοῦ*, 286b, 2 15-21: «Πάσα δε κινήσις ὅση κατὰ τόπον, ἢ καλούμεν φοράν, ἢ ευθεία ἢ κύκλω ἢ ἐκ τοιούτων μικτῆ· ἀπλαί γαρ αὐταῖ δύο μόναι. Αἴτιον δ' ὅτι και τα μεγέθη ταῦτα ἀπλά μόνον, ἢ τ' ευθεία και η περιφερῆς. Κύκλω μεν οὖν ἔστιν η περί το μέσον, ευθεία δ' η ἄνω και κάτω. Λέγω δ' ἄνω μεν τὴν ἀπό του μέσου, κάτω δε τὴν ἐπὶ το μέσον...».

⁹⁸⁹ Πβ. Γ. Παπαγεωργίου, *Ἐνα ἀγνοημένο χειρόγραφο Χριστιανικῆς ἀστρονομίας: Τό «Τρόπαιον κατὰ τῶν Κοπερνικάνων του Γρηγοράσκου Μπαλανίδη*, σ. 140, φ. 12r : «Ἀλλά πως οὐκ ἀνοια τινῶν ευρωπαϊῶν προφανῆς ἀντικρυσ, τὸ διανοία πεπερασμένη ἐθέλειν χωρεῖσαι τὸ ἀπειρον; Πως δ' οὐ θρασύτητος ἐσχάτης ἐναργῆς τεκμήριον τὸ, ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν τα υπέρ ἡμᾶς και πάντῃ ἀκατάληπτα ἀναπτύσσειν;».

⁹⁹⁰ Ο.π.: «κατὰ γαρ τὸν μέγα της θεολογίας νουν γρηγόριον, τὸ, ἐξ αὐλοῦ και υλικῆς φύσεως τὸν ἄνθρωπον δημιουργηθῆναι, της μείζονος θεοῦ σοφίας καθέστηκε γνώρισμα».

«μεσαίτιον τόπον». Διερωτάται λοιπόν πως είναι δυνατόν τα βαρέα σώματα, όπως η πείρα μας βεβαιώνει, να περιπλανώνται και να φθάνουν στο κέντρο τους χωρίς «μηδόλως» να εκπίπτουν αλλά ως «κούφα»⁹⁹¹ και «υπόπτερα» καταδιώκουν τη γη που συνεχώς κινείται και επειδή αυτό αντίκειται στη διδασκαλία και την πείρα, «άρα η γη εν τω μέσω και ακίνητος».⁹⁹² Η γη, συνεχίζει ο Μπαλανίδης, ως κέντρο του σύμπαντος πρέπει να ηρεμεί για να σχηματιστεί ο κύκλος, γιατί σε διαφορετική περίπτωση είμαστε άμοιροι όχι μόνον της φυσικής, αλλά και της μαθηματικής και του «λογικού προσέτι».⁹⁹³ Για την κατάδειξη της κεντρικής θέσης που κατέχει η γη στο στερέωμα ο Μπαλανίδης επικαλείται την αίσθηση⁹⁹⁴ και την πείρα που συνδράμουν στην απόδειξη αυτής.

⁹⁹¹ Βλ. Αριστοτέλους, *Περί Ουρανού*, Δ 308 a 29-31: «Απλώς μὲν οὖν κούφον λέγομεν τὸ ἄνω φερόμενον καὶ πρὸς τὸ ἔσχατον, βαρὺ δὲ ἀπλῶς τὸ κάτω καὶ πρὸς τὸ μέσον. πρὸς ἄλλο δὲ κούφον καὶ κουφότερον, ὅτε, δυσὶν ἐχόντων βάρους καὶ τὸν ὄγκον ἴσον, κάτω φέρεται θάτερον φύσει θάπτον».

⁹⁹² Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *Ἐνα ἀγνοημένο χειρόγραφο Χριστιανικῆς ἀστρονομίας: Τὸ «Τρόπαιον κατὰ τῶν Κοπερνικάνων» τοῦ Γρηγοράσκου Μπαλανίδη*, σ. 142, φ.13ν, παράγραφος 9: «εἰ μὲν ἡ γῆ κινεῖται, πάντως ἢ ὑφ' ἐαυτῆς, ἢ ὑφ' ἐτέρων... τὰ γε βαρύτερος μετέχοντα τὴν πρὸς τὰ κάτω κίνησιν ἔχειν, ὡσπερ τὰ κούφα τὴν πρὸς τὰ ἄνω, φιλοσοφικῶς ὁμολογεῖται, καὶ ἡ πείρα ἡμᾶς τρανῶς πιστοῦται ὁρῶντας τὰ βαρέα πρὸς τὰ κάτω φερόμενα... ἡ γῆ δὲ κινουμένη τοῦ μέσου ἐξίσταται, ἐκ μετεώρου ἄρα τὰ βαρέα φερόμενα, πάντως ἐκτὸς ταύτης ἐξισταμένης πίπτουσιν, ἀλλὰ πάντα τὰ ὀπωσούν βαρύτερος λαχόντα, πρὸς τὴν γῆν αἰεὶ ὁρῶνται φερόμενα, ἄρα ἡ γῆ ἐν τῷ μέσω καὶ ἀκίνητος».

⁹⁹³ Πβ. Γ. Παπαγεωργίου, *Ἐνα ἀγνοημένο χειρόγραφο Χριστιανικῆς ἀστρονομίας: Τὸ «Τρόπαιον κατὰ τῶν Κοπερνικάνων» τοῦ Γρηγοράσκου Μπαλανίδη*, σ. 159, παράγραφος 48, φ. 25r: «Ἀλλὰ πῶς ἀν εἶη εὐλόγον φασί, τὸ μὲν ελάχιστον ἐν τῷ παντί ἠρεμεῖν, τὰ πάντα δὲ ὑπὲρ αὐτοῦ κινεῖσθαι; Ἄπειρα μεγέθη σωμάτων τὰ ἐν τῷ παντί τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα, ὑπὲρ τοῦ ελάχιστου καὶ εἶναι καὶ ἐνεργεῖν». οὐ μόνον δ' οὖν φυσικῆς ἀμοιρα εστέ, ἀλλὰ καὶ μαθηματικῆς καὶ λογικῆς προσέτι, πῶς γὰρ οὖν ἀτόπον, ἐπεὶ τὸ κέντρο ἀμερές, τὸ δὲ αὐτοῦ καὶ πρὸς αὐτὸ εἶναι τὸν κύκλον; Τί δὲ οὐ δεῖ τὸ κέντρο ἠρεμεῖν, καὶ τὴν περιφέρειαν τοῦ κύκλου γίνεσθαι; Ἐτι καὶ πάντα τὰ κατὰ τὸν κύκλον; Ὡσπερ δὲ τὸ κέντρον, οὐδὲν οὖν τῷ μεγέθει τῆς δυνάμει μέγιστον εὐρίσκεται καὶ ἀναγκαιότητα, δὲ αὐτοῦ γὰρ ὁ κύκλος συνίσταται, οὕτω ἡ γῆ κέντρον τοῦ παντός οὐσα, τῷ μὲν μεγέθει ἐλαχίστη εστί, μέγιστη δὲ τῆς δυνάμει εὐρίσκεται».

⁹⁹⁴ Ο.π., σ. 150 παράγραφος 28, φ. 19r: «...καὶ ἡμᾶς ἡ αἴσθησις τὸ αὐτὸ τρανῶς διαβεβαιοῖ (εἰ γε οὐ βουλοίμεθα λέγειν εἰς τὰ σαφέστατα ἀναισθητεῖν, ἵνα τὴν ἡμετέραν φαντασίαν κρεῖττω τῶν τῆς φύσεως ἀναδείξωμεν) ἐν τῷ κέντρῳ ἄρα τοῦ ἐνάστρου, τοῦτ' αὐτὸ ἐν τῷ παντός ἀναμφιλέκτως ἡ γῆ διάκειται».

Ο Μπαλανίδης, στην κριτική του για τους οπαδούς της ηλιοκεντρικής θεωρίας του Κοπέρνικου δεν θα μπορούσε ν' αποφύγει δύο πολύ σημαντικά ζητήματα που αφορούν την απειρία του σύμπαντος και την πλυθή των κόσμων, τα οποία όμως αφήνει ουσιαστικά αναπάντητα⁹⁹⁵. Όσον αφορά το άπειρο του σύμπαντος ο Μπαλανίδης αποκλείει παντελώς αυτή την ιδέα, η οποία είναι συνυφασμένη με την ιδέα της ύπαρξης άπειρων κόσμων, που αποτελούσε μια υπόθεση που εμφανίστηκε στη Δύση τον 15^ο και 16^ο αιώνα και η οποία οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στον απεγκλωβισμό των επιστημόνων από την καταρρέουσα αριστοτελική κοσμοθεωρία.⁹⁹⁶

Ήδη ο Descartes εξηγούσε ότι η Γη βρίσκεται εντός του «στροβίλου» της ουράνιας ύλης και περιστρέφεται γύρω από τον ήλιο, διατηρώντας όμως τη (σχετική) ακινησία της εντός του πλανητικού χώρου.⁹⁹⁷ Όλοι όσοι επικαλούνταν την αυθεντία της Αγίας Γραφής για να υπερασπιστούν το επιχείρημα υπέρ του γεωστατικού κοσμοειδώλου, κατέφευγαν στη

⁹⁹⁵ Ο.π., σ. 148 παράγραφος 25, φ.18r: « Πάντες γε, φασί, ως εν μικροίς πελάγεσι, παντοδαπά ιχθύων γένη, ουτωςίν εν απείρω κενώ περί ίδια κέντρα ναμώνται / πλανητών άπλετα συστήματα, και κόσμοι άπειροι εισίν».

⁹⁹⁶ Η αριστοτελική κοσμολογία αναφέρει ότι εφόσον το σύμπαν είναι σφαιρικό δεν είναι άπειρο και πέρα από τη σφαίρα που περικλείει τα πάντα, δεν υπάρχει ούτε σώμα, ούτε τόπος, ούτε κενό, ούτε χρόνος και γι' αυτό δεν μπορεί παρά να υπάρχει μόνον ένας ουρανός, με ένα κέντρο και μια περιφέρεια και η ύπαρξη πολλών κόσμων είναι αδύνατη. Η ύπαρξη πολλών κόσμων συνεπάγεται και την ύπαρξη πολλών κινούντων ακινήτων, πράγμα που είναι αδύνατο. Βλ. Αριστοτέλους *Μετά τα φυσικά*, Λ 1074 a 31-37: «ότι δε εις ουρανός, φανερόν. ει γαρ πλείους ουρανοί ώσπερ άνθρωποι, έσται είδει μία η περί έκαστον αρχή, αριθμώ δε γε πολλάί. αλλ' όσα αριθμώ πολλά, ύλην έχει (εις γαρ λόγος και ο αυτός πολλών, οίον ανθρώπου, Σωκράτης δε εις)· το δε τι ην είναι ουκ έχει ύλην το πρώτον· εντελέχεια γαρ. εν άρα και λόγω και αριθμώ το πρώτον κινούν ακίνητον ον· και το κινούμενον άρα αεί και συνεχώς· εις άρα ουρανός μόνος»· *Περί Ουρανού*, 279 a 13-14: «Αμα δε δήλον ότι ουδέ τόπος ουδέ κενόν ουδέ χρόνος εστιν έξω του ουρανού». Η αριστοτελική κοσμολογία θεωρεί ότι υφίσταται μια αναγκαιότητα στην υπάρχουσα γενική δομή του σύμπαντος, το εξωτερικό πε'ριβλημα του οποίου (ο πρώτος πυρανός) είναι μια πεπερασμένη σφαίρα που ως θείο σώμα δεν μπορεί παρά να είναι μια περιστρεφόμενη σφαίρα, το κέντρο της οποίας πάντα ηρεμεί. Η γη είναι μια σφαίρα μικρού μεγέθους που ηρεμεί στο κέντρο του σύμπαντος. Πβ. W. D. Ross, *Αριστοτέλης, Μετάφρ. Μαριλίτσα Μητσού*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, ³2001, σσ. 141-142.

⁹⁹⁷ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Το φιλοσοφικό έργο του Edmundus Purchotius και το *Συνταγματίον της Μεταφυσικής* του Βικεντίου Δαμοδού», σ. 91.

δικαιολογία ότι η κοπερνίκεια-καρτεσιανή ερμηνεία αποτελούσε μια επιστημονική «υπόθεση» και όχι μία «θέση» και αυτή η στάση αποτελούσε την περίοδο εκείνη μια δικλείδα ασφαλείας, που ερμήνευε πολλές καταστάσεις.⁹⁹⁸

Ενώ η Δύση έλυσε το συγκεκριμένο θέμα από το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα και πλέον κανένας λόγιος δεν ασχολούνταν με αυτό, στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα αποτελούσε το επίκεντρο φιλοσοφικής διαπραγμάτευσης μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Ήδη από τον 17^ο αιώνα η εκκλησιαστική θεολογία συγχώνευσε στο σώμα της τον γεωκεντρισμό της αριστοτελικής κοσμολογίας.⁹⁹⁹ Ο Θεόφιλος Κορυδαλεύς ήταν από τους πρώτους που αρνήθηκαν τη πολλαπλότητα των κόσμων, ο οποίος αντέτασσε στην επιχειρηματολογία του την παραδοσιακή κοσμοθεώρηση που περιλάμβανε το πεπερασμένο, ιεραρχημένο και κλειστό αριστοτελικό σύμπαν, που έχει ένα κέντρο, (άρα δεν είναι άπειρον), και το οποίο μπορεί να καταλαμβάνει μόνο η γη και γι' αυτό εξηγείται και η πτώση των σωμάτων, απέναντι σε ένα ενιαίο, ομοιογενές, νομοτελές και άπειρο σύμπαν που πρότασε η νέα φυσική.¹⁰⁰⁰ Ακολουθεί ο Ευγενιος Βούλγαρης, ο οποίος αντικρούει την ιδέα αυτή με σκωπτική διάθεση¹⁰⁰¹ και στη συνέχεια τη σκυτάλη παραλαμβάνει ο Σέργιος

⁹⁹⁸ Για το θέμα αυτό, βλ. Β. Μακρίδης, «Η επιστημονική θεωρία ως απλή υπόθεση: Θρησκευτική πολεμική εναντίον των επιστημονικών ιδεών».

⁹⁹⁹ Ενδεικτικά η χριστιανική τεκμηρίωση του γεκεντρισμού στηρίζεται στο *Ιησούς του Ναυή*, Κεφ Ι, 12,13: «12. Τότε ελέλησεν ο Ιησούς προς τον Κύριον, καθ' ην ημέραν ο Κύριος παρέδωκε τους Αμμοραίους έμπροσθεν των θιών του Ισραήλ και είπεν ενώπιον του Ισραήλ, Στήθι, ήλιε, επί την Γαβαών, και συ σελήνη, επί την φάρραγα Αιαλών. 13. Και ο ήλιος εστάθη, και η σελήνη έμεινεν, εωσού ο λαός εκδικήση τους εχθρούς αυτού. Δεν είναι τούτο γεγραμμένον εν τω βιβλίω του Ιασήρ; Και εστάθη ο ήλιος εν τω μέσω του ουρανού, και δεν έσπευσεν να δύση έως μιας ολόκληρης ημέρας». *Εκκλησιαστής*, Α, 4: «Γενεά υπάγει, και γενεά έρχεται.η δε γη διαμένει εις τον αιώνα». «*Ησαΐας*», κεφ. Α', 2 : «Ακούσατε, ουρανοί, και ακροάσθητι, γη.διότι ο Κύριος ελάλησεν».

¹⁰⁰⁰ Πβ. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 110.

¹⁰⁰¹ Βλ. Ευγένιος Βούλγαρης, *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνεραισθείσα*, σ. 89: «Καντεύθεν πάλιν ημίν η των Κόσμων πληθύς, ως επί σκηνης προήλθε, και οι κατά... τους λοιπούς των πλανωμένων αστέρων κατοικισμοί, και Κόσμος έτερος παρά τον

Μακρραίος, ο οποίος ισχυριζόταν ότι η κατάλυση του ιεραρχημένου και στατικού παραδοσιακού φυσικού κόσμου θα συνεπέφερε μοιραία την κατάρρευση της ιεραρχημένης και στατικής κοινωνίας, θα κατακερμάτιζε «το μέγα τούτο σύστημα» εξοβελίζοντας τον άνθρωπο από τον αισθητό τούτον κόσμο¹⁰⁰² και αυτό γιατί όλες αυτές οι απόψεις των νεωτέρων είναι «ανθρωπίνης τόλμης ληρήματα»¹⁰⁰³. Είκοσι χρόνια αργότερα ο Μακρραίος απεξαρτοποιείται από τον Αριστοτέλη και αποδοκιμάζει ρητά την θεολογικά απαράδεκτη αριστοτελική θεωρία της αιωνιότητας του κόσμου και της ύλης.¹⁰⁰⁴

Μεταξύ των νεωτέρων που ασπάστηκαν και δίδαξαν υπέρ της πληθούς των κόσμων και υπέρ της ηλιοκεντρικής ιδέας την εποχή εκείνη,

ένυλον τούτον, των λογικών ψυχών, πριν ή τας ενταύθα περιόδους κατακριθείναι νοερόν ενδιαίτημα».

¹⁰⁰² Βλ. Σέργιου Μακρραίου, *Τρόπαιον...*: «αλλά τούτο τι αν εΐη; Η του εν ημίν λόγου παντελής καθαίρεσις, και φρενών έκπτωσις, βακχεία άντικρυς και μανία δαιμονική, υφ΄ ης εάλω παθών, και τους άλλους ταύτα πάσχειν ηράσατο· που ουν επιστήμη; Που σύνεσις; Που φρόνησις; Που βίος ορθος; Που νόμοι και τάξις; Μήτε αρχής παρούσης, υφ΄ ης, μήτε τέλους προς ό έκαστα διΐθύνεται. το γαρ ουτωσί κατακερματίζειν το μέγα τούτο σύστημα, και διϊσταν΄ αλλήλων τα μέρη, συγγέειν έστι και αυτοματίζειν άπαντα και τον άνθρωπον παρ΄ ουδέν ποιείν· πληθύνει γαρ πανούργως τους κόσμους, ότι τον άνθρωπον του αισθητού τούδε κόσμου παντός ουκ εθέλειν πολίτην, ουδέ τέλος ω εφορά πάντα τα φαινόμενα... οίμαι δε ταύτα αναγνώς έκαστος, του μεν κακόφρονα πήγασον πλατυτέρω στόματι καταπτύσσει, των πολλών κόσμων· αγάσεται δε μάλλον του ενός την αρμονίαν και καλλονήν, και εκ ταύτης επί τον αρχιτέκτονα λόγον υψώσει τον νουν, της εκείθεν απανταζούσης σοφίας μειριζόμενος...».

¹⁰⁰³ Πβ. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Επιμ. Κωστούλα Σκλαβενίτη, Αθήνα, Εκδ. Γνώση, 2013, σ. 142· Ευάγγελος Παπανούτσος «Στοιχεία από την ιστορία της νεοελληνικής φιλοσοφίας», *Δευκαλίων*, 21 (1978), 3-46, σ. 15. Η αποκάλυψη ότι ο Σέργιος Μακρραίος αναίρεσε το σύστημα του Κοπέρνικου προκάλεσε ποικίλα ειρωνικά σχολια εκ μέρους του οικονομού της εκκλησίας Ιωάννη Πέζαρου, αναφωνώντας: «Ω! ακόμη είμεθα νήπιοι και ψοφοδεείς».

¹⁰⁰⁴ Βλ. Σέργιου Μακρραίου, *Επιτομή φυσικής Ακροάσεως*, (κεφάλαιο Αντιρρήσεις και έλεγχος τοις Περιπατητικοίς ότι συγκεχυμένως περί φυσικών αρχών φιλοσοφούσι), Εκτεθείσα παρά του Διδασκάλου των Επιστημών Σεργίου Μακρραίου, εν τρισί βιβλίοις, ήδη πρώτον τύποις εκδοθείσα..., Εν Βενετία, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων 1816, σ. ιε: «Ο Αριστοτέλης εισάγων εν τη φύσει γένεσιν και φθοράν, κίνησιν και ηρεμίαν, και όλως αλλοίωσιν, και αρχάς των αΐδων συνθέσεως, υποθείς, περιήλθε του κόσμου την αιδιότητα, ουδέν υγιές περί συστάσεως και αιδιότητος του αισθητού τούδε κόσμου υπολαβών, ως και άλλοι μεν εξήλεγξαν, πάντων δε μάλιστα ο θεΐος Ιουστίνος ο Μάρτυς και Φιλόσοφος».

ήταν ο Ρήγας Βελεστινλής, που μιλούσε για ήλιους παραπάνω από τον γαλαξία μας και σε μεγάλη απόσταση από μας.¹⁰⁰⁵

Ο Αναστάσιος Μπαλάνος ανέλαβε τη σχολαρχία της Σχολής από το 1819, μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου. Σύμφωνα με τον Π. Αραβαντινό δεν έχαιρε και μεγάλης εκτίμησης και αναγνώρισης από τους συγχρόνους του, φαίνεται λόγω ιδιοτροπιών που είχε, διακρίνονταν όμως για τις επιστημονικές του γνώσεις και αυτό αποδεικνύεται από τα επιγράμματα που φανερώνουν υψηλό επίπεδο πνευματικής κατάρτισης. Η Γραμματική που συνέταξε προκάλεσε τότε τη σάτυρα του Ιωάννη Βηλαρά.¹⁰⁰⁶

δ) Μπαλάνοι: Η έμφαση στη διδασκαλία των φιλοσοφικών μαθημάτων και των μαθηματικών

Ενώ η παραδοσιακή κοσμολογία έβρισκε ένα από τα έσχατα ερείσματα της στον ελληνικό χώρο με τη διδασκαλία της στη Μπαλαναία Σχολή, στην άλλη Σχολή, την Καπλάνειο, οι μαθητές με την κατάλληλη καθοδήγηση και εποπτεία του Αθανάσιου Ψαλίδα εντρυφούσε στη νεώτερη αστρονομία και στις νεώτερες επιστήμες. Για το συγκεκριμένο θέμα, ο Α. Ψαλίδας διδάσκει στη Σχολή του την ηλιοκεντρική θεωρία, επισημαίνοντας ότι οι πρόγονοί μας το σύστημα αυτό είχαν, και εκείνος που εναντιώθηκε στο σύστημα αυτό ήταν ο Πτολεμαίος, ενώ ο Κοπέρνικος «βλέποντάς το αλλόκοτον το απέβαλε και αντεισήγαγε το παλαιόν του Πυθαγόρα το μαθηματικόν [...] όποιος δε θέλει να ιδή τι παιδαριώδη επιχειρήματα έχουν οι οπαδοί του Πτολεμαίου, και την

¹⁰⁰⁵ Βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Φυσικής απάνθισμα, διά τους αγχίνους και φιλομαθείς Ελλήνας, εκ της Γερμανικής και Γαλλικής διαλέκτου, ερανισθείσα παρά του Ρήγα Βελεστινλή θετταλού, ούτινος αναλώμασι εξεδόθη προς οφέλειαν των ομογενών, εκ της τυπογραφίας του Ευγενούς Τράτινερ, εν Βιέννη 1790, σ. 19: «Και ποίος ιξεύρει πόσα κατεστηριγμένα άστρα (ήγγουν ήλιοι) λαμπρύνουν τον κόσμον, τα οποία είναι ακόμη παραπάνω και από τον Γαλαξίαν και δεν ημπορούμεν να τα ιδούμεν διά την μεγάλην απόστασίν τους».*

¹⁰⁰⁶ Βλ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 128.

αίρεσιν αυτών, ομοίως τα γιγαντιαία επιχειρήματα των οπαδών του κοπερνίκου, ας αναγνώση ταις παλαιαίς αστρονομίαις...».¹⁰⁰⁷

Μετά την αποχώρηση του Μεθόδιου Ανθρακίτη από τα Σχολή Γκιόνμα για ένα περίπου αιώνα έχουμε την κυριαρχία των Μπαλάνων, οι οποίοι με την παρουσία τους επηρέασαν την πνευματική πορεία της πόλης των Ιωαννίνων και έγιναν οι στυλοβάτες της συντήρησης. Έδιναν έμφαση στα γραμματικά μαθήματα, ενδιαφέρον για τη μαθηματική γνώση και μέσω των υπομνηματιστών του Αριστοτέλη, κυρίως μέσω του έργου του Θεόφιλου Κορδαλέως, ασκούσαν σε αριστοτελικά φιλοσοφικά κείμενα. Επεδείκνυαν ιδιαίτερη εμμονή στην παράδοση και αντιμετώπιζαν με σκληρότητα κάθε ανανεωτική προσπάθεια για τη νεώτερη φιλοσοφία και την επιστημονική σκέψη¹⁰⁰⁸. Εξοβελιστέα ήταν και κάθε απόπειρα εισαγωγής της νεωτερικής εκπαιδευτικής μεθόδου, καθώς και της ευρωπαϊκής παιδείας και σκέψης. Παρά την υποστήριξη που τους προσέφεραν οι Ζωσιμάδες, η φήμη της σχολής υποχωρούσε,¹⁰⁰⁹ οι μαθητές συνέχεια μειώνονταν, εξ αιτίας του αναχρονιστικού και σχολαστικού περιεχομένου της διδασκαλίας που είχαν επιβάλει.¹⁰¹⁰

Οι Μπαλάνοι διακρίνονταν για τη σταθερότητά τους στο πνεύμα της αντιδραστικής συντήρησης, σε αντίθεση με το προοδευτικό πνεύμα που επικρατούσε στην Καπλάνειο Σχολή που σχολαρχούσε ο Αθανάσιος

¹⁰⁰⁷ Βλ. Αθανάσιος Ψαλίδα, *Γεωγραφία σύντομος για τους μαθητές του σχολείου Καπλάνη*, Μέρος Β', χειρόγραφο 2828, φ.71r-72v, στο: Γ. Παπαγεωργίου, *Ένα αγνοημένο χειρόγραφο Χριστιανικής αστρονομίας: Το «Τρόπαιον κατά των Κοπερνικάνων» του Γρηγοράσκου Μπαλανίδη*, σσ. 49-50. Πβ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, «Οι Γεωγραφίες κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού: Τα γεωγραφικά εγχειρίδια του Αθ. Ψαλίδα», *Δωδώνη*, 26/Β' (1997), 361-404.

¹⁰⁰⁸ Πβ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 594. Οι Μπαλάνοι με την αποστροφή τους προς κάθε τι το ξένο και αποστρέφονταν κάθε νέα ιδέα ή θεωρία γιατί τη θεωρούσαν ως «άθρη».

¹⁰⁰⁹ Πβ. Γ. Κ., *Διατριβή περί καταστάσεως της Γλώσσης*, Μόσχα 1808, σ. 275.

¹⁰¹⁰ Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 572: «Του σχολείου των Ιωαννίνων το παλαιόν κλέος ημαυρούτο από τους μαθητάς του Πεζάρου, επειδή ο ευλογημένος Κοσμάς Μπαλάνος δεν ηθέλησε να παραδεχθεί καμμίαν νεωτέραν θεωρίαν εκ της φιλοσοφίας των Ευρωπαίων, ουδέ να εισαγάγη κανέν από τα μαθήματα του Ευγενίου».

Ψαλίδας, είναι όμως γνωστό και αδιαμφισβήτητο το ήθος που επέδειξαν οι Μπαλάνοι σε όλα τα χρόνια της διδασκαλίας τους.

Όμως η εκπαιδευτική τους τακτική και η έλλειψη πνευματικού σφρίγγου, δεν θα πρέπει να συσκοτίσουν την αναμφισβήτητη προσφορά τους στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, που διακρίνεται από το υψηλό επίπεδο της λογιουσύνης τους. Η Μπαλαναία Σχολή κατέχει μια ξεχωριστή θέση στη διδασκαλία των μαθηματικών επιστημών, η οποία είχε μεγάλη απήχηση στον ευρύτερο ελληνικό χώρο. Η έναρξη έγινε από τον Μεθόδιο Ανθρακίτη και συνεχίστηκε με τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο και τον Κοσμά Μπαλάνο.

Αν στα Ιωάννινα η διδασκαλία των μαθηματικών είχε στερεωθεί, στην Κωνσταντινούπολη οι νέοι αποτρέπονται από την ενασχόληση με τη φυσική και τα μαθηματικά και τα φωτεινά μαυλά συνθλίβονταν «εν ταις περιττολογίαις της Γραμματικής, και αν τις προβάλλη τοις πατράσιν αυτών τας πειραματικάς ή τας γεωμετρικάς πράξεις, αποκρίνονται αυτώ, πως τα τοιαύτα είναι κοκλαμπασλίκια, η πως δεν συμφέρουσι τοις παιδίοις αυτών».¹⁰¹¹ Παρά ταύτα το ρεύμα της μετάβασης των νέων της Κωνσταντινούπολης στη Δύση δεν μπορεί να εμποδιστεί και αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μαθαίνουν ξένες γλώσσες και επιστήμες, φυσική και μαθηματικά και έτσι μπορούν να μεταφέρουν τις γνώσεις στη πατρίδα και να συγγράψουν βιβλία που θα είναι χρήσιμα για τους υπόλοιπους νέους οι οποίοι στερούνται επιστημονικών βιβλίων, ενώ αφθονούν τα λεγόμενα «ιερά βιβλία».¹⁰¹²

¹⁰¹¹ Βλ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 39.

¹⁰¹² Ο.π., σημ. 1: «...διότι ημείς, προς ταις λοιπαίς ατυχίαις, καθώς λέγω και αλλαχού, έχομεν και ταύτην, ότι να μη έχομεν τα βιβλία τα αναγκαίως συντείνοντα τη καλλιέργεια των ημετέρων νέων. Ενώ τα περιττά σήπονται εν τοις βηματηρίοις, ως λέγουσι, των μναστηρίων, ενώ τα βουνά του Άθωνος εγέμισαν πάντα από παλατίων πολυτελών, τα δύστηνα ημέτερα σχολεία σπανίζουν και από αυτών των αναγκαίων βιβλίων». Πβ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, «Εκκλησία και Επιστήμη κατά τον ΙΗ' αιώνα» *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 8 (1887-1888), 274-276, 281-284 και 289-292, σσ. 281-284.

Την προσφορά τους στη μόρφωση των Ελλήνων αναγνωρίζει και εγκωμιάζει και ο Ευγένιος Βούλγαρης¹⁰¹³, τον οποίο οι Μπαλάνοι κυνήγησαν για τις νεωτερικές του ιδέες.¹⁰¹⁴ Ο Κοσμάς Μπλάνος στο έργο του *Εκθεσις συνοπτική Αριθμητικής, Άλγεβρας και Χρονολογίας...* (σσ. Χ-ΧΙV) αναφέρει τα σχολεία του ελληνισμού και τους διδάξαντες σ' αυτά¹⁰¹⁵. Οι απόφοιτοι της Μπαλαναίας Σχολής, οπλισμένοι με το ελληνικό πνεύμα μετέφεραν τα φώτα της γνώσης¹⁰¹⁶ σε όλα τα μέρη της

¹⁰¹³ Βλ. Ευγενίου Βουλγάρεως *Λογική*, σ. 44, όπου αναφέρει τους Έλληνες δασκάλους που υπηρέτησαν σε διάφορα σχολεία του ελληνισμού: «Εν δε τη κατά Ιωάννινα Σχολή, Συγδουρήν τε, και Μεθόδιον, και Μπαλάνον».

¹⁰¹⁴ Πβ. Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, Τόμ. Β': *Παιδεία*, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Χ. Φιλαδελφέως, 1870. σ. 8, Οι Μπαλάνοι εκτοξεύοντας μύδρους εναντίον του Ε. Βούλγαρη έφτασαν μέχρι το σημείο να τον χαρακτηρίσουν και ως «άθεο»: «Καλός ο Ευγένιος, έλεγαν, αλλά άθεος».

¹⁰¹⁵ Πβ. Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, «Ο Καμπανίας Θεόφιλος ο εξ Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 2 (1927), 54-99 και 245-268, σ. 55, αναφέρει ότι μεταξύ των μαθητών και των διδασκάλων της Μπαλαναίας Σχολής υπήρξαν και οι Μελέτιος Μήτρου, Βησσαρίων Μακρής, Γεώργιος Σουγδουρής, Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος, Μεθόδιος Ανθρακίτης, Παρθένιος Κατζιούλης, Γεώργιος Κωνσταντίνου, Θεόφιλος ο Καμπανίας.

¹⁰¹⁶ Πβ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Έλλησιν*, σσ. 117-118, όπου διαπιστώνουμε ότι δεν μπορούμε να έχουμε σαφή γνώση για τις λεπτομέρειες της λειτουργίας της σχολής. Από τα έργα των διδασκόντων και τα χειρόγραφα μαθηματικά των σπουδαστών, μπορούμε να συμπεράνουμε σε γενικές γραμμές ότι το «πρόγραμμα» και η «μέθοδος» σπουδών είναι αυτή που παρουσιάζει ο Π. Αραβαντινός, ως ακολούθως: «Της Μπαλαναίας σχολής οι μαθηταί επιβοηθούμενοι εκ της ως είρηται εκδοθείσης *Εγκυκλοπαιδείας* του Ιω. Πατούσα, αφού αναλυτικώς διήρχοντο τους εν αυτή σπουδαιότερους πεζούς συγγραφείς, εδιδάσκοντο κατά τους κανόνας της μητρικής τα τεμάχια του Θεοκρίτου και Ησιόδου, μετά του αυτού δε τρόπου ηκροώντο και των ραψωδιών της Ιλιάδος μέχρι του Ε', τας μετ' αυτήν δε ραψωδίας την τε ολόκληρον Οδύσειαν διήρχοντο αναγιγνώσκοντες και εξηγούντες υπό την ακρόασιν του καθηγητού, διορθούντος αυτούς εις πάσαν παραξήγησιν και οπύτως απεφοίτων βαθείας έχοντες γνώσεις της γραμματικής και μετρικής. Ταύτα τα περί γραμματικής τέχνης και εγκυκλοπαιδείας των μαθητών της εν λόγω σχολής, ως προς δε την σπουδήν των θεολογικών μαθημάτων και των επιστημονικών ακροάσεων, των επί του Κοσμά Μπαλάνου αρδευομένων συστηματικώς πως εγένετο χρήσις της *Θεολογίας* του Αθανασίου Παρίου, της *Λογικής* του Κορθδαλέως και της *Γεωγραφίας* του Νικηφόρου Θεοτόκη της τε *Μαθηματικής* σειράς του Ανθρακίτου ή του Μπαλάνου, επί δε του Κωνσταντίνου Καμινάρη παραγκωνισθείσης της του Κορθδαλέως *Λογικής* παρεισήχθη η του Ευγενίου, ην, ως είτις άλλος των συγχρόνων του διδασκάλων, εξετίμα και ανέλυε θαυμασίως, υπ' αυτού δε τούτου του αοιδίμου σχολάρχου απεσκορακίσθη και η *Ψυχαγωγία*». Για περισσότερα, βλ. Φίλιππος Σεγκούνης, «Ανέκδοτος Αλληλογραφία των Ζωσιμάδων, της Κοινότητος Ιωαννίνων και των Επιτρόπων των και άλλα έγγραφα εκ του αρχείου Φίλιου», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 6 (1931), 193-257, 7 (1932), 3-66, 8 (1933), 3-83.

τουρκοκρατούμενης Ελλάδας¹⁰¹⁷, και του εξωτερικού¹⁰¹⁸. Όμως η αναγεννητική πηγή γνώσης της Σχολής Γκιόνμα από τη στιγμή που περιήλθε στη συντηρητική κι αντιδραστική εκπαίδευση των Μπαλάνων, έτεινε να οδηγήσει την εκπαίδευση του ελληνισμού της Βαλκανικής, της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Μεσογείου, σε πλήρη αποκοπή με τη Δύση και τα επιστημονικά της επιτεύγματα και γι αυτό η Σχολή των Μπαλάνων είχε ήδη απωλέσει το κύρος της και αποδιοργανώθηκε. Η δυναστεία των Μπαλάνων κυριάρχησε στο διδακτικό χώρο των Ιωαννίνων εκατό χρόνια (1719-1820) και οδήγησε την παιδεία των Ιωαννίνων στην οπισθοδρόμηση, ενώ παλαιότερα η πόλη των Ιωαννίνων είχε δώσει το πνευματικό προβάδισμα.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁷ Πβ. Δ. Μπαλάνος, «Οι Μπαλάνοι διδάσκαλοι του Γένους», σ. 204.

¹⁰¹⁸ Η Σχολή των Μπαλάνων καθώς και οι άλλες Σχολές των Ιωαννίνων έβγαλαν δασκάλους που δίδαξαν σε όλο τον ελλαδικό χώρο, όπως Τύρναβος, Κοζάνη, Σιάτιστα, Σέρρες, Κωνσταντινούπολη κλπ., αλλά και στο εξωτερικό. Βλ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Έλλησιν*, σσ. 119-120, όπου αναφέρονται τα ονόματα διδασκάλων και λογίων, όπως Γεώργιος Κωνσταντίνου (Βενετία, Βουκουρέστι), Παγκράτιος Δήμαρος (Κωνσταντινούπολη), Νικόλαος Ζερζούλης (Ιάσιο), Αν. Μοσπινιώτης (Ιταλία, Γκιένγκες Ουγγαρίας), Καλλίνικος Μπάρκοσης (Ιάσιο), Δημήτριος Μπαλάνος (Βουκουρέστι), Κ. Μπαλάνος-Καμινάρης (Βουκουρέστι), Δοσίθεος Φιλίτης (Ουγγροβλαχία). Μαθητές του κοσμά Μπαλάνου ήταν: Λάμπρος Φωτιάδης (Βουκουρέστι), Ι Στάνος (Βενετία), Λάμπρος Δήμαρος (Βουκουρέστι), Πολυζώης Κοντός (Βιέννη, Ουγγαρία, Βλαχία), Χρ. Εμποροκομήτης (Βουκουρέστι), Γ. Κρομμύδης (Νίζνα, Μόσχα), Αλέξανδρος Βασιλείου (Βιέννη), Κ. Χρυσίδας (Βουκουρέστι), Ι. Βηλαράς (Βενετία), Δημήτριος Νικολίδης, ιατρός, συμμαρτυρας του Ρήγα (Βιέννη), Αλ. Βηλαράς (Βουκουρέστι), Κ. Καραϊωάννης (Ιάσιο), Ι. Φραγκόπουλος (Κωνσταντινούπολη), Κυρίτζης Χατζή Πολύζου, σύντροφος του Ρήγα (Βιέννη), Αλ. Γκάγκας (Παρίσι), Γ. Μόστρας (Κωνσταντινούπολη), Χριστόφορος Φιλητάς (Γεργέστη, Αγγλία), κ.ά.

¹⁰¹⁹ Βλ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. κα'.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο αναπροσανατολισμός του φιλοσοφικού προβληματισμού

1) Η παρουσία του Ευγένιου Βούλγαρη

Κατά την περίοδο που σχολαρχούσε στα Ιωάννινα ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος, επέστρεψε από τη Πάδοβα ο Ευγένιος Βούλγαρις¹⁰²⁰ μέσω της Βενετίας, όπου συνάντησε τους Μαρούτσηδες,¹⁰²¹ τους βαθύπλουτους

¹⁰²⁰ Βλ. ενδεικτικά Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σσ. 566-571. Ο Ευγένιος Βούλγαρις (Κέρκυρα; 1716 – Μονή Αλεξάνδρου Νέφσκυ 1806) ήταν γιος του Ζακύνθιου Πέτρου Βούλγαρι και μητέρα του ήταν η Ζανέτα. Βαπτίστηκε με το όνομα Ελευθέριος και εκπαιδεύτηκε στα εγκύκλια γράμματα από τον συμπολίτη του Αντώνιο Κατήφορο και αργότερα από την Ιερεμία Καβαδία. Στα Ιωάννινα είχε μαθητεύσει πλησίον του Μεθόδιου Ανθρακίτη. Σπούδασε στην Πάδοβα και στη συνέχεια χειροτονήθηκε ιεροδιάκονος μετονομαστής σε Ευγένιο. Στη Βενετία γνωρίστηκε με τους Ηπειρώτες Ευεργέτες Μαρούτση και το 1742 διορίστηκε σχολάρχης της Μαρουτσαίας Σχολής, όπου δίδαξε ελληνικά και νεώτερη φιλοσοφία. Ο Ευγένιος Βούλγαρης σχολάρχησε στα Ιωάννινα από το 1742 ως το 1745, έτος κατά το οποίο μετέβηκε στην Κοζάνη όπου δίδαξε μέχρι το 1749 και στη συνέχεια από το έτος αυτό μέχρι το 1752 ή αρχές του 1753. Το έτος αυτό μετέβη στην Αθωνιάδα Ακαδημία (1753-1759) απ' όπου αναχώρησε για να διδάξει στη Πατριαρχική Ακαδημία (1759-1761), ενώ το 1763 μέσω των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών μετέβη στη Λειψία, όπου επιμελήθηκε την έκδοση ορισμένων βιβλίων του για τη ζωή και το έργο του, καθώς υπήρξε από τους πολυμαθέστερους και πολυγλωσσώτατους λογίους του αιώνα του. Γνώριζε ελληνικά, λατινικά, γερμανικά, ιταλικά, γαλλικά, εβραϊκά, χαλδαϊκά, τούρκικα, αραβικά και ρωσικά. Πβ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σ. 290, σημ. 6. Βλ. επίσης Νικόλαος Κατραμής, *Ιστορικοί διασαφήσεις επί της Πατρίδος του Ευγενίου του Βουλγάρεως Ζακύνθιου, Αρχιεπισκόπου Σλαβωνίου και Χερσώνος, Ζάκυνθος, 1854*; Γεώργιος Αινιάν, *Συλλογή ανεκδότων συγγραμμάτων του αοιδίμου Ευγενίου του Βουλγάρεως και τινών άλλων μετατυπωθέντων*, Τόμ. Α'-Β', Εν Αθήναις, Εκ της Τυπογραφίας Κ. Ράλλη, 1838. Για τα βιογραφικά στοιχεία, βλ. Παύλος Καλλιγιάς, «Βίος Ευγενίου του Βουλγάρεως», *Πανδώρα* 1 (1850-1851), 494-505 και 517-526, όπου δημοσιεύεται η «Βιογραφία του αοιδίμου Ευγενίου, εν η και κατάλογος ακριβής όλων των συγγραμμάτων, και η διαθήκη αυτού» την οποία ο Γεώργιος Αινιάν πρόταξε στη *Συλλογή ανεκδότων του αοιδίμου Ευγενίου του Βουλγάρεως και τινών άλλων μετατυπωθέντων*, Αθήναι 1838, σ. ζ'-μ', στο: Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σ. 20, σημ. 16.

¹⁰²¹ Πβ. Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», σσ. 152-187, όπου περιέχεται και η διαθήκη του Λάμπρου Μαρούτση με τα βιογραφικά στοιχεία της οικογένειας Μαρούτση, η οποία ενίσχυσε οικονομικά τη Σχολή Επιφανείου και τη Σχολή Γκιόνμα. Αρχική κοιτίδα των Μαρουτσαίων ήταν η Παραμυθιά της Θεσπρωτίας. Από το 1734 ο Λάμπρος Μαρούτσης επιθυμώντας να βελτιώσει την «σπουδὴν των επιστημῶν εις το Ιεροσπουδαστήριον των Ιωαννίνων εγκαθιδρυθέν παρά του μακαρίτου Μάνου Γκιόνμα», προέβλεπε στη διαθήκη του το ποσό των 5.000 δουκάτων «προς όφελος της Ελληνικής νεότητος υπέρ ενός διδασκάλου διακεκριμένης και εξαιρετικής μορφώσεως με υποχρέωσιν του ίδιου να διδάσκη εις τα Γιάννινα τας επιστήμας, ήτοι, λογικήν, φυσικήν, μεταφυσικήν, θεολογίαν εις όποιον ήθελε σπουδάσει και μαθηματικά ελληνιστί και

εμπόρους εξ Ιωαννίνων, οι οποίοι ίδρυσαν το δικό τους Σχολείο, τη Μαρουτσαία Σχολή Ιωαννίνων,¹⁰²² ή την «Ευγενιακήν διά τον καταβάλλοντα της νεωτέρας διδασκαλίας τα σπέρματα»,¹⁰²³ του τρίτου δηλαδή σχολείου των Ιωαννίνων¹⁰²⁴.

Ο Ευγένιος Βούλγαρης έφθασε στα Ιωάννινα 18 Ιουνίου 1742¹⁰²⁵ και με την εγκατάστασή του η νέα σχολή ονομάστηκε «Μαρούτσειος Σχολή».

λατινιστί». Μετά τον θάνατο του Λάμπρου (31-3-1739) η περιουσία περιήλθε στον αδελφό του Σίμωνα Μαρούτση, ο οποίος συνέχισε τη γενναία συμβολή της οικογένειας στον αγώνα του φωτισμού του γένους, στην προπαρασκευή για την εθνική του αποκατάσταση.

¹⁰²² Περί τα μέσα της ΙΗ εκατονταετηρίδας, πριν το 1742, λειτουργούσαν στα Ιωάννινα δύο Σχολές, του Γκιόνμα, η και «Πρώτη Σχολή αποκαλούμενη» στην οποία δίδασκε ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος και λειτούργησε μέχρι το 1820, η Σχολή Επιφανείου, η και Δεύτερη Σχολή» αποκαλούμενη στην οποία δίδασκε από το 1742 ο γιαννιώτης δάσκαλος και μετέπειτα επίσκοπος Παραμυθιάς Παΐσιος Δήμαρος, μαθητής του Μπαλάνου. Το 1740 ο Σίμων Μαρούτσης προέβη στην ίδρυση νέου σχολείου, του τρίτου, κοντά στην εκκλησία της Αγίας Μαρίνας Ιωαννίνων, το οποίο «ωκοδόμησεν δι' ιδίων εξόδων εν νέον ιεροσπουδαστήριον εν Ιωαννίνοις με κατάλληλον κατοικίαν διά τον διδάσκαλον και μαθητάς με όλας τας σχετικές υπηρεσίας και προέβλεψεν διά την συντήρησιν του διδασκάλου και την πληρωμήν του μισθού του. Ολοκληρωμένη πραγματεία για τους Μαρούτσηδες και τη Μαρουτσαία Σχολή έχει γραψει ο Στέφανος Μπέττης, «Μαρούτσηδες και Μαρούτσειος Σχολή», *Ηπειρωτική Εστία*, 16 (1967), 213-225 και 290-311. Πβ. Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σ. 66.

¹⁰²³ Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Επιστολή προς Φραγκίσκον Κ. Μαύρον*, σ. ζ'.

¹⁰²⁴ Για την ύπαρξη και λειτουργία τριών σχολείων στα Ιωάννινα κατά τα μέσα του ΙΘ' αιώνα (1742-1753), ήτοι του Επιφανείου, του Μάνου Γκιόνμα και του Μαρούτζη, πβ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σ. 148, σημ. 1· Λεάνδρος Βρανούσης, *Αθανάσιος Ψαλίδας. Ο διδάσκαλος του Γένους 1767-1829. Ο πατριώτης – Ο πολιτικός – Ο αγωνιστής*, Ιωάννινα, Εκδ. «Ηπειρωτικής Εστίας», 1952, σ. 143, όπου σε επιστολή του προς τον Ι. Καποδίστρια αναφέρει ότι τα Ιωάννινα, η Μητρόπολη της Ηπείρου «είχε τρία σχολεία, του Καραγιάννη, (Γκιούμα), του Μαρούτζη και του Τρύφωνος (Επιφάνειος). Τέλος, ο Ι. Λαμπριδής, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, Τόμ. Β', «Περιγραφή πόλεως Ιωαννίνων», σ. 67, αναφέρει ότι η Επιφάνειος Σχολή ανεκαινίσθη των 1742 υπό των Μαρουτσών υφ' ων και Μαρουτσαία επωνομάσθη», φαίνεται πως δεν ανταποκρίνεται στα πραγματικά γεγονότα, ο δε Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 560, αναφέρει ότι «επειδή εις το σχολείον του Γκιούμα εσχολάρχει ο Βασιλόπουλος Μπαλάνος, οι Μαρούτσοι έκτισαν δεύτερον σχολείον εις την πατρίδα των, ονομαζόμενον Μαρουτσιακόν, εις το οποίον εγκαθίδρυσαν τον νέον διδάσκαλον Ευγένιον. Τούτο συνέβη περί το 1742 έτος. Ακριβώς να προσδιορίσω τον καιρον δεν δύναμαι, επειδή μ' ελείπει πάσα έγγραφος πηγή».

¹⁰²⁵ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Προλεγόμενα», στο: Ε. Βούλγαρις, *Λογική...*, σ. 25. σημ. 41, όπου γίνεται παραπομπή στον Νικόλαο Κατραμή, *Φιλολογικά Ανάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος, 1880, (σημ. 1) σσ. 384-385, με αναφορά σε Κωδίκηλο του θείου του Βούλγαρη Αλοΰσιου, που γράφει ότι «η λογίότης του [...] ηξιώθη να λάβη το Σχολείον των Ιωαννίνων με ένα μισθόν αρκετόν της διδασκαλίας του».

Εκεί άρχισε να διδάσκει τις νέες φιλοσοφικές αντιλήψεις του Francis Bacon¹⁰²⁶, του «Λωκκίου, Λείβνιτίου και Ουολφίου»,¹⁰²⁷ κόντρα στις παραδοσιακές αριστοτελικές¹⁰²⁸, και καθιερώνει μια νέα αντίληψη για τον τρόπο του φιλοσοφείν μέσα από τα συγγράματά του που διδάσκονταν στα Ιωάννινα, την Κοζάνη, την Αθωνιάδα και την Κωνσταντινούπολη¹⁰²⁹ και έτσι με τον τρόπο αυτό προεξέτεινε τις προγενέστερες νεωτερικές ιδέες¹⁰³⁰ που αναπτύχθηκαν στα Ιωάννινα πριν την έλευσή του. Η ίδρυση

¹⁰²⁶ Πβ. Παναγιώτης Χρ. Νούτσος, *Ουτοπία και Ιστορία. Η ιστορική διάσταση των ουτοπικών σχεδιασμάτων του T. Campanella και του Fr. Bacon*, Διδακτ. διατρ., Αθήνα, Εκδ. Κέδρος, 1979, σ. 127. Ο Francis Bacon υπήρξε ο εισηγητής της επαγωγικής μεθοδολογίας στη νεώτερη εποχή και οι ενέργειές του συνέτειναν στην κλατάταξη των δεδομένων της εμπειρίας και στη διαπίστωση της ενότητας των φυσικών φαινομένων. Πβ. επίσης του ίδιου, *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, σ. 43, σημ. 48, όπου ο Fr. Bacon χαρακτηρίζεται από τον Βολταίρο ως ο «πατέρας της πειραματικής φιλοσοφίας»

¹⁰²⁷ Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*: Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Α', σσ. 20-22. Ο Φράνσις Βάκων (London 1561 – Highgate 1626), θεμελιωτής του αγγλικού εμπειρισμού, αντέτεινε στην αριστοτελική-σχολαστική φιλοσοφία τη «νέα επιστήμη» που δέχεται ως αδιαφιλονίκητη βάση την εμπειρία και στη γνώση της φύσης που είναι ταυτόσημη με τη δύναμη, αρκεί ο άνθρωπος να ευθερωθεί από τα είδωλα, τις προκαταλήψεις και τις πεποθήσεις που παραπλανούν συνήθως τη νόησή μας. Ο Gottfried Wilhelm Leibnitz (Leibnitz 1646-Hannover 1716) εκρίμνησε εντελώς τη Σχολαστική φιλοσοφία εις την Γερμανία και πρότεινε τη θεώρηση του σύμπαντος ως ένα έλλογο όλο με δυναμικό χαρακτήρα, 'πειρη ποιοτική και ποσοτική διαφοροποίηση και αρμονική διάρθρωση των μερών του. Ο μέγιστος και βασιμότατος φιλόσοφος της δογματικής σχολής Christian Wolff (Breslau 1679-Halle 1754) εξώρισε εντελώς διά των γερμανικών βιβλίων την σχολαστικήν από τα γερμανικά πανεπιστήμια.

¹⁰²⁸ Βλ. Α. Αγγέλου, *Των Φώτων*, σ. 18, όπου διαπιστώνεται πως ο Βούλγαρης ως γέννημα μιας μεταβατικής εποχής δεν μπόρεσε να αποτινάξει εύκολα την παράδοση και ενώ στα πρώτα χρόνια της σταδιοδρομίας του φάνηκε αρκετά τολμηρός στην κρατούσα κατάσταση, αργότερα αναγκάζεται να οπισθοχωρήσει και να συμβιβαστεί, ιδιαίτερα ρος το τέλος της ζωής του. Πβ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 15.

¹⁰²⁹ Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 560: «Ο Ευγένιος ήρχισε να εκτείνει εκείθεν (από τα Ιωάννινα, σημ του συγγραφέα) εις όλην την Ελλάδα το όνομά του. ήρχισε να διδάσκη τα νέα φιλοσοφήματ του Λωκκίου, Λείβνιτίου και Ουολφίου, τα οποία σιμά του νεωτερισμού τα ανέδειχεν αξιοτιμητότερα η ευγλωττία και η πολυμάθεια του ανδρός, ός τις ανεμύγνυε θαυμασίως παλαιά και καινά. Ο νεωτερισμός όμως, καθώς πάντοτε, εφαινέτο επικίνδυνος. Παρά την αριστοτελικήν φιλοσοφίαν πάσα άλλη ενομιζέτο πολέμιος της εκκλησίας».

¹⁰³⁰ Το κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής είναι η έντονη παρουσία του Κορδαλισμού, πενήντα χρόνια μετά την καταδίκη του Μεθόδιου Ανθρακίτη που αποτελεί ορόσημο διαχωρισμού της κορδαλικής και της μετακορδαλικής περιόδου... Η εμφάνιση της νεώτερης φιλοσοφίας, είχε ήδη κάμψει κάθε αξιόλογη αντίσταση των θεωρητικών αντιπάλων της με την επιχειρηματολογία του Νικόλαου Ζερζούλη στην αντιπαράθεσή του με τον Δωρόθεο Λέσβιο και με αργότερα με το μεσολαβητικό έργο που ανέλαβε η *Λογική* του Ε. Βούλγαρη.

και λειτουργία της Μαρουτσαίας Σχολής και η εμφάνιση του Ευγενίου Βούλγαρη στα Ιωάννινα αποτέλεσαν την «αρχή της των φιλοσοφικών φρονημάτων μεταβολής», γεγονός που επηρέασε την ιστορία της νέας Ελλάδας.¹⁰³¹ Η μεθοδολογία που εφάρμοσε ο Βούλγαρης στη διδακτική του πρακτική είχε ως αποτέλεσμα να εκτοπιστεί η περιπατητική ή σχολαστική φιλοσοφία και να μεταμεθοδευτούν οι αντιλήψεις των οπαδών της νεώτερης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας.¹⁰³² Ο Θεόφιλος Καϊρης αναγνώριζε στο Βούλγαρη την προσφορά του στην αποδέσμευση της φιλοσοφίας του τόπου μας από τον σχολαστικό «κορδαλισμό» και έγινε αίτιος της εισαγωγής της νεώτερης φιλοσοφίας στον τόπο μας.¹⁰³³

2) Το φιλοσοφικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη

Μέσα από τις μεταφράσεις και από τις παραδόσεις του ο Βούλγαρης μετοχέτευσε τις νεώτερες αντιλήψεις στα πεδία της Λογικής, της Μεταφυσικής, της Φυσικής Φιλοσοφίας και των Μαθηματικών.¹⁰³⁴ Η κύρια

¹⁰³¹ Βλ. Κ. Κούμας, *Επιστολή προς Φραγκίσκον Κ. Μαύρον*, σ. στ': «Αλλά των πάντων μέγιστον, το οποίον πρέπει να σημειωθή ακριβώς εις την ιστορίαν της νέας Ελλάδος, και να μη λησμονηθή από κανένα ευγνωμονέστερον Γραικόν, είναι η αρχή της των φιλοσοφικών φρονημάτων μεταβολής, την οποίαν εισεβίβασεν εις το Γένος μας η αξιέπαινος πόλις των Ιωαννίνων. Ευτύχει μεν εις πλούτον κατ' εκείνους τους χρόνους εις Βενετίαν η περικλεής οικία των Μαρουτσών.επλούτει δε εις σοφίαν κατά κατά τους αυτούς χρόνους εις Πατάβιον ο αοίδιμος Ευγένιος ο Βούλγαρης...».

¹⁰³² Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Επιστολή προς Φραγκίσκον Κ. Μαύρον*, σ. η': «Την σχολαστικήν ή περιπατητική φιλοσοφίαν εξώρισε καθείς απ' εκείνους από το έθνος του και έδειξαν νέαν οδόν εις της αληθείας την ζήτησιν.την σχολαστικήν ταύτην ερεσχελίαν εξώρισε και ο ημέτερος Ευγένιος από τα σχολεία της Ελλάδος, και εισήγαγεν εις αυτά τας μεταμεθοδεύσεις του Βάκωνος, του Καρτεσίου, του Λεϊβνιτίου, του Βολφίου, και των όσων μετά τούτους είχαν κοπιάσειν έως τους χρόνους εκείνους εις κάθαρσιν των επιστημών και της φιλοσοφίας...».

¹⁰³³ Θ. Καϊρης, *Στοιχεία Φιλοσοφίας*, Αθήναι, 1851, σ. 37. Ο Βούλγαρης συνετέλεσε «εις την των νεωτέρων ανακαλύψεων γνώσιν το ελληνικό διερεθείσας πνεύμα· πρώτος παρ' ημίν και της νεωτέρας φιλοσοφίας εισηγητής, της εις την παιδείαν ακμαιότερας προόδου αίτιος εγένετο». Βλ. Παναγιώτης Χρ. Νούτσος, «Ευγένιος Βούλγαρης και Francis Bacon. Τα νοσοποιά αίτια της δυνάμεως του Γνωστικού και τα είδωλα του νου», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 22 (1980), 151-161, σ. 152, σημ. 4.

¹⁰³⁴ Ο πλήρης τίτλος του έργου είναι: *Των μαθηματικών στοιχείων αι πραγματεΐαι αι αρχοειδέσταται εκ των Μαθηματικών Ιωαν. Ανδρ. Σεγγέρου και Συγγραμμάτων και*

συμβολή του Βούλγαρη έγκειται στην αναδιάταξη των όρων συγκρότησης της νεοελληνικής σκέψης με το φιλοσοφικό, το επιστημονικό, το φιλολογικό και το θεολογικό του έργο.

Με τη διδασκαλία του και ιδιαίτερα αυτή που πραγματοποιείται μέσα από τη Λογική¹⁰³⁵ του, παρατηρείται μια ενσυνείδητη τροπή του φιλοσοφικού στοχασμού, η οποία έχει πολλαπλή σημασία, καθόσον ενοφθαλμίζει το νεώτερο στοχασμό στο πνευματικό κληροδότημα της παραδοσιακής φιλοσοφικής σκέψης,¹⁰³⁶ παρέχοντας ένα διαφορετικό τύπο διδακτικών βιβλίων που περιλαμβάνει στοιχεία μιας θεωρίας της γνώσης και μιας μεθοδολογίας της επιστημονικής έρευνας.¹⁰³⁷ Ο Βούλγαρης υποδηλώνεται ως «ανακαινιστής της ελληνικής παιδείας» και ως «πατέρας της νέας φιλοσοφίας».¹⁰³⁸

Οι απαρχές της διδακτικής, της συγγραφικής, αλλά και της μεταφραστικής του δραστηριότητας εντοπίζονται στα Ιωάννινα,¹⁰³⁹ στη Μαρουτσαία Σχολή, όπου παράλληλα με τη τη φιλοσοφία, τα

Συνουσιών, φιλοπόνω μεν σπουδή Ευγεν. Διακ. Του Βουλγάρεως, φιλοτίμω δε δαπάνη του Εξοχωτάτου εν Ιατροφιλοσόφοις Κυρίου Θωμά του Μανδακάσου, εν Λειψία της σαξονίας, εν τη Τυπογραφία του Βρέϊτκοφ, Έτει αψξζ'.

¹⁰³⁵ Κ. Θ. Πέτσιος, «Προλεγόμενα», στο: Ε. Βούλγαρις, *Λογική...*, σ. 66. Η πρώτη χρονικά αναφορά και συγγραφή της *Λογικής* πραγματοποιήθηκε στα Ιωάννινα.

¹⁰³⁶ Βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Γνωσιολογικές συνιστώσες της σκέψης του Ευγενίου Βούλγαρη», *Δωδώνη*, 25/Γ' (1996), 57-66, σ. 58.

¹⁰³⁷ Βλ. Ε. Παπανούτσος (επιμ.), *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, Τόμ. Α', σ. 25.

¹⁰³⁸ Πβ. Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*. Τόμ. 1: *Περιέχων Εμπειρικήν Ψυχολογίαν και Κρηπίδα της Φιλοσοφίας*, Εν Βιέννη της Αυστρίας, Εκ της Τυπογραφίας Ιωαν. Βαρθ. Τεσεβεκίου, 1818, σ. 25, στο: Ν. Ψημμένος, «Το στοιχείο της αντιπαράθεσης ως κύριο γνώρισμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 436.

¹⁰³⁹ Κ. Θ. Πέτσιος, «Η χειρόγραφη μετάφραση της "Μεταφυσικής" του Edmudus Purchotius (1651-1734) από τον Ευγένιο Βούλγαρι (1716-1806)», σ. 42 κ.ε. Ο Ε. Βούλγαρης μεταφράζει το λατινικό πρωτότυπο και η μετάφραση σε πολλά σημεία είναι πλήρης και επακριβής. Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η μετοχέτευση της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας στη νεοελληνική σκέψη μέσω των μεταφράσεων: Η συμβολή του Ευγενίου Βούλγαρη», σ. 293. Ο Ε. Βούλγαρης κατά τη δεκαετία 1742-1752 εκπόνθησε στα ελληνικά μια *Επιτομή* ενός μέρους του έργου του John Locke με τίτλο *An Essay Concerning Human Understanding*, 1690, και το οποίο σώζεται με τον τίτλο *Υποτύπωσις ή Υπόμνημα φιλοσοφικόν περί του κατά ανθρώπου νου εκ του Αγγλου Λωκίου*. Πβ. Άλκης Αγγέλου, «Πώς η νεοελληνική σκέψη εγνώρισε το "Δοκίμιο" του John Locke», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, 7 (1954), 128-149 [= *Των Φώτων*, σσ. 1-22], σ. 10.

μαθηματικά¹⁰⁴⁰ και τη φυσική, δίδαξε φιλολογικά μαθήματα¹⁰⁴¹ και θεολογία.¹⁰⁴² Κατά τον 18^ο αιώνα μετοχεταιύονται στον ελληνικό χώρο, μέσω της ιστορικοφιλοσοφικής σύνθεσης του Edmudus Purchotius, οι νεότερες φιλοσοφικές προσεγγίσεις, οι οποίες απηχούνται και στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη, μέσω του οποίου μπολιάζονται οι νεότερες επιστημονικές καταθέσεις και ο φιλοσοφικός προβληματισμός των νεοτέρων, με τον Βούλγαρη και το ρεύμα του εμπειρισμού που

¹⁰⁴⁰ Ο G. P. Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830)*, σ. 73, αναφέρει ότι υπάρχει εγγραφή στο βιβλίο του Βούλγαρη με τίτλο *Στοιχεία Γεωμετρίας Τακουετίου*, Εν Βιέννη 1805 και ότι αυτό χρησιμοποιούνταν ως εγχειρίδιο προς ακρόαση των παρ' αυτώ μαθητιώντων στα Ιωάννινα, στην Αθωνιάδα και στην Κωνσταντινούπολη.

¹⁰⁴¹ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Προλεγόμενα», στο: Ε. Βούλγαρις, *Λογική...*, σ. 33, σημ. 68 και 69. Ένας ασφαλής δείκτης για το περιεχόμενο της διδασκαλίας της Γραμματικής και του Συντακτικού από τον Βούλγαρη στα Ιωάννινα και τις άλλες Σχολές, που συνοψίζει την αποταμιευμένη φιλολογική γνώση και αποτελεί εμπλουτισμένη μετάφραση του έργου του Helias Andreas Burdigalensis *Σχόλια εις το Τέταρτον της Θεοδώρου του Γαζήν Γραμματικής συντεθέντα εις την Λατινικήν Διάλεκτον παρά Ηλίου Ανδρέου Βουδρηγαλινσίου, από δε της Λατινικής εις την Ελληνικήν μετενεχθέντα, και παραδείγμασι πλείστοις διασαφηνισθέντα υπό του πανιερωτάτου και σοφολογιωτάτου Αρχιεπισκόπου κυρίου Ευγενίου του Βουλγάρεως, έτι διακόνου όντος, και σχολαρχούντος εν Ιωαννίνοις, εν Αθωνι, και εν Κωνσταντινουπόλει [...] Εν Βιέννη, 1805*. Το πρωτότυπο εκδόθηκε στη Βιέννη το 1495. Επίσης από τις πηγές που μνημονεύονται στο έργο *Επί των υπομνηματικών παρεκβολών του Σοφολογιωτάτου εν Ιεροδιακόνοις Νεοφύτου των εις το τέταρτον της Γραμματικής Θεοδώρου του Γαζή Κριτικά Επιστάσεις*. Εκτεθείσαι μεν και φιλοπονηθείσαι υπό του πανιερωτάτου αρχιεπισκόπου κυρίου Ευγενίου του Βουλγάρεως Ιεροδιακόνου έτι όντος, και σχολαρχούντος έντε Ιωαννίνοις, και εν τη Αθωνιάδη Ακαδημία και εν Κωνσταντινουπόλει, προς ακρόαση των παρ' αυτώ μαθητών[...]. Εν Βιέννη, 1806, σσ. 4 κ.ε. Για την έκδοση, βλ. Φ. Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, σημ. 68, σ. 178, σημ. 32. Πβ. επίσης Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, σ. 863, όπου μνημονεύεται το χειρ. αρ. 986, φύλλο 114, αναφερόμενο στον 10^ο αιώνα (1807), το οποίο συμπεριλαμβάνει *Επιστολή προς Νικόβουλον του Γρηγορίου του Θεολόγου, αναπτυγμένη από τον «σοφώτατον Ευγένιον Βούλγαρη»*: εκεί περιλαμβάνονται στοιχεία που αποτελούν τις βάσεις πάνω στις οποίες διδάσκονταν τα κείμενα της Θεματογραφίας του.

¹⁰⁴² Πβ. Ελένη Αγγελομάτη-Γσουγκαράκη (επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006), Αθήνα, Ιόνιο Πανεπιστήμιο – Εκδ. Κανάκη, 2009· Γεώργιος Δ. Παναγόπουλος, *Ορθόδοξη Θεολογία και Τουρκοκρατούμενος Ελληνισμός*, Αθήνα, Εκδ. Μυρμιδόνες, 2004, σ. 234. Ενώσω ο Βούλγαρης βρισκόταν στα Ιωάννινα ή την Κοζάνη συνέγραψε το έργο του *Θεολογικόν*, το οποίο γράφτηκε για διδακτικούς σκοπούς και αποτελεί μια ελλιπή παρουσίαση της ορθόδοξης δογματικής διδασκαλίας που περιορίζεται μόνο στα εισαγωγικά προβλήματα περί θεολογίας, την Τριαδολογία και τη Χριστολογία. Πβ. σσ. 289-392: «Το Θεολογικόν του Ευγενίου Βουλγάρεως και οι Praelectiones Theologicae του H. Tournely: Κριτική πρόσληψη ή αντιγραφική μετακένωση».

αντιπροσωπεύεται από τον John Locke.¹⁰⁴³ Οι νεώτερες φιλοσοφικές και επιστημονικές θεωρίες μεταδίδονταν μέσα από τα μαθήματα που παρέδιδε και για τα οποία χρησιμοποιούσε όχι μόνον τα δικά του συγγράμματα, αλλά και κυρίως επίτομες μεταφράσεις¹⁰⁴⁴ έργων Ευρωπαίων φιλοσόφων.¹⁰⁴⁵

Ο Βούλγαρης γνωρίζει τον Βολταίρο κατά την παραμονή του στη Halle της Γερμανίας (1764-1771) και μεταφράζει το έργο του *Περί των διχονιών των εν ταις Εκκλησίαις της Πολωνίας Δοκίμιον Ιστορικών και Κριτικών*,¹⁰⁴⁶ δύο χρόνια μετά την έκδοσή του (1766) και το οποίο συνοδεύεται από υποσημειώσεις του Βούλγαρη και από το έργο του *Σχεδιάσμα περί της Ανεξιθρησκείας*, (1768) ήτοι *Περί Ανοχής των Ετεροθρήσκων*, γεγονός που αποδεικνύει ότι ο Βούλγαρης την εποχή εκείνη διακατέχεται από μια πρωτοπόρα συνείδηση, καθόσον υπεραμύνεται του σεβασμού των θρησκευτικών διαφορών. Επισημαίνεται ότι ο Βούλγαρης ήταν από τους πρώτους Έλληνες που ήρθε σε επαφή με

¹⁰⁴³ Κ. Θ. Πέτσιος, «Η μετοχέτευση της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας στη νεοελληνική σκέψη μέσω των μεταφράσεων: Η συμβολή του Ευγενίου Βούλγαρη», σ. 292.

¹⁰⁴⁴ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η χειρόγραφη μετάφραση της “Μεταφυσικής” του Edmudus Purchotius (1651-1734) από τον Ευγένιο Βούλγαρη (1716-1806)», σ. 11, σημ. 3. Για τις μεταφράσεις που εκπόνησε ο Βούλγαρης, βλ. Stephen K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelete: Eugeniou Voulgaris in Russia, 1771-1806*, East European Monographs, New York, Columbia University Press, 1982, σσ. 158 κ.ε. (με παράλειψη μνημόνευσης της μετάφρασης της *Μεταφυσικής* του Purchotius). Βλ., επίσης, Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, *Voltaire, Montesquieu, Réal de Curban. Ουολταίρος, Μοντεσκιού, Ρεάλ. Νεότερες έρευνες για την παρουσία τους στον ελληνικό ιδεολογικό χώρο τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών (αρ. 93), 2007, σσ. 13-30: «Ο Ευγένιος Βούλγαρης αναγνώστης των Nouveaux Melanges του Βολταίρου». Γενικά για το ζήτημα των μεταφράσεων ευρωπαϊκών φιλοσοφικών έργων από τους Νεοέλληνες στοχαστές, βλ. Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Θέματα πολιτικής και ηθικής*, Αθήνα, Εκδ. Συμμετρία, 2001, σσ. 429-459. Π. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σσ. 95-97.

¹⁰⁴⁵ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η πνευματική κίνηση των Ιωαννίνων από τον 13ο ως τον 20ό αιώνα». Στις μεταφράσεις του Ε. Βούλγαρη συμπεριλαμβάνονται η *Μεταφυσική* του Antonio Genovesi, (1712-1769), η *Λογική Παλαιά και Νέα* του Johanes-Baptista Duhamel (1624-1706), τα *Στοιχεία Αριθμητικής* του Christian Wolff, (1679-1754), τα *Στοιχεία Γεωμετρίας* του Andre Taquet (1612-1660), μία επιλογή κειμένων από το έργο του Johann-Andre de Segner (1704-1770), με τίτλο *Δοκίμια Περί των Στοιχείων των Μαθηματικών*, οι *Εισηγήσεις της εκλεκτικής φυσικής φιλοσοφίας* του Johan Friedrich Wucherer και το *Περί του Συστήματος του Παντός*, το οποίο αποτελεί ένα συνθετικό έργο κοσμολογίας του Furtunatus a Brixia (1701-1754).

¹⁰⁴⁶ Ο.π., Voltaire, *Essai historique et critique sur les dissensions des eglises de Pologne* 1766.

το συνολικό έργο του Βολταίρου, για τον οποίο διατύπωσε αμφίσημες κρίσεις για την προσωπικότητά του.¹⁰⁴⁷ Στις μεταφράσεις του συγκαταλέγεται και το έργο του Βολταίρου, «του περιώνυμου συγγραφέα», κατά τον Βούλγαρη το δοκίμιο με τίτλο *Στοχασμοί εις τους κρίσιμους καιρούς, του Κράτους του Οθωμανικού*.¹⁰⁴⁸

Στους μαθητές της Μαρουτσαίας Σχολής ο Βούλγαρης δίδασκε επίσης και μεταφρασμένα τμήματα από το *Δοκίμιο* του John Locke¹⁰⁴⁹ (1632-1704) με τίτλο *Υποσημειώσεις ή Υπόμνημα φιλοσοφικόν περί του κατά άνθρωπον νου*.¹⁰⁵⁰ Οι μεταφράσεις του Βούλγαρη συνέτειναν στη διεύρυνση των διαύλων μετοχέτευσης της νεώτερης φιλοσοφικής προβληματικής¹⁰⁵¹ και στη νευτώνεια θεώρηση της φύσης, ερμηνεύοντας επαρκώς την αντικειμενική πραγματικότητα. Έτσι για τη νεώτερη φυσική ο Βούλγαρης μεταφράζει το βιβλίο του καθηγητή φυσικής και θεολογίας στο πανεπιστήμιο της Jena Johann Friedrich Wucherer (1682-1737) με τίτλο

¹⁰⁴⁷ Βλ. Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, «Ξαναδιαβάζοντας τον Ευγένιο Βούλγαρη. Νέα στοιχεία για τον πρωτοπόρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, διακόσια χρόνια από τον θάνατό του», εφημ. «Η Καθημερινή της Κυριακής», 17 Δεκεμβρίου 2006: «Ο Βολταίρος πάντοτε είναι Βολταίρος, καλά κακοίς συναναφέρων εν τοις εαυτού πονήμασι, και συγκαταμιγνύς με τα άξια παραδοχής και επαίνου τα αποστροφής και μέμψεως άξια».

¹⁰⁴⁸ *Αυτόθι*.

¹⁰⁴⁹ *Αυτόθι*. John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, (1690). Βλ. και G. P. Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830)*, σ. 73, όπου αναφέρει, επικαλούμενος τη μαρτυρία του Αλκη Αγγέλου, ότι το πρώτο σχέδιο της Λογικής του Βούλγαρη αποδεικνύει τη γνωριμία αυτού με το *Δοκίμιο* του John Locke όταν δίδασκε στα Ιωάννινα.

¹⁰⁵⁰ Πβ. Α. Αγγέλου, *Των Φώτων*, σ. 2, όπου αναφέρει ότι κατά την άποψή του ο Ε. Βούλγαρης ήταν αυτός που μετέφρασε για πρώτη φορά το *Δοκίμιο* του John Locke και έτσι οι Έλληνες λόγιοι ήρθαν σε επαφή με τις αντιλήψεις του Αγγλου φιλοσόφου. Για την πλήρη ανάπτυξη του θέματος, βλ. σσ. 1-22 («Πώς η νεοελληνική σκέψη εγνώρισε το "Δοκίμιο" του John Locke»).

¹⁰⁵¹ *Ο.π.*, σ. 4. Ο Βούλγαρης μεταφράζει την *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία* του Ολλανδού φυσικού Gravesande, την οποία διδάσκει στα Ιωάννινα και τη τυπώνει αργότερα. Ο πλήρης τίτλος είναι: *Εισαγωγή εις την Φιλοσοφίαν Γ. Ι. Σ' Γραβεζάνδου περιέχουσα την μεταφυσικήν και την Λογικήν εξελληνισθείσα μεν εκ της Λατινίδος φωνής υπό του πανιερωτάτου αρχιεπισκόπου κυρίου Ευγενίου του Βουλγάρεως, ιεροδιακόνου έτι όντος και σχολαρχούντος έντε Ιωαννίνους και εν τη Αθωνιάδι Ακαδημία και εν Κωνσταντινουπόλει, προς ακρόασιν των παρ' αυτώ μαθητιόντων, Μόσχα, 1805.*

Institutiones Philosophiae naturalis eclecticicae (1725), έκδοση Βιέννης 1725.¹⁰⁵² Όσον αφορά την πειραματική φιλοσοφία ο Βούλγαρης δίδασκε με βάση το έργο του Petrus van Musschenbroek με τίτλο *Elementa Physicae*.¹⁰⁵³ Το έργο αυτό αξιοποιείται από τον Βούλγαρη στο βιβλίο του *Τα Αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις*¹⁰⁵⁴, το οποίο συνέγραψε στα Ιωάννινα την δεκαετία 1740-1750, που δίδασκε στην Μαρουτσαία Σχολή Ιωαννίνων.¹⁰⁵⁵ Στα Ιωάννινα, επίσης, εκπόνησε και τη μετάφραση μέρους του Α' τόμου του έργου του Jean-Baptiste Duhamel (1624-1706) *Philosophia Vetus et Nova...*¹⁰⁵⁶ Στη μεταφραστική του δραστηριότητα συγκαταλέγεται και το έργο *Περί του Συστήματος του Παντός...*¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵² Πβ. Γ. Καράς, *Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, Τόμ. Β', σ. 72, Ιωάννου Φρειδερίκου Βουκερέο, *Εισηγήσεις της εκλεκτικής φυσικής φυλοσοφίας. Μεταφρασθείσα εκ της Λατινίδος εις την των Ελλήνων διάλεκτον παρά του σοφωτάτου Διδασκάλου Ευγενίου του Βουλγάρεως. το λατινικόν πρωτότυπον ην τετυπωμένον εν Ιέννη της Γερμανίας τω έτει 1725.*

¹⁰⁵³ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Προλεγόμενα» στο: Ε. Βούλγαρις, *Λογική...*, σ. 36, σημ. 78. Petrus van Musschenbroek, *Elementa Physicae in usus academicos...*, Tome I-II, Lugduni-Patavorum, 1734. Ένα μεγάλο μέρος του έργου του μεταφράστηκε από το Νικόλαο Ζερζούλη.

¹⁰⁵⁴ Ο.π., 36 σημ. 79. *Τα Αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις ήτοι τα περί των φύσει όντων φιλοσοφούμενα επιτετημημένως μεν, σαφώς δε ως οίον τε τοις φιλοσοφίας εραστής εκ διαφόρων φιλοσόφων αωτευόμενα υπό Ευγενίου Διακόνου του Βουλγάρεως σχολαρχούντος ποτέ έντε Ιωαννίνους, Αθωνι, και Βυζαντίω [...]* Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1805. Πβ. Φ. Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, (σημ. 68), σ. 159. Α. Αγγέλου, *Των Φώτων*, σ. 4. Ο Piere van Musschenbroek (1692-1761) υπήρξε οπαδός του Newton και διέδωσε το έργο του στην Ευρώπη. Οπαδός επίσης του Newton ήταν και ο Graavesand, του οποίου τη σκέψη είχε προσεγγίσει ο δάσκαλος του Βούλγαρη Αντώνιος Κατήφορος. Οπαδοί επίσης του Newton ήταν και οι επίσης Ολλανδοί Boerhaave και Leuweenhoeck οι οποίοι είναι γνωστοί του Βούλγαρη και τους επικαλείται στο έργο του *Τα Αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις*.

¹⁰⁵⁵ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 299, σημ. 728. Στην αυτοβιογραφική μαρτυρία του αναφέρει: «Επειδή γαρ ανά εκάστην ώραν πεντεκέδεκα μοίραι του ισημερινού, διά της ημερησίου κινήσεως το παν παρελαύνει, εμοί δε κειμένω Ιωαννίνησιν, ακριβώς κατά το μεσονύκτιον παρατετήρηται η σελήνης έκλειψις, ηνίκα εξ αντιθέτου τον εμόν ην επιβάς μεσημβρινόν ήλιος...».

¹⁰⁵⁶ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος «Προλεγόμενα», στο: Ε. Βούλγαρις, *Λογική...*, σ. 55, σημ. 169. Ο τίτλος του έργου έχει ως εξής: *Φιλοσοφία παλαιά και νέα, προς ευμαρεστέραν των πάλαι και νυν φιλοσοφώντων κατάληψιν εκτεθείσα, εκ δε της λατινίδος της καθ' ημάς ελληνίδι διαλέκτω μετοχετευθείσα, παρά του επιστημονικωτάτου και πανσόφου εν ιεροδιδασκάλοις κυρίου Ευγενίου ιεροδιακόνου Βούλγαρι, και παρ' αυτού εκδοθείσα εν τη των Ιωαννίνων νεωστί ιδρυθείση ακαδημία. Τόμος Πρώτος, περιέχων την λογικήν πραγματείαν*. Πβ. Π. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 338.

¹⁰⁵⁷ Ο πλήρης τίτλος είναι: «Ευγένιος Βούλγαρης, *Επίτομος έκθεσις σαφώς ως οίον τε εκ διαφόρων φιλοσόφων ερανισθείσα υπό του Πανιερωτάτου Κυρίου Ευγενίου του*

Αντλώντας ένα μεγάλο πνευματικό απόθεμα που είχε δημιουργηθεί, ο Βούλγαρης χρησιμοποίησε υλικό για τα μαθήματά του¹⁰⁵⁸ που ήταν πολύ ενδιαφέρον, αλλά δεν ήταν το «αντιπροσωπευτικότερο» για την εποχή του.¹⁰⁵⁹ Στα μαθήματά του πέρα από τις αναφορές των συγγραφέων, εξέθετε και τις δικές του αντιλήψεις,¹⁰⁶⁰ οι οποίες καταδεικνύουν τον πλούτο της σκέψης του και την απόπειρά του να χαράξει μια νέα πορεία φιλοσοφικού προβληματισμού. Στην προσπάθειά του να συγκεράσει την παραδοσιακή με τη νεώτερη σκέψη διακήρυττε ότι από κάθε «αίρεση» θα πρέπει κανείς «το εν αυτή του αληθούς μόριον εμβριθώς και ευσυλλογίστως αναλέξασθαι»¹⁰⁶¹.

Η εντυπωσιακή διδακτική ικανότητα του Βούλγαρη και η απαράμιλλη ευρυμάθειά του τον κατέστησαν «πρώτον πάντων των εν φιλοσοφία από της δουλείας έως τότε διαλαμψάντων Ελλήνων» και του προσήψαν το προσωνύμιο «δεύτερος Πλάτων».¹⁰⁶² Οι παραδόσεις των φιλοσοφικών μαθημάτων, στα Ιωάννινα,¹⁰⁶³ την Κοζάνη, τον Άθωνα και την Κωνσταντινούπολη, ήταν διανθισμένες από το καινοφανές αδιέξοδο

Βουλγάρως, Ιεροδιακόνου έτι οντος, και σχολαρχοχύντος εν τε Ιωαννίνους, και εν τη Αθωνιάδι ακαδημία, και εν Κωνσταντινουπόλει, προς ακρόασιν των παρ' αυτώ μαθητιώντων. Τα νυν δε τύποις εκδοθείσα υπό της αυταδελφότητος των κυρίων Ζωσιμάδων... Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1805. Πρόκειται για μετάφραση του έργου του P. F. Fortunatus a Brixia (Φουρτουνάτου του εκ Βριξίας του εκ της τάξεως των ελαπτώνων λεγομένων του Αγίου Φραγκίσκου, στο: Γ. Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, Τόμ. Β', σ. 68).

¹⁰⁵⁸ Για το διδακτικό, το συγγραφικό και το μεταφραστικό έργο του Βούλγαρη, βλ. επίσης G. P. Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830)*, σ. 72-74.

¹⁰⁵⁹ Ο.π., σ. 72.

¹⁰⁶⁰ Ο.π., σ. 74. Τα έργα του Βούλγαρη στα οποία περιλαμβάνονται και οι δικές του αντιλήψεις είναι, η *Λογική, Στοιχεία Μεταφυσικής* (Βενετία 1805), και ένας τόμος φυσικής, με τον τίτλο *Τα Αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις*.

¹⁰⁶¹ Ε. Βούλγαρη, *Λογική* σ. 56: «Μίαν λοιπόν ήδε μηχανή εις επιτυχίαν του τέλους, μηδεμιά ίδια αιρέσει προσανατεθέντα, τας πάσας ελευθέρως εκπεριελθείν, και αφ' εκάστης το εν αυτή του πλήθους μόριον εμβριθώς ευσυλλογίστως αναλέξασθαι».

¹⁰⁶² Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σσ. 561-562.

¹⁰⁶³ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η πνευματική κίνηση των Ιωαννίνων από τον 13ο ως τον 20ό αιώνα». Στα Ιωάννινα συνέγραψε «προς ακρόασιν των παρ' αυτώ μαθητιώντων» το μεγαλύτερο μέρος του έργου του και στα μαθήματά του παρέδιδε τις νεώτερες μεταφράσεις έργων Ευρωπαίων φιλοσόφων.

«της παρ' ημίν φιλοσοφίας», η οποία είναι εξαρτημένη από την μοναδική «φωνή του Αριστοτέλους» και γι' αυτό εξέπεσε σε «αφορία», την οποία αποδίδει στο στείρο αριστοτελισμό της εποχής του, στους *απεριπάτητους περιπατητικούς*,¹⁰⁶⁴ οι οποίοι παρέμειναν μέσα στο όρια του κορυφαίου αριστοτελισμού.¹⁰⁶⁵ Η κριτική του δεν αφορά αυτή καθ' εαυτή τη σκέψη του Αριστοτέλη αλλά την ερμηνεία αυτού που επιχείρησαν οι διάφοροι σχολιαστές και περιπατητικοί, που οδήγησαν σε διαφορετική ανάγνωσή του. Άλλωστε ο ίδιος προσφεύγει στις θέσεις του Αριστοτέλη για να τεκμηριώσει τις απόψεις του.¹⁰⁶⁶ Στο αδιέξοδο της «παρ' ημίν φιλοσοφίας» ο Βούλγαρης αναζήτησε διέξοδο στα «καλώς φιλοσοφούμενα, εκ παντός και Έθνους και χρόνου, και εκ πάσης απλώς της οπότε δη, και παρ' οίς τισιν αν τύχοι αναδειχθείσης Αιρέσεως».¹⁰⁶⁷

Μέσα από τα κείμενά του¹⁰⁶⁸ οδηγείται στη αποδέσμευση από την περιπατητική σκέψη με ένα εκλεκτικό τρόπο¹⁰⁶⁹ ο οποίος γίνεται ορατός,

¹⁰⁶⁴ Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Επιστολή προς Φραγκίσκον Κ. Μαύρον*, σ. η': «Οι έως τότε απεριπάτητοι περιπατητικοί μας έπαυσαν να κρατώσι δεσμευμένον τον νουν της νεολαίας εις θεωρίας ενός ανδρός του Αριστοτέλους και τούτου παραμορφωμένου από τους υπομνηματιστάς».

¹⁰⁶⁵ Ε. Βούλγαρης, *Λογική...*, σ. 44: «...Οι πάντες (ην ένα τυχόν, και δεύτερον εξέλοις) την αίρεσιν Περιπατητικοί, και της Αριστοτέλους ενός φωνής ηρητημένοι, ουδέν δε, ο μη της εκείνου φρενός είρηται επιγόννημα, ουδέ το τυχόν προσιέμενοι εν τω φιλοσοφείν, ούτε παλαιόν, ούτε νεώτερον. Εξ ου δη και της παρ' ημίν φιλοσοφίας την αφορίν βλέπων ου άντις θαυμάσειεν. Εντός γαρ μένειν των όρων του Λυκείου άπαξ προθέμενοι, ουδέ το παράπαν προκύψαι...».

¹⁰⁶⁶ Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σελ 294 σημ. 1: «Τις ουν εκ των Αραβικών υπομνημάτων, εν οισ τας Αριστοτέλους δόξας διασαφεείν επεχείρουν Αβικέννας τε και Αβερρόης ή εκ των Λαστίων, εξ ων μετ' εκείνους Θωμάς τε και Σκότος, τον του Φιλοσόφου νουν, οίους γενέσθαι τινάς συμβαλείν πιστεύσειεν;».

¹⁰⁶⁷ Ε. Βούλγαρης, *Λογική*, σ. 58: «...Εκλεκτικός δε, ου κατά τους Συμβιβαστάς εκείνους, και Συναρμοστάς επιχειρήσαντας γενέσθαι μάντιν των ασυμβάτων Αιρέσεων, κατά δε τους αληθώς τοιούτους, οι τα καλώς φιλοσοφούμενα, εκ παντός και Έθνους και χρόνου, και εκ πάσης απλώς της οπότε δη, και παρ' οίς τισιν αν τύχοι αναδειχθείσης Αιρέσεως προσιέμενοι τα μη καλώς, μηδέ αληθώς, ως εκ Φυλά τε, και νόθα φιλοσοφίας κνήματα εις Κυνοσάργες παραπέμπουσιν».

¹⁰⁶⁸ Βλ. Ε. Βούλγαρης, *Λογική*, σσ. 44 και 58.

¹⁰⁶⁹ Κατά τον Α. Αγγέλου, *Των Φώτων*, σ. 18, ο Βούλγαρης αποκαλεί εκλεκτικισμό την προσπάθειά του να συγκεράσει τις αντίθετες απόψεις και είναι απόδειξη της πορείας που ο ίδιος θέλει να ακολουθήσει μη μπορώντας να αποτινάξει εύκολα την παράδοση, αλλά και μη μορώντας να υπερασπιστεί τις αντιλήψεις του John Locke που στη Γαλλία

πρωτίστως, στο έργο του *Λογική* (1766) η οποία είναι «εκ παλαιών τε και νεωτέραν συνερανοσθείσα». Επιπροσθέτως, τον εκλεκτικισμό του Βούλγαρη τον ανιχνεύουμε και στις τέσσερες εισαγωγικές προδιατριβές «εις άπασαν την φιλοσοφίαν»¹⁰⁷⁰ όπου παρουσιάζεται ένα πνεύμα συγκεκριασμού της παραδοσιακής με τη νεωτερική σκέψη¹⁰⁷¹ στο επίπεδο της γνωσιοθεωρίας και της πειραματικής φιλοσοφίας. Αυτή η μονομέρεια των φιλοσοφούντων δεν τους επέτρεψε να δουν τα επιτεύγματα των Δυτικών, οι οποίοι αφού κατόρθωσαν να απαλλαγούν από τον σχολαστικισμό και τον δογματισμό¹⁰⁷² και αφού υπερέβησαν τους διαπληκτισμούς, στράφηκαν «επί το Εκλεκτικόν του φιλοσοφείν είδος»¹⁰⁷³ που έθεσε τις υγιείς βάσεις, αναπτέρωσε τη φιλοσοφία στη Δύση και οδήγησε στο θαύμα των επιδόσεων στην εποχή του.¹⁰⁷⁴

3) Η διδακτική δραστηριότητα του Ευγένιου Βούλγαρη

είχε αρχίσει να κατηγορείται για υλιστής, ενώ ο Βολταίρος κατηγορείται από τη εκκλησία και τον κλήρο ως «αθεϊστής».

¹⁰⁷⁰ Ε. Βούλγαρης, *Λογική*, σσ. 46-134.

¹⁰⁷¹ Πβ. Βικέντιος Δαμοδός, *Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής*. Το πνεύμα συγκεκριασμού της παραδοσιακής με τη νεωτερική σκέψη εμφανίζεται αρχικά στο έργο του Β. Δαμωδού, ο οποίος παραθέτει τις γνώμες των περιπατητικών και των νεωτέρων, του Καρτεσίου, των Καρτεσιανών και του Μαλεμβραχίου, ενδεικτικά Μέρος Α' κεφάλαιο β' «Περί των κατηγορουμένων προσηκόντων τω όντι και τω τρόπω του όντος», σ. 9: «Ζητούσιν οι περιπατητικοί, ανίσως και η ουσία και η ύπαρξις διαιρούνται αλλήλων. Οι θωμισταί λέγουσιν... Ημείς λέγομεν». Τμήμα τρίτον περί της ανθρωπίνης ψυχής, κεφ. β' Περί του ανθρωπίνου νοός και των ιδεών της ψυχής, σ. 44-45: «Όμως οι άλλοι φιλόσοφοι λέγουσι», «Αμφισβητούν οι φιλόσοφοι πως γεννάται η επίληψις εις τον νουν, ήγουν πως γίνεται η νόησις του ανθρώπου. Εις τούτο είναι δύο γνώμαις, μία των περιπατητικών και άλλη των νεωτέρων, καρτεσιανών λεγομένων», «διδάσκουσιν οι περιπατητικοί», «διδάσκουσι πάλιν οι καρτεσιανοί».

¹⁰⁷² Πβ. Βασίλειος Κύρκος, «Η «αφήγησις προεισοδιώδης» στη «Λογική» του Ευγενίου Βούλγαρη», *Δωδώνη*, 25/Γ' (1996), 39-48, σ. 47.

¹⁰⁷³ Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σ. 44: «...και κοινή, και ίδια, περί ονομάτων τα πολλά και λεξιδίων κενών αγωνιζομένους, ων η εξακρίβωσις τέως ουδέ το πολλοστόν αν της του χρόνου δαπάνης αντισηκώσειεν. Αυτοί δε ευ ποιούντες επί το Εκλεκτικόν του φιλοσοφείν Είδος ετράποντο, εκείνο δε και μόνον τω φιλεπιστήμονι αποδεκτέον είναι ηγούμενοι, ο αν ο ορθός λόγος εγκρίνας, σαφώς τε και ειλικρινώς δοκιμάσειεν...».

¹⁰⁷⁴ Πβ. Β. Κύρκος, «Η «αφήγησις προεισοδιώδης» στη «Λογική» του Ευγενίου Βούλγαρη».

α) Η διδασκαλία της Λογικής

Με το έργο του *Λογική*, το οποίο είναι ένα από τα σημαντικότερα κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού,¹⁰⁷⁵ ο Βούλγαρης δεν περιορίζεται μόνο στο εράνισμα στοιχείων από τους παλαιούς και τους νεώτερους συνθέτοντας το δικό του εγχειρίδιο, αλλά επιδιώκει ταυτόχρονα να προετοιμάσει επαρκώς τους πολυπληθείς «μαθητιώντες» και τους αναγνώστες του για τον τρόπο με τον οποίο οφείλουν, ως «θηράτορες» της αλήθειας να επιτελούν το έργο τους ως μελλοντικοί φιλόσοφοι.¹⁰⁷⁶ Συνεχίζοντας τη σκέψη του ο Βούλγαρης θεωρεί ότι ο «της αληθείας θηράτωρ», δεν πρέπει να επιγράφεται ως Πλατωνικός ή Περιπατητικός, ή με άλλο όνομα, αλλά να ακούει στο όνομα φιλόσοφος.¹⁰⁷⁷

Η προγραμματική θέση του Βούλγαρη ότι ο φιλόσοφος πρέπει να είναι αποδεσμευμένος στην αναζήτηση της αλήθειας, ακόμη και από την «αυθεντία», σηματοδοτεί μια νέα φάση στην Ιστορία της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας και για το ονευματικό πλαίσιο της πόλης των Ιωαννίνων, γιατί αυτή η φιλοσοφική ελευθερία συνιστά μια νέα τεκμηριωμένη πρόταση για τη διδασκαλία των φιλοσοφικών μαθημάτων, η οποία έχει ένα ειδικό ιστορικό και φιλοσοφικό βάρος. Και τούτο γιατί η αριστοτελική φιλοσοφία, μέσα από την ερμηνευτική εκδοχή των αρχαίων υπομνηματιστών και των νεοελλήνων σχολιαστών, ιδιαίτερα του Θ.

¹⁰⁷⁵ Κώστας Θ. Πέτσιος, «Γνωσιολογικές συνιστώσες της σκέψης του Ευγενίου Βούλγαρη», σ. 57.

¹⁰⁷⁶ Βλ. Ε. Βούλγαρις, *Λογική*, σ. 58: «Ούτω δε δη φιλοσοφήσαι εγνωκώς ο καθ' ημάς Φιλόσοφος, Ιχνευτής έσται της αληθείας ακριβής, κριτής τε λόγου παντός αδέκαστος, και διαιτητής πάσης εννοίας απαράκρουστος, ουδέν έτερον το φιλοσοφείν, ή τον λόγον αναζητείν, είναι ηγούμενος».

¹⁰⁷⁷ Ο.π., σσ. 57-58: «Ούκουν τοίνυν Περιπατητικός ημίν επιγραφήσεται ο της αληθείας θηράτωρ, ούτε Πλατωνικός, ούδ' άλλο όνομα τοιούτον, ούτε παλαιόν εαυτώ, προσεγκομβώσεται, ούτε νεώτερον, ειμή Αιρεσιώτης εθέλοι ακούειν, αλλά φιλόσοφος, Ίνα γαρ τούτο η, εκλεκτικός έσται».

Κορυδαλέως, διδάσκονταν στη Σχολή Γκιόνμα την ίδια περίοδο που ο Βούλγαρης πρόβαλε τις φιλοσοφικές θεωρήσεις των νεωτέρων.

Με τη δημοσίευση της *Λογικής* (1766) του ο Βούλγαρης τέμνει καθοριστικά τον φιλοσοφικό προβληματισμό και σηματοδοτεί τη μετάβαση από την περίοδο των Φαναριωτών στην πρώιμη φάση του Διαφωτισμού και επιχειρεί να αντιμετωπίσει λογικά και γνωσιολογικά προβλήματα.¹⁰⁷⁸ Ο τίτλος του έργου υποδηλώνει την προσπάθεια να κρατηθεί ίση απόσταση από τους «παλαιούς» και από τους «νεωτέρους»¹⁰⁷⁹, ο δε πλήρης και περιγραφικός τίτλος της «*Προεισοδιώδους Αφηγήσεως*»¹⁰⁸⁰ εκδηλώνει τις φιλοδοξίες του Βούλγαρη να καταθέσει μαρτυρίες και σκέψεις για τον τρόπο και τον χρόνο κατά τον οποίο φιλοσόφησαν οι άνθρωποι, καθώς και όσοι διακρίθηκαν με την αντιπαράθεση θέσεων και ιδεών.¹⁰⁸¹ Η λεπτομερής περιγραφή του περιεχομένου των βιβλίων στο εξώφυλλο των έργων των Νεοελλήνων, πέρα από το γεγονός ότι αποτελεί μια νοοτροπία της εποχής, αποκαλύπτει και τις πνευματικές διεργασίες του ελληνισμού που συντελούνταν σε μια αντίστοιχη περίοδο, το δε είδος της συγγραφής του υπάγεται στον τύπο των *επαριθμήσεων* που αποτελούν πηγές της γραμματολογικής και φιλοσοφικής ιστοριογραφίας.¹⁰⁸²

¹⁰⁷⁸ Πβ. Π. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 38.

¹⁰⁷⁹ Βλ. τον τίτλο *Η Λογική εκ παλαιώντε και νεωτέρων συνερανοσθείσα υπό Ευγενίου Διακόνου του Βουλγάρεως*.

¹⁰⁸⁰ Ε. Βούλγαρη, *Λογική, Αφήγησις Προεισοδιώδης περί Αρχής και προόδου της κατά την φιλοσοφίαν ενστάσεως. Και περί των εν Φιλοσοφία γενομένων Αιρέσεων, και των κατ' αυτάς μάλιστα ευδοκιμηκότων*.

¹⁰⁸¹ Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σσ. 1-45, «Αφήγησις Προεισοδιώδης περι αρχής και προόδου της κατά την Φιλοσοφίαν ενστάσεως. Και περί των εν Φιλοσοφία γενομένων Αιρέσεων, και των παρ' αυτάς μάλιστα ευδοκιμηκότων» επιχειρείται η κατανόηση του φιλοσοφείν ως ανελεκτική πορεία σκέψης με ιστορικές αποτυπώσεις και υπό το πρίσμα αυτό αποτελεί το πρώτο διάγραμμα Ιστορίας της Φιλοσοφίας από Έλληνα στοχαστή.

¹⁰⁸² Ο Ν. Ψημμένος περιορίζει σε τέσσερις τις πηγές που κάθε μια τους αποτελεί είτε τη μοναδική είτε την πλέον έντονη έκφραση της εποχής που γράφτηκε και συγκεκριμένα. «Την Επιτετημημένη Επαρίθμηση» του Δημητρίου Προκοπίου του Πάμπερη που γράφηκε τον Ιούνιο του 1721 και δημοσιευμένη το 1722 ανήκει στην πρώτη περίοδο της αντιπαράθεσης του παραδοσιακού προς το νεότερο τρόπο σκέψης και απεθνονταν

Για τη διδασκαλία του μαθήματος της *Λογικής*, ο Βούλγαρης χρησιμοποίησε μεταφράσεις, επιτομές κειμένων και άλλα «φιλοπονήματα»¹⁰⁸³ που περιείχαν τους προβληματισμούς που αναπτύσσονταν στα πανεπιστήμια της Ευρώπης την περίοδο εκείνη (18^{ος} αιώνας) και τα οποία κοινοποιούσε στους μαθητές του κάνοντάς τους κοινωνούς του γνωσιοθεωρητικού και λογικού προβληματισμού.¹⁰⁸⁴

κυρίως στους Ευρωπαίους ερευνητές της αρχαίας και βυζαντινής γραμματείας μας, την «Προεισοδιώδη Αφήγηση» στη *Λογική* του Ε. Βούλγαρη «Περί Αρχής και Προόδου της κατά Φιλοσοφίαν ενστάσεως», που περιλαμβάνεται στις σελίδες 1-45 της *Λογικής*, αναφέρεται στην περίοδο του συγκεκρισμού των δύο τρόπων σκέψης και προβάλλει το πνεύμα συνδιαλλαγής, λόγω του αδιέξοδο στο οποίο οδήγησε ο στείρος Κορυδαλισμός και η μόνη λύση ήταν ο εκλεκτικισμός και απευθυνόταν στους μαθητές των ελληνικών σχολείων στα χρόνια της δουλείας, το «Επίμετρον» του Κ. Μ. Κούμα (βλ. W. G. Tennemann, *Σύνοψις της Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, Μετάφρ. Κ. Μ. Κούμα, Προλεγόμενα Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου, Επιλεγόμενα «Ο Κούμας ως φιλόσοφος», Ρ. Δ. Αργυροπούλου, Φωτοτυπική ανατύπωση της πρώτης εκδόσεως, 1973· επανέκδοση, Αθήνα, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών, 2009, σσ. 207-212), όπου διαπιστώνεται ότι «Τα της νεωτέρας Ελλάδος φιλοσοφήματα είναι κυρίως μιμήματα της των Ευρωπαίων Αριστοτελικοσχολαστικής και νεωτέρας φιλοσοφίας» και το κεφάλαιο «Κατάστασις της Παιδείας των νεωτέρων Ελλήνων», που περιέχεται στο έργο *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σσ. 554-599, που απευθυνόταν στο πλατύτερο αναγνωστικό κοινό της Ελλάδας μετά την απελευθέρωση από του τούρκους. Τα κείμενα «Επίμετρον» και «Κατάσταση» δημοσιευμένα στη Βέννη το 1818 και το 1832 ανήκουν σε μια χρονική περίοδο που η διαμάχη φαίνεται να αποτελεί παρελθόν πλέον, γιατί τα μαθηματικά και η πειραματική φυσική είχαν εισαχθεί επικρατήσσει σχεδόν σε όλα τα σχολεία του ευρύτερου ελλαδικού χώρου. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. Νίκος Ψημμένος, «Η “Επιτετημένη Επαρίθμηση” του Δημητρίου Προκοπίου ως πηγή γνώσης της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 24 (1982), 204-248, όπου αναγράφεται και η πλήρης τίτλος της «Επαρίθμησης», και του ίδιου, *Μελετήματα Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Τόμ. Α', σσ. 53-117. Πβ. Αλκης Αγγέλου, «Δοκιμές για απογραφή και αποτίμηση της νεοελληνικής γραμματείας στην ευρωχωρία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού» [= *Των Φώτων*, σσ. 337-352]. Ο Αθανάσιος Ψαλίδας, αναγνωρίζει ότι «το σύστημα και η μέθοδος είναι κατά τους νεωτέρους», «Προεισοδιώδη Αφήγηση» του Βούλγαρη, αλλά τη χλευάζει γιατί «είναι τοσούτον ξηρά και ισχνή, ώστε ανωφελή γίνεσθαι τοις μετερχομένοις αυτήν», στο *Καλοκινήματα ήτοι κατά φθόνου και κατά της Λογικής του Ευγενίου*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1795, σ. 10.

¹⁰⁸³ Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σ. b3v, «Τω Αναγιγνώσκοντι»: «και έτερ' άττα δε προς αυτή φιλοπονήματα (περί ων νυν ουδέν δει λέγειν) της αυτής ιδέας εχόμεθα. Συνεγγράπτο γαρ μόνοις τοις ημών από στόματος φιλοσοφούντων ακροώμενος, οία τινά αποσημειώματα».

¹⁰⁸⁴ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Προλεγόμενα», στο: Ε. Βούλγαρις, *Λογική...*, σσ. 60-65. Ο Ε. Βούλγαρης αξιοποίησε το έργο του G.J. Gravesande, με τίτλο *Logica* όπως αποδεικνύεται και από το περιεχόμενο της *Λογικής* του, ιδιαίτερα δε το δεύτερο μέρος της *Logica* που αναφέρεται στην κατάδειξη των αιτιών της απάτης που περιλαμβάνεται στη *Δεύτερη Προδιατριβή* της *Λογικής* του και αποτελεί μια περιληπτική έκθεση της θεωρίας του

Μέσα από τη Λογική του ο Βούλγαρης αποδεικνύεται ότι είναι οπαδός της εμπειρικής μεθόδου στην έρευνα του φυσικού κόσμου,¹⁰⁸⁵ γεγονός που το επισημαίνει και ο Α. Ψαλίδας¹⁰⁸⁶. Η μέθοδος ανάπτυξης εξικνείται από τα απλούστερα προς τα σύνθετα, εκθειάζοντας την ακρίβεια που παρέχουν τα μαθηματικά και η γεωμετρία, «κατά το έθος των νεωτέρων συγγραφέων».¹⁰⁸⁷ Δείχνει εμπιστοσύνη στην παρατήρηση και το πείραμα, δομικά στοιχεία της νεωτερικής αντίληψης, προσθέτοντας ότι και ο ίδιος θαύμαζε τις πειραματικές αποδείξεις διαφόρων θεωριών.¹⁰⁸⁸ Τόνιζε δε ότι τα πειράματα πρέπει να πραγματοποιούνται με ακρίβεια και κατά την εκτέλεσή τους δεν πρέπει να μας διακατέχουν τα πάθη.¹⁰⁸⁹

Στις τέσσερες «Προδιατριβές» της Λογικής, ο Βούλγαρης αναπτύσσει τις οντολογικές, ανθρωπολογικές, γνωσιοθεωρητικές και επιστημολογικές του αντιλήψεις¹⁰⁹⁰ και αποτελούν ένα σύνολο μιας «ουκ αλυσιτελή ίσως προς τα επόμενα, ου ανόνητον εσομένην προπαίδειαν»¹⁰⁹¹ για τους μαθητές ή τους αναγνώστες που ήθελαν να φιλοσοφήσουν έχοντας αποκτήσει την απαραίτητη προπαίδεια.

Φράνσις Βάκων για τα αίτια της πλάνης. Πβ. Π. Νούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, σσ. 37-51.

¹⁰⁸⁵ Πβ. Γ. Καράς, *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης*, σ. 54.

¹⁰⁸⁶ Α. Ψαλίδας, *Καλοκινήματα*, σ. 10.

¹⁰⁸⁷ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Προλεγόμενα», στο: Ε. Βούλγαρις, *Λογική...*, σ. 69, σημ. 245 (φ. 3r): «...μη αμελοίεν μη δε των θεμελιών, αμετάπτωτον η δέον την επιστήμην ποριζόμενοι και ασάλευτον. Διά τούτο δε ώστε και όπη ενδέχεται την των μαθηματικών εναποδείξεσιν διώκων τυγχάνω ακρίβειαν και τοις αληθούς επιστήμης λιχνεσιν ως οίον τε βαίνων, γεωμετρικαίς ανάγκαις κατασκαυάζειν χαίρω των προβαλλομένων πολλά τε άλλα, και μαλιστα τα περί της συλλογιστικής τέχνης, προθείς μεν ορισμούς τους παρά πάσιν ομολογουμένους, και εκ των προδιαληφθέντων εξαρτημένους, προσάψας δε τοις ορισμοίς, και αξιωμάτων τα δέοντα».

¹⁰⁸⁸ Ε. Βούλγαρις, *Λογική*, σ. 311, παράγραφος τλη', σημ. 2: «Εγώ γουν ουκ ολίγοις εντυχών ουχ άπαξ εθαύμασα, τοις των παρά των φιλοσοφούντων καθ' ημάς γενομένας πείρας, και τοις πάσι μαρτυρημέναις, τοις δε βουλομένοις και αυτοίς οφθαλμοίς βλεπομέναις, ουδέ την τυχούσαν πίστιν αξιοοίσι παρέχεσθαι».

¹⁰⁸⁹ Ο.π., σ. 308, παράγραφος τλε': «Και εκ μεν του ήθους.οίον ει ευσταθής ο μαρτυρών, και εμβριθής τον τρόπον, και βέβαιος, και το πιστόν εν έργοις και λόγοις μελέτην πεπονημενος. Και ουδ' ευνοία χαρισάμενός τινι, ουδέ δυσμενία τε και έχθραν τουναντίον αγόμενος, ουδ' άλλω τινι των παθών δουλεύων».

¹⁰⁹⁰ Πβ. Ε. Βούλγαρις, *Λογική*, σσ. 44, 45, 46 και 139.

¹⁰⁹¹ Ο.π., σ. 48

Στο έργο του ο Βούλγαρης αναφέρεται συχνά στον Άγγλο φιλόσοφο John Locke¹⁰⁹² και μάλιστα στο πρώτο μέρος της *Λογικής* του «*Προδιατριβαί εισαγωγικαί εις άπασαν εν γένει την φιλοσοφίαν*» διερευνά τα γνωσιοθεωρητικά προβλήματα, όπως αυτά προβλήθηκαν από αυτόν.¹⁰⁹³

Στο πρώτο από τα τέσσερα θεματικά επιστημολογικά πεδία προβάλλεται η συνύφανση γλώσσας και σκέψης και απορρέει το αίτημα της εμβριθούς γνώσης, πρωτίστως του «Έλληνας λόγου»,¹⁰⁹⁴ και τα «Νεωτέρας όντα φρενός γεννήματα» αλλά και η αποστροφή και αποδοκιμασία των «χυδαϊστί φιλοσοφείν επεγγελόμενων βιβλιδαρίων».¹⁰⁹⁵ Τα «βιβλιδάρια» αυτά επιβάλλεται να αποδοκιμαστούν «να εκσυριχθούν», γιατί με τα «φιλοσοφικά λεξιδιά» τους βοηθούν του «φιλοσοφούντας απαιδευτός» να «ανοηταίνουσι νεανικώς».¹⁰⁹⁶

Στη δεύτερη «Προδιατριβή» πραγματεύεται την κριτική της γνώσης και ιδιαίτερα τα «νοσοποιά αίτια» της γνωστικής ικανότητας του ανθρώπου. Η αναζήτηση της αλήθειας¹⁰⁹⁷ στηρίζεται στο ρυθμιστικό ρόλο του νου «της εν ημίν γνωστικής δυνάμεως», ο οποίος διαμεσολαβείται στη

¹⁰⁹² Ο.π., σσ. 139, 149, 155, 160, 168, 173, 176, 185, 219, 424, 425, 498, 532, 535. Πβ. Α. Αγγέλου, «Πως η Νεοελληνική σκέψη εγνώρισε το «Δοκίμιον» του John Locke» [= *Των Φώτων*], σσ. 8-9. Ενδεικτικά σ. 15, σημ. 1, περίπτωση Η': «Αλλ' έοικε δη του πράγματος προ των άλλων μάλιστα ευστοχήσας ο Άγγλος Λώκιος (εν τω περί Νου του ανθρώπου Βιβλ. Β' Κεφ. α', β' κξ')

¹⁰⁹³ Ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σσ. 114-115, θεωρεί τη Λογική του Βούλγαρη Λογοκριτική, δηλαδή κριτική της λογικής δύναμης: «Λογοκριτική είναι ρητέα ομοίως και η Λογική του κλεινού Ευγενίου, το ελάχιστον κατά το πλεοστοτερον μέρος αυτής».

¹⁰⁹⁴ Πβ. Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σ. 49: «Προ πάντων τοιγαρούν μη κομιδή ξένον όντα, και αδαή του έλληνας λόγου, ήκειν αξιώ τον φιλοσοφήσαντα».

¹⁰⁹⁵ Ο.π., σ. 49: «Εκσυρικτέον άρα τα χυδαϊστί επαγγελόμενα βιδλιδάρια, της Ελλάδος φωνής ως οίοντε επιμελουμένους, ης άνευ, ουδέ των πάλαι πεφιλοσοφικόντων εστίν απόνασθαι».

¹⁰⁹⁶ Πβ. Νίκος Ψημμένος, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, Τόμ. Δ': *Μετακορυδαλική περίοδος: Οι ύστερον φιλοσοφήσαντες*, Ιωάννινα, Εκδ. «Δώτιον», 2008, σ. 47-48. Βλ. στο ίδιο, σσ. 35-49: «Εκσυρικτέον άρα τα χυδαϊστί φιλοσοφείν επαγγελόμενα βιβλιδάρια».

¹⁰⁹⁷ Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σ. 114 σημ.3: «Την Αλήθειαν παρά το μηδόλωσ λήθειν, τουτέστιν απατάν, ούτως η δοκει ειρημένην, τριτώσ ειώθασι διαστέλλειν...». Για την επίρρωση της επιλογής του ο Βούλγαρης καταφεύγει στον Αριστοτέλη για τη γνώση της αλήθειας ως αποτέλεσμα θήρας και ιχνηλασίας. Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σ. 56 σημ. 3: «Η περι αληθείας θεωρία τη μεν χαλεπή, τη δε ραδιά...».

σχέση υποκειμένου-αντικειμένου και η αποστολή του συνίσταται στην τελεσφόρηση της συλλογιστικής διαδικασίας με στόχο το εννόημα.¹⁰⁹⁸ Ο ρυθμιστικός όμως ρόλος του Νου κινδυνεύει να φαλκιδευτεί, είτε από «το οργανικόν... ο περικείμεθα σώμα και τας δυνάμεις δι' ων κατά γνώσιν πεφύκαμεν ενεργειν», είτε από «τα... της ψυχής κρατούντα... πάθη».¹⁰⁹⁹

Διαπραγματευόμενος τα «νοσοποιά αίτια»¹¹⁰⁰ ο Βούλγαρης αποφαινεται πως τέσσερες είναι οι αιτίες «αφ' ων η πάσα λύμη σχεδόν ταις ενεργείαις του λογιστικού εμποιείσθαι», δηλαδή από «το οργανικόν...σώμα», από «τα της ψυχής κρατούντα... πάθη», από την «αγωγήν» και από το «έθος ων εκ νέων τυγχάνωμεν».¹¹⁰¹ Το σώμα ενδέχεται να «εμποδοστατεί» «ταις διανοητικαίς δυνάμεσιν»,¹¹⁰² ενώ ένα ακόμη αίτιο, αυτό της «λογικής...καχεξίας», θεωρεί ότι προέρχεται «εκ των διαγνωστικών δυνάμεων».¹¹⁰³

Αναλύοντας ο Βούλγαρης τις τέσσερες πηγές της «λύμης», παρουσιάζει τα «νοσοποιά αίτια» της γνωστικής δύναμης χρησιμοποιώντας πολυάριθμες υποσημειώσεις με σχετικές απόψεις και

¹⁰⁹⁸ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Γνωσιολογικές συνιστώσες της σκέψης του Ευγενίου Βούλγαρη», σ. 62.

¹⁰⁹⁹ Πβ. Ε. Βούλγαρις, *Λογική*, σ. 69.

¹¹⁰⁰ Οι πρόδρομοι του Ε. Βούλγαρη στη συγγραφή της «Δεύτερης Προδιατριβής» (Βάικων, Αρνάλδος, Γενουήνσιος, Σγραβεζάνδιος), όπως ο ίδιος σε επιστολή του Τεργέστη 1797, σσ. 27/28, πβ. και Fr. Soave (Σουάϊος), Στοιχεία της Λογικής, Μεταφυσικής και Ηθικής (1791, Μετάφρ. Γρηγ. Κωνσταντά, 1, Βενετία 21818, σ. 79, σημ. Π. Νούτσος, «Ευγένιος Βούλγαρης και Francis Bacon», σ. 152, σημ. 2.

¹¹⁰¹ Βλ. Πβ. Ε. Βούλγαρις, *Λογική*, σ. 69, παράγραφος β': «Τέτταρας ουν αυτός αρχάς οίδα Κεφαλαιώδεις αφ' ων η πάσα λύμη σχεδόν ταις ενεργείαις του λογιστικού εμποιείται. Αυτό τε δηλαδή το οργανικόν τούτο, ό περικείμεθα σώμα. Και τας δυνάμεις δι' ων κατά γνώσιν πεφύκαμεν ενεργείν.τάτε της ψυχής κρατούντα τα πολλά πάθη, οισ άλλοτε αγόμεθα, και φερόμεθα. Και αγωγήν τέως, και έθος ών εκ νέων τυγχάνομεν».

¹¹⁰² Πβ. Ε. Βούλγαρης, *Λογική*, σ. 71: «...το σώμα ήτοι αηδώς, ή και ηδέως πολλάκις διατιθέμενον, ταις διανοητικαίς δυνάμεσιν ούχ' ενί τρόπω εμποδοστατεί».

¹¹⁰³ Ο.π., σ. 75, παράγραφος η'. «Ην δε δευτέραν οίον Αρχήν λογικής υποτιθέμεθα καχεξίας, την εκ των διαγνωστικών Δυνάμεων, επί ταύτην ο λόγος χωρεί. Δυνάμεις δι' ων κατά γνώσιν ενεργείν πεφύκαμεν ουδενί άδηλοι εισίν Αίσθησις, και Φαντασία, και Μνήμη, και Νους.».

σχόλια από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και τους μεταγενέστερους σχολιαστές της.

Ως βαθύς όμως γνώστης της ιστορίας της φιλοσοφίας, υποδεικνύει τις αντιστοιχίες της με την αρχαιοελληνική σκεψη και αξιοποιεί την πρόοδο των συγχρόνων του φέρνοντας στο φως την προσφορά των προγόνων, προκειμένου να τεκμηριώσει τις απόψεις του. Την ενίσχυση των αναλύσεων αρύεται από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και φυσιολογία για την σύσταση του «ατελούς» σώματος, τη λειτουργία των «σφαλερωτάτων» αισθήσεων και των «παθών»¹¹⁰⁴ που συσκοτίζουν το «νοερόν όμμα», καθώς και της «αγωγής» που διαφθείρει το νου με τις «προλήψεις», την αυθεντία και «την των λέξεων κατάχρησιν. Είναι εδώ προφανής η συγγένεια με τα *innata idola* (δηλαδή τα «είδωλα της φυλής» και τα «είδωλα του σπηλαίου», και με τα *ascititia* ή *adventitia* (δηλαδή τα επίκτητα «είδωλα της αγοράς» και του «θεάτρου», η οποία οδηγεί στην έμμεση απόρριψη της αισθησιοκρατία του John Locke.¹¹⁰⁵ Η αναζήτηση των αιτίων εναπόκειται στο νου, που αποτελεί μια «δύναμη...πολλά διαβατικωτέρας και κρείττονος», που διαπερνά τους ... ενδότερους λόγους» των πραγμάτων, η δε αίσθηση αναγνωρίζεται ως «εισαγγελεύς» που ο ρόλος της είναι το «τας εμποιουμένας υπό των εκτός Σωμάτων τω Αισθητηρίω προσβολάς, τη ψυχή εξαγγέλειν».¹¹⁰⁶ Εμπόδια στην «του

¹¹⁰⁴ Ο.π., σ. 77, παράγραφος θ': «Ετι δε αι αισθήσεις, ως δι' οργάνων Σωματικών και ουκ άλλων ενεργείν πεφυκείαι, την τε ύλην συνδιατιθέμεναι και παντοίως εξαλλοιούμεναι, σφαλερωτάτας (εί τις αυταίς μόναίς προσέχοι), και τα ζεπί των αισθητών αυτών ουχ' ήκιστα κρίσεις εκφερειν παραίτιοι καθίστανται τη ψυχή».

¹¹⁰⁵ Πβ. Π. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 341. Αντιθετα, ο Henderson ισχυρίζεται ότι η ανάλυση του Βούλγαρη υιοθετεί την αισθησιοκρατία του Locke ο οποίος ισχυρίζεται ότι «οι κύριες αδυναμίες άμβλυνσης των διανοητικών δυνάμεων, που φθάνουν από τη σύγχυση των αισθήσεων, η οποία πηγάζει από την αδυναμία μας να κατανοήσουμε την αφερυγγυότητα και τα όρια των αισθήσεων-θέμα που πραγματεύεται με τρόπο όμοιο προς τον Locke...». Βλ. G. P. Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830)*, σ. 85.

¹¹⁰⁶ Πβ. Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σ. 80 παράγραφος ι': «Της μεν ουν αισθήσεως οίον το Εισαγγελέως πληρούσης έργον, ουδέν πλέον εστίν, ή τας εμποιουμένας υπό των εκτός Σωμάτων τω Αισθητηρίω προσβολάς, τη ψυχή εξαγγέλλειν.τους δε ενδοτέρους λόγους,

αληθούς θήραν»,¹¹⁰⁷ ακόμη μπορούν να δημιουργήσουν, εκτός από τις αισθήσεις, τόσο η φαντασία, όσο και η κρίση, ενώ στην περίπτωση που ο Νους γίνεται «τη Επιστήμιας επιδόσει πρόσκομμα» αποδεικνύεται ότι «τω κατ' αυτόν ορθώ λόγω ήκιστα» ακολουθεί.¹¹⁰⁸ Από την άλλη πλευρά όμως ο Νους, ως δύναμη της «ψυχής»¹¹⁰⁹, κινδυνεύει να «διαπταίει πολλάκις», αν δεν παιδευτεί καταλλήλως, έτσι ώστε να στοιχείται προς «τους εκ φύσεως... ενεσπαρμένους όρους... και λόγους».

Η βασική αιτία που η ψυχή «διολισθαίνει» είναι η αναγνώριση ότι δεν μπορεί να συλλάβει την πλήρη γνώση της ουσίας, καθόσον αυτή είναι αδύνατη και ο φιλόσοφος δεν πρέπει «το όλον της ουσίας ακριβώς θιγγάνειν οίησεται», αλλά να συνειδητοποιήσει ότι είναι σε θέση να γνωρίσει μόνον «ολίγα».¹¹¹⁰ Οι «φιλοσοφούντες ορθώς» επιβάλλεται να είναι επιφυλακτικοί σε «ό,τι αν μη πείρα εμμελής και αναμφίρηστος και λόγος ασφαλής και βέβαιος εισηγήσαιο» και δεν πρέπει «ταις αυτών επινοίαις συναναπλάτειν τα πράγματα».¹¹¹¹ με τις θέσεις αυτές ο Βούλγαρης αιτιολογεί και την άρνησή του να δεχθεί την ύπαρξη των

καίγε την ουσίαν αυτήν, ή την δύναμιν του ενεργούντως ανακρίνειν τε, και σταθμάσθαι, δυν.αμεως ετέρας αν είη, πολλώ διαβατικωτέρας και κρείττονος».

¹¹⁰⁷ Ο.π., σ. 83, παράγραφος ιε': «Και το της Μνήμης δε (φαντασίας τινός και αυτής ούσης), ει τύχοι άτονον ον, και ήκιστα στέγον, μέγατι προσίσταται και αυτό εις την του αληθούς θήραν εμπόδιον».

¹¹⁰⁸ Ο.π., σ. 86, παράγραφος ιζ': «Γίνεται δε και ο νους αυτός τη εν Επιστήμιας επιδόσει πρόσκομμα, επειδάν μη αυθίκτως, μήδ' η προσήκον αυτώ περιεσκεμμένως χωρή, αναγώγως δε, και ειική, και το κατ' αυτόν ορθώ λόγω ήκιστα παρακολουθών».

¹¹⁰⁹ Ο.π., σ. 86 παράγραφος ιζ': «Ότι δε Νουν επί του παρόντος ουχί τον ακραιφνή, και ενεργεία ειρημένον λέγω, και των κοινών καλουμένων αντιληπτόν, αυτήν δε της ψυχής την δύναμιν, καθ' ην και λογικοί ελάχομεν ονομάζεσθαι, μη άρα και περιπτώς δόξαιμι...» και σ. 145, σημ. 1: «Η ψυχή ουσία Νοερά τε και λογική υπάρχουσα, και νοεί και λογίζεται.δύναμιν έχουσα τον Νουν, κίνησιν δε την νόησιν, ενέργειαν δε το νόημα».

¹¹¹⁰ Ο.π., σ. 91: «Μετριάσει και τούτο ημίν ο φιλόσοφος...τΤο δε όλον ουδενός της ουσίας (ει μήτου τυχόν των απλουστάτων) ακριβώς θιγγάνειν οίησεται.των δέγε πολλών, οis εκείνη συναπαρτίζεται γνωρισμάτων, ολίγ' άττα μεν αυτός ειδέναι επαγγελέται, όσα και οίδε σαφώς και βεβαίως...».

¹¹¹¹ Ο.π., σ. 91 : «Μετριάσει ουν και τούτο ημίν ο φιλόσοφος, και περι εκάστου μεθ' υπονοίας αείποτε επαινοθησομένης φθέγγεται, ότι αν μη πείρα εμμελής και αναμφήγητος, και λόγος ασφαλής και βέβαιος εισηγήσαιο».

καθόλου, η οποία στρέφεται στον Duns Scotus και στον Θεόφιλο Κορυδαλέα,¹¹¹² ο οποίος εισήγαγε στην Ελλάδα τις απόψεις του.¹¹¹³

Με την εξέγερσή του εναντίον του σχολαστικού Αριστοτελισμού, ο Βούλγαρης είχε ξεκάθαρη συνείδηση της ριζικής μετατροπής που επέφερε τόσο για την έννοια, όσο και για τη μέθοδο της φιλοσοφίας και αυτό είχε ως συνέπεια να κλονίσει την εμπιστοσύνη¹¹¹⁴ στις «αυθεντίες» και τώρα εμπιστοσύνη εμπνέουν «μόνον τω φιλεπιστήμονι αποδεικτέον» είναι «ό αν ο ορθός λόγος εγκρίνας σαφώς τε και ειλικρινώς δοκιμάσειεν».¹¹¹⁵ Η γνωστική δύναμη του ανθρώπου λογίζεται ως δεδομένη και δεν απαιτείται η βοήθεια ή η καθοδήγηση κάποιου τρίτου γιατί είναι καθαρή «ωσανεί φως αυτοφανές, φωτός ετέρου προς έκφανσιν μη δεόμενον, εξ αυτής πλουτούσα οίκοθεν το αυτόπιστον».¹¹¹⁶ Το έργο της φιλοσοφίας συμβάλλει στην γνωστική αποδέσμευση και στην αυτονομία του ανθρώπου.

Στη γνωσιολογική διαπραγμάτευση ο Βούλγαρης υιοθετεί τρεις πηγές «των ιδεών... εξ ων ο Νους απάσας τας εννοίας αρύεται»¹¹¹⁷ και συγκεκριμένα α) από τον Δημιουργό, β) από την ψυχή και γ) από το σώμα.¹¹¹⁸ Οι δύο όμως βασικές πηγές της ανθρώπινης γνώσης είναι ο Δημιουργός και η ψυχή η ίδια. Η έμφυτη ικανότητα της νόησης

¹¹¹² Ο Α. Αγγέλου, *Των Φώτων*, σ. 16, αναφέρει ότι ο Βούλγαρης από τα Ιωάννινα με τον επαναστατικό ενθουσιασμό των νεανικών χρόνων του και από τη γνωριμία του με τη νεώτερη φιλοσοφία, μέσα από τη μετάφραση του *Δοκιμίου* του John Locke, στρέφεται επιθετικά εναντίον του Θεόφιλου Κορυδαλέα, που εκπροσωπεί την παλαιά φιλοσοφική παράδοση.

¹¹¹³ Ο.π., σ. 87, σημ. 2: «Και αι εν τοις πολλοίς, κατάτινας των προτέρων, Καθόλου φύσεις. (ταύτας μετά τους αμφί τον Σκότον, και ο ημέτερος εισήγε Κορυδαλεύς).

¹¹¹⁴ Πβ. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 20.

¹¹¹⁵ Πβ. Ε. Βούλγαρης, *Λογική*, σ. 44.

¹¹¹⁶ Ο.π., σ. 112-113: «Ημίν δε, και τούτου γε άνευ, καθ' εαυτήν η του γινώσκειν αριδήλως περιούσα εμφανίζεται δύναμις, ωσανεί φως αυτοφανές, φωτός ετέρου προς έκφανσιν μη δεόμενον, εξ εαυτής πλουτούσα οίκοθεν το αυτόπιστον».

¹¹¹⁷ Οπ.π. σ. 158: «Και τρεις άρα των Νω αι των ιδεών πηγαί αύται εισίν, εξ ων απάσας αυτού τας εννοίας αρύεται».

¹¹¹⁸ Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σ. 158. Πβ. σσ. 157-158: «Τρία δε τα τη ψυχή μεταβολάς παντοίας δυνάμενα ενεργάσασθαι. Α', ο Δημιουργός αυτής. Β', αυτή εαυτή. Γ', το σώμα το περι αυτήν».

επεξεργάζεται τα προϊόντα των πηγών αυτών, ιδιαίτερα τα αισθήματα που γνωστοποιούν στην ψυχή «τας εμποιούμενας υπό των εκτός σωμάτων τω αισθητηρίω προσβολάς». Προσφεύγει στον Πλάτωνα για να τεκμηριώσει την αντίληψή του ότι μόνο όσοι είναι «αμήτοι» στη φιλοσοφία και όσοι έχουν αλλοιωθεί εσωτερικά, οι «βέβηλοι» και οι «ατέλειστοι» διατείνονται ότι μπορούν να γνωρίσουν αποκλειστικά ό,τι συλλαμβάνουν με τα χέρια τους, «απρίξ ταιν χερροίν λαβέσθαι», όπως αναφέρει ο Πλάτων στον Θεαίτητο.¹¹¹⁹

Περαιτέρω στην εμπειριστική εξήγηση που διαπραγματεύεται σημειώνει ότι οι πρώτες έννοιες προσλαμβάνονται με τις αισθήσεις και διευκρινίζει αν οποιοδήποτε αισθητήριο όργανο διαφθαρεί, τότε θα επέλθει αποστέρηση, η οποία δεν μπορεί να αναπληρωθεί από αλλού.¹¹²⁰ Φαινομενικά όμως αυτή η εμπειριστική εξήγηση της «πρώτης εννοίας» που προέρχεται από τις αισθήσεις, με μια προσεκτική ανάγνωση της συλλογιστικής του, φαίνεται πως αυτή αποδυναμώνεται αφού συμπεριλαμβάνει τον Δημιουργό και την ψυχή στις πηγές των ιδεών.¹¹²¹ Δηλαδή πρώτα είναι Δημιουργός, έπειτα ο στοχασμός της ψυχής, σχετικά με τις καταστάσεις, διεργασίες και δραστηριότητές της και τέλος το σώμα.

¹¹¹⁹ Ο. π. σ. 76 και παράγραφος 2: «Είτα ιδίοις δ' αν τους ούτω των την ψυχήν διεφθορότας, εκ φαύλης συνηθείας, μηδέ άλλο οιομένους είναι, ή ου αν δυνώνται απρίξ ταιν χερροίν λαβέσθαι, ως ο Πλάτων φησίν, αμήτους τούτους αποκαλών. Οίον βεβήλους τινάς, και εις φιλοσοφίαν ατελέστους, ως εν τη ψυχή πανταχόθεν τον εκ της ύλης γράστον απόζοντας. Το τούτων δεινόν εξιάσθαι πειρωμένους, εθιστέον τας αισθήσεις ατρεμείν συνεχώς, και υποχωρείν ένθα αν δεήσει, και εν μέσω θορύβων ασκουμένους, αυτοίς προσέχειν απερισπάστως τοις του Νου καθαρωτέροις διανοήμασιν. Πβ. Π. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 341.

¹¹²⁰ Ο.π., σ. 163: «παράγραφος λβ'. Ε. Πρώται των εννοιών, αι διά των αισθήσεων των ανθρώπων προσγίνονται... Παράγραφος λγ'στ'. Τω αριθμώ των αισθητηρίων, και τα αισθήματα τω είδει συνεκπληθυνεται. Ενός γαρ διεφθορότος, οίον ακοής, ή οράσεως, των δι' εκείνου την πάροδον εν τη ψυχή εχουσών εννοιών, εξ ανάγκης ο πηρωθείς αποστερηθείσεται, μηδαμόθεν εξόν αυτάς πορίσασθαι άλλοθεν».

¹¹²¹ Κριτική στις τρεις πηγές των ιδεών κάνει ο Αθανάσιος ψαλίδας στο έργο του *Λογική κατά νεωτέρους μεν συννεθείσα, μεθόδω δε μαθηματική εξυφανθείσα χάριν των φιλομούσων Ελλήνων*, Μέρος Αον, Εν Βιέννη 1793ω έτει, (χειρόγρ. Αρ. 1155 της Εθνικής Βιβλιοθήκης). Κ. Θ. Πέτσιος, «Γνωσιολογικές συνιστώσες της σκέψης του Ευγενίου Βούλγαρη», σ. 61, σημ. 2.

Το «σώμα» παρά το γεγονός ότι κατατάσσεται ως πηγή «τρίτη... τη τιμιότητι», όσον αφορά όμως τη χρησιμότητά της είναι «πρώτη»¹¹²² και με τον τρόπο αυτό ο Βούλγαρης αφήνει να διαφανεί ο εμπειριστικός χαρακτήρας της ερμηνείας του. Στις εκτεταμένες όμως σημειώσεις της *Λογικής*,¹¹²³ που αναφέρονται στην «περί της των εννοιών αρχής διηνέχθησαν οι φιλοσοφούντες, άλλοθεν άλλος εναπογεννάσθαι ταύτας τη ψυχή εισηγούμενοι»,¹¹²⁴ απορρίπτει το «των εμφύτων ιδεών δόγμα» που αντανακλά τις αντιλήψεις του Καρτέσιου¹¹²⁵, καθόσον είναι αλλότριο «της υγιαινούσης φιλοσοφίας»¹¹²⁶ και συνεχίζοντας την έκθεση των διαφόρων απόψεων επαινεί τον «Άγγλο Λώκιο»¹¹²⁷ για τη συνεισφορά του στον προβληματισμό.

Ο Βούλγαρης στη *Λογική* του κάνει αναφορά στην «έμφυτο και επίκτητον Λογικήν»,¹¹²⁸ αλλά δεν ξεκαθαρίζει τη θέση του σχετικά με τις «έμφυτες ιδέες»,¹¹²⁹ καθόσον προβαίνει μόνο σε μια λεπτομερή περιγραφή των λειτουργιών των τριών πηγών παραγωγής των ιδεών, σε συνδυασμό

¹¹²² Πβ. Ε. Βούλγαρης, *Λογική*, σ. 160, παρ. κοτ': «Πηγή δε τέως ιδεών ημίν, Τρίτη μεν τη τιμιότητι, τη δε χρήσει πρώτη, το σώμα τότε σαφώς εστίν...».

¹¹²³ *Ο.π.*, σσ. 151-156, ο Βούλγαρης παραθέτει τις γνώμες διαφόρων φιλοσόφων, όπως του Πλάτωνος, του Αριστοτέλη, του Καρτέσιου, του Μαλεμβραχίου, του Αρνάλδου, του Λειβνίτιου, του Ουόλφ, του Λώκιου.

¹¹²⁴ *Ο.π.*, σ.155.

¹¹²⁵ *Ο.π.*, σ. 152, παράγραφος Ε': «Εν δε τοις Νεωτέροις του των εμφύτων ιδεών δόγματος όλαις δυνάμεσι προέστη ο Γάλλος Καρτέσιος τρισά εννοιών διασταλέμενος Είδη, των μεν Εμφύτων, των δε Επεισάκτων, των δε Πεποιημένων...».

¹¹²⁶ *Ο.π.*, σ. 154, παραγρ. στ': «Α δη πάντα των της υγιαινούσης φιλοσοφίας δογμάτων εστίν αλλότρια».

¹¹²⁷ *Ο.π.*, σ. 155, παραγρ. Η' : «Αλλ' έοικε δη του πράγματος προ των άλλων μάλιστα ευτυχίας ο Άγγλος Λώκιος... Δισσών γαρ οίον εκ πηγών η ψυχή τας ιδέας απάσας άπαξ όσας φέρει, αρύεται, εκτε του σώματος δηλονότι, καξ εαυτής. του μεν δι' ων πάσχει υπό των εκτός προσβολών, της δε, δι' ων ποιείται νοερών Αντιλήψεων...».

¹¹²⁸ Πβ. Ε. Βούλγαρης, *Λογική*, σ. 137, παραγρ. Ε': «Καν τούτων δη των όρων εις ον ηθροισμένων, η προς την ημίν έμφυτον αντιδιαιρουμένη, Επίκτητος Λογική, αλλά και Λογίους καλείν ειώθαμεν, συμπληρούται και απαρτίζεται».

¹¹²⁹ *Ο.π.*, σσ. 158-160. Πβ. Π. Νούτσος, «Ευγένιος Βούλγαρης και Francis Bacon», σ. 159· G. P. Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830)*, σ. 87.

με την κατάφρασή του ότι «*Πρώται των Εννοιών, αι διά των αισθήσεων, τω ανθρώπω προσγίνονται*». ¹¹³⁰

Η πρόθεση του Βούλγαρη να συναριθμήσει τη θεότητα στις πηγές των ιδεών του ανθρώπου, γίνεται με την προϋπόθεση ότι η πηγή αυτή υπερβαίνει τα της «φιλοσοφίας όρια», εφόσον οι έννοιες που εκπηγάζουν από την πρώτη πηγή είναι έννοιες της αποκάλυψης. Με την στάση του αυτή ο Βούλγαρης ομολογεί ότι είναι ένας θεολογών φιλόσοφος. ¹¹³¹ Η αντίληψη αυτή είναι διαδικασία και λειτουργία της επενέργειας του «φωτός» που είναι συνυφασμένη και με το Λόγο του Θεού. Σύμφωνα με τον Αυγουστίνο η νόηση φωτίζεται από το Λόγο του Θεού για τη σύλληψη των νοητών, όπως ακριβώς η αίσθηση προϋποθέτει ως απαραίτητο το φως του ήλιου για τη σύλληψη των αισθητών.

Συγκεφαλαιώνοντας τις γνωσιολογικές αντιλήψεις του Βούλγαρη, συμπεραίνουμε ότι τα «νοσοποιά» ¹¹³² αίτια της γνωστικής πλάνης είναι τέσσερα, ¹¹³³ ήτοι: α) Η «ατελής» σύσταση του ανθρωπίνου σώματος, το οποίο επηρεάζει την ψυχή και εμποδίζει την ανεύρεση της αλήθειας. β) Η

¹¹³⁰ Πβ. Ε. Βούλγαρις, *Λογική*, σ. 163, παρ. λβ'.

¹¹³¹ Ο.π., σσ. 66-67: «...και πάνυ ημίν εφείται, ουχί θεολογείν φιλοσοφικώς αιρουμένοις, φιλοσοφείν δε θεολογικώς». Ο Α. Ψαλίδας τον αποκαλεί «φιλοσοφικοθεολογούντα», βλ. Αθανάσιος Ψαλίδας, *Καλοκινήματα ήτοι Εγχειρίδιον κατά φθόνου και κατά της Λογικής του Ευγενίου*, σ. 12: «Η τριπλή δε αυτή πηγή των ιδεών τον αποδείχνει όχι φιλοσοφούντα, αλλά φιλοσοφοθεολογούντα, το οποίο είναι άτοπον και πόρρω της φιλοσοφίας».

¹¹³² Πβ. Π. Νούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, σσ. 40, 43. Η ανάλυση του Ε. Βούλγαρη για τα «ανοσοποιητικά αίτια» της ανθρωπίνης νόησης αντανακλούν στη βακωνική θεώρηση των «ειδώλων», με τον εμπλουτισμό που έχουν υποστεί από τον John Locke. Ο F. Bacon θεωρούσε ότι ο ανθρωπίνος λόγος δεν αποτελεί πάντα το «καθαρό φως» που αντανανκλά την πραγματικότητα και αυτό οφείλεται σε «προλήψεις» που τις κατατάσει σε τέσσερις τύπους, που είναι: 1) Τα «είδωλα της φυλής» (*tribus*), που οφείλονται στην εγγενή γνωστική αδυναμία των ανθρώπων που απαιτούν να θεωρηθούν όλα αναθρώπινα (*ex analogia hominis*), 2) Τα «είδωλα του σπηλαίου», (*specus*), που συναποτελούν τις ιδιαίτερες αδυναμίες κάθε ανθρώπου, που εξεργώνται από την αγωγή που πήρε και από τις συνήθειες που απόκτησε. 3) Τα «είδωλα της αγοράς» (*fori*), που σχηματίζονται από τις παρανοήσεις και την ανακρίβεια της γλωσσικής επικοινωνίας των ανθρώπων, και 4) Τα είδωλα του Θεάτρου (*theatri*), που προέρχονται από τη δογματική παράδοση των φιλοσόφων ή από τις νομικές καθιερώσεις της πολιτικής αυθεντίας. Πβ. του ίδιου, *Ουτοπία και Ιστορία*, σσ. 126-127· Θ. Πελεγρίνης, *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, σσ. 246-247.

¹¹³³ Πβ. Π. Νούτσος, «Ευγένιος Βούλγαρης και Francis Bacon», σσ. 159-160.

δεύτερη αιτία¹¹³⁴ εντοπίζεται στις ίδιες τις λειτουργίες του, οι οποίες «ουδενί άδηλοι εισίν Αίσθησις, και Φαντασία, και Μνήμη, και Νους»¹¹³⁵ και οι αισθήσεις του χαρακτηρίζονται «σφαλερώταται».¹¹³⁶ γ) Η Τρίτη «νοσοπιός αιτία» προέρχεται από τα πάθη,¹¹³⁷ τα οποία κάνουν το νου να σκοτεινιάζει και το «όμμα το νοερόν αποσβέννυσι».¹¹³⁸ Στα είδη καταλογίζει την εύνοια και την έχθρα, την ελπίδα και το φόβο, το «θηριώδες» και τη φιλαυτία.¹¹³⁹ και δ) Η «απάτη και η ψευδολογία»¹¹⁴⁰, η οποία εντοπίζεται στην αγωγή,¹¹⁴¹ δηλαδή στην καλλιέργεια του νου, που παίρνει λανθασμένο δρόμο με την καθοδήγηση των «προλήψεων».¹¹⁴² Στην ίδια κατηγορία εντάσσει ο Βούλγαρης και την απόρριψη της αυθεντίας¹¹⁴³ και την «των λέξεων κατάχρησιν». Οι θέσεις του αυτές συμπίπτουν με τις

¹¹³⁴ E. Βούλγαρης, *Λογική*, σ. 75: «Ην δε δευτέραν οίον Αρχήν λογικής υποτιθέμεθα καχεξίας, την εκ των διαγνωστικών Δυνάμεων, επί ταύτην ο λόγος χωρεί...».

¹¹³⁵ Ο.π., σ. 75.

¹¹³⁶ Ο.π., σ. 77. Πβ. Π. Νούτσος, «Ευγένιος Βούλγαρης και Francis Bacon», σ. 159. Σύμφωνα με το *Δοκίμιο* του John Locke οι αισθήσεις δεν είναι «σφαλερώτατες», καθόσον η «παράσταση» συγχέεται με την «έννοια» και η «sensation» του εξωτερικού κόσμου θεωρείται η «κύρια πηγή των ιδεών μας». Ο Fr. Bacon αναλύοντας τα «είδωλα της φυλής» υποστηρίζει πως η αίσθηση, αν αφηθεί μόνη της, μας οδηγεί στην πλάνη.

¹¹³⁷ Ο.π., σ. 91: «Τρίτη απαιδευσίας και απάτης ηριθμέιτο πηγή την διά πολλών οίον αναστομώσει πιδάκων διψιλήτε και λάβρον την αλογίαν ημίν επιρρέουσα, η εκ των παθών».

¹¹³⁸ Ο.π., σ. 91: «Τα γαρτοι πάθη επιπροσθει μεν τω λογιστικώ πυκνώς, επισοπέι δε τω εκείνου φωτί, και μόνον ουχί το όμμα το νοερόν αποσβέννυσι».

¹¹³⁹ Ο.π., σ. 159. Ο F. Bacon παρουσιάζοντας τα «είδωλα του σπηλαίου», διαπιστώνει πως το «καθαρό φως» της νόησης χάνεται «από τη βούληση και τις ορμές», οι οποίες διαπερνούν και δηλητηριάζουν με αναριθμητους και συχνά απαρατήρητους τρόπους το νου.

¹¹⁴⁰ Πβ. E. Βούλγαρης, *Λογική*, σ. 98: «τελευταίον δε και Τετάρτη προς ταις διαληφθείσαις ημίν απάτης και ψευδολογίας αναστομούται πηγή, η εκ της αγωγής».

¹¹⁴¹ Πβ. Π. Νούτσος, *Ουτοπία και Ιστορία*, σ. 145, σημ. 11 και 12. Μισό αιώνα μετά το θάνατο του Bacon η αγωγή θεωρείτο επίκτητη αρετή, οι δε ανισότητες ανάμεσα στους ανθρώπους θεωρήθηκαν αποτέλεσμα της «διαφορετικής αγωγής», εξ ου και η ρηση πως η «πολιτική διάσταση του ανθρώπου γίνεται δεν γεννιέται» και αυτό είναι αποτέλεσμα της επίδρασης της αγωγής.

¹¹⁴² E. Βούλγαρης, *Λογική*, σ. 98: «έστι δε πρόληψις, ψυχής δεινών προκατόχου, περιτί των δοξαστέων προεντυεγμένη απόφανσις, ην ειμή προτερον απόθοιτο, ουδέποτ' αν εν εαυτή χώραν δόη τω ορθώς έχοντι και υγιεστέρω φρονήματι».

¹¹⁴³ E. Βούλγαρης, *Λογική*, σ. 103. Ο Βούλγαρης δεν παραλείπει να εκφράσει απερίφραστα την αντίθεσή του προς την κατίσχυση της αυθεντίας, υπενθυμίζοντας ότι το του «φιλοσόφου επαγγέλματος πάμπαν αλλότριον» και «αλογώτατον... το τη δόξη ενός τινός των επί φιλοσοφία γνωρίμων δεισιδαιμόνως προσκείσθαι».

αντιλήψεις του F. Bacon για τα «είδωλα της αγοράς» και τα «είδωλα του θεάτρου».¹¹⁴⁴

Ο γνωσιοθεωρητικός προβληματισμός που αποτυπώνεται στη *Λογική* του Ε. Βούλγαρη και τον οποίο μετοχέτευσε στους σπουδαστές της Μαρουτσαίας Σχολής Ιωαννίνων, συνοδεύονταν με την ανάπτυξη και των σύγχρονων επιστημονικών αντιλήψεων. Η δημοσίευση της *Λογικής* το 1766 σημάδεψε τη μετάβαση από την περίοδο των φαναριωτών στην πρώιμη φάση του Διαφωτισμού και μαρτυρεί την προσωπική συμβολή του Βούλγαρη στην αντιμετώπιση γνωσιολογικών και λογικών προβλημάτων.¹¹⁴⁵

Είκοσι πέντε χρόνια αργότερα ο Αθανάσιος Ψαλίδας, επεκτείνοντας τον προβληματισμό περί της αυθεντίας του Βούλγαρη και εξετάζοντά «αυτά καθ' εαυτά τα πράγματα», κατά την υπόδειξη του Βούλγαρη,¹¹⁴⁶ την οποία μετέτρεψε σε προγραμματική φιλοσοφική διακήρυξη.¹¹⁴⁷

β) Το Θεολογικόν

Όντας ακόμη διάκονος ο Βούλγαρης, συνέταξε και εγχειρίδιο ορθόδοξης δογματικής θεολογίας με τίτλο *Θεολογικόν*, το οποίο είδε το φως της δημοσιότητας το 1872 από τον αρχιμανδρίτη Αγαθάγγελο

¹¹⁴⁴ Για τα «είδωλα του θεάτρου» βλ. Θεόφιλος Βέικος, *Τα είδωλα του θεάτρου. Δοκίμιο φιλοσοφικής κριτικής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999.

¹¹⁴⁵ Πβ. Παναγιώτης Νούτσος, «Ιστοριογραφικά προβλήματα της νεοελληνικής φιλοσοφίας. Η περίπτωση του Ευγενίου Βούλγαρη», *Δωδώνη*, 25/Γ' (1996), 49-56, σ. 53.

¹¹⁴⁶ Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σ. 103: «Αλλά το μεν επί μάρτυρος κρίνουν τα προβαλλόμενα παισί ρητόρων εάσας, αυτά καθ' εαυτά τα πράγματα εξετάσει θαυμάσει δε μάλλον εκ των λεγομένων τους ειπόντας, ή το ανάπαλιν».

¹¹⁴⁷ Βλ. Αθανάσιος Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία, ήτοι βάσις πάσης θρησκείας*, συντεθείσα υπό Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα του εξ Ιωαννίνων εις την απλήν διάλεκτον και υπό του αυτού εις την λατινικήν μεταφρασθείσα, τόμος Α', εν Βιέννη της Αουστρίας 1791, εν τη τυπογραφία Ιωσήφ του Βαουμαϋστέρου, τω Αναγινώσκοντι, σ. 13: «και τρίτον αν είναι και από το μέρος του νοός του αι ιδέαι των λεγομένων λοθεν δεν θέλω να είναι ο Αναγνώστης Πλατωνικός, ούτε Αριστοτελικός, ούτε κατά Λαϊβνίτιον, ούτε κατά Ούλφιον, ούτε κατά Καντ, ούτε κατ' άλλον τινά. αλλά καθ' εαυτόν και εν εαυτώ συνειδώς εαυτώ και ταις ιδιαις δυνάμεσιν».

Λοντόπουλο.¹¹⁴⁸ Το *Θεολογικόν*¹¹⁴⁹ γράφτηκε όταν ο Βούλγαρης ήταν σε νεαρή ηλικία και ενσωματώνει τις θεολογικές παραδόσεις του στη Μαρουτσαία Σχολή, αλλά το απέριψε στα γηρατειά του, καθόσον «κατήσχυνε το γήρας του».¹¹⁵⁰ Ο εκδότης του *Θεολογικού* διατυπώνει την άποψη ότι αυτό αποτελεί σύνοψη της *Δογματικής* του Βικέντιου Δαμωδού.¹¹⁵¹

Το έργο αυτό από δογματική άποψη είναι ελλιπές και ο τρόπος διαραγμάτευσης ακολουθεί την στερεότυπη σχολαστική ορολογία¹¹⁵² και από άποψη δομής παρουσιάζει τα σημάδια της νεανικής του σκέψης. Όσον αφορά το περιεχόμενο του *Θεολογικού*, αυτό αναφέρεται στον ορισμό, τη διαίρεση και την αναγκαιότητα της θεολογίας, καθώς και τις πηγές της, τη διδασκαλία περί του ενός θεού και των θείων προσόντων, τη διδασκαλία περί της δημιουργίας του κόσμου κλπ. Ως πηγές ο Βούλγαρης χρησιμοποίησε, κυρίως, το έργο του Honore Tournely¹¹⁵³, δευτερευόντως

¹¹⁴⁸ Βλ. Ευγενίου Βουλγάρεως, *Θεολογικόν* νυν το πρώτον εκδιδόμενον υπό του αρχιμανδρίτου Αγαθάγγελου Λοντόπουλου, Εν Βενετία, 1872 (επανέκδοση με εισαγωγή Ειρ. Δεληδήμου, Θεσσαλονίκη, 1987).

¹¹⁴⁹ Πβ. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Ο θεολόγος Ευγένιος Βούλγαρης», στο: Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, 293-310, σ. 298. Θεολογικά έργα που μετέφρασε ο Βούλγαρης είναι και τα: *Ιστορία περί της διαφοράς της περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος*, του αρχιεπισκόπου Νοβογδορίας Θεοφάνους του Προκόποβιτς (από τη λαινική), μελέτη του Αδάμ Ζοιρνικοβίου *Περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος* (από τη λατινική), δίτομος, εν Πετρούπολει 1797 και η *Τελετουργία ιερά του Γαβριήλ*, μητροπολίτου Πετρούπολεως, εν Πετρούπολει 1799.

¹¹⁵⁰ Πβ. Γεώργιος Δ. Παναγόπουλος, «Ο Ευγένιος Βούλγαρης και η διδασκαλία της θεολογίας στα Ιωάννινα στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα», στο: Γ. Παπαγεωργίου, Κ. Θ. Πέτσιος (επιμ.), *Πρακτικά Α' Πανεπιστημιακού Συνεδρίου «Ιστορία-Λογισύνη: Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913»*, Τόμ. Β', 989-1010, σ. 992, σημ. 1. Από επιστολή του Βούλγαρη στον Ιωάννη Πέζαρο, ιερέα και διδάσκαλο στον Τύρναβο.

¹¹⁵¹ Ο.π., σ. 996, σημ. 15. *Θεία και ιερά διδασκαλία ήτοι θεολογία εις απλήν διάλεκτον... συντεθείσα παρά Βικεντίου Δαμωδού ευπατρίδος Κεφαλληνίας*

¹¹⁵² Πβ. Γ. Μεταλληνός, «Ο θεολόγος Ευγένιος Βούλγαρης», σ. 299. Τα γνωρίσματα της θεολογίας του Βούλγαρη είναι: α) η ενσυνείδητη πιστότητα στην παράδοση της Εκκλησίας του, β) η σαφής οριοθέτηση της εκκλησιαστικής παράδοσής του έναντι της χριστιανικής Δύσης, γ) η σαφής διαφοροποίηση της ορθοδοξίας από τις ετερόκεντρες θέσεις του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

¹¹⁵³ Ο.π., σσ. 99-100, σημ. 19. Ο Βούλγαρης διδάσκοντας τη δογματική θεολογία στα Ιωάννινα, βασίστηκε κυρίως στο έργο του Honore Tournely με τίτλο *Praelectiones*

τη Θεολογική Δογματική του Δαμωδού, ενώ η σκέψη του τροφοδοτήθηκε και από τις σκέψεις του Θωμά Ακυνάτη.¹¹⁵⁴

Το «αποκηρηγμένο» Θεολογικόν του Βούλαρη αντανakλά τη διχοστοασία που ταλάνιζε τη θεολογική σκέψη και την εκκλησιαστική ζωή, αλλά και την, με πολλές ωδύνες, παγίδευση της πνευματικής υπόστασης στα εισαγόμενα ιδεολογικά σχήματα.¹¹⁵⁵ Με το θεολογικό του έργο αφ' ενός μεν οπλίζει την ορθοδοξία εναντίον του παπισμού,¹¹⁵⁶ τον οποίο θεωρεί ως τη μεγαλύτερη αναίρεση του Χριστιανισμού και άμεσα απειλή κατά της Ορθοδοξίας, αφ' ετέρου δε περιγράφει με ακρίβεια την ουσία του παπισμού και την πολλαπλή επικινδυνότητά του, κυρίως την πνευματική.

Οι αντιλήψεις αυτές εντάσσονται στο πλαίσιο του μηχανισμού και της αντιστάθμισης έναντι της Δύσης με ρίζες στο ύστερο Βυζάντιο και την τουρκοκρατία.¹¹⁵⁷ Για την εκκλησιαστική ιεραρχία το πρόβλημα του Γένους δεν ήταν η κατάσταση της δουλείας ή η παρακμή της γνώσης στον ελληνικό χώρο, αλλά η αναλλοίωτη διατήρηση, σαν κόρης οφθαλμού της

Theologicae: De Deo et de divinis attributis, tomus primus, Venetiis apud Nicolaum Pezzana 1739, που εκδόθηκε στη Βενετία το 1739. Ο Ονόριο Τουρνελύ, Γάλλος αντιγιανσενιστής, γεννήθηκε στη Γαλλία το 1658 και πέθανε το 1729. Οι παραδόσεις του στη Σορβόνη καθιερώθηκαν ως ένα από τα διδακτικά εγχειρίδια για τη δογματική θεολογία στη Δύση.
¹¹⁵⁴ Πβ. Γ. Παναγόπουλος, *Ορθόδοξη Θεολογία και Τουρκοκρατούμενος Ελληνισμός*, σ. 305, σημ. 21. Ο Βούλαρης γνώριζε τις αντιλήψεις του κορυφαίου των σχολαστικών Θωμά Ακυνάτη (1225-1274) κατά τη διδασκαλία του στη Μαρουτσαία Σχολή. Ειδικά ο 18^{ος} αιώνας είναι για την παπαική θεολογία της Δύσης ελάχιστα δημιουργικός. Από το τέλος του 17^{ου} αιώνα τα Υπομνήματα στην ακυνάτια *Summa* είχαν αρχίσει να εκτοπίζονται από την ακαδημαϊκή πράξη. Στο ίδιο, σσ. 291-392, γίνεται κριτική παρουσίαση το «Θεολογικού του Ευγενίου Βουλγάρεως και οι Praelectiones Thoeologicae του Η. Tournely».

¹¹⁵⁵ Ο.π., σ. 392.

¹¹⁵⁶ Πβ. την *Κατά Λατίνων Στηλιτευτική Επιστολή...*, εν Κωνσταντινουπόλει αωμθ' με τον αρχικό τίτλο *Βιβιάριον κατά Λατίνων, έχον όνομα Εγκύκλιος επιστολή...*, Εν Κωνσταντινουπόλει, 1756. Κατά τον Podskalsky το έργο αυτό του Βούλαρη «εντάσσεται απόλυτα στη στρατηγική της σκληρής περιχαράκωσης απέναντι στους καθολικούς, όπως την εφάρμοζε η αδιάλλακτη παράταξη στην έριδα για τον αναβαπτισμό. Γ. Μεταλληνός, «Ο θεολόγος Ευγένιος Βούλαρης», σ. 303, σημ. 45 και 49.

¹¹⁵⁷ Βλ. Γεώργιος Δ. Παναγόπουλος «Δυτικές επιδράσεις στο θεολογικό έργο του Ευγενίου Βούλαρη», στο: Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμ.), *Ευγένιος Βούλαρης*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, 271-292, όπου αναπτύσσονται η αντιρρητική αντιπαράθεση του Βούλαρη με τον παπισμό και η επίδραση του δυτικού σχολαστικισμού στη θεολογική σκέψη του.

ορθόδοξης πίστης και γι' αυτό ο ελληνισμός έπρεπε να μείνει μακριά από τις δυτικές εξελίξεις, στις οποίες συμπεριλαμβάνόταν το δικαίωμα της ελευθερίας, τα δικαιώματα του ανθρώπου και οι αρχές της Γαλλικής Επανάστασης.¹¹⁵⁸ Ο βασικός στοχος ήταν βέβαια η καταστολή κάθε επιθυμίας για εξέγερση εναντίον των Οθωμανών υπό την επίδραση της Δύσης, γιατί κάτι τέτοιο θα στρεφόταν καθαρά εναντίον του θελήματος του θεού και γιατί θα αποτελούσε κίνδυνο για τη μελλοντική διατήρηση της ορθοδοξίας.¹¹⁵⁹

Με την υπέρβαση του Κορυδαλισμού, που επιχειρείται από τον Ευγένιο Βούλγαρη, τον Βικέντιο Δαμωδό, το Νικηφόρο Θεοτόκη, καθώς και τον Βενιαμίν Λέσβιο, αρθρώνεται ένας φιλοσοφικός προβληματισμός με αίτημα την ανοικοδόμηση μιας χριστιανικής επιστήμης.¹¹⁶⁰

Θεολογικού και φιλοσοφικού περιεχομένου μπορεί να χαρακτηριστεί και το έργο του *Διατριβή περί ευθανασίας*,¹¹⁶¹ όπου ο Βούλγαρης εκδιπλώνει τις απόψεις του για τον καλό, τον ευτυχή, τον ένδοξο θάνατο,

¹¹⁵⁸ Πβ. Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Η Ορθοδοξία ως μηχανισμός άμυνας και αντιστάθμισης έναντι των προόδων της Δύσης κατά την Τουρκοκρατία», στο: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, *Ενημερωτικό Δελτίο – Παράρτημα* (Πρακτικά Ημερίδας «Οι ευρωπαϊκές παράμετροι της νεοελληνικής σκέψης», Λάρισα, 13 Φεβρουαρίου 1998), Λάρισα, 1998, 3-30, σ. 24. Βλ. και το κείμενο της *Πατρικής Διδασκαλίας*, που κυκλοφόρησε το 1798 από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως υπό το όνομα του πατριάρχη Ιεροσολύμων Άνθιμου, όπου μεταξύ των άλλων αναφέρονται και τα εξής χαρακτηριστικά: «Ίδείτε λαμπρότητα τι οικονόμησεν ο άπειρος εν ελέει και πάνσοφος ημών Κύριος, διά να φυλάξη και αύθις αλώβητον την αγίαν και ορθόδοξον πίστιν ημών των ευσεβών, και να σώση τους πα'ντας. Ήγειρεν εκ του μηδενός την ισχυράν αυτήν βασιλείαν των Οθωμανών[...] διά να είναι εις μεν τους Δυτικούς ωσάν ένας χαλινός, εις δε τους Ανατολικούς ημάς πρόξενος σωτηρίας»

¹¹⁵⁹ Ο.π., σ. 24. Πβ. Αδαμάντιος Κοραής, *Αδελφική διδασκαλία προς τους ευρισκομένους κατά πάσαν την οθωμανικήν επικράτειαν Γραικούς [...]*, ανατύπωση μαζί με την Πατρική Διδασκαλία με εισαγωγικά και επιμέλεια Γ. Βαλέτα, Αθήνα 1949, σ. 29.

¹¹⁶⁰ Πβ. Μανώλης Πατηνέλης, *Στοιχεία Φυσικής Φιλοσοφίας*, σ. 171.

¹¹⁶¹ Ο πλήρης τίτλος του έργου είναι *Διατριβή περί ευθανασίας, προς τον ερωτήσαντα: πως αν τις έχοι γενναίως, ή εαυτώ επιόντα εκδέχασθαι, ή επελθόντα ετέροις αυτώ οικείοις κ/φίλοις, φέρειν τον θάνατον; ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ υπό μεν Αρχιεπισκόπου Ευγενίου του Βουλγάρεως*, Εν Πετρουπόλει 1804. Το βιβλίο επανεκδόθηκε με τον ίδιο τίτλο το 1846 στην Αθήνα, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, όπου γίνονται και οι παραπομπές. Βλ. και τη σχολιασμένη μετάφραση των Γιάννη Δημολιάτη – Μανώλη Γαλανάκη, *Ευγενίου Βουλγάρεως, Διατριβή περί Ευθανασίας και Διαθήκη*, Αθήνα, Εξάντας, 2005.

το ευθάνατο τέλος και την ελευθερία του να επιλέγει ή όχι το χρόνο της επιβολής του.¹¹⁶²

Στη διαπραγμάτευση του θέματος ο Βούλγαρης θεωρεί ότι ο τρόπος του φιλοσοφείν συναρτάται σε σχέση με την προτεραιότητα μεταξύ των γραφών και του φιλοσοφείν και σε κάθε αμφισβήτηση το πρόκριμα είναι υπέρ των Γραφών σε σχέση με τη φιλοσοφία και την επιστήμη, «μηδέν δε πρεσβεύειν της αποκαλυφθείσης εν ταις Γραφαίς αληθείας διάφωνον».¹¹⁶³ Την προτεραιότητα των «εν ταις Γραφαίς αληθείας» υποστηρίζει και στο έργο του *Περί του Συστήματος του Παντός* όπου με καθαρότητα υποστηρίζει πως «αληθές γαρ το υπό του θεού μαρτυρούμενον υπέρ παντο υπό της ανθρωπίνης ασθενείας εικαζόμενον» και ευκρινέστερα επισημαίνει ότι «μείζων γαρ η της Γραφής μαρτυρία, οιασούν ανθρωπίου δεξιότητος».¹¹⁶⁴

Ενώ ο Βούλγαρης εισάγει νέες ιδέες και αντιλήψεις και υιοθετεί προτάσεις από την προωθημένη Δύση, δημιουργείται ένας προβληματισμός που αφορά τις εμμονές του σε ορισμένα «επισημότερα» επιστημονικά συστήματα, όπως η εμμονή του στο γεωκεντρικό σύστημα.¹¹⁶⁵ Ο στόχος όμως του είναι να άρει τις αντίπαλες θέσεις με βάση φιλοσοφικά, αλλά και δογματικά επιχειρήματα.

Αποδέχεται για τη φιλοσοφία μόνο ότι αφορά τα εγκόσμια, ενώ όπου υπεισέρχεται η πίστη, υποστηρίζει αναμφίλεκτα την κυριαρχία της και την προτεραιότητά της «ούτως αεί φιλοσοφείν πειρατέον, ως διά παντός και επί πάσιν αιρείσθαι με το τω ορθώ λόγω σύμφωνον, μηδέν δε

¹¹⁶² Ο.π., σ. 133.

¹¹⁶³ Πβ. Ε. Βούλγαρης, *Λογική*, σ. 62: «Ημίν δε ούτως αεί φιλοσοφείν πειρατέον, ως διά παντός, και επί πάσιν, αιρείσθαι μεν το τω ορθώ λόγω σύμφωνον, μηδέν δε πρεσβεύειν της αποκαληφθείσης εν ταις Γραφαίς αληθείας διάφωνον».

¹¹⁶⁴ Πβ. Ευγενίου Βούλγαρη, *Περί του Συστήματος του Παντός*, σ. 39.

¹¹⁶⁵ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 309-310. Ο Βούλγαρης μεταξύ των επισημοτέρων συστημάτων που επινοήθηκαν για να ερμηνεύσουν την κίνηση των ουρανίων σωμάτων, επιλέγει το τυχωνικό, επειδή δεν αντίκειται «ταις ιεραίς σελίσιν».

πρεσβεύειν της αποκαλυφθείσης εν ταις Γραφαίς αληθείας διάφωνον». ¹¹⁶⁶
 Η αντίληψη αυτή ενισχύει αποφασιστικά τη μέθοδο της διπλής αλήθειας.

Κινούμενος μεταξύ της φιλοσοφικής και της χριστιανικής θέσης, αλλά και του συγκεκριασμού αυτών, προσεγγίζει με επιστημονικά επιχειρήματα ζητήματα που άπτονται της θεολογίας, όπως η σταύρωση και η ανάσταση του Ιησού, ο φόβος του ανθρώπου μπροστά στον επερχόμενο θάνατο, οι περιπτώσεις των αυτοκτονιών κλπ., ο Βούλγαρης υποστηρίζει ότι η απάντηση βρίσκεται στην αληθή κρίση και στον εξητασμένο ορθό λόγο. ¹¹⁶⁷

γ) Η διδασκαλία της Μεταφυσικής

Κατά τα τέλη του 17^{ου} αιώνα και τις αρχές του 18^{ου}, συντελούνται στη νεοελληνική σκέψη διεργασίες σημασιολογικού περιεχομένου, οι οποίες μορφοποιούν τα φιλοσοφικά ζητήματα, με πρόθεση να αποδεσμευτεί η σκέψη από την σχολαστική μέθοδο διερεύνησης των οντολογικών και ψυχολογικών ζητημάτων. Προς την κατεύθυνση αυτή συνέβαλε η πρώτη συστηματική προσέγγιση που επιχειρήθηκε από τον Βικέντιο Δαμωδό, ο οποίος αξιοποίησε το έργο του Edmundus Purchotius (1651-1734) ¹¹⁶⁸ και του οποίου τη *Μεταφυσική* ¹¹⁶⁹ μετέφρασε και δίδαξε αργότερα ο Ευγένιος Βούλγαρης. ¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁶ Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σ. 62.

¹¹⁶⁷ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 139.

¹¹⁶⁸ Ο Edmudus Purchotius γεννήθηκε στο Poilly της Γαλλίας και σπούδασε στο College des Grassins του Παρισιού στο οποίο ορίστηκε καθηγητής φιλοσοφίας το 1677 και χαρακτηρίστηκε ως «σχολαστικός φυσσοφος». Η διδασκαλία του εμφορείται από τη φιλοσοφία του Ντεκάρτ και των Καρτεσιανών, του Antion Arnauld, καθώς και του Nicolas Malebranche. Αποδεσμευόμενος από το αριστοτελικό-μεσαιωνικό κοσμαείδωλο υιοθετεί τις κοπερνίκειες αντιλήψεις, ασκεί κριτική στο πτολεμαϊκό σύστημα και διατυπώνει επιφυλάξεις για την επάρκεια της συμβιβαστικής θεωρίας του Tycho Brahe (1546-1601).

¹¹⁶⁹ Ο τίτλος της *Μεταφυσικής* του είναι: Edmundus Purchotius, *Institutiones Philosophicae ad faciliorem Veterum, ac Recentiorum Philosophorum Lectionem Comparatae, [...] Tomus*

Η μετάφραση από τον Βούλγαρη¹¹⁷¹ η οποία εκπονήθηκε στα Ιωάννινα και την Κοζάνη, συνδυάζει τις καρτεσιανές και τις μετακαρτεσιανές γνωσιοθεωρητικές απόψεις, με τις εδραιωμένες οντολογικές παραδοχές της μεσαιωνικής φιλοσοφίας. Ο Purchotius ακολουθώντας το βασικό πλαίσιο της σχολιαστικής και σχολαστικής παράδοσης, ιεραρχεί τη μεταφυσική στην ύπατη βαθμίδα των επιστημών, είναι μια επιστήμη που παρέχει στις υπόλοιπες επιστήμες τις θεωρητικές τους αρχές κατ'ατα αξιώματα.¹¹⁷² Είναι δηλαδή μια γενική επιστήμη, η οποία αποτελείται από «τας πρώτας εννοίας, ήτοι αξιώματα, άτινα εκ των πρώτων ιδεών του όντος, και εκ των τρόπων του όντος, προσέτι δε και εκ των κατηγορουμένων αμφοτέρων τούτων σύγκειται».

Η νεότερη φιλοσοφική αντίληψη που εκφράζει ο Purchotius, προσδιορίζοντας τη Μεταφυσική ως επιστήμη, καταδεικνύει τη μεγάλη απόσταση από τις θέσεις του Αριστοτέλη που αναφέρονται στο έργο του *Των μετά τα Φυσικά*,¹¹⁷³ καθόσον «νυν [...] τω της Μεταφυσικής ονόματι

Primus. *Complectens Logicam et Metaphysicam*, Venetiis, 1730. Κ. Θ. Πέτσιος, «Προλεγόμενα», στο: Ε. Βούλγαρις, *Λογική...*, σ. 39, σημ. 89.

¹¹⁷⁰ Κ. Θ. Πέτσιος, «Προλεγόμενα», στο: Ε. Βούλγαρις, *Λογική...*, σ. 39.

¹¹⁷¹ Ο πλήρης τίτλος είναι: *Μεταφυσική ήτοι α' φιλοσοφία του σοφωτάτου Πουρκοτζίου. Εκ του λατινικού, εις το Ελληνικόν μετενεχθείσα ιδίωμα παρά του λογιωτάτου εν ιεροδιακόμοις, Κυρίου Ευγενίου Βούλγαρη του εκ Ζακύνθου έτει χιλιοστώ επτακοσιοστώ πεντηκοστώ...* Ο Ε. Βούλγαρης εξέδωσε αργότερα, το 1805, το έργο του με τίτλο *Στοιχεία της Μεταφυσικής υπό Ευγενίου του Βουλγάρεως Διακόνου έτι όντος και ενιαχού σχολαρχούντος πρώτον αναπτυσσόμενα, Νυν δε παρά των Ζωσιμάδων αυταδέλφων Αναστασίου, Νικολάου, Ζώη, και Μιχαήλ, τοις ομογενέσι φιλολόγοις φιλοτίμω δαπάνη επί τω διανεμηθείναι δωρεάν, τύποις εκδοθέντα, επιστασία Σπυρίδωνος Βλαντή, Ενετίησιν, παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1805.* Το έργο αποτελείται από τρεις τόμους εκ των οποίων ο πρώτος διαπραγματεύεται την Οντολογία, ο δεύτερος την Κοσμολογία και ο τρίτος την Ψυχολογία.

¹¹⁷² Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η χειρόγραφη Μετάφραση της "Μεταφυσικής" του Edmudus Purchotius (1651-1734) από τον Ευγένιο Βούλγαρι (1716-1806)», σ. 20, σημ. 12, όπου γίνεται παραπομπή στον Edmudus Purchotius, *Institutiones Philosophicae*, A'. [...] *Metaphisycæ Prima Philosophia*, σ. 218 και στο Ευγένιος Βούλγαρης, *Μεταφυσική ήτοι πρώτη φιλοσοφία του σοφωτάτου Πουρκοτζίου*, 1750, φ.1α.

¹¹⁷³ Βλ. Αριστοτέλους, *Μετά τα φυσικά*, 1026a «απορήσειε γαρ αν τις πότερόν που' η πρώτη φιλοσοφία καθόλου εστίν ή περί τι γένος και φύσιν τινά μίαν (ου γαρ ο αυτός τρόπος ουδ' εν ταις μαθηματικαίς, αλλ' η μεν γεωμετρία και αστρολογία περί τινα φύσιν εισίν, η δε καθόλου πασών κοινή)· ει μεν ουν μη εστι τις ετέρα ουσία παρά τας φύσει

παρά τοις φιλοσόφοις ουκ επιστήμη νοείται, ήτις μετά την Φυσική παραδίδεται, αλλ' επιστήμη η τα πράγματα άνω εστώτα [...] διαλαμβάνουσα».

Η Μεταφυσική είναι όχι μόνον «σοφία», αλλά και επιστήμη θεωρητική, δηλαδή «γνώσις βεβαία και καθαρά πράγματος αναγκαίου και ατρέπτου δια των αυτού αιτίων ή λόγων», που την αναδεικνύει σε *Prima Philosophia*,¹¹⁷⁴ έχει διττό αντικείμενο, το «ον κατά γένος» και τις «πνευματικές ουσίες», ανάμεσα τις οποίες προεξάρχει ο Θεός, του οποίου η ιδέα είναι έμφυτη «πάσιν ανθρώποις» κατανοείται ως «ον άκρως τέλειον».

Η συστοίχηση ανάμεσα στην πρόγνωση του Θεού και την ελευθερία της «βουλήσεως» αποτέλεσε ένα επίμαχο θέμα στο οποίο επικεντρώθηκε η φιλοσοφική διερεύνηση των προβλημάτων που απασχόλησαν την προβληματοθεσία της φιλοσοφικής και θεολογικής σκέψης του 17^{ου} και τις απαρχές του 8^{ου} αιώνα, που κατέληξε στην αποδοχή των θέσεων του Αυγουστίνου. Η αυγουστίνεια και η καρτεσιανή φιλοσοφία εδράζεται στις ανθρωπολογικές και γνωσιοθεωρητικές αντιλήψεις του Purchotius με την ψυχή να κυριαρχεί σε όλα το σώμα και να προσδιορίζει «ταις των ζωτικών πνευμάτων κινήσεσι ταις εν τω εγκεφάλω γιγνομένας προς διαφόρους διανοήσεις, κατά τον νόμον των παρά του δημιουργού της φύσεως διορισθέντα».¹¹⁷⁵ Η θέση αυτή οδηγεί τον Purchotius στην αποδοχή της καρτεσιανής και μαλεμβραιχιανής φιλοσοφίας, μέσα από το πρίσμα της αυγουστιάνειας παρακαταθήκης και στην απόφαση ότι «εισί τινες εν ημίν ιδέαι έμφυτοι: τούτο δε ου μόνον τοις διασημοτέροις έδοξε των

συνεστηκυίας, η φυσική αν είη πρώτη επιστήμη· ει δ' έστι τις ουσία ακίνητος, αυτή προτέρα και φιλοσοφία πρώτη, και καθόλου ούτως ότι πρώτη· και περί του όντος η ον ταύτης αν είη θεωρήσαι, και τί εστι και τα υπάρχοντα η ον».

¹¹⁷⁴ Πβ. την αριστοτελική αντίληψη στο *Των Μετά τα φυσικά*, Γ', 1003^α 21-22, ότι «έστιν επιστήμη τις η θεωρεί το ον η ον και τα τούτω υπάρχοντα καθ' αυτό...»

¹¹⁷⁵ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η χειρόγραφη Μετάφραση της "Μεταφυσικής" του Edmudus Purchotius (1651-1734) από τον Ευγένιο Βούλγαρι (1716-1806)», σ. 32, σημ. 55. Βλ. Edmudus Purchotius, *Metaphysica*, σ. 445. Πβ. Ε. Βούλγαρη, *Μεταφυσική*, φ156β.

φιλοσόφων, τουτέστι τοις πλατωνικοίς, άλλ' έτι και αυτοίς τοις της εκκλησίας πατράσιν, οίτινες τας κρίσεις, ας περί του όντος κατά γένος, και των αυτού προσόντων έχομεν, εμφύτοις μόνον ιδέαις επιστηρίζεσθαι ορίσθησαν».¹¹⁷⁶ Οι αντιλήψεις αυτές οδηγούν στην απόρριψη της εμπειριστικής προέλευσης των ιδεών, η οποία συγκεφαλαιώνεται στις αριστοτελικές θέσεις,¹¹⁷⁷ όπως αυτές αποκρυσταλλώθηκαν κατά τον μεσαίωνα.

Το μεταφραστικό αυτό πόνημα, κατά πληροφορίες, παρέδιδε ο παλαιός δάσκαλος του Βούλγαρη Ιερεμίας Καββαδίας (1703-1781) στο Κοινό Φροντιστήριο της Κέρκυρας και η ερμηνευτική προσέγγιση που ακολουθείται από τον Βούλγαρη στο φιλοσοφικό πεδίο της Μεταφυσικής του Purchotius μας προσφέρει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε τη θεωρητική εμβέλεια του ρεύματος ιδεών που μορφοποιήθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο.¹¹⁷⁸

Στο έργο του Ε. Βούλγαρη *Μεταφυσική*, το οποίο αποτελείται από τρεις τόμους εκ των οποίων ο πρώτος διαπραγματεύεται την Οντολογία, ο δεύτερος την Κοσμολογία και ο τρίτος την Ψυχολογία, ο «κλεινός Ευγένιος» προτάσσει ένα προλογικό κεφάλαιο, τα «Προλεγόμενα»,¹¹⁷⁹ που συμπυκνώνει τις γενικότερες αντιλήψεις του για την Μεταφυσική, αλλά κυρίως ο στόχος του είναι η διατύπωση του ορισμού της συγκεκριμένης επιστήμης. Διαιρεί τη *Μεταφυσική* σε δύο μέρη, εκ των οποίων στο πρώτο μέρος περιλαμβάνεται η Οντολογία και η Κοσμολογία και ασχολείται δε το πρώτο μέρος με τα «κατ' αφαιρέσιν, είθ' απλώς απασησούν, είτε και

¹¹⁷⁶ Ο.π., σ. 36. Βλ. Edmudus Purchotius, *Metaphysica*, σ. 483. Πβ. Ε. Βούλγαρης, *Μεταφυσική*, φ.183β.

¹¹⁷⁷ Αριστοτέλους, *Περί ψυχής*, Γ 7, 431a 16-17 και *Περί αισθήσεως και αισθητών*, 6, 445b, 16-17.

¹¹⁷⁸ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η χειρόγραφη Μετάφραση της "Μεταφυσικής" του Edmudus Purchotius (1651-1734) από τον Ευγένιο Βούλγαρι (1716-1806)», σ. 50.

¹¹⁷⁹ Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Μεταφυσική*, σσ. 1-4.

των εν τοις είδεσιν ενυφισταμένων υλών υπεριδρυμένα». ¹¹⁸⁰ Η Οντολογία εξετάζει όλα τα του «υπεραναβεβηκότος» όντος καθ'αυτό και τα υπάρχοντα σε αυτό, ¹¹⁸¹ ενώ η Κοσμολογία πραγματεύεται το «περί του όλου διακόσμου, και των καθόλου επιθεωρουμένων αυτώ». ¹¹⁸² Το δεύτερο μέρος της *Μεταφυσικής* υποδιαιρείται και αυτό σε δύο μέρη, στην Ψυχολογία, η οποία διεξέρχεται τα σχετικά με τις ψυχές και τους δαίμονες. ¹¹⁸³ Το τέταρτο βιβλίο που αναφέρει ο Ε. Βούλγαρης στα «Προλεγόμενα» αναφέρεται στη «Φυσική Θεολογία» παραλείπεται και, όπως ο ίδιος δηλώνει, θα διαπραγματευόταν τη «θεωρία της ακτίστου ακηράτου φύσεως». ¹¹⁸⁴

Η Μεταφυσική ορίζεται από τον Βούλγαρη ως επιστήμη θεωρητική «των υπέρ την ύλην οπωσούν γινομένων», η οποία «τα προσόντα διά των πρωτίστων αρχών αποδεικνύουσα». ¹¹⁸⁵ Ο Βούλγαρης αποσαφηνίζοντας το όνομα της Μεταφυσικής, προσφεύγει στον Αριστοτέλη και στους σχολιαστές του Αλέξανδρο Αφροδισιέα και τον Φιλόπονο, ¹¹⁸⁶ που

¹¹⁸⁰ Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Μεταφυσική*, Τόμ. Α', σ. 1: «Της Μεταφυσικής εις δύο τα πρώτα μεριζομένης δίχα αύθις των μερών εκάτερον υποτέμνεται. Και του μεν πρώτου περί την αφαιρέσιν, είθ' απλώς αποσησούν, είτε και των εν τοις είδεσιν ενυφισταμένων υλών ενυπεριδρυμένα ασχολουμένου».

¹¹⁸¹ *Αυτόθι*: «Οντολογία μεν το Α, το περί του των πάντων τπεραναβεβηκότος όντος καθ' αυτό και των υπαρχόντων αυτό».

¹¹⁸² *Αυτοθι*: «Κοσμολογία δε το Β' το περί του όλου διακόσμου και των καθόλου επιθεωρουμένων αυτώ επιγέγραπται».

¹¹⁸³ *Αυτόθι*: «Του δε δευτέρου υπόθεσιν ίδια τα φύσει κρείττονα ύλης υποβάλλοντος, Ψυχολογία μεν των ψυχών και δαιμόνων πραγματευόμενον».

¹¹⁸⁴ *Αυτόθι*: «Θεολογία δε το, όσον γε δυνάμει νου εφικτόν εστί, εις θεωρίαν της ακτήστου και ακηράτου φύσεως ενάγον, επιεφήμισται». Πβ. Αγγελική Αγγέλη, «Η παρουσία της νεώτερης φιλοσοφίας στα *Στοιχεία της Μεταφυσικής του Ευγενίου Βούλγαρη*», στο: Κ. Θ. Πέτσιος (επιμ.), *Πρακτικά Β' Πανεπιστημιακού Συνεδρίου «Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18ο αι. και η παρουσία του Ευγενίου Βούλγαρη*», 465-478.

¹¹⁸⁵ Ε. Βούλγαρη, *Μεταφυσική*, Τόμ. Α', σ. 2: «Εκ τούτων γαρ δη και της ολοσχερούς έξεως συγκροτείται το ολομελές υποκε' λιμενον, και ο ορισμός αποδίδεται. Όλη γαρ όλον το ον εις θεωρίαν εαυτή προστησαμένη, όσον τε νοεραίς επιβολαίς, και όσον φύσει τε και καθ' εαυτό, της εν ύλη παχύτητος, υπεριδρυμένον απήλλακται. ...Η μάλλον ακριβώς επιστήμη η τω όντι, η ον απλώς, και τω κόσμω εν γένει, και τοις ασωμάτοις εν είδει, τα προσόντα διά των πρωτίστων αρχών αποδεικνύουσα».

¹¹⁸⁶ *Αυτόθι*.

παραπέμπει στις πρώτες αρχές, πλην όμως μετά την κοσμοθεωρητική ανατροπή που συντελέστηκε στους νέους χρόνους, οι πρώτες αρχές δεν βρίσκονται πλέον στο Θεό, αλλά στον άνθρωπο και προέρχονται από την ανάλυση πολλών μηχανισμών της γνώσης και είναι συνάρτηση αυτών.¹¹⁸⁷ Με την κατάρευση των παλαιών οντολογικών προτεραιοτήτων, οι επιστήμες κατά τη αντίληψη του Διαφωτισμού οικοδομούνται βαθμιαία πάνω σε εμπειρικά αποδείξιμες αρχές, ακολουθώντας την επαγωγική μέθοδο, σε αντίθεση με τη νοησιαρχική γνωσιοθεωρία.

Στον ελληνικό χώρο ακολουθείται ένας υποβιβασμός της παλαιάς μεταφυσικής και η αποδοχή της καινούργιας αντίληψης, αρχής γενομένης από τον Ι. Μοισιόδακα, ο οποίος δεν αποκλείει ολότελα την παραδοσιακή μεταφυσική από την «υγιή φιλοσοφία»,¹¹⁸⁸ λειδορεί τους πομπώδεις και μεγαλοπρεπείς τίτλους που της αποδίδονται και επιχειρεί την κατάταξη της μεταφυσικής στη δεύτερη ιεραρχική θέση,¹¹⁸⁹ μετά τη ηθική, αφήνοντας εμμέσως να εννοηθεί ότι το πρωτείο της ανθρωπολογίας έχει εκτοπίσει το πρωτείο της θεολογίας.¹¹⁹⁰

Αναπτύσσοντας τις γενικότερες αντιλήψεις του για την Οντολογία, η οποία προβάλλει «εις θεωρίαν» το ον «απλώς», χωρίς καμιά συστολή και κανένα προσδιορισμό, ο Βούλγαρης, μεταβαίνει από το γένος στο είδος και εξηγεί τις διαφορές της με τις άλλες επιστήμες, όπως τη Φυσιολογία που διερευνά το ον ως προς τη φύση του, την Ηθική, ως προς το ήθος και η

¹¹⁸⁷ Πβ. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 48.

¹¹⁸⁸ Βλ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 26: «Ούτε μέφομαι εγώ τον κλεινόν άνδρα ενταύθα ή την παράδοσιν αυτού. Η Λογική εν τω τότε, καθώς και εν τω νυν, ελογίζετο παρά πάσι τοις ημετέροις αναγκαίως προπαραδοτέα, και η Μεταφυσική είτα ενομίζετο παρά πάσιν ημίν τοις μαθητιώσι θείον τι μάθημα, και πηγή αυτόχρημα, από της οποίας ρέει τάχα πάσα επιστημονική, πάσα φιλοσοφική γνώσις απλώς

¹¹⁸⁹ Βλ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 100: «Έρχεται το δεύτερον επίπεδον της Φιλοσοφίας, η Μεταφυσική. Πλατεία πάντη είναι αυτή η επιστήμη, μάλιστα είναι μιας εκτάσεως, ήτις θέλει να γνωρίση όρια...».

¹¹⁹⁰ *Ο.π.*, σ. 97: «Αυτή η υγιής φιλοσοφία το λοιπόν, εκλαμβανομένη ολικώς, διαιρείται ή περικλείεται εν πέντε διδασκαλίαις, ή εν πέντε επιστήμαις. Η Ηθική, η Μεταφυσική, η Φυσική, η Μαθηματική, η Λογικοκριτική...».

Μαθηματική ως προς το ποσό.¹¹⁹¹ Η Οντολογία, ως «αρχικωτάτη» επιστήμη, αναζητεί τις πρώτες αρχές, τα πρώτα αίτια και τα πρώτα «πάθη» του «καθόλου» όντος. Την εξυμνεί «συν Αριστοτέλει» ως «Πρώτην φιλοσοφίαν» και υπερτάτη επιστήμη.¹¹⁹²

Όσον αφορά τη μέθοδο που χρησιμοποιεί ο Βούλγαρης, αυτή είναι η ίδια με το έργο του *Λογική*, ο εκλεκτικισμός,¹¹⁹³ τον οποίο χρησιμοποιεί ως αφετηρία για τη διερεύνηση του οντολογικού ζητήματος περί του όντος και του μη όντος. Μέσω μιας ανάλυσης-παράθεσης των σημαντικότερων φιλοσοφικών απόψεων που έχουν διατυπωθεί, μέσα από το πρίσμα της ιστορίας της φιλοσοφίας, προσπαθεί να καταλήξει σε ένα εκλεκτικισμό, που απορρίπτει τη σχολαστική παράδοση και την καρτεσιανή δυαρχία, αλλά δεν απομακρύνεται όμως από τον Αριστοτέλη. Ο Ε. Βούλγαρης παρουσιάζει τη νέα επιστημονική γνώση με την πειραματική μέθοδο και τη νευτώνεια φυσική, αλλά ταυτόχρονα επιχειρεί ισορροπήσει μεταξύ του ορθού λόγου και της εμπειρίας.¹¹⁹⁴ Με την απόφασή του ότι το ον λέγεται «πολλαχώς»¹¹⁹⁵ προβαίνει στη θεμελιώση αριστοτελική διάκριση του όντος σε κατά συμβεβηκός και καθ'αυτό ον,¹¹⁹⁶ στηριζόμενος στην

¹¹⁹¹ Ε. Βούλγαρη, *Μεταφυσική*, Τόμ. Α', σ. 5: «Οίον του μεν φύσει τη παρωνύμω Φυσιολογία, του δε ήθους τη Ηθική, του δε ποσώ Μαθητική».

¹¹⁹² *Ο.π.*, σ. 7: «Την αρχικωτάτην ούσαν επιστήμην, και περί τας πρώτας αρχάς ασχολουμένη του όντος, ειός και τι, και ποσαπλή η αρχή και τις η και τω γινώσκειν πρωτίστως και ως αι άλλαι αυτής απήρτωνται, αρχομένη ευθύς αποδούναι».

¹¹⁹³ Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σσ. 29-30: «Αλλ' αυτή μεν η απασών εσχάτη προκύψαι δοκούσα Αίρεσις, η των Εκλεκτικών καλουμένη...». Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Προλεγόμενα», στο Ε. Βούλγαρη, *Λογική...*, σσ. 6 κ.ε.: Παναγιώτης Νούτσος, «Η λειτουργία του νεωτερικού πνεύματος στη *Λογική* του Ευγένιου Βούλγαρη», *Δωδώνη*, 13 (1984), 139-146. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σσ. 19-23.

¹¹⁹⁴ Α. Αγγέλη, «Η παρουσία της νεώτερης φιλοσοφίας στα *Στοιχεία της Μεταφυσικής* του Ευγένιου Βούλγαρη».

¹¹⁹⁵ Βλ. Αριστοτέλους, *Των Μετά τα φυσικά*, Γ2, 1003^a 33: «Το δε ον λέγεται πολλαχώς, αλλά προς εν και μίαν τινά φύσιν και ουχ ομονύμως», και Ζ1 1028 a 10-13: «Το ον λέγεται πολλαχώς, καθάπερ διειλόμεθα πρό τερον εν τοις περί του ποσαχώς.σημαίνει γαρ το μεν τι εστί και τότε τι, το δε ποιόν ή ποσόν ή των άλλων έκαστον των ούτω κατηγορουμένων». Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Μεταφυσική*. Τόμ. Α', σ. 84: «Προσεκτέον τοιουνν αυτώ εκείνω εν άλλοις το ον πολλαχώς λέγεσθαι εκπαιδεύοντι».

¹¹⁹⁶ Αριστοτέλους, *Τα μετά τα φυσικά*, Δ7, 1017^a 7-8: «Το ον λέγεται κατά συμβεβηκός το δε καθ' εαυτό, κατά συμβεβηκός μεν, οίον τον δίκαιον μουσικόν είναι φαμέν και τον

κατηγοριοποίηση των όντων όπως την εισηγήθηκε ο Αριστοτέλης. Πάνω στις θέσεις του Αριστοτέλη που αναφέρονται στις κατηγοριοποιήσεις το όντος,¹¹⁹⁷ ο Βούλγαρης σημειώνει ότι το *ον* διαιρείται ακόμη και σε σωματικό, όπως είναι το φυτό ή ο λίθος και σε ασώματο, όπως είναι οι άγγελοι και ο Θεός, επισημαίνοντας ότι η άκτιστη ουσία, η οποία είναι υπέρτερη από την κτιστή, αποτελεί το «κυριότατα» *ον*, το «αυτόν», το *αεί* και *όντως ον*, αλλά τα άλλα όντα σχετίζονται με αυτό, όπως οι σκιές προς τα σώματα. Για την κατίσχυση της αριστοτέλειας αυτής άποψης ανατρέχει στον Πλάτωνα, στον Νουμήνιο τον Πυθαγορικό και στην Καινή Διαθήκη στο επίκεντρο των οποίων είναι οι σημασίες του όντος «...πρώτον *ον* τι *εστί*ν, *όπερ* σημαίνει την ουσίαν».¹¹⁹⁸

Κατά τον Βούλγαρη η ουσία διακρίνεται από τέσσερα χαρακτηριστικά: Πρώτον την άτομη και πρώτη ουσία, δεύτερο το ενυπάρχον και ειδοποιό στοιχείο, τρίτο το ορίζον κάθε σχήμα και τέταρτο το «*τι ην είναι*», δηλαδή τον ορισμό κάθε όντος.¹¹⁹⁹ Από την περαιτέρω

άνθρωπον μουσικόν και τον μουσικόν άνθρωπον. Παραπλησίως λέγοντες ωσπερεί τον μουσικόν οικοδομείν ότι συμβέβηκε τω οικοδόμω μουσικώ είναι ή τω μουσικώ οικοδόμω», βλ. Ε. Βούλγαρη, *Μεταφυσική*, Τόμ. Α', σ. 85: «Διαιρείται δε προς τούτοις τω Αριστοτέλει το *ον*, εις τε το κατά συμβεβηκός λεγόμενον, και το καθ' αυτό. Και το μεν, κατ' αναφοράν λέγεται συμβεβηκότων προς άλλα, ή συμβεβηκότος προς ουσίαν, ή και ανάπαλιν... Και γαρ του συμβεβηκότος λέγομεν τον δίκαιον είναι μουσικόν, και τον άνθρωπον μουσικόν, και τον μουσικόν άνθρωπον παραπλησίως λέγοντες».

¹¹⁹⁷ Αριστοτέλους, *Των μετά τα φυσικά*, Δ7, 1017 a 22-23: «Καθ' αυτά δε είναι λέγεται όσαπερ σημαίνει τα σχήματα της κατηγορίας: οσαχώς γαρ λέγεται, τοσαυταχώς το είναι σημαίνει. Επει σουν των κατηγορουμένων τα μεν τι *εστί* σημαίνει, τα δε ποιόν, τα δε ποσόν, τα δε προς τι, τα δε ποιείν τι ή πάσχειν, τα δε που, τα δε πότε, εκάστω τούτων το είναι αυτό σημαίνει». Βλ. Ε. Βούλγαρης, *Μεταφυσική*, Τόμ. Α', σσ. 85-86: «Καθ' αυτό μεν σουν είναι λέγεται, όσα περ σημαίνει τα σχήματα της κατηγορίας, οσαχώς γαρ λέγεται, τοσαυταχώς το είναι σημαίνει. Επει σουν των κατηγορουμένων το μεν τι *εστί* σημαίνει (ήτοι ουσίαν) τα δε ποιόν, τα δε ποσόν, τα δε προς τι, τα δε ποιείν, ή πάσχειν, τα δε που, τα δε πότε εκάστω τούτων το είναι ταυτό σημαίνει».

¹¹⁹⁸ Βλ. Αριστοτέλους, *Των μετά τα φυσικά*, Ζ1 1028 a 13-15: «Τοσαυταχώς δε λεγομένου του όντος φανερόν ότι τούτων πρώτον *ον* το τι *εστί*ν, *όπερ* σημαίνει την ουσίαν». Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Μεταφυσική*, Τόμ. Α', σ. 91: «Τοσαυταχώς δε λεγομένου του όντος, φανερόν ότι τούτων πρώτον *ον* το τι *εστί*ν, *όπερ* σημαίνει την ουσίαν».

¹¹⁹⁹ Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Μεταφυσική*, Τόμ. Α', 124-125: «Τετραχώς της ουσίας λεγομένης α' της πρώτης και ατόμου, οίον Σωκράτης, β' του ενυπάρχοντος και ειδοποιούντος, οίον η εν τω ζώω ψυχή, γ' του ορίζοντος, και περατούντος, οίον, καθάτισι δικεί, το επίπεδον του

ανάλυση της ουσίας επισημαίνει ότι η ουσία είναι αδιαίρετη ένωση εκείνων των γνωρισμάτων που υπάρχουν στο ίδιο ον και με βάση τα γνωρίσματα αυτά το συγκεκριμένο ον γίνεται αυτό που είναι, ενώ χωρίς αυτά τα γνωρίσματα δεν μπορεί να είναι ή να ενοηθεί.¹²⁰⁰ Οι αναλύσεις αυτές συνιστούν τις γενικότερες απόψεις του για την ουσία, την οποία υποστηρίζει ότι είναι «αιώνιος» και «ασώματος» και το ον «αιώνιον», «απλούστατον» και «άτρεπτον».¹²⁰¹

Οι προσδιορισμοί που αποδίδει ο Βούλγαρης στο ον και ειδικότερα ο προσδιορισμός «ασωμάτως υφέστηκεν», θεωρεί ότι ανατρέπει την αθεότητα, την πανθεότητα, καθώς και το «τα πάντα ένυλα φρονεύν» και γίνονται καταγέλαστοι όσοι θεωρούν ότι το «θείον» έχει υλική υπόσταση.¹²⁰² Όσον αφορά τη γένεση των όντων θεωρεί ότι αυτά είναι

σώματος, και του επιπέδου η γραμμή. Και δ' του τι ην είναι, ου λόγος ο ορισμός, συμβαίνει δη και δύο τρόπους, Αριστοτέλης φησί την ουσίαν λέγεσθαι.».

¹²⁰⁰ Βλ. Ευγένιου Βούλγαρη, Γενουηνσίου, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, σ. 9, Κεφάλαιο γ' «Περί του τι ην είναι, και περί φύσεως. Το τι ην είναι το εσωτερικόν είδος εστί, καθ' ό,τι μάλλον τοιούτον εστί, ή τοιούτον· κείται δε τούτο εν τη αδιαιρέτω των ουσιαδών και των ιδίων ενώσει. Αδιαίρετον δε την ένωσιν αποκαλώ, ότι τινός των ηνωμένων αρθέντος, ο του τι ην είναι λόγος παραντικά μεθίσταται. Ωστε ου καλώς οι περί τον Καρτέσιον εν μια και μόνη ιδιότητι, αφ' ης αι λοιπαί εκπηγάζουν νοούνται, η δε εξ άλλης, τον ουσιαδην λόγον τιθέασι κείμενον, οίον του σώματος εν μόνει τη εκτάσει· τούτο γαρ αν ίσως αληθές η επί μόνων των απλουστάτων». Βλ. αντίστοιχα, Ε. Βούλγαρης, *Μεταφυσική*, Τόμ. Α', σ. 124-126: «Την δε διχώς ούτω νοουμένην ουσίαν, και οι Νεότεροι προβαλλόμενοι, εν δυσί φωναίς διαστέλλουσι· και substantiam αποκαλούντες, το καθ' ημάς έσχατον υποκείμενον, ήτοι την υπόστασιν, essentiam την ουσίαν κατονομάζουσι την κατ' είδος, την και οριζόμενοι, εκείνο μάλιστα φασίν είναι, δι ου ακριβές τοδί, όπερ εστί, το πράγμα νοείται τυγχάνειν, και ουκ άλλο, καθ' ότε των λοιπών απάντων διακρίνεται, αυτό του Σταγειρίτου, το τι είναι σαφώς ημίν παραφράζοντες. Ου φαύλως δε τον ορισμόν της ουσίας απέδωκεν ο ειπών» (πβ. σημ. 3 της σελίδας, όπου ο Βούλγαρης παραπέμπει στον Ούολφιο και στο έργο του *Οντολογία*, παράγραφος 168).

¹²⁰¹ Ε. Βούλγαρη, *Μεταφυσική*, Τόμ. Α', σ. 140: «Ουσία πάντη πάντως αναγκαία, η κατ' ουσίαν φημί και ύπαρξιν, τα της ανάγκης πλουτούσα υφέστηκεν». Αντίστοιχα βλ. Ευγένιου Βούλγαρη, Γενουηνσίου, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, σ. 29: «Πρωτ. ΙΖ'. Το αιώνιον ον εστί απλούστατον. Δείξις: Έστι γαρ αναγκαίον καθ' ύπαρξιν και κατ' ουσίαν, ήτοι άτρεπτον. Αλλά άπαν σύνθετον φύσει τρεπτόν εστί, ήπου δήλον. Το άρα αιώνιον ουκ εστί σύνθετον». Βλ. επίσης στο ίδιο σ. 5.

¹²⁰² Ευγένιου Βούλγαρη, Γενουηνσίου, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, σ. 30: «Ούτως εξ αυτών βάθρων ο Αθεϊσμός, και Πανθεϊσμός, και το τα πάντα ένυλα φρονεύν ανατρέπειται. Και καταγέλαστοι άρα ό,τε Ωββέσιος, ος εν των Λεβιάθαν σωματικόν είναι το θείον ληρεί, και ο Τολάνδος ο τας ασωμάτους ουσίας ψιλά βουλόμενος είναι φαντάσματα, και ο Σπινόζας ο αναποσπάσω συναφεία συζεύξας τη νοήσει την έκτασιν». Βλ. αντίστοιχα, Ε.

αποτέλεσμα της δημιουργίας του θεού και όχι της φύσης, δηλαδή η γένεση έλαβε χώρα «εκ του μηδενός» και όχι «εκ προϋφεστώτος», καθόσον η υπερούσια και απειροτέλεια ουσία παράγει όντα «εκ του μηδενός», ενώ η ατελής και πεπερασμένη ουσία αδυνατεί να το πράξει και γι' αυτό όσον αφορά το ζήτημα της γένεσης των όντων «κρατεί» ο «περί της δημιουργίας» λόγος.¹²⁰³ Συνεχίζοντας την ανάλυση περί γενέσεως των όντων σημειώνει ότι υπάρχουν ορισμένοι, οι δογματίσαντες, όπως «οι Δημοκριτοι, και Επίκουροι, και των λοιπών αθέων το στίφος», που ισχυρίζονται ότι τα όντα έχουν παραχθεί «εκ αυτομάτου» ή «κατά τη ευμαρμένην» και ότι κάθε ον φέρεται «εική και απρονοήτως».¹²⁰⁴ Παράλληλα δεν παραλείπει να αναφερθεί στο Πλάτωνα και στους ελάχιστους θεούς ως δημιουργούς και συνοχείς του σύμπαντος.¹²⁰⁵

Βούλγαρη, *Μεταφυσική*, Τόμ. Α', σσ. 140-141. «Ούτως εξ αυτών βάθρων η αθεότης, και η πανθεότης, και το τα πάντα ένυλα φρονείν ανατέτραπται. Και καταγέλαστοι άρα ημίν το των Νεωτέρων Επικουρείων αντίθεον στίφος, Ωββέσιός τε ο σωματικόν είναι το θείον καταληρήσας, και Τολάνδος ο τας ασωμάτους ουσίας ψιλά διδάξας είναι φαντάσματα, ότε δυσώνυμος Σπινόζας, ο συναφεία αναποσπάστω συζεύξας τη νοήσει την έκτασιν».

¹²⁰³ Ε. Βούλγαρη, *Μεταφυσική*, Τόμ. Α', σ. 145: «Της υπερούσιου άρα, και αιροτελείου Ουσίας το εκ του μηδενός απλώς τα όντα παράγειν, τηδε πεπερασμένης, και ατελούς ουδαμώς». Βλ. αντίστοιχα Ευγένιου Βούλγαρη, *Γενουησιού, Στοιχεία της Μεταφυσικής*, σ. 41: «Προτ. ΜΖ', Δείξις: Τη γαρ εξοχωτάτη Φύσει σέβας οφείλεται, ως δήλον. φύσις δε τηλικαύτη το θείον. Απάντων γαρ ων δημιουργός ο Θεός και αυτός εστίν ο πανυπέρτατος κύριος. Άρα τούτω υπό παντός σέβας τε και λατρεία οφείλεται. Ο.Η.Α'».

¹²⁰⁴ Βλ. Ευγένιου Βούλγαρη, *Γενουησιού, Στοιχεία της Μεταφυσικής*, σ. 17: «Διό εξαπατήσθαι μοι δοκούσιν οι ψιλόν το αυτόματον τη Επικούρου διδασκαλία ανατιθέμενοι, ώσπερ Κικέρων. Ο γαρ Επίκουρος τεταγμένην τινά τάξιν αιτίων ετίθετο κατά την Δημοκρίτου ευμαρμένην. . και τω όντι ψιλόν το αυτόματον ουδείς ουδέπω, ως αν ειδείην, εν τοις ούσιν εισήνεγκε». Βλ. αντιστίχως, Ε. Βούλγαρη, *Μεταφυσική*, Τόμ. Α', σ. 262: «Θεώρημα Σε'. Άπαν ον μεταφυσικώς εστίν αληθές, ουδέν δε ούτως εστίν ωευδές...Σχόλιον. Τους εκ αυτομάτου υποστήναι τα όντα και εική και απρονοήτως έκαστον φάρεσθαι δογματίσαντας, μόνους αν εύροις απομαχομένους τω δόγματι. Αλλ' ερρέτωσαν ημίν ήδη Δημόκριτοι, και πίκουροι, και των λοιπών αθέων το στίφος.ων εν άλλοις υπερεθέισθω απελεγχθησομένη η άνοια».

¹²⁰⁵ Βλ Ε. Βούλγαρη, *Μεταφυσική*, Τόμ. Α', σ. 262: «Το δε ότι και Πλάτων αυτός τους δεύτερους θεούς, εξ αυτού του πρώτου ειλεγφότας τα παραδείγματα, κακείνου τοις νεύμασι και τοις θεσμοίς πειθαρχούντας, εξ αυτού τα πρώτα ειληφότας τα παραδείγματα, κακείνου τοις νεύμασι εν τοις θεσμοίς πειθαρχούντας, τα όντα διακοσμείν ανατίθησιν...». Βλ. αντιστοίχως, Ευγένιου Βούλγαρη, *Γενουησιού, Στοιχεία της Μεταφυσικής*, σ. 80: «Άλλως τε και Πλάτων αυτός τους ελάσσονας θεούς από του

Στα *Στοιχεία της Μεταφυσικής* του Βούλγαρη είναι έκδηλη η επίδραση που άσκησε η νευτώνεια θεώρηση της φύσης και οι νέες επιστημονικές μέθοδοι, κυρίως η πειραματική. Ιδιαίτερη δε σημασία αποκτά το γεγονός ότι ο Βούλγαρης αφιερώνει ένα υποκεφάλαιο με τίτλο «η κατά Νεύτωνα δόξα». Επίσης ιδιαίτερη έμφαση δίνει στις απόψεις του «Μουχεμβροέκιου»¹²⁰⁶ και επιχειρεί να συγκεράσει τις παραδοσιακές αντιλήψεις για τη μεταφυσική με τις νέες φιλοσοφικές αναζητήσεις που επικρατούν κατά τον 18^ο αιώνα στην Ευρώπη, χωρίς όμως να αποστασιοποιείται εντελώς από το αριστοτελικό μοντέλο.

δ) Η διδασκαλία της Κοσμολογίας

Στη σύνθεση της φυσικής φιλοσοφίας του, ο Βούλγαρης ακολουθεί τη ίδια εκλεκτιστική,¹²⁰⁷ δηλαδή κριτική, μέθοδο, επειδή οι «φιλοσοφούντες» δεν πρέπει να περιορίζονται στη θεωρητική αναζήτηση με βάση μόνον τους κανόνες της λογικής, αλλά στο «φιλοσοφείν» πρέπει να εμπεριέχεται και το εγχείρημα της πειραματικής διακρίβωσης του τρόπου με τον οποίο ενεργούν τα φυσικά στοιχεία, καθώς και η μαθηματική διατύπωση των ποσοτικών προσδιορισμών. Τα χαρακτηριστικά του φιλοσόφου καταγράφονται ρητά στα έργα του *Λογική* και τα *Αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις*.¹²⁰⁸

πρώτου και αιωνίου ειληφέναι διδάσκει τα παραδείγματα, τούτοις τε εν εκείνω εποπτεύσαι, ακακείνου νεύματι, καιθεσμοίς, και τάξει έκαστα διιθύνειν. Τούτο δε ουδέν διαφέρει του λέγειν υπό του υπερτάτου νου τον κόσμον γενέσθαι, συνέχεσθαι, διεξάγεσθαι».

¹²⁰⁶ Πβ. Α. Αγγέλη, «Η παρουσία της νεότερης φιλοσοφίας στα *Στοιχεία της Μεταφυσικής* του Ευγενίου Βούλγαρη», σσ. 476-478.

¹²⁰⁷ Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σ. 56: «τας πάσας (sc.αιρέσεις) ελευθέρως εκπεριελθείν, και αφ' έκαστης το εν αυτή του αληθούς μόριον εμβριθώς και ευσυλλογίστως αναλέξασθαι».

¹²⁰⁸ Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σσ. 45 και 58: «πολλαίς εχρήσαντο οι φιλοσοφούντες μεθόδοις επί το τας ειδικάς των σωμάτων επικρίνειν βαρύτητας».

Ορίζοντας τη Φυσική ως «επιστήμη του παντός», υιοθετεί τη διασαφήνιση του Muschenbroek¹²⁰⁹ που ασχολείται με «το διάστημα του παντός, και πάντα τα εν αυτώ σώματα ... τας αρχάς, μαθηματικώς».¹²¹⁰ Όσον αφορά το ζήτημα που είχε απασχολήσει τους Νεοέλληνες αριστοτελικούς,¹²¹¹ σχετικά με το «υποκείμενο της φυσικής» ο Βούλγαρης το θεωρεί «έωλον ... και κούφον» και γι' αυτό το λόγο το απορρίπτει.¹²¹² Εκτός από την υιοθέτηση των απόψεων του Muschenbroek, ο Βούλγαρης αποδέχεται και τις φιλοσοφικές αντιλήψεις για τη θεώρηση της φύσης που εξέφραζε ο Νεύτων.¹²¹³ Από τον Νεύτωνα και από τη σχολή του αντλεί επιχειρήματα για ν' αποδείξει την ύπαρξη του κενού.

Ακολουθώντας τον Νεύτωνα και τους οπαδούς του παρουσιάζει τις απόψεις του Αριστοτέλη και του Λεϊβνίτιου,¹²¹⁴ του Μουσχεμβροέκιου,¹²¹⁵ του Γασσένδου και του Ησίοδου¹²¹⁶ και τέλος καταθέτει τη δική του άποψη

¹²⁰⁹ Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Τα αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις*, σ. σημ. 1 και 2.

¹²¹⁰ *Ο.π.*, σ. 3: «Ορίζεται μεν ουν, κατά δόξαν του ειρημένου Φιλοσόφου η Φυσική, επιστήμη το διάστημα του παντός, και πάντα τα εν αυτώ Σώματα πολυπραγμονούσα, και τούτων την φύσιν, τα προσόντα, τας ιδιότητας, τας ενεργείας, τα πάθη, την θέσιν, την τάξιν, τας δυνα' μεις, τα αιτιατά, τας αιτίας, τους τρόπους, τα μεγέθη, τας αρχάς, μαθηματικώς, ως οίον τε αποδεικνύουσα».

¹²¹¹ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 300, σημ. 732. Το ζήτημα απασχόλησε μεταξύ των άλλων Νεοελλήνων, τον Θ. Κορυδαλέα, *Είσοδος φυσικής ακροάσεως*, σ. 26 κ.ε. «οποίον εστί το επιστητόν γένος της φυσικής επιστήμης» και τον Νικόλαο Κούρσουλα, *Εις την του Αριστοτέλους φυσικήν πραγματείαν υπομνήματα και ζητήματα*, φφ. 159^α κ.ε. «τι αν είη της φυσικής πραγματείας ολικόν υποκείμενον?».

¹²¹² Ε. Βούλγαρη, *Τα αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις*, σ. 2: «έωλον άρα, και κούφον το περί του υποκειμένου της Φυσικής ανακινούμενον ζήτημα...».

¹²¹³ *Ο.π.*, σ. 3: «Της Φυσικής υποκείμενα έθετο, τοις του Νεύθωνος επόμενος δόγμασιν, Ανήρ των καθ' ημάς πεφιλοσοφηκότων ουκ ασήμου ονόματος επόμενος δόγμασιν...» και στη σημ. 3 παραπέμπει στον Μουσχεμβροέκ.

¹²¹⁴ *Ο.π.*, σ. 81: «Ουχ όπως δυνατόν, ως ήδη δέδεικται, αλλά και ήδη εν τοις ούσιν υφεστός έστι διάστημα κενόν παντός σώματος, όπως οι περί Αριστ και Λεϊβνίτιος ου αποδέχονται...Αλλ' ημίν ενταύθα και περαιτέρω οι περί Καρτέσιον επεμβαίνουσι. Νοείσθω φασί τι των φύσει όντων εις το μη ον τρεπόμενον, των λοιπων ακινήτων ισταμένων, και διάστημα κενόν έσται».

¹²¹⁵ *Ο.π.*, σ. 89: «Επειδή τα αφιστάμενα το κενόν, αλλά η μεταξύ τούτων ούσα απόστασις, ταύτη τοι το κενόν ουκ ουκ έστιν ον, ουδέ ουσία τις, καθ' αυτήν οία ούσα υφίσταται, ως επείληφεν ουκ ορθώς Μουσχεμβροέκιος».

¹²¹⁶ *Ο.π.*, σ. 90: «Το κενόν ουκ έστιν αιώνιον, μήτε αρξάμενον του είναι, μήτε παυσόμενον, ως οι περί Γασσένδον...Διό ουδέ ορθώς εποίησεν Ησίοδος πρώτον το χάος ως είρηται, ει τούτο είναι το κενόν υποτίθετο, και μη την ύλην αδικαιολόγητον...».

περί της υπάρξεως του κενού.¹²¹⁷ Περαιτέρω επικρίνει την καρτεσιανή ταύτιση ύλης και έκτασης, ενώ ταυτόχρονα δεν παραλείπει να υπογραμμίσει το ενδεχόμενο της απειρίας του υλικού κόσμου.¹²¹⁸ Εκθέτοντας τα αντεπιχειρήματά του ο Βούλγαρης, τα οποία αντλεί από τους υπερασπιστές των θεωριών του Νεύτωνα, προβαίνει σε αντικρούσεις της καρτεσιανής αντίληψης, ισχυριζόμενος ότι η έκταση δεν μπορεί να είναι ουσία των σωμάτων αφού προϋποθέτει την υπαρξή τους,¹²¹⁹ ότι έκταση δίχως ύλη είναι νοητή και ότι από τη θεμελιώδη ιδιότητα του σώματος θα έπρεπε να απορρέουν όλες οι άλλες.

Ο Βούλγαρης, ενώ επαινεί τον Καρτέσιο για το σύγγραμά του¹²²⁰ ασκεί κριτική στην καρτεσιανή φυσική, η οποία εμπνέεται από το φόβο μπροστά στις πιθανές αντιθεολογικές συνέπειες που προκαλούν οι φυσικοθεολογικές θέσεις του Ντεκάρτ.¹²²¹ Αν και σε ορισμένα ειδικά θέματα αναγνωρίζει την ορθότητα των καρτεσιανών αντιλήψεων, γενικά απορρίπτει ως «φαντασιώδες σύνταγμα» την Κοσμολογία του Καρτέσιου.¹²²² Όσον αφορά τη γένεση και την αιωνιότητα του κόσμου καταγράφει τις αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, όπως ενδεικτικά του Αριστοτέλη, του Πλούταρχου, των Στωικών, των Ελεατών του Πλάτωνα, του Παρμενίδη κ,λ,π. και διαπιστώνει ότι όλοι εξίσου επικαλούνται το Θεό ως το ποιητικό αίτιο του κόσμου.¹²²³ Καταφάσκει τη

¹²¹⁷ Ο.π., σ. 84: «Τελευταίον ότι το κενόν υφέστηκε δείκνυσιν ο εξής λόγος...».

¹²¹⁸ Ο.π., σ. 32: «Αλλ' ημείς ούτω ψυχρά περί την δημιουργίαν των όλων πάιζοντι, αντιπαίξωμεν. ουδέν δ μάλλον αντίκειται των παίζειν, ή το σπουδάζοντα φιλοσοφείν. Α' ει το απέραντον της εκτάσεως έχει παραγαγείν ο Δημιουργός, τι μη έξει και έκτασιν υποστήναι πεπερασμένην ή ο το πλέον δυνάμενος το ήττον ουχ έξει;».

¹²¹⁹ Πβ. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 184.

¹²²⁰ Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Λογική*. σ. 139 σημ. 2 «θαυμάζεται δε, και ταις απάντων τρίβεται χερσί».

¹²²¹ Πβ. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 183.

¹²²² Ε. Βούλγαρη, *Λογική* σ. 33: «Ουδέν τοιούτον η πείρα, ο της φυσιολογίας θεμέλιος ανθρώποις εις τόδε δέδειχεν, ουδέ δείξει τυχόν, ειμή επί το Καρτεσίου φαντασιώδες σύνταγμα μετενεχθέν».

¹²²³ Ε. Βούλγαρη, *Λογική* σ. 25: «Απαντες γαρ ποιητικόν εξίσου τον Θεόν πρεσβεύοντες, εν διαφόροις κλήσεσιν επεσήμαναν, Πυθαγόρας μονάδα ειπών και Πλάτων νουν, και

σωματιδιακή θεωρία του Νεύτωνα, εναρμονιζόμενος με την κοσμοθεωρία του και πρεσβεύει ότι ο κόσμος «προ αιώνος δημιουργηθείς από το Θεό»,¹²²⁴ ο οποίος και τους δώρισε την κίνηση και διευθύνει τα πάντα.¹²²⁵

Αναφορικά με την προσέγγιση του Βούλγαρη στο ζήτημα της ύλης, σύμφωνα με την «ορθώς φρονούσα φιλοσοφία» το θεωρεί «άτοπο»,¹²²⁶ γιατί ο ισχυρισμός ότι η ύλη προϋπήρχε αιωνίως¹²²⁷ είναι και αυτός, ένα από τα ατοπήματα που καταλογίζει στους αρχαίους ατομιστές φιλοσόφους, Λεύκιπιο, Δημόκριτο και Επίκουρο. Τους ψέγει με την αιτιολογία ότι δεν είναι δυνατόν φιλόσοφοι τέτοιου μεγέθους να πίπτουν σε τέτοιου είδους «ατοπήματα», καθόσον «ουδείς αυτοίς τίθεται νους ενυδρεύων τοις ούσιν, ου παράγων, ου κινών, ου διευθύνων τα ατόμους ταύτας, ευδέ γαρ έστιν εν τω παντί ουσία τις αμιγής ύλης, υλικά τα πάντα, και εκ των ατόμων αθροιζομένων συμπηγνύμενα».¹²²⁸

Ο Βούλγαρης δεν αναγνωρίζει στην ύλη οντολογική αυτοτέλεια και ικανότητα αυτοκίνησης, αφού από μόνη της δεν είναι ικανή να περάσει ούτε από τη στάση στην κίνηση, ούτε από την κίνηση στη στάση, γιατί χαρακτηρίζεται από «αδυναμία ακριβή, νωθρότητα και ψιλή αδρανεία» και όχι από «δύναμη αδρανείας» όπως διατείνονται οι νεώτεροι.¹²²⁹ Μέσα

Αριστ. το πρώτον κινούν ακινήτως, και οι Στωϊκοί ψυχήν του κόσμου, και πυρ και οι Ελεάται εν και ακίνητον κ.τ»

¹²²⁴ Ο.π., σ. 32: « μεν κόσμος, οίος και νυν, κατ' Αριστ. υφέστηκεν απ' αιώνος.υφέστηκε δε ουκ αγέννητος, αλλά από τον αιώνιον δημιουργόν Θεόν προ αιώνος δημιουργηθείς»

¹²²⁵ Ο.π., σ. 31: «Θεόν τον παραγαόντα και την κίνησιν δωρησάμενον, και προς παραγωγήν των παντων κάλλιστα αρμόσαντα και διευθήσαντα».

¹²²⁶ Ο.π., σ. 19: «Ουμήν άλλ' ουκ εγκρίνετα πάντα τα παραχθέντα. Η ύλη τέθειται απ' αιώνος, όπερ άτοπον κατεφώρασεν η ορθώς φρονούσα φιλοσοφία».

¹²²⁷ Ο.π., σ. 482: «Ειμήτις ω της ύλης Δημιουργός, ω αν αύτη, ήτοι παρ' εαυτής υφεστώσα ή μηδόλως. Αλλά το μεν άτοπον. Αδρανής γαρ η ύλη παρασχείν εαυτή το είναι, καθά και το ώδε πως είναι.το δε προφανώς ψευδόμενον. Υφέστηκε γαρ. Έστι τις άρα της ύλης Δημιουργός»

¹²²⁸ Ε. Βούλγαρη, *Τα αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις*, σ. 30

¹²²⁹ Ο.π., σ. 70: «Καθ' εαυτήν μεν η ύλη θεωρουμένη ούτω πέφυκεν, ως μηδεμίαν έχειν τροπήν ευα'τη εμποιήσαι.ηρεμήσα γαρ καθ' εαυτήν ουδέποτε κινηθήσεται, κινουμένη δε ουδέποτε ηρεμήσει...Έστι δε το γε αληθές ειπείν αδυναμία ακριβής, νωθρότης της ύλης και ψιλή αδρανεία» λαο όχι «δύναμις αδρανείας, όπως θεωρούσιν οι νεώτεροι φιλόσοφοι»

από την οντολογία και την κοσμολογία του ο Βούλγαρης επιχειρεί να προασπίσει τη θεολογική εκδοχή της δημιουργίας του κόσμου, *ex nihilo*,¹²³⁰ με την καταπολέμηση της αντίληψης ότι «η ύλη τίθεται απ' αιώνος» και γι' αυτό υποστηρίζει με δυσπιστία τις αρχαίες διδασκαλίες για το αδημιούργητο της ύλης και την αιωνιότητα του κόσμου.¹²³¹ Όμως πρέπει να επισημανθεί ότι ενώ ο Βούλγαρης, ακολουθώντας την εκλεκτική μέθοδό του, υιοθετεί τη σωματιδιακή θεωρία των Νεωτέρων, δεν αποδέχεται συλλήβδην όλες τις παραδοχές τους, αλλά τις αξιολογεί και τις προσαρμόζει στο δικό του φιλοσοφικό πλαίσιο. Κάνει δεκτή τη μαθηματική φυσική, στις βασικές της παραδοχές γιατί συνδυάζει τη μηχανική λειτουργία του συμπαντικού Όλου με την τελεολογία. Αυτή η σύζευξη αποτέλεσε μια παράμετρο η οποία επηρέασε καθοριστικά τους Νεοέλληνες στοχαστές της περιόδου του Διαφωτισμού¹²³² και ανταποκρινόταν σε μια περίοδο που η επιστημονική ερμηνεία των φυσικών φαινομένων, η οποία συνδύαζε την μηχανική λειτουργία του Σύμπαντος με την τελεολογία.

Η στάση αυτή του Βούλγαρη στην απόρριξη της φιλοσοφικής μετατόπισης που επέφερε ο ορθολογισμός των νεωτέρων χρόνων, στηριζόμενος στα επιτεύγματα των επιστημών που οδήγησαν στη νεοφανή αυτοτέλεια της ύλης, απειλούσε να παραγκωνίσει οριστικά τη σφαίρα του πνεύματος που αποτελούσε τον φορέα και τον εγγυητή των ηθικών-κανοντιστικών αρχών. Στον τομέα της κοσμολογίας το μηχανιστικό είδωλο παραμερίζεται και η φύση παρουσιάζεται ως ενιαία και αυτοκινούμενη, ενώ η ύλη διακατέχεται από τη ιδιότητα της κίνησης και έτσι γίνεται για πρώτη φορά οντολογικά αυτάρκης.

¹²³⁰ Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Μεταφυσική*, Τόμ. Β', Κοσμολογία, σ. 10: «Περί της εκ του μη όντος υπό του Δημιουργού παραγωγής, καθ' ην ο υφεστώς Κόσμος υπέστη...», σ. 11: «...ως εκ Θεού τα πάντα, και διά Θεού ημίν συνέστηκεν...» (ο Κόσμος) και σ. 14: «οίον και αι καθ' ημάς ιερά Γραφαί διεξίασιν, αι και την των όλων δημιουργίαν εις θεόν αναφέρουσιν».

¹²³¹ Πβ. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 64.

¹²³² Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 306-307.

Στον ελληνικό χώρο οι υλιστικές τάσεις αποκηρύσσονται από το φόβο των αντιποίνων (αφορισμού) της εκκλησίας, η οποία θεωρούσε ότι ο άνθρωπος διερευνά τα πράγματα με τη λογική, αλλά η εξήγησε που δίνει είναι ένας μύθος, γιατί ο μοναδικός οδηγός για τη σωτηρία του είναι ο Χριστός, ενώ η βίβλος αποδεικνύει την κυριαρχία της πίστης πάνω στη λογική και αποτελεί τον ερμηνευτή και την αλάνθαστη αυθεντία της εκκλησίας. Ο Βούλγαρης αφού απορρίπτει πανηγυρικά τον υλισμό¹²³³ και στην απόπειρά του να αντιταχθεί στον αρτηριοσκληρωμένο αριστοτελισμό, μετακενώνοντας το νεωτερικό πνεύμα και τις φυσικομαθηματικές επιστήμες, στο ζήτημα αυτό όμως φαίνεται ότι απομακρύνεται από τον Διαφωτισμό.¹²³⁴

Στο ζήτημα περί της αιδιότητας του Κόσμου, ο Βούλγαρης απορρίπτει την άποψη την οποία υποστήριζαν οι περιπατητικοί¹²³⁵ και η απόρριψη αυτή συνοδεύεται με την απόρριψη της υπόθεσης της «πληθούς των κόσμων», «της πολυκοσμίας ή απειροκοσμίας», που προέβαλαν διάφοροι και μεταξύ αυτών και οι Στωικοί.¹²³⁶ Την ίδια απόρριψη

¹²³³ Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σ. 158 κ.ε., όπου δέχεται το Θεό ως πρώτη πογή εννοιών του ανθρώπινου νου, δεύτερη την ψυχή και τρίτη την αίσθηση. Επίσης η αντίκρουση του υλισμού από τον Βούλγαρη καταφαίνεται ευκρινώς στην ανάπτυξη των θέσεων του για τα «νοσοποιά αίτια» της γνωστικής δύναμης του νου· βλ. στο ίδιο, σ. 68 κ.ε.

¹²³⁴ Πβ. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σσ. 60-61.

¹²³⁵ «Οι περιπατητικοί εν σκότει περιπατούντες». Βλ. Ευγένιου Βούλγαρη, *Παράρτημα εν Επιστολής είδει: Κατά του των Ωκελλιτών Συστήματος του περί της του παντός φύσεως, στο: Αδελεσχία φιλόθεος ήτοι εκ της αναγνώσεως της ιεράς μωσαϊκής πεντατεύχου Βίβλου, επιστάσεις ψυχωφελείς τε και σωτηριώδεις...* Τόμος Δεύτερος... 1801, σ. 352. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 307, σημ. 749.

¹²³⁶ Βλ. Ε. Βούλγαρης, *Παράρτημα εν Επιστολής είδει*, σ. 353: «Ούτε παράδοσίν τινά, ούτε πείραν όλως, ούτε λόγον εικότα της αλληλοδιαδόχου ταύτης πολυκοσμίας, ή απειροκοσμίας προβάλλεσθαι δυνάμενοι. άλλ' ούτως απλώς και ακόσμως (προξηστηκότες τω όντι αυτοί πρώτοι τας φρένας), του μοναδικού τε και ενιαίου συντάγματος των Κόσμον τον υφεστώτα, εις πλήθος πολλών τε και ετεροειδών Κόσμων εκτίσαντες». Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 307, σημ. 750. Πβ. Ε. Βούλγαρης, *Τα Αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις*, σ. 30: «Ουδέν χρη λέγειν περί των μυριών κόσμων, και της ακαριαίας τούτων συστάσεως, ουδέ περί της ποικιλομόρφου των ατόμων διασχηματίσεως, των προίκα, και συν ουδενί λόγω αποδείξει ταύτα ισχύοντα, εισαγομένων».

επιδεικνύει ο Βούλγαρης και στο ενδεχόμενο κατοίκησης των πλανητών και ιδιαίτερα της σελήνης.

Ο Βούλγαρης αποφεύγει να πάρει θέση στο ζήτημα της οίκησης της σελήνης, γιατί αυτό θα προσέκρουε πάνω σε καίρια γενεολογικά, ανθρωπολογικά και σωτηριολογικά προβλήματα, σε περίπτωση που δινόταν μια θετική απάντηση. Τα προβλήματα αυτά έχουν να κάνουν, κυρίως, με τη θεία πρόνοια και το θάνατο του Ιησού.¹²³⁷ Εξ αυτού του λόγου η σελήνη δεν μπορεί να κατοικείται και έτσι δεν μπορούν να υπάρχουν «πλείονες Κόσμοι».¹²³⁸ Η απειρία του υλικού και εκτατού κόσμου προϋπέθετε την ταύτιση της ύλης με την έκταση, αφού δεν μπορεί να νοηθεί χώρος πέρα από τα όρια του υλικού σύμπαντος. Σύμφωνα με τις καρτεσιανές θέσεις κάθε ύλη αποτελούσε έκταση η οποία θα έπρεπε να είναι γεμάτη ύλη. Η απειρία του κόσμου φαινόταν με τον τρόπο αυτό να σημαίνει τη συγχώνευσή του με τον άπειρο Θεό, αφού είναι αδύνατη η παράλληλη ύπαρξη δύο απείρων και στο οδυνηρό αυτό δίλλημα ο Ντεκάρτ χαρακτήρισε το Θεό άπειρο και το σύμπαν απλώς ατελείωτο.¹²³⁹

Προεκτείνοντας τον συλλογισμό του ισχυρίζεται ότι η ατμόσφαιρα της σελήνης δεν μπορεί να είναι ίδια με αυτή της γης και η γη δεν μπορεί να συναριθμείται στη χορεία των άλλων πλανητών, καθώς υποστηρίζουν οι του κοπερνίκειου συστήματος.¹²⁴⁰ Ισχυρίζεται επίσης ότι

¹²³⁷ Βλ. Ευγενίου Βούλγαρη, *Περί του Συστήματος του Παντός...*, σ. 89: «Άλλωστε και οι επί Σελήνης ουκ αν ήσαν εκ γένους Αδάμ, και ουδέ εξ ενός ανθρώπου το γένος άπαν επέπλαστο, ο κατά του Αποστόλου στατεύει. Είτα πότερον οι εκείσε της δόξης απολαύσουσιν; τέθνηκε δε και υπέρ εκείνων ο Κύριος; τη παραπλησία προνοία διοικείται τα κατ' εκείνους; Πότερον εξ Αδάμ τινός άλλου παρήχθησαν, ή μετενέχθησαν εντεύθεν οι εκείσε του γένους αρξάμενοι; και άλλα, α τοις θεολογούσι παρήσομεν διαπυθάνεσθαι».

¹²³⁸ *Αυτόθι*: «...εν τούτω προσειπόντες, ότι τα φάσκειν την Σελήνην οικείσθαι, ουδέν έστι διαφέρον του και πλείονας Κόσμους εισάγειν, κατά τον ημέτερον οικουμένους».

¹²³⁹ Πβ. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 183.

¹²⁴⁰ Βλ. Ευγενίου Βούλγαρη, *Περί του Συστήματος του Παντός...*, σ. 87: «Και παρά Κικέρωνι Ξενοφάνης, πολλάς τε έφασκον εν Σελήνη είναι πόλεις τε και όρη. Δόξαν δε ταύτην ευρετώσαν ήδη, ως εκ τέφρας ανήγειραν αρτίως των Νεωτέρων πολλοί, και μάλιστα. Εξ

τόσο οι παλαιότεροι, ο Πλούταρχος, όσο και οι νεώτεροι ψευδώς αναφέρουν ότι η Σελήνη είναι παραπλήσια της γης και ότι έχει ατμόσφαιρα «βαρεία τε και ελαστική».¹²⁴¹ Μία τέτοια αντίληψη περί οικήσεως της σελήνης «αποβάλλεται, και πίστις εκουρίττεται»,¹²⁴² καθόσον αποτελεί «νοερόν ανδιαίτημα»¹²⁴³ και η Αγία Γραφή δεν κάνει λόγο για «πολλούς κόσμους».

Σε μια περίοδο που κατισχύει η ουράνια μηχανική του Νεύτωνα, για την πλήρη αποδοχή του ηλιοκεντρικού συστήματος, απέναντι στα «επισημότερα» συστήματα που επινοήθηκαν¹²⁴⁴ για να ερμηνεύσουν την κίνηση των ουρανίων φαινομένων, ο Βούλγαρης επιλέγει το τυχωνικό. Προβαίνοντας σε μια αξιολόγησή τους, αναφέρει ότι το Πτολεμαϊκό «...τη αστρονομία αριδήλως αντίκειται και ουχ ολίγον και τη Φυσιολογία»,¹²⁴⁵ και δε συνάδει «το πολυσφαιρές [...] και πολυκύκλειον» της δομής του με την απλότητα της φύσης.¹²⁴⁶

Στο Κοπερνίκειο δε σύστημα, που το χρησιμοποιούν «οι Κοπερνικαίοι» για ενισχύσουν τη θέση του ότι η γη ως μικρότερο σώμα από τον ήλιο περιστρέφεται πέριξ αυτού, ο Βούλγαρης αντιτάσσει την απλότητα της φύσης που δημιούργησε ο θεός και δεν μπορεί να αξιολογηθεί μόνο αριθμητικά, καθώς η φύση διοικείται από την μονάδα

ου του Κοπερνικαίου Συστήματος σχεδόν κρατήσαντος, η Γη, ως εις των λοιπών Πλανητών ήρξατο θεωρήσθαι».

¹²⁴¹ Ο.π., σ. 86: «Ἴνα δείξῃ οὐόλφιός τῃ καθ' ἡμᾶς Γῆ σώμα τὴν Σελήνην παραπλήσιον πεφυκέναι, δυσχυρίζεται ατμόσφαιρα καὶ αὐτὴν βαρεία τε καὶ ελαστικὴ περιζώννυσθαι...».

¹²⁴² Ο.π., σ. 88: «Αὐτὴ γεμὴν ἡ περὶ τῆς Σελήνης οικητόρων δόξα, καὶ Φιλοσοφί αὐτὴ ἀποβάλλεται, καὶ πίστει ἐκουρίττεται». Πβ. Charles Rollin, *Παλαιὰ Ἱστορία* [...] εἰς τόμους δέκα καὶ ἐξ [...] μεταφρασθεῖσα [...] παρὰ [...] Ἀλεξάνδρου Καγκελλαρίου..., τόμος 15, *Ενετίσιν*, 1750, σσ. 319-320 ὅπου υποστηρίζεται ὅτι ἡ Ἁγία Γραφή δὲν κάνει λόγο γιὰ «πολλοὺς κόσμους». Κ. Θ. Πέτσιος, *Ἡ περὶ φύσεως συζήτηση στὴ νεοελληνικὴ σκέψη*, σ. 308, σημ. 754.

¹²⁴³ Ε. Βούλγαρη, *Λογικὴ*, σ. 89: «Καντεύθεν πάλι ἡμῖν ἡ τῶν Κόσμων πληθὺς...».

¹²⁴⁴ Ευγενίου Βούλγαρη, *Περὶ τοῦ Συστήματος τοῦ Παντός...*, σ. 17: «Ἐπινενόηται δὲ ἀνέκαθεν πολλὰ, καὶ ποικίλα κόσμου Συστήματα, ὧν τρία τὰ ἐπισημότερα, το,τε Πτολεμαϊκόν, καὶ τὸ Κοπερνίκειον, καὶ τὸ Τυχωνικόν».

¹²⁴⁵ Ο.π., σ. 21.

¹²⁴⁶ Ο.π., σ. 22.

και «κατά σχέσιν προς το σκοπούμενον τέλος».¹²⁴⁷ Το σύστημα αυτό, παρά τις αδυναμίες του «λίαν τη Αστρονομία αναφαίνεται σύμφωνον»,¹²⁴⁸ αφού διασώζει την τάξη των ουρανίων σωμάτων, όπως διαπιστώνεται από τις αστρονομικές παρατηρήσεις.¹²⁴⁹ Παρά το γεγονός ότι η αστρονομία του Κοπερνίκου συμφωνεί με τα αστρικά φαινόμενα, αυτή δεν γίνεται αποδεκτή επειδή «αναφανδόν» προσκρούει στη διδασκαλία της Αγίας Γραφής για την κίνηση του ήλιου.¹²⁵⁰

Μετά την απόρριψη των δύο αυτών κοσμολογικών συστημάτων, προκρίνει την υιοθέτηση του τυχώνειου συστήματος, το οποίο «σώζει τα

¹²⁴⁷ Ο.π., σσ. 50-51: «Προστιθέασιν οι Κοπερνικαίοι, της Φύσεως εν ταις κατ'αυτών ενεργείας την απλουστέραν, και συτνομοτέραν βαδιζούσης, εικός την Γην μάλλον περιάγεσθαι, ή τοσαύτα και τηλικαύτα σώματα δικάζειν. Προς ο φαμέν, μη απολύτως, και οιονεί αριθμητικώς χρήναι νοείν τούτο, ότι την απλουστέραν η Φύσις βαδίζει, ως ει Θεός, και Φύσις αεί την μονάδα, και τον εγγύς μονάδος αριθμόν διώκοιεν, αλλά κατά σχέσιν προς το σκοπούμενον τέλος, μηδέ μάτην Θεόν, και Φύσιν εργάζεσθαι νοητέον, χρωμένους αμέλει, ο κενόν αν είη, και πάντη αλυσιτελές εις τελειότητα του έργου».

¹²⁴⁸ Ο.π., σ. 23: «Φαμέν ουν της ερεύνης αρχόμενοι, ότι το Κοπερνικειουν τούτο Σύστημα, ως λίαν τη Αστρονομία (χρη γαρ αιδείσθαι τα' αληθές και ομολογείν) αναφαίνεται σύμφωνον.

¹²⁴⁹ Ευγενίου Βούλγαρη, *Περί του Συστήματος του Παντός...*, σ. 31: «Εκ δη τούτων συνιδείν έσται, μη αλόγως ημάς, τ' αληθές φθάσαντας καθομολογείσαι, ειπειν ότι μάλιστα το Κοπερνίκου σύστημα τη Αστρονομία εστί συνάδον, και ραδίαν απαξαπάντων των φαινομένων, και προσφύα την επίλυσιν παρεχόμενον». Σε μεγάλο βαθμό αξιολογούνται τα επιχειρήματα που εκθέτει ο G. B. Riccoli στο έργο του *Almagestum Novum*, που είναι γνωστό στη νεοελληνική σκέψη από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 310, σημ. 762.

¹²⁵⁰ Ο.π., σ. 35: «Προς στάθμην την των Ιερών σελίδων, προς τε τα πεφασμένα τοις θεοφόροις πε'ρι τούτου Πατράσι, το Κοπερνίκου παρεξετάζοντες σύστημα, πλάσμα άντικρυς φωρασόμεθα, αναφανδόν εκείναις, και τούτους αντιμαχόμενον. Πολλαχού γαρ Ήλιον κινούμενον τα θεία παρίστησι λόγια. «Και ανατέλλει, φασίν, ο Ήλιος, και δύει ο Ήλιος, και εις τόπον αυτού έλκει, αυτός ανατέλλων, εκεί πορεύεται προς νότον, και κυκλοί προς βορράν.κυκλοί κυκλών πορεύεται το πνεύμα, και επί κύκλους αυτού επιστρέφει το πνεύμα. Και ελέλησεν Ιησούς (του Ναυή) προς Κύριον, και είπε.σήτηω ο Ήλιος κατά Γαβαών...». Βλ. επίσης σ. 40: «Τι δε τοσούτον οι περι Κοπερνικον αντίχονται υποθέσεως, αναφανδόν τω θείω ρήματι αντιφερομένης, και την κοινή διδασκομένων τοις θεσπισίοις Πατράσιν αναιδώς λίαν καταθρασύνονται, ως και λέγειν τολμητιάν, έτι την Γην υποτιθέναι ακινητούσαν, και περι αυτήν κινήσθαι τον ήλιον, εκ της μαρτυρία των αγίων Πατέρων.παίζειν ήδη εστί, ου σπουδάζειν, ου πράγματι το παίζειν παιζομένω», βλ. επίσης *Εκκλησιαστής*, Κεφ. Α', εδάφιο ε', κ.ε. Βλ. Κοσμά του Αιτωλού, Ιερομάρτυρος και Ισαποστόλου, *Διδαχή*, Εκφωνηθείσα εν τω της Περιβλέπτου Ναώ έξωθεν της πόλεως Ιωαννίνων, κατά το έτος 1779, μηνός Αυγούστου δ', Εκδίδεται δαπάνη Ιερού Ναού Κοιμήσεως Θεοτόκου Περιβλέπτου πόλεως Ιωαννίνων, Επιμ. Κώστα Π. Βλάχου, Ιωάννινα, 2011, σ. 20: «Ο ήλιος γυρίζει και γίνεται η ημέρα και όσον δεν λάμπει ο ήλιος είναι νύχτα· κρατά τον ίσκιω η γη».

φαινόμενα» και ταυτόχρονα εγγυάται την πρωτεύουσα και εμμενή πεποίθηση σχετικά με την ακινησία της γης. Επί πλέον ανταποκρίνεται στις επιταγές της αστρονομίας, δεν έρχεται σε προφανή αντίθεση με τους νόμους της φύσης και κυρίως δεν αντίκειται «ταϊς ιεραϊς σελίδεσιν».¹²⁵¹ Με τη διατύπωση των κοσμολογικών θέσεών του κινείται μέσα στα πλαίσια που διατύπωσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο για τη συμβίωση του χριστιανικού δόγματος με τη φιλοσοφία, το οποίο δόγμα έπρεπε να πάρει τέτοια μορφή ώστε να μη διακυβεύεται η θρησκευτική ορθοδοξία. Επί πλέον δεν πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι η ηλιοκεντρική θεωρία αναπτύχθηκε στη Δύση από δυτικούς φιλοσόφους και η αποδοχή της θα μείωνε το πνευματικό κύρος της Ορθόδοξης εκκλησίας, η οποία είχε εξ ολοκλήρου την ευθύνη της παιδεία του υπόδουλου γένους.¹²⁵² Οι αντιρρήσεις απέναντι στο ηλιοκεντρικό σύστημα, είχαν θεολογική προέλευση, περιείχαν τετριμμένα επιχειρήματα και αδυνατούσαν να συλλάβουν το συμβολικό νόημα και την υπερβατολογική λειτουργία των Γραφών, όπω χαρακτηριστικά διαπιστώνει ο Κ. Κούμας.¹²⁵³

Ο Βούλγαρης, ενώ είναι ο στοχαστής που εισάγει τη νευτώνεια σκέψη στον ελληνικό χώρο και ακολουθεί το Νεύτωνα σε όλες σχεδόν τις

¹²⁵¹ Ευγενίου Βούλγαρη, *Περί του Συστήματος του Παντός...*, σ. 63: «Το τρίτον των ημίν εις έρευναν προτεθέντων, ει εγκριτέον εστί του κατά Πτολεμαίον, και Κοπέρνικον, τα Τυχώνειον σύστημα, εκ των ειρημένων ευμαρώς πάνυ επιλύεται. Ει γαρ ουχί τη φύσει αντίκειται, ως το Πτολεμαϊκόν, ουδέ ταις ιεραϊς Σελίδεσιν, ως το Κοπερνικαίον, τη δε αστρονομία καθ' εαυτό μάλιστα συνάδον κατείληπται, εικότως άρα αμφοτέρων εκείνων εγκρίνεται προτιμώτατον».

¹²⁵² Πβ. Μανώλης Πατηνιώτης, *Στοιχεία Φυσικής Φιλοσοφίας*, σ. 280.

¹²⁵³ Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Σειράς Στοιχειώδους των Μαθηματικών και Φυσικών Πραγματειών*, Τόμ. 7: *Περιέχων σύνοψιν της Σφαιρικής Τριγωνομετρίας, και τα Στοιχεία της Αστρονομίας*, Εν Βιέννη της Αυστρίας, Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Βενδώτου, 1807, σσ. 128-129: «Επί ουν οι θεόγραφοι ρήσεις τη ανθρωπείω διαλέκτω εκφράζονται, και περ ο του Ναυή Ιησούς «στήτω, φησίν, ο ήλιος» ως δήθεν κινούμενος, την φαινομένην ημίν εκφέρουσι κίνησιν, ης οράσει αντιλαμβάνεσθαι ειθίσμεθα (=την οποία συνηθίζουμε να αντιλαμβανόμαστε με τη βοήθεια της όρασης): ουδέν άρα εκ των αγίων γραφών πορίζεται έμπεδον, είπερ ήλιος μάλλον ή γη κινούίτο». Πβ. Μανώλης Πατηνιώτης, *Στοιχεία φυσικής Φιλοσοφίας*, σσ. 285-286.

ερμηνείες των φυσικών φαινομένων,¹²⁵⁴ στο επίμαχο θέμα που αφορά τα κοσμολογικά συστήματα διαφοροποιείται από αυτόν. Η διαφοροποίηση έγκειται στο ζήτημα της βαρύτητας και της παγκόσμιας έλξης, που ενώ τις αναγνωρίζει, στο θέμα των παλλιρροιών¹²⁵⁵ δεν αποδέχεται την εξήγηση του Νεύτωνα, επειδή προϋποθέτει την αναγκαία παράμετρο της κίνησης της γης.¹²⁵⁶

Οι προτάσεις του αποδεικνύουν ότι είναι υπέρμαχος της φιλοσοφίας του ορθού λόγου, χωρίς βεβαίως να αντιστρατεύεται την ταυτόχρονη γνώση των θείων και ανθρωπίνων πραγμάτων, οι οποίες τελικά δεν τον απομακρύνουν από την επίκληση της «διπλής αλήθειας», της «κατ' άνθρωπον» και της «κατά Χριστόν».¹²⁵⁷ Άλλωστε στον υπότιτλο του έργου του *Υποτύπωσις ή Υπόμνημα φιλοσοφικόν περί του κατά άνθρωπον νου εκ*

¹²⁵⁴ Πβ. Α. Αγγέλου, *Των Φώτων*, σ. 4. Πρέπει να τονιστεί ότι η προσέγγιση της σκέψης του Νεύτωνα από τον Βούλγαρη έγινε μέσω του Κατήφορου, ο οποίος γνώριζε την αγγλική σκέψη και μέσω της μεταφρασης του Gravesande που ήταν οπαδός του Νεύτωνα. Ο Βούλγαρης μετέφρασε το έργο του Gravesande, με τίτλο *Εισαγωγή εις την Φιλοσοφίαν Γ. Ι. Σ' Γραβεζάνδου...*

¹²⁵⁵ Βλ. Γ. Καράς, *Οι Επιστήμες στην τουρκοκρατία*, Τόμ. Β', σ. 79, το βιβλίο του Βούλγαρη *Περί Παλλιρροιών*, του οποίου ο πλήρης τίτλος έχει ως ακολούθως: «*Τω Θεοφιλεστάτω, Σεβασμιωτάτω και Ελλογιμωτάτω Επισκόπω Καμπανίας κυρίω μοι κυρίω Θεοφίλω, τίνα των πάλαι, ακια νυν περί των παλλιρροιών φιλοσοφηθέντα ζητήματα, ο ευπειθής και υπήκοος υιός εν Χριστώ, και δούλος Ε. Ιερ. Β.*». Το έργο εξέδωσε ο Γεώργιος Αινιάν στη *Συλλογή ανεκδότων συγγραμμάτων Ευγενίου του Βουλγάρεως*, Τόμ. Α', σσ. 13-40.

¹²⁵⁶ Ευγένιος Βούλγαρης, *Περί Παλλιρροιών*, στο: Γεώργιος Αινιάν, *Συλλογή ανεκδότων συγγραμμάτων Ευγενίου του Βουλγάρεως*, Τόμ. Α', σσ. 33 και 40: «Ο Άγγλος Νεύθων, των πρώποτε πεφιλοσοφηκότων ο περικλεέστερος, με μίαν δύναμιν ελκυστικής, την οποία με θαυμαστήν οξύτητα νου κατέδε διεσπαρμένην εις όλην την φύσιν, καθ' ην τα σώματα πάντα αμοιβαίως έλκουσιν άλληλα, και έλκονται υπ' αλλήλων κατ' αναλογίαν των ιδίων όγκων και αποστάσεων, επιχειρείται να ερμηνεύση, καθώς τα άλλα, ούτω και των παλλιρροιών το φαινόμενο.[...]. Εγώ τολμώ», διακηρύσσει ο Βούλγαρης, «να αποφασίσω ότι αναγκαίον δεν είναι να κινείται η γη ούτε διά να έλκωσιν οι φωστήρες τα επί της γης ύδατα, ούτε διά να τα έλκωσι τοιουτοτρόπως...φαίνεται μοι όμως κατά πάροδο να ειπώ, ότι η της γης κίνησις, εις την κατά τον Νεύθωνα περί των παλλιρροιών διδασκαλίαν είναι περιττή...». Παρατίθεται από τον Κ. Θ. Πέτσιο, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 311, σημ. 768.

¹²⁵⁷ Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σ. 62: «*Ημίν δε ούτως Φιλοσοφείν πειρατέον, ως διά παντός, και επί πάσιν, αιρείσθαι μεν το τω ορθώ λόγω σύμφωνον, μηδέ δε πρεσβεύειν της αποκαλυφθείσης εν ταις Γραφαίς αληθείας διάφωνον*».

του Άγγλου Λωκίου,¹²⁵⁸ το οποίο τεκμηριώνει ότι ο Βούλγαρης είναι ο πραγματικός εισηγητής της φιλοσοφία του Locke στην Ελλάδα, γίνεται προσπάθεια να κρατηθεί ίση απόσταση από τους «παλαιούς» και τους «νεωτέρους», όσο και από τη νεώτερη φιλοσοφία, εφόσον αυτή δεν αντιστρατεύεται τη χριστιανική πίστη.¹²⁵⁹

Προς επίρρωση των γραφομένων του ο Βούλγαρης ανατρέχει με τρόπο εκλεκτικό και κριτικό στις αυθεντίες των νεωτέρων, όπως Bacon, Ramus, Cambanella, Gassendi, Galileo, Newton, Leibniz και wolf, κυρίως σε ζητήματα που αφορούν τους τομείς της Γνωσιοθεωρίας, της Λογικής και της Μεταφυσικής. Η εξοικείωσή του με την «θύραθεν παιδεία», αποδεικνύεται από τις συχνές αναφορές του σε ονόματα αρχαίων συγγραφέων, ιδιαίτερα δε το ανθρωπολογικό και γνωσιοθεωρητικό περιεχόμενο της Λογικής του ερείδατε στη σύγγραση των ιδεών της κλασικής αρχαιότητας και των νεωτέρων.¹²⁶⁰

Το εκπαιδευτικό έργο του Βούλγαρη και ιδιαίτερα η *Λογική* και η *Μεταφυσική* του, είχαν μεγάλη απήχηση στον εκπαιδευτικό ελληνικό χώρο, ιδιαίτερα δε η *Λογική*, η οποία γράφηκε «κατά τον τρόπο των φωτισμένων λαών της Ευρώπης» γι' αυτό και συνέτεινε στην «ηθική και πνευματική μεταβολή των Ελλήνων»,¹²⁶¹ και ήταν «αναγκαίως

¹²⁵⁸ Πβ. Α. Αγγέλου, «Πως η νεοελληνική σκέψη εγνώρισε το «Δοκίμιο» του John Locke [= *Των Φώτων*], σ. 5. Πρόκειται για μετάφραση του έργου του Άγγλου φιλοσόφου με τίτλο, *An Essay Concerning the Human Understanding*, που σώζεται σε ανέκδοτο χειρόγραφο του τέλους του 17^{ου} αιώνα στην Εθνική Βιβλιοθήκη.

¹²⁵⁹ Πβ. Π. Νούτσος, «Ιστοριογραφικά προβλήματα της νεοελληνικής φιλοσοφίας. Η περίπτωση του Ευγενίου Βούλγαρη», σ. 53.

¹²⁶⁰ Πβ. Ελευθερία Γ. Νταλιάνη, «Απηχήσεις της αρχαίας φιλοσοφίας στη *Λογική* του Ευγενίου Βούλγαρη», στο: Κ. Θ. Πέτσιος (επιμ.), *Πρακτικά Β' Πανεπιστημιακού Συνεδρίου «Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18ο αι. και η παρουσία του Ευγενίου Βούλγαρη»*, 449-463, σσ. 453-455.

¹²⁶¹ Βλ. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Memoire sur l'état actuel de la civilization dans la Grece* (1803), στο: *Άπαντα*, Εκδ. Γ. Βαλέτα, Τόμ. Α', Αθήνα, 1964, σ. 142. Πβ. Π. Νούτσος, «Ιστοριογραφικά προβλήματα της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας. Η περίπτωση του Ευγενίου Βούλγαρη», σ. 52.

προπαραδοτέα»,¹²⁶² σε τέτοιο δε βαθμό που η μη διδασκαλία της επέσυρε ακόμη και τον «διωγμό» των εκπαιδευτικών. Κλασικό παράδειγμα είναι το «έγκλημα» του Ιώσηπου του Μοισιόδακος που διώκετο, με την αιτιολογία ότι δεν την «εννώνει».¹²⁶³ Η κριτική που ασκεί ο Μοισιόδαξ στη Λογική του Βούλγαρη γνωσιολογική κριτική από φιλοσοφική σκοπιά με την προσφυγή σε μη «κλασικά» φιλοσοφικά επιχειρήματα.¹²⁶⁴

Ο τρόπος διδασκαλίας των μαθημάτων και η αρχαϊζουσα γλώσσα των φιλοσοφικών μαθημάτων που χρησιμοποιούσε ο Βούλγαρης, έκανε πολλούς νέους να κοπιάζουν και να μην αντιστοιχούν τους καρπούς της μαθητείας τους με τους μόχθους που κατέβαλαν.¹²⁶⁵ Η δυσκολία ανάγνωσης και κατανόησης των κειμένων του Βούλγαρη ήταν τέτοια που η αφομοίωσή τους είχε ανάγκη «δήλιου κολυμβητή».¹²⁶⁶ Μια ιδιαίτερα σκληρή κριτική στις απόψεις του Βούλγαρη, «με απαραδειγμάτιστον αυθάδειαν»,¹²⁶⁷ άσκησε ο Αθανάσιος Ψαλίδας με το έργο του

¹²⁶² Βλ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*: «Η Λογική εν τω τότε, καθώς και εν τω νυν, ελογίζετο παρά πάσι τοις ημετέροις αναγκαιώς προπαραδοτέα, και η Μεταφυσική εΐτα ενομιζετο παρά πάσιν ημίν τοις μαθητιώσι θείον τι μάθημα, και πηγή αυτόχρημα, από της οποίας ρέει τάχα πάσα επιστημονική, πάσα φιλοσοφική γνώσις απλώς».

¹²⁶³ Ο.π., σ. 13: «...όπου μελετώ να λαλήσω και περί του τρίτου εγκλήματος, πως δηλονότι δεν παρέδωκα την Λογικήν του Ευγενίου, διότι δεν την ενόουν».

¹²⁶⁴ Πβ. Χαράλαμπος Νούτσος, «Η κριτική του Ι. Μοισιόδακα στον Ε. Βούλγαρη», *Δωδώνη*, 25/Γ' (1996), 67-78.

¹²⁶⁵ Βλ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 25: «Όταν ημείς εδιδασκόμεθα εν τη Αθωνίτιδι σχολή, όπου εγυμνασιάρχει πανευκλεώς ο κλεινός Ευγένιος, εν όλη μια διαιτία, επικρατούσης της οποίας κατετρίψαμεν μόχθους ανεκδιήγητους, αντιγράφοντες, μελετώντες, και μη ανανήφοντες ούτε πέντε ώρας σχεδόν του όλου ημερονυκτίου, τίνα καρπόν εδρεψαμεν το τελευταίον από των ατρύτων μόχθων ημών; Μίαν έννοϊαν ατελή της Λογικής, και εν μέρει της Μεταφυσικής, μίαν έννοϊαν συγκεχυμένην ή επιπόλαιον της Αριθμητικής, και τέλος την γνώσιν ενός μόνον βιβλίου των *Στοιχείων* του Ευκλείδου». Για την εκπαιδευτική δράση του Βούλγαρη στην Αθωνιάδα Σχολή, βλ. Αλκης Αγγέλου, «Το χρονικό της Αθωνιάδας (Δοκίμιο ιστορίας της σχολής με βάση ανέκδοτα κείμενα) [= *Των Φώτων*, σσ. 111-132].

¹²⁶⁶ Όπως παρατηρεί ο Α. Γ. Μανούσης στη μετάφραση της «Λογικής» του Baumeister (Βαϊμμάιστέρου), (Βιέννη 1795, χ.σ.), η ανάγνωση του έργου του Βούλγαρη έχει ανάγκη «δηλίου κολυμβητού». Π. Νούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, σ. 45, σημ. 72.

¹²⁶⁷ Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 572: «και διά κλέος του θέλων να αναιρέση διά φυλλαδίου τινός τας τρεις πηγάς των ιδεών, τας οποίας εισάγει ο Ευγένιος εις την Λογικήν του, έφερε με απαραδειγμάτιστον αυθάδειαν μάρτυρα τον περικλεά Κάντιον εις θεωρίαν...»

Καλοκινήματα, που στρέφεται ευθέως «κατά τη Λογικής του Ευγενίου», για να λάβει μια εξ ίσου σκληρή απάντηση.¹²⁶⁸

Ο Βούλγαρης παρέμεινε ακμαίος μέχρι το τέλος της ενενηντάχρονης ζωής του και άφησε, εκτός από το συγγραφικό και μεταφραστικό έργο, πλήθος επιστολών, οι οποίες αποτελούν ιστορική πηγή, τόσο για την αποκάλυψη πτυχών της προσωπικότητάς του, όσο και για την έρευνα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.¹²⁶⁹

¹²⁶⁸ Βλ. *Επιστολή του σοφωτάτου κυρίου Ευγενίου Αρχιεπισκόπου πρώην Σλαβωνίου και Χερσώνος*. *Τεργεστίω*, Εν τη Τυπογραφία του Ιωάννου Μπατίστα Σπεραντίου (1797): «Αλλά μήποτε υπέρ ο έδει, μάλλον δε και παρ' ο έδει, και αυτοί εις την και παισί καταγέλαστον του Ψαλίδα τερθρείαν ταύτην, φέροντες εαυτούς ενεβάλομεν», στο Ν. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, Τόμ. Β', σ. 278.

¹²⁶⁹ Βλ Βλ. Δ. Αποστολόπουλος, «Ξαναδιαβάζοντας τον Ευγένιο Βούλγαρη»: «Όποιος δεν γνωρίζει την ιδιωτική αλληλογραφία του Ευγενίου Βούλγαρη, έγραφε το 1954 ο Κ. Θ. Δημαράς, δεν μπορεί να γνωρίσει τον Βούλγαρη και όποιος δεν γνωρίσει τον Βούλγαρη δεν μπορεί να κατανοήσει τις αντινομίες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η απαρχή των φιλοσοφικών καινοτομιών

1) Η επικράτηση της νεωτερικής σκέψης

Την περίοδο που σχολαρχούσε στην Μαρουτσαία Σχολή ο Βούλγαρης, στα Ιωάννινα λειτουργούσαν παράλληλα η Σχολή Επιφανείου με διδάσκοντα τον Ιωαννίτη Παΐσιο Δήμαρο¹²⁷⁰ που παρακολούθησε τα μαθήματα του Ευγενίου και δίδαξε ορισμένα μαθήματα, τόσο στη Σχολή Γκιόνμα όσο και στη Σχολή Επιφανίου,¹²⁷¹ καθώς και η Σχολή Γκιόνμα με διευθυντή τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο, στην οποία Σχολή ο Κοσμάς Μπαλάνος εξοβέλισε τις νεώτερες επιστήμες και τα μαθήματα του Ευγενίου, τακτική που ακολούθησε αργότερα ο γιος του Κοσμάς Μπαλάνος.¹²⁷²

Οι καινοτομίες της Μαρουτσαίας Σχολής που προβλεπόταν από τον «κανονισμό» της και η ρηξικέλευθη σκέψη του Βούλγαρη, που

¹²⁷⁰ Πβ. Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικών Αρχείον», σ. 82. Ο Παΐσιος Δήμαρος γεννήθηκε στα Ιωάννινα στις αρχές του 18ου αιώνα. Υπογράφει στο κατάλογο των συνδρομητών της Οδού Μαθηματικής του Μπαλάνου Βασιλόπουλου το 1749 ως «ο Ιεροδιδάσκαλος της Δευτέρας Σχολής Ιωαννίνων Παΐσιος». Από το 1742 έως το 1753 προσλήφθηκε στη Σχολή Επιφανείου και γύρω στα 1766 χειροτονήθηκε Επίσκοπος Παραμυθιάς από τον μητροπολίτη Ιωαννίνων Γρηγόριο. Δίδαξε Γραμματικά και Φιλοσοφικά μαθήματα. Έναν αιώνα μετά το θάνατο του Επιφανίου πληροφορούμαστε ότι στα Ιωάννινα εφαρμοζόταν το πρόγραμμα σπουδών που είχε ορίσει ο διαθέτης: «...ο λογιώτατος εν Ιερομονάχοις κυρ Παΐσιος ο του Δημάρου, ο και διδάσκαλος του σχολείου του εν μακαρία τη λήξει Γιόλμου και Επιφανίου επιστατήσας καλώς εις τους παρελελυθότας χρόνους από το αψμβ' μέχρι του νυν... εμαθήτευσε και μαθητεύει τους προσερχομένους μαθητάς εις το αυτό σχολείον, την γραμματικήν, κυκλοπαιδείαν, και άλλας επιστήμας...». Όταν λειτούργησε η Μαρουτσαία Σχολή «μετέβη μετά και άλλων πολλών» και παρακολούθησε τα μαθήματα του Ευγενίου. Επίσης δίδαξε περί το 1735 «εν Σιατίστη επί επτά έτη». Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σ. 507.

¹²⁷¹ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ονομάτων επίσκεψις: Φιλοσοφία και επιστήμες στην πόλη των Ιωαννίνων κατά τον 18ο αιώνα», σσ. 121-122 σημ. 285. Φαίνεται την εποχή εκείνη πως οι δύο Σχολές είχαν συνενωθεί, με δεδομένο ότι στα Ιωάννινα είχε ιδρυθεί και η Μαρουτσαία Σχολή.

¹²⁷² Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 572: «Του σχολείου των Ιωαννίνων το παλαιόν κλέος ημαυρούτο από τους μαθητάς του Πεζάρου, επειδή ο ευλογημένος Κοσμάς Μπαλάνος δεν ηθέλησε να παραδεχθή καμμίαν νεωτέραν θεωρίαν εκ της φιλοσοφίας των Ευρωπαίων, ουδέ να εισαγάγη κανέν από τα μαθήματα του Ευγενίου».

νοηματοδοτούσε τη βούληση του Λάμπρου και Σίμωνα Μαρούτση με ένα σαφές νεωτρικό πνεύμα, προκάλεσαν γόνιμους προβληματισμούς και πνευματικές εντάσεις που είχαν σαν αποτέλεσμα την απομάκρυνση¹²⁷³ του Βούλγαρη και την μετάβασή του στην Κοζάνη, όπου έμεινε από το 1745-1749. Η εκδίωξη του Βούλγαρη, με «βαναυσότητα»,¹²⁷⁴ από τα Ιωάννινα, δεν αποτέλεσε ένα μεμονωμένο εκπαιδευτικό φαινόμενο, αλλά αντανακλούσε τη γενικότερη αντίδραση απέναντι στη διδασκαλία και το σύστημα της νεωτερικής φιλοσοφίας, ιδιαίτερα δε μετά από την Γαλλική Επανάσταση.¹²⁷⁵ Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι από την εποχή της σύστασής της μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα απέκλειε κάθε νεωτερική διδασκαλία και δεν είχε ανακαινίσει το εκπαιδευτικό της σύστημα, αλλά ούτε και τη γλώσσα, καθόσον «είχετο στερωώς της θρησκευτικής παραδόσεως».¹²⁷⁶ Το σύστημα του Κοπέρνικου χαρακτηρίστηκε «αντίθεο» και η διδασκαλία της φυσικής εξοβελίστηκε από τα σχολεία.¹²⁷⁷ Το ίδιο κλίμα επικρατούσε και στη Σχολή της Πάτμου.¹²⁷⁸

¹²⁷³ Πβ. Αλκης Αγγέλου, «Πώς η νεοελληνική σκέψη εγνώρισε το “Δοκίμιο” του John Locke [= *Των Φώτων*], σ. 16. Για τους νέους ορίζοντες που άνοιξε ο Βούλγαρης με τη διδασκαλία του στα Ιωάννινα δέχθηκε μεγάλη πολεμική και ξεσηκώθηκε εναντίον του μεγάλη κατακραυγή, που αναγκάστηκε να φύγει από τα Ιωάννινα. Βλ. ενδεικτικά, Βασίλειος Μακρίδης, «Η φυγή του Ευγενίου Βούλγαρη από την Αθωνιάδα: Μια μαρτυρία του Αθανασίου Πάριου στις αρχές του 19ου αιώνα, το ιστορικό πλαίσιο και η σημασία της», *Ιστωρ*, 9 (1996), 87-108.

¹²⁷⁴ Πβ. Γ. Αινιάν, *Συλλογή ανεκδότων συγγραμμάτων Ευγενίου του Βουλγάρεως*, Τόμ. Α', σ. ιστ'.

¹²⁷⁵ Πβ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας: Ιστορικοί ειδήσεις περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής 1454-1830*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1883, σ. 248. Μετά τη Γαλλική Επανάσταση τα Πατριαρχεία από φόβο περιώρισαν τη διδασκαλία των φιλοσοφικών μαθημάτων και το Τμήμα τους καταργήθηκε και οι νεώτερες ιδέες και θεωρίες «ουδεμίας έτυχον εισαγωγής εν αυτή».

¹²⁷⁶ Βλ. Rizo Nerulos, *Cours de Litterature Grecque 1827*, σ. 65.

¹²⁷⁷ Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σσ. 574-575: «αλλ' εις το σχολείον τούτο (εννοεί την Πατριαρχική Ακαδημία) δεν εστάθη δυνατόν να εισχωρήση καμμία ακτίς της νεωτέρας λάμπσεως. Σέργιος Μακραιοίς, διδάσκαλός των επιστημών του σχολείου τούτου, νομιζόμενος ταμείον πάσης επιστήμης, συνέγραψε ελληνιστί και εδημοσίευσεν διά των τύπων Τρόπαιον κατά Κοπερνίκου, εις το οποίον κατεπολέμησεν αυτού το σύστημα ως αντίθεον, και αναίρεσε τους του Νεύτωνος νόμους της επικέντρου και αποκέντρου δυνάμεως εις τρόπον, ός τις μαρτυρεί οαχυτάτην άγνοιαν των στοιχείων της Μηχανικής. και τούτο κατά το 1796 έτος εν Βιέννη, όποτε εις τα σχολεία της Ελλάδος

Το χρονικό αυτό διάστημα που ο Βούλγαρης παρέμεινε στην Κοζάνη, όπου το όνομα και το κύρος του ήταν γνωστό,¹²⁷⁹ στα Ιωάννινα τον αντικατέστησε στη σχολαρχία της Μαρουτσαίας ο Αναστάσιος Μοσπινιώτης,¹²⁸⁰ ο οποίος «επαξίως διετήρησε την θέσιν ταύτην επί πενταετίαν διδάσκων τοις φητηταίς όσα υπό του Ευγενίου εξεπεδεύθη» και εφάρμοσε στη Μαρουτσαία Σχολή το σύστημα του Βούλγαρη. Το σύστημα του Βούλγαρη εφάρμοσε επίσης και ο άλλος μαθητής του ο Τρύφων ο εκ Μετσόβου,¹²⁸¹ ως σχολάρχης στη Σχολή Επιφανίου που δίδαξε από το 1752/3 μέχρι και το 1758, καθώς και στις ιδιωτικές παραδόσεις του.

2) Η παρουσία του Αθανάσιου Ψαλίδα – Η Καπλάνειος Σχολή

Η Σχολή Γκιόνμα, μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα αποτελούσε τη μοναδική εκπαιδευτική εστία όπου διδασκόταν η κλασική γραμματεία

ήτο προ πολλού μάθημα κοινόν η Φυσική του Θεοτοκίου. Αλλ' ήτο αδύνατον πλέον να επικρατώσι περισσότερον τοιαύται αφροσύνα».

¹²⁷⁸ Βλ. Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, σ. 169.

¹²⁷⁹ Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 561: «Από Ιωαννίνων και Κοζάνης εφημίσθη πάραυτα ο Ευγένιος εις όλην την Ελλάδα ως σοφώτατος φιλόλογος και πρώτος πάντων των εν φιλοσοφία από της δουλείας έως τότε διαλαμψάντων Ελλήνων».

¹²⁸⁰ Βλ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σσ. 199-201. Ο Αναστάσιος Μοσπινιώτης γεννήθηκε στα Ιωάννινα το 1718 και διδάχθηκε στη Σχολή Μπαλάνου «τα γραμματικά, ποιητικά και την λογικήν». Παρακολούθησε τις παραδόσεις του Μπαλάνου Βασιλόπουλου στην Σχολή Επιφανίου και διαδέχθηκε στη σχολαρχία τον Αλέξιο Σπανό (†1742). Δίδαξε στην Κοζάνη και στην Κωνσταντινούπολη, στη δε Μυτιλήνη χρημάτισε διευθυντής της Σχολής. Σπούδασε στην Ευρώπη και στην Πάδοβα. Από τα έργα του σώζεται μεταξύ των άλλων και ένα μέρος της μετάφρασης της φυσικής του Δουχάμελ. Πβ. επίσης Π. Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Ελλήσιν*, σσ. 119, 121, 122, 132 και 191· Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σσ. 565-566.

¹²⁸¹ Πβ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Ελλήσιν*. Ο Τρύφων αντικατέστησε στη σχολαρχία της Μαρουτσαίας Σχολής τον Αν. Μοσπινιώτη το έτος 1753. Υπήρξε φίλος του Βούλγαρη και ακροατής επιστημονικών μαθημάτων στα Ιταλικά πανεπιστήμια, στη δεύτερη δε σχολαρχία του Βούλγαρη χρημάτισε συνδιδάκτωρ, ενώ στη συνέχεια σχολάρχησε στην Επιφάνιο Σχολή τουλάχιστον μέχρι το 1758. Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ονομάτων επίσκεψις: Φιλοσοφία και επιστήμες στην πόλη των Ιωαννίνων κατά τον 18ο αιώνα»: η τελευταία ένδειξη που έχουμε για την παρουσία του στα Ιωάννινα, όπου και δίδασκε ιδιωτικά, είναι η 15^η Μαΐου 1777.

(Ποιητική-Ρητορική) και η αριστοτελική Λογική και Φυσική, μέσα από τα έργα αρχαίων σχολιαστών, και κυρίως διδάσκονταν τα έργα του Θεόφιλου Κορυδαλέα. Στα Μαθηματικά αξιοποιούνταν τα συγγράματα του Μεθόδιου Ανθρακίτη και του Μπαλάνου Βασιλόπουλου, καθώς και του γιού του Κοσμά.

Η διαφορετική πρόταση κατατίθεται από τον Αθανάσιο Ψαλίδα (1767-1829),¹²⁸² ο οποίος σπούδασε και στην Ακαδημία της Βιέννης,¹²⁸³ που

¹²⁸² Ο Αθανάσιος Ψαλίδας (Ιωάννινα 1767 – Λευκάδα 1829), καταγόταν από εύπορη οικογένεια του Πέτρου Ψαλίδα και της Ζαμπέτας Μυσίου. Τελείωσε τα ανώτερα σχολεία των Ιωαννίνων και συμπλήρωσε τη μόρφωσή του στη Ρωσία, όπου ήταν εγκατεστημένα τα αδέρφια του και στη συνέχεια στη Βιέννη, όπου έμεινε για οχτώ χρόνια (1787-1795), ως συνοδός και κηδεμόνας του γιου του εμπόρου Ολυμπίου Κεφαλά, εγγραφόμενος ταυτόχρονα και στην Ιατρική Σχολή, την οποία εγκατέλειψε και στράφηκε προς τις φιλοσοφικές σπουδές γνωρίζοντας Λατινικά, Ρωσικά, Γερμανικά, Γαλλικά και Ιταλικά. Το 1795 επέστρεψε στην Ελλάδα και όπως ο ίδιος σημειώνει (ΓΑΚ, Κ. 71, *Επιστολή* 51) «1795 Σεπτεμβρίου 14 ήλθον από Βιένναν διά Τριεστίου και Άρτης εις Ιωάννινα και εις τους 1796 Φεβρουαρίου α' άρχισα εις το Σχολείον του μαρουτζή την διδασκαλίαν». Στα Ιωάννινα, εκτός από τη διδακτική πράξη έλαβε μέρος στην κοινωνική ζωή της πόλης, συμμετείχε ως «αιρετοκριτής» και λόγω της γλωσσομάθειάς του είχε καλές σχέσεις με τον Αλή πασά. Στα Ιωάννινα ανέπτυξε διδακτική και κοινωνική δραστηριότητα για είκοσι έξι χρόνια και λίγο πριν την καταστροφή της πόλης (25 Αυγούστου 1820) μετέβη στο Τσεπέλοβο Ιωαννίνων, όπου πρόσφερε πατριωτική δράση και στη συνέχεια τον Ιούλιο του 1822 εγκαταστάθηκε στην Κέρκυρα, όπου αναγορεύτηκε διδάκτωρ Φιλοσοφίας της Ιονίου Ακαδημίας, όμως δεν κατέλαβε την έδρα, σε αντίθεση με τους μαθητές του Κωνσταντίνο Ασώπιο, Χριστόφορο Φιλητά και Νικόλαο Μανιάκη. Το Φθινόπωρο του 1828 εγκαταστάθηκε στη Λευκάδα (Αγία Μαύρα) ως διευθυντής του Ελληνικού Σχολείου. Απεβίωσε το 1829 σε ηλικία εξήντα δύο ετών. Ο Αθανάσιος Ψαλίδας συνέβαλε όσο λίγοι στον εκσυγχρονισμό της παιδείας, έβγαλε πλήθος μαθητών και αναδείχθηκε ηγετική φυσιογνωμία στις ιδεολογικές και πατριωτικές ζυμώσεις της εποχής του. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά και τη βιογραφία και τη δράση του, βλ. Λέανδρος Βρανούσης, «Αθανάσιος Ψαλίδας. Ο διδάσκαλος του Γένους. Ο πατριώτης – Ο πολιτικός – Ο αγωνιστής», *Ηπειρωτική Εστία*, 1 (1952), 331-470· Λέανδρος Βρανούσης, «Αθανάσιος Ψαλίδας», στο: Εκδοτική Αθηνών, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Τόμ. 10, Αθήνα 1989, 486-488· Χρήστος Αγγελομάτης, «Ο άγνωστος Ψαλίδας – Ο Δάσκαλος του Γκίλφορντ», *Ελληνική Δημιουργία*, 3 (1949), 760-762· Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, Τόμ. Β', σσ. 285-308· Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, σσ. 187-188· Σ. Δ. Κρίνος, «Αθανάσιος Ψαλίδας», *Νέα Εστία*, 7 (1879), 145-150· Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία...*, Μέρος Β', σ. 91 κ.ε.

¹²⁸³ Πβ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Σύμμικτα περί Αθανασίου Ψαλίδα με βάση το αρχείο του», *Ο Εραμιστής*, 24 (2001), 202-206, σσ. 202-203. Ο Ψαλίδας βρέθηκε στη Βιέννη περί τα τέλη Σεπτεμβρίου-αρχές Οκτωβρίου 1787 και αναφερόμενος στον αποκλεισμό του από την Ιόνιο Ακαδημία υπενθυμίζει τη γνωριμία του που είχε με τον κόμητα Γκυλφόρδη στη Βιέννη «όταν εσπούδαζα εις την εκεί Ακαδημίαν», καθώς γράφει. Ο Παναγιώτης Νούτσος, «Ο νεαρός Ψαλίδας και η φιλοσοφία του γαλλικού Διαφωτισμού», *Ηπειρωτικά*

σχολάρχησε στην νεόδμητη Καπλάνειο Σχολή,¹²⁸⁴ η οποία οικοδομήθηκε με δαπάνες του Ευεργέτη Ζώη Καπλάνη, και αναδείκνυε τη νεώτερη επιστημονική και φιλοσοφική παρακαταθήκη του Ε. Βούλγαρη. Η νέα αυτή πρόταση αφορούσε την κατεύθυνση των σπουδών και το είδος της γνώσης, η οποία σηματοδοτούσε την υπέρβαση της καθιερωμένης διδασκαλίας.

Η διαθήκη του Ζώη Καπλάνη αποτυπώνει την αγωνία για την ανάπτυξη της παιδείας στην ιδιαίτερη πατρίδα του με στόχο οι «απόγονοί των αρχαίων Ελλήνων να γεννήσουν νεωστί Αριστείδεις και

Χρονικά, 23 (1981), 187-214, σ. 203, σημ. 3, χαρακτηρίζει την εγγραφή του Α. Ψαλίδα στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης «προβληματική».

¹²⁸⁴ Μετά την αποχώρηση του Βούλγαρη από τη Μαρουτσαία Σχολή, Σχολή έμεινε αδρανής για τέσσερις δεκαετίες και πλέον, ενώ αργότερα θα κλείσει και η Επιφάνιος Σχολή (1766), η και «Δευτέρα λεγομένη». Έτσι η μόνη Σχολή που λειτουργούσε την περίοδο αυτή στα Ιωάννινα ήταν η Σχολή Γκιόνμα με διευθυντή τον Κοσμά Μπαλάνο. Την έλλειψη αυτή θελήσε να αναπληρώσει ο Ζώης Καπλάνης και να αναβιώσει τη Μαρουτσαία Σχολή και για το λόγο αυτό έστειλε επιστολή στον πατριάρχη, αναφέροντάς του ότι « η μία των ανέκαθεν σχολή, ωφελιμωτάτης φωταγωγίας πρόξενος τοις κείσε αδελφοίς μοι χριστιανοίς και πατριώταις, έσβυσε, διότι τα παλαιά λάσσα αυτής εχάθησαν, άκρως ελυπήθην και επόνεσεν η καρδιά μου». Η διαπίστωση αυτή του Ζώη Καπλάνη μετατράπηκε αμέσως σε πράξη διαβεβαιώνοντας τον πατριάρχη ότι «από ζήλου κινούμενος...κατέθεσαι εις το ενταύθα αυτοκρατορικό ορφανοτροφείο, Βοσπιτατελνοϊδομ ονομαζόμενον, εις μετροητά εκατό χιλιάδας ρουβλίων, των οποίων το κατ' έτος διάφορον, φέρει χρονικώς ρούβλια πέντε χιλιάδας...». Ανέλαβε επίσης να εξοπλίσει τη Σχολή με όλα τα απαραίτητα μέσα με σιγλιώδες γράμμα ο πατριάρχης Καλλίνικος χορήγησε, το 1805, την άδεια για την ίδρυση και λειτουργία της Καπλανείου Σχολής η οποία έφερε και το προσωνύμιο Πατριαρχική. Σε επίγραμμά του ο Σέργιος Μακραίος προς τον κτίτορα, αναφέρει: «Ηνεγκεν σοφής ερίτιμον αν Ελλάδα όλβον//Θαλής, Πυθαγόρας, Πλάτων δ' αφθόνως μετέδωκεν//Ζώης δ' ο κλεινός προχέων όλβον βορέηθεν//Πατρίδι τη ιδίη, σοφίην επανήγαγεν αύθις//. Πβ. *Συστατικά Γράμματα της εν Ιωαννίνοις Πατριαρχικής Σχολής, των Φιλοσοφικών και Επιστημονικών Μαθημάτων, της τε πατρώας Ελληνικής Γλώσσης, και των ξένων διαλέκτων, Εκδοθείσα δι' εξόδων των εν Λωνσταντινουπόλει εμπορονομένων συνεπαρχιωτών, εις ένδειξιν ευγνωμόνος διαθέσεως αυτών τε και της πατρίδος, και κοινή της Ελλάδος προς τον κτίτορα κύριον ζώνη Κωνσταντίνου Καπλάνη, εν Μόσχα διατρίβοντα. Εν Βιέννη της Αουστρίας έτει 1805, στο εξής: Συστατικά Γράμματα, όπου υπάρχουν και τα συστατικά έγγραφα.* Περισσότερα βιογραφικά στοιχεία για τον Ζώη Καπλάνη βλ.: Σπάνια Ευποιΐας έργα του Ζώη Κωνσταντίνου Καπλάνη, γεννηθέντος εις Γραικίαν τω 1736, και αποθανόντος εις Μόσχαν τη 20^η Δεκεμβρίου, τω 1806 έτει, Μόσχα 1809, σσ. IV-XXIII, με ρωσική μετάφραση κάθε σελίδας. Βλ. επίσης Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, Τόμ. Β', σσ. 77-108. Δ. Αθανασίου, «Προς τους Ιωαννίτας, τους φίλους μου συμπολίτας», σ. 87: «Εις το δεύτερο σχολείον της πατρίδος μας, δηλ. του αειμνήστου Καπλάνη...» και σ. 88: «Συμφερότερον όμως είναι, στοχάζομαι, να ενώσωμεν τα δύο σχολεία, διά να εμπνεύσωμεν εις τους διδασκάλους ομόνοιαν και αγάπην...».

Θεμιστοκλέας και Πλάτωνας» όπως καταγράφει ο ανώνυμος βιογράφος του, παραθέτοντας και δύο επιγράμματα που στάλθηκαν στα Ιωάννινα μαζί με την εικόνα του.¹²⁸⁵

Η Καπλάνειος Σχολή, που αναγνωρίστηκε το 1806 με σιγιλιώδες γράμμα, συνέχισε την παιδευτική παράδοση των Ιωαννίνων,¹²⁸⁶ αποτελώντας τη συνέχεια της Μαρουτσαίας Σχολής¹²⁸⁷ και η οποία θα λειτουργεί από ένα πρόσωπο που θα καθορίζει τη λειτουργία της και δεν θα έχουν πια λόγο οι ευεργέτες, οι προεστοί, η εκκλησία ή η παράδοση.¹²⁸⁸ Πρώτος σχολάρχης της Καπλανείου ήταν ο Α. Ψαλίδας, ο οποίος αμοιβόταν με ένα μεγάλο ποσό,¹²⁸⁹ ο οποίος ήταν «ένθερμος οπαδός των ιδεών του Διαφωτισμού και ένας από τους σημαντικότερους δασκάλους

¹²⁸⁵ Βλ. *Σπάνια έργα ευποιΐας*, σ. 66, όπου στο δεύτερο επίγραμμα αναφέρονται τα εξής: «Θαλής, Πλάτων, Εύφορβος, αυ Πυθαγόρης//ήναγκαν όλβην σοφής εις Ελλάδα//Ο δ' αυ Καπλάνης όλβον εκ βορρά χέων//θείαν κομίζει σοφίην ες Πατρίδα».

¹²⁸⁶ Σύμφωνα με περιγραφή του Αγγλου περιηγητή Ληκ που βρισκόταν στην Ήπειρο (1807-1809) εκτός των Σχολών Μπαλαναίας και Καπλανείου υπήρχαν και άλλα ιδιωτικά σχολεία, διευθυνόμενα από έγγαμους ιερείς που δίδασκαν τα ελληνικά και την Αγία Γραφή και «γεμοσαν τιν πολητιαν» οι παπαδάσκαλοι που ήταν όλοι αναστήματα της Μπαλαναίας, στο Στέφανος Μπέττης, «Ζώης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 20-21 (1976-1977), 17-307, σ. 95 σημ. 2.

¹²⁸⁷ Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 572: «Ένας φιλογενής Ιωαννίτης, Ζώης Καπλάνιος, πραγματευόμενος εις την Ρωσίαν, ηθέλησε να αναπληρώση την έλλειψιν, και να αναστήση το Μαρουτσικόν όνομα εις το εαυτόν του. έκτισε λοιπόν και επροίκισε δεύτερον σχολείον εις τα Ιωάννινα, και έστειλεν εις αυτό διδάσκαλον τον συμπατριώτην του Αθανάσιον Ψαλίδα (1795)». Πβ. Β. Κύρκος, «Παιδευτική παράδοση και νεωτερικό πνεύμα στην Ήπειρο», σ. 43· Στ. Μπέττης, «Ζώης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή», σ. 70.

¹²⁸⁸ Βλ. *Συστατικά Γράμματα*, σ. 13: Ο ευεργέτης και κτίτωρ της σχολής στην αναφορά του προς τον πατριάρχη γράφει ότι «καταγίνομαι να πλουτίσω την αυτήν σχολήν...με τα χρειώδη...κατά την ζήτησιν και οδηγίαν του σχολάρχου»

¹²⁸⁹ Βλ. *Συστατικά Γράμματα*, σ. 12: «Και τω πρώτω διδασκάλω και καθηγητή δώρησα να δίδονται γρόσια δύο χιλιάδες τον χρόνον, τω δε υποδοδασκάλω γρόσια χίλια τον χρόνον τω δε τρίτω γρόσια πεντακόσια τον χρόνον...». Πβ. Λέοντος Μελά, *Σελίδες της Ηπείρου*, Αθήνα 1963, σ. 182, αναφέρει ότι και τα εξής σε επιστολή των Επιτρόπων Καπλανείου Σχολής στην Κωνσταντινούπολη Σπυριδών Κωνσταντάς και Ευστάθιο Σουγδουρή προς τους Επιτρόπους της Καπλανείου Σχολής Ιωαννίνων Σταύρο Ιωάννου και Κωνσταντίνο Μαρίνογλου «...Και εν ταυτώ επληροφορήθημεν ότι ο του πρώτου διδασκάλου του κυρίου Ψαλίδα δηλ. μισθός εκρίθη εύλογον να διπλασιασθή, όθεν περι τούτου μετά του Παναγιωτάτου δεσπότου μας ενταύθα συσκευθέντες (καθώς και εκ των συναποστελλομένων αυτόσε πατριαρχικών επιστολών πληροφορείσθε) εύρομεν επάναγκες, εκτός των διορισθέντων κατ' έτος γροσ. Τεσσάρων χιλιάδων να του προστεθώσιν και γρόσια χίλια εισέτι κατ' έτος, λόγω της παραδόσεως των λατινικών...».

του 19^{ου} αιώνα».¹²⁹⁰ Ο Α. Ψαλίδας υπήρξε ο μοναδικός «Αρχιδιδάσκαλος»¹²⁹¹ υποβοηθούμενος από δύο υποδιδασκάλους και δίδαξε μέχρι το 1820, έτος κατά το οποίο τα σουλτανικά στρατεύματα πολιορκήσαν τον Αλή πασά και από τη μεγάλη πυρκαγιά που επακολούθησε αποτεφρώθηκε μεγάλο μέρος της πόλης των Ιωαννίνων, η Καπλάνειος Σχολή και η πλούσια βιβλιοθήκη της.

Η Καπλάνειος Σχολή σε μικρό χρονικό διάστημα καθιερώθηκε ως Σχολή στην οποία διδάσκονταν με αποτελεσματικό παιδαγωγικό τρόπο τόσο η κλασική γραμματεία, όσο και η νεώτερη επιστήμη και η φιλοσοφία. Άλλωστε γι' αυτό είχε φροντίσει και ο κτίτωρ, ο οποίος επροίκισε τη Σχολή με «όργανα μαθηματικά, και με τα χρειώδη, και αξιολογώτερα Βιβλία των επισημοτέρων συγγραφέων της Ελλάδος κατά την ζήτησιν και οδηγίαν του σχολάρχου...».¹²⁹²

Οι μαθητές παρακολουθούσαν τα μαθήματα σε τρεις τάξεις,¹²⁹³ εκ των οποίων την τρίτη, την ανωτέρα είχε αναλάβει ο Α. Ψαλίδας

¹²⁹⁰ Πβ. Β. Κύρκος, «Παιδευτική παράδοση και νεωτερικό πνεύμα στην Ήπειρο», σ. 45.

¹²⁹¹ Πβ. Α. Αγγέλου, *Των Φώτων*, σ. 21. Ο Α. Ψαλίδας αναλάμβανε πνευματικός ηγέτης σε μια κρίσιμη δεκαετία 1790-1800, όπου μέσα στην καρδιά του νεοελληνικού διαφωτισμού θα συναντηθούν τρία αντίθετα ρεύματα: Το πρώτο το εκπροσωπεί ο Αθανάσιος Ψαλίδας, το δεύτερο, που εκφράζει τη συντήρηση, εκπροσωπείται γενικότερα από τον Αθανάσιο Πάριο και το τρίτο, που εκφράζει την αντίγραση το εκπροσωπεί απόλυτα ο Ε. Βούλγαρης.

¹²⁹² Βλ. *Συστατικά Γράμματα*, σσ. 12-13: «... (εξ ων τα μεν εκ Παρισίων, και Βιέννης επροβλέφθησαν άμα και εστάλησαν εις το σχολείον, τα δε ήδη επισυλλέγονται κατ' εκλογήν, και διάταξιν του εν Παρησίοις Φιλέλληνοσ Ιατροφιλοσόφου κυρίου Κοραή) καθώς και με τα τύποισ εκδιδόμενα ήδη εν Βιέννη του Θουκυδίδου εξηγημένα συγγράμματα μετά των ιστορικών λεξικών: ως και με τα εν τη αυτόθι παγκοίνω σχολή επεξεργαζόμενα λεξικά της Ελληνίδος φωνής, ανά είκοσι σώματα εξ εκατέρου του είδουσ προς διανομήν των ενδεών μαθητών...».

¹²⁹³ Πβ. Ευριπίδης Σούρλας, «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας ως παιδαγωγός», *Ηπειρωτική Εστία*, 1 (1952), 471-484, σ. 475. Στην πρώτη τάξη διδασκόταν «στοιχεία Ελληνικής γλώσσης», «Αριθμητική», «Κατήχησις» και «Ασκήσεις Τεχνολογίας». Στη δεύτερη η «Ελληνική Ορθογραφία και Σύνταξις», η «Παγκόσμια Ιστορία», η «Σύγχρονος Γρωγραφία» και η «Ελληνική Αρχαιολογία». Στην Τρίτη τάξη καλλιεργούνταν οι «Διάλεκτοι της Ελληνικής γλώσσης», η Ποιητική, η Ρητορική, η «Επιστολογραφία», τα «Μαθηματικά», τα «Λατινικά», η «Φυσική» και η «Φιλοσοφία». Για τα διδασκόμενα μαθήματα στις τρεις τάξεις, βλ. Στ. Μπέττης, «Ζώης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή», σσ. 94 και 98· Σ. Δ. Κρίνος, «Αθανάσιος Ψαλίδας», σ. 149.

«διδάσκων οιονεί πανεπιστημιακά μαθήματα της υψηλότερης ελληνικής και λατινικής φιλολογίας και ιδίως Φυσικής Πειραματικής». Σύμφωνα με μαρτυρία του μαθητή του Ψαλίδα, Χριστόφορου Φιλητά¹²⁹⁴ (1812) την οποία παραδίδει ο Σ. Δ. Κρίνος¹²⁹⁵ ο Ψαλίδας δίδασκε «στοιχεία φιλοσοφίας κατά τους νεωτέρους της Ευρώπης, Locke, Wolf Kant», «στοιχεία μαθηματικά του διδασκάλου της Μαθηματικής εν Βιέννη Μετζβούργου», του οποίου την Αριθμητική είχε μεταφράσει ο Ψαλίδας το 1794 και δίδασκε,¹²⁹⁶ την «Φυσικήν Πειραματικήν του Χορβάτη, διδασκάλου εις το Γενικόν Σχολείον της Πέστης, εξηγών τα κεφάλαια διά πειραμάτων, Γεωγραφίαν μαθηματικήν και πολιτικήν ερανομένην από τους καλύτερους νεωτερικούς Γεωγράφους» και «την Λατινικήν γλώσσαν με όλην την ακρίβειαν». Επίσης την Πειραματική Φυσική του Βαρδαλάχου¹²⁹⁷ και την Άλγεβρα και τη Γεωμετρία του Θεοτόκη.¹²⁹⁸ Ο Ψαλίδας είχε αναγγείλει ότι έχει έτοιμη για έκδοση πεντάτομη εργασία που περιλαμβάνει γνώσεις θεωρητικές και πρακτικές για να χρησιμεύσουν

¹²⁹⁴ Ο Χριστόφορος Φιλητάς γεννήθηκε στο Γραμμένο Ιωαννίνων το 1787 και σπούδασε στην Καπλάνειο Σχολή. Το 1812/13 μετέβη στη Νεάπολη, όπου αναγορεύτηκε διδάκτωρ της ιατρικής (1817) και στη συνέχεια βρίσκεται στο Παρίσι. Δίδαξε στη Τεργέστη και με υποτροφία του λόρδου Γκίλφορντ διεύρυνε τις σπουδές του στην Οξφόρδη. Ήταν ένα από τους πρώτους καθηγητές της Ιονίου Ακαδημίας (1832) και το πλούσιο φιλολογικό και ιστοριοδιφικό του έργο παραμένει ανέκδοτο. Για το Χριστόφορο Φιλητά βλ. το έργο του Στέφανος Μπέττης, *Φιλητάς και Ασώπιος. Οι διδάσκαλοι του Γένους, Ιωάννινα, Εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1991.*

¹²⁹⁵ Πβ. Ε. Σούρλας, «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας ως παιδαγωγός», σ. 475, όπου καταγράφει αναλυτικά τα διδασκόμενα μαθήματα στις τρεις τάξεις της Καπλανείου Σχολής. Πβ. Σ. Δ. Κρίνος, «Αθανάσιος Ψαλίδας», σσ. 148 κ.ε. Η μαρτυρία του για τα μαθήματα που δίδασκε ο Ψαλίδας στην Καπλάνειο Σχολή προέρχονται από το «Δοκίμιον περί αρχής και προόδου των εν Ιωαννίνοις σχολείων και περί της αυτά επικρατησάσης μεθόδου της παραδόσεως κατά το έτος 1812 και Μαΐου 25», το οποίο δημοσιεύθηκε από τα κατάλοιπά του.

¹²⁹⁶ Πβ. Στ. Μπέττης, «Ζώης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή», σ. 101, σημ. 2. Η μετάφραση έχει τίτλο: *Αριθμητική εις χρήσιν των Ελληνικών Σχολείων μεταφρασθεῖσα εκ της Λατινίδος εις την απλήν ημών διάλεκτον*, εν Βιέννη 1794.

¹²⁹⁷ Πβ. Α. Παπαδόπουλος Βρεττός, *Νεοελληνική Φιλολογία, Μέρος Β'*, σ. 165.

¹²⁹⁸ Πβ. Στ. Μπέττης, «Ζώης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή», σ. 102 σημ. 1. Πρόκειται για το έργο με τίτλο *Στοιχεία Μαθηματικών* του Νικηφόρου Θεοτόκη που εκδόθηκαν σε τρεις τόμους στη Μόσχα το 1798 και 1799 με δαπάνη των αδελφών Ζωσιμάδων «όπως δωρεάν διανέμονται τοις εν τοις ελληνομουσειείοις φοιτώσιν...». Πβ. Λαδά-Χατζηδήμου, *Ελληνική Βιβλιογραφία Ετών 1796-9*, σσ. 163 και 242.

«εις παράδοσιν και ανάπτυξιν εις όλα τα Σχολεία της ταλαίνης Ελλάδος».¹²⁹⁹

Από επιστολή του Ψαλίδα, που προσυπογράφεται και από τους επιτρόπους Ιωαννίνων της Καπλανείου Σχολής Ιωαννίνων Σταύρο Ιωάννου και Χριστόδουλον Ευθυμίου, που στάλθηκε στον πατριάρχη με ημερομηνία 18 Νοεμβρίου 1815 και που αφορούσε την υποβολή αναφοράς σχετικά με την κατάσταση της Σχολής, σύμφωνα και με τη βούληση του ευεργέτη και το σιγίλιο ίδρυσής της,¹³⁰⁰ το πρόγραμμα των μαθημάτων

¹²⁹⁹ Βλ. Κων. Αθ. Διαμάντης, «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας και το Αρχείο του», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος*, 16 (1962), 550-583, σσ. 305-306. Στις 25 Οκτωβρίου 1799 εκδόθηκε στα Ιωάννινα σχετική αγγελία «προς πάντας τους απανταχού φιλομούσους των Ελλήνων», μας πληροφορεί για την έκδοση αυτού του έργου και το οποίο «εως τον ερχόμενον Ιούλιον θέλει τελειώσει», καθώς γράφει. Το προαναγγελθέν έργο χωρίζεται σε τρία μέρη: α) Την Λογική, στην οποία προτάσσονται και οι κατηγορίες του Ι. Καντ, β) τη Μεταφυσική, η οποία χωρίζεται σε τέσσερα μέρη (Οντολογία, Κοσμολογία, Ψυχολογία και Φυσική Θεολογία, κατά τον Λεϊβνίτιο, την Πρακτική Φιλοσοφία, γ) την Πρακτική Φιλοσοφία, δηλ. η Ηθική που περιλαμβάνει τα εξής μέρη, Φυσικό δικαίωμα, Ηθικόν, Πολιτικόν και Οικονομικόν. Τη Μαθηματική που χωρίζεται στην Αριθμητική, την Άλγεβρα και την Γεωμετρία και δ) την Πειραματική Φυσική, τα περισσότερα μέρη της οποίας πραγματεύονται από τον Λαβοσιέρ. Για το ίδιο θέμα, πβ. Στ. Μπέττης, «Ζώνης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή», σσ. 95-96· Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου «Η εκπαίδευση στα Γιάννενα και οι ιδεολογίες της: Οι «νεωτεριστικές» σχολές και οι σχολές των Μπαλάνων και του Ψαλίδα (1645-1820), *Δωδώνη*, 20/Α' (1991), 101-174, σ. 142. Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η Νεοελληνική Φιλοσοφία από τον 15^ο ως τον 19^ο αιώνα: Διάγραμμα Ιστοριογράφησης», σσ. 12, 15, όπου αναφέρεται ότι το έργο αυτό μένει ακόμη αδημοσίευτο.

¹³⁰⁰ Βλ. Κ. Διαμάντης, «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας και το Αρχείο του», σσ. 345-346, όπου περιγράφονται τα μαθήματα κάθε κύκλου... Ήτοι «Ελληνικήν Φιλολογίαν», «Ιεράν κατήχησιν», «Εγκύκλια μαθήματα» και Φιλοσοφίαν: Η λογική, η μεταφυσική, η ηθική, η του Βαρδαλάχου πειραματική φυσική η διά των πειραμάτων του αρχιδιδασκάλου ιδίων αποδεικνυόμενη, η αριθμητική, η άλγεβρα, και η του εν μακαρία τη λήξει Νικηφόρου του Θεοτόκη γεωμετρία». Πβ. Στ. Μπέττης, «Ζώνης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή», σσ. 99-102. Στην Καπλαναία Σχολή τα μαθήματα διδάσκονταν σε τέσσερις κύκλους. Οσον αφορά τον τέταρτο, κύκλο των φιλοσοφικών μαθημάτων διδάσκονταν «η Λογική, Μεταφυσική, Ηθική, Πειραματική Φυσική του Βαρδαλάχου, διδασκομένη με πειράματα από τον ίδιο τον Ψαλίδα, η Αριθμητική, η Άλγεβρα και η Γεωμετρία του Θεοτόκη». Σε μεταγενέστερη επιστολή του προς τον δεσπότη με ημερομηνία 1819 Ιουνίου α', φαίνεται πως οι τέσσεροι κύκλοι των μαθημάτων γίνονται πέντε με την πρόσθεση και του κύκλου της «θεολογίας». Οι δάσκαλοι της Σχολής ανέρχονται σε τέσσερις και οι μαθητές σε 132. Βλ. Κ. Διαμάντης, «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας και το Αρχείο του», σσ. 365-366. Κατά τον Στ. Μπέττη, «Ζώνης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή», σ. 111, σημ. 4, ο μεγαλύτερος αριθμός των δασκάλων και των μαθητών της Μπαλαναίας σχολής οφείλονταν στην μερική απροθυμία να προσέλθουν στην Καπλάνειο γιατί ήταν επηρεασμένοι από τις

είχε κατανεμηθεί σε τέσσερις κύκλους, οι οποίοι περιλάμβαναν αντίστοιχα, φιλολογικά, θρησκευτικά, εγκύκλια μαθήματα και φιλοσοφικά μαθήματα. Αν αντιπαραβάλουμε τα μαθήματα που δίδασκε στην Μπαλαναία Σχολή ο Κοσμάς Μπαλάνος, μπορούμε εύκολα να κατανοήσουμε τις καινοτομίες που εισήγαγε ο Ψαλίδας, σε μια περίοδο που το κλίμα στα Ιωάννινα ήταν αντιδραστικό.¹³⁰¹ Παρ' όλ αυτά το πρόγραμμα και το περιεχόμενο των μαθημάτων της Καπλαναίας Σχολής υπερείχαν από την Μπαλαναία και αυτός ήταν ένα λόγος που πολλοί μαθητές εγγράφονταν αρχικά στην Μπαλαναία και μεταπηδούσαν αργότερα στην Καπλαναία.¹³⁰²

Οι καινοτομίες που εισήγαγε ο Ψαλίδας ήταν η μέθοδος διδασκαλίας, η οποία είναι «ορθή», καθώς βεβαιώνει ο Δημήτριος Αθανασίου¹³⁰³, ένα είδος αλληλοδιδασκτικής¹³⁰⁴, η διδασκαλία της νεώτερης

κατηγορίες που εκτοξεύονταν από τον κλήρο κατά του Ψαλίδα περί αθεΐας και έτσι οι Γιαννιώτες προτιμούσαν να στέλνουν τα παιδιά τους στη Μπαλαναία Σχολή.

¹³⁰¹ Βλ. Β. Μυστακίδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των εν Ιωαννίνους Σχολείων», σ. 69. Σε επιστολή του ο Κοσμάς Μπαλάνος προς τον πατριάρχη Γρηγόριο Έγια την απόκτηση των κτημάτων της Ζίτσας για ενίσχυση των εσόδων της σχολής του, αναφέρει και τα εξής: «...σχολαρχώ υπέρ τα τεσσαράκοντα πέντε ήδη έτη εκπαιδεύων αόκνως και επιμελώς τους μαθητιώντας την τε ιεράν και θύραθεν φιλοσοφίαν και τινάς των επιστημών κατά το δοθέν μοι βραχύ τάλαντον τοις θέλουσι επιδαψιλευόμενος ίνα μη ως δούλος πονηρός κατακριθώ και σκληρός...». Δηλαδή δίδασκε από τις επιστήμες τα Μαθηματικά από το δικό του σύγγραμμα. Βλ. Κοσμάς Μπαλάνος, *Εκθεσις συνοπτική Αριθμητικής, Αλγεβρας και Χρονολογίας*, Βιέννη 1798.

¹³⁰² Πβ. Ε. Σούρας, «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας ως παιδαγωγός», σσ. 475-476, σημ. 1. Το βαθύτερο αίτιο της αντιζηλίας και του ανταγωνισμού εστιάζονταν στα πλεονεκτήματα της αρτιότερης οργάνωσης της Καπλαναίας σχολής, στις εφαρμογή σύγχρονων διδακτικών μεθόδων και στην αρτιότερη φιλοσοφική κατάρτιση των μαθητών, σε αντίθεση με την Μπαλαναία Σχολή όπου επικρατούσε ο άκρατος συντηρητισμός. Αυτό είχε ως συνέπεια την αύξηση των μαθητών του Ψαλίδα και την ελάττωσι των μαθητών του Μπαλάνου, γεγονός που οδήγησε στην χαλκευμένη κατηγορία περί αθεΐας και βολταιρισμού, αφού η αντίδραση είχε κατορθώσει να συμπαρασύρει στις κατηγορίες της και τον κλήρο, στο: Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, Τόμ. Β', σ. 291.

¹³⁰³ Βλ. Δ. Αθανασίου, «Προς τους Ιωαννίτας, φίλους μου συμπολίτας», σ. 87: «Η μέθοδος αυτού είναι ορθή, διό και πολλοί μαθηταί εξήλθον από το σχολείον με ακριβή γνώσιν της Ελληνικής, Λατινικής και άλλων διαλέκτων... με ιδέας Ιστορίας, γεωγραφίας και οποσούν φιλοσοφίας». Ο Δημήτριος Αθανασίου (1780-1829) γεννήθηκε στα Ιωάννινα και «εθύλασεν» υπό τον Ψαλίδα τα εγκύκλια γράμματα. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα παρακολούθησε μαθήματα φιλολογίας και φιλοσοφίας στη Βιέννη. Υπήρξε μέλος της

σκέψης, της λατινικής γλώσσας, της ιστορίας, των ξένων γλωσσών και η εκμάθηση της «θεωρίας» του εμπορίου με πλήρη σειρά εμπορικών μαθημάτων,¹³⁰⁵ που συνιστούσαν ένα πραγματικά μεγάλο βήμα στο εκπαιδευτικό και πνευματικό γίγνεσθαι της πόλης των Ιωαννίνων.

3) Η διδακτική δραστηριότητα του Αθανάσιου Ψαλίδα

α) Η διδασκαλία της Γνωσιολογίας

Η παιδευτική οπτική του Ψαλίδα εστιάζοντας στη διαπίστωση του ότι «αι επιστήμαι, όσον αι θεωρητικάί, τόσον και αι πρακτικάί, είναι η βάσις και το θεμέλιον παντός πολιτικού συστήματος, η ευτυχία των λαών και η υπεράσπισις της θείας και ιεράς ημών πίστεως, τούτο είναι ομολογούμενον υπό πάντων»¹³⁰⁶ και απεδείκνυε ότι η ανασυγκρότηση της

Φιλικής Εταιρείας και συμμετείχε στην εξέγερση της Νάουσα το 1818. Βλ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, σσ. 5-6.

¹³⁰⁴ Πβ. Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, Τόμ. Β', σ. 295: «εν βραχεί... διαστήματι χρόνου συνέρρευσαν εν τη νέα σχολή άπειροι μαθηταί». Ο Άγγλος περιηγητής, S. Huges (1814), γράφει ότι «Το σχολείο που διευθύνει ο σινιόρ Ψαλίδας εκπαιδεύονται περίπου 100 παιδιά... Στον τόπο αυτόεφαρμόζουν διδακτικό σύστημα κάπως παρόμοιο μ' αυτό που εισήγαγε ο δόκτωρ Μπελ που μαζί με τον Λαγκάστερ εισήγαγον περί τα τέλη του ΙΗ' και αρχές του ΙΘ' αιώνα την αλληλοδιδασκτική μεταρρυθμισμένη στην Αγγλία...». Στ. Μπέττης, «Ζώης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή», σ. 97, σημ. 2. Η «Αλληλοδιδασκτική μέθοδος εισήχθηκε επίσημα στην Ελλάδα το 1830 από τον Ι. Π. Κοκκώνη με εντολή του Ι. Καποδίστρια, μεταφράζοντας το σύγγραμμα του Γάλλου παιδαγωγού Charles Sarazin, *Εγχειρίδιον διά τα Αλληλοδιδασκτικά Σχολεία ή Οδηγός της Αλληλοδιδασκτικής Μεθόδου*, εν Αιγίνη 1830. Για τη χρήση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στην Ελλάδα, βλ. Αθανασίου Πολίτου, *Εγχειρίδιον αλληλοδιδασκτικής μεθόδου συνταχθέν υπό Αθανασίου Πολίτου, εκδοθέν δαπάναις της Κυβερνήσεως εις χρήσιν των κατά το Ιόνιον Κράτος παιδαγωγών*, Κέρκυρα, Εκ της Τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, 1820, και εκτενέστερα για τη χρήση της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου από τον Α. Ψαλίδα, στο: Ε. Σούρλας, «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας ως παιδαγωγός», σσ. 476-478.

¹³⁰⁵ Βλ. Κ. Διαμάντης, «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας και το Αρχεΐον του», σ. 346, όπου αναγράφονται οι κύκλοι των μαθημάτων και στον κύκλο των «εγκυκλίων μαθημάτων» μεταξύ των άλλων περιλαμβάνεται «και τέλος πάντων η αρχή και πρόοδος του εμπορίου, και άπαν το εμπορικόν σύστημα».

¹³⁰⁶ Ο.π., σ. 305, όπου η επιστολή με ημερομηνία 25 Οκτωβρίου 1799 προς «πάσι τοις απανταχού φιλομούσους των Ελλήνων».

ελληνικής κοινωνίας και η εθνική παλλιγγενεσία εξαρτιόταν από την πολύπλευρη παιδευτική ανάπτυξη των υποδούλων Ελλήνων.

Στο πλαίσιο αυτό ανακοίνωνε στους «φιλομούσους των Ελλήνων» τη σύνταξη «ενός φιλοσοφικού συστήματος εντελές, διά να χρησιμεύση εις παράδοσιν και ανάπτυξιν εις όλα τα σχολεία της ταλαίνης Ελλάδος».¹³⁰⁷

Η φιλοσοφική συγκρότηση του Αθανασίου Ψαλίδα αποδεικνύεται μέσα από τα έργα του¹³⁰⁸ που έγραψε πριν από την κάθοδό του στην Ελλάδα, το 1795¹³⁰⁹, για να αφιερωθεί στην πολύχρονη εκπαιδευτική δραστηριότητα και αυτά είναι: Η *Αληθής Ευδαιμονία*¹³¹⁰(1791) και τα *Καλοκινήματα* (1795).¹³¹¹ Επιπροσθέτως πρέπει να συνυπολογίσουμε στα

¹³⁰⁷ *Αυτόθι*.

¹³⁰⁸ Πβ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Το πρωτόλειο του Αθανασίου Ψαλίδα: Νηφάλιος και Φιλούπνος*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (Δωδώνη: Παράρτημα αρ. 61), 1995. Ο νεαρός Α. Ψαλίδας δύο χρόνια πριν της έκδοσης της Αληθούς Ευδαιμονίας, που τυπώθηκε στη Βιέννη το 1791, δοκιμάζει το 1789 τις συγγραφικές του ικανότητες συγγράφοντας το έργο *Νηφάλιος και Φιλούπνος*, σε διαλογική μορφή, που ήταν ένα συνηθισμένο είδος κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα διά τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας, Εκ της Γερμανικής και Γαλλικής διαλέκτου ερρανισθέν Παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού. Ούτινος αναλώμασιν εξεδόθη, προς ωφέλειαν των ομογενών. Εν Βιέννη. Εκ της Τυπογραφίας του Ευγενούς Τράττνερ: 1790*. Κ. Θ. Δημαράς, *Ο Ρωσσαγγλογάλλος*, Κριτική έκδ. με επιλεγόμενα, Αθήνα Εκδ. Πορεία, 1990. Κ. Θ. Δημαράς, *Αδαμαντίου Κοραή, Τρεις Διάλογοι*, Αθήνα, 1960.

¹³⁰⁹ Για να προσπελάσουμε με ακρίβεια το περιεχόμενο των φιλοσοφικών έργων του που τα έγραψε πριν την κάθοδό του στα Ιωάννινα, πρέπει να μελετήσουμε το κοινωνικοπολιτικό και πνευματικό περιβάλλον που επικρατούσε στη Βιέννη του αυτοκράτορα Ιωσήφ Β' και τη συμπεριφορά της ελληνικής παροικίας στη Βιέννη της εποχής εκείνης. Η δράση του Ψαλίδα στο περιβάλλον αυτό οδήγησε κάποιους να χαρακτηρίσουν τον Ψαλίδα «αντιδημοκράτη», βλ. για το θέμα αυτό Γεώργιος Λάιος, «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας αντιδημοκράτης (1793). Ανέκδοτα δοκουμένα από το αρχείο της Βιέννης», *Ηπειρωτική Εστία*, 6 (1957), 214-224, σσ. 219 κ.ε.

¹³¹⁰ Α. Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, Το έργο αυτό είναι δίγλωσσο με ελληνική και λατινική γραφή.

¹³¹¹ Πβ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Τεκμήρια από το ύστερο φιλοσοφικό έργο του Αθανασίου Ψαλίδα: α. *Γνώθι σαυτόν ή Λογική*, Κέρκυρα, 1824· β. *Λογική και Μεταφυσική*, Κέρκυρα, 1828», *Δωδώνη*, 32/Γ' (2003), 283-298, σσ. 283-284, σημ. 6, 7, 8. Τα κείμενα που δημοσιεύθηκαν στη Βιέννη αντιπροσωπεύουν ένα μικρό μέρος της συνολικής συγγραφικής του παραγωγής η οποία εμπλουτίστηκε με την επιστροφή του στα Ιωάννινα στις 14 Σεπτεμβρίου 1795. Η συγγραφική του παραγωγή επεκτάθηκε σε μεταφράσεις, πονήματα ιστορίας, φυσικής και γεωγραφίας, διδακτικά εγχειρίδια φιλολογικού κυρίως περιεχομένου, συνοπτικές πραγματείες φιλοσοφικο-θεολογικής και πολιτικο-κοινωνικής υφής.

φιλοσοφικά του έργα και την *Λογική*,¹³¹² την *Μεταφυσική*¹³¹³ και τη μεταγενέστερη *Φιλοσοφία*¹³¹⁴. Η συστηματική μελέτη των έργων του μπορεί να μας πείσει πως ο φιλοσοφικός του προβληματισμός δεν συμφωνεί με την μεταγενέστερη ακτινοβολία του που αποδείχθηκε με τις γλωσσικές και παιδαγωγικές του ιδέες.¹³¹⁵ Από την απάντηση του Ε. Βούλγαρη στον άλλοτε μαθητή του Α. Ψαλίδα που τον καταδίκασε επειδή «επιδεικτιάν εθέλει, ουκ αΐδρις έστιν ούδ' ανήκοος των αεροστατικών μετεωρισμάτων, ων καθ' ημάς οι Γάλλοι επινενοηκότες διεθρουλήθησαν»,¹³¹⁶ μπορούμε να προσδιορίσουμε την αφορμή για τη σύγχυση των δύο φάσεων της πνευματικής ζωής του Ψαλίδα.¹³¹⁷

Στην *Αληθή Ευδαιμονία*, ο Ψαλίδας επιχειρεί να καταδείξει εκείνες τις αρχές με τις οποίες πρέπει «αναγκαίως... να ενεργώμεν» για την «αποτέλεσιν του καλού»¹³¹⁸ Οι αρχές αυτές έρχονται σε αντίθεση με τις

¹³¹² «Λογική κατά νεωτέρων μεν συντεθείσα μεθόδω δε μαθηματική εξυφανθείσα χάριν των φιλομούσων Ελλήνων, Βιέννη 1793. (Χειρόγραφο Εθνικής Βιβλιοθήκης αρ. 1155).

¹³¹³ *Μεταφυσική μέρος τρίτον: Πνευματολογία*, Βιέννη 1794. (χειρόγραφο Εθνικής Βιβλιοθήκης αρ. 1157).

¹³¹⁴ Α. Ψαλίδας, *Φιλοσοφία*, Θήρα, 1837. (Χειρόγραφο Εθνικής Βιβλιοθήκης αρ. 1156). Βλ. Π. Νούτσος, «Ο νεαρός Ψαλίδας και η φιλοσοφία του γαλλικού Διαφωτισμού», σ. 187, σημ. 2.

¹³¹⁵ Για τον δυισμό των πνευματικών φάσεων και τον φιλοσοφικό προσανατολισμό του Ψαλίδα που αναπτύχθηκε από διάφορους ερευνητές του έργου του, βλ. Π. Νούτσος, «Ο νεαρός Ψαλίδας και η φιλοσοφία του γαλλικού Διαφωτισμού», σσ. 187-189.

¹³¹⁶ *Ο.π.*, σ. 68, σημ. 9, που αναφέρεται σε επιστολή του Ε. Βούλγαρη (Τεργέστη 1797) σ. 36.

¹³¹⁷ Για τις διχογνωμίες διαφόρων λογίων σχετικά με αν και κατά πόσον το περιεχόμενο του έργου *Αληθής Ευδαιμονία* είναι φιλοσοφική ή θεολογική, βλ. Βασίλειος Κύρκος, «Immanuel Kant και Αθανάσιος Ψαλίδας. Προσεγγίσεις και επιδράσεις», στο: *Αφιέρωμα στον Ευάγγελο Παπανούτσο*, Τόμ. Α', 249-280, σσ. 255-256. Η κριτική αποτίμηση του Β. Κύρκου είναι ότι δεν πρόκειται για ένα βαθυστόχαστο φιλοσοφικό έργο, αλλά ούτε και για φιλοσοφικό σύστημα, αλλά αφορά ένα φιλοσοφικό έργο με έντονες τις θεολογικές προθέσεις ενός νέου και προικισμένου εικοσάχρονου ανθρώπου, που δεν πρόφθασε να αφομοιώσει τα φιλοσοφήματα του καιρού του. Πβ. Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «Παρατηρήσεις στο δημοσιευμένο έργο του Αθανασίου Ψαλίδα (1767-1829). Ανέκδοτα στοιχεία», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, 3 (2003), 163-197, σ. 166: «Είναι ένα συνθετικό έργο, στο οποίο ο Ψαλίδας αποτύπωσε με συστηματικό τρόπο τις φιλοσοφικές του αντιλήψεις».

¹³¹⁸ Βλ. Α. Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, «Τω αναγινώσκοντι», χωρίς αρίθμηση: «Αύται αι αρχαί είναι η ύπαρξις του Θεού, η αθανασία της ψυχής, η μετά θάνατον αντίδοσις και, τέλος, η ελευθερία του ανθρώπου».

επιστημονικές απόψεις του γαλλικού Διαφωτισμού¹³¹⁹ γιατί ο Ψαλίδας επικαλείται συχνά τον «ορθόν λόγον» όχι όμως ως μοναδική και αυτόνομη πηγή της ανθρώπινης γνώσης, όπως εννοείται από τους Γάλλους «Εγκυκλοπαιδιστές», αλλά ταυτίζει τον «ορθό Λόγο» με την αποδοχή των τεσσάρων Αληθειών, που αποτελούν το «θεμέλιο και το στήριγμα του νοός μας».¹³²⁰ Η δύναμη που παρουσιάζει ο νους για την ανεύρεση της αλήθειας είναι περιορισμένη¹³²¹ και εξ αυτού του λόγου «πίπτει εις άτοπα»,¹³²² και για να συγκρατήσει τα πάθη, τα οποία «αδύνατον είναι να καταδαμαστούν τα πάθη, οπού ως Τύραννοι βασιλεύουσιν εις τούτο τον αισθητόν κόσμον αυτών των Αληθειών κλονουμένων»¹³²³ οφείλει να αποδέχεται τις τέσσερες Αλήθειες, οι οποίες κάνουν τους ανθρώπους αληθώς ευδαίμονες, σύμφωνα και με τον φυσικό νόμο «οπού είναι αυτή η θεία Βούλησις».¹³²⁴

Η αδυναμία του λόγου να βεβαιώσει τις τέσσερες αρχές, αντικαθίσταται από την εμπιστοσύνη στην αποκάλυψή τους στον πρώτο άνθρωπο, την οποία στη συνέχεια διέσπειραν διαδοχικά στους υπόλοιπους. Εδώ ανακύπτει το ζήτημα του ποιος εγγυάται την προτεραιότητα της «αποκεκαλυμμένης ιδέας» απέναντι στην υποκειμενική

¹³¹⁹ Βλ. Α. Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, σ. 28: «αδύνατον είναι να ζήση τινάς ευτυχώς τώντι εις τούτον τον πλανήτην, αν δεν ήθελε είναι βέβαιος περί των τεσσάρων ειρημένων Αληθειών, αδύνατον είναι να ζήση τινάς κατά τον ορθόν λόγον αυτών αμφιβαλλομένων...»

¹³²⁰ Ο.π., σ. 30: «Επειδή αύται αι τέσσαρες Αλήθειαι είναι θεμέλιον και στήριγμα του νοός μας. αύται είναι άρμα δι ο νικώνται οι εχθροί μας, δηλαδή τα πάθη, και τούτων νικηθέντων κατασταινόμεθα αληθείς ευδαίμονες εν ησυχία, και αταραξία της ψυχής, εν ης στέκεται η Αληθής Ευδαιμονία του ανθρώπου, ζώντας κατά τον ορθόν λόγον»

¹³²¹ Ο.π., «Τω Αναγινώσκοντι» χωρίς σελιδαρίθμηση: «...ως άνθρωπος περιορισμένον νουν έχων».

¹³²² Ο.π., σ. 28.

¹³²³ *Αυτόθι*.

¹³²⁴ Ο.π., σσ. 28-30: «Αυτά λοιπόν είναι εκείνα, οπού απαιτούνται να ηξεύρη τινάς βεβαίως διά να ησυχλαση ο νους του· αυτά είναι εκείνα οπού αναγκαίον είναι εις την Ευτυχίαν του ανθρώπου· η βεβαία γνώσις των τεσσάρων αληθειών κάμνει τους ανθρώπους αληθώς ευδαίμονας, με το να επιμελώνται παντοτε να πράττουν κατά τον φυσικόν Νόμον, οπού είναι αυτή η θεία Βούλησις».

πίστη, γεγονός που ο Ψαλίδας υπόσχεται να επεξεργαστεί στον δεύτερο τόμο.¹³²⁵

Για την προσπέλαση του έργου του ο Ψαλίδας επικαλείται την κριτική σκέψη που πρέπει να είναι ανεπηρέαστη από δόγματα και «προλήψεις», παλαιών ή σύγχρονων¹³²⁶ και να στηρίζεται σε τρεις αρχές που αφορούν επίκληση της δικής του ικανότητας, την διερεύνηση της άποψης του συγγραφέα και τη σύγκρισή της με την πραγματικότητα και τέλος να αναλογιστεί μήπως οι θέσεις του ταυτίζονται με τις θέσεις και τους προβληματισμούς του συγγραφέα.¹³²⁷

Για να αποκτήσουμε όμως «γνώσιν βεβαίαν» είναι απαραίτητο να έχουμε βεβαιότητα της ύπαρξής μας, η οποία είναι η πηγή κάθε γνώσης και για να καταστεί δυνατή η γνώση πρέπει να πιστοποιηθεί η ύπαρξη.¹³²⁸ Με άλλα λόγια ο Ψαλίδας ερευνά τη γένεση των ιδεών μέσα από τη διαδικασία της επεξεργασίας των δεδομένων των αισθήσεων. Η θέση αυτή του Ψαλίδα προδίδει άρνηση των *a priori* καντιανών γνώσεων, καθόσον κάθε γνωστική βεβαιότητα προκύπτει από την εμπειρία και για

¹³²⁵ Ο.π., σ. 108: «...η ιδέα του Θεού με όλον οπού είναι τόσο αναγκαία εις την Ευτυχίαν του ανθρώπου, χωρίς της οποίας τα λογικά κτίσματα δεν ημπορούν να συσταθούν, ως δέδηκται, με όλον τούτο είναι αδύνατος η εύρεσις αυτής διά του λόγου...Επειδή εκείνα μεν εποίησε μη δυνάμενα δεκτικά είναι τοιαύτης αποκαλυφθεισόμενης ιδέας, ήτις Αποκάλυψης ακούει. Αύτη δε η Αποκάλυψις έγινεν εξ αρχής των πρώτων ανθρώπων». Ο δεύτερος τόμος που υποσχέθηκε ο Ψαλίδας δεν έχει εκδοθεί... Για ευρετήριο ορολογιών που αναφέρονται στην Αληθή Ευδαιμονία. Βλ. Ευρετήριο «Αληθούς Ευδαιμονίας» του Αθανασίου Ψαλίδα, Επιμ. Νίκου Κ. Ψημμένου, Γιάννινα, Αρχείο Βιβλιογραφίας Νεοελληνικής Φιλοσοφίας. Ευρετήρια κειμένων νεοελληνικής φιλοσοφίας, αρ. Β', 1983, σσ. 15-32.

¹³²⁶ Ο.π., «Τω αναγινώσκοντι» σ. 7: «...όθεν δε θέλω να είναι ο Αναγνώστης Πλατωνικός, ούτε Αριστοτελικός, ούτε κατά Λεϊβνίτιον, ούτε κατά Ουόλφιον, ούτε κατά Καντ, ούτε κατ' άλλον τινά».

¹³²⁷ Αυτόθι: «Πρώτον μεν να μη κρίνη τις με τας προλήψεις των άλλων και αρχάς, αλλά με το φως του νοός του. δεύτερον δε να στοχάζεται, αν αύται αι ιδέαι συμφωνούν με αυτά τα πράγματα, και τρίτον αν είναι και από το μέρος του νοός του αι ιδέαι των λεγομένων».

¹³²⁸ Αυτόθι: «οπού η ύπαρξις είναι πηγή κάθε γνώσεως, μάλιστα δε της βεβαίου· επειδή ημείς και ότι εννοούμεν, και ότι προσλαμβάνομεν, και ότι ημπορούμεν να εννοήσωμεν και να προσλάβωμεν, εξ αυτής της πείρας γινώσκομεν, δηλαδή υπάρξεως, όθεν εις κανένα άλλο δεν δογματίζομεν, παρά μόνον εις τα υπάρχοντα».

το λόγο αυτό «εις κανένα άλλο δεν δογματίζομεν, παρά μόνον εις τα υπάρχοντα».¹³²⁹ Αντίθετη άποψη εκφράζει ο Ψαλίδας και με τον Βούλγαρη, ο οποίος θεωρεί ότι τρεις είναι οι πηγές της γνώσης¹³³⁰ ενώ ο Ψαλίδας θεωρεί ότι «μία είναι η πηγή των ημετέρων ιδεών».¹³³¹

Η άρνηση του Ψαλίδα να υιοθετήσει τις έμφυτες ιδέες, όπως προβάλλονται ως πνευματικές υποθήκες του Descartes,¹³³² στηρίζεται βασικά στη θέση του ότι ο νους είναι περιορισμένος¹³³³ και δεν μπορεί να προσεγγίσει τη γνήσια ιδέα του Θεού.¹³³⁴ Ο Ψαλίδας στηρίζει τον προβληματισμό του σε δύο «αξιώματα». Πρώτον η αφηρημένη ιδέα που προσλήφθηκε με τις αισθήσεις είναι περιορισμένη και όσα προσλαμβάνονται με τις αισθήσεις είναι περιορισμένα¹³³⁵ και ως εκ τούτου υφίσταται αντίφαση. Δεύτερον «η ιδέα του απεριορίστου Όντος» που δεν προσλάβαμε με τις αισθήσεις μας δεν είναι δυνατόν «μία ιδέα

¹³²⁹ Ο.π., «Τω αναγινώσκοντι» σ. 7. «Ημείς εδώ προς τούτοις κανένα επιχείρημα εκ των προτέρων δεν δεχόμεθα, αλλά όλα εκ των υστέρων, δηλαδή εκ των υπάρχόντων των πραγμάτων...».

¹³³⁰ Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σσ. 157-158.

¹³³¹ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, σ. 180: «Μία τοίνυν είναι η πηγή των ημετέρων ιδεών, ως είρηται, αγκαλά και ο καθ' ημάς Ευγένιος τρεις υποθέτει, την εκ των αισθήσεων, την εξ αυτού του νοός, και την εξ αποκαλύψεως».

¹³³² Για τις γνωσιολογικές υποθήκες του Descartes και των καρτεσιανών που υιοθετήθηκαν στη συνέχεια από το Βικέντιο Δαμωδό, τον Ευγένιο Βούλγαρη και τον Θεόδωρο Καβαλιώτη (1718-1789). Πβ. Νίκος Ψημμένος, «Η περί εμφύτων ιδεών επιχειρηματολογία του Θεόδωρου Καβαλιώτη», *Μελετήματα Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Τόμ. Δ', 65-88.

¹³³³ Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Λογική*, σ. 52 παράγ. 43: «Αποδεικνύεται δε προς τούτοις, όχι μόνον εκ της συνειδήσεως και πείρας, αλλά ακόμη και εκ του περιορισμένου νοός μας». Παραγρ. 46: «Όταν λοιπόν ο νους μας, ως αίτιον, ή συναίτιον ποιητικόν των ιδεών, είναι περιορισμένος παρ' άμφω», επίσης σ. 116, παράγρ. 86: «Η αιτία δε της μεταβολής ήτον ο περιορισμένος νους μας» και παράγρ. 87: «Η αφορμή δε οπού δεν έμεινεν η Αποκάλυψις εις όλους τους ανθρώπους, δηλαδή οπού έλειψε σχεδόν από όλους τους ανθρώπους, η γνήσια ιδέα του Θεού είναι αυτή η μεταβολή, οπού προήρχετο από τον περιορισμένον νουν του ανθρώπου».

¹³³⁴ Βλ. για την έννοια του θεού, Α. Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, σ. 254, παράγ. 144: «Επειδή όταν λέγομεν θεός, εννοούμε την Αιτίαν των φαινομένων, όταν δε την Αιτίαν ταύτην αποβάλλομεν, τότε Άθεοι καλούμεθα. Άθεος γαρ λέγεται ο αρνητής της Αιτίας των φαινομένων κατ' εντυμολογίαν της λέξεως και της εννοίας».

¹³³⁵ Ο.π., σ. 60, παράγ. 50: «άρα και αι αφηρημέναί ιδέαι περιορισταί, άρα ούτε του απείρου ιδέα είναι δυνατή απεριορίστος ούσα· επειδή είναι αφηρημένη, και αι αφηρημέναί, ως δέδηκται, περιορισταί, το οποίον είναι άτοπον και αντιφάσκει».

απεριόριστος να εγχαραχθή εις νουν περιορισμένον»,¹³³⁶ επειδή ιδέα περιοριστή και αντικείμενο απεριόριστο αποτελεί αντίφαση.

Η αμφιβολία για την ύπαρξη των εμφύτων ιδεών αποτυπώνεται και στη *Λογική* του αντιπαρατιθέμενος με τον Πλάτωνα και τον Καρτέσιο, επιχειρηματολογώντας για τον τρόπο με τον οποίο αυτές θα μπορούσαν να εγχαραχτούν στον εγκέφαλο του ανθρώπου και πως ο θεός μέσω της ψυχής «εμποιεί κτίζων αυτάς τας ιδέας και ακολούθως θαυματοποιών αείποτε».¹³³⁷ Τελικά ο Ψαλίδας καταλήγει στη διαπίστωση ότι «ουδεμίαν έμφυτον ιδέαν έχομεν... αλλά όλαι είναι επίκτητοι, ήτοι επείσαρκοι».¹³³⁸ Κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού τηρείται μια ρεαλιστική αμφίσημη στάση απέναντι στον εμπειρισμό και τον ορθολογισμό, η οποία ενισχύει τη στάση τους τόσο απέναντι στις «έμφυτες ιδέες» (*ideae innatae*) όσο και στο πρόβλημα των «καθόλου». «Αι θρυλούμεναι έμφυτοι ιδέαι» χαρακτηρίζονται ως «τόκος ενθήρμου φαντασίας των μεταφυσικών» και υιοθετείται η γνωσιολογική θέση «ουδέν εν τω νω, ο μη πρότερον εν τη αισθήσει».¹³³⁹

¹³³⁶ Ο.π., σ. 61-62 παράγ. 52: «αν όμως ήθελεν ειπείν τινάς, ότι ιδέαν απεριορίστου Όντος έχομεν ουχί διά των αισθήσεων προσληφθείσα, άλλ' έμφυτον δηλαδή ενεσταγμένην ήτοι εγκεχαραγμένην εις τον νουν μας χωρίς να την προσλάβη διά των αισθήσεων...η ιδέα εκείνη η εγκεχαραγμένη εις τον νουν μας, ως απεριορίστος εγκεχάρακται, ή ως περιοριστή; Και ειμίν ως απεριορίστος αντιφάσκει...επειδη ιδέα πριοριστή, και αντικείμενον απεριορίστον αντίκειται εις το δεύτερον αξίωμα».

¹³³⁷ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, σ. 174: «Αθανάσιος Ψαλίδας, *Λογική κατά νεωτέρους μεν συντεθείσα, μεθόδω δε μαθηματική εξυφανθείσα χάριν των φιλομούσων Ελλήνων* (χφ.), εν Βιέννη, 1793: «...Επειδή δεν ημπορούμεν να είπομεν, αν αι ιδέαι είναι έμφυτοι όλαι, ή τινές, κατά Πλάτωνά τε και Καρτέσιον, ή αν εγχαράττωνται εις τον εγκέφαλον διά της φυσικής εισροής, και τοις εγχαραχθείσι τουτοσί δημείοις η ψυχή συνειδυϊα εστί τυγχάνει, ή αν ο Θεός αμέσως της ψυχής εμοιεί κτίζων αυτάς τας ιδέας, και ακολούθως θαυματοποιών αείποτε».

¹³³⁸ Κ. Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, σ. 179: «Εντεύθεν τοίνυν δήλον γίνεται ότι ουδεμίαν έμφυτον ιδέαν έχομεν, ως ο Πλάτων πλάττεται, άλλ' όλαι είναι επίκτητοι, ήτοι επείσακτοι».

¹³³⁹ Βλ. Βενιαμίν Λέσβιος, *Στοιχεία Μεταφυσικής*, εν Βιέννη της Αουστρίας, 1820, σ. 273· Α. Ψαλίδα *Καλοκινήματα*, σ. 12· Αριστοτέλους, *Περί αισθήσεως και αισθητών*, 6 445 b 16-17. Πβ. Βασίλειος Ν. Τατάκης, *Λογική, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης*, 1966, σ. 63· Κώστας Θ. Πέτσιος, *Η ανθρωπολογική προβληματική κατά την*

Η πρόσληψη των παραστάσεων γίνεται με το νου που λειτουργεί ως «συναίτιο» και «απόντος γαρ του νοός καμμία πρόσληψις, και επομένως ούτε παράστασις γίνεται, ή και συναίτιον καλείσθαι»¹³⁴⁰ και επειδή και ο «λόγος περιοριστός ων»¹³⁴¹ δημιουργείται μια ολοκληρωτική εξάρτηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς από τις παραστάσεις¹³⁴² αποθεώνοντας την εμπειρία των αισθήσεων.¹³⁴³ Η εξάρτηση αυτή υποχωρεί όταν ο άνθρωπος κατανοήσει ότι η ψυχή είναι «θεμέλιον της Ελευθερίας» και «αρμονία, ή οργανισμός των αισθήσεων» και μέσω της «αποκαλυμμένης» γνώσης μαθαίνει ο άνθρωπος ότι είναι ελεύθερος έναντι των παραστάσεων. Επειδή η ψυχή είναι θεμέλιο της ελευθερίας και υπερβαίνει την «αίσθησιν», για τούτο έχει την ικανότητα να αποστασιοποιείται από τη συμπεριφορά που υπαγορεύουν τα αισθητηριακά δεδομένα, καθόσον «η ψυχή είναι ουσία απλή και του σώματος κεχωρισμένη».¹³⁴⁴ Ο Ψαλίδας διερωτάται «αν αι πράξεις του είναι ελεύθεραι ή αναγκαίαι, τουτέστιν αν εκ των εξωτερικών κινούντων διορίζεται εις το καλόν, ή κακόν αναγκαίως. αν ημπορή εις τα εναντίον εις τα κινούντα να πράξη. και με

περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Ιωάννινα, 1997 [= *Ινδικτος*, 7 (χειμώνας 1997), 51-58], σ. 8.

¹³⁴⁰ Βλ. Α. Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, σ. 54 παράγ. 44.

¹³⁴¹ Ο.π., σ. 58 παράγ. 48: «Επειδή ο λόγος στέκεται εν τω θεωρείν την συνέχειαν των ιδεών των διά των αισθήσεων προσληφθέντων, και ακολούθως περιοριστών, ως και ο λόγος περιοριστός ων».

¹³⁴² Ο.π., σ. 380 παράγ. 189: «Βλέπομεν λοιπόν, ότι όταν θέλη τις να γράψη, πρέπει να παραστήση τι, διά να θελήση, επειδή και η θέλησις είναι αποτέλεσμα της παραστάσεως»

¹³⁴³ Ο.π., σ. 62 παράγ. 53: «Όλαι αι ιδέαι οπού έχομεν πρέπει να προσληφθούν διά των αισθήσεων». Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, σ. 340: «ούτω και η ημετέρα ψυχή ουδεμίαν ιδέαν έχει, αλλά δεκτική είναι πάσης ιδέας διά των αισθήσεων λαμβανομένης... Εκ των ειρημμένων ουν δήλον γίνεται ότι μία είναι η πηγή των ημετέρων ιδεών, τα έξω ημών αντικείμενα. δηλαδή πάσαι αι ημέτεραι ιδέαι διά των αισθήσεων εκ των έξω ημών αντικειμένων προσλαμβάνονται», επίσης, Α. Ψαλίδας *Καλοκινήματα* σ. 12: «...και με φαίνεται, ότι αγνοεί το του φιλοσόφου, το ουδέν εν τω νω, ο μη πρότερον εν τη αισθήσει». Πβ. Αριστοτέλους, *Περί αισθήσεων αι αισθητών*, 6, 445 b 16-17.

¹³⁴⁴ Α. Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, σ. 386, παράγ. 193: «επειδή θεμέλιον της ελευθερίας είναι η ψυχή... η ψυχή είναι αρμονία, ή οργανισμός των αισθήσεων... ότι η ψυχή είναι ουσία απλή και του σώματος κεχωρισμένη».

έναν λόγον αν είναι ελεύθερος».¹³⁴⁵ Η διαπραγμάτευση του προβλήματος εξυφάνεται γύρω από το ζεύγμα ελευθερία και αναγκαιότητα.¹³⁴⁶ Για να είναι ο άνθρωπος ελεύθερος πρέπει να είναι «η Ψυχή... είναι αίτιον ποιητικόν των πράξεών της. καθώς είναι ο Πλάτων, ο Κικέρων και άλλοι πολλοί».¹³⁴⁷ Που σημαίνει αυτοπροσδιορισμό και αυτενέργεια. Η ψυχή είναι «κεχωρισμένη (από το σώμα) με νουν και θέλησιν»¹³⁴⁸ και ως «λογική ψυχή»¹³⁴⁹ έχει τη δυνατότητα να αποστασιοποιείται από τα εξωτερικά δεδομένα. Ο νους «και εν τω βούλεσθαι, και εν τω μη βούλεσθαι εκουσίως ενεργεί», και έπεται ότι μία «ελευθέρα... πράξις απαιτεί νουν εκούσιον». Όπου όμως δεν υπάρχει «νους και λόγος... εκεί ουδεμία ελευθερία υπάρχει».¹³⁵⁰ Σύμφωνα με τον προβληματισμό και τη διαπραγμάτευση του Α. Ψαλίδα, η ψυχή είναι σε θέση να υπερνικά τις εξωτερικές υπαγορεύσεις και να «αποστασιοποιείται από κάθε φαινομενικά ισχύον νομοτελειακό κέλευσμα, από κάθε ετεροκαθορισμό. Η ανθρώπινη πράξη προκύπτει ως αποτέλεσμα ελευθερίας και το γεγονός τούτο καθιστά την ευθύνη του ανθρώπου για τις επιλογές του αμετάθετη».¹³⁵¹

«Ένας καντιανός φιλόσοφος δεν θα μπορούσε να δεχθεί τελεσίδικα ότι ο άνθρωπος δεν είναι ελεύθερος».¹³⁵² Διαπραγματευόμενος το θέμα

¹³⁴⁵ Ο.π., σ. 18, παράγ. 18.

¹³⁴⁶ Πβ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Η ελευθερία ως υπέρβαση του ετεροκαθορισμού στη φιλοσοφική θεώρηση του Αθανασίου Ψαλίδα», στο: *Η έννοια της ελευθερίας στο νεοελληνικό στοχασμό*, Ημίτομος δεύτερος, 163-182, σ. 176.

¹³⁴⁷ Ο.π., σ. 388, παράγ. 196.

¹³⁴⁸ Ο.π., σ. 314, παράγ. 161.

¹³⁴⁹ Ο.π., σ. 400, παράγ. 206: «Αν λοιπόν ο άνθρωπος δεν ημπορεί να φθάση εις ιδέαν Οντος έξω τούτου του κόσμου, ως δέδηκται, αν δεν ημποεί να έλθη διά το λόγου εις την Αποκάλυψιν και ελευθερίαν της λογικής ψυχής, πως δεν ημπορεί να φθάση εις ιδέαν Αντιδόσεως μετά θάνατον...».

¹³⁵⁰ Πβ. Ψαλίδα, *Μεταφυσική* (χειρόγραφος), (Τρίτη ενότητα), σ. 44, παράγ. 14. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η ελευθερία ως υπέρβαση του ετεροκαθορισμού στη φιλοσοφική θεώρηση του Αθανασίου Ψαλίδα», σ. 177, σημ. 55.

¹³⁵¹ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η ελευθερία ως υπέρβαση του ετεροκαθορισμού στη φιλοσοφική θεώρηση του Αθανασίου Ψαλίδα», σ. 182.

¹³⁵² Βλ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Βενιαμίν ο Λέσβιος: Ελευθερία, η δύναμη της εκπλήρωσης του αυτεξουσίου», *Δευκαλίων*, 21 (1978), 96-130, σ. 100.

της ελευθερίας ο Ψαλίδας¹³⁵³ με σαφή την καντιανή επίδραση, θεωρεί ότι η ελευθερία είναι σύμφυτη με «την μετά θάνατον αντίδοσιν» και δεν μπορεί ν' αποδειχθεί με λογικές αποδείξεις, όπως και η ύπαρξη του θεού και η αθανασία της ψυχής. Η επιχειρηματολογία του ταυτίζεται με τον ορισμό της ελευθερίας που εννοείται ως «...εκείνη η δύναμις της λογικής υποστάσεως, δι' ης ημπορεί να ενεργήση άνευ ποιητικού εξωτερικού αιτίου»¹³⁵⁴ και αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος όταν δεν είναι ο ίδιος το «ποιητικόν αίτιον», δεν μπορεί να λέγεται ελεύθερος και επομένως «ούτε Ελευθερίαν ημπορεί να έχη, κατά τον ορισμό της Ελευθερίας».¹³⁵⁵

Το θέμα της ελευθερίας το αντιμετώπισαν συστηματικά ο Βικέντιος Δαμωδός, ο Αθανάσιος Ψαλίδας και ο Βενιαμίν Λέσβιος, ενώ ευκαιριακά το αντιμετώπισε ο Κ. Κούμας,¹³⁵⁶ ως νεώτερος των ανωτέρω. Από τον Βενιαμίν Λέσβιο πληροφορούμαστε ότι απόψεις για το ζήτημα της ελευθερίας εξέφρασαν και οι Ευγένιος Βούλγαρης και ο Αθανάσιος Πάριος (περ. 1721-1813), ο οποίος εξέφρασε αρνητικές απόψεις κηρύσσοντας ότι «τον άνθρωπον μη ελεύθερον είτε μη αυτεξούσιον».¹³⁵⁷ Οι αντιλήψεις περί ελευθερίας του Ψαλίδα γράφηκαν το 1791 σε ένα ανελεύθερο Βιεννέζικο περιβάλλον και σε μια Ελλάδα που

¹³⁵³ Βλ. Α. Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, σσ. 376-400, παράγ. 185-205.

¹³⁵⁴ Ο.π., σ. 378 παράγ. 187: «Διά της Ελευθερίας (αν ορθώς θεωρηθή) εννοούμεν εκείνην την δύναμιν της λογικής Υποστάσεως, δι' ης ημπορεί να ενεργήση άνευ ποιητικού εξωτερικού αιτίου, δηλαδή έτζι οπού αυτή να είναι ποιητικόν αίτιον της πράξεως ήτοι του αποτελέσματος».

¹³⁵⁵ Ο.π., σ. 380, παράγ. 189.

¹³⁵⁶ Το πρόβλημα της ελευθερίας ο Κ. Μ. Κούμας το εξετάζει στον Α' τόμο του τετράτομου έργου του *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, Κεφάλαιο ΞΕ' «Κρηπής φιλοσοφίας», σ. 170, στον Γ' τόμο, σ. 134, και ιδίως στον Δ' τόμο «Ηθική», σσ. 6, 169, με φανερή την επίδραση του καντιανού πνεύματος, αλλά δεν παύει να απηχεί και τις αντιλήψεις του John Locke, λέγοντας: «Επειδή δε ο άνθρωπος είναι ον λογικόν και ηθικόν, εκ τούτου πληροφορείται εν εαυτώ και ότι είναι ελεύθερος... νομοθέτης εαυτού» (Τόμ. Α', σ. 170)... «Η θέλησις είναι ελευθερία διά τούτο οι νόμοι λέγονται νόμοι της ελευθερίας» (Τόμ. Δ', σ. 6). Την ελευθερία την προσδιορίζει ως «δύναμιν να προσδιορίζη αυτός εαυτόν κατά τους κανόνας του λόγου» (Τόμ. Δ', σ. 199). Πβ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου «Βενιαμίν ο Λέσβιος: Ελευθερία, η δύναμη της εκπλήρωσης του αυτεξουσίου», σ. 98 σημ. 24.

¹³⁵⁷ Πβ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Βενιαμίν ο Λέσβιος: Ελευθερία, η δύναμη της εκπλήρωσης του αυτεξουσίου», σσ. 98 και 101.

προετοιμαζόταν για τη μεγάλη εξέγερση, δεκαπέντε χρόνια πριν τη γραφή της Ελληνικής Νομαρχίας (1806)¹³⁵⁸ και το χειρόγραφο της *Μεταφυσικής* (1806) του Βενιαμίν Λεσβίου, που εκδόθηκε όμως το 1820, δηλαδή τις παραμονές του αγώνα των Ελλήνων για την ελευθερία.

Την περίοδο αυτή που ο Αθανάσιος Πάριος κήρυττε ότι ο άνθρωπος για να σωθεί δεν χρειάζεται την κοσμική γνώση και είναι προτιμότερο να πάει στον παράδεισο αγράμματος, παρά στην κόλαση μορφωμένος¹³⁵⁹ και ότι «τον άνθρωπον μη ελεύθερον είτε μη αυτεξούσιον», άλλοι όπως ο «ιεροδιδάσκαλος» Προκόπιος Πελοποννήσιος και ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Άνθιμος κήρυτταν πως «η σκλαβιά και όλα τα δεινά που συνεπάγονταν ήταν έμπρακτη εκδήλωση της ιδιαίτερης αγάπης και εύνοιας του θεού προς αυτούς», πως «η υποδούλωσή τους στους Τούρκους ήταν θέλημα της θείας πρόνοιας» και ότι «η πολιτική ελευθερία είναι κάτι το ανυπόστατο».¹³⁶⁰ Δεν είχαν περάσει άλλωστε πολλά χρόνια από την εποχή που το Πατριαρχείο «απέλυσε» την «Πατρική Διδασκαλία» (1798), όπου σημειώνονται και τα εξής: «Ιδέτε λαμπρότητα τι οικονόμησεν ο άπειρος εν ελέει και πάνσοφος ημών Κύριος, διά να φυλάξη και αύθις αλώβητον την αγίαν και ορθόδοξον πίστιν ημών των ευσεβών, και να σώση τους πάντας. Ήγειρεν εκ του μηδενός την ισχυράν αυτήν βασιλείαν

¹³⁵⁸ Πβ. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 167: «Δεν προφέρουσι πλέον το όνομα της ελευθερίας με φόβον, μήπως και τους ακούσωσιν οι προεστοί ή οι αρχιερείς και τους κηρύξουσιν αθέους, ως πρότερον έκαμνον, αλλά το προφέρουσι με εκείνο το θάρρος, οπού οι δούλοι δεν ημπορούν να έχωσι».

¹³⁵⁹ Πβ. Β. Μακρίδης, «Η Ορθοδοξία ως μηχανισμός άμυνας και αντιστάθμισης έναντι των προόδων της Δύσης κατά την Τουρκοκρατία», σ. 21. κατά τη διαμάχη που είχε ο Αθ. Πάριος με τον Βενιαμίν Λέσβιο, έγραψε στους κατοίκους των Κυδωνιών τα ακόλουθα χαρακτηριστικά. «Και συμφέρει μάλλον να υπάγετε τυφλοί, ήτοι αμαθείς, εις την βασιλείαν του Θεού, καθώς είπεν ο Δεσπότης Χριστός, παρά να αποκτήσετε όλον το φως της έξω ταύτης σοφίας και έπειτα να κατακριθήτε εις την γέεναν του πυρός».

¹³⁶⁰ Πβ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Βενιαμίν ο Λέσβιος: Ελευθερία, η δύναμη της εκπλήρωσης του αυτεξουσίου», σσ. 101-102.

των Οθωμανών [...] διά να είναι εις μεν τους Δυτικούς ωσάν ένας χαλινός, εις δε τους Ανατολικούς ημάς πρόξενος σωτηρίας».¹³⁶¹

Ιδιαίτερης σημασίας είναι το γεγονός ότι ο Α. Ψαλίδας κήρυττε την ιδέα της ελευθερίας και κατηγορούσε τους ευρωπαίους για την «αγνωμοσύνη προς τη χώρα του»¹³⁶², σε μια περιοχή όπου οι επαναστατικές κινήσεις των Σουλιωτών και οι συνομωτικές ενέργειες του Χριστόφορου Περραιβού που μετέφερε τις γαλλικές ιδέες και παρακινούσε τους Έλληνες σε εξέγερση, είχαν θορυβήσει τον Αλή πασά και τον μητροπολίτη Ιωαννίνων Ιερόθεο, ο οποίος «συμβούλευε» τους Παργηνούς να μην προμηθεύουν με όπλα και πολεμοφόδια του Σουλιώτες και να κατανοήσουν ότι κινούνται «ή από ανοησία, ή από ισχυρογνωμίαν ή ξένας κακάς συμβουλάς...συνεννοημένοι με τους Φραντζέζους...».¹³⁶³

¹³⁶¹ Πβ. Β. Μακρίδης, «Η Ορθοδοξία ως μηχανισμός άμυνας και αντιστάθμισης έναντι των προόδων της Δύσης κατά την Τουρκοκρατία», σ. 24.

¹³⁶² Πβ. Γεώργιος Χρ. Σούλης, «Πως είδαν τον Αθανάσιο Ψαλίδα οι ξένοι περιηγηταί», *Ηπειρωτική Εστία*, 1 (1952), 501-506. Ο Ψαλίδας επιτέθηκε με δριμύτητα στον Άγγλο περιηγητή Henry Holland που επισκέφθηκε την Ήπειρο το 1812-1813 και καταγράφει τις εντυπώσεις από τη συζήτηση που είχε με τον Ψαλίδα: «Δεν είχα περάσει μαζί του ούτε καν πέντε λεπτά και άρχισε να παραπονείται για την αγνωμοσύνη των ευρωπαϊκών κρατών που δεν ξεπλήρωσαν στους σημερινούς Έλληνες τις ευεργεσίες που άντλησαν από τους προγόνους τους. Τι θα είμεθα εμείς τις τέχνες, την παιδεία, το παράδειγμα των ελληνικών αξιών;...Αυτό το θέμα της αγνωμοσύνης της πολιτισμένης Ευρώπης προς τη χώρα τους είναι αγαπητό μεταξύ όλων των Ελλήνων». Την ίδια στάση κρητης εκαι τις ίδιες κατηγορίες εκτόξευσε και στον περιηγητή Charles R. Cockerel (1788-1866) που επισκέφθηκε μαζί με τον Thomas Hughes τα Ιωάννινα το τέλος 1813 με αρχλες του 1814, ο οποιο ζσημζιώνει: «Πριν περάσει το βράδυ όλο τα αγγλικό έθνος δέχθηλε επίθεση και κατηγορήθηκε για φτηνή αγνωμοσύνη, ζητώντας μάλλον να βάλη καινούργιες αλυσίδες στους φτωχούς Έλληνες, παρά να σπάση αυτές που τους βαρύνουν, κι αυτό ως ανταμοιβή για όλα αυτά τα ανεκτίμητα πλεονεκτήματα που πήραμε από τα έργα των προγόνων τους».

¹³⁶³ Πβ. Χριστόφορος Περραιβός, *Ιστορία του Σουλίου και Πάργας, περιέχουσα την χρονολογίαν αυτών, τας προς τους Οθωμανούς μάχας, κυρίως δε τας προς τον Αλή Πασά Σατράπην της Ηπείρου*, Δηρημένη εις τόμους δύο, Τόμ. Α', Εν Αθήναις, Τύποις Φ. Καραμπίνη και Κ. Βαφά, 1857, σσ. 92-97. Σε επιστολή του ο μητροπολίτης Ιωαννίνων Ιερόθεος με ημερομηνία «Ιωάννινα 1801 Ιουλίου 5» κατηγορεί τους Παργηνούς γιατί δεν ακούνε «τας πατρικάς και σωτηριώδεις διά την πατρίδα των νουθεσίας του», αλλά «ακούετε και ακολουθάτε, (γράφει στην επιστολή), ως μανθάνω, τας συμβουλάς του Περραιβού, ο οποίος σας απατά, δεν ηξεύρετε, ότι αυτός με κάποιον Ρήγα Θεσσαλόν και άλλους μερικούς παρομοίους λογιωτάτους συνεννοημένοι με τους Φραντζέζους

Πριν απ' όλα αυτά είχε προηγηθεί από την εκκλησιαστική ιεραρχία η καταδίκη, της Γαλλικής Επανάστασης, και η ανάγνωση των «διεφθαρμένων φιλοσοφικών λεγομένων βιβλίων του αιώνα», τα οποία οδηγούν στη «φθοράν των ηθών» που επέφερε το νέο κήρυγμα που αποτελεί «απάτη και πλάνη του διαβόλου», «μαγγανία του σατανά» και «άλλην πονηρίαν και απάτην ξεχωριστήν, δηλαδή το θρυλούμενον σύστημα της ελευθερίας, το οποίον κατ' επιφάνειαν φαίνεται τάχα καλόν...υπάρχει όμως φαρμάκι ολέθριον διά να κατακρημνίση τους λαούς εις την απώλειαν και την ακαταστασίαν...ότι αυτό δεν είναι άλλο παρά μία σύγχυσις και ανατροπή των καλών διοικήσεων».¹³⁶⁴

Από γνωσιολογική πλευρά ο Ψαλίδας επισημαίνει ότι όσα είναι γνωστά προέρχονται εξ αποκαλύψεως και εισάγει ένα νέο τρόπο έρευνας¹³⁶⁵ που διακρίνεται από τις μέχρι τώρα αντίστοιχες προσπάθειες και αυτός είναι «μίαν καινήν εξαγωγήν και ανάλυσιν ιδεών, ήτις αυτούς ελάνθανεν, ουχ ήττον όμως και εις αυτούς δυνατή να την εξεύρουν».¹³⁶⁶ Αυτή η άλλη άποψη αποτελεί τον στοχασμό της ιστορίας και στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Ψαλίδας προτείνει μία μέθοδο που έχει το πλεονέκτημα, σε σχέση με τις άλλες, ότι αποσκοπεί στο να καταστήσει τον άνθρωπο» ήσυχον και ατάραχον εις τας πράξεις του»¹³⁶⁷ και να επιδιώκει, σύμφωνα με την προτροπή του Ψαλίδα, την ευδαιμονία που

εσκοπέουν να κάμνουν επανάστασι κατά του κραταιοτάτου Σουλτάνου; Αλλ' ο μεγαλοδύναμος Θεός τους επαίδευσε, κατά τας πράξεις των με τον θάνατον, οπού τους έπρεπε, μόνος δε ο Περραιβός εσώθη διά τας ιδικάς σας αμαρτίας», στη σελίδα 93.

¹³⁶⁴ Βλ. Μ. Γεδεών, «Εκκλησία και Επιστήμη κατά τον ΙΗ' αιώνα», σ. 284. Πρόκειται για το περιεχόμενο του φυλλαδίου «Πατρική Διδασκαλία» που κυκλοφόρησε το 1798 από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

¹³⁶⁵ Πβ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Η έννοια της Ευδαιμονίας στο έργο του Αθανασίου Ψαλίδα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 29 (1988/1989), 379-401, σ. 385.

¹³⁶⁶ Αθανάσιος Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, σ. 3: «Τω αναγινώσκοντι».

¹³⁶⁷ *Ο.π.*, σ. 406, παράγ. 209: «Ίδαμεν λοιπόν εν τω Προοιμίω, ότι η βέβαιος γνώσις τούτων των τεσσάρων αληθειών είναι αναγκαία εις την Ευδαιμονίαν των ανθρώπων. Ίξεύρωμεν δε προς τούτοις, ότι ο άνθρωπος φύει προς την ευδαιμονίαν σπεύδει, τουτέστιν το τέλος είναι η Ευδαιμονία».

είναι σύμφωνη με τη φύση του, συνάδει «τω λόγω» και δεν αντιλέγει «τη θεία βουλήσει», η οποία «είναι αυτός ο φυσικός νόμος».¹³⁶⁸

Στη γνωσιολογική θεωρία του Ψαλίδα είναι διάχυτη η βεβαιότητα ότι μπορεί να υποτάξει το λόγο στην Αποκάλυψη, με λογικό τρόπο. Τα μέχρι τώρα φιλοσοφικά επιχειρήματα¹³⁶⁹ θεωρούνται ανίσχυρα για να ερμηνεύσουν την ύπαρξη του θεού, την αθανασία της ψυχής, τη μεταθανάτιο αντίδοση και την ελευθερία και τούτο για τις ιδέες που προσλαμβάνει ο νους «ως συναίτιος» στο γνωστικό γεγονός, είναι «περιοριστές, εφόσον προέρχονται από «περιοριστά» αντικείμενα και έτσι «ουδέν αντικείμενον απεριορίστον εις τας ημετέρας αισθήσεις πίπτει... ούτε ιδέαν αυτού ημπορούμεν να έχωμεν».¹³⁷⁰ Η ανάπτυξη της λογικής επιχειρηματολογίας για τα όρια της γνωστικής λειτουργίας, εντάσσεται στα πλαίσια του γνωσιολογικού εμπειρισμού και υιοθετείται ως «αξίωμα».¹³⁷¹

Ο νους «ησυχάζει» με την αποδοχή των τεσσάρων «αληθειών» που μας προσφέρει η Αποκάλυψη, επειδή δεν υπάρχει καμία αμφιβολία παρά μόνο βεβαιότητα,¹³⁷² η δε «βέβαιος γνώσις» συμφωνεί με τον «φυσικόν

¹³⁶⁸ Ο.π., σ. 2, παράγ. 1: «ύστερον δε αφού ήθελον αναγνώσει μετά προσοχής το παρόν Βιβλιάριον, τότε βέβαια θέλουν λάβη ιδέαν της αληθούς Ευδαιμονίας, σύμφωνον τη ημετέρα φύσει, συνάδουσαν τω λόγω, και ουκ αντιλέγουσιν τη θεία βουλήσει, ήτις είναι αυτός ο φυσικός νόμος».

¹³⁶⁹ Πβ. Παναγιώτης Νούτσος, «Ο νεαρός Ψαλίδας για τη θεία Αποκάλυψη», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 25 (1983), 265-286, σσ. 275-276.

¹³⁷⁰ Αθανάσιος Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, σ. 56 παράγ. 47: «Από εδώ ακολουθεί, ότι όλα αι ιδέαι, οπού ο νους μας προσλαμβάνει, είναι περιοριστά, και επομένως περιοριστών αντικειμένων, απεριορίστου δε αντικειμένου ουδεμίαν ιδέαν έχει. Επειδή ουδέν αντικείμενον απεριορίστον εις τας ημετέρας αισθήσεις πίπτει, ως ανωτέρω είρηται. και επιδή δεν πίπτει, ούτε ιδέαν αυτού ημπορούμεν να έχομεν. Επειδή ηξεύρωμεν διά της εσωτερικής αισθήσεως, ότι ουδενός άλλου αντικειμένου ιδέαν έχομεν, ει μη εκείνου του διά των αισθήσεων προσληφθέντος, τα διά των αισθήσεων δε όλα είναι περιοριστά. όθεν του απεριορίστου ιδέαν δεν έχει...».

¹³⁷¹ Βλ. Π. Νούτσος, «Ο νεαρός Ψαλίδας για τη θεία Αποκάλυψη», σ. 276.

¹³⁷² Βλ. Α. Ψαλίδας *Αληθής Ευδαιμονία*, σ. 308, παράγ. 158: «Η θεία Αποκάλυψις ησυχάζει τον νουν, καταπραΰνει το πνεύμα, διευθύνει την βούλησιν του ανθρώπου. επειδή πουθενά δεν ευρίσκεται τι ίσως, το ενδέχεται. και το δυνατόν είναι, και το φαίνεται... αλλά πανταχού το βέβαια και το αήθως, εις πάσαν ύλην, πανταχού είναι γυμνή από

Νόμον, οπού είναι η θεία Βουλησις»¹³⁷³, δηλαδή η δύναμη που προσδιορίζει τα όρια του νου.¹³⁷⁴

Από οντολογική σκοπιά ο Ψαλίδας, ενώ τονίζει ότι «όλαι αι ιδέαι προσλαμβάνονται διά των αισθήσεων», υπονομεύει ταυτόχρονα την αξία τους, γιατί όπως ισχυρίζεται οι ιδέες προέρχονται από τον Θεό και η «Αποκάλυψις εξ αρχής έγινε τω πρώτω ανθρώπω»¹³⁷⁵ και ως εκ τούτου υφίσταται αδυναμία του λόγου να συλλάβει την «ιδέα του Απειρου»,¹³⁷⁶ καθόσον ο ορθός λόγος αρκείται στον έλεγχο των συνεπειών της αποδοχής των τεσσάρων αρχών. Η θέση αυτή του Ψαλίδα υπογραμίζει την οντολογική ανεπάρκεια του ανθρώπου.¹³⁷⁷ Με αυτή την άποψη ο Ψαλίδας απομακρύνεται ριζικά από τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού που είδε τη δύναμη του ανθρώπου στην παντοδυναμία των πράξεών του και στην απελευθέρωση από τις θρησκευτικές προλήψεις.¹³⁷⁸

αμφιβολίας, ωσάν οπού προήλθε από τοιούτον Ον, ούτινος ο νους είναι αλάνθαστος, και πλήρης απλουστάτων ιδεών, και ακολούθως βεβαιοτάτων».

¹³⁷³ Ο.π., σ. 20, παράγ. 19: «...η βέβαιος γνώσις των τεσσαάρων αληθειών κάμνει τους ανθρώπους αληθώς ευδαίμονας, με το να επιμελώνται πάντοτε να πράττουν κατά τον φυσικον Νόμον, οπού είναι αυτή η θεία Βούλησις».

¹³⁷⁴ Ο.π., σ. 10, παράγ. 10 «Αυτά λοιπόν είναι τα αποτελέσματα οπού ακολουθούν, άν τινας αν ήθελε βιάση τον νουν του να εύγη έξω από τα όρια του, από εκείνα λέγω τα όρια, οπού ο πάνσοφος Θεός του έβαλε, και όχι μόνον αυτά, αλλά ακόμη κλαι άλλα, ως η Πανθειϊα, και ο Σκεπτικισμός ο ανόητός τε και ανόνητος, τα οποία είναι τα πλέον ολεθριώτατα εις τον άνθρωπον».

¹³⁷⁵ Βλ. Α. Ψαλίδα, *Αληθής Ευδαιμονία*, σ. 110, παράγ. 81 και επόμενα.

¹³⁷⁶ Ο.π., σ. 112, παράγ. 82: «Εντεύθεν λοιπόν βεβαιοτάτα προκύπτει, ότι υπήρχεν εξ αρχής, και υπάρχει θεία Αποκάλυψις περί της υποθέσεως ταύτης, ότι υπάρχει εν Ον έξω τούτου του Κόσμου Απειρον» και σ. 136 παράγ. 99: «Από όλας λοιπόν αυτάς τας γνώμας Των πέντε Θεών τούτο παράγεται, ότι αν δεν προσδράμη η Αποκάλυψις, πάντοτε διά του λόγου δεν ημπορούμεν να φθάσωμεν εις μίαν αιτίαν τούτου του Παντός έξω... Όθεν ιδέαν Απειρου διά του λόγου δεν ημπορούμεν διά των φαινομένων να προσλάβωμεν, ούτε καν πιθανώς να συμπεράνωμεν, ως δέδεικται».

¹³⁷⁷ Βλ. Α. Ψαλίδα, *Αληθής Ευδαιμονία*, σ. 108 παράγ. 80: «Από όλα ουν τα όντα, οπού έως εδώ είπαμεν, ακολουθεί τούτο, ότι η ιδέα Του Θεού με όλον οπού είναι τόσο αναγκαίο εις τη Ευτυχίαν του ανθρώπου, χωρίς της οποίας τα λογικά κτίσματα δεν ηπορούν να συσταθούν, ως δέδεικται, με όλον τούτο είναι αδύνατος η εύρεσις αυτής διά του λόγου. Και τούτο γέγονεν ίσως οικονομικώς διά να καταλάνωμεν την αδυναμίαν μας, και να φαινόμεθα, ότι χρειαζόμεθα βοήθειαν εις τοιαύτην αναγκαίαν ιδέαν».

¹³⁷⁸ Πβ. Π. Νούτσος, «Ο νεαρός Ψαλίδας και η φιλοσοφία του γαλλικού Διαφωτισμού», σ. 199.

Όταν ο νεαρός Ψαλίδας διαπραγματεύεται γνωσιολογικά και οντολογικά προβλήματα πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη το πνευματικό περιβάλλον της ελληνικής παροικίας στη Βιέννη και τα επικρατούντα την εποχή εκείνη παραδοσιακά επιχειρήματα για την ύπαρξη του θεού. Επίσης να ανατρέξουμε στο περιεχόμενο των γνώσεων που απέκτησε με το διάβασμα και τι μπορούσε να κατανοήσει ένας εικοσιτετράχρονος νέος, στις σπουδές του στη Βιέννη της εποχής του 1787/88.¹³⁷⁹ Άλλωστε οι θρησκευτικοί και κοσμικοί κύκλοι της περιόδου αυτής, εξέφραζαν μια σκληρημένη και άγונה εμμονή σε παρωχημένους, πολλές φορές, τρόπους σκέψης και η απομάκρυνση από αυτούς τους τρόπους συνεπαγόταν την κατηγορία της αθεΐας, η οποία εκτοξεύονταν από την εκκλησιαστική ιεραρχία, με την παραμικρότερη ευκαιρία, κατά παντός λογίου που νομιζόταν, πραγματικός ή φανταστικός, αντίπαλός της.¹³⁸⁰

Με τον ορισμό της ευδαιμονίας, που προσφέρει «ησυχίαν εις τον νουν και ευρωστίαν εις το σώμα»¹³⁸¹, ο Ψαλίδας δεν υιοθετεί τον επικουρισμό¹³⁸² που επικρατούσε στις ηθικές αξίες του 17^{ου} αιώνα, ούτε

¹³⁷⁹ Πβ. Π. Νούτσος, «Ο νεαρός Ψαλίδας για τη θεία Αποκάλυψη», σ. 284.

¹³⁸⁰ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η έννοια της Ευδαιμονίας στο έργο του Αθανασίου Ψαλίδα», σ. 395.

¹³⁸¹ Ο.π., σ. 40, § 32: «...οπού φέρει ησυχίαν εις τον νουν, και ευρωστίαν εις το σώμα, εν οίς στέκεται η Αληθής Ευδαιμονία του ανθρώπου; Επειδή κανένα πράγμα εις τον Κόσμον δεν είναι τοσον ποθινόν, τόσον τίμιον, και τόσον ακριβές, ωσάν η γαλήνη του νοός, και η ευρωστία του σώματος». Πβ. την έννοια της ευδαιμονίας κατά τον Νεόφυτο Δούκα, Κ. Θ. Δημαράς (επιμ.), *Ο Κοραής και η εποχή του*, «Παράνεσις Β' προς τους εν Βιέννη Έλληνας εις σύστασιν σχολείου ελληνικού», σ. 249: «Ευδαιμονίαν δε μοι εννοείτε ενταύθα την εκάστου πράγματος κατ' αυτό τελειότητα. επειδή τελειότης μάλιστα της ψυχής, προς μεν το θείον, ένωσις δ' ευχής καθαράς· προς δε τον πλησίον, ευποιΐα διά της κοινωνίας. καθ' εαυτήν δε, αι καθαράι του λογιστικού και διακεκριμέναί ιδέαι. εξ ων συνειπεισάγεται και των εξωτερικών αγαθών η απόλαυσις».

¹³⁸² Πβ. Επίκουρος, *Επιστολή προς Μενοικέα*: «Όταν ουν λέγομεν ηδονή, τέλος υπάρχειν, ου τας των ασώτων τας ηδονάς και τας εν απολαύσει κειμένας λόγομεν, ως τινες αγνοούντες και ουχ ομολογούντες ή κακώς εκδεχόμενοι νομίζουσιν, αλλά το μήτε αλγείν κατά σώμα μήτε ταράττεσθαι κατά ψυχήν», στο: Επίκουρος, *Ηθική, Η θεραπεία της ψυχής*, Εισαγ.-μετάφρ.-σχόλ. Γιώργος Ζωγραφίδης, Αθήνα, Εκδ. Ζήτηρος, 2009, σ. 260. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η ευδαιμονία χαρακτηρίζεται «ως ευζωία και ευπραξία» (Ηθικά Νικομάχεια Α', 1098, β9-22), ως άριστη «ενεργοποίηση/ενέργεια της ψυχής» στην

ταυτίζει την «ησυχίαν εις τον νουν», με την «αταραξία» των Στωικών, την οποία αποδέχονται γενικά ο Descartes και ο Spinoza, αλλά αντίθετα εξηγεί πως η «θεία αποκάλυψη ησυχάζει το νουν, καταπραΰνει το πνεύμα, διευθύνει την βούλησιν του ανθρώπου» και τον κάνει να ζει «εν ησυχία και αταραξία του νοός εν η συνίσταται η Αληθής ευδαιμονία».¹³⁸³

Οι θέσεις που εκφράζει ο Ψαλίδας προβάλλονται με σκοπό να πλήξουν την «φιλοσοφίαν των νεωτέρων», καθώς από τον πρόλογο του έργου του προβάλλει απροκάλυπτα τις προθέσεις του.¹³⁸⁴ Στο δίλημμα αν πρέπει να διαλέξει την αυθεντία των «παλαιών» ή το νεωτερισμό των μοντέρνων, συμπαρατάσσεται με με τους πρώτους, χωρίς να τους ταυτίζει με τους αρχαίους κλασικούς, αλλά με τους φορείς της εξ «Αποκαλύψεως» χριστιανικής αλήθειας.¹³⁸⁵ Όταν δε βρίσκεται στη διλημματική θέση να επιλέξει την αυθεντία των «παλαιών» ή το νεωτερισμό των μοντέρνων, αποστρέφεται απροκάλυπτα τους μοντέρνους «διά δύο αίτια». Πρώτον επειδή η υπόληψη των νεωτέρων δεν είναι «τόσον μεγάλη και ενεργητική και δεύτερον επειδή κρύβουν τα ονόματά τους κάτω άλλους για να τους εξαπατούν».¹³⁸⁶

πληρότητά της (ΗΘ. Νικ. Α'1102, α5-6) και η «ευδαιμονία εστί ψυχής ενέργεια τις κατ' αρετήν τελείαν» (ΗΘ. Νικ. Α4,1095 18-20 και Α8, 1098 β20-22), πβ. επίσης Βενέδικτου Μπαρούχ Σπινόζα, *Ηθική*, «Περί ελευθερίας», σ. 287, θεώρημα 42: «Η μακαριότητα δεν είναι η αλοβή της αρετής, αλλά η ίδια η αρετή και η αγαλλίαση αυτή δεν κατορθώνεται με τον περιορισμό των αισθησιακών ορμών μας, αλλά αντίθετα η αγαλλίαση είναι εκείνη που μας κάνει ικανούς να συγκρατούμε τις αισθησιακές ορμές μας».

¹³⁸³ Βλ. Π. Νούτσος, «Ο νεαρός Ψαλίδας και η φιλοσοφία του γαλλικού Διαφωτισμού», σσ. 195-196.

¹³⁸⁴ Βλ. Α. Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, «Τω αναγινώσκοντι», τελευταία σελίδα: «Επειδή αφ ου εις τον πρώτον Τόμον θέλετε ιδή, ότι αύται αι Αλήθεια προήλθον δι ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΩΣ υπό του ΘΕΟΥ, τούτο θέλετε έχη διά παίγνιον όλους τους εχθρούς της Θρησκείας, καθώς είναι ο Ρουσσώ, ο Βολταίρος, ο Ελβέτιος, και άλλοι παρόμοιοι, δεν θέλετε τους τιμά ως νόας αλανθάστους, και ως μάλλον ημών εννοούνται, αλλ' ως εαυτοίς μη συνειδότας».

¹³⁸⁵ Βλ. Π. Νούτσος, «Ο νεαρός Ψαλίδας και η φιλοσοφία του γαλλικού Διαφωτισμού», σ. 200.

¹³⁸⁶ Βλ. Α. Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, σ. 252, παράγ. 142: «Είναι δε και πολλοί νεώτεροι Φιλόσοφοι τούτου του είδους της Πανθεΐας, αλλά τους παραιτούμεν διά δύο αίτια. Πρώτον μεν επειδή είναι νεώτεροι και η υπόληψίς των δεν είναι τόσον μεγάλη και ενεργητική, με το να επήραν τας παλαιάς γνώμας και τας υπερασπίζονται. Δεύτερον δε

Η συνολική διαπραγμάτευση του Ψαλίδα στηρίζεται στο δίπολο «Λόγος»-«Αποκάλυψη» αξιοποιώντας την εμπειριστική γνωσιοθεωρία, χωρίς βέβαια να απουσιάζουν οι περιπτωσιακές προσφυγές στη βολφιανή και στην καντιανή σκέψη.¹³⁸⁷ Στο έργο του Ψαλίδα με τίτλο *Γνώθι Σαυτόν ή Λογική*¹³⁸⁸ είναι εμφανείς οι απηχήσεις της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* του Immanuel Kant.¹³⁸⁹ Συγκεκριμένα απηχούνται στο πρώτο και δεύτερο μέρος της «Υπερβατικής Σταχυολογίας», δηλαδή στην «Υπερβατική Αισθητική» και την «Υπερβατική Λογική». Επτά χρόνια μετά την έκδοση της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* του Ι. Κάντ, που καταγράφεται ως μια από τις πρωιμότερες στον ευρωπαϊκό χώρο, συνθέτει ο Ψαλίδας τη *Λογική του* (1793)¹³⁹⁰ και για πρώτη φορά αναφέρεται εκτενώς στις καντιανές *Καθαρές μορφές της εποπτείας*, δηλαδή τον χώρο και τον χρόνο, καθώς και στις *καθαρές έννοιες της διάνοιας*, δηλαδή τις Κατηγορίες,¹³⁹¹ αλλά δεν αποδέχεται τη θεμελίωση των ιδεών, ότι δηλαδή συνιστούν έναν *a priori* εννοιολογικό οπλισμό της συνείδησης και ότι από αυτές εξαρτάται η

επειδή και κρύπτουν τα ονόματά των υποκάτω εις ονόματα άλλων γενών, διά να απατώσι με αυτό πολλούς, καθώς και ο Ιορδάνης εν τω κατά Λιβερτίων Βιβλίω λέγει...».

¹³⁸⁷ Ενδεικτικά για τη σχέση Αθανασίου Ψαλίδα και Immanuel Kant, βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Ιμμάνουελ Καντ και Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Καταγραφή μίας φιλοσοφικής γνωριμίας» στο: Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, Επιμ. Κωνσταντίνος Βουδούρης, Αθήνα, «Ελληνικά Γράμματα», 2000, 235-257, σσ. 241-243· Π. Νούτσος, «Ο νεαρός Ψαλίδας και η φιλοσοφία του γαλλικού Διαφωτισμού», σσ. 202-205· G. P. Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830)*, σ. 147· Β. Κύρκος, «Immanuel Kant και Αθανάσιος Ψαλίδας».

¹³⁸⁸ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Τεκμήρια από το ύστερο φιλοσοφικό έργο του Αθανασίου Ψαλίδα», σ. 285. Μέρος από το χειρόγραφο έργο του Ψαλίδα *Στοιχεία Μεταφυσικής*, δημοσίευσε ο Δημήτριος Σαλαμάγκας, «Αποσπάσματα από ανέκδοτα έργα του Αθανασίου Ψαλίδα», *Ηπειρωτική Εστία*, 1 (1952), 495-497, σσ. 496-497, ισχυριζόμενος ότι ήταν κατάλοιπο της βιβλιοθήκης του Τσιγαρά και περιήλθαν σ' αυτόν μέσω του πατέρα του Σαλαμάγκα.

¹³⁸⁹ Συγκεκριμένα βλ. Immanuel Kant, *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Εισαγ.-Μετάφρ.-Σχόλ. Αναστασίου Γιανναρά, Αθήνα, Εκδ. Παπαζήση, 1977, σσ. 105-109, «Η Υπερβατική Αισθητική», σσ. 110-149, «Υπερβατική Αισθητική», Τόμος Β', έκδοση 1979, σ. 45 κ.ε. «Περί των καθαρών εννοιών της νοήσεως ή κατηγοριών».

¹³⁹⁰ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η Νεοελληνική Φιλοσοφία από τον 15^ο ως τον 19^ο αιώνα: Διάγραμμα Ιστοριογράφησης», σ. 12.

¹³⁹¹ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Τεκμήρια από το ύστερο φιλοσοφικό έργο του Αθανασίου Ψαλίδα», σ. 285.

δυνατότητα της εμπειρίας ότι είναι δηλαδή μορφές της *a priori* γνώσης, ενώ αντίθετα θεωρεί ότι οι «κατηγορίες» σχηματίζονται (=ειδοποιούνται) μόνο από την εμπειρία (=υπό της πείρας).¹³⁹²

Ο Καντ επέβαλε τις *a priori* μορφές εποπτείας σε αυστηρή φιλοσοφική ανάλυση και κριτικό έλεγχο και τις εμπέδωσε με λογικά επιχειρήματα, ενώ ο Ψαλίδας, επιχειρώντας να κάνει το ίδιο, δηλαδή να αποδείξει λογικά την εγκυρότητα των βασικών αρχών της φιλοσοφίας του, δεν προβάλλει πειστικά επιχειρήματα, καθόσον η αναγωγή της καταγωγής των αρχών στη θεία Αποκάλυψη, εξασθενίζει αυτά τα επιχειρήματα.¹³⁹³ Ο Ψαλίδας υπόσχεται να διαπραγματευτεί τις καντιανές Κατηγορίες και το πρόβλημα των *a priori* μορφών γνώσεως, στους επόμενους τόμους, οι οποίοι όμως δεν έχουν εκδοθεί. Στη *Λογική* του ο Ψαλίδας αναφέρεται ρητά στη συμβολή του «φιλοσόφου του Κένιγκζμπεργκ¹³⁹⁴ και στην αναδιάταξη των όρων του φιλοσοφείν,¹³⁹⁵ τονίζοντας ότι «των καθ' ημάς φιλοσοφούντων εν τη Ευρώπη θεωρητικός ως άριστος είναι ο περίφημος και υπό των πάντων των της φιλοσοφικής δεσποτείας υποκειμένων φημιζόμενος ο Γερμανός λέγω Κάντιος...». ¹³⁹⁶ Το 1795 ο Ψαλίδας αναγγέλει την έκδοση της *Λογικής* του, κατά το σύστημα του «περιφήμου Φέδερ¹³⁹⁷ και του περιπύστου ανά πάσαν την Ευρώπην

¹³⁹² Πβ. Β. Κύρκος, «Immanuel Kant και Αθανάσιος Ψαλίδας», σ. 269.

¹³⁹³ Ο.π., σ. 275.

¹³⁹⁴ Πβ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Ελλήσιν*, σ. 123. Ο Αραβαντινός αναφέρει ότι ο Ψαλίδας «εις δε τα φιλοσοφικά διδάγματα, επόμενος τω συστήματι του διδασκάλου του Καντίου μετεχειρίζετο αυτοσχέδια και σύντομα κείμενα, άπερ προς τον σκοπόν συνέταξε περί λογικής, μεταφυσικής και φυσικής εφαρμοσμένης εις ποικίλα πειράματα».

¹³⁹⁵ Η Καντιανή φιλοσοφία άσκησε ισχυρή επίδραση στην τελευταία φάση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, επειδή στο πεδίο της γνωσιοθεωρίας ο Καντ συνδύαζε την εμπειρία και το πραγματικό του φυσικού κόσμου με τη λογική διεργασία.

¹³⁹⁶ Πβ. Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «Η έννοια και το περιεχόμενο της "Μεταφυσικής" στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Πηγές και φιλοσοφικά ρεύματα», στο: *Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Πρακτικά Δ' Συνεδρίου, Αθήνα, Εκδ. Αρχονταρίκι, 2016, 161-178, σσ. 176-177.

¹³⁹⁷ Ο Φέδερ ήταν φιλοσοφικά αντίπαλος του Καντ. Βλ. Β. Κύρκος, «Immanuel Kant και Αθανάσιος Ψαλίδας», σ. 269.

Γερμανού Καντίου».¹³⁹⁸ Ο Α. Ψαλίδας όμως δεν είναι «καντιανός»¹³⁹⁹, με την έννοια που αποδιδόταν στον όρο, αλλά ενσωμάτωσε με εκλεκτικό τρόπο ορισμένα, κομβικής σημασίας, στοιχεία από την καντιανή γνωσιοθεωρητική στη δική του γιατί διευκρινίζει πληρέτερα τον τρόπο του φιλοσοφικού γεγονότος.¹⁴⁰⁰

Η δημοσίευση της Αληθούς Ευδαιμονίας προκάλεσε αντιδράσεις και ο Ψαλίδας έγινε στόχος ανάλογων μύδρων. Πρώτος αντέδρασε ο Ε. Βούλγαρης, ο οποίος για να δικαιολογήσει την αποκάλυψη ως πηγή των εννοιών, υποστήριξε ότι, «αφού η φύση είναι δημιουργός εννοιών, πολύ περισσότερο πρέπει να είναι δημιουργός εννοιών ο θεός που έπλασε τη φύση». Η αντίδραση κορυφώνεται όταν επιχειρώντας να αντικρούσει τη γνώμη του Ψαλίδα ότι «αι ιδέαι της Αποκαλύψεως υπέρ λόγον εισίν», συμπεραίνει άρα εισί και τοιαύται ιδέαι. Ο προοδευτικός Βούλγαρης με τη σφοδρή αντίδρασή του αποδεικνύει ότι κρατάει τη φιλοσοφική γραμμή που διατύπωσε στη *Λογική του*, αλλά με τις επιθέσεις εναντίον του Ψαλίδα αποδεικνύεται ότι ήδη έχει περάσει στην απέναντι όχθη, στην αντίδραση.¹⁴⁰¹

β) Η διδασκαλία της Κοσμολογίας

¹³⁹⁸ Α. Ψαλίδας, *Καλοκινήματα*, σ. 15.

¹³⁹⁹ Υπάρχει διχογνωμία σχετικά με το αν ο Ψαλίδας υπήρξε μαθητής του Καντ. Ο Jakovaky Rizo Nerulos, *Histoire moderne de la Grèce depuis la chat de l' empire d' Orient*, Geneve, 1872, σ. 62, τον θεωρεί μαθητή του Καντ, στο Κ. Θ. Πέτσιος «Ιμμάνουελ Καντ και Νεοελληνικός Διαφωτισμός», σ. 252, σημ. 48. Ο Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σσ. 572-573, αμφισβητεί τη θέση αυτή του Νερούλου: «...έφερε με παραδειγματίστον αυθάδειαν μάρτυρα τον περικλεά Κάντιον εις θεωρίαν... Τούτο ηπάτησεν ένα των ημετέρων να ονομάση με συναρπαγήν τον Ψαλίδα μαθητήν του περικλεούς φιλοσόφου του Ρηγιομοντίου». Για το ζήτημα αυτό, βλ. Λ. Βρανούσης, «Αθανάσιος Ψαλίδας. Ο διδάσκαλος του Γένους», σ. 345, σημ. 13.

¹⁴⁰⁰ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος «Ιμμάνουελ Καντ και Νεοελληνικός Διαφωτισμός», σ. 242.

¹⁴⁰¹ Πβ. Α. Αγγέλου, *Των Φώτων*, σσ. 20-21.

Τέσσερα χρόνια μετά τη δημοσίευση της Αληθούς Ευδαιμονίας, ο Α. Ψαλίδας δημοσίευσε ανώνυμα τα «Καλοκινήματα»,¹⁴⁰² που αποτελούν ένα μαχητικό φυλλάδιο, στο οποίο είναι έκδηλος ο αλλαζονικός χαρακτήρας του. Στο φυλλάδιο αυτό επιτίθεται με τολμηρούς και ειρωνικούς χαρακτηρισμούς στον Ε. Βούλγαρη, διατυπώνει εκτιμήσεις για την κατάσταση της παιδείας στην υπόδουλη Ελλάδα και εκφράζει χωρίς περιστροφές τις πραγματικές του απόψεις σχετικά με ζητήματα που εξετάζονται και στην Αληθή Ευδαιμονία.¹⁴⁰³

Τα Καλοκινήματα, αποσύρθηκαν ταχύτατα από την κυκλοφορία, μετά την υπαναχώρηση του εκδότη¹⁴⁰⁴ στις πιέσεις των εκκλησιαστικών κύκλων¹⁴⁰⁵ και επανεκδόθηκαν ανώνυμα, μετά την απάλειψη των επικρίσεων που περιείχε εναντίον του Ε. Βούλγαρη και ειδικότερα κατά της Λογικής του που η ακτινοβολία της είχε εμπεδωθεί στον πνευματικό χώρο του ελληνισμού. Το φυλλάδιο αυτό συγκροτείται, σε μεγάλο βαθμό, από τα λογοκριθέντα κείμενα, που προοιωνίζουν τις νέες φιλοσοφικές σκέψεις του Ψαλίδα, οι οποίες εκδιπλώνονται με την κριτική που ασκεί στον Ε. Βούλγαρη, αναφορικά με την «τριπλή πηγή» των ιδεών.¹⁴⁰⁶ Στην

¹⁴⁰² Αθανασίου Ψαλίδα, *Καλοκινήματα ήτοι Εγχειρίδιον κατά Φθόνου και κατά της Λογικής του Ευγενίου*, συνταχθέν υπό του Δ....Και ιδίοις αναλώμασι διά των τύπων εκδοθέν χάριν των φιλαληθεστάτων Ελλήνων, εκδ. Παιδικό Χωριό Πεσταλότσι, Τράγκεν. Ελβετία 1951. Η έκδοση αυτή είναι ανατύπωση του φυλλαδίου από τον Άλκη Αγγέλου και κυκλοφόρησε σε 50 αντίτυπα. Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Παρατηρήσεις στο δημοσιευμένο έργο του Αθανασίου Ψαλίδα (1767-1829)», σ. 173, σημ. 22.

¹⁴⁰³ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η έννοια της Ευδαιμονίας στο έργο του Αθανασίου Ψαλίδα», σ. 395.

¹⁴⁰⁴ Βλ. Α. Ψαλίδα, *Καλοκινήματα*, σ. 6-7: «Αφ' ου δε ετυπώθη με τόσους κόπους του διορθωτού, και με τόσα έξοδα του εκδότη, έλαβεν ένα σώμα κατά την θέλησιν του εμπόρου». Βλ. επίσης την καταγγελία της λογοκρισίας του Ψαλίδα, στο ίδιο σ. 12: «όθεν το πρώι επήγαν εις τον εκδότην της ρηθείσης Λογικής...να μετατυπώ άλλα. Όθεν το ένα υποκελιμενον των ειρημένων εσύνθεσε μίαν επιστολήν, και ένα προοίμιον, και εσβυσε και το όνομα του διορθωτού».

¹⁴⁰⁵ Πβ. Π. Νούτσος, «Ο νεαρός Ψαλίδα και η φιλοσοφία του γαλλικού Διαφωτισμού», σ. 206.

¹⁴⁰⁶ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Παρατηρήσεις στο δημοσιευμένο έργο του Αθανασίου Ψαλίδα (1767-1829)», σ. 174, σημ. 27: Η φιλοσοφική κριτική του Α. Ψαλίδα στην τριπλή «πηγή των ιδεών» του Βούλγαρη είναι διατυπωμένη και θεωρητικά τεκμηριωμένη στην χειρόγραφη *Λογική του* που εκδόθηκε δύο χρόνια νωρίτερα, το 1793.

κριτική του ο Ψαλίδας, ο ρηξικέλυθος μαθητής, προτάσσει την άποψη ότι ο Βούλγαρης δεν διερευνά το πρόβλημα της πηγής των ιδεών¹⁴⁰⁷ με φιλοσοφικό τρόπο, αλλά με «φιλοσοφικοθεολογικό»¹⁴⁰⁸ και κρίνει τις τρεις πηγές των ιδεών του Βούλγαρη.

Η «Αποκάλυψις» ως πηγή των ιδεών δεν έχει καμία θέση στο χώρο της φιλοσοφίας, γιατί αυτή φανερώνει σε καθένα χωριστά τις μερικές αλήθειες, οι οποίες δεν μπορούν να φανερωθούν με το λόγο¹⁴⁰⁹ και δεν είναι κοινές σε όλους τους ανθρώπους. Επίσης από την άλλη πλευρά η Λογική δεν ασχολείται στην παραγωγή νόμων, αλλά στη φυσική ανάπτυξη των κανόνων του «νοείν», αυτούς που ο άνθρωπος έχει από τη φύση του.¹⁴¹⁰ Κατά τον Βούλγαρη, οι ιδέες είναι κοινές σε όλους τους ανθρώπους και χωρίς την Αποκάλυψη δεν μπορούν να κατανοηθούν «ως από τα λόγια του Ευγενίου τα ανωτέρω τεθέντα φαίνεται». Οι φιλοσοφικές έννοιες λοιπόν, κατά τον Ψαλίδα, στηρίζονται στους νόμους του νοείν, στην εμπειρία και τη γνώση, οι νόμοι του νοείν είναι «κοινοί εις όλον το ανθρώπινον είδος».¹⁴¹¹ Η «Αποκάλυψις», τέλος, όπως και η ψυχή δεν μπορούν να υπερληφθούν στις πηγές των ιδεών μας, γιατί η πηγή «είαν μια αιτία παρακτική αμέσως των ομοιώσεων των αντικειμένων».¹⁴¹² Ο Ψαλίδας ποτέ δεν παραδέχθηκε την αποκάλυψη ως πηγή των ιδεών-παραστάσεων και τούτο αποδεικνύεται από τη κριτική που ασκεί στη Λογική του Κορδαλέως και του Σουγδουρή, οι οποίες «όχι μόνον δεν

¹⁴⁰⁷ Βλ. Α. Ψαλίδας, *Καλοκινήματα*, σ. 15 κ.ε. ο Ψαλίδας αντιπαραθέτει την κριτική του στις τρεις πηγές των ιδεών του Βούλγαρη.

¹⁴⁰⁸ *Ο.π.*, σ. 11: «Η τριπλή δε αυτού πηγή των ιδεών τον αποδείχνει όχι φιλοσοφούντα, αλλά φιλοσοφικοθεολογούντα, το οποίον είναι άτοπον και πόρρω της φιλοσοφίας. και με φαίνεται, ότι αγνοεί το του φιλοσόφου, το ουδέν εν τω νω, ο μη πρότερον εν τη αισθήσει».

¹⁴⁰⁹ *Ο.π.*, *Καλοκινήματα*, σ. 15: «Πρώτον μεν η Αποκάλυψις είναι φανέρωσις εις ένα τινά μερικών αληθειών διά του λόγου ευρεθείναι και παρασταθήναι μη δυναμένων».

¹⁴¹⁰ *Αυτόθι*: «...η Λογική δεν καταγίνεται εις το να δώση νόμους, ή τρόπους άλλους του σχηματίζειν ιδέας, παρά ενασχολείται να αναπτύσση τους Φυσικούς κανόνας του νοείν δηλ. η ο άνθρωπος φύσει νοεί...».

¹⁴¹¹ *Ο.π.*, σ. 16.

¹⁴¹² *Αυτόθι*.

αναπτύσσουν τους κανόνες του νοείν, αλλά και αυτόν τον δυστυχή, και περιορισμένον νουν τε και Λόγον συγχέουν, ως παντί ειδήμονι δήλον».¹⁴¹³ Αναλύοντας έξι λόγους κατά τους οποίους ο Βούλγαρης δεν φιλοσοφεί ορθά, καταλήγει στη κριτική διαπίστωση ότι «η Αποκάλυψις εις την Λογικήν παντελώς τόπον δεν έχει, αλλ' εις την δογματικήν Θεολογίαν».¹⁴¹⁴

Η δεύτερη πηγή των ιδεών, κατά Βούλγαρη, είναι «η ψυχή καθ' εαυτή», ο δε Ψαλίδας με ένα είδος ειρωνείας αναρωτιέται «ποία είναι εκείνη η καινή ιδέα, οπού η ψυχή αφ' εαυτής της εν εαυτή παράγει, οπού να μην ήθελε προσληφθή εκ των αισθήσεων¹⁴¹⁵, ή εις διά των αισθήσεων να αναλυθή;» και ως εκ τούτου όσα περιέχει η Λογική του Ευγενίου «είναι άτοπα».¹⁴¹⁶ Ένα άλλο μειονέκτημα που καταλογίζει ο Ψαλίδας στη Λογική του Βούλγαρη, είναι η γλωσσική λογιότητα την καθιστούν ακατάλληλη για ακαδημαϊκή διδασκαλία και δεν συμβάλλεις τη φιλοσοφική πρόοδο, ενώ η χρήση του δυσνόητου γλωσσικού ύφους «κατασταίνει τον σοφώτατον άνδρα καταγέλαστον».¹⁴¹⁷

Ενώ το σύστημα της Λογικής του Βούλγαρη και η μέθοδος αυτής είναι σύμφωνα με τις αντιλήψεις των νεωτέρων, οι ιδέες προκαλούν σύγχυση και γρίφο και αρμόζουν περισσότερο σε ρήτορες παρά σε φιλοσόφους, με αποτέλεσμα να γίνονται ανωφελή, όχι μόνο στους μαθητές, αλλά και στους δασκάλους.¹⁴¹⁸ Όσον αφορά τις «Προδιατριβές», ο

¹⁴¹³ Ο.π., σ. 10.

¹⁴¹⁴ Ο.π., σσ. 16-17.

¹⁴¹⁵ *Αυτόθι*: «ας ερωτήσωμεν ουν τον σοφώτατόν μας Ευγένιον να μας ειπή ποία είναι εκείνη η καινή ιδέα, οπού η ψυχή αφ' εαυτής της εν εαυτή παράγει, οπού να μην ήθελε προσληφθή εκ των αισθήσεων, ή εις τας διά των αισθήσεων να αναλυθή;».

¹⁴¹⁶ Ο.π., σ. 18: «Τα όσα ουν άτοπα περιέχει η Λογική του Ευγενίου δύσκολον είναι να τα απαριθμήση τις».

¹⁴¹⁷ *Αυτόθι*.

¹⁴¹⁸ Ο.π., σ. 10. Πβ. την κριτική του Ιωσήπου Μοισιόδακος, *Απολογία*, σ. 25: «...κατετρίψαμεν μόχθους ανεκδιήγητους, αντιγράφοντες, μελετώντες, και μη ανανήφοντες ούτε πέντε ώρας σχεδόν του όλου ημερονυκτίου, τίνα καρπόν εδρέψαμεν το τελευταίον των ατρύτων μόχθων ημών; Μίαν έννοϊαν ατελή της Λογικής...».

Ψαλίδας καταλογίζει έλλειψη συστηματικής επεξεργασίας και κατάταξης, καθόσον αυτές «είναι μάλλον μεταφυσικά, ή λογικά, και δεν έπρεπε να προταχθούν της Λογικής, αλλ' εν τη Ψυχολογία της Μεταφυσικής να διασαφηνιστούν» και αυτό έρχεται σε αντίθεση με όσα «και αυτός ο ίδιος ο Ευγένιος λέγει».¹⁴¹⁹

Αποτιμώντας το περιεχόμενο του έργου *Καλοκινήματα*, σε σχέση με την *Αληθή Ευδαιμονία*, διαφαίνεται μια στροφή του Ψαλίδα και ένα νέο ξεκίνημα που χαράσσει νέους δρόμους και σηματοδοτεί την έμμεση αποδοκιμασία της *Αληθούς Ευδαιμονίας*,¹⁴²⁰ καθόσον στη φιλοσοφική διαπραγμάτευση που κάνει σ' αυτή οδηγεί στην αποθέωση της Αποκάλυψης με την ανάδειξή της σε μοναδική πηγή γνώσης των «τεσσάρων αρχών».¹⁴²¹ Στη στροφή αυτή, που συνοδεύεται με την καταδίκη του Βούλγαρη, διαφαίνεται και η «καταδίκη» των δικών του φιλοσοφικών θέσεων¹⁴²². Ένα άλλο στοιχείο που πρέπει να επισημάνουμε, είναι το γεγονός ότι ενώ ο Ψαλίδας φαίνεται να είναι υπερασπιστής της ορθόδοξης θεολογίας, δημιουργεί όμως πολλές αμφιβολίες, καθόσον στο όλο έργο του δεν εμφανίζεται πουθενά «το όνομα του Χριστού».¹⁴²³

¹⁴¹⁹ *Αυτόθι*.

¹⁴²⁰ *Ο.π.*, σ. 17: «επειδή διά να αποδειχθή, ότι είναι Αποκάλυψις πρέπει πρώτον να αποδειχθή ότι υπάρχει θεός».

¹⁴²¹ Πβ. Π. Νούτσος, «Ο νεαρός Ψαλίδας και η φιλοσοφία του γαλλικού Διαφωτισμού», σσ. 208-209.

¹⁴²² Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η έννοια της Ευδαιμονίας στο έργο του Αθανασίου Ψαλίδα», σ. 397, όπου εκφράζεται μια διαφορετική προσέγγιση, η οποία δεν επισημαίνει «καταδίκη» των ίδιων των απόψεων του Ψαλίδα με το έργο του *Καλοκινήματα*, καθόσον στην *Αληθή Ευδαιμονία* δίνεται προτεραιότητα στην Αποκάλυψη, ενώ στα *Καλοκινήματα* κεντρικά σημεία της διαπραγμάτευσης είναι ο λόγος και οι ιδέες-παραστάσεις, αφού το ζήτημα αφορά τις προϋποθέσεις και τα αποτελέσματα της θεωρητικής συνείδησης του ανθρώπου.

¹⁴²³ Πβ. G. P. Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830)*, σ. 146: «Το συμπέρασμα είναι ότι η Αποκάλυψη δεν έχει θέση στις έρευνες της Λογικής, αλλά ανήκει στη δογματική θεολογία. Για να αποδειχθεί ότι κάποια εμπειρία προέρχεται από την Αποκάλυψη, πρέπει να αποδειχθεί προηγουμένως ότι υπάρχει θεός». Πβ. Ιωάννης Ορ. Καλογήρου, «Αι θρησκευτικά αντιλήψεις του Αθανασίου Ψαλίδα», *Ηπειρωτική Εστία*, 1 (1952), 487-494, σ. 493, όπου φρονεί πως με την εκδοση του δευτέρου τόμου της *Αληθούς Ευδαιμονίας*, ο οποίος δεν εκδόθηκε ποτέ, «θα κατεφαίνετο και η ειδικώς περί της εν Χριστώ αποκαλύψεως. Ήτοι του πληρώματος της Αποκαλύψεως, γνώμη του

Άλλωστε ήταν γνωστή η απέχθεια του Ψαλίδα για τους θρησκευτικούς τύπους¹⁴²⁴ και την καλογερική υποκρισία¹⁴²⁵ ή δεισιδαιμονία.¹⁴²⁶

Οι ενδείξεις της μεταστροφής του Ψαλίδα επισημαίνονται στην κριτική της αυθεντίας, που συνοδεύεται με την μαχητική αντίδραση προς την ενδεχόμενη επανεμφάνιση του νέου «κορδαλισμού, του «ευγενισμού»¹⁴²⁷ και στην απόρριψη των προλήψεων και στην αποδοχή του ορθού λόγου.¹⁴²⁸ Η καταδίκη του γλωσσικού λογιωτατισμού,¹⁴²⁹ που και ο ίδιος χρησιμοποίησε στην *Αληθή Ευδαιμονία* και η χρήση της «απλής

Ψαλίδα. Διότι δέον να ομολογηθή, ουδαμού του πρώτου τόμου αναφέρεται το όνομα του Χριστού.»

¹⁴²⁴ Πβ. Παναγιώτης Κονδύλης, «Ο Ψαλίδας, ο Παμπλέκης και η θεία Αποκάλυψη», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 24 (1982), 249-266, σ. 253.

¹⁴²⁵ Βλ. Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, Τόμ. Β', σσ. 296, 298-299.

¹⁴²⁶ Βλ. Α. Ψαλίδα, *Καλοκινήματα*, σ. 3: «Ο φθόνος, η χαμέρπεια και η δεισιδαιμονία είναι τρία τρομακτικά θηρία, οπού κατηδάφησαν πόλεις, ερήμαξαν έθνη, ηφάνισαν Δημοκρατίας, κατέλυσαν Βασιλεία, ηχμαλώτισαν τα πλέον ενδοξότερα γένη της Γης...». Ο πνευματικός αγώνας των νεωτέρων φιλοσόφων στρεφόταν και κατά της αμάθειας που προκαλούσε την συσειδαιμονία, όπως φαίνεται από τον αγώνα των «Κοπερνικάνων» που επιχειρηματολογούσαν ότι τα βιβλικά χωρία έχουν ως αποδέκτη τον αμαθή και χυδαίο όχλο που κατατρύχεται από προλήψεις και δυσειδαιμονίες. Γ. Παπαγεωργίου, *Ενα αγνοημένο χειρόγραφο Χριστιανικής αστρονομίας: Το «Τρόπαιον κατά των Κοπερνικάνων» του Γρηγοράσκου Μπαλανίδη*, σσ. 85-86. Πβ. «Αποσπάσματα γράμματος ανδρός λογίου εις εν των Πανεπιστημίων της Ιταλίας σπουδάζοντος, από 23 Μαΐου του ενεστώτος έτους, προς ένα των εκδοτών του Α. Ε.», *Ερμής ο Λόγιος*, 7 (1817), 581-582, σ. 581, όπου με την ευκαιρία της έκδοσης των *Φυσικών* του Κ. Κούμα, του Κ. Βαρδαλάχου και του Δ. Δάρβαρη, επισημαίνεται ότι αυτές έχουν σκοπό να «πολεμήσωσι και την άλογον δυσειδαιμονίαν του όχλου». Πβ. επίσης το παιδαγωγικό πρόγραμμα του Ιώσηπου Μοισιόδακος που πρότεινε ένα πολεμικό σχέδιο για τη μάχη κατά της αμαθείας, στο Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 235.

¹⁴²⁷ Βλ. Α. Ψαλίδα, *Καλοκινήματα*, σ. 25: «Δεν αμφιβάλλω δε, ότι πολλοί Διδάσκαλοι, και Διδασκαλάκια όσα ευγενίζουν...».

¹⁴²⁸ Βλ. Α. Ψαλίδα, *Καλοκινήματα*, σ. 21: «Κρίνωντας δε τον Ευγένιον δεν θέλω να ελαττώσω την δόξαν αυτού, αλλά μάλλον να την στερεώσω όχο όμως την κενήν εκείνην δόξαν, οπού έχει... διά να μην λέγουν αυτός έφα... κατασταίνοντας τον νουν τους πάντη πάντων ελεύθερον από κάθε πρόληψιν αξίας και υπολήψεως, το οποίον είναι ίδιον της αληθούς Φιλοσοφίας και του ορθού λόγου».

¹⁴²⁹ Για τη γλωσσα κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού βλ. ενδεικτικά Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Γλωσσολογικά του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο: *Αφιέρωμα στον Ευάγγελο Παπανούτσο*, Τόμ. Α', 399-411. Κώστας Ντίνας, «Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το γλωσσικό ζήτημα», στο: Β. Π. Καραγιάννης (επιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (Απόπειρα μίας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, 331-349.

διαλέκτου»¹⁴³⁰ με ριζοσπαστικό περιεχόμενο που αποβλέπουν στην οριστική εκκαθάριση του σχολαστικισμού από την ελληνική εκπαίδευση.¹⁴³¹ Η σύνδεση της γλώσσας με τη φιλοσοφία και την παιδεία ήταν ένα από τα βασικά γνωρίσματα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και η σύνδεση αυτή τονίστηκε ιδιαίτερα από τον Δημήτριο Καταρτζή, τον Βικέντιο Δαμωδό, τον Ιώσηπο Μοισιόδακα, τον Αθανάσιο Ψαλίδα.¹⁴³² Η χρήση της κοινής γλώσσας δεν έβρισκε σύμφωνη την εκκλησιαστική ιεραρχία, η οποία επέμενε στη χρήση της αρχαιοελληνικής, την οποία συνδύαζε και με την αριστοτελική διδασκαλία, γιατί έτσι πίστευε ότι προασπίζει το δόγμα.

Ο Ψαλίδας προτρέπει απερίφραστα τους συμπατριώτες του μιμηθούν «τους Ευρωπαίους τα πεπολιτισμένα και λελαμπρυσμένα γένη», παρά «να κυριευόμεθα από τοιούτους σκοτεινούς πλάνητας και να περιγελώμεθα από όλα σχεδόν τα έθνη εις καιρόν οπού εθαυμαζόμεθα».¹⁴³³ Η στροφή αυτή του Ψαλίδα έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το Πατριαρχείο, την εκκλησιαστική ιεραρχία¹⁴³⁴ και τους

¹⁴³⁰ Για τη χρήση της γλώσσας από τον Α. Ψαλίδα, βλ. το ανέκδοτο έργο Αθανάσιος Π. Ψαλίδας στο «Αρχείο Χρίστου Σούλη», που βρίσκεται στη Ζωσιμαία Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων, και πιθανότατα γράφηκε από τον ίδιο, σσ. 23-27. Πβ. Γεώργιος Χρ. Σούλης, «Ο Ψαλίδας και το γλωσσικό ζήτημα», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, 1 (1943-1944), 84-88· Σπυρίδων Βλαντής, «Αθανάσιος Ψαλίδας», *Επτανησιακή Επιθεώρηση*, τχ. 6 (1922), σσ. 85-87· Αρίστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας (έως το 1932)*, Αθήνα, Νέα Εστία, ³1933, σσ. 96-97.

¹⁴³¹ Βλ. Α. Ψαλίδα, *Καλοκινήματα*, σ. 15: «...όλοι σχεδόν οιδιδάσκαλοι του γένους μας είναι διδασκαλάκια, τα οποία ή τοι μετεφράζοντα καμμίαν γραμματικίτζαν...νομίζουν ότι έκαμαν μέγαλον τι εις το κοινόν, ή αύξησαν κανένα μέρος της Φιλοσοφίας.όθεν κομπάζουν θέλοντες να ονομάζονται Φιλόσοφοι οι ανόητοι, διά τα λεξίδια οι λεξιθήραι...».

¹⁴³² Πβ. G. P. Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830)*, σ. 167, σημ. 20, όπου παρουσιάζεται η απάντηση του Α. Ψαλίδα στην ερώτηση του Άγγλου S. S. Wilson όταν βρισόταν στην Κέρκυρα, για το αν ο Ψαλίδας θα υιοθετούσε τότε το ίδιο γλωσσικό ύφος της Αληθούς Ευδαιμονία, που καταγράφεται ως εξής: όχι, κύριε, όταν το έγγραφα, ήμουν πολύ νέος». Πβ. στο ίδιο, *A Narrative of the Greek Mission, London 1839*, σ. 505.

¹⁴³³ Βλ. Α. Ψαλίδα, *Καλοκινήματα*, σ. 24.

¹⁴³⁴ Πβ. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, «Το πρόβλημα του υλισμού», σ. 60. Η εκκλησία κατέχοντας την υλική και πνευματική δύναμη, είχε επιβάλει τις κοσμοθεωρητικές της αντιλήψεις και κάθε απομάκρυνση από τη χριστιανική

Φαναριώτες, οι οποίοι μετά τη Γαλλική Επανάσταση ασκούσαν περισσότερο αφυκτικό έλεγχο στους λογίους και την παιδεία.¹⁴³⁵ Ενώ στην *Αληθή Ευδαιμονία* η «Αποκάλυψις» παρουσιάζεται ως η υπέρτατη πηγή γνώσης, τώρα απορρίπτεται αυτή η θεώρηση με την αναγνώριση του φιλοσοφικού λόγου από τη μια πλευρά και από την άλλη της θρησκευτικής πίστης. Οι αντίπαλοί του στα Ιωάννινα κατέφυγαν σε κατηγορίες περί βολταιρισμού κατά του ελευθερόφρονος διευθυντή της Καπλανείου Σχολής, αλλά με τις ικανότητες που διέθετε ο Α. Ψαλίδας κατόρθωσε να αντεπεξέλθει στις συκοφαντίες με τη στομφώδη ευγλωττία του και με την πειθώ. Αυτό το γεγονός προκάλεσε τον μειωτικό και υποτιμητικό χαρακτηρισμό του Ψαλίδα ως «Βολταιροψαλιδίτη»,¹⁴³⁶ χαρακτηρισμός που οφείλεται στις επιθέσεις των φανατικών εκκλησιαστικών κύκλων της πόλης¹⁴³⁷ κατά συρροή από τους αντιδραστικούς κύκλους της εποχής εκείνης.¹⁴³⁸ Παρά το γεγονός ότι η

διδασκαλία, έτσι όπως την ερμήνευε η ίδια, ισοδυναμούσε με την αθεΐα, τον ανηθικισμό και τη διάλυση των θεμελίων της κοινωνίας. Κάθε τι που ερχόταν σε «σύγκρουση» με τις κατεστημένες θεολογικές αντιλήψεις αντιμετώπιζε τον βάνανσο κατατρογμό.

¹⁴³⁵ Πβ. Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 153, όπου καταγράφει την προσωπική του εμπειρία από την άρνηση του Ιερόθεου να επιτρέψει την μετάβασή του στην Πάδοβα, γράφοντας συγκεκριμένα: «Αθειΐζουσι, κατεβόα σφαδάζων ο ανήρ, όσοι σπουδάζουσιν εν τη Φραγγία, και μετά την επιστροφήν αυτών συναθειΐζουσιν και ετέρους». Πβ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 575: «Εις την Χίον εξουσίαζε πολύν καιρόν απεριορίστως τας ιδέας ο Πάριος Αθανάσιος, ανήρ ειδήμων της ελληνικής γλώσσης και της Αριστοτελικής σχολαστικής φιλοσοφίας. Μ' όλον ότι ηκροάσθη και τον Ευγένιον εις τον Άθωνα, είχε κηρύξει όμως πόλεμον αδιάλλακτον κατά των εξ Ευρώπης ερχομένων μαθημάτων. Ος τις επάτει την Ευρώπην, ήτο χωρίς άλλην εξέτασιν άθεος. Η μαθηματική κατ' αυτόν ήτο πηγή αθεΐας, της οποίας πρώτον αποτέλεσμα ήτο η κατάλυσις της νηστεΐας».

¹⁴³⁶ Πβ. Σπ. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνοις επί τουρκοκρατίας», σ. 292.

¹⁴³⁷ Βλ. Π. Νούτσος, «Ο νεαρός Ψαλίδας και η φιλοσοφία του γαλλικού Διαφωτισμού», σ. 212.

¹⁴³⁸ Πβ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 162. Ο θρησκευτικός φανατισμός, από το 1793, επινόησε λέξεις με την παραμόρφωση του ονόματος του Βολταΐρου για αποδώσει υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς σε κάθε νεωτεριστή λόγιο, όπως «βολταιρόφρων», «βολταιρολάτρης», «βολταιροφωτισμένος», «βολταιροψαλιδίτης» (=οπαδός του Βολταΐρου και του Ψαλίδα). Ο διασημότερος εκπρόσωπος αυτού του υβρεολογίου ήταν ο Αθανάσιος Πάριος, ο οποίος αποτελούσε την πληρέστερη έκφραση του αρχαϊσμού και του συντηρητισμού στα θέματα της γλώσσας και της γενικής

διδασκαλία της φυσικής¹⁴³⁹ και των μαθηματικών,¹⁴⁴⁰ είχαν περιοριστεί στο σχολαστικό πλαίσιο διδασκαλίας από την εκκλησιαστική ιεραρχία και από την επίσημη παιδεία, ο Ψαλίδας δίδασκε φυσική, με «όργανα διδασκαλίας της φυσικής» και μαθηματικά χρησιμοποιώντας πειράματα με όργανα τα οποία έφερε μαζί του κατά την επιστροφή του στα Ιωάννινα.¹⁴⁴¹ Άλλωστε η μετάφραση της Αριθμητικής του Metzburg,¹⁴⁴² την οποία δίδαξε στους μαθητές της Καπλανείου,¹⁴⁴³ αφού την εμπλούτισε με προσθήκες και σημειώματα, «προς κοινήν χρήσιν των της Ελλάδος σχολείων»,¹⁴⁴⁴ «ωφέλησε πολύ τους συμπατριώτας του και ήθελεν

παιδείας. Από την κοινωνική σκοπιά αντιπροσώπευε τη φιλοσοφία του φόβου. Πβ. G. P. Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830)*, σ. 257.

¹⁴³⁹ Πβ. Γ. Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, Τόμ. Β', σσ. 329-331. Αναφέρεται χειρόγραφο του Α. Ψαλίδα με τίτλο *Περί Φυσικής εν γένει* (φφ 1α-82β), το οποίο περιγράφεται «ως ανώνυμο» από τον Σπ. Λάμπρο, «Ηπειρωτικά. Β' Το εν Ιωαννίνους Αρχιμανδρείον και οι εν αυτώ κώδικες», σ. 403. Κατά τον Κ. Θ. Πέτσιο, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σ. 404, σημ. 1055, πρόκειται για έργο του Αθανασίου Ψαλίδα. Στην αρχή του χειρογράφου αναφέρεται ως εξής ο ορισμός της φυσικής: «Φυσική είναι μία γνώσις μαθηματική, και φιλοσοφική των φυσικών πραγμάτων. φιλοσοφική μεν, ωσάν οπού αποδίδει τα αίτια των εν τη φύσει φαινομένων. μαθηματική δε, καθό προσδιορίζει τας δυνάμεις των αιτιών, και τα μεγέθη των αποτελεσμάτων...».

¹⁴⁴⁰ Α. Ψαλίδα, *Καλοκινήματα*, σ. 6, αναφέρει ότι παρακολούθησε τα μαθήματα του Metzburg, του οποίου μετέφρασε και την *Αριθμητική*, έχει ετοιμάσει για έκδοση «πειραματικήν Φυσικήν κατά τους νεωτέρους φυσικούς και χυμικούς, Ηθικήν Δίκαιονντης φύσεως, Παγκόσμιον ιστορίαν και Γεωγραφίαν». Ο Ψαλίδα επιχειρεί ένα συμπίλημα του συνόλου του έργου και η «ελληνική επεξεργασία (διασκευή)» του πρώτου Τόμου της *Μαθηματικής* του Metzburg από τον Ψαλίδα είναι καταχωρισμένη στο *Biographisches Lexikon* του Constant von Wurzbach: «...und eine Griechische Bearbeitung des I. Theiles von Athanasius Petrus Psalida», στο Κ. Θ. Πέτσιο, «Παρατηρήσεις στο δημοσιευμένο έργο του Αθανασίου Ψαλίδα (1767-1829)», σ. 178.

¹⁴⁴¹ Πβ. Σ. Δ. Κρίνος, «Αθανάσιος Ψαλίδα», σ. 148: «Ο Ψαλίδασ απερχόμενος εκ Βιέννης είχε φέρει μεθ' εαυτού όργανα ιδιόκτητα προς διδασκαλίαν της Φυσικής· τα όργανα ταύτα εδώρισε κατόπιν εις την Καπλανικήν σχολήν. Ήσαν δε ταύτα... μηχαναί αεροστατικάί, ηλεκτρικάί, πνευματικάί και οπτικάί. Αι μηχαναί αύται εχρησίμευον ουχί μόνον εις διδασκαλίαν της φυσικής προς τους μαθητάς αυτού, αλλά και εις το κοινόν, και ως εκ παραδόσεως ηκούσαμεν και εις αυτόν τον Αλήν και τους υιούς αυτού».

¹⁴⁴² Ο Metzburg, συγκαταλέγεται μεταξύ των συνδρομητών της *Αληθούς Ευδαιμονίας*: «του Μετζμπουργκ Διδάσκαλος της Μαθήσεως», στο τέλος του κεφαλαίου «Τω αναγινώσκοντι», στο «Πίναξ κατά Αλφάβητον των ονομάτων των Συνδρομητών του πρώτου Τόμου».

¹⁴⁴³ Κ. Θ. Πέτσιο, «Παρατηρήσεις στο δημοσιευμένο έργο του Αθανασίου Ψαλίδα (1767-1829)», σ. 178.

¹⁴⁴⁴ Πβ. Λ. Βρανούσης, «Αθανάσιος Ψαλίδα. Ο διδάσκαλος του Γένους», σσ. 335-336.

ωφελήσειν και τη άλλην Ελλάδα, εάν ηδύνατο να ακούσουν τα μαθήματά του και εξωτερικοί μαθηταί». ¹⁴⁴⁵ Ένα ακόμη στοιχείο που αποκαλύπτει το νεωτερικό πνεύμα που επέβαλε ο Ψαλίδας, πέρα από τη μέθοδο διδασκαλίας και τα νεωτερικά μαθήματα που δίδασκε, μπορεί να αντληθεί από τον τρόπο της γιαννιώτικης αντίδρασης κατά του Ψαλίδα ο οποίος «ουδαμώς ενεβάπτισεν» τους μαθητές του «εις την θεματογραφία, ούδ' εις την ρητορικήν» και οι μαθητές του Ψαλίδα θεωρούντο «ως μη εγκρατείς του Έλληνος λόγου και χωλαίνοντες εις το θρησκευτικόν και τούτο ουκ ολίγον ηλάττωσε την ηθικήν της σχολής ταύτης αξίαν παρά τω λαώ». ¹⁴⁴⁶

Στα Καλοκινήματα, ο Ψαλίδας υπόσχεται να εκδοθούν «πολλά ογλήγορα, και μάλιστα Η Γραμματική, Η ρητορική, Η Λογική, Η μεταφυσική, η πειραματική Φυσική κατά τους νεωτέρους φυσικούς και χυμικούς ¹⁴⁴⁷, η Ηθική, το Δίκαιον της Φύσεως, η Παγκόσμια Ιστορία και η Γεωγραφία», ¹⁴⁴⁸ αλλά φαίνεται πως οι εκδοτικές δυσχέρειες δεν το επέτρεψαν». ¹⁴⁴⁹

Ο Αθανάσιος Ψαλίδας, ενώ στα αρχικά νεανικά του χρόνια εμφανιζόταν ως επικριτής των ριζοσπαστικών τάσεων του Διαφωτισμού, με το έργο του *Καλοκινήματα*, φαίνεται, χωρίς αμφιβολία, ότι έβαλε τη σφραγίδα «της συγκινησιακής αναζήτησης και της ανήσυχης αναμονής, η οποία κατέκλυσε την ελληνική σκέψη μετά την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης». ¹⁴⁵⁰

¹⁴⁴⁵ Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Τόμ. 12, σ. 573.

¹⁴⁴⁶ Πβ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Έλλησιν*, σσ. 123-124.

¹⁴⁴⁷ Πβ. G. P. Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830)*, σ. 165, όπου επισημαίνεται ότι τα αποτελέσματα της πειραματικής και της χημείας, αληθινά εμπειρικής επιστήμης, χαρακτηρίστηκαν από μερικούς ως (μαύρη) μαγεία και έργο του Σατανά.

¹⁴⁴⁸ Α. Ψαλίδας, *Καλοκινήματα*, σ. 6.

¹⁴⁴⁹ Βλ. Α. Βρανούσης, «Αθανάσιος Ψαλίδας. Ο διδάσκαλος του Γένους», σ. 335.

¹⁴⁵⁰ Βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Η φωτισμένη απολυταρχία ως τριβός της αλλαγής», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 192.

Η πολυμέρεια των διαφερόντων του Α. Ψαλίδα τον ωθεί και στην ενασχόληση με κοσμολογικής υφής ζητήματα, τα οποία ήταν στο κέντρο των αντιπαραθέσεων και απεικονίζονταν στη διαμάχη των υποστηρικτών του γεωκεντρικού και του ηλιοκεντρικού συστήματος. Από το 1799 είχε διακηρύξει «τοίς απανταχού φιλοσόφοις των Ελλήνων»¹⁴⁵¹ τη σύνταξη «ενός φιλοσοφικού συστήματος εντελούς», ενώ σε ένα ανυπόγραφο και χρονολογημένο χειρόγραφο μαθηματάριο Μεταφυσικής¹⁴⁵² προβάλλονται οι νεωτερικές θέσεις του Ψαλίδα με έναν εύληπτο τρόπο.¹⁴⁵³

Η Κοσμολογία εντάσσεται στην ευρύτερη ενότητα της Μεταφυσικής, ως ονοματολογία δε εφευρέθηκε από τον «Γερμανό Βόλφιο»¹⁴⁵⁴ και ορίζεται ως «η του κόσμου γενικώς, ήτοι αφηρημένως επιστήμη».¹⁴⁵⁵ Ο Κόσμος, κατά τον Ψαλίδα είναι ένα «ον σύνθετον»¹⁴⁵⁶ και το πρόβλημα της ουσίας του συνίσταται στον τρόπο με τον οποίο οι διαφορετικές ποιότητες των όντων συνδέονται και δημιουργούν ένα ενιαίο σύνολο. Μέσα στο σύνολο αυτό η ουσία του επί μέρους όντος είναι «το δί' ου το πράγμα των λοιπών διακρίνεται»,¹⁴⁵⁷ ενώ η ουσία του όλου είναι ο τρόπος με τον οποίο

¹⁴⁵¹ Κ. Διαμάντης, «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας και το Αρχεῖον του», σ. 305.

¹⁴⁵² Πβ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Η περί "του κόσμου [...] επιστήμη". Κοσμολογικές αναφορές σε ένα χειρόγραφο μαθηματάριο του Αθανασίου Ψαλίδα. Παράρτημα: Αθανασίου Ψαλίδα: Μεταφυσική. Μέρος Β^{ον} της Μεταφυσικής: Κοσμολογία», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 13 (1996), 131-153, σ. 136, σημ. 14. Για το χειρόγραφο αυτό μαθηματάριο, βλ. Παναγιώτης Νούτσος, «Ένα μαθηματάριο "Μεταφυσικής" του Αθανασίου Ψαλίδα», *Ερανιστής*, 18 (1986), 93-104· του ιδίου, «Ένα μαθηματάριο Μεταφυσικής του Α. Ψαλίδα», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας «Ηπειρος: Κοινωνία – Οικονομία, 15ος-20ός αι.»*, 337-345. Το έργο παραδίδεται σε πολλά χειρόγραφα.

¹⁴⁵³ Πβ. Μαρία Μ. Παντελιού, «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας στην Κέρκυρα (1822-1828)», *Ηπειρωτική Εστία*, 25 (1976), 145-154, 356-364, 523-529 και 733-742. Πρόκειται για μαθήματα που ακροάστηκε ο Σπυρίδων Μανάρης στην Κέρκυρα «κατά το 1825».

¹⁴⁵⁴ Κ. Θ. Πέτσιος, «Η περί "του κόσμου [...] επιστήμη". Κοσμολογικές αναφορές σε ένα χειρόγραφο μαθηματάριο του Αθανασίου Ψαλίδα», Παράρτημα, παραγ. 1: «...ταύτην δε ο Γερμανός Βόλφιος εφευρών, και μεταφυσικώς εμηνεύσας φαίνεται».

¹⁴⁵⁵ *Αυτόθι*.

¹⁴⁵⁶ Α. Ψαλίδα, *Καλοκινήματα*, σ. 144 παράγ. 29.

¹⁴⁵⁷ *Ο.π.*, παράγ. 27 : «Η του κόσμου γενικώς Ουσία συνίσταται εν τω τρόπω, καθ' ον τα συνυπάρχοντα και διαδεκτά όντα αλλήλοις συνήπται. και γαρ ως ώρησται, ουσία εστί το δί' ου το πράγμα των λοιπών διακρίνεται: αλλά μην διά της συνεχείας ταύτης των συνυπαρχόντων και διαδεκτικών όντων ουτοσί ο κόσμος των λοιπων δυνατών

συσχετίζονται. Με μια γενική λογική συμπερασματική απόληξη ο Ψαλίδας ισχυρίζεται ότι, εφ' όσον η ουσία του κόσμου νοείται «εν τω τρόπω», τότε «πλείστοι κόσμοι είναι δυνατοί». ¹⁴⁵⁸ Τέλος, αναφορά σε περισσότερους κόσμους κάνει όταν αναφέρεται στον «κάλλιστο» και «τελειότατο» κόσμο και συγκρίνοντας τα ποιοτικά αυτά στοιχεία καταλήγει πως «κάλλιστον δε λέγοντες ου εννοούμεν απολύτως, αλλ' ως προς το τέλος και ως προς τους άλλους κόσμους τους δυνατούς». ¹⁴⁵⁹

Αναφερόμενος στις πρώτες αρχές «εξ ων τα σώματα συνίστανται», συμπεραίνει ότι αυτά διακρίνονται σε «στοιχεία ...μεταφυσικά και χυμικά. Και μεταφυσικά μεν τα επίπλαστα και κατά φαντασίαν απλά τα μερών άμοιρα. χυμικά δε τα ομογενή σύνθετα, εις α η χυμική ανάλυσις τα σώματα αναλύει και διαλύει». Εκφράζει την αντίθεσή του προς τους παλαιούς φιλοσόφους οι οποίοι «τέτταρα εδέχοντο, την Γην, το ύδωρ, τον αέρα και το πυρ. οι νυν χυμικοί δέχονται πολλά», ¹⁴⁶⁰ αλλά και προς τον Πυθαγόρα ¹⁴⁶¹ και προς τον Λαϊβνίτιο. ¹⁴⁶²

διαστέλλεται». Πβ. παράγ. 38: «Ο αισθητός δε κόσμος εκ διαφόρων συνθέτων όντων ως εκ μερών συνίσταται, ως δέδηκται αυτά δε τα σύνθετα όντα σώματα καλείται».

¹⁴⁵⁸ Ο.π., παράγ. 25: «Ενθεν έπεται, ότι ουτοσί ο κόσμος και τη διατάξει και τοις αποτελέσμασιν εστί ον ενδεχόμενον, διά το είναι και ετέραν συνέχειαν αιτιών δυνατήν, και επομένως έτερα αποτελέσματα, και διάταξιν. τη γαρ του κόσμου φύσει τούτο ουκ αντιφάσκει». για την πληθύν των κόσμων και της δυνατότητας κατοίκησης αυτών, ως προβληματισμός στον ελληνικό χώρο βλ. την μετάφραση από τον Παναγιώτη Κοδρικά του έργου του *Monsieur De Fontenel, Entretiens sur la pluralite des mondes, Paris, 1766*, (=Ομιλίες περί πηθύος Κόσμων του Κυρίου Φοντενέλ...Μεταφρασθείσα υπό της Γαλλικής διαλέκτου εις την καθ' ημάς απλήν Ρωμαϊκήν γλώσσαν και υποσημειωθείσα, παρά Παναγιωτάκη Καγγελαρίου Κοδρικά του εξ Αθηνών. Εν Βιέννη της Αουστρίας 1794. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η περί "του κόσμου [...] επιστήμη". Κοσμολογικές αναφορές σε ένα χειρόγραφο μαθηματάριο του Αθανασίου Ψαλίδα». Πβ. Α. Ψαλίδα, *Καλοκινήματα*, σ. 137, παράγ. 23.

¹⁴⁵⁹ Α. Ψαλίδα, *Καλοκινήματα*, σ. 152, παράγ. 64.

¹⁴⁶⁰ Ο.π., σ. 148, παράγ. 51

¹⁴⁶¹ Ο.π., σ. 149, παράγ. 52: «Τα μεταφυσικά στοιχεία τα υπό του Πυθαγόρα μονάδος καλούμενα, ως και υπό του Λαϊβνιτίου και υπ' αυτών και παραστάσει αμυδρά δωρηθέντα».

¹⁴⁶² Ο.π., σ. 149, παράγ 53: «Τι δε ο Λαϊβνίτιος περί των απλών λοντων εν τη αυτού Μοναδολογία ενυπνιάζετο, εν τη αναπτύξει ρηθήσεται».

Καταφάσκει τη θεωρία του «ουρανίου» Νεύτωνα,¹⁴⁶³ ο οποίος διατυπώνει την θεωρία ότι τα ουράνια σώματα έλκονται και αποθούνται «κατά δύο δυνάμεις... την κεντρομόλον και την κεντρόφυγα» και οι κινήσεις αυτών δεν είναι κυκλικές, αλλά καμπυλωτές, «ως των αυτώ Νεύτωνι και τω Κεπλέρω παρατετήρηται και εξακριβωται».¹⁴⁶⁴ Διαπραγματευόμενος περαιτέρω το ζήτημα θεωρεί ανεπαρκή την κοσμολογική άποψη του Καρτέσιου, που επιχείρησε να ερμηνεύσει τις ουράνιες κινήσεις με τη «δίνη τινός υγρού λεπτοτάτου κατά φαντασίαν και επίνοιαν περί έκαστον ουράνιον σώμα υποτιθέμενος δι' αυτών τας ουρανίους κινήσεις τας περιοδικάς εισηγήσαι αναγκάζεται».¹⁴⁶⁵

Προβαίνοντας σε μια ιστορική καταγραφή των κοσμολογικών θεωριών ο Ψαλίδας διαχωρίζει αυτούς που υποστηρίζουν το ηλιοκεντρικό σύστημα, όπως είναι από τους παλαιούς ο Πυθαγόρας και από τους νεωτέρους ο Κοπέρνικος και ο Νεύτων και σ' αυτούς που υποστηρίουν το γαιοκεντρικό σύστημα που είναι ο Πτολεμαίος «και πρότερος αυτού ο Αριστοτέλης την γην κέντρον κόσμου δογματίζουσι». Στους τελευταίους εντάσει και τον «νεώτερο... Τύχω Μπράχε», ο οποίος καταγράφει δύο κέντρα, τον ήλιο και τη γη, όπου «φησί γαρ περί μεν τον ήλιον άπαντες οι πλανήται στρέφονται, ο δε ήλιος συν αυτοίς περί την γην».¹⁴⁶⁶ Ο Ψαλίδας δεν υιοθετεί την συμβιβαστική κοσμολογική θεωρία του Τύχω Μπράχε, την οποία ακολούθησαν ο Βικέντιος Δαμωδός στη χειρόγραφη *Φυσιολογία* του¹⁴⁶⁷, ο Ευγένιος Βούλγαρης στο έργο του *Περί του συστήματος του Παντός*¹⁴⁶⁸ και ο Γρηγοράσκος Μπαλανίδης στο έργο του *Τρόπαιον*...¹⁴⁶⁹

¹⁴⁶³ Ο.π., σ. 153, παράγ. 69: «ο δε ουράνιος Νεύτων διά δύο δυνάμεων, ως είρηται της κεντρορρεπούς και κεντρόφυγος πιθανότατα ερμηνεύει».

¹⁴⁶⁴ Ο.π., σ. 152, παράγ. 67.

¹⁴⁶⁵ Ο.π., σ. 153, παράγ. 69.

¹⁴⁶⁶ *Αυτόθι*.

¹⁴⁶⁷ Βλ. Γ. Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, Τόμ. Β', σσ. 102-120. Βικέντιος Δαμωδός, *Φυσιολογία αιτιολογική εις την κοινήν διάλεκτον αριστοτελική και νεωτερική, εν η περί των φυσικών σωμάτων εστίν ο λόγος. συντεθείσα παρά του λογιωτάτου και*

Ο Ψαλίδας υιοθετεί ως θέση αναμφίλεκτη την αστρονομία του Κοπέρνικου «η οποία μετακινώντας τη γη από το κέντρο του κόσμου και τοποθετώντας την μεταξύ των πλανητών, υπονόμεισε αυτά τα ίδια τα θεμέλια της παραδοσιακής παγκόσμιας τάξης, που χαρακτηριζόταν από την ιεραρχική της δομή και την ποιοτική αντίθεση της ουράνιας επικράτειας της αμετάθετης ύπαρξης, με τη γήινη ή υποσελήνια περιοχή της αλλαγής και της φθοράς».¹⁴⁷⁰

Ενώ στην άλλη σχολή, τη Μπαλαναία, παρουσιάζονταν ως αδιαμφισβήτητη κοσμοαντίληψη το γεωκεντρικό κοσμοείδωλο και η συμβιβαστική αστρονομική θεωρία του Τύχω Μπράχε, στην Καπλάνειο με τη διδασκαλία της *Μεταφυσικής* του, ο Ψαλίδας ασπάζεται χωρίς καμιά αμφιβολία το ηλιοκεντρικό σύστημα με κέντρο τον ήλιο, ο οποίος είναι αυτόφωτος και πολύ μεγαλύτερος από τη γη. Γύρω από αυτόν κινούνται οι πλανήτες, τα ετερόφωτα σώματα, τα δε αυτόφωτα σώματα δηλαδή οι ήλιοι είναι όλοι οι αστέρες που αποτελούν κέντρα γύρω από τα οποία κινούνται και άλλα ετερόφωτα σώματα, όπως οι δικοί μας πλανήτες.¹⁴⁷¹

σοφωτάτου εν φιλοσοφία και ιερά θεολογία και εν ααμφοτέροις τοις νόμοις δαφνοφόρου Βικεντίου Δαμωδού εκ πατρίδος Κεφαλληνίας.

¹⁴⁶⁸ Ευγένιου Βούλγαρη, *Περί του Συστήματος του Παντός*, σ. 63.

¹⁴⁶⁹ Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *Ένα αγνοημένο χειρόγραφο Χριστιανικής αστρονομίας: Το «Τρόπαιον κατά των Κοπερνικάνων» του Γρηγοράσκου Μπαλανίδη*, σ. 120.

¹⁴⁷⁰ Βλ. Alexandre Koyré, *From the Closed world to the Intinite Universe*, Baltimore, 1957 (41982). (Αλέξανδρος Κουρέ, *Από τον Κλειστό Κόσμο στο Απειρο Σύμπαν*, Μετάφρ. Παυλίνα Λάμψα, Επιμ. Η. Π. Νικολαΐδης, Αθήνα, Εκδ. Ευρύαλος, 1989, σσ. 34-35). Κ. Θ. Πέτσιος, «Η περί “του κόσμου [...] επιστήμη”». Κοσμολογικές αναφορές σε ένα χειρόγραφο μαθηματάριο του Αθανασίου Ψαλίδα», σ. 134, σμ. 43.

¹⁴⁷¹ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η περί “του κόσμου [...] επιστήμη”». Κοσμολογικές αναφορές σε ένα χειρόγραφο μαθηματάριο του Αθανασίου Ψαλίδα», Παράρτημα, σ. 152, παράγ. 65: «Εν τούτω τω ορατώ κόσμω τω πολλά και διάφορα συνυπάρχοντα όντα περιέχοντι ορώμεν αυτά κινούμενα και κινούμενα περιοδικώς και ευσταθώς, και περί τι κέντρον και κέντρον αναντιρρήτως εστίν ο ήλιος, όστις εστί σώμα αυτόφωτον και θερμαντικόν, και μυριάκις της γης μείζον. Περί δε αυτό κινούνται έτερα σώματα ετερόφωτα, άπερ και πλανήτες καλούνται, ως εν τη Αστρονομία δείκνυται ακριβέστερα. Αυτόφωτα δε σώματα ήτοι ήλιοι αναμφιβόλως ουκ εισίν εις ο ημέτερος, αλλά πάντες οι αστέρες, περί ους ως περί κέντρα κινούνται και έτερα σώματα ετερόφωτα ήτοι πλανήται, ως οι ημέτεροι πλανήται. αλλά τα τοιαύτα ετερόφωτα τα αστρονομικά τηλεσκόπια ανακαλύψαι ου δύναται. τους δε περί το ημέτερον κέντρον πλανήτας και μάλα».

Στη *Γεωγραφία* του (1811)¹⁴⁷² επικαλείται την άποψη περί του ηλιοκεντρικού συστήματος που υιοθετούσαν οι αρχαίοι μέχρι την εμφάνιση του Πτολεμαίου, ο οποίος «ηθέλησε να εναντιωθεί στην αρχαιότητα», οι δε οπαδοί του τον ακολουθούν με «παιδαριώδη επιχειρήματα».¹⁴⁷³

Στη χειρόγραφη *Γεωγραφία*¹⁴⁷⁴ του Ψαλίδα που διδάσκονταν στους μαθητές της Καπλανείου Σχολής,¹⁴⁷⁵ αντανακλάται η εισαγωγή, για πρώτη φορά, η νέα αντίληψη για το κοσμικό σύστημα, ένα σύστημα που για να παγιωθεί στον ευρωπαϊκό χώρο «χρειάστηκαν σχεδόν εκατόν

¹⁴⁷² Πρόκειται για το έργο του *Γεωγραφία σύντομος διά τους μαθητάς του Σχολείου Καπλάνη*, Μέρος Β', 1811 Οκτωβρίου στ' Ιωάννινα. Χφ. αρ. 1828 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, φφ. 71α-72β, στο: Κ. Θ. Πέτσιος, «Η πνευματική κίνηση των Ιωαννίνων από τον 13ο ως τον 20ό αιώνα».

¹⁴⁷³ Ο.π.: «Όλοι λοιπόν οι παλαιοί φιλόσοφοι πρόγονοί μας αυτό το σύστημα είχαν το ηλιακόν, δηλαδή τον Ήλιον κέντρον των πλανητών, τουτέστι όλα τα ψυχρά σώματα να περιστρέφονται περί το θερμόν, διά να θερμαίνονται και να φωτίζονται καθώς ο Πυθαγόρας, ο Πλάτων και οι λοιποί όσοι εδείχθησαν μέτοχοι νοός, και αυτό επεκράτησεν έως τον Πτολεμαίον μετά Χριστόν, ο οποίος ηθέλησε να εναντιωθή εις την πραγματικότητα...και έτζι επρόσταξε με μίαν αυθεντική φωνήν να σταματήση η Γη και να κινηθή ο Ήλιος...ολόγυρα εις την Γην και όλοι οι πλανήται και όλοι οι δορυφόροι και τούτο δεν τον έφθασεν εις την υπερηφάνειά του... Όποιος επιθυμεί να ιδή τι παιδαριώδη επιχειρήματα έχουν οι οπαδοί του Πτολεμαίου, και την αφαιρέσιν αυτών, ομοίως τα γιγαντιαία επιχειρήματα των οπαδών του Κοπερνίκου, ας αναγνώση ταις παλαιαίς αστρονομίαις. Επειδή εις τας νέας σήμερον ουδέ μνεία γίνεται αν ήτον ποτέ και σύστημα Πτολεμαίου, διότι όλαις αι Ακαδημίεις της Ευρώπης το Κοπερνικόν σύστημα έχουν, το ανεπτυγμένον και κανονισμένον από τον περίφημον Εγγλέζον Νεύτωνα, τον μέγα αστρονόμον και φυσικόν και έξοχον μαθηματικόν».

¹⁴⁷⁴ Σχετικά με τα χειρόγραφα της *Γεωγραφίας* του Α. Ψαλίδα, βλ. Γ. Παπαγεωργίου, «Οι Γεωγραφίες κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού: Τα Γεωγραφικά Εγχειρίδια του Αθ. Ψαλίδα». Πβ. το ανέκδοτο έργο του Χρίστου Σούλη, στο «Αρχείο Χ. Σούλη», σσ. 32-33, όπου αναφέρει τα πρόσωπα και τους φορείς που κατέχουν αντίγραφα χειρόγραφα της *Γεωγραφίας* του Ψαλίδα.

¹⁴⁷⁵ Ο Γ. Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, Τόμ. Β', σ. 307, περιγράφει μαθηματάρια που περιέχουν τη διδασκαλία της Γεωγραφίας, που δίδασκε ο Ψαλίδας στην Καπλάνειο Σχολή, ενδεικτικά: α) Ιδιωτική Βιβλιοθήκη Αναστασίου Παπαχαρίση, Κώδιξ Γεωγραφίας Αλβανίας και Ηπείρου, «το χγφ . περιέχει σημειώσεις του μαθητή του Ψαλίδα, Κοσμά Θεσπρωτού, στην Καπλάνειο Σχολή μεταξύ 1807-1809, β), Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος, χγφ. με τίτλο «Γεωγραφία σύντομος διά τους μαθητάς το Σχολείου Καπλάνη», μέρος Β', γ) Ιδιωτική Βιβλιοθήκη, Δημήτρη Κρανιώτη με τίτλο «Γεωγραφία φυσικοπολιτική σύντομα συντεθείσα παρά Αθανασίου Ψαλίδα. Προς χρήσιν των εαυτού μαθητών εν τη Σχολή του ευγενεστάτου πικροζώη Καπλάνη εν έτει αωιγ' Ιωάννινα».

πενήντα χρόνια».¹⁴⁷⁶ Πριν την εμφάνιση του Αθανασίου Ψαλίδα, σε όλες τις Σχολές των Ιωαννίνων επικρατούσε η γαιοκεντρική κοσμοαντίληψη με τον Μελέτιο Γεωγράφο, τον Μεθόδιο Ανθρακίτη, τον Ευγένιο Βούλγαρη και τους Μπαλάνους, οι οποίοι παρέδιδαν στους μαθητές τους το γαιοκεντρικό σύστημα. Με τη διδασκαλία και τα πειράματα φυσικής του Ψαλίδα η δόξα του Κοπέρνικου θα κυριαρχήσει ολοκληρωτικά στα Ιωάννινα.

γ) Η διδασκαλία της Μεταφυσικής

Στη Μεταφυσική, ο Ψαλίδας, ακολούθησε σε γενικές γραμμές το *Metaphysicae Opus* του Γερμανού φιλοσόφου Christian Wolff (1679-1754), ο οποίος άσκησε μεγάλη επίδραση στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό,¹⁴⁷⁷ όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα σωζόμενα χειρόγραφα και από την κατάταξη της ύλης.¹⁴⁷⁸

Από το χειρόγραφο έργο του με τίτλο *Εισαγωγή Πρακτικής Φιλοσοφίας, το δίκαιον της φύσεως, ηθικήν και πολιτικήν περιέχουσα*, διαπιστώνουμε ότι ο Ψαλίδας παρέδιδε και μαθήματα *Ηθικής*, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος είναι υποκείμενο δικαιωμάτων και

¹⁴⁷⁶ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η περί “του κόσμου [...] επιστήμη”. Κοσμολογικές αναφορές σε ένα χειρόγραφο μαθηματάριο του Αθανασίου Ψαλίδα», σ. 134.

¹⁴⁷⁷ Ο Christian Wolff σε όλη τη διάρκεια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ασκεί μια συνεχή επίδραση, ιδιαίτερα με τα έργα του *Λογική (Philosophia rationalis)*, *Μεταφυσική (Metaphysicae opus)* και με τη μαθηματική μέθοδο, που εκλαμβάνονται και ως υπέρβαση του αριστοτελισμού. Για παράδειγμα, ο Ζερζούλης μετέφρασε το πεντάτομο έργο του C. Wolff, *Elementa Matheseos Universae*, in *Quinque Tomos Distributa*, Veronae, Typis Dionysii Ramanzini Bibliopole apud S. Thomam, 1746. Ο Βούλγαρης στο έργο του *Περί του συστήματος του παντός*, σσ. 86-87, παραπέμπει στα *Στοιχεία Αστρονομίας «του Ουολφίου»* [= Christian Wolff, *Elementa Matheseos Universae*, Bd. III: *Elementa Astronomiae*, Halle-Magdenburg, 1735 = *Gesammelte Werke*, Hrsg. von Jean Ecole. Abteilung II, Bd. 31, Hildesheim, 1968]. Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη*, σσ. 308, σημ. 752 και 315, σημ. 772. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την επίδραση του C. Wolff στη νεοελληνική διανόηση, βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Νικόλαος Ζερζούλης (ca. 1710-1773) – Petrus van Musschenbroek (1692-1761)», σσ. 67-70· Π. Νούτσος, *Νεοελληνική φιλοσοφία*.

¹⁴⁷⁸ Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η πνευματική κίνηση των Ιωαννίνων από τον 13ο ως τον 20ό αιώνα».

υποχρεώσεων και οφείλει να συνειδητοποιήσει ότι η ευτυχία του «είναι ενωμένη άκρως με την ευτυχία των άλλων» και θα πρέπει να ενεργεί σύμφωνα με το «νόμο της φύσης», ο οποίος είναι «γενικός» δηλαδή «αναφέρεται εις όλας τα ελευθέρως πράξεις των ανθρώπων» και επειδή είναι «ενωμένος με αυτήν την φύσιν του ανθρώπου» δεν είναι δυνατόν «να αναιρεθή, αν δεν αναιρεθή πρότερον η φύσις του ανθρώπου.¹⁴⁷⁹

Το κύρος της Καπλανείου Σχολής και αναγνώριση της υπόληψης του Ψαλίδα, αναγνωρίστηκε και από τους περιηγητές, οι οποίοι τον χαρακτήρισαν ως «έναν από τους πνευματικούς ηγέτες της Νέας Ελλάδας».¹⁴⁸⁰

Ο Ψαλίδας, ο οποίος χαρακτηρίστηκε «άθεος, άσοφος, ανεπιστήμων, αμαθέστατος»,¹⁴⁸¹ υπήρξε «ο αρχιδιδάσκαλος των Ιωαννίνων του οποίου η ρηξικέλευθη διδασκαλία δεν απέφυγε την πολεμική»¹⁴⁸² και η σχολή του, έγιναν αντικείμενο πολλαπλών επιθέσεων οι δε αντίπαλοί του «...δεν ώκνησαν να προσάψωσι και τω Ψαλίδα την μομφήν της αθεΐας και του βολταιρισμού, διήγειραν μάλιστα και τον κλήρον,¹⁴⁸³ ο οποίος την εποχή εκείνη βρίσκεται σε οξύτατη αντίθεση με τους Γαλλόφωνους και τις νεωτεριστικές τους ιδέες. Η επικρατούσα τότε κατάσταση στην πόλη των Ιωαννίνων, περιγράφεται από τον Λέανδρο Βρανούση ως εξής: «Από τη μια μεριά ο Τύραννος, οι εθελόδουλοι ραγιάδες, οι κοντόφθαλμοι

¹⁴⁷⁹ *Αυτόθι.*

¹⁴⁸⁰ Πβ. Γ. Σούλης, «Πως είδαν τον Αθανάσιο Ψαλίδα οι ξένοι περιηγηταί», σ. 502, όπου ο Άγγλος Henry Holland γράφοντας για τα σχολεία των Ιωαννίνων, αναφέρει ότι: «το Γυμνάσιο, αν θα μπορούσε να ονομασθή έτσι, του Αθανασίου Ψαλίδα είναι το καλύτερο όλων και έχει αποκτήσει κάποια φήμη από την υπόληψη που χαίρει ο ίδιος ο διευθυντής του, ο οποίος θεωρείται ένας από τους πνευματικούς ηγέτες της Νέας Ελλάδας».

¹⁴⁸¹ Πβ. Αλκης Αγγέλου, *Πλάτωνος Τύχαι. Η λόγια παράδοση στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα, 1963 (Ανατύπωση 1985), σ. 95. Ιδιαίτερα αποκαλυπτικό είναι το κείμενο «Έλεγχος του Ψευδοταλανισμού της Ελλάδος» [(εκδόθηκε από τον Αθανάσιο Θ. Φωτόπουλο, με τον υπότιτλο: «Ορθόδοξη απάντηση στη δυτική πρόκληση περί τα τέλη του ΙΗ' αιώνα», *Μνημοσύνη*, 11 (1988-1990), 302-364, το κείμενο στις σσ. 313-358], στο οποίο ο Α. Ψαλίδας χαρακτηρίζεται «άθεος, άσοφος, ανεπιστήμων, αμαθέστατος».

¹⁴⁸² Βλ. Λ. Βρανούσης, «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», σ. 437.

¹⁴⁸³ Πβ. Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, Τόμ. Β', σ. 291· Λ. Βρανούσης, «Αθανάσιος Ψαλίδας. Ο διδάσκαλος του Γένους», σσ. 350 και 367.

«ποιμένες»,¹⁴⁸⁴ που τρέμουν τους «άθεους» Γάλλους του Βοναπάρτη¹⁴⁸⁵, κι από την άλλη, ο Ρήγας,¹⁴⁸⁶ ο Περραιβός και «μερικοί άλλοι παρόμοιοι λογιώτατοι», τα φιλελεύθερα και «φωτισμένα» πνεύματα της εποχής και μαζί τους βέβαια κι ο Ψαλίδας.¹⁴⁸⁷ Η βίαη αντιπαράθεση μεταξύ των δύο σχολών, της Μπαλαναίας και της Καπλανείου, δεν μπορεί να είχαν ως το μοναδικό κίνητρο την αντιζηλία,¹⁴⁸⁸ γιατί οι διαφορές τους, όσον αφορά την ύλη, το περιεχόμενο των μαθημάτων και τη αλληλοδιδασκτική μέθοδο

¹⁴⁸⁴ Μητροπολίτης Ιωαννίνων την εποχή εκείνη ήταν ο Ιερόθεος, ο οποίος με την άφιξή του στα Ιωάννινα, τον Φεβρουάριο του 1799, προστέθηκε και αυτός στους διώκτες του Ψαλίδα. Στράφηκε εντονότατα κατά των αγώνων των Σουλιωτών και απείλησε τους Παργινούς με αφορισμό ανα δεν σταματήσουν να βοηθούν τους Σουλιώτες με τρόφιμα και πολεμοφόδια, βλ. Χριστόφορος Παρραιβός, *Ιστορία Πάργας και Σουλίου*. Περισσότερα για τους διωγμούς που υπέστη ο Ψαλίδας, στο: Κ. Διαμάντης, «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας και το Αρχείο του», σσ. 323-328.

¹⁴⁸⁵ Πβ. Α. Βρανούσης «Άγνωστα πατριωτικά φυλλάδια και ανέκδοτα κείμενα της εποχής του Ρήγα και του Κοραή», σσ. 184-185. Από το 1777 το Οικουμενικό Πατριαρχείο καταδίκασε αυτούς που διάβαζαν βιβλία του Βολταίρο και το 1793 αφορίζεται ο Χριστόδουλος ο Ακαρνάν και το έργο του με μια συνοδική πράξη που καταδίκασε όλους τους «φιλοσόφους» του Ευρωπαϊκού και ειδικότερα του Γαλλικού Διαφωτισμού, αναφέροντας μεταξύ των άλλων: «ο παμπόνηρος και μισάνθρωπος δαίμων ηύρε εις τους παρόντας αιώνας όργανα παντελούς ασεβείας και αθεΐας, τους Βολταίρους λέγομεν...». Στο ίδιο, σ. 1798, ο Οικουμενικός Πατριάρχης καταδίκασε «...τη γαλλική λύμη», η οποία «...είναι με το πρόσχημα της ελευθερίας ανταρσία και εις αυτόν τον θεόν και προφανής αθεΐα, καθώς εις τα τοιαύτα εκκλησιαστικά ημών γράμματα και βιβλία είδετε και ανέγνωτε πολλάκις...». Πβ. σσ. 243-246, όπου είναι το κείμενο και η φωτοτυπία της εγκυκλίου.

¹⁴⁸⁶ Πβ. Λέανδρος Βρανούσης, «"Ρήγας ή κατά Ψευδοφιλελλήνων". Ανέκδοτον έργον του Μιχαήλ Περδικάρη», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 11 (1961), 1997, 7-204, ένα «θλιβερό μνημείο ηθικοθεολογικής ασυναρτησίας και ραγιαδισμού», όπου ο Ρήγας χαρακτηρίζεται «άσωτος και φαυλόβιος και φιλοκερδής κι αισχροκερδής και φιλόδοξος» για να συνεχίσει: «Διό τώρα εξύπνησαν μερικοί ανόητοι του Ρήγα ομόφρονες, οι οποίοι αιτιώνται εις τούτο και καταμέμφονται τους αρχιερείς και καλογέρους; Τι σ' έκαμαν, ω ανόητε, οι αρχιερείς και οι καλόγεροι; ... Ο παντοδύναμος δάκτυλος του θεού είχε γράψη προτύτερα την απόφασιν, να υποταχθή το γένος των Ελλήνων εις το Οθωμανικόν κράτος... Διατί λοιπόν να κατηγορώμεν αδικώς τους Οθωμανούς;», σσ. 27-29.

¹⁴⁸⁷ Βλ. Α. Βρανούσης, «Αθανάσιος Ψαλίδας. Ο διδάσκαλος του Γένους», σ. 357.

¹⁴⁸⁸ Πβ. Π. Νούτσος, «Ο νεαρός Ψαλίδας για τη θεία Αποκάλυψη», σ. 273: «Η κατηγορία της αθεΐας οφείλεται μάλλον σε λόγους ανιζηλίας των Γιαννιώτικων Σχολών και όχι στο ανατρεπτικό περιεχόμενο των μαθημάτων τους». Πβ. επίσης Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Τόμ. Β', σ. 281: «Υπέπεσαν οι διδάσκαλοι και οι μαθηταί των δύο σχολών της πόλεως εις έριδας βαθείας και μικροπρεπείς και εις αμοιβαίον μίσος λίαν επίμεμπτον».

διδασκαλίας¹⁴⁸⁹ διέφεραν κατά πολύ και ήταν της μεν Μπαλαναίας προσαρμοσμένα στην επίσημη εκκλησιαστική παιδεία, της δε Καπλανείου στο νεωτερικό πνεύμα.

Ο Αθανάσιος Ψαλίδας συναριθμείται στους κορυφαίους εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και η φήμη του «απέβη παροιμιώδης έν τε Ιωαννίνοις και πέραν αυτών».¹⁴⁹⁰ Η παρουσία του υπήρξε επιβλητική στη ύστερη περίοδο της τουρκοκρατίας στην Ήπειρο, ακόμη και στα χρόνια μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας,¹⁴⁹¹ βάζοντας τη σφραγίδα του στις κοινωνικές, πολιτικές και απελευθερωτικές διεργασίες¹⁴⁹² που παρατηρούνταν στην αναπτυσσόμενη πόλη των

¹⁴⁸⁹ Βλ. Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, σ. 304. Πολλοί λόγιοι επηρεασμένοι από τα ιδεολογικά ρεύματα του Διαφωτισμού, προς το τέλος του ΙΗ' και τις αρχές του ΙΘ' αιώνα εφάρμοζαν την αλληλοδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας και κατέκριναν τις εφαρμοζόμενες τότε στην ελληνική εκπαίδευση διδακτικές μεθόδους και προ πάντων την ψυχαγωγική. Επίσης Λ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Πβ. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α', σ. CXXII: «Μαθητής τις ακροούμενος της νέας αλληλοδιδασκτικής μεθόδου ελάμβανε πτυχίον, ίνα δύναται να διορίζηται εις οιανδήποτε ελληνικήν Κοινότητα ήθελε ζητήσει θέσιν».

¹⁴⁹⁰ Βλ. Σπ. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνοις επί τουρκοκρατίας», σ. 292.

¹⁴⁹¹ Οι πρώτες απόπειρες οργάνωσης της εκπαίδευσης στην Ελλάδα εισήχθησαν με το Β.Δ. 31-12-1836/12-1-1837, ΦΕΚ. 87/31-12-1836, άρθρα 33-34, το οποίο στη συνέχεια τροποποιήθηκε με το Νόμο ΑΣΞΔ' «Περί τροποποιήσεως διατάξεων του νόμου της 31 Δεκ. 1836.

¹⁴⁹² Πβ. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Ηπείρου*, σσ. 235-236, όπου καταχωρεί τον «Λόγο προτρεπτικό προς τους Έλληνας εις απόκτησιν της αυτών ελευθερίας και δόξης» του Ψαλίδα, με τις απόψεις του να παίρνουν σάρκα και οστά, στοχεύοντας στην αφύπνιση όλων των Ελλήνων για την ελευθερία και την αποτίναξη του ζυγού. «έως πότε τέλος πάντων, ώ άνδρες Έλληνες! Εις τον κόσμον ανήκουστοι διαμένομεν; ... σήμεραν οπού η δόξα της ελευθερίας, ανευχάριστος εις καμίαν κατοικίαν του κόσμου, ήλθε να κτίση και πάλιν εις την Ελλάδα τον θρόνον της· σήμεραν οι κάτοικοι της Ελλάδος δεν θα εμπυχωθούν από τον ερχομό της; Σήμεραν, οπού η Αθηνά και ο Άρης οι προστάτες της ελευθερίας επέστρεψαν εις την Ελλάδα, δεν θέλομεν τους υποδεχθη πανηγυρίζοντες; ... σήμεραν, οπού η καταπληγωμένη πατρίδα μας, με την ιεράν φωνήν της δακρύνουσα προσκαλεί τους υιούς της εις την αναγέννησιν της ελευθερίας· είναι κανένας νωθρός, οπου να μένη εις την βοήν απαρασάλευτος; Θεά τρισυπόστατη! Εισάκουσον την δέησιν! Με φρικτούς κεραυνούς απανθράκωσε εκείνον, οπού δεν ανανεούται εις την παλλιγενεσίαν του γένους μας, με τρομερά αστραπόβροντα κατάκαυσε όλους εκείνους, οπού με φθονερά όμματα θεωρούν των Ελλήνων την αναγέννησιν, των Ελλήνων την Ελευθερίαν!».

Ιωαννίνων της εποχής εκείνης, αναπτύσσοντας έντονη πατριωτική δράση¹⁴⁹³.

Η εικόνα του Αθανασίου Ψαλίδα σκιαγραφήθηκε, απλά και γλαφυρά, από τον Γιαννιώτη λόγιο και Γυμνασιάρχη της Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων Χρίστο Σούλη¹⁴⁹⁴, ως εξής:

«Ο Ψαλίδας αντέταξε στις κρατούσες αντιλήψεις την προοδευτική του τάση. Δεν θέλησε να υπολογίση τον αφορισμό, τον τόσο εύκολο και συνηθισμένο στην εποχή του, κατά της προοδευτικής διανοίας. Δεν ήταν πολύς καιρός που η εκκλησία είχε κάψει τις μεταφράσεις των έργων του Malebranche και Descartes του επίσης Γιαννιώτη διδασκάλου Μεθοδίου Ανθρακίτη και που και ο ίδιος μόλις κατόρθωσε να γλυτώση από τις συνέπειες της κατηγορίας ως αθέου. Ο Ψαλίδας αυτά δεν τα λογάρισε και θαρραλέα διάδοσε τις γόνιμες προοδευτικές του ιδέες. Είναι κι αυτός από εκείνους που δούλεψαν και δουλεύουν για τη διαδοχή των εποχών χωρίς αυτούς δεν θα υπήρχε πρόοδος. Και γι αυτό, κυρίως, η φυσιογνωμία του Ψαλίδα είναι σπουδαία, και κατατάσσεται στους «Μεγάλους Αναγεννητές».

Ο Αθανάσιος Ψαλίδας υπήρξε ο κυριότερος εκπρόσωπος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και φορέας του νεωτερικού πνεύματος στα Ιωάννινα. Με τη δράση του τα Ιωάννινα αναδεικνύονται ως το κυριότερο κέντρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στον Ελλαδικό χώρο, μετατρέποντάς τα σε «...μια πόλη περίφημη εις όλην την Ήπειρο και

¹⁴⁹³ Πβ. Γιάννης Ευ. Αναστασίου, «Πως είδε τον Ψαλίδα ο Άγγλος περιηγητής Τ. Σμαρτ Χιουζ», *Ηπειρωτική Εστία*, 1 (1952), 508-515, όπου αναφέρεται η επίθεση που έκανε ο Ψαλίδας στον Άγγλου περιηγητή παραπονούμενος επειδή το αγγλικό έθνος φάνηκε αχάριστο απέναντι στην Ελλάδα και «αντί να προσπαθήσουν να σπάσουν τις αλυσίδες με τις οποίες είναι δεμένοι οι απόγονοι, οι νέοι Έλληνες, αυτοί ζητούν να φκιάσουν καινούργιες για να τους δέσουν πιο σφιχτά». Ο πατριωτισμός του Ψαλίδα αποδεικνύεται και από τις επιστολές που έστειλε προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο και τον Ι. Καποδίστρια, βλ. στο ίδιο, σσ. 453-470.

¹⁴⁹⁴ Βλ. Ανέκδοτο έργο του Χρίστου Σούλη στο «Αρχείο Χ. Σούλη», σ. 38.

ξακουστή εις όλη την Ευρώπη και δια τους προκομμένους όπου κατά καιρούς έβγαζε και δια τους μεγάλους της πραγματευτάδες».¹⁴⁹⁵

¹⁴⁹⁵ Αλέξανδρος Φαρμάκης, *Έπαινος Ηπειρωτών. Η προσφορά τους στην αναζωογόνηση του ελληνικού πνεύματος και στην αναγέννηση του έθνους*, Ιωάννινα, 1998, σσ. 20-21.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Ήπειρος, λόγω της γεωστρατηγικής της θέσης, είχε αποκτήσει έναν κοσμοπολιτικό χαρακτήρα και είχε καταστεί ένα πνευματικό κέντρο στο οποίο βρήκαν καταφύγιο φιλόσοφοι και εκκλησιαστικοί ηγέτες με υψηλή φιλοσοφική και πνευματική κατάρτιση και μεταφυτεύτηκε ο σπερματικός φιλοσοφικός λόγος. Η περίοδος της «Μεγάλης σιγής» που επικράτησε με τον Ιουστινιανό, αποκαταστάθηκε βαθμηδόν με την ίδρυση του Δεσποτάτου της Ηπείρου στο οποίο συνέρρευσαν λόγιοι και αξιωματούχοι με υψηλό επίπεδο μόρφωσης που συνέβαλαν στην αναζωογόνηση του πνευματικού και φιλοσοφικού προβληματισμού.

Η πνευματική δραστηριότητα συνεχίστηκε και μετά την κατάκτηση από τους Τούρκους (1430), με τα Ιωάννινα να συνεχίζουν την πνευματική δραστηριότητα χάρη στη χορήγηση προνομίων από τους Τούρκους. Με την άλωση της πόλης (1431), ο κλήρος καθίσταται πλέον ο μοναδικός φορέας εκκλησιαστικής και κοσμικής εξουσίας και οι δομές της παιδείας αναδιοργανώνονται και προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες με τη διδασκαλία να γίνεται στους νάρθηκες των εκκλησιών, λόγω μη ύπαρξης «σχολείων». Στα Ιωάννινα υπήρξαν και διατηρήθηκαν οι πνευματικές εστίες, ιδιαίτερα στο Νησί Ιωαννίνων και διδάσκονταν τα εγκύκλια γράμματα, η φιλοσοφία και οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς.

Στις αρχές και προς τα μέσα του 17^{ου} αιώνα έχουμε σαφείς πλέον πληροφορίες για την ίδρυση σχολείων και τη διδασκαλία εγκύκλιων γνώσεων, της φιλοσοφίας και των ανωτέρων μαθημάτων. Την περίοδο αυτή στα Ιωάννινα υφίστανται οι υλικές συνθήκες (οικονομικές ενισχύσεις από Γιαννιώτες Ευεργέτες, φιλοσοφικά χειρόγραφα, επιστολογραφία, νέα προγράμματα διδασκίας ύλης) και οι φορείς (δάσκαλοι και λόγιοι που επέστειψαν από τη Δύση) για την καλλιέργεια

της παιδείας. Αυτά συνετέλεσαν στην παροχή παιδείας κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα και είχαν ως αποτέλεσμα τη διδασκαλία, για πρώτη φορά, των νέων επιστημών, όπως τα μαθηματικά, τη φυσική, τη χημεία, τη φιλοσοφία και τις μεταφράσεις. Η αναγεννητική πνευματική προσπάθεια ενισχύονταν από τις γενναίες οικονομικές προσφορές των Ηπειρωτών Ευεργετών με τις οποίες παράγονταν ένας μεγάλος αριθμός έντυπου υλικού, με το οποίο παρήγαγαν τα ηπειρωτικά τυπογραφεία της Δύσης και τροφοδοτούσαν όχι μόνο τα Ιωάννινα, αλλά και τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο.

Η απαρχή της νεοελληνικής πνευματικής αναγέννησης των Ιωαννίνων συντελείται με τη διαθήκη του Επιφάνειου Ηγούμενου (1647), στη λειτουργία της οποίας αντικατοπτριζόταν ο νεωτερικός κοινωνικό και πνευματικός προβληματισμός αφού προβλεπόταν η διδασκαλία των φυσικών επιστημών, η καθολική εκπαίδευση για τα αγόρια και τα κορίτσια. Επίπλέον για πρώτη φορά συναντάμε την εισαγωγή του λαϊκού παράγοντα στη σχολική μονάδα και για πρώτη φορά η Σχολή αποκτά δημόσιο χαρακτήρα που διασφαλίζεται με την εκλογή των δασκάλων εκ των αρίστων και αυτό είχε ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση της εκκλησιαστικής ιεραρχίας από την παιδεία.

Παράλληλα με την Επιφάνειο Σχολή λειτουργούσε και η Σχολή Γκιόνμα, που ιδρύθηκε με δωρεά του Εμμανουήλ Γκιόνμα (1676, αλλά τυπικά λειτούργησε από το 1672), ο οποίος ακολούθησε τα αυστηρά κριτήρια για τη διοίκηση, την αυτονομία και το πρόγραμμα σπουδών της Σχολής, εκκοσμικεύοντας περαιτέρω την παρεχόμενη εκπαίδευση στα πλαίσια των αναπτυγμένων εμπορικών και επιχειρηματικών απαιτήσεων της εποχής. Με την αρωγή των Γιαννιωτών εμπόρων η Σχολή Γκιόνμα καθίσταται η «αρχή της σύστασης της δημόσιας διδασκαλίας εις τα Ιωάννινα», και με τη διδασκαλία του Βησσαρίωνα Μακρή (1630;-1699) διανοίγονται νέοι ορίζοντες σκέψης, καθόσον ανασκευάζει το

περιεχόμενο του εκπαιδευτικού πεδίου με την εφαρμογή νέων μεθόδων διδασκαλίας και έτσι μπορούμε ότι με την παρουσία και τη διδασκαλία του μπορούμε ουσιαστικά να μιλάμε για σχολές στα Ιωάννινα από το 1672 και μετά.

Η αναγεννητική προσπάθεια στη Σχολή Γκιόνμα συνεχίζεται με τον Γεώργιο Σουγδουρή (1645/47-1725) και μέσα από το συγγραφικό του έργο διαπιστώνουμε την αριστοτελική επίδραση του Θεόφιλου Κορδαλέα και τις απόψεις που απηχούν την ερμηνεία των σχολαστικών σχετικά με την κοσμολογία και την κοσμική ευταξία που αντιτίθενται στην κοπερνίκεια αστρονομία. Όσον αφορά τη μέθοδο διδασκαλίας αυτή δεν ταυτίζεται με τη μέθοδο του Θ. Κορδαλέα, αλλά συνίσταται στην παράθεση απόψεων των «αντιπάλων» και στη διατύπωση των δικών του θέσεων, που τεκμηριώνει με την επίκληση της δικής του εμπειρίας. Ο Βησσαρίων Μακρής υπήρξε ο πρώτος που εισήγαγε τη φιλοσοφία στη σχολική πράξη και επηρέασε τη διδασκαλία της για δεκαετίες.

Οι πνευματικές διεργασίες που συντελούνταν στα Ιωάννινα στα τέλη του 17 και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα συνετέλεσαν στη δημιουργία μιας πολυεπίπεδης παιδείας υψηλής στάθμης και αυτό τεκμαίρεται από την παρουσία δύο σημαντικών νεοελλήνων στοχαστών του Αναστάσιου Παπαβασιλόπουλου και του Μεθόδιου Ανθρακίτη. Ο Α. Παπαβασιλόπουλος διαφοροποιείται από τη περιπατητική-σχολαστική σκέψη και καθίσταται ο προάγγελος του νεωτερικού φιλοσοφικού προβληματισμού αποδεχόμενος την έντονη επίδραση του Καρτεσίου στον τομέα της γνωσιολογίας και της ανθρωπολογίας. Στη διδασκαλία της «Λογικής» του ανιχνεύουμε για πρώτη φορά στον ελληνικό χώρο την καρτεσιανή σκέψη, η οποία διαμεσολαβείται από τη *Logique de Port Royal* και τον προσανατολισμό της ελληνικής σκέψης προς τις αρχές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Την φιλοσοφική παρακαταθήκη του Α. Παπαβασιλόπουλου γονιμοποίησε η σκέψη του Μεθόδιου Ανθρακίτη, η διδασκαλία του οποίου συνέβαλε στην αποτίναξη των αριστοτελικο-σχολαστικών αντιλήψεων, αποδεχόμενος τις βασικές παραδοχές της νεοπλατινίζουσας χριστιανικής παράδοσης, αφού στο έργο του βεβαιώνεται η επίδραση της καρτεσιανής ορολογίας και θεωρείται ότι είναι επηρεασμένο με από τον Μάλμπρανς, τον Σπινόζα και τον Μολίνο.

Η απαγκίστρωση από αριστοτελικό σχολαστικισμό και η αποδέσμευση από την αυθεντία και τα παραδοσιακά σχήματα σκέψης διαφαίνεται στο έργο του Νικόλαου Ζερζούλη. Μέσα από το έργο του διαφαίνεται ένας συγκερασμός του παραδοσιακού και του νεωτερικού προβληματισμού που οδήγησε στην κυριαρχία των νεωτερικών έναντι των παραδοσιακών φιλοσόφων, οι οποίοι είχαν ακόμη γερές ρίζες στην παιδεία των Ιωαννίνων, οι οποίες δημιούργησαν εστίες αντίστασης στο νεωτερικό πνεύμα και ενδυναμώθηκαν με την κήρυξη της Γαλλικής Επανάστασης, που αποτέλεσε αφορμή για τη σκλήρυνση της στάσης της εκκλησιαστικής ιεραρχίας απέναντι σε καθετί που θεωρείτο νεωτερικό.

Στα Ιωάννινα την πνευματική εστία της συντήρησης αποτελούσε πλέον η Σχολή Γκιόνμα με την κυριαρχία της οικογένειας των Μπαλάνων για ένα σχεδόν αιώνα, μετατρέποντας έτσι τη Σχολή Γκιόνμα, που μετονομάστηκε σε Μπαλαναία Σχολή, σε προπύργιο του σχολαστικισμού. Ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος (†1765) απομάκρυνε τη νεωτερική μέθοδο διδασκαλίας των προγενεστέρων του και επανέφερε τη μέθοδο της «Πολλαπλής Ψυχαγωγίας». Ως γνώστης της μαθηματικής επιστήμης δίδασκε το έργο του Μεθόδιου Ανθρακίτη, το οποίο είχε βελτιώσει με δικές του παρεμβάσεις, εγκαινιάζοντας έτσι μια νεωτερική εκπαιδευτική κατεύθυνση υψηλού επιπέδου, ενώ η φιλοσοφική διδασκαλία του εστιάζεται στην ανάλυση του αριστοτελικού έργου και στηρίζεται στα συγγράμματα του Θ. Κορυδαλέα.

Οι γιοι του Μπαλάνου Βασιλόπουλου που τον διαδέχθηκαν στη Σχολή συνέχισαν την παράδοση του πατέρα τους. Ο Κοσμάς Μπαλάνος (1731-1808) απέκλειε τη διδασκαλία κάθε σύγχρονης γνώσης, η οποία χαρακτηριζόταν ως «αντιθρησκευτική», ενώ κάθε βιβλίο που ήταν γραμμένο στην απλή διάλεκτο θεωρείτο ως «άθεο». Ο Κωνσταντίνος Μπαλάνος ή Μπαλανίδης, που τον ακολούθησε στη σχολαρχία της Σχολής (1799-1819), εξοβέλισε τις νεωτερικές επιστήμες και το έργο του αποσκοπούσε στη διατήρηση της παραδοσιακής αντίληψης για την εκπαίδευση με τη χρήση απαρχαιωμένης μεθόδου διδασκαλίας, που συνέβαλαν τελικά στην παρακμή της Σχολής. Συνδιδάσκαλοι του υπήρξαν οι Γρηγοράσκος Μπαλανίδης (†1834) και ο Αναστάσιος Μπαλάνος, οι οποίοι ακόμη και προς το τέλος της λειτουργίας της Σχολής ακολουθούσαν τη παραδοσιακή φιλοσοφική και κοσμολογική σκέψη, όταν στην Ευρώπη συντελούνταν τεράστιες αλλαγές σε όλους τους τομείς με κυριότερη την επικράτηση του ηλιοκεντρικού συστήματος του Νικολάου Κοπέρνικου. Με την εκπαιδευτική τους στάση οι Μπαλάνοι γενικά αποτέλεσαν τους στυλοβάτες της συντήρησης στην πόλη των Ιωαννίνων.

Η παρουσία του Ευγένιου Βούλγαρη (1716-1806) και η διδασκαλία του στη Μαρουτσαία Σχολή (1742-1745 και 1749-1752) είχε ως αποτέλεσμα τη διδασκαλία των νεωτερικών φιλοσοφικών αντιλήψεων, τη σύγκρουση με τις παραδοσιακές φιλοσοφικές αντιλήψεις και την εισαγωγή μιας νέας αντίληψης για τον τρόπο του φιλοσοφείν. Μέσα από τα συγγράματά του συνέβαλε στον αναπροσανατολισμό του φιλοσοφικού προβληματισμού και με τον τρόπο αυτό προεξέτεινε τις προγενέστερες νεωτερικές ιδέες που είχαν ήδη αναπτυχθεί στα Ιωάννινα πριν την έλευσή του. από το έργο του (*Λογική*, 1766) αποδεικνύεται ότι είναι οπαδός της εμπειρικής μεθόδου στην έρευνα του φυσικού κόσμου και της εκλεκτικής μεθόδου στη συγγραφή και παρουσίαση των διαφόρων φιλοσοφικών προβλημάτων.

Στο μεταφρασμένο έργο του (*Στοιχεία Μεταφυσικής*, 1805) συνδυάζει τις καρτεσιανές και τις μετακαρτεσιανές γνωσιοθεωρητικές απόψεις με τις εδραιωμένες οντολογικές παραδοχές της σχολαστικής και σχολιαστικής παράδοσης. Επιχειρεί να συγκεράσει τις παραδοσιακές αντιλήψεις με τη μεταφυσική του 18^{ου} αιώνα, χωρίς όμως να αποστασιοποιείται εντελώς από το αριστοτελικό μοντέλο. Στις κοσμολογικές του αντιλήψεις (*Τα αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις*) δεν έχει θέση ο Καρτέσιος γιατί διατυπώνει ένα «φαντασιώδες σύνταγμα» και υιοθετείται η σωματιδιακή θεωρία του Νεύτωνα και εναρμονίζεται με την κοσμολογική θεωρία του γιατί πρεσβεύει ότι ο κόσμος «προ αιώνος δημιουργηθείς από το θεό», ο οποίος του δώρισε την κίνηση και διευθύνει τα πάντα. Ενώ στη Δύση είχε επικρατήσει το κοπερνικό κοσμολογικό σύστημα, ο Βούλγαρης επιλέγει το Τυχωνικό γιατί «σώζει τα φαινόμενα» και απορρίπτει το κοπερνικό σύστημα γιατί προσκρούει στη διδασκαλία την Αγίας Γραφής για την κίνηση του ήλιου.

Η διαφορετική πρόταση που αποτελούσε την φιλοσοφική παρακαταθήκη του Ε. Βούλγαρη κατατέθηκε από τον Αθανάσιο Ψαλίδα που δίδαξε στην Καπλάνειο Σχολή, η οποία αποτελούσε τη διάδοχο της Μαρουτσαίας Σχολής. Ο Α. Ψαλίδας αναπτύσσει τις γνωσιολογικές του αντιλήψεις στηριζόμενος στο δίπολο «Λόγος-Αποκάλυψη» αξιοποιώντας την εμπειριστική γνωσιοθεωρία, με την προσφυγή στη βολφιανή και την καντιανή σκέψη, την οποία ενσωματώνει με ένα εκλεκτικό τρόπο στη δική του Λογική, γιατί έτσι διευκρινίζει πληρέστερα τον τρόπο της διαπραγμάτευσης της γνωσιοθεωρίας του. Μέσα από το έργο του (*Καλοκινήματα*) προβάλλεται η κοσμολογική και φιλοσοφική του μεταστροφή και διαφαίνεται ένα νέο ξεκίνημα που χαράσσει νέους δρόμους, που οδηγούν στην κριτική της «αυθεντίας», στην απόρριψη των προλήψεων και στην οριστική εκκαθάριση του σχολαστικισμού από την ελληνική εκπαίδευση. Έτσι στη διδασκαλία του Α. Ψαλίδα στην

Καπλάνειο Σχολή αντανακλάται η νέα αντίληψη για το κοσμικό σύστημα, το ηλιοκεντρικό και με τα πειράματα της φυσικής οι νεωτέρες αντιλήψεις και η δόξα του Κοπέρνικου κυριάρχησαν ολοκληρωτικά στα Ιωάννινα.

Συμπυκνώνοντας τα συμπεράσματα της παρούσας εργασίας προκύπτουν τα εξής αποτελέσματα:

1) Στα Ιωάννινα τα γράμματα καλλιεργούνταν ανέκαθεν και φαίνεται πως η πνευματική βυζαντινή παράδοση δεν ανακόπηκε, ούτε επί τουρκοκρατίας. Υφίσταντο εκπαιδευτικές εστίες και πυρήνες που αποτέλεσαν την κληρονομιά και την παρακαταθήκη που χαρακτηρίζονταν από μια αδιάσπαστη συνέχεια στην κίνηση των ιδεών για την εδραίωση και την ανάπτυξη της παιδείας, η οποία συνέβαλε στην αναζωογόνηση του πνευματικού προβληματισμού και του φιλοσοφικού στοχασμού σε τέτοιο βαθμό, ώστε να χαρακτηριστούν σε «Νέας Αθήνας του υπόδουλου ελληνισμού».

2) Μετά την Άλωση της Πόλης, Πατριάρχης τοποθετείται από τον Μωάμεθ ο ανθενωτικός Γεώργιος Σχολάριος, ο οποίος γίνεται «Εθνάρχης» και «κορυφαίος του προκρίτου γένους των Ρωμαίων» και καθίσταται ο μοναδικός φορέας εξουσίας, έχοντας υπό τον άμεσο έλεγχο την παιδεία και τη χειραγώγηση του εκπαιδευτικού και του πολιτικού μηχανισμού. Αρχίζει αμέσως μια απόπειρα ανασυγκρότησης της παιδείας με την ίδρυση της Πατριαρχικής Ακαδημίας (1431), συνέχεια του Πανδιδακτηρίου των Βυζαντινών με σκοπό να μορφώνει τον ανώτερο κλήρο και με κατεύθυνση την επικύρωση της ηγεμονίας της αριστοτελικής κοσμοθεωρίας, έναντι της πλατωνικής παράδοσης και την ενίσχυση της εχθρότητας προς τη Δύση και την εμβάθυνση των συνεπειών του σχίσματος. Την οικονομική αδυναμία του Γένους να ανεγείρει σχολεία και να συντηρήσει τα δημόσια διδακτήρια αντικατέστησε ο νάρθηκας των εκκλησιών και τα μοναστήρια, όπου

διδασκόταν από ιερείς και λαϊκούς τα ελληνικά μαθήματα και οι επιστημονικές ιδέες.

3) Με την εμφάνιση του Θεόφιλου Κορυδαλέα που εισήγαγε τον Νεοαριστοτελισμό στον ελλαδικό χώρο και τη δράση του ανακαινιστή πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη, αρχίζει να αλλάζει η πνευματική κατάσταση του Γένους και το σχολείο να βγαίνει από τους νάρθηκες των εκκλησιών και τα κελιά των μοναστηριών, αλλά δεν θ' αποκτήσει ακόμη μια γενικότερη ακτινοβολία και οντότητα. Μόνο στα τέλη του 17^{ου} αιώνα θα συναντήσουμε λόγιους και δασκάλους ως ιδιαίτερες και αυθύπαρκτες μονάδες, δεμένες με τη βυζαντινή παράδοση. Η επιστροφή των λογίων από τη Δύση συνοδευόταν και με την μεταφορά ενός νέου τρόπου σκέψης που διαμορφώθηκε κάτω από τους μετασχηματισμούς που είχαν συντελεστεί από την ανάπτυξη και την επίδραση των επιστημών. Η εκκλησιαστική ιεραρχία εμπόδιζε τους νέους να μεταβαίνουν στην Ευρώπη για σπουδές και επεσήμανε τους κινδύνους που εγκλείουν τα «φώτα» της Ευρώπης και οι σύγχρονες επιστήμες.

4) Η μετακένωση της νεωτερικής φιλοσοφίας και της ευρωπαϊκής σκέψης οδήγησε την εκκλησιαστική ιεραρχία στη δραστηριοποίηση των μηχανισμών άσκησης βίας, με το πρόσχημα της εκ Θεού εντολής και στη λήψη αποτελεσματικών μέτρων που θα εμπόδιζαν την είσοδο και τη διάδοση του νεωτερικού και φιλελεύθερου πνεύματος και των νεωτερικών επιστημών, που έθεταν σε κίνδυνο τις αρχές της μιας και μόνης αλήθειας. Τα μέτρα αυτά αφορούσαν τον έλεγχο των εκδόσεων και της κυκλοφορίας των βιβλίων και έφθαναν μέχρι τους αφορισμούς, τους διωγμούς και τις συκοφαντίες των λογίων.

5) Τα Ιωάννινα, ιδιαίτερα από τον 17^ο αιώνα, αποτελούσαν την πνευματική πρωτοπορία του ελλαδικού χώρου, γιατί είχαν μπει οι βάσεις για την ίδρυση «σχολείων» και την καλλιέργεια των γραμμάτων και των φιλοσοφικών μαθημάτων, γιατί είχε ήδη υπάρξει ένα σοβαρό και

πνευματικό υπόβαθρο, πάνω στο οποίο ιδρύθηκαν και λειτούργησαν οι Σχολές των Ιωαννίνων και ειδικότερα:

Α) Η ίδρυση της Επιφανείου Σχολής (1647) αντικατοπτρίζει τις αλλαγές που είχαν συντελεστεί στο κοινωνικό και πνευματικό επίπεδο της πόλης των Ιωαννίνων και αντανακλάται στην είσοδο της διδασκαλίας των νέων επιστημών, κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα και στην «απαρχή της νεοελληνικής αναγέννησης. Με την ίδρυσή της δόθηκε και το πρώτο χτύπημα στη σχολαστική παράδοση» με τη διδασκαλία λογίων με υψηλή πνευματική κατάρτιση και παρουσιάστηκαν οι πρώτες φιλοσοφικές αναλαμπές.

Β) Η αναγεννητική προσπάθεια συνεχίστηκε με τη Σχολή Γκιόνμα (1676), η οποία ήταν μία «εκ των οποίων εμετοχετεύθησαν τα νάματα της ελληνικής γλώσσης και της παιδείας εις όλον το γένος...» και σ' αυτή «λαμβάνει αρχήν η σύστασις της δημόσιας διδασκαλίας εις Ιωάννινα και γίνεται εντεύθεν φανερόν ότι το σχολείον των Ιωννίνων νεώτερον μεν ολίγον τι του Βυζαντίου είνε αρχαιότερον των λοιπών από πολλά της Ελλάδος, και ο λόγος θέλει φανερώσει ότι μέχρι τινός και πλέον πάρ' άλλο κανένα ακμάζον». Το πρόγραμμα σπουδών είναι ιδιαίτερα υψηλών αξιώσεων, εφαρμόζονται νέες μέθοδοι διδασκαλίας, εισάγεται ο κοσμολογικός προβληματισμός, εισάγεται η διδασκαλία της Λογικής και της φυσικής φιλοσοφίας. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι εισάγεται και αξιοποιείται η καρτεσιανή σκέψη και η διδασκαλία της οντολογίας, που οδηγούν σταδιακά στην απαγκίστρωση από τον αριστοτελικό σχολαστικισμό με την αναλυτική παρουσίαση της νευτώνειας φυσικής και θεωρίας, που είχαν ως αποτέλεσμα οι νεωτερικοί να περάσουν στην αντεπίθεση στην αντιπαράθεσή τους με τους οπαδούς της σχολαστικής φιλοσοφίας.

Γ) Ο έναρξη της Γαλλικής Επανάστασης και ειδικά η προετοιμασία της Ελληνικής Επανάστασης οδήγησαν την εκκλησιαστική ιεραρχία σε

μια σφοδρή επίθεση εναντίον αυτών που σπούδαζαν στη Δύση και ιδιαίτερα αυτών που ακολουθούσαν τις νεωτερικές επιστήμες. Ο απόηχος αυτών οδήγησε στη μεταστροφή των πνευματικών πραγμάτων στα Ιωάννινα και στην επαναφορά του σχολαστικισμού μέσα από τους μηχανισμούς της Μπαλαναΐας Σχολής με την κυριαρχία της οικογένειας των Μπαλάνων. Τον κεντρικό πυρήνα των φιλοσοφικών μαθημάτων αποτέλεσε η αριστοτελικο-σχολαστική φιλοσοφία με την επαναφορά της προγενέστερης μεθόδου διδασκαλίας των μαθημάτων και την πρόκριση των μαθηματικών έναντι της φυσικής. έτσι απαξιώθηκε η νεωτερική επιστήμη και οι Μπαλάνοι μετατράπηκαν γενικά σε στυλοβάτες της συντήρησης.

Δ) Η παρουσία και η διδασκαλία του Ευγένιου Βούλγαρη στη Μαρουτσαΐα Σχολή οδηγεί στον αναπροσανατολισμό του φιλοσοφικού προβληματισμού με σαφή κατεύθυνση το νεωτερικό πνεύμα με την εισαγωγή στη διδασκαλία της νευτώνειας σκέψης για την ερμηνεία των φυσικών φαινομένων. Εκδιπλώνονται οι νεώτερες οντολογικές, γνωσιοθεωρητικές, ανθρωπολογικές και επιστημολογικές αντιλήψεις, στηριζόμενες στην παρατήρηση και το πείραμα και στις γνωστικές ικανότητες του ανθρώπου. Η αποδοχή της φιλοσοφίας, που αφορά μόνο τα εγκόσμια, υποχωρεί όταν υπεισέρχεται η πίστη, ο οποία αναμφίλεκτα επιβάλλει την κυριαρχία της. Με τη χρήση της εκλεκτικής μεθόδου επιχειρεί να δώσει λύσεις στους φιλοσοφικούς στοχασμούς του ακολουθώντας τις αριστοτελικές και τις νεώτερες αντιλήψεις, αλλά προσθέτοντας και τις δικές του απόψεις. Ενώ εισάγει τη νευτώνειες αντιλήψεις και τη νεωτερική σκέψη στον ελληνικό χώρο, εν τούτοις ως δέσμιος των θρησκευτικών του αντιλήψεων απορρίπτει το κοπερνικό σύστημα, το οποίο είχε σχεδόν επικρατήσει στη Δύση.

Ε) Το νεωτερικό φιλοσοφικό προβληματισμό του Ε. Βούλγαρη επεξέτεινε ο Αθανάσιος Ψαλίδας (1767-1829) στην Καπλάνειο Σχολή των

Ιωαννίνων, ο οποίος αξιοποιώντας την εμπειριστική θεωρία, με την προσφυγή στην βολφιανή και την καντιανή σκέψη, με έναν εκλεκτικό τρόπο, διαπραγματεύεται πληρέστερα τη γνωσιοθεωρητική του άποψη. Κατέβαλε προσπάθειες για την επιβολή και εμπέδωση των νεωτερικών επιστημών και της νέας μεθοδολογίας, σε πείσμα της αντίδρασης που επικρατούσε στα Ιωάννινα από τους Μπαλάνους και με την εισαγωγή του πειράματος στη διδασκαλία των μαθημάτων του συνέβαλε στην αποτίναξη της δεισιδαιμονίας και του σκοταδισμού. Η θαρραλέα επιστημονική δράση του Α. Ψαλίδα συνέβαλε στην ολοκληρωτική κυριαρχία του νεωτερικού πνεύματος και των νέων αντιλήψεων για το ηλιοκεντρικό κοσμικό σύστημα στις Σχολές των Ιωαννίνων.

SUMMARY

Epirus has always been the spiritual cradle where Stoicism (Epictetus, 50 BC – 138 AD), Cynicism and Sophistry during the 4th century AD (Iphicles, Priscus) thrived. In its spiritual refuge distinctive ecclesiastical leaders (Metropolitan Bishop of Nicopolis Dinatos as well as his successor Atticus) were emerged and Byzantine officials found fertile ground, after 1204, who revitalized spiritual reflection (brothers Nicolaos and Nikephoros Gorgianites, John Apokaukos, Metropolitan Bishop of Nafpaktos, George Bardanes, Metropolitan Bishop of Corfu and Demetrios Chomatianos, Archbishop of Ohrid), by highlighting the ideas of Plato, Aristotles and Chilon.

The surrender of Ioannina to the Ottoman Turks in 1430 did not prevent spiritual people who lived or worked there from their intellectual engagement. They contributed to the creation of a unique learning procedure that helped the maintenance of the Greek spirit and reproduction of spiritual and educational professionals. Nevertheless, until the 16th century we cannot refer to “schools” even in the sense of an elementary educational establishment but in spite of this we can claim the existence of teachers who developed education, there were philosophical manuscripts written and copied (1654-1670). Making use of this information as well as the correspondence of the time we conclude that since the beginning of the 17th century we have got accurate information about the foundation of schools and teaching of several subjects and philosophy on a regular basis contributing in this way to the decrease of illiteracy.

The will of Epiphanius Hegoumenos (1647) and the foundation of Epiphaneios School in Ioannina made a significant contribution to the spiritual “renaissance” of the region and it marks the shift from the

meticulous philosophical tradition with the acceptance of a modern spirit that reflects the changes in the social and spiritual field. At the same time another school is in operation in Ioannina since 1672, Gionma School or “the First School” as it is also called. The first scholar Vissarion Makris (1630-1699) adopted an autonomous syllabus which was adapted to the increased commercial needs of the time. The educational action of Vissarion Makris broadened the mind with the reform of what was taught so after his presence and influence we can refer to substantial operation of schools in Ioannina.

Distinguished scholars contributed to the revival of Gionma School such as: Georgios Sougdouris (1645/7-1725), Anastasios Papavasiliopoulos (approx. 1670-1750), Methodios Anthrakites (1660-1748), Nikolaos Zerzoulis (1706/1710-1772/1773). With their teaching contribution they introduced innovative methods and created the necessary conditions for novelty to occur, the acceptance of René Descartes and Malebranche’s philosophical systems and generally speaking they contributed to the change of Greek reflection before the European Enlightenment and the abandoning of the Aristotelian-meticulous perception.

With the Declaration of the French Revolution the ecclesiastical hierarchy took a tougher stand on the scholars who studied abroad and brought the innovative scientific intellect in Greece. The attitude of the ecclesiastical hierarchy resulted in reaction against everything innovative and in Ioannina this negative spiritual reaction was represented by Balanos family: Balanos Vasilopoulos (1694-1760), Constantinos Balanos or Balanidis (1799-1819) and Grigoraskos Balanidis (+1834). The Balani were distinguished teachers and scientists but they were extremely attached to the old traditional perception as far as education was concerned. They cast out of their teaching modern sciences, they challenged the theory of a sun centered system whereas they accepted the earth centered theory in accordance with the Aristotelian natural philosophy and points from the Holy Bible. In this way

they became the pillars of conservation in Maroutsia School, as the Gionma School had been renamed.

The arrival of Eugenios Voulgaris (1717-1806) in Ioannina contributed to the reorientation of philosophical thinking and its release from the Aristotelian way of thinking since he introduced in his teaching the empirical method in the research of the natural world with new ideas stemming from the advanced western education. His cosmological beliefs are in accordance with what the Ecumenical Patriarchate stated about the co-existence of Christian doctrine and philosophy, which doctrine should not be a threat to religious orthodoxy. He is for the philosophy of logic and reason without rejecting the simultaneous knowledge of divine and human things, which finally does not keep him apart from the “double truth”, that is “according to man” and “according to Christ” philosophy. The method he applied to his teaching practice resulted in the displacement of the walking meticulous philosophy and the reform of understanding for the supporters of more modern philosophy. Eugenios Voulgaris presents the new scientific knowledge with the experimental method and Newton’s physics but at the same time he tries to keep balance between logic and reason and experience.

The innovative spirit in the Schools of Ioannina is transmitted by Athanasios Psalidas (1767-1829) in Kaplaneios School, where he teaches university subjects and especially Experimental Physics and he firmly resists the possible reappearance of the conservative spirit expressed by the new “koridalismo” and “evgenismo” as well as the rejection of superstitions and ignorance. His educational activity aims at the acceptance of logic and reason, the establishment of the theory of “Celestial Newton” and the unquestionable adoption of Copernicus’ astronomy and the sun centered system. His beliefs provoked the reaction of the local ecclesiastical hierarchy that was against every progressive mind. With the tutoring and the experiments in Physics of

Athanasios Psalidas the glory of Copernicus will prevail in the education of Ioannina.

Epirus, under the Ottoman rule, pulled together elements stemming from the after Byzantine era, from its relationship with the West and the contact with the Balkans whereas the constant and intense spiritual activity that was developed contributed to the characterization of Ioannina as the “metropolis of every learning.”

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Πηγές

- Αινιάν, Γεώργιος**, Συλλογή ανεκδότων συγγραμμάτων του αοιδίμου Ευγενίου του Βουλγάρεως και τινών άλλων μετατυπωθέντων, Τόμ. Α'-Β', Εν Αθήναις, Εκ της Τυπογραφίας Κ. Ράλλη, 1838.
- Ανθρακίτης, Μεθόδιος**, Θεωρία χριστιανικά και ψυχοφελείς νουθεσΐαι εκάστω Χριστιανώ, τυπωθείσαι δια συνδρομής και δαπάνης του αιδεσιμωτάτου, και ευλαβεστάτου εν ιερέυσι κυρίου Νικολάου του Σινωπίτου. Δίδοται χάριν το παρόν τοις ευσεβέσι Χριστιανοίς, Ενετίησιν, Παρά Νικολάω Γλυκεΐ τω εξ Ιωαννίνων, 1699.
- , *Λογική Ελάττων*, στο: Παναγιώτης Κ. Χρήστου, Μεθόδιος Ανθρακίτης, σσ. 52-78.
- , *Εισαγωγή της Λογικής Πραγματεΐας*, 1726, στο: Κ. Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, Τόμ. Β', σσ. 99-114.
- Ανθρακίτης, Μεθόδιος – Μπαλάνος, Βασιλόπουλος**, *Οδός Μαθηματικής ή σειρά βαθμηδόν προϊούσα, περιεκτική των κατ' είδος κυριωτέρων της μαθήσεως πραγματειών...*, Τόμ. Α'-Γ', Ενετίησιν, Εν τη Τυπογραφία Αντωνίου του Βόρτολι, 1749.
- Ανωνύμου**, *Σπάνια Ευποιΐας έργα του Ζώη Κωνσταντίνου Καπλάνη*, γεννηθέντος εις Γραικίαν τω 1736, και αποθανόντος εις Μόσχαν τη 20^η Δεκεμβρίου, τω 1806 έτει, Μόσχα, 1809.
- Ανωνύμου**, *Συστατικά Γράμματα της εν Ιωαννίνοις Πατριαρχικής Σχολής. Των φιλοσοφικών και Επιστημονικών Μαθημάτων, της τε Πατρώας Ελληνικής Γλώσσης, και των ξένων Διαλέκτων*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1806.
- Ανωνύμου** του Έλληνοσ, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί Ελευθερίας*, [Εν Ιταλία, 1806], Αθήνα, Εκδ. Κάλβος, 1977.
- Αριστοτέλης**
Aristotelis Opera ex recensione Immanuelis Bekkeri, Edidit Academia Regia Borussica, Vol. I-IV, Vol V: *Index Aristotelicus*, Ed. H. Bonitz, Berolini, apud G. Reimerum, 1831-1870.
- Arnauld, Antoine**, *La Logique ou l' Art de Penser*, Paris, 1662.
- Αρριανός**, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, Αθήνα, Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων – Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2012.
- Βελεστινλής, Ρήγας**, *Φυσικής Απάνθισμα, διά τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας. Εκ της Γερμανικής και Γαλλικής διαλέκτου, ερανισθείσα παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού, ούτινος αναλώμασι εξεδόθη προς οφέλειαν των ομογενών*, Εν Βιέννη, Εκ της τυπογραφίας του Ευγενούς Τράτινερ, 1790.

- , *Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας υπέρ των νόμων ελευθερία, ισοτιμία, αδελφότης και της πατρίδος*, στο: Κ. Θ. Πέτσιος (επιμ.), *Ρήγας Βελεστινλής: 250 χρόνια από τη γέννησή του (1757-2007)*. Ψηφίδες από το έργο του.
- Βενδότης Γεώργιος**, *Προσθήκη της Εκκλησιαστικής Ιστορίας Μελετίου Μητροπολίτου Αθηνών προς εξακολούθησιν των άλλων τριών τόμων*, Εν Βιέννη, 1795.
- Βλάχος, Γεράσιμος**, *Θησαυρός της εγκυκλοπαιδικής βάσεως τετράγλωσσος...*, Ενετίησιν, 1659.
- Βούλγαρις, Ευγένιος**, *Βιβλιάριον κατά Λατίνων, έχον όνομα εγκύκλιος επιστολή... συντόμως απαριθμούσα τας Λατίνων μίαν προς μίαν καινοτομίας εκπομπεύει*, Εν Κωνσταντινουπόλει, 1756.
- , *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνεραμισθείσα [...]*, Εν Λειψία, 1766, Προλ.-Επιμ.-Ευρετήρια Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, 2010.
- (**μετάφρ.**), *Johann-Baptista Duhamel, Φιλοσοφία παλαιά και νέα, Τόμος Πρώτος, περιέχων τη λογικήν πραγματείαν*, στο: Ευγένιος Βούλγαρις, *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνεραμισθείσα [...]*, Εν Λειψία, 1766.
- , *Επιστολή του σοφωτάτου κυρίου Ευγενίου Αρχιεπισκόπου πρώην Σλαβωνίου και Χερσώνος, Τεργεσίω*, Εν τη Τυπογραφία του Ιωάννου Μπατίστα Σπερανδίου, 1797.
- , *Αδελεσχία φιλόθεος ήτοι εκ της αναγνώσεως της ιεράς μωσαϊκής Πεντατεύχου Βίβλου, επιστάσεις ψυχωφελείς τε και σωτηριώδεις. Τόμ. Β': Παράρτημα εν επιστολής είδει: Κατά των Ωκελλιτών Συστήματος του περί της του παντός φύσεως*, Βιέννη, 1801.
- , *Διατριβή περί Ευθανασίας και Διαθήκη*, Μτφρ.-επιμ. Γιάννης Δημολιάτης, Μανώλης Γαλανάκης, Αθήνα, Εξάντας, 2005.
- , *Εισαγωγή εις την φιλοσοφίαν Γ. Ι. Σ' Γραβεζάνδου. Περιέχουσα την Μεταφυσικήν και την Λογικήν εξελληνισθείσα μεν εκ της Λατινίδος φωνής υπό του πανιερωτάτου Αρχιεπισκόπου Κυρίου Ευγενίου του Βουλγάρεως Ιεροδιακόνου έτι όντος και σχολαρχούντος έντε Ιωαννίνοις, και εν τη Αθωνιάδι Ακαδημία και εν Κωνσταντινουπόλει, προς ακρόασιν των παρ' αυτώ μαθητιόντων [...]* Εν Μόσχα, 1805.
- , *Περί του συστήματος του παντός*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εν τη Ελληνική τυπογραφία Γεωργίου Βενδώτη, 1805.
- , *Στοιχεία της Μεταφυσικής υπό Ευγενίου του Βουλγάρεως Διακόνου έτι όντος και ενιαχού σχολαρχούντος πρώτον αναπτυσσόμενα, Νυν δε παρά των Ζωσιμάδων ανταδέλφων Αναστασίου, Νικολάου, Ζώη, και Μιχαήλ, τοις ομογενέσι φιλολόγοις φιλοτίμω δαπάνη επί τω*

- διανεμηθείναι δωρεάν, τύποις εκδοθέντα, επιστασία Σπυρίδωνος Βλαντή, Ενετίησιν, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1805.
- , *Τα Αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις, ήτοι τα περί των φύσει όντων φιλοσοφούμενα επιτετημημένως μεν, σαφώς δε ως οίον τε τοις φιλοσοφίας ερασταίς εκ διαφόρων φιλοσόφων αωτευόμενα υπό Ευγενίου Διακόνου του Βουλγάρεως, σχολαρχούντος ποτέ έν τε Ιωαννίνοις, Αθωνι, και Βυζαντίω· νυν δε φιλοτίμω δαπάνη εκδοθέντα των τιμιωτάτων, και φιλογενών αυταδέλφων Ζωσιμάδων, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εν τη Ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδώτη, 1805.*
- , *Γενουησιού, Στοιχεία της Μεταφυσικής εξελληνισθέντα μεν εκ της Λατινίδος φωνής υπό του Πανιερωτάτου Αρχιεπισκόπου Κυρίου Ευγενίου Βουλγάρεως Ιεροδιακόνου έτι όντος, και σχολαρχούντος έντε Ιωαννίνοις, και εν τη Αθωνιάδι Ακαδημία, και εν Κωνσταντινουπόλει, προς ακρόασιν των παρ' αυτώ μαθητιώντων..., Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1806.*
- , *Μεταφυσική, ήτοι η πρώτη φιλοσοφία του σοφωτάτου Πουρκοτζίου. Εκ του λατινικού, εις το Ελληνικόν μετενεχθείσα ιδίωμα παρά του λογιωτάτου εν ιεροδιακόμοις, Κυρίου Ευγενίου Βούλγαρη του εκ Ζακύνθου, έτει χιλιοστώ επτακοσιοστώ πεντηκοστώ.*
- , *Θεολογικόν, νυν το πρώτον εκδιδόμενον υπό του αρχιμανδρίτου Αγαθάγγελου Λοντόπουλου, Εν Βενετία, 1872 (επανέκδοση με εισαγωγή Ειρ. Δεληδήμου, Θεσσαλονίκη, 1987).*
- Δαμοδός, Βικέντιος, Επίτομος Λογική κατ' Αριστοτέλην και Τέχνη Ρητορική, Ενετίησι, παρά Αντωνίω τω Ζάττα, 1759.**
- , *Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής, Κριτ. έκδ.-επιμ.-εισαγ. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων-Τομέας Φιλοσοφίας (Σειρά: Κείμενα Νεοελλήνων Φιλοσόφων, αρ. 1), 2002.*
- Descartes, René, Τα πάθη της ψυχής, Εισαγ.-μετάφρ. Γιάννης Πρελολέντζος, Επίμετρο Jean-Luc Marion, Εκδ. Κριτική, Αθήνα 1996.**
- Δημαράς, Κ. Θ. (επιμ.), Ο Ρωσσαγγλογάλλος, Κριτική έκδ. με επιλεγόμενα, Αθήνα, Εκδ. Πορεία, 1990.**
- Επίκουρος, Ηθική, Η θεραπεία της ψυχής, Εισαγ.-μετάφρ.-σχόλ. Γιώργος Ζωγραφίδης, Αθήνα, Εκδ. Ζήτρος, 2009.**
- Επίκτητος, Άπαντα, Τόμ. 1-4: Διατριβαί, Τόμ. 5: Εγχειρίδιον - Αποσπάσματα, Εισαγ.-μετάφρ.-σχόλ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Αθήνα, Εκδ. Κάκτος, 1994.**
- Ζεζούλης, Νικόλαος, Επιστολή προς Μπαλάνον Βασιλόπουλον («Αντιπελάργησις», Βιέννη 1816, σσ. 46-51), Επιμ. Νίκου Κ. Ψημμένου, Ιωάννινα, Ζωσιμαία Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων, 2000.**
- Καΐρης, Θεόφιλος, Γνωστική, Στοιχεία Φιλοσοφίας, Επιμ. Νικήτας Σινιόσογλου, Αθήνα, Εκδ. Ευρασία – Καΐρειος Βιβλιοθήκη, 2008.**

- Kant, Immanuel**, *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Εισαγ.-Μετάφρ.-Σχόλ. Αναστασίου Γιανναρά, Αθήνα, Εκδ. Παπαζήση, 1977.
- Κοδρικάς, Παναγιώτης**, *Ομιλίες περί πληθύος κόσμων του κυρίου Φοντενέλ...* Μεταφρασθείσαι από της Γαλλικής Διαλέκτου εις την καθ' ημάς απλήν Ρωμαϊκήν Γλώσσαν και υποσημειωθείσαι παρά Παναγιωτάκη Καγγελαρίου Κοδρικά του εξ Αθηνών... Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εν τη Ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βεντότη, 1794.
- Κοκκώνης, Ι. Π.**, *Εγχειρίδιον διά τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου υπό Σαραζινού*, Αίγινα, 1830.
- Κοραής, Αδαμάντιος**, *Αδελφική διδασκαλία προς τους ευρισκομένους κατά πάσαν την οθωμανικήν επικράτειαν Γραικούς...*, Ανατύπωση μαζί με την *Πατρική Διδασκαλία*, Εισαγ.-επιμ. Γ. Βαλέτα, Αθήνα, 1949.
- , *Απαντα*, Επιμ. Γ. Βαλέτα, Τόμ. Α¹, Α², Β¹, Β², Αθήνα, Εκδ. Δωρικός, 1964-1965.
- Κοσμάς, ο Αιτωλός**, *Διδαχή*, Εκφωνηθείσα εν τω της Περιβλέπτου Ναώ έξωθεν της πόλεως Ιωαννίνων, κατά το έτος 1779, μηνός Αυγούστου δ', Εκδίδεται δαπάνη Ιερού Ναού Κοιμήσεως Θεοτόκου Περιβλέπτου πόλεως Ιωαννίνων, Επιμ. Κώστα Π. Βλάχου, Ιωάννινα, 2011.
- Κούμας, Κωνσταντίνος Μ.**, *Σειράς Στοιχειώδους των Μαθηματικών και Φυσικών Πραγματειών*. Εκ διαφόρων συγγραφέων συλλεχθεισών, Τόμ. 1-8, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Βενδώτου, 1807.
- , *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*. Τόμ. 1-4, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εκ της Τυπογραφίας Ιωαν. Βαρθ. Τεσεβεκίου, 1818.
- , *Επιστολή προς Φραγκίσκον Κ. Μαύρον (Σύνταγμα Φιλοσοφίας, Τόμ. Α', Βιέννη 1818, σσ. γ'-ξβ')*, Προλεγόμενα, ερμηνευτικό υπόμνημα και ευρετήρια Νίκου Ψημμένου, (Σειρά: Βιβλιοθήκη ιστορικών Μελετών, αρ. 150), Αθήνα, Εκδ. Διονυσίου Ν. Καραβία, 1980.
- , *Ιστορίαι των ανθρωπίνων Πράξεων. Από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, Εκ παλαιών απανθισθείσαι, και τα νεώτερα εξ αρίστων Γερμανών ιστοριογράφων ελευθέρως μεταφρασθείσαι, Τόμ. 1-12, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου, 1830-1832.
- Κρομμύδας, Γεώργιος**, *Διατριβή περί καταστάσεως της ενεστώσης κοινής ημών γλώσσης...*, Εν Μόσχα, Εν τω της Κοινότητος Τυπογραφείω, 1808.
- Κωνσταντίνου, Γεώργιος**, *Λεξικόν Τετράγλωσσον, Περιέχον δηλαδή τας τέσσαρας ταύτας διαλέκτους, Ελληνικήν, πεζικήν ήτοι απλήν Ρωμαϊκήν, Λατινικήν, και Ιταλικήν. νυν μεν πρώτον συνταχθέν. Φιλοπονηθέν, και εις φως αχθέν σπουδή, και πόνω Γεωργίου Κωνσταντίνου εξ Ιωαννίνων. Ευλαβώς τε προσφωνηθέν τω γαληνωτάτω, υψηλοτάτω, και θεοσεβάστω Πρίγκιπι, κυρίω, κυρίω,*

Ιωάννη, Κωνσταντίνω, Βοεβονδάτω Μαυροκορδάτω, αυθέντη και ηγεμόνι πάσης Ουγγροβλαχίας, Τόμ. Α': Περιέχων πλουσιώτατον αμέλει Τετράγλωσσον Λεξικόν της Ελληνικής διαλέκτου, όπερ αρχόμενον αφ' εκάστης λέξεως αυτής και προχωρούν εις τας άλλας τρεις, αναπτύσσει εκάστην λέξιν Ελληνικήν εις την απλήν, ήτοι πεζήν Ρωμαϊκήν, Λατινικήν, και Ιταλικήν, μετά και της τεχνολογίας και συντάξεως αυτής, καθ' α και υπέρτερόν εστι των μέχρι του νυν εις φως αχθέντων Λεξικών Ενετίησι, παρά Αντωνίω τω Βόρτολι, 1757.

Λέσβιος, Βενιαμίν, *Στοιχεία Μεταφυσικής, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εκ της Τυπογραφίας Ιωάννου Σνείρερ 1820.*

Μακραιοί, Σέργιος, *Τρόπαιον εκ της Ελλαδικής πανοπλίας κατά των οπαδών του Κοπερνίκου εν τρισί διαλόγοις, Φιλοπονηθέν παρά του Διδασκάλου των Επιστημών της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής Σεργίου Μακραιοί, Βιέννη, Εν τη Τυπογραφία Αντωνίου Πίχλερ, 1797.*

— , *Επιτομή Φυσικής Ακροάσεως, Εκτεθείσα παρά του Διδασκάλου των Επιστημών Σεργίου Μακραιοί, εν τρισί βιβλίοις, ήδη πρώτον τύποις εκδοθείσα δαπάνη των ευγενών και φιλομούσων Ευπατριδών Ιωαννιτών Κυρίου Αναστασίου, και Κυρίου Γεωργίου Χατζή Κώνστα Ομοψύχων Αυταδέλφων, Εν Βενετί, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1816.*

Μακρής, Βησσαρίων, *Σταχυολογία τεχνολογική κατ' ερωταπόκρισιν της Γραμματικής τέχνης..., Ενετίησιν, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1796.*

Μάρκος Αυρήλιος, *Τα εις εαυτόν, Εισαγ.-μετάφρ.-σχόλ. Γιάννης Αβραμίδης, Επιμ.-διορθ. Κατερίνα Καούκη, Αθήνα, Εκδ. Θύραθεν, 2008.*

Μαυροκορδάτος, Νικόλαος, *Φιλοθέου Πάρεργα. Νυν πρώτον τυπωθέντα, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Παρά τω Φράντζ Αντωνίω Σχραιίμβλ, 1800.*

Μελέτιος, *Μητροπολίτης Αθηνών (Μιχαήλ Μήτρος), Γεωγραφία παλαιά και νέα. Συλλεχθείσα εκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιών τε και Νέων, και εκ διαφόρων Επιγραφών των εν Λίθοις, και εις κοινήν Διάλεκτον εκτεθείσα, χάριν των πολλών του ημετέρου Γένους, Ενετίησι, παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1728.*

— , *Εκκλησιαστική Ιστορία. Μετενεχθείσα εκ της Ελληνικής εις την ημετέραν απλοελληνικήν φράσιν εις τόμους τρεις διαιρεθείσα και πλουτισθείσα με απλάς χρησίμους και αναγκαίας υποσημειώσεις και ακριβής πίνακας παρά Γεωργίου Βενδότη εκ Ζακύνθου και παρ' αυτού διορθωθείσα, εν Βιέννη της Αουστρίας, Παρά Ιωσήπω Βαουμειστέρω, Νομοδιδασκάλω, και Τυπογράφω, 1783-1784.*

Μοισιόδαξ, Ιώσηπος, *Ηθική Φιλοσοφία, μεταφρασθείσα εκ του ιταλικού ιδιώματος, Α'-Β', Ενετίησιν, 1761-1762.*

- , *Απολογία*, Επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Εκδ. Ερμής (Σειρά: Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Στοχαστική Πεζογραφία, αρ. 35), 1992.
- Μπαλάνος, Κοσμάς**, *Εκθεσις Συνοπτική Αριθμητικής, Άλγεβρας και Χρονολογίας*. Συντεθείσα μεν υπ' αυτού προς χάριν των γνησίων αυτού φοιτητών και λοιπών φιλομαθών, προσφωνηθείσα δε τη φιλολούσω φιλογενεί, και φιλοπάτριδι ευγενεστάτη αδελφότητα των κυρίων Ζωσιμάδων, ής και αναλώμασι νυν πρώτον τύποις εκδέδοται, Εν Βιέννη, 1798.
- Νερούλος, Ιάκωβος Ρίζος**, *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι*, Μετάφρ. εκ του Γαλλικού υπό Ολυμπίας Ι. Ν. Άββοτ, Αθήνησι, Εν τω Τυπογραφείο Περρή και Βαμπά, 1870.
- Nerulos, Jakovaky Rizo**, *Histoire moderne de la Grèce depuis la chat de l' empire d' Orient*, Geneve, 1872.
- Nerulos, Rizo**, *Cours de Litterature Grecque*, Geneve, Abraham Cherbulier, 1827.
- Οικονόμος, Κωνσταντίνος, ο εξ Οικονόμων**, *Αλληλογραφία*, τόμος Α': 1802-1817. Επιμέλεια Κώστας Λάμπας-Ρόδη Σταμούλη, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 1989.
- Παΐσιος, ιερομόναχος [Δημάροσ]**, *Γνώμαι ηθικαί, και πολιτικαί, έτι δε Συμβουλαί, καί Προστάγματα Θεία και Πνευματικά. Αινίγματά τινα, και Στίχοι Καρκινικοί, και έτεροι Στίχοι...*, Ενετήσιν, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1778.
- Παπαβασιλόπουλος, Αναστάσιος**, *Εγχειριδίου της Αναζησάσης Φυσικής Φιλοσοφίας...*, 1701.
- , *Σύνοψις γενική της λογικής έξεως*, 1696.
- Πάριος, Αθανάσιος**, *Διδασκαλία πατρική, συντεθείσα παρά του μακαριωτάτου πατριάρχου της Αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ Κυρ Ανθίμου εις ωφέλειαν των ορθοδόξων χριστιανών, νυν πρώτον τυπωθείσα δι' ίδιας δαπάνης του Παναγίου Τάφου, Εν Κωνσταντινουπόλει, Παρά τω Τυπογραφείω Πογώς Ιωάννου εξ Αρμενίας*, 1788.
- , *Χριστιανική Απολογία*, Συντεθείσα μεν υπό τινος Φιλαδέλφου Χριστιανού προς ωφέλειαν των Ευσεβών, Αξιώσει του Παναγιωτάτου και Θειοτάτου Πατριάρχου κυρίου Γρηγορίου. Επιθεωρηθείσα δε και πολλαχού ως οiónτε επιδιορθωθείσα παρά τινος Ευσεβούς Φιλοσόφου. Ήδη δε τυπωθείσα αναλώμασι Ανδρός Ζηλωτού και Θεοσεβούς, Εν τω του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείω, 1798.
- , *Χριστιανική Απολογία*, Συντεθείσα μεν υπό τινος Φιλαδέλφου Χριστιανού προς ωφέλειαν των Ευσεβών, Αξιώσει του Παναγιωτάτου και Θειοτάτου Πατριάρχου κυρίου Γρηγορίου. Επιθεωρηθείσα δε και πολλαχού ως οiónτε επιδιορθωθείσα παρά

τινος Ευσεβούς Φιλοσόφου. Ἦδη δε τυπωθεῖσα αναλώμασι Ἀνδρός Ζηλωτοῦ και Θεοσεβούς, Ἐν τῷ του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως Τυπογραφίῳ, 1798.

— , *Ἐπιτομή εἴτε συλλογή των θείων της πίστεως δογμάτων...*, Ἐν Λειψία της Σαξωνίας, ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Βράϊτκοπφ και Ἐρτελ, Ἐν ἔτει σωτηρίῳ 1806.

Παῦλος, *Ἐπιστολή πρὸς Τίτον*.

Περραιβός, Χριστόφορος, *Ἱστορία του Σουλίου και Πάργας, περιέχουσα τὴν χρονολογίαν αὐτῶν, τὰς πρὸς τοὺς Ὀθωμανοὺς μάχας, κυρίως δε τὰς πρὸς τὸν Ἀλή Πασά Σατράπην της Ἠπείρου, Διηρημένη εἰς τόμους δύο. Τόμ Α', Ἐν Ἀθήναις, Τύποις Φ. Καραμπίνη και Κ. Βαφά, 1857.*

Πλάτων

Platonis Opera, Ed. Ioannes Burnet, Vol. I-V, Oxford, Oxford University Press, 1900-1907.

Πλήθων (Γεώργιος Γεμιστός), *Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται*, Ἐκδ. Β. Lagarde, *Byzantion*, 43 (1973), 321-343.

— , *Νόμων Συγγραφή. Ἐνα ὄραμα γιὰ μιὰ ἰδανικὴ πολιτεία*, Πρόλ. Diether Roderich Reinsch, Εἰσαγ., μετάφρ., σχόλ. Δημήτριος Κ. Χατζημιχαήλ, Ἀθήνα, Ἐκδ. Ζήτηρος (Σειρά: Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ἀρ. 7), 2005.

Πολίτις, Ἀθανάσιος, *Ἐγχειρίδιον ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου, συνταχθέν ὑπὸ Ἀθανασίου Πολίτου, ἐκδοθέν δαπάναις της Κυβερνήσεως εἰς χρῆσιν των κατὰ τὸ Ἴόνιον Κράτος παιδαγωγῶν*, Κέρκυρα, Ἐκ της Τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, 1820.

Soave, Fr., *Στοιχεῖα της Λογικῆς, Μεταφυσικῆς και Ἠθικῆς* (1791), Μετάφρ. Γρηγ. Κωνσταντά, Βενετία, 1804.

Σουγδουρῆς, Γεώργιος, *Εἰς τὰ του Φιλοσόφου περὶ γενέσεως και φθοράς. Διαλέξεις*, 1674. Χφ. ἀρ. 87 του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου.

— , *Εἰς τὰ του Φιλοσόφου περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως ὑπομνήματα· Εἰς τὰ του Φιλοσόφου περὶ Οὐρανοῦ και Κόσμου· Προγνωστικόν του Ἀριστοτέλους πότε γίνεται ἄνεμος ἢ βροχή· Εἰς τὰ του Φιλοσόφου περὶ γενέσεως και φθοράς. Διαλέξεις· Εἰς τὰ του Φιλοσόφου περὶ ψυχῆς. Χφ. ἀρ. 94 της Κοβενταρίου Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης της Κοζάνης.*

— , *Εἰσαγωγή λογικῆς, ἥτοι προδιοίκησις εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν μέθοδον του Ἀριστοτέλους. Συντεθείσα μὲν παρά του Σοφωτάτου ἐν διδασκάλοις κυρίου Γεωργίου Σουγδουρῆ του ἐξ Ἰωαννίνων, Τύποις δε ἐκδοθείσα ὑπὸ Ἰωάννου Καρατζά του ἐκ της Λευκοσίας της Κύπρου, Ἐν Βιέννῃ, Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ του Βαουμαϋστέρου, 1792.*

Σοφιανός, Νικόλαος, *Γραμματικὴ της κοινῆς των Ἑλλήνων γλώσσης*, Ἐκδοθείσα ἐπιμελείᾳ και διορθώσει Αἰμυλίου Λεγρανδίου, Ἐν Παρισίοις, Librairie Maison Neuve et Cie, 1870.

Σπινόζα, Μπαρούχ, *Ἠθικὴ, Ἀποδειγμένη με γεωμετρικὴ τάξη και διαιρεμένη σε πέντε μέρη*, Μετάφρ. Μίνας Ζωγράφου, Ἀθήναι, Ἐκδ. Πέλλα, 1970.

- Σταγειρίτης, Αθανάσιος**, *Ηπειρωτικά. Ήτοι Ιστορία και Γεωγραφία της Ηπείρου παλαιά τε και νέα, και βίος του Πύρρου. Συλλεχθέντα εκ πολλών Συγγραφέων και παραφρασθέντα εις την απλουστέραν Ελληνικήν γλώσσαν*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εν τη Τυπογραφία του Ιωάν. Βαρθ. Τσβεκίου, 1819.
- Σχολάριος, Γεώργιος Γεννάδιος**, *Απαντα τα ευρισκόμενα. Oeuvres Completes de Georges Scholarios, Publiées pour la première fois par Louis Petit*, Χ. Α. Siderides, Martin Jugie, Τόμ. 1-8, Paris, Maison de la Bonne Presse, 1928-1936.
- Tennemann, W. G.**, *Σύνοψις της Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, Μετάφρ. Κ. Μ. Κούμα, Προλεγόμενα Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου, Επιλεγόμενα «Ο Κούμας ως φιλόσοφος», Ρ. Δ. Αργυροπούλου, Φωτοτυπική ανατύπωση της πρώτης εκδόσεως, 1973· επανέκδοση, Αθήνα, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών, 2009.
- Τζιγαράς, Στέφανος**, *Συνεπτυγμένη Λογική*, Εισαγ.-επιμ. Ι. Ν. Ηλιούδης, Λάρισα, ΓΑΚ – Αρχαία Νομού Λάρισας, 1995.
- Χωματηνός, Δημήτριος**
Demetrii Chomateni, *Ponemata Diaphora*, recensuit G. Prinzipp, Berlini, Nivi Evoraci, 2002.
- Ψαλίδας, Αθανάσιος**, *Αληθής Ευδαιμονία, ήτοι βάσις πάσης θρησκείας, συντεθείσα υπό Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα του εξ Ιωαννίνων εις την απλήν διάλεκτον και υπό του αυτού εις την λατινικήν μεταφρασθείσα*, Τόμ. Α', Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εν τη τυπογραφία Ιωσήφ του Βαουμαϊστέρου, 1791.
- , *Καλοκινήματα ήτοι κατά φθόνου και κατά της Λογικής του Ευγενίου*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1795.
- , *Καλοκινήματα ήτοι Εγχειρίδιον κατά Φθόνου και κατά της Λογικής του Ευγενίου*, συνταχθέν υπό του Δ... και ιδίοις αναλώμασι διά των τύπων εκδοθέν χάριν των φιλαληθεστάτων Ελλήνων, Τράγκεν, Ελβετία, Παιδικό Χωριό Πεσταλότσι, 1951.
- , *Φιλοσοφία*, Θήρα, 1837 (Χειρόγραφο Εθνικής Βιβλιοθήκης, αρ. 1156).
- , «Τοπογραφία των Ιωαννίνων» (Ένα άγνωστο κείμενο του Αθ. Ψαλίδα), Εισαγωγικό σημείωμα Αγγέλου Ν. Παπακώστα, *Νέος Κουβαράς*, 3 (1965), 115-128.

II. Δευτερεύουσα Βιβλιογραφία

- Αγγέλη, Αγγελική**, «Η παρουσία της νεώτερης φιλοσοφίας στα Στοιχεία της Μεταφυσικής του Βούλγαρη», στο: Κ. Θ. Πέτσιος (επιμ.) *Πρακτικά Β' Πανεπιστημιακού Συνεδρίου «Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18ο αι. και η παρουσία του Ευγενίου Βούλγαρη»*, 2018, σσ. 465-478.

- , «Ελευθερία και ευθύνη στο έργο του Επίκτητου: Οριοθετήσεις στην εύροιαν βίου», *Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία*, Ιωάννινα, 2018.
- Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ελένη**, *Ευγένιος Βούλγαρης*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006), Αθήνα, Ιόνιο Πανεπιστήμιο – Εκδ. Κανάκη, 2009.
- Αγγελομάτης, Χρήστος**, «Ο άγνωστος Ψαλίδας – Ο Δάσκαλος του Γκίλφορντ», *Ελληνική Δημιουργία*, 3 (1949), 760-762.
- Αγγέλου, Άλκης**, «Η δίκη του Μεθοδίου Ανθρακίτη (όπως την αφηγείται ο ίδιος)», στο: Λ. Ι. Βρανούσης (επιμ.), *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον. Εις μνήμην Χρίστου Σούλη (1892-1951)*, 1956, σσ. 168-182 [= Άλκης Αγγέλου, *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, σσ. 23-37].
- , *Πλάτωνος Τύχαι. Η λόγια παράδοση στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα, 1963 (Ανατύπωση 1985).
- , «Η εκπαίδευση», στο: Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 11, 1975, σσ. 306-328.
- , [Βιβλιοκρισία] «Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Νεοελληνική Προσωπογραφία, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1985, ή Πώς ου δει ιστορίαν συγγράφειν», *Ο Πολίτης*, τχ. 74 (1986), 86-91.
- , *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Εκδ. Ερμής (Νεοελληνικά Μελετήματα – Νέα Σειρά, αρ. 9), 1988.
- , *Των Φώτων Β'. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1999.
- Αθανασιάδης, Κύριλλος**, «Τα περί τον Νεκτάριον Πατριάρχη των Ιεροσολύμων», *Σωτήρ*, 13 (1890).
- , «Περί της μετά την Άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως καταστάσεως των εν Ελλάδι σχολείων», *Ευαγγελικός Κήρυξ*, 2 (1869), 204 κ.ε.
- Αθανασίου, Δημήτριος**, «Προς τους Ιωαννίτας, τους φίλους μου συμπολίτας», *Ερμής ο Λόγιος*, 7 (1817), 84-90.
- Αθηναγόρας, Μητροπολίτης Παραμυθίας και Πάργης**, «Η Σχολή των Φιλανθρωπητών εν Ιωαννίνοις», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 4 (1929), 55-62.
- Άμαντος, Κωνσταντίνος**, «Η αναγνώρισις υπό των μααμεθανών θρησκευτικών και πολιτικών δικαιωμάτων και ο ορισμός του Σινάν πασά», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 5 (1930), 197-210.
- Αναστασίου, Ιωάννης Ε.**, «Πως είδε τον Ψαλίδα ο Άγγλος περιηγητής Τ. Σμαρτ Χιουζ», *Ηπειρωτική Εστία*, 1 (1952), 508-515.
- , «Η εμπορική, πνευματική και κοινωνική ζωή στα Γιάννινα του 1812-1813. Εντυπώσεις του Άγγλου σερ Χένρυ Χόλαντ», *Ηπειρωτική Εστία*, 16 (1967), 550-557.
- , «Κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα στα Γιάννινα τον ΙΗ' αιώνα», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 8 (1986), 32-43.

«Αποσπάσματα γράμματος ανδρός λογίου εις εν των Πανεπιστημίων της Ιταλίας σπουδάζοντος, από 23 Μαΐου του εννεστώτος έτους, προς ένα των εκδοτών του Λ. Ε.», *Ερμής ο Λόγιος*, 7 (1817), 581-582.

Αποστολόπουλος, Δημήτρης Γ., «Ξαναδιαβάζοντας τον Ευγένιο Βούλγαρη. Νέα στοιχεία για τον πρωτοπόρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, διακόσια χρόνια από τον θάνατό του», εφημ. «Η Καθημερινή της Κυριακής», 17 Δεκεμβρίου 2006.

— , *Voltaire, Montesquieu, Réal de Curban. Ουολταίρος, Μοντεσκιού, Ρεάλ. Νεότερες έρευνες για την παρουσία τους στον ελληνικό ιδεολογικό χώρο τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών (αφ. 93), 2007.

Αραβαντινός, Παναγιώτης, *Χρονογραφία της Ηπείρου, των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών. Διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους 1854*, Τόμ. Α'-Β', Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, 1856-1857.

— , «Τρεις βιογραφίαι εξ ανεκδότου βιογραφικής συλλογής αποσπασθείσαι», *Πανδώρα*, 13 (1862-1863), 184-186.

— , *Βιογραφική Συλλογή Λογίων της Τουρκοκρατίας*, Εισαγ.-επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ιωάννινα, Εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1960.

— , *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Έλλησι*, Εισαγ. Κ. Θ. Δημαράς, Επιμ. Ε. Ι. Νικολαΐδου, Ιωάννινα, Εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1986.

Αργυροπούλου, Ρωξάνη Δ., «Γλωσσολογικά του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο: *Αφιέρωμα στον Ενάγγελο Παπανούτσο*, Τόμ. Α', 1980, σσ. 399-411.

Ασδραχάς, Σπύρος (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (15ος – 19ος αιώνας)*, Αθήνα, Εκδ. Μέλισσα, 1979.

— , *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Αθήνα, Εκδ. Ερμής (Σειρά: Νεοελληνικά Μελετήματα, αφ. 5), 1988.

Ασμουσ, Β. Φ., *Αριστοτέλης*, Μετάφρ. Αννίκα Χαραλαμπίδου, Αθήνα, Εκδ. Κέδρος, 1978.

Ασώπιος, Κωνσταντίνος, «Τεργέστη, την 30 Απριλίου 1817. Β'. Ομιλία εκφωνηθείσα την πρώτην ημέραν των ανακρίσεων των μαθητευομένων εις την Ελληνικήν σχολήν των εν Τεργέστη κατοικημένων Γραικών», *Ερμής ο Λόγιος*, 7 (1817), 347-375.

Αφιέρωμα στον Ενάγγελο Παπανούτσο, Τόμ. Α', Αθήνα, 1980.

Βακαλόπουλος, Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμ. Β': *Τουρκοκρατία 1453-1669: Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας*, Θεσσαλονίκη, 2^η1976.

- Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος Α.**, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού: Ηπειρος, Θεσσαλονίκη*, Εκδ. Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1992.
- , *Ιστορία της Ηπείρου: Από τις αρχές της Οθωμανοκρατίας ως τις μέρες μας*, Αθήνα, Εκδ. Ηρόδοτος, 2003.
- Βαλέτας, Γεώργιος (επιμ.)**, *Νεόφυτος Ροδινός. Κυπριακή δημοτική Πεζογραφία. Λόγοι - Δοκίμια - Συναξάρια. Το αηδόνι της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, Εκδ. «Πηγής», 1979.
- Βανδώρος, Γεράσιμος Π.**, *Αλφαβητάριον κατά τας αρχάς της Παιδαγωγικής μετά πολλών εικόνων και διαλόγων, Έκδοσις τρίτη βελτίων*, Εν Αθήναις, Τυπογραφείον «Ο Παλαμήδης», 1891.
- Baynes, Norman H. και Moss, Henry St. Laurence Beaufort (επιμ.)**, *Βυζάντιο: Εισαγωγή στον Βυζαντινό Πολιτισμό, Μετάφρ.-πρόλ.-σημ.* Δημήτριος Σακκάς, Αθήνα, Εκδ. Δημ. Παπαδήμα, 31986.
- Βέικος, Θεόφιλος**, *Τα είδωλα του θεάτρου. Δοκίμιο φιλοσοφικής κριτικής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999.
- Βελουδής, Γιώργος**, «Η οικονομική άποψη του βιβλίου: Η εκδοτική επιχείρηση των Γλυκάδων», στο: Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (15ος – 19ος αιώνας)*, 1979.
- Βερνίκος, Νικόλαος**, «Ανατομία της νεοελληνικής “ιδεολογίας”», *Δευκαλίων*, 4 (1975), 34-50.
- Βιρβιδάκης Στέλιος, Γιαννάκης Ηλίας, Δήμας Πάνος, Ζωγραφίδης Γιώργος, Θανάσας Παναγιώτης, Ιεροδιακόνου Κατερίνα, Καλλιγιάς Παύλος, Καλογεράκος Ιωάννης, Κόντος Παύλος, Μπάλλα Χλόη, Πολίτης Βασίλης, Ράγκος Σπύρος, Τσούνα Βούλα**, *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: από την Αρχαιότητα έως τον 20ό αιώνα*, Τόμ. Α': *Η Ελληνική Φιλοσοφία από την Αρχαιότητα έως τον 20ό αιώνα*, Πάτρα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2000.
- Βλαντής, Σπυριδών**, «Αθανάσιος Ψαλίδας», *Επτανησιακή Επιθεώρηση*, τχ. 6 (1922).
- Βλαχάκης, Γιώργος Ν. και Νικολαΐδης, Θύμιος (επιμ.)**, *Βυζάντιο-Βενετία-Νεώτερος Ελληνισμός: Μια περιπλάνηση στον κόσμο της Ελληνικής Επιστημονικής Σκέψης*, Πρακτικά Συνεδρίου (Αθήνα 7-9 Νοεμβρίου 2003), Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2004.
- Βλάχος, Κώστας Π.**, *Η Επιφάνειος Σχολή Ιωαννίνων*, Ιωάννινα, 2007.
- Βουτυράς, Σταύρος Ι.**, *Τα προνόμια των εν Τουρκία χριστιανικών κοινοτήτων*, Κωνσταντινούπολις, 1911.
- Βρανούσης, Λέανδρος Ι.**, *Αθανάσιος Ψαλίδας. Ο διδάσκαλος του Γένους 1767-1829. Ο πατριώτης – Ο πολιτικός – Ο αγωνιστής*, Ιωάννινα, Εκδ. «Ηπειρωτικής Εστίας», 1952.
- , «Αθανάσιος Ψαλίδας. Ο διδάσκαλος του Γένους. Ο πατριώτης – Ο πολιτικός – Ο αγωνιστής», *Ηπειρωτική Εστία*, 1 (1952), 331-470.

- (επιμ.), *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον. Εις μνήμην Χρίστου Σούλη (1892-1951)*, Αθήναι, Τυπογραφείο Μυρτίδη, 1956.
- , «"Ρήγας ή κατά Ψευδοφιλελλήνων". Ανέκδοτον έργον του Μιχαήλ Περδικάρη», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 11 (1961), 1997, 7-204.
- , *Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου. Εκδόσεις και Χειρόγραφα*, Ιωάννινα, Εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1962.
- , «Άγνωστα πατριωτικά φυλλάδια και ανέκδοτα κείμενα της εποχής του Ρήγα και του Κοραή. Η φιλογαλλική και αντιγαλλική προπαγάνδα», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, 15-16 (1965-66), Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1997, 125-329.
- , «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», στο: Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 11, 1975, σσ. 433-451.
- , «Αθανάσιος Ψαλίδας», στο: Εκδοτική Αθηνών, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Τόμ. 10, Αθήνα 1989, 486-488.
- Βρανούσης, Λέανδρος, Σφυρόερας, Βασίλειος**, «Η απογείωση της πνευματικής δημιουργίας στην Ήπειρο», στο: Μ. Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ηπειρος*, 1997, σσ. 267-269.
- Γεδεών, Μανουήλ Ι.**, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας: Ιστορικά ειδήσεις περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής 1454-1830*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1883.
- , «Σαμουήλ του Χαντζερή, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, επιστολαί ανέκδοτοι», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 4 (1883-1884), 25-28, 55-59, 143-148, 166-168, 192-195, 197-203, 219.
- , «Το κήρυγμα του θείου λόγου εν τη Εκκλησία των κάτω χρόνων», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 8 (1887-1888), 186-188, 192-196 και 198-203.
- , «Εκκλησία και Επιστήμη κατά τον ΙΗ' αιώνα» *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 8 (1887-1888), 274-276, 281-284 και 289-292.
- , «Σχολεία και βιβλία κατά τον ΙΖ' αιώνα», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 8 (1887-1888), 303-306 και 310-312.
- , «Σχολεία και βιβλία κατά τον ΙΗ' αιώνα», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 8 (1887-1888), 318-321, 329-330, 334-338 και 343-345.
- , «Αδελφάτα και συνεχνίαι παρ' ημίν», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 24 (1904), 490-492 και 522-523.
- , *Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Εκδοτική φροντίδα Άλκης Αγγέλου – Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα, Εκδ. «Ερμής» (Σειρά: Νεοελληνικά Μελετήματα, αρ. 1), 1976.
- Γεννάδιος Ιωάννης**, «Τα "Ιωαννητικά Χειρόγραφα": η διαρπαγή και η απεμπόλησις αυτών», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 2 (1927), 229-244.
- Γεωργούλης, Κωνσταντίνος Δ.**, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα, Εκδ. Δ. Ν. Παπαδήμα, 2^η 1994.

- Γιαννακοπούλου, Ελένη**, «Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Ήπειρο στα τέλη του 18ου αιώνα: Ένα γαλλικό υπόμνημα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 28 (1986-1987), 43-70.
- Γκούτος, Χαρίλαος Γ.**, *Από την Ιστορία της Επαρχίας Κόνιτσας*, Αθήνα, Εκδ. Λειμών, 2017.
- Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Αθανασία**, *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Θέματα πολιτικής και ηθικής*, Αθήνα, Εκδ. Συμμετρία, 2001.
- Γούδας Αναστάσιος**, *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, Τόμ. Β': *Παιδεία*, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Χ. Φιλαδελφέως, 1870
- , *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, Τόμ. Γ': *Πλούτος ή εμπόριον*, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Μ. Π. Περίδου, 1870.
- Γουναρίδης, Πάρις**, «Η φεουδαρχία στο Δεσποτάτο της Ηπείρου», στο: Ευ. Κ. Χρυσός (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 1992, σσ. 37-45.
- Γριτσόπουλος Τάσος**, «Ιερόθεος Ιβηρίτης ο Πελοποννήσιος», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 32 (1963), 94-112.
- , «Μπαλάνος Βασιλόπουλος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ. 9, 1966, σσ. 143-144.
- , «Σουγδουρής Γεώργιος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ. 11, 1967, σσ. 287-289.
- Δάκαρης, Σωτήριος Ι.**, *Το Νησί των Ιωαννίνων. Ιστορία-Μνημεία-Μουσείο*, Ιωάννινα, Εκδ. Δήμου Ιωαννιτών, 41995 (1986).
- Δαράκιος, Σωφρόνιος**, «Τω λογιωτάτω και σοφωτάτω πατρί και διδασκάλω κυρίω κυρίω Βησσαρίωνι τω Μακρή», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, 17 (1882-1883), 90-93.
- Δεδούση, Χριστίνα**, «Ο Επίκτητος στη Νικόπολη», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 4 (1982), 25-37.
- Δημαράς, Κωσταντίνος Θ. (επιμ.)**, *Ο Κοραής και η εποχή του*, Αθήνα, Εκδ. Δαίδαλος – Ι. Ζαχαρόπουλος (Σειρά: Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 9), 1974 (1953).
- , *Αδαμαντίου Κοραή, Τρεις Διάλογοι*, Αθήνα, 1960.
- , «Το σχήμα του Διαφωτισμού», στο: Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 11, 1975, σσ. 328-359.
- , *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Εκδ. Ερμής (Σειρά: Νεοελληνικά Μελετήματα, αρ. 2), 1989.
- , *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Επιμ. Κωστούλα Σκλαβενίτη, Αθήνα, Εκδ. Γνώση, 2013.
- Δήμου, Βασίλειος Α.**, «Εθνολογικά στοιχεία στα έργα του Δημητρίου Χωματιανού», στο: Ευ. Κ. Χρυσός (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 1992, σσ. 279-302.

- , *Η πολιτική θεωρία του Δημητρίου Χωματιανού*, Διδακτ. διατρ., Ιωάννινα, 1995.
- Διαμάντης Κων. Αθ.**, «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας και το Αρχεΐον του», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος*, 16 (1962), 550-583.
- «Δοκίμιον», Εφημ. «Η Φωνή της Ηπείρου», φ. 452 (1901).
- Δραγώνα-Μονάχου, Μυρτώ**, «Βενιαμίν ο Λέσβιος: Ελευθερία, η δύναμη της εκπλήρωσης του αυτεξουσίου», *Δευκαλίων*, 21 (1978), 96-130.
- Δυοβουνιώτης, Κ. Ι.**, «Αλέξιος Σπανός», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 1 (1926), 206-218.
- Εκδοτική Αθηνών**, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 11: *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821), Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία*, Αθήνα, 1975.
- Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία**, *Νεοελληνική Φιλοσοφία 1600-1950*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Βάνιας, 1994.
- , *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, Επιμ. Κωνσταντίνος Βουδούρης, Αθήνα, «Ελληνικά Γράμματα», 2000.
- Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Πρακτικά Δ' Συνεδρίου, Αθήνα, Εκδ. Αρχονταρίκι, 2016.
- Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών**, *Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλλου* (Επιστημονικά Πραγματεΐαι, Σειρά Φιλολογική και Θεολογική, αρ. 9), Αθήναι, Τύποις Μυρτίδη, 1953.
- Ευαγγελίδης, Τρύφων Ε.**, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, Τόμ. Α'-Β', Εν Αθήναις, Τύποις Α. Π. Χαλκιοπούλου, 1936.
- Ευστρατιάδης, Σωφρόνιος**, «Ο Καμπανίας Θεόφιλος ο εξ Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 2 (1927), 54-99 και 245-268.
- Ευστρατιάδης, Σωφρόνιος**, «Ιερόθεος Πελοποννήσιος ο Ιβηρίτης και Μεθόδιος ο Ανθρακίτης ο εξ Ιωαννίνων», *Ρωμανός ο Μελωδός*, Τόμ. Α', Παρίσι, 1932, 257-315.
- Ζαβίρας, Γεώργιος Ι.**, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Εκδοθέν υπό Γεωργίου Κρέμου, Αθήνησι, Τύποις Εφημερίδος των Συζητήσεων, 1872.
- , *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Επιμ.–Εισαγ.–Ευρετήριο Τάσου Αθ. Γριτσοπούλου, Ανατύπωσις Α' Εκδόσεως, Αθήναι, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (Επιστημονικά Πραγματεΐαι. Σειρά φιλολογική και θεολογική, αρ. 11), 1972.
- Ζακυνθητός, Διονύσιος Α.**, *Ιδεολογικά συγκρούσεις εις την πολιορκουμένην Κωνσταντινούπολιν*, *Νέα Εστία*, 47 (1950), 794-799.

- Η έννοια της ελευθερίας στο νεοελληνικό στοχασμό*, Ημίτομος δεύτερος, Αθήναι, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Φιλοσοφίας, 1997.
- Η Λογισύνη του Ανατολικού Ζαγορίου*, Α' Πανελλήνιο Επιστημονικό Συνέδριο (Ανατολικό Ζαγόρι 22-24 Ιουνίου 2001), Ιωάννινα, Δήμος Ανατολικού Ζαγορίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας, 2002.
- Η Σιάτιστα μπροστά στο 2000. Προβλήματα και Προοπτικές*, Α' Αναπτυξιακό Συνέδριο Δήμου Σιάτιστας, 19-21 Αυγούστου 1994, Σιάτιστα, Εκδ. Δήμου Σιάτιστας, 1995.
- Hawking, Stephen**, *Στους ώμους γιγάντων*, Μετάφρ. Αθανάσιος Νικ. Κυριαζόπουλος, Αθήνα, Εκδ. Τραυλός, 2006.
- Henderson, G. P.**, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830). Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Μετάφρ. Φ. Κ. Βώρου, Αθήναι, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, 2^η1994.
- Ηλιού, Φίλιππος**, *Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν Σου*, Αθήνα, Εκδ. Πορεία, 1988.
- , *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία – Φυλλάδια*, Τόμ Α': 1801-1818, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού» – Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1997.
- Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ. 9, Αθήναι, Εκδ. Αθ. Μαρτίνας, 1966.
- Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ. 11, Αθήναι, Εκδ. Αθ. Μαρτίνας, 1967.
- Θερεϊανός, Διονύσιος**, *Αδαμάντιος Κοραής*, Τόμ. Α'-Γ', Εν Τεργέστη, Τύποις του Αυστροουγγρικού Λούδ, 1889-1890.
- «Ιστορία των επιστημών επί της ΙΗ' εκατονταετηρίδος», *Ερμής ο Λόγιος*, 3 (1813), 81-86
- Ιωάννινα – Ιστορική Κατάθεση* [Συλλογικό έργο σε ψηφιακή μορφή], Ιωάννινα, Καμπέρειο Πνευματικό Ίδρυμα, 2002.
- Καλλιγιάς, Παύλος**, «Βίος Ευγενίου του Βουλγάρεως», *Πανδώρα* 1 (1850-1851), 494-505 και 517-526.
- Καλογήρου, Ιωάννης Ορ.**, «Αι θρησκευτικά αντιλήψεις του Αθανασίου Ψαλίδα», *Ηπειρωτική Εστία*, 1 (1952), 487-494.
- Καμπάνης Αρίστος**, *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας (έως το 1932)*, Αθήνα, Νέα Εστία, 3^η1933.
- Καραγιάννης, Βασίλης Π. (επιμ.)**, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (Απόπειρα μίας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, Πρακτικά Πανελληνίου

Συνεδρίου (Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996), Κοζάνη, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1999.

Καραμπατζάκη-Περδίκη, Ελένη, «Οι Στωικές περί Λόγου αντιλήψεις και η επίδρασή τους σε φιλοσόφους του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (A. Ferguson, Shaftesbury, A. Smith). Μερικές διαπιστώσεις», *Δωδώνη*, 24/Γ' (1995), 109-118.

Καρανάσιος, Χαρίτων (επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης: Ο homo universalis του νέου Ελληνισμού. 300 χρόνια από τη γέννηση του Ευγενίου Βούλγαρη (1716-2016)*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών/Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού – Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, 2018.

Καράς, Γιάννης, «Η διείσδυση του επιστημονικού ευρωπαϊκού πνεύματος στον ελληνικό προεπαναστατικό αγώνα», στο: *Αφιέρωμα στον Ευάγγελο Παπανούτσο*, Τόμ. Α', 1980, σσ. 451-460.

—, *Η επιστημονική-φιλοσοφική σκέψη στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Η περίπτωση των Φυσικών-Θετικών επιστημών*, Τόμ Α'-Β', Διδακτ. διατρ., Ιωάννινα, 1984.

—, *Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και Έντυπα*, Τόμ. Α': *Τα Μαθηματικά*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1992.

—, *Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και Έντυπα*, Τόμ. Β': *Οι Επιστήμες της Φύσης*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1993.

—, «Ο επιστημονικός στοχασμός και η συμβολή του στην ανανέωση της κοινωνικής σκέψης κατά την περίοδο του “Νεοελληνικού Διαφωτισμού”», *Ουτοπία*, 6 (1993), 127-135.

—, *Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και Έντυπα*, Τόμ. Γ': *Οι Επιστήμες της ζωής*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1994.

— (επιμ.), *Επιστημολογικές προσεγγίσεις στη Νεοελληνική Επιστημονική σκέψη. Επιλογή από τα έργα του Μιχαήλ Κ. Στεφανίδη*, Αθήνα, Εκδ. Τροχαλία, 1995.

—, *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης. Από την παραδοσιακή στη Νεώτερη Επιστημονική σκέψη*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 1999.

Καρπόζηλος, Απόστολος, «Δύο στιχουργήματα του δεκάτου εβδόμου αιώνα για την πόλη των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 26 (1984), 79-116.

Κατραμής, Νικόλαος, *Ιστορικά διασαφήσεις επί της Πατρίδος του Ευγενίου του Βουλγάρεως Ζακυνθίου, αρχιεπισκόπου Σλαβωνίου και Χερσώνος*, Ζάκυνθος, 1854.

—, *Φιλολογικά Ανάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος, 1880.

Κατσαρός, Βασίλης, «Γράμματα και πνευματική ζωή στη βυζαντινή Ήπειρο (4ος-15ος αιώνας)», στο: Κ. Ν. Κωνσταντινίδης (επιμ.), *Μεσαιωνική Ήπειρος*, 2001, σσ. 331-336.

- Κατσιαρδή-Hering, Όλγα**, «Προσπάθειες για την ίδρυση ελληνικού τυπογραφείου στην Τεργέστη (1765)», *Τα Ιστορικά – Historica*, 1 (1984), 253-264.
- Κιουσοπούλου Αντωνία**, «Νέοι και γέροι στην κοινωνία της Ηπείρου», στο: Ευ. Κ. Χρυσός (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 1992, σσ. 335-443.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ.**, «Αγώνες για ιδεολογική ανανέωση στην παιδεία των Ιωαννίνων. Ερμηνηυτικό Χρονικό», *Αντί*, 14 (1982), 26-30.
- , *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της Βαλκανικής Σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1985.
- , *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Μετάφρ. Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996.
- Κονδύλης, Παναγιώτης**, «Ο Ψαλίδας, ο Παμπλέκης και η θεία Αποκάλυψη», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 24 (1982), 249-266.
- , *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Τόμ. Α'-Β', Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο (Σειρά: Ιστορική Βιβλιοθήκη), 1987.
- , *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι Φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο (Σειρά: Ιστορική Βιβλιοθήκη), 21998.
- Κορδάτος, Γιάνης**, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα, Εκδ. Μπουκουμάνη, 41972.
- Κουρίλας, Ευλόγιος**, Μητροπολίτης Κορυτσάς, «Παῖσιος Μικρός ο εἰς Ιωαννίνων», *Ηπειρωτική Εστία*, 3 (1954), 657-672.
- , «Ηπειρωτικά Ανάλεκτα. Λόγιοι-Σχολεία & Γράμματα-Πανελλήνιοι Διδάσκαλοι οι Ηπειρώται. Αναστάσιος ιερέυς Παπαβασιλόπουλος Ιωαννίτης και η ανέκδοτος αλληλογραφία του», *Ηπειρωτική Εστία*, 4 (1955), σε πολλές συνέχειες.
- Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, Ελένη**, «Η εκπαίδευση στα Γιάννενα και οι ιδεολογίες της: Οι «νεωτεριστικές» σχολές και οι σχολές των Μπαλάνων και του Ψαλίδα (1645-1820)», *Δωδώνη*, 20/Α' (1991), 101-174.
- Κουρνούτος, Γεώργιος Π.**, «Σχολεία της τουρκοκρατούμενης Καστοριάς», στο: *Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλλου*, 1953, σσ. 426-468.
- (επιμ.), *Λόγιοι της Τουρκοκρατίας*, Τόμ. Α'-Β', Αθήνα, Εκδ. «Αετός» – Ι. Ζαχαρόπουλος (Σειρά: Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 4-5), 1956.
- Κουτσός, Νίκος Δ.**, *Επίκτητος. Ψυχικές λειτουργίες και προσωπικότητα*, Ιωάννινα, 2015.
- Kouyré, Alexandre**, *From the Closed world to the Intinite Universe*, Baltimore, 1957 (41982). (Αλέξανδρος Κουρέ, *Από τον Κλειστό Κόσμο στο Άπειρο Σύμπαν*, Μετάφρ. Παυλίνα Λάμψα, Επιμ. Η. Π. Νικολαΐδης, Αθήνα, Εκδ. Ευρύαλος, 1989.
- Κρεμμύδας, Βασίλης Ν.**, «Ιστορία του ελληνικού εμπορικού οίκου της Βενετίας Σελέκη και Σάρου: Μια στατιστική προσέγγιση», *Θησαυρίσματα*, 12 (1975), 171-199.

- Κρίνος Σ. Δ.**, «Αθανάσιος Ψαλίδας», *Νέα Εστία*, 7 (1879), 145-150.
- Κύρκος, Βασίλειος Α.**, «Immanuel Kant και Αθανάσιος Ψαλίδας. Προσεγγίσεις και επιδράσεις», στο: *Αφιέρωμα στον Ευάγγελο Παπανούτσο*, Τόμ. Α', 1980, σσ. 249-280.
- , «Παιδευτική παράδοση και νεωτερικό πνεύμα στην Ήπειρο», στο *Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Νεοελληνική Φιλοσοφία 1600-1950*, 1994, σσ. 35-52.
- , «Η «αφήγησις προεισοδιώδης» στη «Λογική» του Ευγενίου Βούλγαρη», *Δωδώνη*, 25/Γ' (1996), 39-48.
- , «Ο Κορυθαλικός νεοαριστοτελισμός και οι φιλοσοφικές του συνδηλώσεις. Το νόημα και οι παρανοήσεις ενός φιλοσοφικού όρου (Αριστοτελισμός)», *Κάτοπτρον Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Τόμ. Γ', Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, 2016, 101-137.
- Κωνσταντινίδης, Κώστας Ν. (επιμ.)**, *Μεσαιωνική Ήπειρος*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999, (Σειρά Συμποσίων 1), Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2001.
- , «Από την πνευματική ζωή του κράτους της Ηπείρου (1204 – ca. 1340)», στο: Κ. Ν. Κωνσταντινίδης (επιμ.), *Μεσαιωνική Ήπειρος*, 2001, σσ. 231-254.
- Κωσταντάκη Αθηνά, Σκανδάλη Μαρία, Συνεσίου Ελένη**, *Νικόπολις: Δύο περίπατοι*, Πρέβεζα, Ίδρυμα Ακτία Νικόπολης, 2002.
- Λαζαρίδης, Κώστας Π.**, *Η εθνική πνευματική λαμπάδα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. «Ιστορία της σχολής Κουκουλίου-Ζαγορίου»*, Γιάννενα, 1950.
- , «Γεώργιος Κωνσταντίνου ή Κώνστας (Ο διάσημος λεξικογράφος)», *Ηπειρωτική Εστία*, 11 (1962), 897-403.
- , «Σχολεία και δάσκαλοι των Γιαννίνων στα χρόνια της τουρκοκρατίας», *Ηπειρωτική Εστία*, 22 (1973), 80-98 και 250-257.
- Λάιος, Γεώργιος**, «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας αντιδημοκράτης (1793). Ανέκδοτα δοκουμένα από το αρχείο της Βιέννης», *Ηπειρωτική Εστία*, 6 (1957), 214-224.
- Λαμπρίδης, Ιωάννης**, *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα*, Τόμ. Α', Ιωάννινα, Εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1971.
- , *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, Τόμ. Β', Ιωάννινα, Εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1971.
- Λάμπρος, Παύλος**, «Ιστορική πραγματεία περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι μέχρι του έτους 1821», *Χρυσάλλις*, 4 (1866), 573-602.
- Λάμπρος, Σπυρίδων Π.**, «Πρόχειρον Σημείωμα περί Μιχαήλ Ζωριανού», *Παρνασσός*, 7 (1903), 216-221.
- , «Ο Μιχαήλ Ζωριανός και ο Βαροκικός κώδιξ 29», *Παρνασσός*, 8 (1904), 63-64.

- , «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών πλην της Εθνικής. Β' Κώδικες της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας», *Νέος Ελληνομνήμων*, 6 (1909), 340-349.
- , «Ηπειρωτικά. Β' Το εν Ιωαννίνους Αρχιμανδρείον και οι εν αυτώ κώδικες», *Νέος Ελληνομνήμων*, 10 (1913), 398-418.
- , «Ηπειρωτικά. Γ' Ενθυμίσεις εν τοις εντύποις Μηναίοις του Αρχιμανδρείου Ιωαννίνων», *Νέος Ελληνομνήμων*, 10 (1913), 419-443.
- , «Ηπειρωτικά. Δ' Η λίμνη των Ιωαννίνων και αι επί της νησίδος αυτής Μοναί», *Νέος Ελληνομνήμων*, 11 (1914), 3-27.
- , «Γενναδίου Σχολαρίου του πατριάρχου εγκύκλιος επί ελεημοσύνη μετά την άλωσιν», *Νέος Ελληνομνήμων*, 11 (1914), 465-467.
- , «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί τουρκοκρατίας», *Νέος Ελληνομνήμων*, 13 (1916), 273-317.
- , «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί τουρκοκρατίας», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός*, 12 (1916), 132-176.
- , «Τα αναγνώσματα των πάππων μας», *Νέος Ελληνομνήμων*, 15 (1921), 236-270.
- Langevin, Paul**, «Μηχανιστικός και διαλεκτικός υλισμός», *Ουτοπία*, τχ. 6 (1993), 63-70.
- Legrand, Emile**, *Bibliographie Hellenique*, Τόμ. Α'-Β', Παρίσι, 1894.
- Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας**, *Ενημερωτικό Δελτίο – Παράρτημα* (Πρακτικά Ημερίδας «Οι ευρωπαϊκές παράμετροι της νεοελληνικής σκέψης», Λάρισα, 13 Φεβρουαρίου 1998), Λάρισα, 1998.
- Λιάτα, Ευτυχία**, «Ειδήσεις για την κίνηση του ελληνικού βιβλίου στις αρχές του 18ου αιώνα», *Ο Εραμιστής*, 14 (1977), 1-35.
- Long, A. A.**, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία. Στωικοί, Επικούριοι, Σκεπτικοί, Μετάφρ.* Στυλιανός Δημόπουλος – Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, Αθήνα Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990.
- Λούκος, Χρήστος (επιμ.)**, *Κοινωνικοί Αγώνες και Διαφωτισμός. Μελέτες αφιερωμένες στον Φίλιππο Ηλιού*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.
- Magdalino, Paul**, «Τα χαρτουλαράτα της Βόρειας Ελλάδας το 1204», στο: Ευ. Κ. Χρυσός (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 1992, σσ. 31-35.
- Magee, Byan**, *Η περιπέτεια της Φιλοσοφίας*, Μετάφρ. Πάρις Μπουρλάκης, Αθήνα, Εκδ. Σαββάλας, 2005.
- Μακρίδης, Βασίλειος Ν.**, «Η επιστημονική θεωρία ως απλή υπόθεση: Θρησκευτική πολεμική εναντίον των επιστημονικών ιδεών», *Τα Ιστορικά – Historica*, 6 (1989), 412-423.
- , «Η φυγή του Ευγενίου Βούλγαρη από την Αθωνιάδα: Μια μαρτυρία του Αθανασίου Πάριου στις αρχές του 19ου αιώνα, το ιστορικό πλαίσιο και η σημασία της», *Ιστωρ*, 9 (1996), 87-108.

- , «Η Ορθοδοξία ως μηχανισμός άμυνας και αντιστάθμισης έναντι των προόδων της Δύσης κατά την Τουρκοκρατία», στο: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, *Ενημερωτικό Δελτίο – Παράρτημα* (Πρακτικά Ημερίδας «Οι ευρωπαϊκές παράμετροι της νεοελληνικής σκέψης»), 1998, σσ. 3-30.
- Μανούσακας, Μ.**, «Συμβολή εις την ιστορίαν της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής. Τα κατά την ίδρυσιν της Σχολής Μανολάκη του Καστοριανού επί τη βάσει και νέων ανεκδότων πηγών», *Αθηνά*, 54 (1950), 3-28.
- Ματσόπουλος, Θεοφάνης Γ.**, «Μπαλαναία Σχολή», στο: *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ. 4, 1968, σσ. 38-39.
- Μαυρομάτης, Γιάννης Κ.**, *Τα Ελληνικά Γράμματα στη Δύση κατά τον 15ο και 16ο αιώνα*, Ιωάννινα, 1997.
- Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ. 4, Αθήναι, Ελληνικά Γράμματα – Herder, 1968.
- Μέρτζιος, Κωνσταντίνος Δ.**, «Η οικογένεια των Γλυκέων ή Γλυκήδων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 10 (1935), 1-52.
- , «Κατάλογος των Ενετίησι παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων εκτυπωθέντων και εκδοθέντων βιβλίων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 10 (1935), 53-157.
- , «Παράρτημα καταλόγου εκδόσεων Ν. Γλυκέως», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 10 (1935), 175-186.
- , «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 11 (1936), 1-341.
- , «Ανέκδοτα ηπειρωτικά μνημεία: γ) Επιφάνιος Ηγούμενος - Νικηφόρος Πριγγελεύς και η Σχολή Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 13 (1938), 110.
- , «Ηπειρωτικά Σταχυολογήματα. Παραλειπόμενα περί του διδασκάλου του Γένους Γεωργίου Σουγδουρή», *Ηπειρωτική Εστία*, 11 (1962), 377-384.
- Μηνιάτης, Ηλίας**, «Η Αθηναϊκή Σχολή Ντέκα», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 118 (1953), 29-34.
- Μεταλληνός, Γεώργιος Δ.**, «Ο θεολόγος Ευγένιος Βούλγαρης», στο: Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, 2009, σσ. 293-310.
- Μηλιαράκης, Αντώνιος**, *Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, Αθήναι – Leipzig, 1898.
- Μουσελίμης, Σπύρος**, «Λείψανα από τη ζωή και τον πολιτισμό των Φωτηκησίων», *Ηπειρωτική Εστία*, 2 (1953), 698-703.
- Μπαλάνος, Δ. Σ.**, «Οι Μπαλάνοι διδάσκαλοι του Γένους», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 5 (1930), 229-235.

- Μπαράς, Βασίλειος Γ.**, «Η διδασκομένη ύλη εις τα ανώτερα σχολεία επί τουρκοκρατίας: Ένα αξιόλογο χειρόγραφον του ΙΘ' αιώνας», *Ηπειρωτική Εστία*, 11 (1962), 465-475.
- Μπενάκης, Λίνος Γ.**, «Γκίνος ιερέυς και οικονόμος Πωγωνιανής», *Ελληνικά*, 25 (1972), 109-118.
- , «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού Αριστοτελισμού στον Ελληνικό χώρο. Αμφισβήτηση και υπεράσπιση του Φιλοσόφου στον 18ο αιώνα. Νικόλαος Ζερζούλης – Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία*, 7 (1977), 416-454.
- , «Ανέκδοτο κείμενο του Νικολάου Ζερζούλη (1706-1773). Μία πρώιμη σύγκρουση με τον Δωρόθεο Λέσβιο σε θέματα θεολογίας, φιλοσοφίας και επιστήμης. Παράρτημα: Ανανίας Αντιπάριος προς Ζερζούλην περί της λογικής ψυχής», *Δευκαλίων*, 21 (1978), 86-95.
- , «Ένα ανέκδοτο ελληνοαραβικό λεξιλόγιο Αριστοτελικής λογικής ορολογίας του Βησσαρίωνος Μακρή (1670)», στο: *Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Νεοελληνική Φιλοσοφία 1600-1950*, 1994, σσ. 97-108.
- , «Νικόλαος Ζερζούλης, μεταφραστής των μαθηματικών έργων του Christian Wolff», *Ο Ερανιστής*, 20 (1995), 47-57.
- , *Μεταβυζαντινή Φιλοσοφία (17ος-19ος αιώνας). Έρευνες στις πηγές*, Αθήνα, Εκδ. Παρουσία, 2001.
- Μπέττης, Στέφανος**, «Γεώργιος ιερέυς Σουγδουρής. Ο διδάσκαλος του Γένους (1645;-1725)», *Ηπειρωτική Εστία*, 12 (1963), 177-184, 278-287, 381-388, 492-501 και 605-614.
- , «Μελέτιος ο Γεωγράφος ή το πρώτο Ηπειρωτικό Πανεπιστήμιο 1661-1714. (Η ζωή και το έργο του)», *Ηπειρωτική Εστία*, 13 (1964), 522-544 και 587-618.
- , «Μαρούτσηδες και Μαρούτσειοι Σχολή», *Ηπειρωτική Εστία*, 16 (1967), 213-225 και 290-311.
- , «Συμβολή στη μελέτη του Ηπειρωτικού Διαφωτισμού. Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης», *Ηπειρωτική Εστία*, 16 (1967), 497-523.
- , «Ζώης Καπλάνης και Καπλάνειοι Σχολή», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 20-21 (1976-1977), 17-307.
- , «Ζώτος, Απόστολος και Στέφανος Τζιγαράδες», *Ηπειρωτική Εστία*, 26 (1977), 12-19 και 202-212.
- , *Φιλητάς και Ασώπιος. Οι διδάσκαλοι του Γένους*, Ιωάννινα, Εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1991.
- Μπιτσάκης, Ευτύχης**, *Η ύλη και το πνεύμα*, Αθήνα, Εκδ. Αγρα, 2011.
- Μπόμπου-Σταμάτη, Βασιλική**, «Ο Μεθόδιος Ανθρακίτης και τα "Τετράδια"», *Ελληνικά*, 45 (1995), 121-126.
- , *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-Εργογραφία 1700-1754*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1998.

- , «Ελένης Σωτ. Χατζόγλου-Μπαλτά, Γεράσιμος Β' Παλλαδάς, Πατριάρχης Αλεξανδρείας (†1725/30-1714). Ο Βίος και το συγγραφικόν του έργου, Αθήναι, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2006, σσ. 478», *Κάτοπτρον Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Α' (2007), 197-210.
- Μπουρνάζος Στρατής, Ματθαίου Άννα, Πολέμη Πόπη**, «Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου: Με τον τρόπο του Φίλιππου Ηλιού», στο: Χ. Λούκος (επιμ.), *Κοινωνικοί Αγώνες και Διαφωτισμός. Μελέτες αφιερωμένες στον Φίλιππο Ηλιού*, 2007, σσ. 97-114.
- Μύαρης, Γιώργος Κ.**, «Ο λόγιος του νεοελληνικού Διαφωτισμού Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος. Νέα δεδομένα και αιτούμενα της έρευνας», *Δωδώνη*, 32/Γ' (2003), 299-325.
- Μυστακίδης, Βασίλειος Α.**, «Συμβολή εις την ιστορίαν των εν Ιωαννίνοις Σχολείων (Σχολή του Γκιούμα. Ανέκδοτα ταύτης Σιγίλλια)», *Παρνασσός*, 10 (1886-1887), 55-76, 132-140, 185-191.
- Nicol, Donald M.**, «Το Δεσποτάτο της Ηπείρου», Μετάφρ. Περική Λεύκα, ανάπτυπο εκ της *Ηπειρωτικής Εστίας*, Ιωάννινα 1974.
- , *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479. Μια συνεισφορά στην Ελληνική Ιστορία κατά τον Μεσαίωνα*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.
- Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι ιδέες – Τα πρόσωπα – Οι συλλογικοί φορείς – Τα έργα. Ιστορικό λεξικό*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε. – Τομέας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1999.
- Nicola, Ubaldo**, *Εικονογραφημένος Άτλας της Φιλοσοφίας*, Μετάφρ. Πηνελόπη Τριαδά, Επιμ. Δημήτρης Καπράλος, Ελένη Κεκροπούλου, Αθήνα, Εκδ. Ενάλιος, 2008.
- Νικολαΐδου, Ελευθερία Ι.**, «Ηπειρώτες απόδημοι στη Ρωσία τον 19ο αιώνα και η συμβολή τους στην ανάπτυξη της Ηπείρου», *Δωδώνη*, 15/Α' (1986), 103-128.
- Νούτσος, Παναγιώτης Χρ.**, *Ουτοπία και Ιστορία. Η ιστορική διάσταση των ουτοπικών σχεδιασμάτων του T. Campanella και του Fr. Bacon*, Διδακτ. διατρ., Αθήνα, Εκδ. Κέδρος, 1979.
- , *Ο Νομιναλισμός. Οι κοινωνικοπολιτικές προϋποθέσεις της υστερομεσαιωνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, Εκδ. Κέδρος, 1980.
- , «Ευγένιος Βούλγαρης και Francis Bacon. Τα νοσοποιά αίτια της δυνάμεως του Γνωστικού και τα είδωλα του νου», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 22 (1980), 151-161.
- , *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Οι ιδεολογικές διαστάσεις των ευρωπαϊκών της προσεγγίσεων*, Αθήνα, Εκδ. Κέδρος, 1981.
- , «Ο νεαρός Ψαλίδας και η φιλοσοφία του γαλλικού Διαφωτισμού», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 23 (1981), 187-214.

- , «Ο νεαρός Ψαλίδας για τη θεία Αποκάλυψη», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 25 (1983), 265-286.
- , «Η λειτουργία του νεωτερικού πνεύματος στη Λογική του Ευγένιου Βούλγαρη», *Δωδώνη*, 13 (1984), 139-146.
- , «Ένα μαθηματάριο “Μεταφυσικής” του Αθανασίου Ψαλίδα», *Ερανιστής*, 18 (1986), 93-104.
- , «Ένα μαθηματάριο Μεταφυσικής του Α. Ψαλίδα», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας «Ηπειρος: Κοινωνία – Οικονομία, 15ος-20ός αι.»*, 1987, σσ. 337-345.
- , «Ιστοριογραφικά προβλήματα της νεοελληνικής φιλοσοφίας. Η περίπτωση του Ευγένιου Βούλγαρη», *Δωδώνη*, 25/Γ' (1996), 49-56.
- , *Φιλοσοφείον. Ένας θεσμός χειραφέτησης*; Αθήνα, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2001.
- , *Οι Λόγιοι του Βυζαντίου στη Δύση*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας (Επιστημονική Επετηρίδα *Δωδώνη: Παράρτημα αρ. 73*), 2004.
- , *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, Αθήνα, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2005.
- , «Για την “Ελληνική Νομαρχία”», εφημ. «Το Βήμα», 4-2-2007.
- Νούτσος, Χαράλαμπος**, «Η κριτική του Ι. Μοισιόδακα στον Ε. Βούλγαρη», *Δωδώνη*, 25/Γ' (1996), 67-78.
- Νταλιάνη, Ελευθερία Γ.**, «Απηχήσεις της αρχαίας φιλοσοφίας στη Λογική του Ευγένιου Βούλγαρη», στο: Κ. Θ. Πέτσιος (επιμ.), *Πρακτικά Β' Πανεπειρωτικού Συνεδρίου «Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18ο αι. και η παρουσία του Ευγένιου Βούλγαρη»*, 449-463.
- Ντίνας, Κώστας**, «Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το γλωσσικό ζήτημα», στο: Β. Π. Καραγιάννης (επιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (Απόπειρα μίας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, 1999, σσ. 331-349.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μαρία**, *Η Ηπειρος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και η Εθνική Αναγέννηση*, Ιωάννινα, 1982.
- Ευγγόπουλος, Ανδρέας**, «Μεσαιωνικά Μνημεία Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 1 (1926), 53-62, 132-147, 295-303.
- Οικονόμου, Φώτιος Γ.**, *Η Ιστορία των Τοπικών Εκκλησιών της Ηπείρου*, Τόμ. Α', Αθήναι 1974.
- Παναγόπουλος, Γεώργιος Δ.**, *Ορθόδοξη Θεολογία και Τουρκοκρατούμενος Ελληνισμός*, Αθήνα, Εκδ. Μυρμιδόνες, 2004.
- , «Δυτικές επιδράσεις στο θεολογικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», στο: Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, 2009, σσ. 271-292.
- , «Ο Ευγένιος Βούλγαρης και η διδασκαλία της θεολογίας στα Ιωάννινα στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα», στο: Γ. Παπαγεωργίου, Κ. Θ. Πέτσιος (επιμ.), *Πρακτικά Α' Πανεπειρωτικού Συνεδρίου «Ιστορία-*

Λογιοσύνη: Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913», Τόμ. Β', 2015, σσ. 989-1010.

Παντελιού, Μαρία Μ., «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας στην Κέρκυρα (1822-1828)», *Ηπειρωτική Εστία*, 25 (1976), 145-154, 356-364, 523-529 και 733-742.

Παπαγεωργίου, Γεώργιος, *Οι Συντεχνίες στα Γιάννινα κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Αρχές 19ου αι. ως 1912)*, Διδακτ. διατρ., Ιωάννινα, 1982.

—, «Ηπειρωτικά λιμάνια στην ύστερη Τουρκοκρατία: Η περίπτωση της Πρέβεζας», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας «Ήπειρος: Κοινωνία – Οικονομία, 15ος-20ός αι.»*, 1987, σσ. 139-170.

—, *Ένα αγνοημένο χειρόγραφο Χριστιανικής αστρονομίας: Το «τρόπαιον κατά των Κοπερνικάνων του Γρηγοράσκου Μπαλανίδη*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Δωδώνη: Παράρτημα αρ. 52), 1994.

—, *Το πρωτόλειο του Αθανασίου Ψαλίδα: Νηφάλιος και Φιλόυπνος*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (Δωδώνη: Παράρτημα αρ. 61), 1995.

—, «Οι Γεωγραφίες κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού: Τα γεωγραφικά εγχειρίδια του Αθ. Ψαλίδα», *Δωδώνη*, 26/Β' (1997), 361-404.

Παπαγεωργίου, Γεώργιος και Πέτσιος, Κωνσταντίνος Θ. (επιμ.), *Πρακτικά Α' Πανηπειρωτικού Συνεδρίου «Ιστορία-Λογιοσύνη: Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913*, Τόμ. Α'-Β', Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2015.

Παπαδάκη, Λυδία, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Πρόλ. Αλέξη Δημαρά, Αθήνα-Γιάννινα, Εκδ. Δωδώνη, 1992.

Παπαδημητρίου, Ευθύμης, *Σημειώσεις Νεώτερης Φιλοσοφίας*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Εαρινό Εξάμηνο 1993.

Παπαδόπουλος, Χρυσόστομος (Χρυσόστομος Α', Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος) «Ιστορικά Σημειώματα. Β' Γεώργιος Σουγδουρής», *Θεολογία*, 4 (1926), 8-10.

—, *Η Εκκλησία και η Ελληνική Παιδεία κατά τους μετά την Άλωση χρόνους* (25 Μαρτίου 1935), Μέρος Πρώτον, Από «Το Εικοσιένα» Πανηγυρικοί Λόγοι Ακαδημαϊκών, Αθήνα, Εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1977.

Παπαδόπουλος Βρετός, Ανδρέας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ήτοι Κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν, Μέρος Α', Εν Αθήναις, Τύποις και αναλώμασι Λ. Δ. Βιλαρά και Β. Π. Λιούμη, 1854.

- , *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι Κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν, με βιβλιογραφικάς και κριτικάς σημειώσεις περί των αξίων λόγου συγγραμμάτων, Μέρος Β', Εν Αθήναις, Τύποις Φ. Καραμπίνη και Κ. Βαφά, 1857.*
- Παπαδοπούλος-Κεραμεύς, Αθανάσιος,** *Κατάλογος των χειρογράφων της εν Σμύρνη βιβλιοθήκης της Ευαγγελικής Σχολής, μετά παραρτήματος περιέχοντος και τινά ανέκδοτα, Σμύρνη, Τυπογραφείον ο «Τύπος», 1877.*
- , *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη, ήτοι Κατάλογος τών εν ταις Βιβλιοθήκαις του Αγιωτάτου Αποστολικού τε και Καθολικού Ορθοδόξου Πατριαρχικού Θρόνου των Ιεροσολύμων καί πάσης Παλαιστίνης υποκειμένων Ελληνικών Κωδίκων, Τόμ. 1-5, Εν Πετρούπολει, 1891-1915.*
- Παπάζογλου, Γεώργιος Κ.,** «*Άνθιμος ο εξ Ιωαννίνων, βιβλιογράφος του ΧVΙΙ αιώνα*», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 23 (1981), 335-345.
- Παπανούτσος, Ευάγγελος Π. (επιμ.),** *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, Τόμ. Α', Αθήνα, Εκδ. Οίκος Ιωάννου Ζαχαρόπουλου (Σειρά: Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 35), 1959.
- , «*Στοιχεία από την ιστορία της νεοελληνικής φιλοσοφίας*», *Δευκαλίων*, 21 (1978), 3-46.
- Παπαρηγόπουλος, Κωνσταντίνος,** *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, Έκδοσις τετάρτη συμπληρωθείσα κατά τα νεώτατα πορίσματα της επιστήμης υπό Παύλου Καραλίδου, Τόμ. 1-5, Εν Αθήναις, Εκδ. Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1902-1903.*
- Παππάς, Σωτήριος,** «*Το μοναστήρι της Ζίτσας και η Μπαλαναία Σχολή. Μία επιστολή του Δοσιθέου Φιλίτη και ένα αρτζουχάλι του Κωνσταντίνου Μπαλάνου*», *Ηπειρωτική Εστία*, 4 (1955), 325-328.
- Παρανίκας, Ματθαίος Κ.,** *Σχεδιάσμα περί της εν τω Ελληνικώ Έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ') Εκατονταετηρίδος, Εν Κωνσταντινουπόλει, Εκ του Τυπογραφείου Α. Κορομηλά, 1867.*
- , «*Περί της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής*», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, 19 (1884-1885), 1-13.
- , «*Περί της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής (1621-1691)*», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, 25 (1893-1894), 49-56.
- , «*Περί της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής (1453-1691)*», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, 25 (1893-1894), 61-66.

- Πελαγίδης, Ευστάθιος**, «Η συνοδική απόφαση για την οριστική “αποκατάσταση” του Μεθοδίου Ανθρακίτη», *Μακεδονικά*, 23 (1983), 134-147.
- Πελεgrίνης, Θεοδόσιος Ν.**, *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, Αθήνα, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 172010.
- Πελεκίδης, Χρύσης**, *Ιδεολογικά ρεύματα του Ελληνισμού της τουρκοκρατίας*, Λόγος πανηγυρικός εκφωνηθείς την 24η Μαΐου 1973, Ιωάννινα, 1974.
- Περάνθης, Μιχάλης**, *Μεγάλη Ελληνική Ποιητική Ανθολογία*, Τόμ. Α΄-Γ΄, Αθήναι, Εκδ. Οίκος Πέτρου Δημητράκου Α.Ε., 1954.
- Πέτσιος, Κωνσταντίνος Θ.**, «Η έννοια της Ευδαιμονίας στο έργο του Αθανασίου Ψαλίδα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 29 (1988/1989), 379-401.
- , «Γνωσιολογικές συνιστώσες της σκέψης του Ευγενίου Βούλγαρη», *Δωδώνη*, 25/Γ' (1996), 57-66.
- , «Η περί “του κόσμου [...] επιστήμη”. Κοσμολογικές αναφορές σε ένα χειρόγραφο μαθηματάριο του Αθανασίου Ψαλίδα. Παράρτημα: Αθανασίου Ψαλίδα: *Μεταφυσική*. Μέρος Β^{ον} της *Μεταφυσικής Κοσμολογίας*», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 13 (1996), 131-153.
- , *Η ανθρωπολογική προβληματική κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, *Ίνδικτος*, 7 (χειμώνας 1997), 51-58 [και αυτοτελώς: Ιωάννινα, 1997].
- , «Η έννοια της Ελευθερίας στο έργο του Βικεντίου Δαμοδού», στο: *Η έννοια της ελευθερίας στο νεοελληνικό στοχασμό*, Ημίτομος δεύτερος, 1997, σσ. 145-162.
- , «Η ελευθερία ως υπέρβαση του ετεροκαθορισμού στη φιλοσοφική θεώρηση του Αθανασίου Ψαλίδα», στο: *Η έννοια της ελευθερίας στο νεοελληνικό στοχασμό*, Ημίτομος δεύτερος, 1997, σσ. 163-182.
- , «Εισαγωγή της λογικής πραγματείας Μεθοδίου Ανθρακίτου (αποσπάσματα)», (Μεταγραφή κειμένου – Εισαγωγή), *Τα Νέα του Κ.Ε.ΝΕ.Φ.*, τχ. 1 (Άνοιξη 1998), 17-26.
- , *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, Τόμ. Β', Ιωάννινα, 2011 (1999).
- , «Ανθρακίτης Μεθόδιος», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι ιδέες – Τα πρόσωπα – Οι συλλογικοί φορείς – Τα έργα. Ιστορικό λεξικό*, 1999, σσ. 44-51.
- , «Ανθρωπολογία και Γνωσιοθεωρία στις απαρχές του 18^{ου} αιώνας: Descartes και Νεοελληνική σκέψη», *Ο Ερανιστής*, 22 (1999), 44-79.
- , «Η διδασκαλία της Λογικής κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο: Β. Π. Καραγιάννης (επιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (Απόπειρα μίας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, 1999, σσ. 351-378.
- , «Η φιλοσοφία μέχρι το Διαφωτισμό», *Ιστορικά (εφημ. «Ελευθεροτυπία»*, 23-12-1999), τχ 10.

- , «Οι χειρόγραφες Διαλέξεις του Γεωργίου Σουγδουρή “Εις τα του Φιλοσόφου περί Γενέσεως και Φθοράς” (1674)», *Ο Εραμιστής*, 22 (1999), 246-251.
- , «Η Επιστολή του Νικολάου Ζερζούλη προς τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο (1754)», *Δωδώνη*, 29/Γ' (2000), 103-118.
- , «Ιμμάνουελ Καντ και Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Καταγραφή μίας φιλοσοφικής γνωριμίας» στο: *Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Νεοελληνική Φιλοσοφία*, Επιμ. Κωνσταντίνος Βουδούρης, 2000, σσ. 235-257.
- , «Ένα ανέκδοτο έργο του Γεωργίου Σουγδουρή (μέσα 17ου αι. - 1725): Οι χειρόγραφες Διαλέξεις εις τα του Φιλοσόφου περί γενέσεως και φθοράς (1764)», *Δωδώνη*, 30/Γ' (2001), 235-248.
- , «Η Νεοελληνική Φιλοσοφία από τον 15^ο ως τον 19^ο αιώνα: Διάγραμμα Ιστοριογράφησης», *Τα Νέα του Κ.Ε.ΝΕ.Φ*, τχ. 8 (Φθινόπωρο 2001), 1-16.
- , «Νικόλαος Ζερζούλης (ca. 1710-1773) – Petrus van Musschenbroek (1692-1761). Νέα στοιχεία», *Ο Εραμιστής*, 23 (2001), 48-96.
- , «Σύμμικτα περί Αθανασίου Ψαλίδα με βάση το αρχείο του», *Ο Εραμιστής*, 24 (2001), 202-206.
- , *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη. Όψεις της φιλοσοφικής διερεύνησης από τον 15^ο ως τον 19^ο αιώνα*, Ιωάννινα, 2002 (2003· ανατύπωση: 2006).
- , «Γεώργιος Σουγδουρής (1645/7-1725): Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή, τη διδασκαλία και το φιλοσοφικό του έργο. Μέρος Α'», *Δωδώνη*, 31/Γ' (2002), 241-308.
- , «Μεθόδιος Ανθρακίτης: Εργοβιογραφική ανασυγκρότηση. Ένα άγνωστο φιλοσοφικό “τετράδιο”: Η Φυσική», στο: *Η Λογισύνη του Ανατολικού Ζαγορίου*, 2002, σσ. 69-120.
- , «Η πνευματική κίνηση των Ιωαννίνων από τον 13^ο ως τον 20^ο αιώνα», στο: *Ιωάννινα – Ιστορική κατάθεση [Συλλογικό έργο σε ψηφιακή μορφή]*, 2002.
- , «Φιλοσοφία και παιδεία στην Ήπειρο», στο: *Ιωάννινα – Ιστορική Κατάθεση [Συλλογικό έργο σε ψηφιακή μορφή]*, 2002.
- , «Ευεργέτες και παιδεία τον 17^ο αιώνα: Η διδασκαλία της φιλοσοφίας στη Σχολή Γγιόνμα, σύμφωνα με τα χειρόγραφα τεκμήρια» (Πρακτικά Ημερίδας «Μνήμη Ηπειρωτών Ευεργετών»), στο: Κ. Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφία και παιδεία στην Ήπειρο», 2002.
- , «Παρατηρήσεις στο δημοσιευμένο έργο του Αθανασίου Ψαλίδα (1767-1829). Ανέκδοτα στοιχεία», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, 3 (2003), 163-197.
- , «Τεκμήρια από το ύστερο φιλοσοφικό έργο του Αθανασίου Ψαλίδα: α. Γνώθι σαυτόν ή Λογική, Κέρκυρα, 1824· β. Λογική και Μεταφυσική, Κέρκυρα, 1828», *Δωδώνη*, 32/Γ' (2003), 283-298.

- , «“Theses Philosophicae, Venetiis, 1681”: Ένα τεκμήριο φιλοσοφικής διδασκαλίας κατά τον 17ο αιώνα», *Επιστημονική Επετηρίδα της Βελλάς*, Β' (2003), 233-248.
- , «Ο μεσαιωνικός - σχολαστικός αριστοτελισμός ως πλαίσιο της φιλοσοφικής διδασκαλίας στη Βενετία κατά τον 17ο αιώνα: Το παράδειγμα του Ματθαίου (Μελετίου) Τυπάλδου. Μία (ανα)σύνθεση του Υπομνήματος του Νικολάου Κούρσουλα στο *Περί φυσικής ακροάσεως του Αριστοτέλους*», στο: Γ. Ν. Βλαχάκης, Θ. Νικολαΐδης (επιμ.), *Βυζάντιο-Βενετία-Νεώτερος Ελληνισμός: Μια περιπλάνηση στον κόσμο της Ελληνικής Επιστημονικής Σκέψης*, 2004, σσ. 245-281.
- , *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Εισαγωγή στη σκέψη και το έργο του*, Ιωάννινα 2006.
- , «Ευεργέτες και Παιδεία τον 17ο αιώνα», εφημ. «Ηπειρωτικός Αγών», Αφιέρωμα, 24-10-2007.
- , «Η χειρόγραφη μετάφραση της “Μεταφυσικής” του Edmudus Purchotius (1651-1734) από τον Ευγένιο Βούλγαρι (1716-1806)», *Κάτοπτρον Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Τόμ. Α', Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, 2007, 11-78.
- (επιμ.), *Ρήγας Βελεστινλής: 250 χρόνια από τη γέννησή του (1757-2007). Ψηφίδες από το έργο του*, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών - Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου - Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 2007.
- , «Το φιλοσοφικό έργο του Edmudus Purchotius και το *Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής* του Βικεντίου Δαμοδού», *Ο Ερανιστής*, 27 (2009), 69-148.
- , «Ένα άγνωστο φιλοσοφικό χειρόγραφο του Νικολάου Παπαδοπούλου Κομνηνού (1651-1740): Η “Επιτομή των προς την Λογικήν Σέχνην Κανόνων ή Εισαγωγή εις την καθόλου Λογικήν του Αριστοτέλους” (1698)», *Κάτοπτρον Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Τόμ. Β', Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, 2011, 13-57.
- , «Όψεις της φιλοσοφικής συζήτησης στις Σχολές των Ιωαννίνων κατά τον 17ο και τις αρχές του 18ου αιώνα», στο: Γ. Παπαγεωργίου, Κ. Θ. Πέτσιος (επιμ.), *Πρακτικά Α' Πανεπειρωτικού Συνεδρίου «Ιστορία-Λογισύνη: Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913*, Τόμ. Α', 2015, σσ. 33-56.
- , «Η έννοια και το περιεχόμενο της “Μεταφυσικής” στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Πηγές και φιλοσοφικά ρεύματα», στο: *Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Πρακτικά Δ' Συνεδρίου, Αθήνα, Εκδ. Αρχονταρίκι, 2016, 161-178.
- (επιμ.), *Πρακτικά Β' Πανεπειρωτικού Συνεδρίου «Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18ο αι. και η παρουσία του Ευγενίου Βούλγαρη»*

- (Ιωάννινα, 8-9 Απριλίου 2016), Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, 2018.
- , «"Ονομάτων Επίσκεψις": Φιλοσοφία και επιστήμες στην πόλη των Ιωαννίνων κατά τον 18^ο αιώνα. Νέα στοιχεία», στο: Κ. Θ. Πέτσιος (επιμ.), *Πρακτικά Β' Πανεπειρωτικού Συνεδρίου «Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18ο αι. και η παρουσία του Ευγενίου Βούλγαρη»*, 2018, σσ. 25-136.
- , «Η μετοχέτευση της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας στη νεοελληνική σκέψη μέσω των μεταφράσεων: Η συμβολή του Ευγενίου Βούλγαρη», στο: Χ. Καρανάσιος (επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης: Ο homo universalis του νέου Ελληνισμού. 300 χρόνια από τη γέννηση του Ευγενίου Βούλγαρη (1716-2016)*, 2018, σσ. 269-327.
- Πλουμίδης, Γεώργιος Σ.**, *Το Βενετικόν Τυπογραφείον του Δημητρίου και Πάνου Θεοδοσίου, 1755-1824, Διατριβή επί διδακτορία*, Αθήναι, 1969.
- , «Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας (1603-1797)», *Θησαυρίσματα*, 9 (1972), 236-249.
- , «Ηπειρώτες Έμποροι και Βενετία», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 8 (1986), 108-110.
- , «Συμβολή στην ιστορία του εμπορίου των Ηπειρωτών με τη Βενετία (18ος αι.)», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 41 (2007), 9-33.
- Πολίτης, Λίνος**, «Παλαιογραφικά από την Ήπειρο», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 12 (1973), 329-407.
- Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας «Ηπειρος: Κοινωνία – Οικονομία, 15ος-20ός αι.»* (Γιάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985), Γιάννινα, Δήμος Ιωαννιτών, 1987.
- Ράνσιμαν, Στ.**, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, Μετάφρ. Ν. Κ. Παπαροδόου, Αθήναι, 1979.
- Ρήγιος, Γιώργος και Κατερίνη, Ελένη (επιμ.)**, *Νικόπολη: Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – ΛΓ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Πρέβεζας-Άρτας, 2009.
- Ρογκότη-Κυριοπούλου, Δήμητρα**, «Γιάννινα: Το Εμπορικό κέντρο», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας «Ηπειρος: Κοινωνία – Οικονομία, 15ος-20ός αι.»*, 1987, σσ. 85-90.
- Ross, W. D.**, *Αριστοτέλης*, Μετάφρ. Μαυρίτζα Μητσού, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 3^ο2001.
- Σαββαντίδης, Γεώργιος Π.**, «Οι παροιμίες του Παρθένιου Κατζιούλη», *Δωδώνη*, 1 (1972), 143-200.
- Σαβράμης, Ευάγγελος Ι.**, «Ο Βησσαρίων Μακρής», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 5 (1930), 30-49.

- Σάθας Κωνσταντίνος Ν.**, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής Εθνεγερσίας. (1453-1821)*, Εν Αθήναις, 1868 (ανατύπωση από τις Εκδ. Ι. Χιωτέλλη).
- Σακελλαρίου, Μιχαήλ Β. (επιμ.)**, *Ηπειρος: 4.000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1997.
- Σακελίων, Ιωάννης**, «Διονυσίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως και Νεκταρίου πρώην Ιεροσολύμων έγγραφα», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 1 (1880-1881), 88-91 και 104-108.
- Σαλαμάγκας, Δημήτριος**, «Αποσπάσματα από ανέκδοτα έργα του Αθανασίου Ψαλίδα», *Ηπειρωτική Εστία*, 1 (1952), 495-497.
- , «Το Γιαννιωτικό στιχοπλάκι κι οι παράγοντές του», *Ηπειρωτική Εστία*, 4 (1955), 5 (1956), 6 (1957) και 7 (1958), (σε πολλές συνέχειες).
- Σάρρος, Δημήτριος Μ.**, «Μαξίμου ιερομονάχου του Πελοποννησίου Λόγος στηλιτευτικός κατά Διονυσίου του επικληθέντος Σκυλοσόφου και των συναποστησάντων αυτώ εις Ιωάννινα εν έτει 1611», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 3 (1928), 167-210.
- , «Μαξίμου του Πελοποννήσιου Απόκρισις προς τους φιλομαθείς Άρτης εξ Ιωαννίνων τω 1614», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 12 (1937), 252-259.
- Σβολόπουλος Σωτήριος Ν.**, «Ο Κοπέρονικος και το έργο του», Εορταστικό μάθημα γενόμενον την 12^{ην} Φεβρουαρίου 1973 εν τη αιθούση τελετών του Πανεπιστημίου, επ' ευκαιρία της παρελεύσεως πεντακοσίων ετών από της γεννήσεως του Κοπέρονικου, Ιωάννινα, 1973.
- Scruton, Roger**, Σπινόζα, Μετάφρ. Λένας Θεοδωρίδου, Αθήνα, Εκδ. Ενάλιος, 2002.
- Σεγκούνης, Φίλιππος**, «Ανέκδοτος Αλληλογραφία των Ζωσιμάδων, της Κοινότητος Ιωαννίνων και των Επιτρόπων των και άλλα έγγραφα εκ του αρχείου Φίλιου», *Ηπειρωτικά Χρονικά*» 6 (1931), 193-257, 7 (1932), 3-66, 8 (1933), 3-83.
- Σκαλκάου, Πάουλα**, «Ρουμανο-Ελληνικές πνευματικές συγκλίσεις. Διανοούμενοι στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες το 18ο αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 41 (2007), 169-190.
- Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, Αγγελική Γ.**, *Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήναι, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1994.
- Σκλαβενίτης, Σπυρίδων, Γεώργιος Βαρδάνης**, *μητροπολίτης Κέρκυρας (1219-1238). Συμβολή στη μελέτη του βίου του και του συγγραφικού του έργου*, Διδακτ. διατρ., Κέρκυρα, 2006.
- Σούλης, Γεώργιος Χρ.**, «Ο Ψαλίδας και το γλωσσικό ζήτημα», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, 1 (1943-1944), 84-88.
- , «Πως είδαν τον Αθανάσιο Ψαλίδα οι ξένοι περιηγηταί», *Ηπειρωτική Εστία*, 1 (1952), 501-506.

- Σούλης, Χρίστος Ι.**, «Κριτική και Βιβλιογραφία» [βιβλιοκρισία στο: *Τα Γιάννινα στα 1680 κι ο αγράμματος Δεσπότης* (Δελτίον Βιβλιοθήκης Νεοελ. Λογοτεχνίας. Χρόνος Α', Αθήνα 1927. Φυλλάδιο 1^ο σ. 19-21 εκδιδόμενον υπό Ηλ. Βουτιερίδου)] *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 2 (1927), 317-318.
- , «Νικόλαος Σάρρος», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 13 (1938), 191-196.
- , «Αρχείο Χρίστου Σούλη», που βρίσκεται στη Ζωσιμαία Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων.
- Σούρλας, Ευριπίδης**, «Κώστας Γραμματικός», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 13 (1938), 1-46.
- , «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας ως παιδαγωγός», *Ηπειρωτική Εστία*, 1 (1952), 471-484.
- Σοφριανός, Δημήτριος Ζ.**, «Αναστασίου Παπαβασιλοπούλου, Ανέκδοτο έμμετρο Προσκυνητάριον της Μονής Βατοπεδίου Αγίου Όρους (1722)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 5 (1996), 45-95.
- Στάικος, Κωνσταντίνος Σπ.**, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη Ελληνικά Βιβλία: 1749-1800*, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995.
- , «Η Ελληνική τυπογραφική παρουσία στη Βιέννη από το 1749-1800», στο: *Η «Καθημερινή», Επτά Ημέρες, Τόμ. ΣΤ': Ο Ελληνισμός της Διασποράς: Βενετία, Βιέννη, Τεργέστη Καλαβρία, Αθήνα, 1996.*
- , *Ελληνικές Εκδόσεις στα Χρόνια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Εκδ. Ευρωπαϊκού Πολιτιστικού Κέντρου Δελφών, 1998.
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, Αλκμήνη**, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13^ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, (Σειρά: Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, αρ. 7), Θεσσαλονίκη, Εκδ. Βάνιας, 1990.
- , «Η κοινωνία της Ηπείρου στο Κράτος του Θεόδωρου Δούκα», στο: *Ευ. Κ. Χρυσός (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 1992, σσ. 313-333.
- «Συνεδρίαση της Ετησίας Γενικής Συνελεύσεως τη 20ή Μαΐου 1873», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, 7 (1872-1873).
- Ταμπάκη, Άννα**, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Εκδ. Ergo, 2004.
- Τατάκης, Βασίλειος Ν.**, *Λογική*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, 1966.
- , *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Μετάφρ. Εύας Κ. Καλπουρτζή, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Ελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1977.
- Τερδής, Μαρία Ε.**, *Μαθηματικά και Φιλοσοφία στην Ελληνική σκέψη κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Διδακτ. διατρ. Ιωάννινα, 1998.
- , «Μαθηματικά και Φιλοσοφία στην Ελληνική σκέψη κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», *Τα νέα του Κ.Ε.ΝΕ.Φ.*, τχ. 2 (Φθινόπωρο 1998), 21-28.

- Τούρτα, Αναστασία**, «Νεκτάριος και Θεοφάνης οι Αψαράδες και η Μονή του Προδρόμου στο Νησί των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 22 (1980), 66-88.
- Τρίτος, Μιχαήλ Γ.**, «Νικόλαος Τζαρτζούλης – Ο μεγάλος Μετσοβίτης διδάσκαλος του Γένους», *Ηπειρωτική Εστία*, 32 (1983), 56-66.
- Τσιγαράς, Νικόλαος**, «Ηπειρωτικά. Δύο Πατριαρχικά Σιγίλλια: Μονή Σωσινού εν Πογδοριανή και Μέτσοβον», *Αττικόν Ημερολόγιον*, 25 (1886), 304-327.
- Τσιροπανλής, Ζαχαρίας Ν.**, «Ο Νεόφυτος Ροδινός στην Ήπειρο (Α' μισό 17ου αι.)», *Δωδώνη*, 1 (1972), 313-331.
- , *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700): Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού*, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών (Σειρά: Ανάλεκτα Βλατάδων, αρ. 32), 1980.
- , «Άγνωστο υπόμνημα για την πόλη των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 3 (1981), 13-26.
- , «Μαρτυρίες για το εμπόριο του ελληνικού βιβλίου (1780-1783)», *Δωδώνη*, 10 (1981), 139-166.
- , «Μορφές επικοινωνίας του Κυπριακού Μοναχισμού με την καθολική δύση (17ος αι.)», *Δωδώνη*, 25/Β' (1996), 121-145.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος**, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Πρόλ. Νίκος Γ. Σβορώνος, Μετάφρ. Ιωάννα Πετροπούλου, Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο, 1992.
- Τωμαδάκης, Νικόλαος Β.**, «Δύο Κρήτες πατριάρχαι Αλεξανδρείας συγγεόμενοι: Γεράσιμος Α' Σπαρταλιώτης (1620-1636) και Γεράσιμος Παλλαδάς (1688-1710)», *Κρητικά Χρονικά*, 3 (1949), 167-203.
- , *Εορταστικοί Λόγοι*, Αθήνα, Εκδ. Γρηγόρη, 1993.
- Φαρυμάκης, Αλέξανδρος**, *Επαινος Ηπειρωτών. Η προσφορά τους στην αναζωογόνηση του ελληνικού πνεύματος και στην αναγέννηση του έθνους*, Ιωάννινα, 1998.
- Φιλητάς, Χριστόφορος**, «Τεμάχιον επιστολής», *Ερμής ο Λόγιος*, 10 (1820), 592-595.
- Φούκης, Χαράλαμπος**, «Το προνομιακό ζήτημα: Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και παρεμβάσεις της Οθωμανικής κυβέρνησης στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος των υπόδουλων ελληνικών σχολείων την ύστερη τουρκοκρατία (1774-1911)», *Βορειοηπειρωτικά*, 1 (2010), 191-235.
- Φωτόπουλος, Αθανάσιος Θ.**, «"Έλεγχος του ψευδοταλανισμού της Ελλάδος". Ορθόδοξη απάντηση στη δυτική πρόκληση περί τα τέλη του ΙΗ' αιώνα», *Μνημοσύνη*, 11 (1988-1990), 302-364.

- Χαλαστάνης Βασίλειος Γ.**, «Ο Βησσαρίων Μακρής και οι πνευματικές αναζητήσεις στα Ιωάννινα κατά τον ΙΖ' αιώνα», *Θεολογία*, 76 (2005), 279-367.
- Χαρίσης, Βασίλης Αν.**, «Γιάννενα: Ιχνογραφία του πρώτου βυζαντινού σχεδίου πόλης», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 6 (1984), 273-304.
- Χασιώτης, Δημήτριος**, *Διατριβαί και υπομνήματα περί Ηπείρου από του έτους 1874 μέχρι του έτους 1879*, Αθήνησιν, Εκ του Τυπογραφείου των αδελφών Περρή, 1887.
- Χατζημιχάλη, Αγγελική**, «Οι εν τω Ελληνοσχολείω Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες», *Ηπειρωτική Εστία*, 15 (1940), 59-158.
- Χατζής, Δημήτρης Γ.**, «Το κείμενο της ομολογίας του Μεθοδίου Ανθρακίτη», *Ελληνικά*, 17 (1962), 296-306.
- Χατζής, Ιωάννης Γ.**, *Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος (c. 1670 – c. 1750), Βιογραφία-Εργογραφία*, Διδασκ. διατρ., Αργίτιο, Εκδ. Πασχέντη, 2014.
- , «Δείγματα Νεοελληνικού Φιλοσοφικού Λόγου – Αναστάσιου Παπαβασιλοπούλου», *Τα Νέα του Κ.Ε.ΝΕ.Φ*, τχ. 4 (1999), 26-33.
- Χατζόγλου-Μπαλά, Ελένη Σωτ.**, *Γεράσιμος Β' Παλλαδάς, Πατριάρχης Αλεξανδρείας (†1725/30-1714). Ο Βίος και το συγγραφικόν του έργο*, Αθήναι, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2006.
- Χατζόπουλος, Κωνσταντίνος**, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Βάνιας, 1991.
- Χρήστου, Παναγιώτης Κ.**, «Φωτική, μια αρχαία πόλις της Ηπείρου», *Ηπειρωτική Εστία*, 1 (1952), 119-120.
- , *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Βίος-Δράσις-Ανέκδοτα έργα* (Ανατύπωση εκ του Β' τόμου της Ηπειρωτικής Εστίας έτους 1953), Ιωάννινα, Εκδ. «Ηπειρωτικής Εστίας», 1953.
- , «Ησυχαστικά αναζητήσεις εις τα Ιωάννινα περί το 1700», *Κληρονομία*, 1 (1969), 337-354.
- , «Ο Ηπειρώτης φιλόσοφος Πρίσκος», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 1 (1979), 115-122.
- Χριστιανίδης Γιάννης, Διαλέτης Δημήτρης, Παπαδόπουλος Γεώργιος, Γαβρόγλου Κώστας**, *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: από την Αρχαιότητα έως τον 20ό αιώνα*, Τόμ. Β': *Οι Επιστήμες στην Αρχαία Ελλάδα, στο Βυζάντιο και στον Νεότερο Ελληνισμό*, Πάτρα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2000.
- Χρυσός, Ευάγγελος Κ.**, «Ο ηπειρώτης φιλόσοφος Ιφικλής», *Φιλολογικά*, 3 (1980), 3-7.
- , «Ιστορικά στοιχεία για την Ήπειρο σε σημείωμα του κώδικα Cromwell 11», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 22 (1980), 58-65.
- , «Ο ηπειρώτης φιλόσοφος Πρίσκος», *Παρνασσός*, 22 (1980), 449-461.
- , «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 23 (1981), 1-123.

- (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (Άρτα 27-31 Μαΐου 1990), Άρτα, Εκδ. Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Άρτης «Ο Σκουφάς», 1992.
- , «Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις», στο: Μ. Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος: 4.000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, 1997, σσ. 156-160.
- Ψημμένος, Νίκος Κ.**, «Η “Επιτετμημένη Επαρίθμηση” του Δημητρίου Προκοπίου ως πηγή γνώσης της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 24 (1982), 204-248.
- (επιμ.), *Ευρετήριο «Αληθούς Ευδαιμονίας» του Αθανασίου Ψαλίδα, Γιάννινα, Αρχείο Βιβλιογραφίας Νεοελληνικής Φιλοσοφίας. Εύρετήρια κειμένων νεοελληνικής φιλοσοφίας, αρ. Β', 1983.*
- , *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821, Τόμ. Α': Η κυριαρχία του Αριστοτελισμού*, Αθήνα, Εκδ. «Γνώση», 1988.
- , *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821, Τόμ. Β': Η επικράτηση της Νεωτερικής Φιλοσοφίας – Μετακορυδαλική περίοδος*, Αθήνα, Εκδ. «Γνώση», 1989.
- , «“Φιλοσόφει την κατά Χριστόν Φιλοσοφίαν”. Φιλοσοφία και Θεολογία στον ελληνικό 16^ο αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 30 (1992), 279-283.
- , «Η συμβολή των Σιατιστέων στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», στο: *Η Σιάτιστα μπροστά στο 2000. Προβλήματα και Προοπτικές*, 1995, σσ. 17-35.
- , «Το στοιχείο της αντιπαράθεσης ως κύριο γνώρισμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο: Β. Π. Καραγιάννης (επιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (Απόπειρα μίας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, 1999, σσ. 425-437.
- , *Μελετήματα Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, Τόμ. Α': Οι πηγές της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Ιωάννινα, Εκδ. «Δώτιον», 2004.
- , *Για τον Μεθόδιο Ανθρακίτη*, Ιωάννινα, Εκδ. «Δώτιον», 2007.
- , *Μελετήματα Φιλοσοφίας, Τόμ. Δ': Μετακορυδαλική περίοδος: Οι ύστερον φιλοσοφήσαντες*, Ιωάννινα, Εκδ. «Δώτιον», 2008.